

հեծանին ի վերա նորա և Սարգիս, և Պօղոս, և Թօրոս վախճանեցան. և ժողովեալ էր ամենայն Հայք առ Յովսէփ կաթողիկոսն Աղուանից և հայցեալ ի նմանէ Կիւրակէ արքայ Աղուանից, որ ի Բագրատունեաց, զի ձեռնագրեոցէ զԲարսեղ հայրապետ, աղգական տեառն Գրիգորիսի, և Յովսէփ ձեռնագրեաց¹⁸⁰, եւ մինչ եկն սուրբ հայրապետն Գրիգորիս, այս ամենայն եղեալ էր և վերստին հաստատեաց զտէր Բարսեղն յաթոռն իւր և յանձնեաց ի նսւղքուեր որդիքն իւր, փոքր հասակաւ՝ Գրիգորիս և Ներսէս անուն և ինքն գնացեալ ի քաղաքն Գեսում առ իշխանն Գող Վասիլ կոչեցեալ կատարեցաւ ի Կարմիր վանս: Եւ հաստատեալ Բարսեղ յաթոռ հայրապետութեան իւրոյ ամս ԼԱ (31), թվին ՇԼԲ (1083). Սա գեղեցիկ տեսանելով և զարգարեալ ամենայն առաքինութեամբ. ի սորա յաւուրսն ագգն Ըռուրենեանց, որ առյապաթապաւորեցին ի Կիլիկեայ:

15 Թվին ՇՅԵ (1096) Ֆրանգն էառ զԵրուսաղէմ: Եւ թագաւորք. նստան անգ, նախ Կունտօփրի, ապա Բաղտոյ, նորա որդի, ապա Ամարեա, նորա եղբայր, ապա Բաղտոյ, որդի սորա. սա ուրուկ լեալ ետ զթագաւորութիւն քուեր որդոյն Բաղտոյ հոմանունան իւրոյ և ի սմանէ էառ Արուսաշ¹⁸¹, Այլ մեք ի վեր դարձցուք:

20 Թվին ՇԿԳ (1113) վախճանեցաւ տէր Բարսեղ¹⁸² ե ի նոյն ամի վաղճանեցաւ Գէորգ վարդապետն, մականուն Մեղրիկ: Եւ մեծաշուք վառօք նստուցանեն յաթոռ հայրապետական զտէր Գրիգորիս, զորդի Ապիրատին, և քուեր որդի Վահրամայ, ամս ԾԳ (53), ի թվին ՇԿԳ ի Քրիստոսէ ՌՃԺԶ (1116): Սա զարդարեալ ամենայն սրբութեամբ և իմաստասիրութեամբ յազգի Պահաւունոյ, սա զամենայն փնացեալ մեկնիչս թարգմանեաց, զորս ինքեամբ և զորս ի ձեռն Ներսէսի եղբորն: Եւ ի սորա փայլէին յաշխարհի իրրև զարեգակն բազում վարդապետք նախ՝ Ներսէս հարազատն իւր և երկրորդ Նէրսէս Լամբրոնացին, ոմանք ի պատմագրաց, իորպէս Սամուէլ ասէ, զսա յետ հայրապետութեան Ներսէսի, և Կիրակոս պատմագիր աստ ասէ. այս Ներսէս Լամբրոնացիս թարգմանեաց զմեկնութիւն տեսեանն Յոհաննու Աւետարանչիս, արար մեկնութիւն յինքենէ սաղմոսացն 'Բաւթի և Սողոմոնի և պատարագամատուցին և ճէր ընդ եղբարսն երանեալս, արար և լուծմունս աղօթից երանելոյն Գրիգորի Նարեկացոյն:

Եւ երրորդ՝ Իգնատիոս վարդապետ, որ հրամանաւ տեառն Գրիգորիսի մեկնեաց զգլուխն Ղուկասու Աւետարանչին: Զորրորդ՝ Սարգիս վարդապետ, աշակերտ Ստեփաննոս վարդապետի

1 Ա Պօղոս, Թօրոս: 1—2 Ե վաղճանեցան: 3 Ե Աղուանից, Ա Կիւրակ, Ե Աղուանից: 7 Ա նայ: 8 Ա քուեր, Ե որդիքն: 12 Ա առաքինութեամբ: 13 Ե յաւուրսն, Ա Ըռուրենեաց: 16 Ա նորա չի: 17 ԱԲ ապա Ամարեա նորա եղբայր ապա Բաղտոյ որդի չի: 18 Ա լեալ, հոմանուն: 19 Ե յետ փիլ. ի վեր: 20 Ա վաղճանեցաւ, Ե ի չի: 21 Ե վախճանեցաւ, Ա Գէորգ: 23 Ե թարգմանեաց: 27 Ա ի սորա ժամանակ: 28 Ե աշխարհի: 29 Ե և չի, Ա Լամբրոնացին: 30 Ե զՍամուէլ: 32 Ա Լամբրոնացիս, Ե թարգմանեաց: 33 Ա աւետարանչի: 34 Ա երանեալ չի: 35 Ե Նարեկացոյն:

անյաղթ փիլիսոփայի, որ ի տիս տղայութեանն էառ գաւազան
 ի Բարսեղ հայրապետէ, սա մեկնեաց զէ (7) թուղթ կաթուղի-
 կէիցն նախերգանօք և յորդորակօք: Եւ Յովսէփ եպիսկոպոս ի
 կողմանցն Անտիոքայ, իսկ ի յարեելս Անանիայ վարդապետ. սա
 5 ի մի հաւաքեալ զմեկնութիւն չորեքտասան պրակացն Պողոսի
 առաքելոյն, զմեկնութիւն Եփրեմի և Յոհաննու Ոսկիբերանին և
 Նիւրղի և այլ սրբոցն ի մի հաւաքեալ համառաւտարար, վասն
 պիւրահասութեան ընթերցողացն, և սա ասաց զսրբասացութիւնսն.
 և ապա մտահարուտն Յովհաննէս, որ Սարկաւազն կոչիւր ի
 10 Հաղբատ: Սա արար անշարժ տումար Հայոց, որ ք[րո]նիկոն
 կոչի և փոքր թվական, արար և միաբանութիւն ամենայն ազգաց
 ռոմարի ընդ Հայոց, ասաց և ճառս ներբողականս Տրդատայ և
 Ներսէսի, Սահակայ և Մեսրոպայ և շարականս Ղևոնդեանցն
 «Պայծառացան այսօր», և յամենայն մեկնութիւնս դրոց հնոց և
 15 նորոց, դոյզն ինչ սա ասացեալ է և զանունն դրոշմեալ ընդդէմ
 րանից: Սա յոյժ տօնասէր գոլով, որ ամենայն աւուր տօնի,
 ուրբքն երկէին նմա: Եւ միւս ևս Գրիգոր վարդապետ, որդի
 Թորակերին. սա անյագ բաղձանօք կրթէր աստուածաշունչ գրովք:
 Այս Գ (3) վարդապետքս՝ Անանիայ, Յոհաննէս, որ և Սարկաւազ
 20 և Գրիգորս էին յաշխարհէն Գանձակայ:

Ի ժամանակս Գրիգորիսի մեծ կաթողիկոսի, որ փոխեաց զա-
 թոռ հայրապետութեանն ի Ծովք անուն զղեկէն ի կլայն Հռովմէա-
 կան, խնդրեալ զնա ի լատին կնոջէ այբոյ, զի նմայ էր բնական,
 և կինն բարեպաշտօն սիրով ետ նմա և շինեաց ի նմայ եկեղեցի
 25 հրաշագան և արար աթոռ հայրապետական, զի նախնի աթոռ
 սրբոյն Գրիգորի էջմիածինն ի հինահարութենէ անօրինացն ի
 միգի կայր խաւարեալ¹⁸³: Եւ յետ սորա նստաւ հայրապետ տէր
 Ներսէս, եղբայր սորա, ամս է (7), թվին ՈԺԵ (1166): Եւ զինչ
 ասացից վասն սորա, զի Ժ (10) ապատիկ գտաւ, քան զբազումս
 30 ամենայնիւ, զի զարդարեաց զեկեղեցիս Հայաստանեաց կարգօք
 և քաղցր եղանակ շարականօք, զի անչափ ունէր շնորհս հոգեւոր
 և մարմնաւոր, զի վկայեն ոմանք ի տեսողացն, որպէս Միխայէլ
 վկայէ, թէ զամենայն Աստուածաշունչ դիրս ի բերան առեալ
 իբրև զմի կանոն ստղմոս և արդ յայտնի են ասացեալ բանք
 35 սորա և պաշտի ի սուրբ եկեղեցիս հանապազ: Եւ մեկնեաց զՄատ-
 թէոսի աւետարանն մինչև ի մի համարիքն և ոչ գիտեմ, թէ
 զի՞արդ թէ՞ արգիլեաց: Եւ համբաւ իմաստութեան և սրբութեան ՄԻՔ
 սորա եհօս յամենայն ազգս, մինչ զի թագաւորն Յունաց ցան-
 կայր տեսանել զնա և առաքեաց հոետորս, զի փորձեսցէ զնա

1 Ե տղայութենէն: 3 Ա յորդորակօք: 5 Ա մի չի, Ա Պողոսի: 6 Ե Ոսկիբերանին:
 7 Ա այլոց: 8 Ա ընթերցողացն: 9 Ա Յոհաննէս: 10 Ե արար և, AD տօմարի: 12—13 Ե և
 [ներսէսի] չի: 13 Ե Մեսրոպայ, Ա Ղևոնդեանց: 14 Ե այսաւր: 15 Ա գոյգ: 17 Ե սուրբք:
 18 Ե անհադ: 19 Ե Յովհաննէս: 21 Ա մեծ չի: 22 Ա հայրապետութեան, Ե զղեկէն:
 22—23 Ա Հռովմէական: 24—25 Ա եկեղեցի հրաշագան և արար չի: 26 Ե զի չի, զնախնի:
 26 Ե անաւրինացն: 31 Ե եղանակաւ շարականաց: 32 Ե վկայէն: 33 Ա գիր: 34 Ե կա-
 նօն: 36 Ա ի չի: 37 Ա արգիլեաց: 38 Ա ամենայն: 39 Ա առաքեաց:

և գտաւ է (7)-աստատիկ առաւել քան դհամբաւն¹⁸⁴, Եւ յետ վազ-
 ճանի սորա նստաւ հայրապետ Գրիգոր, եղբոր որդի սոցա, ամս
 Ի (20), թվին ՌԻԱ (1172): Բայց փոքր ինչ հակառակութիւն եղև
 աստ, զի մեռանել տեառն Ներսէսի Բ (2) եղբոր որդիք կային՝
 5 աւագ եղբոր որդին Գրիգոր և կրտսերոյն՝ Գրիգորիս մականունն
 Ապիրատ: Յորժամ վաղճանեցաւ սուրբն Ներսէս, Գրիգորն ոչ էր
 մերձ, այլ Գրիգորիս զնա կարգացին կաթողիկոս, յայց ոչ ձեռ-
 նագրեցին, այլ յորժամ եկն Գրիգոր՝ աւագ եղբոր որդին և ետև
 զիրան եղեալ, զնաց առ փեսայն իւր Վլեն իշխան. և առաքեաց
 զնա առ Նուբատինն ի Բերիայ և առ հրաման ի նմանէ. և եկին
 10 ժողովեցան ի Հոռմկլայն բաղմութիւնք վարդապետաց և եպիս-
 կոսոսաց և հաւանութեամբ ամենեցուն աւրհնեցին զտէր Գրիգոր
 կաթողիկոս, լի ամենայն սրբութեամբ զարգարեալ էր սա նման
 Ներսէսի: Բայց փոքր մի մեղադրեաց Միխայէլ պատրիարքն Ասո-
 15 բոց, թէ ընդէր եղև դժտութիւն ի շնորհո հոգեորս և ես ի մէջ
 ազգականաց, ըստ լիցի գիւթութիւն տեառն Աստուծոյ ի քո վերայ
 և հայցեմ ի քէն ոչ անտես առնել դանուանեալն Գրիգորիս և
 տուր նմա զլամբոսն և զՏարսոնի վիճակն. և սա ետ¹⁸⁵,

Ի Ե (5) ամին տեառն Գրիգորի եկաց պարոն Հայոց Ռուբէն
 20 և յետ նորա Լեոն. սոքա որդիք Ստեփանէի, որդայ Լեոնի, որդոյ
 Կատանդիայ, որդոյ առաջին Ռուբենի, որ ի Յարժրունեաց և ի
 Հայկազանց, որպէս յառաջն ասացի:

Ի թվին ՈԼԷ (1188) և ի հայրապետութեան Գրիգորի ԺԷ (17)
 ամ և ի պարոնութեան Լեոնի Բ (2) ամ և ի Քրիստոսէ ՌՇՂԲ
 25 (1192) ամ առաւ սուրբ քաղաքն Նրուսաղէմ Յարուսալայ, աղ-
 դաւ Քուրթ, որդի Էարայ, ի Դուին քաղաքէ¹⁸⁶, որ յա[յ]ն ժամ
 գլուխ էր Նգիպտոսի և շրջակայից. ի բախտից ինչ դիպեալ և
 այժմ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց էառ զՆրուսաղէմ ի Ֆռան-
 կաց. ԽԻ (40000) ոգի միայն ի տաճարին ջարդեաց թող յայլ և յայլ
 30 տեղիս և զՅարութեան դուռն կողպայլք վակեաց և ետ զրալաճին
 ի յազգականս իւր, զի տացին կարմիր մի ըստ գլուխ և սպա
 մտցեն ի Յարութիւնն. և շինեաց զտաճարն և բնակեցոյց ի նմա
 Դանիշմանս, այսինքն շխեբս և մի իշխեսցէ ոք ի քրիստոնէից
 մտանել ընդ զրուսն տաճարին և թամբով ձի հեծնուլ համարձակ
 35 և այլ շատ բան, ըսա չար կրօնից իւրեանց: Այս ամենայն իրա-
 գործեցաւ ը յաւուրս Գրիգորի: Եւ յետ սորա նստաւ հայրապետ ՄԻԳ-
 տէր Գրիգորիս Տղայ կոչեցեալ, քուեր որդի տեառն Ներսէսի.
 ամս Բ (2): Սորա չարախօսքն բազում էին՝ Յոհանէս, որ առ-
 յասպա նստաւ կաթողիկոս, և Անանէ, որ եղև հակառակ աթոռ ի

1—2 Ե վախճանի: 4 Ե զի ի մեռանել, Ա Ներսէսի Բ չի: 5 Ա աւագ: 6 Ե վախճա-
 նեցաւ: 7 Ա կարգեցին փխ. կարգացին: 9 Ա Միւս փխ. Վլեն, առաքեաց: 10 Ա Նուբա-
 ցին: 11 Ե Հոռմկլայն: 14 Ա պապարքն: 15 Ա ի (շնորհս) չի: 18 Ա զլամբոսն: 19
 Ա ամի: 20 Ե որդոյ: 21 Ա Կատանդեա, Արժրունեաց, և չի: 22 Ա յառաջն չի: 24 Ե
 (և) ի չի: 25 Ա Յարուսալաց: 29 Ա այլ և այլ: 30 Ա զբանային: 31 իւր չի: 32 Ա
 նմայ: 33 Ա շխեբս: 34 Ե թամբով, հեծնել, համարձակել: 35 Ա իւրոց: 35—36 Ա քր-
 ատքեցաւ: 37 Ա Տղա կոչեցեալն: 38 Ա առապա:

Սկսած, և մինչև Դաւիթ, որ ապստամբեալ նստաւ յԱղթամար, զինքն ասէր Յարժրունեաց, և այլ Զ (6) եպիսկոպոսունք քսեցին զնա առ թագաւորն Լեոն, բարուրս սուտս ի վերա դնելով, և նորա ի կալանս արարեալ ի Սիս քաղաքի, և հրաւիրակս առա- 5 քեալ, զի ի մի վայր ժողովեացին վարդապետք քննել զսուտն և զիրաւն: Եւ մինչ չի եկեալ էին, յաւուր միում տեսին զնա յա- տակս պարսպին և կտաւ զմիջով նորա և մեռեալ, ոմանք ասա- ցին, թէ չարախօսք նորա արարին և կտաւ. վասն սոյնորիկ կա- պեցին ընդ մէջ, զի մի կարծիցեն զնոցանէն. և ոմանք ասացին, 10 թէ զիշերի կամեցաւ. վախճել կտրեալ պարանին և մեռեալ: Եւ ելին զնա ի Դրագարկն¹⁸⁹, եւ յետ սորա նստաւ տէր Գրիգորիս, որ Ապիրատն կոչեցեալ, այն որ յետ տեառն Ներսէսի քարոզեցաւ. կաթողիկոս և Գրիգոր առ ի նմանէ և ետ զվիճակն Տարսուհի նմա և այժմ առ Լիզ և կաթողիկոս ամս Ը (8) զարդարեալ սրբու- 15 թեամբ¹⁸⁸,

Յայսմ վայրի Լիզ թագաւորութիւն ցեղիցն Ռուբենեանցն, որ Յարժրունեաց և Հայկազեանց խառնեալք խնամութեամբ որոց նախ թագաւորեաց Լիզն:

Արդ՝ ի թուին ՈՒԶ և ի մարմնանալոյ բանին Աստուծոյ 20 տմք ՌՃՂԹ (1199) և յառաջին ամին Գրիգորիսի դարձեալ նոր նորոգեցաւ թագաւորութիւն Արամեանս տոհմի և եղև վերջինս ուլայծառ, քան զառաջինն:

Արդ՝ ի Դ (4) ըստանեցի զթագաւորութիւն Արամեանս տոհմի ըստ Դ (4) կողմանց և Դ (4) հողմոց և Դ (4) վտակաց. 25 նախ՝ Հայկազնեաց, երկրորդ Արշակունեաց, երրորդ Բագրատունեաց, չորրորդ այժմ Յարժրունեաց խառնեալք խնամութեամբ ընդ Հայկազունսն: Նախ Լեոն, որդի Ստեֆանէի, որդոյ Լեոնի, որդոյ Կոստանդիայ, որդոյ Ռուբենի, որ ի Սենեքերիմանց: Այս Լեոն¹⁹⁰ կացեալ իշխան ամս Ժ (10) և այժմ Բրիստոսիւ զո- 30 ռացեալ եղև թագաւոր տանս Արամեանս ի Սիս քաղաքին: Սայ ընկալեալ եղև թաղ ի Հռոմայեցոց և Յունաց: Եւ առ շինեաց զմեծափառ վանքն Ակնէր և օծեալ եղև ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ:

Ի սորա յաւուրս էին երեւելիք վարդապետք ի կողմանս Աղուանից մեծ վարդապետն Մխիթար Գոշն կոչեցեալ, որ շինեաց 35 զնոր Գետկայ եկեղեցիքն¹⁹⁰, և Ներսէս Համրոնացին, և Յովսէփ կողմանցն Անտիոքու, և Յոհաննէս, ոյ յապայ եղև կաթողիկոս, և Աստուածատուր վարդապետ, որդի Աղբէրկայ. յԱր ՍՃԷՁ քաղաքէ, ՄԻԴ այր սուրբ և մեռելյարուց և այլ բազում անուանի վարդա- պետք¹⁹¹,

40 Այս Լեոն թագաւորս հնազանդեաց զսուլտանսն Անտիոքու

2 A զինք, Արժրունեաց: 3 A սուտ դնելով ի վերա: 6 B յաւուր, A դնայ: 7 A դմէջս: 8 A չարախօսքն, B յայնորիկ: 10 A և (մեռեալ) չի: 12 A սր (յետ) չի: 10 A Ռուբենեացն: 17 A և ի: 19 B թվին, ի [մարմնանալոյ] չի: 20 A ՌԺԹ: 21 A թագաւորութիւնն: 24 B կողման: 25 A և երկրորդ: 27 B Ս[տեֆանէի]: 28 A որդւոյ, Կոստանդեայ, B Հռուբենի: 29—30 B զաւրացեալ: 31 B Հռոմայեցոց: 32 A Ակնէրէ: 33 A երեւելի, կողմանց: 35 B եկեղեցիքն: 36 A Յովհաննէս, որ առապա: 38 A երեւելի փխ. անուանի: 40 B զսուլտանն:

և զԴամասկոսի և այլ բազում գործ արութեան ցուցեալ յամենայն տեղիս և պատուէր սա զամենայն ազգս քրիստոնէից և մահու չափ հնազանդէր օրինաց և եկեղեցականաց և ոչ սխալեալ, բայց ի միում նուագի, զի եթող նա զառաջին կին իւր և առ
5 զգուստր արքայի Կիպրոս կղզոյն Ֆռանգ աղգաւ¹⁹²,

Ի յԸ (8) ամի թագաւորութեան սորա վաղճանեցաւ Գրիգորիս կաթողիկոսն և նստաւ յաթոռն տէր Յոհանէս Խճկտորն թվին ՈՅԴ (1204), ամս Թ (0) և ընկեցեալ եղև հրամանաւ Լևոնի, Եւ եդին զԴաւիթ Արքակաղնեցին յաթոռն, որ կացեալ ամս Բ (2)
10 վաղճանի, Եւ դարձեալ եդին զՅոհանէս Խճկտորն, որ եկաց ամս Ե (5) վաղճանի¹⁹³, Արդ՝ ի Ե (5) ամի Յոհանիսի և թվին ՈԿԸ (1219) կոչեաց Լևոն զամենայն աշխարհախումբ ժողովն հանդերձ կաթողիկոսիւն և զԿոստանդին իշխան՝ աղգական իւր և զի որդի ոչ ունէր, այլ գուստր մի Զապէլ, որ և Եղիտարէթ, զնա յանձնեաց
15 յիշխանսն յամուսնացուցանել զնա նմանոյ և դնել թագաւոր և ինքն հանգեաւ ի Գրիստոս թագաւորեալ ամս ԻԲ (22): Եւ ետուն զԶապէլ որդոյ բրընձին Անտիոքու Փիլիպոս, որ և Փիլիան, ամս Գ (3): Այս Փիլիան խարեալ եղև ի հաւրէ իւրմէ, առեալ ի նմանէ զԹադն Լևոնի և եդին ի րանտի և սնդ մեռաւ¹⁹⁴: Յառաջին ամին սորա և թվին ՈԿԹ (1220) նստաւ կաթողիկոս մեծաշուք պատ-
20 ուով իմաստնացեալն յԱստուծոյ Կոստանդին, որ եկաց ամս ԽԷ (47): Արդ՝ ի Ե (5) ամի սորա և թվին ՈՀԴ (1225) ետուն զԶապէլ ի կնութիւն Հեթումայ, որդոյ Կոստանդինի մեծ իշխանի և օծ զնա Կոստանդին կաթողիկոսն թագաւոր մանուկ տիօք: Այս
25 Հեթումա զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ հանդերձ կնաւն իւրով Զապէլեաւ, զի սա հօրագոյն դըտաւ, քան զԼևոն, հարբ և եղբարբք, որք էին զօրաւար և պայլք Հայոց և հնազանդ թագաւորին¹⁹⁵,

Յայսմ ժամանակի վայելէր իմաստութեամբ մեծ վարդապետն
30 Վանական ի վերին կողմանս և յԱղւանս: Սա աշակերտ մեծին Մխիթարայ, որ վաղճանեցաւ ՈԿԸ (1219) թվին: Էին աշակերտք Վանականայ՝ Թորոս վարդապետ ի սահմանացն Մելիտինոյ Հայոց և Կիրակոս վարդապետ պատմագիր, որ ի մանկութենէ կրթեալ էր առ ոտս նորա, ի նորն Գետիկ, զոր շինեաց Մխիթար յԱղւանս,
35 և Վարդան վարդապետն Հաղրատեցի, որ մեկնեաց զսաղմոսն, որ եկեալ ի վերին կողմանց դնացեալ Յերուսաղէմ և եկն ի տեսութիւն Կոստանդինի կաթողիկոսի և նա ոչ ետ նմա թոյլ գնալ, այլ ժամանակ ինչ առ ինքն արգելեալ: Եւ ի յետ բազում ամաց ընդ- ՄԻԵ

1 A զործս: 4 A կինն: 5 A ֆռանգ: 6 A Ը փիւ. յԸ, Ե վախճանեցաւ: 7 A կաթողիկոս, Յոհանէս: 8 Ե կեցեալ: փիւ. ընկեցեալ: 9 Ե Արքայկաղնեցին, A կեցեալ: 10 Ե վախճանի, զՅոհանէս, Ե Խճկտոր: 11 Ե վախճանի, A ամին Յովհանիսի: 12 Ե կոչեց: 14 Ե Զարել: 15 A զիշխանսն: 17 A Զապէլ, Ե Փիլիպպոս, A Փիլիան: 18 A Փիլոն փիւ. Փիլիան, հօրէն: 19 A րանդի, A յամին, Ե յամի: 20—21 Ե պատուով: 22 Ե ամին: 23 Ե Զապէլ, A Զաբպէլ, Հեթումայ: 24 Ե աւծ: 26 A Զապէլեաւ, Ե հրդարագոյն: 27 A զօրավարք: 30 A ' և չի: 31 Ե վախճանեցաւ, A թվին չի: 33 Ե մանկութեան, A կրթեալ էր չի: 34 A յԱղւանս, 37 A նմա չի:

հանրական թղթոյն փոխանակ իւր առաքեաց ի վերին կողմանս աշխարհի մխիթարել զՅնացեալսն ի կոտորածէն Թաթարաց և ապրեալ յովով ժամանակս¹⁹⁶։ Եւ յայսմ ժամանակի Յովանէս Դառնեցին, վարդապետ, այր սուրբ և ընտրեալ, դնացեալ Յերուսաղէմ ետես զտեսիլ պատկերի Գարրիէլի պայծառացեալ, որ ետ զողջոյն պատկերի սուրբ Աստուածածնին ապրել Ջ (6), ասելով «Ողջոյն ընդ քեզ, ընդ մէջ դիւերին յորում լուսանայր ապրիլ է (7)»։ Եւ սա ետես վառեալ զկանթեղ սուրբ յարութեան։ Եւ յետ տարոյ միոյ գնացեալ ի սուրբ Յորդանան և հանդիպեալ մուղրուն Ջանկի անուն և մկրտեաց Բ (2) որդովքն ի Յորդանան։ Եւ անտի եկեալ ի քաղաքն Կողոնիայ քարոզել և զբազումս յանհաւատից դարձոյց ի Քրիստոս, ընդ որ նախանձեալ Պարսից իշխանաց արկին ի խիստ բորբոքեալ հուր և կացեալ բազում ժամո ել ամբողջ, որ և մաղ մի ոչ էր խանձեալ։ Եւ եկեալ առ կաթողիկոսն Կոստանդին¹⁹⁷ և ոչ ետ թոյլ նմա գնալ, այլ կացեալ բազում ժամանակս առ նմա հանդեալ ի Հոռոմկլայն¹⁹⁸։ Եւ այլ բազում վարդապետք, եպիսկոպոսք, կրօնաւորք, զորս ոչ թուեմ յառաջ և յետոյ ի ժամանակ սոցա։

Թվին ՈՂ (1221) ել Թաթար հիւսիսոյ յարեւելից ոմանք ասեն ի Չին և ի Մաչին յաշխարհէն, ոմանք ի ներքուստ քան զդուռն Դարբանդու ի խօսկտն աղգաց և ոմանք ի Ս[կ]իւթոյ հիւսիսի անրաւ հեռաւորութեամբ և ամենայն ազգքն այն Թաթարք կոչին ըստ մարդարէին խուժդուժ Սկիւթացի, որք են սոքա մեծ և հզոր զօրութեամբ, թագաւոր նոցա Չանկզ դան անուն։ Եւ եղև ի մեռանելն եդ զթագն ի գլուխ կրտսեր որդոյն, որում անուն էր Հոգդախան դան։ Եւ զօր գումարեաց իբրև զաւազ զիւր օեփհական ազգն, զոր Մուղալ Թաթար անուանեն, զԽաղրտց, զՀոնաց և զայլ բազում ազգս և բաժանեաց զնոսա յերիս. առաջս զմին ընդ կողմն հարաւոյ, և զերկրորդ ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ և զորդի իւր ընդ նոսա, և զերրորդն ընդ արեւելո հիւսիսի։ Եւ եդ զիսաւոր նոցա Չարմազան, այր խորագէտ և յաջող ի պատերազմի։ Պատուէր տուեալ նոցա աւերել, քանդել զամենայն աշխարհ և զթագաւորութիւնս և ինքն ուտելոյ և ըմպելոյ պարապէր։ Իսկ զօրացն երթեալ աւերէին և բառնային զիշխանութիւնս աղգաց։ Եւ այս Չարմազան զօրավար, որ ել ի կողմն արեւելից հիւսիսի, չոգաւ ի վերա Ջալալադին սուլտանին, որ իշխէր¹⁹⁹ Խորասանայ, հնար, վանեաց զզօրս նորա և արար փախստական, և կարգ առեալ ուերեցին ՝ զամենայն աշխարհն Պարսից՝ զՌէ, զԱսպահան, Միջ զԱտրպատան և այնպէս եկին հասին յերկիրն Ազլանից բազմու-

1 Ե կողման։ 3 Ե Յովանէս։ 4 Ե այր չիւ։ 6 Ե զողջոյն, սուրբ չիւ, ապրիլ։ 7 Ե դիւերի։ 8 Ե սուրբ չիւ։ 9—10 Ե և հանդիպեալ մուղրուն Ջանկի անուն և մկրտեաց Բ որդովքն ի Յորդանան չիւ։ 11—12 Ե յանհաւատիցն դարձոյց։ 16 Ե հանդեալ, Հոռոմկլայն։ 17 Ե և կրօնաւորք։ 18 Ե ժամանակս սոցայ։ 20 Ե ի (Մաչին) չիւ։ 22—23 Ե Թաթար։ 25 Ե կրտսեր։ 26 Ե Հոգդախան, Ե իբր։ 26—27 Ե օեփհական։ 27 Ե զԽոնաց։ 28 Ե յառաջ։ 29 Ե երկրորդն, հիւսիսոյ։ 33 Ե զթագաւորութիւն։ 35 Ե զօրաւար։ 36 Ե վերայ, զօրս փիւ. որ։ 38 Ե աշխարհս։

թեամբ զօրաց. և զձմեռային եղանակն դադարէին յարդաւանդ և
 ի ըբրի տեղի, որ կոչի Մուղանայ, որ ի Յաղւանս: Եւ ուժ
 առեալ ինքեանք և երկվարք, դարունն ելեալք սփռէին, քանդէին
 զաշխարհս ամենայն և կատարեցաւ մարդարէութիւն մեծին ներ-
 5 ոէոի՝ ՇԱւերիլ ամենայն երկրի յազգէն նետողաց՝ Ո՞հ, հօ դառ-
 նութեան մերոյ և այս ոչ թէ ի մի ամ կամ ժ (10), ի (20), և (30)
 դործեցաւ, այլ բազում ժամանակս իրրեւ հրդեհեալ անուսո ծա-
 ծանելով եկն և զտէրութիւնս ամենայն աղղաց յինքեանս դրա-
 10 վեցին. և անխտիր ուտէին զմիս ձիոց և մկանց և զժժմունս. և
 ի դանն իւրեանց պարծէին: Եւ իրրեւ այս յաջողեցաւ ի ձեռն մեծ
 զօրավարին Չարմդան կոչեցեալ. սա ընտրեալ իւր զօրագլուխ և
 աթոռակից Խաքրար նուին, Ղութուն ն[ո]ւին և Չաղստայն, որ զօրա-
 15 ղութն էր ամենայն զօրուն, զոր յետոյ սպանին Մուրհէտքն և այլ
 բազում գլխաւորք: Թվին ՈՂ (1231) ելին և յարժամ տիրեցին եղի
 թվական ՈԶԴ (1234)¹⁹⁹. Եւ ընդ բազում գերեալսն գերեցին զվար-
 դապետն Վանական և զաշակերտն զԵրեւալոս վարդապետն: Եւ
 կայեալ ամ մի ի դերութիւն յետոյ վաճառեցին զվարդապետն
 Վանական Ձ (80) դահեկոն, և յետոյ Կարապետ վարդապետն դադա-
 20 փախեալ և եկին երկոքին ի տեղի սնունդեանն իւրեանց²⁰⁰:
 Թվին Ձ (1251) վաղճանեցաւ Վանական Հ (70) ամաց²⁰¹,
 Թվին ՈՂԱ (1242) Փաշօն եղև ի տեղի Չարմղ[ան]ին զօրա-
 վար, զի նա համրացեալ էր. և առ զԹէօփուպօլիս և ի միւսսում
 ամի առ զամենայն աշխարհն Հոռոմոց կոչեցեալ՝ զԿեսարիայ,
 զՍեասոս, զԵրզնկայ և զամենայն դաւառս, մանաւանդ զվշտատես
 25 աղղս Հայոց դերեցին և խանգարեաց զԽնթաթադին սուլտանն
 Հոռոմոց²⁰², Իբրեւ զայն ետես, իմաստուն թագաւորն Հեթում
 առաքեաց զՍմրատ եղբայր իւր զօրավար Հայոց առ Փաշօն, կալ
 նմայ ի հնազանդութիւն, որում հաւանեալ խնդրէ ի նմանէ
 զմայր՝ և զկին և զգուստր սուլտանին, որ առ նմա էր փախուցեալ
 30 դադաւանութեան աղագաւ: Թէպէտ թագաւորն կամաւ ոչ կամէր,
 այլ վասն ահի ետ²⁰³: Եւ Բաշօն նուին խնդացեալ և երգմամբ
 դաշինս կռեաց և զզօրավարն Սմալատ առաքեաց առ զանն մեծ
 և նորա մուրհակ կնքեաց, զի մի ոք նեղեսցէ զիշխանսն Հայոց
 և կալ անահ ի թագաւորութիւն իւր, միայն եթէ եկեսցէ թա-
 35 գաւորն Հեթում առ նա: Եւ եկեալ Սմրատ սպարապետն Հայոց
 բազում շքեղութեամբ և պատմեաց եղբօրն զասացեալսն || մեծին, Միւ-
 Իսկ նորա յանձն առեալ գնացեալ առ Բաշօ դաւրավարն և երկ-
 րորդ: Եւ ի նմանէ առեալ մուրհակ երգման վասն մտերմու-
 թեան զանին. և գնացեալ զերկայնաձիգ ճանապարհն և անցեալ
 40 զԺոֆէ Կաղբից: Եւ ընդ իւր ունելով բազում քահանայս և Վար-
 դան վարդապետն²⁰⁴, Հասին ամիսս Ե (5) ի դուռն արքունի²⁰⁵
 և զանն մեծապէս փառօք ընկալաւ զնա և տեալ մուրհակ կնքով,

1 A զձմեռային: 2 A ի (բերբի) չի: 6 A այս չի: 9 A զժժմունս: 11 A զօրա-
 վարին Չարմաչան, ընդրեաց, զորագլուխ: 18 A զահեկանի: 21 A Չարմ[ա]ղ[ան]ին:
 26 A Հոռոմոց: 27 A եղբայրն, իւր չի, զօրաւար: 28 A զմայրն, առ չի: 32 A զզօրա-
 վարն Սմրատ: 33 A զիշխանս: 36 A զասացեալսն: 37 A զօրաւարն: 42 A տուեալ:

- անխղճի սէր ունել. և դարձան բաղում չքեղութեամբ ի Մանկու
ղանէն, որ յետ Հոքտայ ղանին նստեալ էր և Գիւղգ ղանին: Եւ
եկին առ Բաթու, հայր Սարգախին, մեծալիր և մօտ ազգական
ղանին, որ նստէր մերձ ծովուն Կաղբիւ, յետ ւանին իշխան Գ (3)
5 կողմանց: Եւ նա ևս սիրով ընկալաւ զթագաւորն Հեթում և մեծա-
ւիառ պատուով յուղորկեաց դալ առ Բաշու նուին և ըստ արժա-
նոյն և նա պատուեաց, զի էր իշխան Վրաց, Աղւանից,
Հայոց և Հոռոմոց: Եւ եկեալ Հեթում յաթոռն իւր թվին 26 (1256)²⁰⁶,
Եւ յայսմ ամի մեռաւ Բաթուն և նստաւ Սարգախ, որդի նորա,
10 և ի սոյն ամի պեղակուր եղեալ և սա²⁰⁷:
Ի թվին 26 (1258) մեծն Հոլաուու, եղբայր Մանկու ղանին,
եկն անթիւ. զօրօք առ զԲաղդատ ի խալիֆայէն Մուսղասայ, որ
էր յետնաճեաց Մահմեդի: Եւ ի դալ դարնան առ զՄուֆարկին,
զՅամիթ, զՈւրհայ, զՀալապ, զՇամ և դամենայն երկիրն²⁰⁸,
15 Թվին 26 (1263) հանդեսու ի Գրիստոս Յովհաննէս Գրա-
նեցիւն²⁰⁹,
Թվին 26 (1264) սուլտանն Մարայ եկն յաշխարհն Կիլի-
կիոյ, զիէս երկրին գերեաց և զԼեոն որդին Հեթումայ ծառա տա-
րաւ յԵգիպտոս և զԹորոս կրսբու որդին սպան²¹⁰,
20 Յայսմ ժամանակի վրայէր իմաստութեամբ և առաքինու-
թեամբ սուրբն Ստեփաննոս վարդապետ, որդի Յուսկայ քահանայի,
ի կողմանս Բերկրու և Վասպուրականի²¹¹,
Թվին 26 (1266) վաղճանեցաւ կաթողիկոսն Կոստանդին
անփոտ ի մեղաց²¹²,
25 Թվին 26 (1267) կաթողիկոս տէր Յակոբ ամս Ի (20),
26 (1269) աղատեցաւ ի գերութենէ Լեոն որդի թագաւո-
րին: Ի Դ (4) ամին Յակոբայ կաթողիկոսի հասանէ վաղճան
թագաւորին Հեթումայ. կրօնաւորեալ սնուանեցաւ Մակար ի ժամ
մահուն, թագաւորեալ ամս ԽԵ (45)²¹³,
30 Թվին 27 (1271) օծաւ Լեոն թագաւոր, որդի նորա, ամս ԺԹ
(19)²¹⁴, Սա առաւել քան զհայր իւր սիրող կարգաւորաց: Սորա
էին Է (7) որդի և անդրանիկ Հեթում:
Թվին 27 (1289) կաթողիկոս տէր Կոստանդին Պրունգործն
ամս Գ (3), զոր ընկեց յաթոռոյն Հեթում և եղիւր զտէր Ստե-
35 փանոն Հոռոմայեցին, որ եկաց ամս Դ (4)²¹⁵,
Թվին 27 (1289) օծաւ Լեոնի որդին, Հեթումն թագաւոր[եաց]
ամս ԺԸ (18). սա ոչ արար կին²¹⁶,
Թվին 27 (1290) եկն Աշրափ սուլտանն Մարայ և ի վերա ՄԻԸ
Հոռոմկային և առ զնա²¹⁷ և զտէր Ստեփաննոսն դերի տարաւ
40 յԵգիպտոս և անդ մեռաւ: Եւ նստաւ կաթողիկոս տէր Գրիգոր

2 A Հոքաախան: 3 A Սարգա խանին, մեծ որդի փխ. մեծալիր: 4 A մերծ: 6 A պատուով, Բաշոյ: 7 A Աղուանից: 10 A եղև: 12 A Մուսղասայ: 13 A յեանձնաց, զՄու-
ֆարդին: 14 A զՀամիթ: 17 A 26 Գ փխ. 26 Գ: 18 A երկիրն, Հեթումայ ծառայ: 21 A վար-
դապետն: 26 A Ի 26 Ը: 27—28 A Ի Դ (4) ամին... թագաւորին Հեթումայ շիւ: 36 A Լեոն,
թագաւորին: 38 A Մարա:

Անարդաւեցին, այր հանճարեղ և գիտնական, սա արար ըստ զուգ
երգս շարականաց, որ եկաց ամս ԺԳ (13):

Յայսմ ժամանակի հակառակէին Զ (6) եղբայրքն ընդ մի-
մեանս վասն թագաւորութեան ե երթային ի Կոստանդնուպօլիս
և ոմն յարեւելս, հիւս[իսի ի] դանն, և թագաւորէին Սմբատ, Թո-
րոս, Կոստանդ: Սմբատ սպան զԹորոս և զթագաւորի զակն
պորեաց. և բազում մարտէր ի մէջ եղբարցն: Յետոյ զօրացեալ
Հեթում առ ընդ իւր զԼևոն, զորդի Թորոսի եղբօր իւրոյ և զեղ-
բարսն զՍմբատն և զԿոստանդին յաքսորս առաքեաց³¹⁸,

10 Թվին ԶԾԶ (1307) կաթողիկոս տէր Կոստանդին ամս ԺԶ
(10): Յաւուրս սորա և Հեթումայ եղև ժողով ի Սիս, առնել զտաւն
ծ[ն]նդեան դեկտեմբեր ԻԵ (25) և զամենայն տաւնս սրբոց ուր
և հանդիպի և արկանել ջուր ի սուրբ խորհուրդն³¹⁹:

15 [Թ]վին ԶԾԷ (1308) թագաւոր Լևոն, որդի Թորոսի, ամ մի:
Եւ միւս ամի թագաւոր Օշին, որդի Լևոնի, կալեալ զաթոռ ամս
ԺԳ (13): Սա ոչ հաւանեցաւ փոխել զկրօնս հայրենի:

Թվին ԶԶ (1321) կացեալ թագաւոր Լևոն, որդի Օշնի: Ի
սորա Գ (3) ամի կացեալ կաթողիկոս տէր Կոստանդին Լամբո-
նացին ամս Դ (4):

20 Յայսմ ամի եկն Մսրցին ի Կիլիկոյ երկիրն և բազում առ
և դերի տարեալ և զբերդն Ադանու քակեաց³²⁰:

Յայսմ ժամանակի փայլէր իմաստութեամբ Մխիթար վար-
դապետն ի Մեծոփ հանդերձ աշակերաաւքն:

25 Թվին ԶԶԶ (1327) կաթողիկոս տէր Յակոբ. սա որդի գոլով
քրիստոսասէր Գրիգորի Անարդաւեցոյ³²¹, Յաւուրս սոցայ, Թվին
ԶԶԴ (1335) յաւուր Համբարձման տեառն³²², ի լնլոյ չափոյ մե-
ղաց մերոց, ի խաղաղ ժամանակի, ամիրան Հալպայ եկն ի Մամ-
ւէստիայ և յԱտանիայ և ընդ բոլոր երկիր և ի թագաւորական
քաղաքն և առհասարակ սրոյ ճարակ ետուն և անթիւ դերի՝
30 զարս և զկանայս, զծերս և զտղայս և զանասունս առեալ տարան
յաշխարհն իւրեանց³²³:

Թվին ԶԶԶ (1337) վաղճանեցաւ Մխիթար վարդապետն ի
Մեծոփ:

35 || Համառօտ պատմութիւն ազգաց Տաւկաց Օսմանցոց, որ
բռնակալեցին միանեծան ի ծայրին Եւրոպիոս բովանդակ հիւսիսով
և Բաքելոնիւ ընդ հարաւ:

Արգ՝ ի Թվին ՈՂԱ (1222) այր ոմն անուն Օսման, այր շի-
նական և հողագործ, յազգէ Մարակինոսաց, Տաճիկ կոչեցեալ, օրի-
նօք պղծոյն Մահմեդի, որ թողեալ զաշխարհն իւր զԱսիայ ի
40 Ճոխ գեղէ և եկեալ յայլ և յայլ տեղիս եղև գլուխ աւաղակաց և
ժամանակ ինչ գնացեալ յարեցաւ ի սուլտանն Ալայատին Կա-

3 A եղբայրք: 5 A Սմբատ: 8—9 A զեղբայրսն զՍմբատ: 11 A զտուն: 12 A տուն,
որոց չիւ: 15 A ամին: 18—19 A Լամբոնացին: 20 A Կիլիկոյ: 23 A աշակերաօքն: 25
A սոցա թիւ: 26 A չափ: 27 A ամիրայն Յալպայ: 30 A զանասուն: 35 A ծայրիցն Եւրո-
պիոյ: Ե հիւսիսիւ: 38 A երկրագործ այսինքն հողագործ փխ. հողագործ: 39 Ե պղծոն,
զՅոսիա: 40 A յայլ և այլ: 41 Ե Ալատին:

պաղովկացոց երկրին ե եգիտ շնորհ յաչս նորա, առեալ ի նմանէ
զօր ըաղում եկն էառ բազում կոտորմամբ զԲուրսայ, որ է Եփե-
սոս, և թագաւորեաց²²։ Եւ եղև ինքնադուլս սուլտան ամս Կ (60)։
Որդի զհայր պայազատեալ, որ սակաւ սակաւ տիրեցին ամենայնի,
5 որ արդ հայտնի է ամենեցուն։

Թվին ԶԻԹ (1280) Ուրախան, որ և Օրհանի, որդի նորա,
նստաւ սուլթան։ Սա ընդարձակեաց զիշխանութիւն իւր՝ տիրե-
լով բազում քաղաքաց, թագաւորեաց ամս ԻԹ (29), մեռաւ։

Թվին ԶԾԸ (1309) սուլտան Մուրատ, որդի նորա, թագա-
ւորեաց ամս Կ (60), Եւ սա ևս մեծացաւ անթիւ զօրօք և մեռաւ։

[Թ]վին ՊԺԸ (1369) սուլտան Պայաղիտ, որդի նորա, թագա-
ւորեաց ամս ԺԴ (14)։ Ի ժամանակս սորա երեքտասան ամի
թագաւորութեան և ի Թորդոմեանս թվականի ՊԼԲ (1383) ևլ
Թամուր Լանկ. և պատճառ ելից նորա է այսպէս. Արդ՝ այր մի
15 Թամուր Լանկանուն, օրինօք պղծոյն Մահմեդի, երեցեալ յարեւելս
ի Սմրզնդ քաղաքի, լցեալ ամենայն չարութեամբ, զոր ոմանք
ի Սարթափու ասեն զնա, մերձ յԱրտազ դաւառի, որ և գնացեալ
ի Թարւէզ և զանօրէից յղեալ զնա ի քէշիկս պահել զթշնամիսն
ի ճանապարհին Խորասանու։ Եւ անտի անցեալ զգետն Ջահուն
20 զնացեալ ի Սմրզնդ և անդ եղև աւազակապետ և ժողովեցան առ
նա արք անօրէնք, մարդասպանք. և գնացեալ նոքօք յեզր քա-
ղաքին յափշտակեալ զերամակ նոցին. և ևլ իշխան քաղաքին պա-
տերազմել և նոքա հարին և սպանին զիշխանն և զզօրս և տիրեաց
քաղաքին Սմրզնդայ։ Եւ առ զկին իշխանին Խանում անուն։ Եւ
25 զօրացեալ էառ զԲուխարայ, քաղաք՝ և անցեալ ընդ գետն յայս-
կոյս²², եկն յերկիրն Խորասանու, առնու զբազում քաղաքս նոցա
և ահ և երկիւղ նորա անկաւ ի վերա ամենեցուն, տային զաշ-
խարհն ի ձեռս նորա և նա զոմանս խաբէր, ոմանց երդնոյր և
որդեգիրս առնէր և կիսոց զդուստրն իւր տայր և նովաւ սպա-
30 նանէր։ Եւ գնացեալ ի վերայ Խորասանու և թագաւորն նոցա
Շահմասուրն ոչ ետ զքաղաքն և ոչ զՇիրազ, և զՔիրման, և
զԱսպահան զամս Ը (8). և պիղծն Թամուր առ յերեսս խաղաղու-
թիւն արար ընդ նմա և յետս դարձաւ։ Եւ Շահմասուրն դեսպան
առաքեաց նմա բազում ընծայիւք, և նորա տեսեալ զդեսպան,
35 եղև սուտ և հիւանդ. և զենեալ գառն մի, էարբ զարիւնն և կոչեաց
զդեսպանսն ի մէջ բազմութեան և եցոյց զդէմս իւր, իբր մեռե-
լոտոյ և առաջի նոցա փոխեաց զարիւն գառին և դեսպանքն եկեալ
վաղվաղակի աւետիս մատուցանէին Շահմասուրին, թէ այսօր

2 A զօրս, B զԲուրսա բազում կոտորմամբ։ 5 A արդ չիւ։ 6 A Ուրխան, B Օհրան.
7 B իւր չիւ։ 8 A ամենայն վիւ. բազում։ 9 B Մուրատն։ 11 B Պ և ԺԸ սուլտանն Պայա-
ղիտ։ 12 A յերեքտասան, B ամի չիւ։ 13 A (և) ի չիւ։ 14 B պատճառ նորա ելիցն այս-
պէս է։ 16 A Սմրզնդ, B քաղաքէ։ 17 A զնա չիւ։ 18 A Թարւէզ, զանօրէից, B Քէշիկս,
զթշնամիս։ 19 ընդ գետն։ 21 A նոքօք չիւ։ 22 A երամակ։ 23 B տիրեցին։ 24 A Սմրզնդա,
B առին։ 25 B զԲուխարա. 25—26 A յայսկոյս, երկիրն։ 27 A երկուդ, B նոցա փիւ. նորա։
28 B ի ձեռն, A երդնոյր։ 29 B ուրդեգիրս, կիսոցն։ 30 B գնաց։ 31 A Շահմասուր։ 33
A նմայ։ 34 B զդեսպանն։ 35 A գառ, B զարիւն։ 36 B բազմութեանցն, իբրեւ, A իբր
չիւ։

կամ վաղիւ սատակելոց է Լանկ Թամուրն, իսկ Հարանարն աղա-
 րառութեաց զգօրս իւր զԴ (4) աւուր ճանապարհ ի մի օր հասեալ
 ի խորասան և պատերազմեալ ըստ իմ ամբարիս, ոսկիս տուր
 էառ զքաղաքն և զամենայն աշխարհն խորասանու՝ զԲալ, զՇի-
 5 րուդ, զԴիւրման, զԱսպահան, զԵլուշապուհ, զԿուրան, զՄակուրան,
 զԹուն, զԹանջան, զԴադման, զՄաղանգարան, զԲէ, զԿաղուան
 և եհաս ի Սուրթանիայ ի սահմանս Ատրպատականի Թարվիդու
 6 Եւ զանն Թարվիդու²²⁶ փախեալ. կողմամբն Ըրջտունեաց ի Բա-
 րեւոն, առ աղբային իւր. Եւ Թամուր Կաղն առ զԹարվիդ և անտի
 10 Կուեալ եկն երկիրն Սիւնեաց ի վերս գեղիկն Նորնջաղու և եկեալ
 յերկիրն Ճակատու առ զքաղաքն Մուրմարի, որ էր ամրափակեալ
 ազգին Բաղրատունեաց և անտի յԱյրարատ և զամուրն ԲՅնոյ և
 ոսկան զեպիսկոպոսն Վանական և զայլ բազմութիւն քրիստոնէիդ:
 Եւ առ զամենայն աւարն դնաց ի Փայտակարան Տփլիս, էառ
 15 զնա և զթագաւորն Բաղարատ ուրացոյց ի հաւատոց, որ էր
 յազգէ Հրէից²²⁷ և առ Գրիգորիւ հաւատացին ի Քրիստոս և յետոյ
 իդեն քաղկեդոնիկ. Եւ Բագարատ խաբեաց զԹամուր, թէ տուր
 զգօրս քո, զի երթեայց զամենայն ազգս Վրաց, ածից ի կրօնս
 քո, որք են լեզուք Ը (8): Եւ նա հաւանեալ ետ Եւ Բագարատն
 20 յղեաց գաղտ առ որդիս իւր Կոստանդին և Դաւիթ դալ ծածուկ
 ընդառաջ ծնողին, զի կտրիցէ փախչել. Եւ իւր առեալ զգօրս Չա-
 դաթային ըրեալ ի նեղագոյն և ի կածան տեղիս և որդիք թա-
 գաւորին սուր եղեալ կոտորեցին ԲԺ (12)-ան Ռ (1000) անձինս
 և առեալ զհայրն իւրեանց գնացին յաշխարհն իւրեանց: Իսկ
 25 պիղծն Թամուր յեղանակս գարնանային ժողովեաց զգօրս իւր
 գնաց ի վերս Թուրքման Հարա Մահմատին և նա խոյս աւեալ.
 և Թամուր մեծաւ արշաւամբ հասեալ նմա ի վրա Ճապաղջրոյն
 և պատերազմեցան, և պարտեալ Թամուրն ի նմանէ, զի զգօրա-
 գլուխն նորա սպան: Եւ Թամուրն եկն յերկիրն Պալուսեաց ի
 30 գաւառն Տարոնոյ և բռնաւորն սիրով ընկալաւ, և տնտի ի Բաղէշ
 քաղաք: Եւ ամիրայն Ամիր-Շարաֆ սիրով հնազանդութեամբ
 ընկալաւ զնա և նա ետ նմա և աշխարհին դիր աղատութեան
 երգմամբ ևս առաւել կարգացողաց: Եւ գնացեալ առ զՂլաթ,
 զԱրծիէ, զԱրճէշ, զԲերկըրի || հեշտութեամբ, զի կամաւ. ետուն և ՄԱ
 35 հնազանդեցան և հհաս ի վերա Վանայ քաղաքին, զաւուրս խ (40)
 պաշարեալ կտնդեաց զոգարլուսն պատնէշ և բռնաւորն նոցա
 փախեալ և ետուն զբերդն: Եւ ո՛ր կարէ ընդ գրով արկանել զա-
 ղէտս, զի քաղաքն, ամենայն երկիր ընդ մէջ բերդին էին և առ-

1 AB վաղիւն, B է չի: 2 AB ճանապարհն, B ի չի: 3 A զԴիւրման, զԵլուշապուհ:
 4 B Թարվիդու: 5 B Թարուիդու: 6 B զԹարվիդ: 7 B յերկիրն, զԿուրան, A եկեալ չի: 8 B
 զքաղաք: 9 A էառ չի: 10 A Թագաւորն: 11 A հաւատոցն: 12 B զի երթեայց չի: 13 A
 և հաւանեալ նմա ետ: 14 B ի Կոստանդին: 15 B ընդ յառաջ: 16 A ի (կածան)
 չի: 17 B առ գհայր: 18 B Ժողովեալ: 19 A Թուրքմանին, B խոյս տըւեալ: 20 A Թամուրն,
 B նմայ: 21 B ի նմանէ, A զօրադրութիւն: 22 A Տարոնոյ, B բռնաւոր, AB ընկալաւ
 զնա: 23 A Միր-Շարաֆ: 24 B նմայ: 25 B Վանա, B օր, A քառասուն: 26 B պաա[ն]էշ,
 A ը[ն]աւոր: 27 A և ամենայն:

հասարակ դամկենսան ընդ վայր արկին, մինչ զի յետին ան-
կեալքն ի վրա մասդէղին այլ ոչ մեռանէին. և բաղում աւարա-
դարձաւ ի Սմբղնդ և տիրեաց ամենայնի²³: Այլ մեք յետս դարձ-
ցուք, զի յորժամ գնաց Թամուրն յԱնկուրիայ ընթնեաց զսու-
տան Բլտրում Պայաղիտն և եդ ի դաֆաղ փակեալ և անդ մեռաւ,
5 զի յաւուրոն յայնոսիկ ի Պուրսայէ անդ էր գնացեալ թվին ՊԼԳ
(1384) և բոտ ոմանց ՊԼԶ (1387)²⁴:

Թվին ՊԼԴ (1385) նոաւ ի տեղին սուլտան Մամատն ամս
ի (20): Սա յաղթող երևեալ քան զհայր իւր և ընդարձակեաց
10 զյուր իշխանութեան: Ի սորա աւուրս փայլէր յարեւելս մեծ վար-
դապետաց վարդապետն Յովհաննէս Կախիկն, կախեալն ի սէրն
Գրիգորի, ի դաւառէն Որոտու, ի գեղջէն Վաղընդու, որդի մեծ
իշխանին Իւանոյ, որ ի դարմէ Վտսակայ էր, սա յոյժ իմաստուն
և անյաղթ փիլիսոփայ, աշակերտ մեծին Եսայեայ և Տիրատրոյ
15 վարժապետացն մերոց²⁵: Առ սա ժողովեցան բազում աշակերտք
և կղեն անյաղթ փիլիսոփայք, որոց գլխաւորք Գրիգոր Տաթևա-
ցին, Սարգիս Սորբեցին, Յոհաննէս Մեծոփայ և այլ անթիւ պարք
վարդապետ, որք ի նմանէ առին դաւաղան՝ Յակոր, Գէորգ,
Մխիթար:

20 Եւ եղև վաղճան վարդապետին Յոհանու Որոտնեցոյն ՊԼԷ
(1388)²⁶: Եւ հաւանութեամբ ամենայն եղբարցն եդին ի տեղին
Գրիգոր Տաթևացին: Եւ զմարմին Յոհաննու եդին ի վանս
Երընջակոյ, ընդ Մաղաքիայ ճգնաւոր վարդապետի, որ էր ի ծո-
վահայեաց քաղաքէն Ղրիմայ, աշակերտ ուրին և հոգաբարձու
25 Ի (2) դասատանցն Յոհանու և Սարգսի²⁷: Ի ժամանակս սոցա
պայծառացան ամենայն եկեղեցիք Հայաստանեաց, զի Գ (3)
վարդապետք անուանիք և գլխաւորք կային՝ մեծն Գրիգոր Տա-
թևացին ի Տաթև և յամենայն արեւելս, և երկրորդ Սարգիս, որ
էր տեսուչ Աստապ[ատ]այ, և թվին ՊԼԸ (1389) եկն ընակեցաւ:
30 ի սուրբ ուխտն Խառաբաստու Սուխարայ վանք կոչեցեալ,
Առտուածածին վերածայնեալ և կացեալ անդ ամս ԺԹ (19): Եւ
աշակերտք բազում էին սորա՝ Գրիգոր Ծերն, Յակոր, Մարգարէ,
Հովանէս, Մկրտիչ, Կարապետ, Մեղքիսէթ, Սարգիս, Մաթէոս,
Կարապետ, Թումաս: Եւ սա բազում հակառակութիւն կրեաց յա-
շակերտաց իւրոց²⁸: Եւ յետ վաղճանի Սարգսի եկաց ի տեղի
35 նորա Վարդան վարդապետ ամս Դ (4): Եւ ապա Գրիգոր Խա-
թեցին ոչ ի նոյն վանս, այլ ի սուրբ ուխտն Յիպնայ, որ || ՊԼԴ ՄԼԲ
(1425) թվին նահատակեցաւ ի Բաղիշու կողմանց Մարաց. և
Յակոր վարդապետ ճգնաւոր ամփոփեաց զսուրբ մարմին ի Յիպնա

1—2 Ա անկեալքն ոչ մեռանէին ոչ անալով ի վերայ մասդէղին և բաղում: 3 Ա Սմբղանդ: 4 Ե զսուլտանն: 5 Ա դաֆաս: 6 Ա յաւուրն: 9—10 Ա արձակեաց լար: 11 Ե Կախիկն: Ա Կախեալ: 12 Ե մեծի: 13 Ե դարմէն: 14 Ա Եսայեայ: 15 Ա վարժապետն: 18 Ա վարդապետաց, Գէորգ: 20 Ե մեծ վարդապետին, Ա Որոտնեցոյն ՊԼԵ: 22 Ե զմարմինն: 23 Ե Մաղաքիա: 25 Ե դասատանաց փիլ. դասատանցն: 29 Ե Աստապատ: 32 Ա բա-
ղումք: ԱԵ Ծերեց, Ա Յակոր չիլ: 33 Ե Յովանէս: 34 Ա Թովմաս, հակառակութիւնս:
35 Ե վախճանի: 37 Ա սուրբն, Ե Յիպնա: 39 Ա զսուրբ չիլ, զմարմին:

վանից ներքոյ և ամ մի սպասաւորեալ տապանին անդէն վաղ-
ճանեցաւ: Եւ յետ Բ (2) ամի նոյն Գուրթն գնացեալ ի Տոսս
գաւառ սպանին զմեծ առաքինի վարդապետն Յակոբ: Ի սոյն ամի
Հաղար Բաղշեցին սպանին ի Սասնոյ լեառն²³⁴:

- 5 Այլ մեք դարձցուք ի վեր ի մեծ Գրիգոր Տաթևացին, որ ի
վրդովմանց վերին աշխարհին առեալ զաշակերտս իւր ԲԺ (12)-ան
և զաշակերտս մեծին Սարգսի, որ յետ վաղճանի նորա դնացեալ
էին առ նա ի Տաթև ԲԺ (12)-ան, որպէս ցուցաք և այժմ ասա-
ցից զիւր աշակերտսն, որ էին վարդապետք՝ Մխիթար Տաթևու,
10 Յովանէս ի վանիցն Հերմոնի, Գալուստ ի Վազընդու, Սիմէոն ի
Սիւնեաց, Յակոբ Բոստացի, Գրիգոր Արարատեան, Գրիգոր, Մս-
թէոս Զուղայեցի, Աւետիս Աստապատցի, Նղիսա Յոծոպու, Յակոբ
ի Վաղընդու²³⁵, Յունան ի Շամսիսու, Յոհանէտ Կարմիր, Գ (3)
աշակերտ այլ յայլ տեղիս՝ Մովսէս Տփիսեցի²³⁶, Մկրտիչ Փայտա-
15 րանցի, Ստեփանոս Թարվիղոյ²³⁷, Եւ սոքօք հանդերձ եկն յերկիր
Քաղերուսեաց ՊԾԸ (1409) թվականին, ի սուրբ ուխտն Մեծո-
փայ, առ հոգևոր եղբայրն և որդին իւր Յոհաննէս վարդապետ
Արճիշեցի առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ զիշխանութիւն առեալ
էր ի Յոհաննէս Որոտնեցոյն և գաւազան ի Տաթևացոյն. և
20 յայժմ ամի աւարտեալ էր զտաճար Տիրուհոյ սուրբ կուսին յետ
է (7) ամի, ըստ դաշանց ուխտին սուրբ վարդապետին. և այժմ
առ սա եկն Տաթևացին. և սուրբ վարդապետն Յովանէս մեծապէս
սիրով ընկալաւ զնոսա, իբրև զհարազատ որդի հայտաւ կայր
սուրբ վարդապետին Գրիգորի և որոց ընդ նմա, զի աւելի էին
25 քան զութսուն ոգի՝ ԻԴ (24) վարդապետք և այլքն արեղայ և
հարադնադեաց կրօնաւորք, զի Տաթևացու հայրն յԱրճշու կող-
մանցն էր, վստն որոյ արձակեաց զկողմունս Արճիշու և զամե-
նայն Բզնունիս ի կապանաց Աղթամարա և կոչեաց զկաթողիկոսն
Աղթամարայ, զի գայցէ ի հնազանդութիւն սուրբ աթոռոյն ըստ
30 տեսեան իւրոյ և նոքա ոչ կամեցան լսել սրբոյն. և բազում
անգամ աղաչեաց ե բնաւ ոչ լուան և ոչ եկին առ նա, վասն
որոյ կրկին բանադրեաց զԱղթամար և զհնազանդեալս իւր ԷԺ
(17)-ան գլխով. և զԱրճեշ արձակեաց և աւրհնեցին զեկեղեցին
և արարին նաւակատիւս և յետ ամի միոյ գնացեալ ի Յայրարատ
35 և անտի յաթոռն իւր ի Տաթև և անդ վաղճանեցաւ թվին ՊԿԲ
(1413)²³⁸, Եւ ընդ նմա գնացեալ Յոհանէս վարդապետն մինչև ի
Յայրարատ երկիրպագանել աստուածամուկս սուրբ Գեղարդ || եան
և պատկերի Փրկչին և անդ եղև վաղճանին ի նմին ամի²³⁹: Եւ
զայս կարճ ի կարճոյ ասացի ոչ թէ այս կատարեալ պատմագիր

1 Ե սուրբ ասպանին: 2 Ա յետոյ: 3 Ե գաւառն: 4 Ա լիառն: 5 Ե ի մեծն: 10 Ա
վանից, Ա Վաղնդու, Սիմէոն: 11 Ա Սունեաց, Ե Արարատէն: 12 Զուղայեցին, Ա Եղիեա:
13 Ա Վաղնդու, Ե Յոհանէ[ս]: 14 Ե Տփիսեցին: 15 Ե Թարվիղոյ, յերկիրս: 17 Ա որդին և
եղբայր, Ե Յոհան վարդապետն: 19 ԱԵ Յոհանէս: 20 Ե այժմ, Ա սուրբ չիբ: 21 Ե ըստ
չիբ: 25 Ե Գ2 հողի, Ա այլք արեղայք: 26 Ե խարաղնաղեցք, զկողմանս: 28 Ե
զկաթողիկոս: 32 ԵԺ, 33 Ե ՊԱՐՃԷՂ, 34 Ե միո: 35 Ե ի յաթոռ, Ե վախճանեցաւ, Ա ՊԿԲ
փի. ՊԿԲ: 36 Ե նմայ, մինչև չիբ: 38 ԱԵ վախճան, Ե ամին: 39 Ա կարճ չիբ:

է, այլ համառօտ, իրրև ծաղկաքաղ արարի վասն գիւրահաւանութեան:

ԹՎին ՊԾԴ (1405) նստաւ սուլտան Մուրատ, որդի Մահմատի, ամս Լէ (37):

- 5 ԹՎին ՊՂԱ (1442) գողացան զսուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի աջն ի Սըռայ և տարան իջմիածին: Եւ վերստին սրբեցին և շինեցին զսուրբ Էջմիածին, զսուրբն Հովսիփսմէն և զԳայիանէն, զոր ի հինահարութենէ չար բռնաւորաց և աւարաւաց խանգարեալ էր և մայրն ըղձորդի կայր նստեալ տխուր իբր զսկընդի, որ զամս բազում այնպէս կայր և արդ Գրիստոսի շնորհուն նոր նորոգեցաւ²⁴⁰, Եւ եդին կաթողիկոս զտէր Կիրակոս, որ էր յերկրէն Քաջբերունեաց, ի գեղջէն Խառարաստայ և ելեալ յերկրէն, բնակեցաւ ի կենդանաթաղ Վիրապ Լուսաւորչին զամս Լի (32): Էր սա յաջակերտաց Սարգսի և Վարդանայ վարժապետաց, այր ճգնաւոր, սուրբ և ընտրեալ, որ ի ԹՎին ՊԽԶ (1397) եղև քահանայ ձեռամբ տէր Պետրոս Եպիսկոպոսի Թաղէոսի Առաքելոյ: Մինչ ի ԹՎին ՊՂ (1441) միս ոչ եկեր և գինի ոչ արբ և ոչ կիթ անասնոց: Եւ այժմ հաւանութեամբ ամենեցուն եդին կաթողիկոս: Եւ այս են ժողովեալ վարդապետք և եպիսկոպոսք՝
- 20 Յովհանէս մեծ վարդապետն Հերմոնա վանից և աջակերտք իւր, Դաւիթ վարդապետ, Ստեփանոս վարդապետ, Շմաւոն վարդապետ ի Տաթևու, Գրիգոր վարդապետ ի սուրբ Թաղէոսէ, Գրիգոր միւս վարդապետ ի Հաղրատու: Իսկ յԱյրարատեան դաւառէն՝ Կիրակոս վարդապետ Ընդշտունեաց, Սարգիս վարդապետ Ձորավանից, Տիրացու վարդապետ Վանանդայ՝ Սիւնեաց: Եւ ի կողմանէ Վասպուրականի Թումա վարդապետ Քաջբերունեաց Յաղիովտոյ²⁴¹, կացեալ առ ոտս Յոհանէս վարդապետի Մեծոփայ և ժամանակ ինչ առ Սարգիս վարդապետ ի Խառարաստ և ընկալաւ դաւադան իշխանութեան ի Գրիգորէ Տաթևացոյ ի Յերեան քաղաքի հան:
- 30 գերձ ընկերաւք՝ Մկրտիչ, Կարապետ, Մկրտիչ միւս Ողբեկենց, Մկրտիչ Հոգեցի, Սարգիս և այլք²⁴², Եւ ելեալ վարդապետն Թումա միւս անգամ ի Մեծոփ և սրբադրեաց զՍաղմոսն, զաղօթմատոյցն, և Կ (60) ամ կացեալ անդ²⁴³, և ԹՎին ՊՂԵ (1446) վաղճանեցաւ: Այլ մեք դարձցուք ի վեր. Կարապետ վարդապետ,
- 35 Յովսէփ վարդապետ²⁴⁴ Խառաքատու, Ղաղար վարդապետ Բաղշեցի, Սարգիս և Յոհան վարդապետք Յարծկու, Ջաքարիայ վարդապետ Վարագայ և այլ անթիւք եպիսկոպոսք քահանայք, կրօնաւորք, դուլաթաւորք, որք յօժարեցան ի շինումն և ի նորո-

1—2 A գիւրահաւանութեան փիւ, գիւրահաւանութեան: 3 B Մուրատն, A Մահմատի: 5 AB Գրիգորի: 6 A ի սուրբ Էջմիածին, B վերստին: 7 B զսուրբն չի, B զՀովսիփսմէն: 9 B էր չի: 10 A զսկընդի, A բազում: 12 A Քաջբերունեաց: 13 A Վիրապն: 14 B վարդապետաց: 15 A ընդրեալ, B ի չի: 16 B Առաքելոյն: 17 A մինչև, B թիւ, գինի: 20 A Հերմոնու: 21 B Դաւիթ վարդապետն, Շմաւոն վարդապետն: 22 B Թաղէոսէ: 23 B Յաղրատու, իսկ ի Յայրատու: 24 A Ընդշտունցի: 25 B Վանանդա: 27 B Յոհանէս: 29 A Տաթևացոյն: 30 A Մկրտիչ վարդապետ, Մկրտիչ (միւս) չի: 31 B վարդապետն չի, Թումա: 32 A զաղօթմատոյց: 33 A Հառաքատու, B Բաղիշեցի: 36 A Սարգիս վարդապետ և, վարդապետ: 37 B անթիւ եպիսկոպոս: 37—38 A կրօնաւորք զօլուաթաւորք:

դումն մօրն լուսոյ քրիստոսագիր սուրբ աթոռոյն էջմիածնի
 րադում աշխատութեամբ և սատարութեամբ, կամակցութեամբն
 Աստուծոյ, որ արկ ի սիրտ բռնաւորին և Այրարատայ պարոն ՄԼԴ
 Աղուպ բէկին, որ դռն տուեալ ամենեցուն վերստին նորոգել
 5 զսուրբ էջմիածինն, զսուրբ Հովսիմէն և յսուրբն Գայիանէն,
 զպարիսպն, զխցնէրն: Եւ եդին կաթողիկոս զտէր Կիրակոս, որ
 կացեալ Բ (2) ամ, որ յետո քսութեամբ Մարկոս եպիսկոպոսի և
 Աստուածատուր կրօնաւորի Սաղմոսովանից, Զաքարիայ Հաւուց
 Թառու ասելով, թէ «Կաթողիկոսս այդ ի կողմանցն Վասպու-
 10 րականի է ընդ կապանաց Աղթամարայ: և հաւանեցաւ Յոհանէս
 վարդապետն կաշառօք, և հանին յաթոռոյն զառաքինի կաթողի-
 կոսն Կիրակոս և եդին կաթողիկոս զԳրիգոր եպիսկոպոս Մակ-
 ւայ»¹⁴⁶, Զկարգ կաթողիկոսացն ի միատեղ յետոյ ասացից:

Թվին ՊՂԱ (1442) նստաւ սուլտան Մահմատն, ի տեղի հօրն,
 15 ի Բուրսայ, ամս ԼԲ (32):

Թվին ՊՂԱ (1442) գողացան ի Սլսայ զսուրբ Դրիգոր Հու-
 ոաւորչի աջն և աարան ի սուրբ էջմիածինն ի նախաթոռն իւր:
 Այս սուլթան Մահմատն թվին ԶԲ (1453) էառ զԿոստան-
 գրնուպօլիս, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց և զաղէտս և զկսկիծ
 20 գառնութեան ո՛ր կարէ դրով արձանացուցանել, վասն զի խելա-
 յեղեալ ազգն Յունաց շփոթեալք այր զարամբ ելանէր, այլև
 աղջկունք և կանայք ունէին զթագաւորութիւն ամսօք և շաբթօք
 և վաթարեալք ամենեւեմ¹⁴⁷, վասն այնորիկ դուրամուտ ևղև
 սուլթանն. զի թէպէտ բաղում ևղև ճապաղիս արեան, այլ օգնեւոց
 25 և ոչ ինչ: Եւ յորժամ առ միահեծան տիրեաց ի ծայրիցն Եւրոպիոյ
 մասն ինչ արեմաից բովանդակ հիւսիսայնով և հարաւով և յա-
 րեւելից մինչ ի տունն Պարսից յԱյրարատ, ընդարձակելով
 զիշխանութիւն իւր. և առաքէր պահապանո ամենայն բերդից
 յիւրայնոց խառաբարու ազգս ենգիչարի կոչելով. և զգեօզս և
 30 զանդաստանս տա գնովք ծառայ իւրոց և իսպահնի անւանէ. և
 առաքէ յամենայն քաղաքս դատաւորս և զադի անւանէ և ոստի-
 կան՝ փաշայ անւանէ և զՄարտց տունն տա. իւրաքանչիւր տէ-
 րանց իւրեանց պայադատել որդի զհայր, բէկ և ամիրայ կոչել և
 կալ հնազանդ փաշայից, որ բեկլարբէկի կոչի և զեկեղեցիս և զե-
 35 կեղեցականս ազատ արար, թէպէտ այժմ բռնաւորքն մեր իբրև
 զգերի պահեն:

Թվին ԶԺԲ (1463) Տրապիզոն էառ¹⁴⁷: Եւ մահ րադում ան-
 կաւ յաշխարհն ամենայն և նաղաշ վարդապետն ասաց զՈղլուն¹⁴⁸:

3 A էարկ: 4 B Եղուպ, A բէկին, B վերջստին: 5 A էջմիածին: 6 A զխցնէրն, B
 Կիրակոսն: 7 B և փխ, որ: 8 A կրօնաւորի: 9 A Թառայ, B կողմանց: 10 B Յոհանէս:
 12 B եպիսկոպոսն: 12 B Մակաւ: 13 A միտեղ: 14 B տեղին: 15 A Պուրսայ: 16—17 B
 զսուրբ Գրիգորի Հոսաւորչի աջն ի Սլսայ: 17 B էջմիածին, նախաթոռն: 18 A Մահմադ,
 B Կ. Պօլսն: 19 A զաղէտ: 20 B ընդ գրով, խելաեղեալ: 22 A շաբաթիւք: 23 B զիւրա-
 մուտ: 25 B Եւրոպիոյ: 26 B արեմտային, A հարաւով, B յարեմտից փխ. յարեւելից: 27
 B մինչև: 29 A զիւզո: 30 A զանտասզանս, B ծառայից, A սպահն: 31 B զատի, A ոս-
 տիկանս: 32 B անուանէ փաշայ, տայ: 34 A բէկլարբէկի: 35 B ազատս: 37 A զՏրապիզոն,
 B առաւ: 38 A աշխարհ:

- Եւ յայսմ ամի շարժ ելաւ Յեզընդացն եւ մեռան ի (30.000) մարդ:
- Թվին ԹՃԻ (1471) նստաւ Թագաւորն ի Կոստանդնուպօլիս Պայուզիտ, որդի Մահմաթին, ամս ի Գ (34) և ոմանք՝ ԽԳ (43):
- 5 Թվին ՋԾ (1501) շահ Իսմայիլն գնդընկ ղ ան առաւ³¹⁹, ՄԼԵ
Թվին ՋԿԳ (1514) Թագաւորեաց Իսմայիլ ամս ԺԳ (13): Սա սպան զհայր իւր և Թագաւորեաց³⁵⁰. և սա կոտորեաց զշահ Իսմայիլ ի Չալդրան³⁵¹:
- Թվին ՋԿՁ (1517) էառ զՇամ և զԵրիպոսոս:
- 10 ՋԿԸ (1519) Հարացաւ ե աղայ ժողովէ ի քրիստոնէից:
- Թվին ՋՀ (1521) Թագաւորեաց Սուլէման որդին ամս ԽԵ (45):
- Թվին ՋՀՁ (1527) Տոռիլու Հոռոմն ընդվզեցաւ և Հուսէն փաշայն գնացեալ դերեցոյց ե հնազանդեաց: Եւ ի սոյն ամի էառ Թագաւորն զԹաղթն Ունկոռուց զՄայաթուն:
- 15 Թվին ՋՁԸ (1539) Ծոռազատիկ արարին:
- Թվին ՋԼԷ (1548) Ալիսա եկն տարաւ զԹագաւորն ի Թարւէզ յեղորն վերա և աւերեաց զԹարւէզ, զԽնուս, Իսկ տէրն Թարւիզու շահ Թամանն եկեալ աւերեաց զԹարւէզ, զԽնուս, 20 զԲասէն, զԱրզուրոմ, զԿեզի, զԹերջան, զԲարերդ, զԵզընկան, զԻոպեր:
- Թվին ՌԸ (1559) որդիք խողքարին [կովեցան] ընդ միմեանս ի Կոնիայ. Սէլիմն զԲայազիտ փախուց մինչև յԱրզուրոմ, և նա գնաց ի շահն, Գ (3) որդոմն անդ սպանին:
- 25 Թվին ՌԺԲ (1563) մահ տարածեցաւ:
- Թվին ՌԺԵ (1566) խոնդար Սուլէման գնաց ի վերա Փէշայ և անդ անկաւ:
- Թվին ՌԺԶ (1567) նստաւ Սելիմն, որ փախոյց զեղբայրն, ամս Ը (8):
- 30 Թվին ՌԺԸ (1569) ազջիկ ժողովեցին ի քրիստոնէից:
- Թվին ՌԻ (1571) զԿիպրոս առին:
- Թվին ՌԻԴ (1575) Թագաւորեաց Մուրատ սուլթան սրդին ամս Ի (20):
- Թվին ՌԻԶ (1577) ագեոր աստղ երևեցաւ:
- 35 Թվին ՌԻԸ (1579) զԵրևան դերեցին ՌԼ (30.000), Ջդօլ-բանդն ի Հայոց վերացուցին:
- Թվին ՌԼԴ (1585) Օսման փաշայն էառ զԹարվէզ:
- Թվին ՌԽԱ (1592) Սեաստու Տաճիկ էառ զԼուսաւորչի եկեղեցի³⁵²:

1 Ե յայսմ, Ա եզև փխ. ելա, Յեզընկան: 3 Ե ՋԻ փխ. ԹՃԻ: 5 Ե Իսմայիլ: Ա Եր-զնկայն: 6 Ա Իսմայիլ, ամս ԺԳ չիւ: 11 Ա Սուլէյման: 13 Ա Յուսէն: 14 Ե փաշէն: 15 Ա Թագաւորն չիւ: Ա Ընկոռուց: 17—18 Ա Թարվէզ: 18 Ա զԹարվէզ, Ե զԽնու[ս]: 19 Ե աւերեալ, Ա զԹարվէզ: 20 Ե զԱրզուրոմ, զԹերջան, Ա զԲարերթ, Ե զԵզնկայն: 21 ԱԵ զԻոպեր: 22 Ե միմեանս: 23 Ե զՊայազիտ, մինչ յԱրզուրոմ: 24 Ե որդով, Ա և անդ: 26 Ա խոնդարն Սուլէյման, Բէշայ: 30 Ա Թվին ՌԺԸ չիւ: 32 Ա ՌԻԳ փխ. ՌԻԳ, Մուրադ: 35 Ա զգոլբանդն: 36 Ա ի չիւ: 37 Ե փաշէն, Ա առաւ, Ե զԹարվէզ:

Թվին Ռեդ (1595) Թագաւորեաց սուլթանն Մահմատ, որ-
դին նորա²⁶³, ամս Ժ (10),

Թվին ՌԾ (1601) մեծ Թագաւորն Պարսից շահ Արաս եկն
էառ զԹարվէզ և զԵրեան և տարեալ սուրգուն զմարդիկք Երեանա
5 և զամենայն կողմանց նորա ի Յասպահան ընակեցուցեալ և յայլ
կողմանց անդր լցեալ և աստի ի վեր աճետց և ծաղկեցաւ քրիս-
տոնէութիւն ի բուն աշխտրհն Պարսից՝ ի Շոշ և յամենայն շր-
ջակայս նորա²⁶⁴,

Թվին ՌԾԴ (1605) Թագաւորեաց Ահմատ սուլթան, նորա
10 որդի, ամս ԺԴ (14). և յետ նորա Մուստաֆայ եղբայր Գ (3) ամիս
և մաղուր արարին զնա:

Թվին ՌԿԸ (1619) Թագաւորեաց Աւսման, որդի Ահմատի,
ամս Դ (4):

Թվին ՌԽ (1591) ասլստամբ Աղիչի անուն ել ի միջոյ իւ-
15 րեանց ապականեաց բազում գաւառս ևս առաւել զԹուխաթ, յետ
Դ (3) ամսց ապա հնադսնդեցաւ Թագաւորին և ապա գնաց ի
վերա Ֆռանդին²⁶⁵,

Թվին ՌԽԷ (1598) ել ոմն զօրավար ներքէնի Զաֆար փա-
շայ անուն²⁶⁶ ի յարեւելս, նստաւ ի Թարվէզ Գ (3) ամ և աա-
20 րած ը հաց զթոյն դառնութեան իւրոյ յամենայն տեղիս, ան-
մարդարնակ արար զամենայն. և յետ Գ (3) ամսց բարձաւ չտրն
ի միջոյ:

Թվին ՌԽԸ (1599) երաշտացաւ երկիր և սերմանիքն չո-
րացան:

Թվին ՌԽԹ (1600) եղև մեծ սով ընդ ամենայն երկիր և
25 անկեալ լինէին դիակունք նոցա յամենայն անցս ճանապարհաց
իբրև զտարափս կարկտի և ոչ ոք էր, որ Թաղէր զնոսա, զի ամե-
նեքեան յօժարեցան ուտել զանսուրբս և բազումք զմիս գազա-
նաց²⁶⁷: Ի սոյն ամի անկաւ տարածամ մահ: Այս ամենայն եղև
30 ի ժամանակն սուլթան Մահմատին:

Թվին ՌՀ (1621) մահ տարածեցաւ յարեւելից մինչև ի մուտս
արևու, անասելի և անպատմելի, մինչ զի փոս հատեալ Ի (20),
Լ (30), Խ (40), Ծ (50) մարգ ի ներս լնուին ե որոյ ոչ գոյր
տեարք, անկեալք յանցս ճանապարհաց:

35 Եւ յայսմ ամի հաստատեցաւ իմայ անապատ, ձեռամբ տէր
Ներսէս վարդապետի, անյաղթ փրկիստփայի, Բեղլու կոչեցեալ,
վասն ահարկութեան դիմաց. ժողովելով բազում եղբարս խա-
րազնազգեստս աւելի քան զՀ (70) ոգի: Սա Ե (5) ամ ի Տաթևու
անապատն կացեալ և ուսեալ ի նոցանէ զվարս միակեցութեան

1—2 A սուլթան Մահմատն նորա որդի: 3 A Ապասն: 4 B զԹարվէզ, տարաւ,
զմարդիկն, Եր[և]անայ: 5 A ալլ: 6 A և ծաղկեցաւ չիլ: 9 B սուլթան: 10 A եղբայրն:
11 A մաղուր, զնայ: 12 A Թագաւորեաց չիլ, AB Ահմատին: 15 A զամենայն փխ: Բազում:
16 A ապա չիլ: 17 A Ֆռանդին: 18 B փաշա: 20 B զթոյնս: 20—21 A և անմարդարնակ:
30 B ժամանակ սուլթան, A Մահմադին: 31 A յարեւմուտ: 32 B մինչ ի փոս: 33 A լնէին,
յորոյ: 34 A տիեարք, ճանապարհացն: 35 B այսմ, A անապատն: 36 A կոչեցելոյ: 37 A
դիմացն, եղբայրս: 38 B հոգիս:

հրեշտակական կարգի. և 2 (6) եղբարք ելեալ անտի և եկեալ ի
 Հիմն կոչեցեալ կղզի և արար զնա անապատ ընդ հովանեալ
 սրբոյն Գէորգեա զօրաւարին, աշակերտ ունելով զՄելքիսէթ վար-
 դապետն²⁵ և Ստեփանոս վարդապետ, որ յետ Դ (4) ամի փոխ-
 5 ման նորա, եկաց գլուխ եղբարց²⁶, Էին յայսմ ժամանակի ան-
 ւանի վարդապետք, նախ և առաջին Մովսէս վարդապետ Տաթե-
 ւացին, որ յետ Դ (4) ամի .եղև կաթողիկոս ի տեղի սրբոյն Գրի-
 գորի մեր Հոսաւորչին. և վերստին նորոգեաց սուրբ Էջմիածին
 զեկեղեցին բովանդակ՝ զպարիսպն, զխոյնեռն և զխաւարեալ ազգս
 10 Հայոց Հոսաւորեաց կրիին լուսաւորչն մեր, զոր եղծեալ էր
 բնաւ ի թուլամորթ և ի մարմնասէր առաջնորդաց, զի Դ (4)
 կաթողիկոսք կային՝ Աւետիս, Մելքիսէթ, Դաւիթ, և միւսն ան-
 յիշելի, զմիմեան փոփոխեալ կաշառս տալով Պարսից թագաւորին
 և մի ի սոցանէ յաթոռն ոչ նստէին այլ յԱսպահան: Եւ սուրբ
 15 աթոռն խարխալեալ ե խրթնացեալ ի բարեզարդութեան և գոմս
 խաշանց եղեալ. զի եթէ մայրն լազմորդի և աթոռն քրիստոսա-
 դիր աշապէս կայր, որպէս ասացաք, որչափ ևս առաւել ծնեալքն
 ի սմանէ նսեմացեալ կային նստեալ ի սգի, ըստ այնմ, եթէ
 լոյսդ խաւար է, խաւարն որչափ ևս: Աւրինեալ է Աստուած, որ
 20 ոչ ցանկ բարկանայ և ոչ պահէ ոխս յաւիտեան, այլ յարուց մեղ
 եզջիւր փրկութեան զհամանման նախամարգարէին զՄովսէս Տա-
 թեւացին, որ վերստին նորոգեաց զսուրբ Էջմիածինն, որպէս
 յա լուրս Հոսաւորչին վերակացութեամբ աշակերտաց իւրոց ՄԱԷ
 ճգնաւորաց և անյաղթ փիլիսոփայից: Տէր Փիլիպպոս սրբազան
 25 վարդապետի, որ յետ սորայ նստաւ կաթողիկոս և Յակոբ մաք-
 րամիտ վարդապետի, որ յետ Փիլիպպոսի նստաւ կաթողիկոս,
 Խաչատուր վարդապետ Սպահանցի, միւս Խաչատուր վարդապետ
 Գողթան գաւառէ, Եսայի Երընջակոյ, Զաքարիա վարդապետ
 Վազարշապատու, Սիմոն վարդապետ, սոքայ ամենեքեան զխա-
 30 տրք ե. անյաղթ փիլիսոփայք և սիւնք եկեղեցոյ աշակերտք Մով-
 սէսի, որք աշխատեցան ի շինումն սուրբ Էջմիածնին²⁸. Եւ ի սո-
 ցանէ եղեն բազում հոյլք վարդապետաց և լցաւ ամենայն երկիր
 գիտութեամբ տեառն: Եւ այժմ ասացից կարգաւ զկաթողիկո-
 սունս, զի ԶԶԴ (1335) թվականէն մինչև ՌՀԴ (1625) թվին
 35 խառն ե շփոթեալ տեսանեմք, ե էր վասն ի ծուլութենէ և յան-
 ուսումն բարուց մերոց, զի թէպէտ կային կաթողիկոսք այլ ան-
 նշանք աստ ե անդ շրջեալք և բազումք զմիմեանս փոփոխելով,

1 A զԶ: 2 A հուանեալ: 3 A Գէորգայ զօրավարին, զՄելքիսէթ, B վարդա-
 պետ: 4 B Ստեփաննոս: 5 A նա եկաց: 5-6 B անուանի: 6 A վարդապետ չի: 8 B վերջո-
 ւին, զսուրբ: 9 B եկեղեցին, A գիւցերն: 11 A թուլամոր, և ի մարմնասէր չի: 12 B և Դա-
 ւիթ: 13 A զմիմեանս, կաշառք: 14 B յաթոռ, A նստաւ: 15 A յաթոռն, բարեկարգու-
 թենէ: 16 B ի նմանէ փխ. ի սմանէ, A նսեմացեալք, նստեալք ի խաւարի և սգի, B թէ:
 17 B լոյսդ որ ի քեզէ խաւար է: 22 B աթոռն Էջմիածնի: 24 A յանյաղթ, Փիլիպոս:
 25-26 B մաքրամիտ: 27 A Հսպահանցի: 28 A Գողթան գաւառէ Եսայի Երընջակոյ Զա-
 քարիա վարդապետ չի: 32 B հոյլ, երկիր ամենայն: 33-34 B զկաթողիկոսունսն, 34 B. զյ
 փխ. զի: 37 B փոփոխելովք:

զոր զսոքա ի միում տեղով ասացի, յետ Կիլիկեցոց Թազաւո-
րութեան՝ կարգաւ մինչեւ թվին ՊՂԱ (1441), որ նստաւ կաթո-
ղիկոս Կիրակոս իջմիածին. և աստի մինչեւ թվին ՌՀԴ (1625),
որ ի մերում ժամանակի կարգաւ գրեցից:

5   Թվին ՌՀԲ (1623) Թազաւորեաց դարձեալ Մուզտաֆայ
մաղուրն ամ մի:

Թվին ՌՀԴ (1624) Թազաւորեաց սուլթան Մուրատ, որդի
Օսմանի, ամս ժէ (17): Սա հուժկու և յաղթող լեալ քան զհարսն
իւր և հնազանդեաց ղէն քաղաք, որ է Հօթուն²⁶¹:

10   Թվին ՌՁԴ (1635) սպան ղՅուսէն աֆանդին, զՄանօղլին
և ղէլէղ փաշայն և գնացեալ ի վերա Երևանայ, առ զնա և եդ
անդ փաշայ, որ ի միւս ամին դարձաւ առին Պարսիկք²⁶²:

Թվին ՌՀԴ (1625) Ապագայ փաշայն յԱրգրոմա գնաց յԱն-
կուբիայ, շատ ենգիչարի ջարդեաց և գնաց դարձեալ յԱրգրոմ²⁶³:

15   Թվին ՌՀԴ (1625) Ուռուզն առաւ զՏյապիզուն Մես (240) դայ-
եթեկերով. և ի սոյն տմի վրացի Մովրով ջարդեաց:

Թվին ՌՁԷ (1638) գնաց սուլթան Մուրատն ի վերա Պաղ-
տատայ Խ (40) օր խասար արարեալ և մասգէղ պատնիշօք առ
զնա²⁶⁴, Թվին ՌՁԸ (1639) յունիս Բ (2) եմուտ ի Թազաւորական
20   քաղաքն Ստամբուլ և ի միւսում ամին մեռաւ²⁶⁵:

Այսուհետեւ կամիմ բացայայտել զկարգս սրբազան կաթո-
ղիկոսաց, որ ի մերում ժամանակիս կրկին լուսաւորիչք եղեն
ամենայն Հայոց, զի ի ժամանակս սոցա աչօք մերովք տեսա-
նեմք զսուրբ էջմիածինն անթիւ վարդապետօք և արեղայիւր և
25   խարազնազգեստ կրօնաւորօք աւելի քան ղՇ (500):

Թվին ՌՀԴ (1624) նստաւ կաթողիկոս ի սուրբ էջմիածին
Մովսէս Տաթևացին ամս Ձ (6): Սա վերստին նորոգեաց զսուրբ
էջմիածինն զքումբէթներն, զդրունքն, զեկեղեցոյ արտաքոյ կողմն
բովանդակն, զպարիսպն, զխցներն, վերակացութեամբն աշակեր-
տաց իւրոց՝ Փիլիպպոս վարդապետի և Յակոբ վարդապետի և այլ
30   բազում վարդապետաց, որպէս վերագոյն ասացի և փոխեցաւ ի
կարգս սրբազան հայրապետացն²⁶⁶:

Թվին ՌՀԹ (1630) կացեալ յաթ || ոռ սուրբ Լուսաւորչին ՄԼԸ
տէր Փիլիպպոս կաթողիկոս²⁶⁷, ի վիճակէ Բարգուլ[ղի]մէոսի Առա-
քելոյ, ամս ԻԵ (25): Սա զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ
35   և ել համբաւ սքանչելեաց նորա ընդ ամենայն տիեզերս մինչ զի
պատարագս գայր նմա ի պապէն Հոռմայ բազում անգամ, և ի

1 A զորս, Կիլիկեցոց: 2 A մինչ, B ի թվին: 3 A էջմիածին: 5 B ՌՀԴ փիւ. ՌՀԲ: 7 B ՌՀԲ փիւ. ՌՀԴ, սուլթան Մուրատն: 8 A խուժկու, լեալ և յաղթող, զհարս: 9 B հնա-
զանդեցոց: 10 B հազար ՀԴ փիւ. ՌՁԴ, աֆանդին: 11 A Երևանու: 12 B փաշա, միում
ամի, Պարսիկքն: 13 B ՌՁԴ փիւ. ՌՀԴ, Ապագու: B ելաւ Արգրոմա, A յԱնկուբիայ: 14 A
ենիչարի: 16 B Մովրոմ: 17 B սուլթան: 17 B Պաղատու: 19 A յունիսի: 20 A Ըս-
տամբու: 21 B բացայայտ առնել զկարգ: 23 A ի չի: 24 B վարդապետք, արեղայք: 25 A
կրօնաւորիւք, B Շ: 28 A զեկեղեցին, B կողմ: 29 B բովանդակ, A զխցներն, B վերակաշու-
թեամբ: 31 B վեր: 32 B հայրապետաց: 34 B Փիլիպպոս: 35 B ամ: 36 B սքանչելեաց չի: 37 B նմայ:

Կոստանդնուպօլսէ, և ի Վրաց Թագաւորէն: Էին յաւուրս սորա
 անւանի վարդապետք նախ՝ Յակոբ վարդապետ Զուղայեցի, որ
 յետոյ ժառանգեաց զաթոռն սուրբ, Զաքարիայ վարդապետ Վա-
 զարշապատու, Խաչատուր վարդապետ Աքուլեցի, Եսայի Երւն-
 5 ջակոյ, միւռ Խաչատուր վարդապետ Ասպահանցի, Գրիգոր վար-
 դապետ Կեսարացի, Կարապետ վարդապետ Մոկացի, օծեալ ձե-
 ոամբ սորա Յոհաննէս Ուրհայեցի, Բարսեղ առաջնորդ Ամթայ,
 Դաւրոցի²⁶³, Խաչատուր վարդապետ, աշակերտ Բուժիկ Յոհանիսի,
 աշակերտի Բարդղի, որ շինեաց զԱմիրդօլու սուրբ Յովաննէսն,
 10 այո Խաչատուր և Յոհաննէս Բաղիշցի և Մեսրովր վարդապետ քաջ
 քարտուղարն²⁶⁵ և լցեալ շնորհօք հոգոյն սրբոյ Բաղշեցի, որ թվին
 ՌՁԷ (1038) օծեալ հղե հպիսկոպոս և ի նոյն աւուր ընկալեալ
 դաւադան վարդապետութեան ձեռամբ այս Փիլիպպոս սրբազան
 կաթողիկոսի և շնորհեալ առաջնորդ մայրաքաղաքին Բաղիշու:
 15 Եւ յայսմ ամի ևրեր կաթողիկոս զսուրբ աջն Լուսաւորչին
 յԱսպահանայ, զոր տարեալ էին ին կաթողիկոսքն²⁷⁰ անդ եղեալ
 դրաւ, այլև զմարմին սրբոյն Հռիփսիմեա սուրբ կուսին երեր և
 վերստին շինեաց զհեղեցիին դեղեցկայարկ շինուածով և եղ
 անդ զմարմին սուրբ կուսին²⁷¹,
 20 Այլև զթիւ վարդապետաց ժամանակի սորա և կարէ ընդ
 գրով արկանել, զի ձեռնադրեաց սա աւելի քան զն (400) հպիս-
 կոպոս և վարդապետ, որոց ամենեցուն վերակացու և գլուխ Յա-
 կոբ Զուղայեցի:
 Եւ յառաջին ամին Փիլիպպոս կաթողիկոսի հակառակ կացին,
 25 ոմանք սուրբ Էջմիածնա աթոռոյն, զի կամէին զՀոռոմաց տուն
 անջատել ի գրկաց մօրն լուսոյ անջատեցան և ինքեանք ի փա-
 ռաց լուսոյ նորա, զի ոմանք յանկարծամահ եղեն, ոմանց լեզուքն
 տրորեցան, ոմանք ի հաւատոցն ընդ մէջ կարեցան և մեք ազա-
 տեցայք ի թունից նոցա, ըստ այնմ նոքա ի ձեռա մեք ժողո-
 30 վուրդ և խաշն արօտի²⁷², Եւ եթէ ոք այսուհետեւ քրիստոսադիր
 սուրբ աթոռոյն հակառակի զպատիմն Կորիսայ և Դադանայ կրեսցէ,
 զի սայ է մայր մեր ամենեցուն և սովաւ ազատեցաք յերկրպա-
 դութենէ կոց Անահիտա զազրոտոյ կնոջն Արամազդայ: Այլ մեք
 պատմեսցուք թվականաւն զկարգս Թագաւորաց Օսմանցոց, որ
 35 մնաց մինչև ի ժամանակս, որ հմք կարգաւ և մի վրիպեսցուք

ՄԼԹ

Թվին ՌՁԹ (1640) Թագաւորեաց սուլթան Իբրահիմ, եղբայր

1 Ե նորա փիւ. սորա: 3 Ե զաթոռ, Ա Զաքարիա: 4 Ա Աքուլեցի, Երնճակոյ: 5 Ե
 վարդապետ Խաչատուր Ըսպահանայ: 7 Ե Ամթայ չիւ: 8 Ա զԱմիրդօլու: 10 Ե Մեսրովպ,
 Ա քաւ: 11 Ե շնորհօք չիւ, հոգով սրբով Բաղիշեցի, որ չիւ: 12 Ե աւուրն, Ա ընկալաւ:
 13 Ե Փիլիպպոս: 14 Ա առաջնորդութիւն, Բաղշցու: 15 Ե աջ: 17 Ա սուրբ կուսին Հռիփ-
 սիմեա: 20 Ե ի ժամանակի: 21 Ա քան չիւ: 24 Ա առաջին, Ե Փիլիպպոսի: 25 Ե Էջմիած-
 նայ, Ա զՀոռոմոց, Ե տունն: 26 Ա անջեռել, անջեռեցան: 27 Ե ոմանք փիւ. ոմանց, Ա
 լեզուք: 28—20 Ե ազատեցայք ի նոցանէ, թունից չիւ: 29 Ե ձեռանա: 31 Ե սուրբ չիւ,
 աթոռին, Ա Կորիս, Ե Դադանա: 32 Ա սա: 33 Ե կռոցն Անահիտայ զազրոտո կնոջ: 34 Ե
 թվականաւ զկարգ Թագաւորացն: 37 Ե սուլթան:

Մուրատի, ամս ժ (10): Սա անհադ պոռնիկ և դիճասէր ըղջախոհ դուռ [որ]ում ոչ կարացին տանել իշխանք պալատին և զօրքն ամենայն միարանութեամբ միարանեցան ևնդիչար աղասիքն և իսպահնի աղասիքն և այլ աւագանին սպանին զնա:

- 5 Թվին Ռշթ (1650) Թագաւարեաց ի տեղի հօրն սուլթան Մահմատն ի մերում ժամանակիս և մարտ սորա և հօրն և հաւուռն բաղում է ընդ արիական ազգին Ֆոանդաց ի վերա Կրիաէղ կղզոյ, որ Մալթայ կոչի. երբեմն յաղթեն և երբեմն յաղթին ծովով և ցամաքով անթիւ լինելով արեան ճապաղիս և ընկուղեալք նաւովք յատակս ծովուն ե ի մէջ ծովու հրով հրդեհեալ զմիմեանս նաւովք հանդերձ ըլլաք յայս կողմանց յաղթին ի նոցանէ և սակաւք յայն կողմանց և վերջն ոչ դիտեմք, թէ զինչ լինելոյ է¹³:

- Թվին Ռձ (1651) Երկրորդ լուսաւորիչ սուրբ հայրապետ Փիլիպպոս դնացեալ յԵրուսաղէմ մեծաւ փափաքանօք յերկրպոս-
15 դութիւն տնօրինականացն Դրիստոսի աստուծոյ մերոյ, ընդ իւր ունելով բաղում վարդապետք և կրօնաւորք: Եւ Թագաւարն Կոստանդնուպօլսի առաքեաց առաջի նորա Բ (2) մեծամեծ զօրագլուխք, զի ուր և մտցէ անկասկած լիցի ի բոնաւորաց և յոր քաղաք մտանէր դռն տուեալ ընթանային ընդառաջ նորա, զի
20 դռնէ միայն ի քղանցս հանդերձի նորա մերձեացին, ոչ միայն հաւատացեալք, այլև անհաւատք և բոնաւորքն ևս: Եւ այնպէս շքեղութեամբ և մոռտ Յերուսաղէմ և ամենայն դիւսաւոր ազգքրիստոնէից և պատուիրարդուքն ընկալան զնա, որպէս զԳրիգոր Լուսաւորիչ և սարսէին ի սրբութենէ նորա: Եւ սալայատակ
25 կճախւք և պէսպէս նկարակերտ յօրինուածով զարդարեաց զատակ սուրբ Յակոբայ գլխադրին զըրուր եկեղեցին յնչից իւրոց և կատարեաց զուխտն իւր դարձաւ փառօք եմոռտ ի Կոստանդնուպօլսի և մեծապէս պատուեցաւ ի սուլթանէն վասն նորահրաշ սքանչիցն. զի յայնմ ամի երաշտութիւն էր և առաջի ամենե-

1 Ա Մուրադին: 2 Ա ում փխ. [որ]ում: 3 Ա միարանեալ միարանութեամբ: Ե ենդիչար, Ա աղասիքն: 4 Ա աւաքանին: 5 Ա տեղին, Ե հօր սուլտան: 6 Ե և (հաւուռն) չի: 7 Ե Կրիտէ, Ա կղզոյն: 8 Ա նաւովք: 10 Ա և ի մէջ ծովու չի, զմիմեանս: 11 Ա այս. Ե յաղթեցին ի նոցանէ և սակաւք յայն կողմանց և պատերազմն այս է ԻՂ (28) ամ, որ մարտնչէին Օսմանցին և ազգն Ֆոանդաց ընդ միմեանս. Թվին Ռձ և ԺԹ (1670) յաղթեցին Ֆոալնիզին և առ զքաղաքն և տիրեցին կղզոյն ամենայն: Եւ Ֆոանդն առեալ նաւաւ զինչսն ամենայն զնացեալ յերկիր այլ և թողեալ զատարկ զքաղաքն և Թուրքն եմոռտ ի ներքս ի քաղաքն ե տիրեաց ասենայնի և բաղում եկեղեցիք արարին աղօթանոց իւրեանց և կոչեն զանուանս ջամի: Եւ անտի դարձեալ Թվին ՌձԻԱ (1672) դարձեալ ժողովեաց ղանթուի զօրս իւր սուլտան Մահմատն, կարձեմ թէ ոչ ձնաց փաշա ի քաղաքին, բայց միայն Գ (3)՝ Բազաստայն, Վանայ և Լըզրոմայ ի յանէ Պարսից: Եւ զայլ զօրս, զոր ուղոյ Թիւ առեալ և կամի երթալ ի վերայ Մաճառայ և ոչ զիսեմ, թէ զինչ լինիցի: 13 Ե և դարձեալ Թվին, լուսաւորիչն: 14 Ե Փիլիպպոս, Երուսաղէմ, Ա փափաքանօք, Ե երկրպոսդութիւն: 15 Ե տնօրինականաց: 16 Ե վարդապետ, Ա Կ. Պօլսոյ: 17 Ե մեծ: 18 Ա և երթիցէ և մտցէ: 19 Ա դրոխ, Ե ընդանային ընդյառաջ: 21 Ե բոնաւորք, Ա (ևս) և չի: 22 Ա գլխաւոր չի: 24 Ե Լուսաւորիչն, սալատակ: 25 Ա արարեալ կճիւք, նկարիւք և յօրինուածով: 26 Ա յեկեղեցին: 28 Ե պատեցաւ, սուլտանէն, Ա նորասքանչ հրաշիցն: 29 Ա ի փխ. զի, Ե յայն:

դուն աղօթեաց, և ի նոյն ժամն եկն անձրև սաստիկ, Եւ անտի
յարձաւ յաթոռն իւր ի սուրբ Էջմիածին²¹⁴:

Եւ ի սոյն ամի խաւարեցաւ արեգակն օգոստոսի Բ (2),
մինչ զի աստեղքն համարձակ երևէին և եկաղ այնպէս ժամս
5 Բ (2)²⁷⁰:

Թվին ՌՃԴ (1655) նստաւ կաթողիկոս Յակոբ Զուղայեցին,
այր սուրբ և ընարեալ, յար և նման մեծին Մովսէս և Փիլիպ- ՄԽ
պոսի: Եւ ի ժամանակս սորա էին վարդապետք և միաբանք ի
սուրբ Էջմիածին՝ Յովհանէս վարդապետ, Սահակ վարդապետ
10 աթոռակալ, Միքայէլ վարդապետ, Մովսէս վարդապետ, միւս
Մովսէս վարդապետ, Դաբրիէլ վարդապետ, Երեմիայ վարդապետ,
Առաքել վարդապետ պատմագիր²¹⁶, Ստեփանոս վարդապետ, Աւետիս
վարդապետ: Սորա ամենեքեան սիւնք եկեղեցոյ և անօթք հոգոյն
որոյ, անյաղթ փիլիսոփայք, այլն Ղաղար վարդապետ, Սարգիս
15 վարդապետ ի Թէոդուլօյիս և Ստեփանոս վարդապետ, մեր սի-
րելի եղբայր, ի Զմիւռին քաղաք, և որչափ քաղաքաց առաջ-
նորդք այժմ աշակերտք սորա են՝ Յակոբ կաթողիկոսի, և Մես-
րոպ վարդապետ Բաղշիցի:

Թվին ՌՃԶ (1657) եկն Մալաք փաշայ Վանայ ի վերա
20 Բաղշու Արդալ խանին, ԻՌ (20.000) սպառազինաւք և ի հուպ
լինել քաղաքին փախեալ խանն հանդերձ կանամք և ամենայն
ախիւն յանձաւս լերանց, որ Մաւաքկան կոչի, առ Ալի և աղայ
նախարար կողմանց: Եւ Մալաք, որ յառաջ ողիւր և այժմ փաշայ
զմեծագոյն, որդին Դիագին անուն ամիրայ, եղ ի տեղի հօր և
25 թալանեաց զմնացեալ աղիս նորա և զքաղաքն և ԺՅ (15) ոգի ի
քրիստոնեա սպանին և շատ քնաս գործեցին ի ռաբրելոյ Վանա
դուլոց: Եւ ամի միոյ նուրատին, միւս որդի Արդալ խանին, քսու-
թեամբ հօրն, սպան զեղբայրն իւր զԴիագին, և հայրն իւր ի
չմեղս եղեալ սպան և զնուրատին կամակցութեամբ նախարա-
30 րացն և ինքն դարձեալ եղև ամիրայ հրամանաւ Հասան փաշային,
որ նստէր ի Տիգրանակերտ: Եւ այս ԽԴ (43) ամ է, որ ամիրայ
է Բաղշու քաղաքին, և զանրաւ չարիս, զոր սա անցուցանէ²⁷⁷,
և կարէ ծրել ի քարտիսի զհարկապահանջութիւն, զկեղեքել, զթա-
լանել, զտուգանսն, որ հասուցեալ է զմեզ ի յետին չքաւորու-
35 թիւն՝ զվարդապետք, զքահանայք, զեկեղեցիք, զվանքերն և զառ
հասարակ ժողովուրդ²⁷⁸, Զի Ի (26) ընկզադայ ունէր մեծամեծք,
Թող զաղշկունս և զմանր տղայք:

1 Բ ի չիֆ: 3 Բ օգոստոս: 4 Բ աստեղք համարձակք: 7 Ա մեծի: 8 Ա ի (ժամանակս)
չիֆ: 9 Բ Էջմիածին: 10—13 Բ Գաբրիէլ վարդապետ միւս Մովսէս մատենագիր Ստեփանոս
վարդապետ Աւետիս վարժապետ փխ. Միքայէլ վարդապետ... Աւետիս վարդապետ: 14 Բ
այլ: 15 Ա Թէոդուլօյսէ: 17—18 Ա և Մեսրոպ վարդապետի Բաղշիցի չիֆ: 19 Ա Վանա: 20
Բ Բաղիշոյ, Ա Աւդալ: 21 Բ խան: 22 Բ աղիւրք: Ա ասեն փխ. կոչի: 23 Բ Մալաքն, Ա
վաղիր: 24 Ա ամիրա: 25 Ա թալանեալ, ախ: 27 Ա զուլուցն, յետ ամի միոյ, որդին
Աւդալ: 29 Ա ի զքմեղս: 30 Ա ամիրա, Յասան, Բ փաշին: 31 Ա ամիրա: 32 Բ Բաղիշու,
Ա չարիս գործելով: 33 Ա քարտիցի: 33—34 Բ զթալանելն: 34 Բ ի չիֆ: 35 Բ զեկեղեցիկնք
դվանքեր, Ա առ: 36 Ա ընկզադայ ունի: 37 ԱԲ տղայս:

Եւ կան ի քաղաքիս Բաղիշու ՚ի (4) անուանի վանք՝ առա-
 ջին Դոմաց վանք, առաջնորդարան Բաղշու քաղաքին եւ երկրին,
 վերատեսուչ եւ հովիւ հոգեոր այժմ Մեսրոպ վարդապետ աւժեսալ
 ձեռամբ Փիլիպպոս կաթողիկոսի եւ առեալ դաւազան ի նմին
 5 առուր թվին ՌՁԷ (1638), որպէս յառաջ ասացի, եւ այս ԻՆ (25)
 ամ Է²⁷⁹, որ նստեալ է յաթոռ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածած-
 նին եւ սուրբ Գէորգայ զօրավարին, զոր տէր Յիսուս պահեցէ
 ընդ երկայն առուր: Եւ երկրորդ վանք Խնդրակատար վերածայ-
 նեալ յանուն ամենասրբունոյ կուսին, շինեալ ը յառաջ ձեռամբ
 10 Թադէոսի սուրբ առաքելոյն. դամբարան վարդապետացն Ներսէսի
 Բաղիշեցոյ, միւս Ներսէսի հէրապետի եւ Կարապետի Փարխնդոյ
 եւ Պետրոսի վարժապետացն եւ ի սոցանէ վարժեալք անթիւ. Զոկք
 վարդապետաց, որք եղեալ են ի շիրմի ընդ հովանեաւ սուրբ
 Աստուածածնին: Եւ այժմ ծառայ ուրբ կուսին կտրդեալ խնա-
 15 մատար՝ եւ տրուպ անարժան մեղսւցեալ Դաւիթ Բանասէր, սնեալ
 ի մանկութենէ առ ոտս երջանիկ եւ երիցս երանեալ հօրս մերոյ
 Մեսրոպ վարդապետի, անյաղթ փիլիսոփայի եւ քաջ քարտուղարի
 եւ թվին ՌՂ (1641) ընկալայ ի նմանէ դաստիճան քահանայու-
 թեան եւ յետ Զ (6) ամի դաւազան իշխանութեան, թէպէտ թա-
 20 վուր եւ տղէտ դուով ի յուսմանէ²⁸⁰ եւ թվին ՌՃ (1651) եղին
 դանարժանս ծառայ Խնդրակատար սուրբ Աստուածածին: Երրորդ
 վանք Աւետու սուրբ Աստուածածնին, հիմնարկեալ ի Թադէոսէ
 սուրբ առաքելոյն: Զորրորդ Ամիրդաւու վանք, որ յանուն սրբոյն
 Յոհաննու, դամբարան եւ դասատուն Բարսեղ վարդապետի եւ Յո-
 25 հանէս վարդապետի, Խաչատուր վարդապետի հանգուցելոց ի
 Քրիստոս եւ այժմ տեսուչ եւ գլուխ ի նմա, հոգեոր եղբայրն մեր,
 Վալդան վարդապետ²⁸¹, ճարտասան եւ բանիրուն, օծեալ քահանայ
 կուսակրօն ձեռամբ Մեսրոպ վարդապետի եւ ընկալեալ դաւազան
 իշխանութեան ի Խաչատուր վարդապետէն. զոր ի մանկութենէ
 30 առ ոտս նորա սնեալ եւ վարժեալ ի նոյն վանս: Եւ այժմ վասն
 ծովացեալ մեղաց մերոց ի ներքոյ բաղում եւ անտանելի հարկի
 եւ նեղութեան եմք ամէնքս, զոր տէր Յիսուս այց արասցէ:
 Թվին ՌՃԺԱ (1662) դրդեաց չարն սատանայ զաղթամար-
 ցիք, որ դամ բաղումս ի Գրիգորիսէ կաթողիկոսէ թվին ՇԿԳ
 35 (1114) բանադրեալք կային, հակառակ կացին քրիստոսադիր
 սուրբ աթոռոյն Էջմիածնի, կաշառս ետուն Վանայ փաշային ԸՃ
 (800) կարմիր ոսկի, ձեռամբ Աղթամարայ աղին, որ զուլ է, ե

1 Բ Բաղիշու չի: 2 Բ Բաղիշու, երկրի: 3 Բ եւ հովիւ չի: Մեսրոպ, A վարդապետ
 չի: 4 A Փիլիպպոսի: 5 Բ ՌՁԷ փիլ. ՌՁԷ, Ա յասացն: 7 A Գէորգեայ զօրավարին, Բ Յիսուս
 Քրիստոս: 8 AB առուր: 9 B վարժապետացն: 10 A ամենասրբունոյ, Բ ամենասրբունոյ,
 կուսին չի: 11 Բ Եւ միւս, հերապետին, Փարխնդոյ: 12 A
 ի չի, Բ վարժեալ: 13 A տրուպ: 14 Բ երջանիք: 15 A քաջ: 16 A ընկալեալ, Բ
 աստիճան: 17-20 Բ թէպէտ... յուսմանէ չի: 21 A Աւետու, Բ Աստուածածնին, A
 հիմնեալ, Բ Թադէոսէ: 22 Բ Յոհաննու, A Ե (Յոհաննէս) չի: 23 Բ Եւ Խաչատուր: 24 A
 ի նմա չի: 25-32 Բ հարկի եմք եւ նեղութեան: 33 Բ Յիսուս Քրիստոս: 34 Բ բաղում, A
 թվին ՇԿԳ չի: 35 Բ կացին փիլ. կային: 36 Բ փաշային: 37 A կուլ:

արդ ասին ի փաշայէն. գնացին ամբ հանին ի Ստամբուլայ. թէ
 Վան քաղաք և Բաղէշ Աղթամարա լինի. և դռն տուեալ ար-
 րանեակը արին մարդիկ և տանուտեարք Ոստանայ և միարա-
 նութեամբ հայուշով եկին ի Բաղէշ քաղաք, իրր թէ այսուհետեւ
 մի ոք իշխեսցէ զանունն էջմիածնայ տալ, այլ զ[Աղ]թամարայ
 5 Եւ դայն տեսալ մեծ վարդապետին Մեսրոպայ հանդերձ մեօք
 զմահ յանձն առաւ և մի տեսանել զարհամարհանս մօրն լուսոյ
 և ոչ թողաք յիկեղեցի և գնացեալք իջևանեցան ի խանութսն և
 ի խաներն. Եւ էջ հոգևոր տէրն մեր ի քաղաքն և խրատեաց զժու-
 10 զովուրդն և ծանոյց զառաջին կապանս նոցա, թէ ոք նոցա ॥ **ՄԽԲ**
 հնազանդին ուրացողք կոչին, զի ուրանան զաթոռ սրբոյն Գրի-
 զորի Լուսաորչին մերոյ. Եւ հաւանեալ ամենայն ժողովրդեանն
 բոնութեամբ Արդալ խանին արտաքսեցին զնոռա ի քաղաքէն.
 15 Ջինչ յերկարեցից, այս Բ (2) ամ է (7) անգամ եկին Մարտի-
 րոս Փշրուփ անուանեալ կաթողիկոս Աղթամարայ և ՆՍահակ
 վարդապետ և Մովսէս Կօզ չեպիսկոպոս և շէկ անիցեալ աշխար-
 հական մի և Գաւաշու պիղծ Մէլիք, աւելի քան զԻ (20) այր և
 զինչ ասացից Գրիստոսի շնորհն յաղթեաց նոցա և ոչ կարացին
 մուծանել զազանդն իւրեանց յաշխարհն մեր, այլ թափեցաք
 20 յընչից և աղքատացաք, զի գնաց աւելի քան զՍ (2000) զուռուշ
 սաղ դրամ փաշին, խանին, չայուշին, Ռ (1000) զուռուշ կար-
 դացողքս և Ռ (1000) զուռուշ քաղաքին. Յետոյ եկն ամբ ի
 Կոստանդնուպօլսէ կրկին հաստատեալ ի վերա էջմիածնին²¹.
 օրհնեալ է Աստուած:
 25 Արդ կամիմ ծաղկաքաղ առնել յԱբրահամէ մինչև ի Քրիստոսի
 ծնունդն և անտի կարգաւ մինչ ի Կոստանդիանոս և ի նմանէ
 մինչև թվին Զ²⁸³ գկարգս նահապետաց և զառաքելոցն համառօտ-
 արար:
 Արրահամ հայրն հաւատոյ, որդի Թարայի, ծնեալ յերկրին
 30 Քաղդէացոց, Հ (70) ամին Թարայի ի Մալքաթոյ. կնոջէ, ԺԵ (15)
 ամին խնդրեաց զտէր և ծանեաւ. Ի (20) ամին ել յերկրէն Քաղ-
 դէացոց հանդերձ հարբ և եղբարբք և ընակեցան ի խառան. ՀԵ
 (75) ամին ել ի խառանէ հրամանաւն Աստուծոյ և եկն ի Քանայն.
 25 2Է (87) ամին եղև Իսմայէլ ի Հաքարա Եդիպտացոյ. Ժ (100)
 35 ամին ծնաւ զԻսահակ ի Աստայէ, որ եկաց Սառա յետ ծնանելոյն
 ԼԵ (35) ամ և մեռաւ. ԺԽԵ (145) ամին առ զԿենտուր, ԺՀԵ (175)
 ամին վաղճանեցաւ, յՀԵ (75) ամն Սահակայ և ԺԵ (15) ամն
 Յակոբայ. ՅԱրահամէ՝ Իսմայէլ, ուստի Սարակինոսք, որք են
 Տաճիկք. Իսահակ որ և Հրէայք, ի Կենտուրս Արշակունիք.....
 40 Եւ թագաւորեաց²² Վասիլ, որդի Ռամանոսի, ամս ԾԻ (52), 570

1 Բ Ստամբուլ. 2 Բ Աղթամարու. 3 Ա դրոն. 4 Ա մարդիք. 5 և [տանուտեարք] չիւ. 6 Ա
 առնուտեարք. 7 Ա չեպիսկոպոս. 8 Բ թէ չիւ. 9 Բ զանուն. 10 Բ Ա միեօք. 11 Բ զեկեղեցի. 12 Բ զան-
 ցեալ, խանութ. 13 Բ խաներ, հայրն փխ. աւելն, քաղաք. 14 Բ և թէ ոք. 15 Բ ժողովրդեան.
 16 Ա Աւդալ. 17 Ա երկարեցից. 18 Բ զօղալ եպիսկոպոս. 19 Բ և պիղծ անիծեալ մեկիք մի
 մովանէս Գաւաշու. 20 Բ. 21 Բ շնորհն. 22 Ա զազանդ. Բ յաշխարհս. 23 Բ թափեցայք. 24
 Ա Ս. 25 Բ փաշին և չայուշին. 26 Բ և այլ, ի չիւ, քաղաք. 27 Բ Ս[տ]ամպօլայ, էջմիածնա:

թվին ՆԻԾ (976)¹⁸¹, ի ժամանակս սորա Խաչատուր կաթողիկոս
սխալանձեցոյց զբերանս հերձաճողաց լուսաւոր թղթոցն, որ առ 57բ
մետրապօլիան Սեբաստիայ:

Ի ժամանակս ոորոս նեղացեալ Սենեքարիմ Յարծրունեաց
5 ետ զկողմ Վասպուրականի Վասիլ Թագաւորին Յունաց և էառ
զ[Ս]ևաստիայ գաւառօք: Եւ յայսմ աւուրս շինեաց Սենեքարիմ
զԱպարանից սուրբ խաչն ի վերա է (7) մասանդ Քրիստոսի, որ
բերաւ սքանչելեօք, ի Կոստանդնուպօլսէ ՆՄԱ (1002) թվին: Սա
աիրեաց ըաղում քաղաքաց և գաւառաց և Բուլղարաց և յամե-
10 նայն տեղիս կարկառս նշան յաղթութեան թողոյր, որպէս ասէ
Գրիգոր Նորեկացին²⁸⁶, էառ զԿոստանդին եղբայր իւր և արար
հաղորդ Թագաւորութեան և էին միարան:

Եւ Թագաւորեաց Կոստանդին, եղբայր նորա, ամս Գ (3):

Ասյս Թամանոս, փեսայ ոորա, ամս Ե (5):

15 Սա զնաց ի վերա Տաճկաց և սպառնացաւ միանձանց Սեաւ
լերին, թէ դարձցէ ի պատերազմէն արասցէ զնոսա գինուսրս և
քաղկեդոնիկ և ոչ յաջողեցաւ, այլ թափեալ ի զօրաց յետս դարձաւ:

Այր մի աննշան, Միխայէլ անուն շնայր ընդ Թագունին և
նա ջրահեղձ արար զայր իւր, ի ըաղանիս, և համբաւեաց յան-
20 կարծամահ զԹագաւորն:

Եւ Թագաւորեաց Միխայէլ ամս Զ (6): Սա էառ զԹագու-
հին, ըստ չար տրփանաց իւրոց, ըաղում ունէր եղբայրս ևս նոցա
իշխանութիւն ստրատելութեան քաղաքաց, և մին արար մա-
գիստորոս և առ ինքն պահեաց, որում անուն էր Օռթանօռուս:
25 Եւ զամենայն ժամանակս ըկիր ի դիմաց և մեռաւ չարապէս:
Եւ Թագունին Թագաւորեցուցանէ զեղբայր առն իւրոյ՝ զՎեսար և
արար իւր որդէգիր:

Եւ ապերախտս այն փոխանակ երախտեացն գաղտ փախուց
զԹագունին անարգանքօք և քոյր Թագունոյն Թէոդոսիէ չիճ բար-
30 ձեալ առ զօրսն թէ՛ ուր է ծիրանափառ Թագունին, և նոքա խուռն
եկեալ ըստ իրութեամբ խնդրէին և Թագաւորն առաքեալ դարձոյց
զնա: Եւ զօրքն ալորեցին զաչս Թագաւորին, որ Զ (6) ամիս էր
նստեալ:

Եւ Թագաւորեցուցին զՄօնամախ ամս ԺԻ (12): Սա էառ
35 զԹագունին, և էր սա անյագ պոռնիկ և շնացող և ոչ առնէր փոյթ
զուեր աշխարհին, զի սուլտան Պարսից էառ զկողմն արեւելից
Հոռոմոց, զոր էառն Վասիլ և սա այսպէս զեխութեամբ վճարեաց:

Եւ Թագաւորեաց Թագունին ամս Ի (2): Եւ սա Թագաւո-
րեցուցանէ զՄիխայէլ ծեր, այր ընտրեալ և պահեցող Ա (1) ամ
40 և ոմանք Գ (3) ասեն, սա կոչի Արդար: Եւ զօրացաւ ոմն Կո-
մանոս անուն, որ և Կիթսոռօտ, ամս Գ (3):

Եւ Միխայէլ գերծեաց զգլուխ իւր և եղև կրոնաւոր, յետ
մի ամի Թագաւորութեան: Եւ Թագաւորեաց Կոմանոս Կիթս-
ռօան Գ (3) ամ, որպէս յառաջ ասացի: Եւ ի սորա ժամանակն
45 ել Թուրքն և տիրեաց ըաղում մասանց աշխարհի և սկիզբն Թա-
գաւորութեան նոցա: Եւ Կոմանոս զղջացեալ եղև արեղայ և զթա-

գաւորութիւն կամաւ ետ Տունկիծին: Եւ թագաւորեաց Տուաիծն
 ամս Ժ (10): Ի սորա ժամանակս զօրացաւ Թուրք և սուաջին
 թագաւոր Տուղրիլ րէկ, որ առաքեալ էառ ղՀալար և ապա զըր-
 10 լորա: Եւ թագաւորեաց Տիօթէնն ամս Ե (5): Ի սորա ժամանակս
 Արիսալամ, որ յետ Տուղ[ր]իլին թագաւորեաց, անձամբ դայ ի
 Հայաստան և նուաճեաց զնոսա և նստեալ ի Կարա: Եւ կայսրն
 Տիօթէն ել բազում զօրօք ընդդէմ նորա ի Մանազկերտ գաւառի
 և ոչ յաջողեցաւ, այլ ըմբռնեալ ածին առաջի թագաւորին: Եւ
 թագաւորն Պարսից բազում մեծարանօք արձակեաց և իւր զօրացն
 10 կալեալ խաւարեցուցին զնա: Եւ թագաւորեաց Միխայէլ ամս
 Ը (8): Ի սորա ժամանակին առ Փիլատրոս զԿիլիկիայ և զամե-
 նայն սահմանս նորա: Եւ զօրացաւ Նիկիփոս, առ զԿոստանդ-
 նուպօլիտ և սկսաւ կոտորել զքաղաքն: Եւ Միխայէլ կայսրն առ
 ղթագն ի ձեռս իւր և ընդառաջ նորա եդ ի գլուխ և ասէ. «Հոր
 15 փափագիս». և ինքն եղև կրօնաւոր: Ապա զօրացեալ Ալէքս ոմն
 սպան զՆիկիփոս, որ Դ (3) ամիս էր նստել թագաւոր: Եւ թա-
 գաւորեաց Ալէքս ամս ԼԸ (38): Ի սորա ժամանակս ելին Յոանկը
 յօգնութիւն քրիստոնէից անթիւ: Եւ ի ծածուկ նենդեցան յԱլէքսէ
 կայսեր ի ծովու և ի ցամաքի դեղելով զկերակուր, զի ոմանք
 20 ասեն, թէ Ալէքս և մայրն չէին քրիստոնեայք և մնացեալքն
 Յոանգաց առին զԵրուսաղէմ և զԱնտիոք: Եւ թագաւորեաց Կոն-
 թօփրի (կամ Կոնդօփրի) յԵրուսաղէմ, զոր գրեալ եմ յառաջին
 հատորն և սկիզբն Ռուբենեանց: Եւ թագաւորեաց Պեոփէոսթան,
 որ և Յոհաննէս, ամս ԺԴ (13): Ապա³⁸⁷ Մանուէլ որդի նորա ամս
 25 ԽԶ (46): Սա կամեցաւ միարանիլ ընդ ուղղափառսն և առաքեաց
 առ Ներսէս Կայեցին կաթողիկոսն Հայոց և առ Միխայէլ կաթո-
 ղիկոսն Ասորոց և շատ քննութիւն արարեալ մնաց գործն ան-
 կատար, զի վաղճանեցան նոքա: Եւ այսուհետև ոչ գտանի կարգ
 թագաւորաց Կոստանդնուպօլսոյ, զի այր զարամբ ելանէր և ան-
 30 նշանք ոմանք թագաւորէին, այլև աղջկունք և ստընգիայ տղայք:
 Զի մինչ ի թվին ՈԻԷ (1178) երկին անուանք թագաւորաց: Ի
 Գայիոսէ մինչև ի Կոստանդիանոս ի Հոռոմ նստէին և անտի ||
 մինչ ի Մանուէլս այս. և այսուհետև ոչ երկին, զի ոչ կարէին
 տիրել վիճակին իւրեանց, զի յարեմտից Յոանկը էին տիրեալ և
 35 յարեմտից՝ Պարսիկը, ի հիւսիսս՝ Սկութացիք, և հարաֆոյ՝
 Թուրքն, ի Միջագետս և ի Կիլիկիայ՝ Հայք, միայն մնացեալ
 էր Կոստանդնուպօլիս և շրջալայքն, վասն այնորիկ ոչ յիշին
 անուանք թագաւորաց նոցա: Զի թէպէտ յետ Մանուէլի ի ձեռս
 40 Յոաննաց էր Կոստանդնուպօլիս ամս ՄՀԵ (275) մինչ ի թվին
 ԶԲ (1453), որ էառ սուլթան Մահմատն, որպէս ասացի, տղայք
 և աղջկունք էին թագաւորքն, և մարտ պատերազմի և րազում
 արեան հեղմունք ի մէջ. սոցա, վասն այնորիկ դիւրամուտ եղև
 սուլթան Մահմատն և առ:

587

ԺԱՆՈՒԹԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

1. Խորագրից սկսած մինչև «նաւարկութեան» բառի առաջին երկու վանկը բնագրում գրված է կարմիր թանաքով:
2. Տէս և հմմտ. Մ. Խորենացի, 1, Ե, էջ 19:
3. Ամբողջ հատվածը տես «Յ. Գրասխանակերտացւոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 11—12, հմմտ. Մ. Անեցի, էջ 14—15, Մ. Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 10—11:
4. Տէս Մ. Խորենացի, 1, Ժ, էջ 32:
5. Տէս նույն տեղում, 1, Ե, էջ 18:
6. Տէս նույն տեղում, 1, Ժ, էջ 32—33:
7. Հմմտ. նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 39:
8. Մ. Խորենացու մոտ անունը բացակայում է, այնտեղ կարգում ենք. «առաքէ ի կողմն հիւսիսայ դմի ոմն յորդուց իւրոց...» (1, ԺԱ, էջ 34):
9. Հայկի և Իելի պատերազմների պատմությունը տես Մ. Խորենացի, 1, ԺԱ, էջ 34—37: Այստեղ կրկնված է նույնիսկ բառապաշարը, օրինակ. «յաւերժիւք քաջօք և երկնադիրքօք հասակօք սկայիւք մըրողօք» և այլն:
10. Տէս Մ. Խորենացի, 1, ԺԲ, էջ 38:
11. Տէս նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 38—39:
12. Տէս նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 39—40:
13. Բառացի տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 40:
14. Տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԲ, էջ 40—42: Կրկնված է նույնիսկ բառապաշարը՝ «բարեգեղ, կորովարան և զեղեցկազեղն...»:
15. Բառացի տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԳ, էջ 43:
16. Տե՛ս Հ. Գրասխանակերտացի, էջ 18:
17. Տե՛ս Մ. Խորենացի, 1, ԺԳ, էջ 43—44:
18. Տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԳ, էջ 45—46:
19. Արա Գեղեցիկի մասին տե՛ս նույն տեղում, 1, ԺԵ, էջ 48—49:
20. Մ. Խորենացու ընդարձակ տեղեկություններից (1, ԺԶ, էջ 39—64) Գ. Բաղիշեցին վերցրել է միայն վանի կառուցման փաստը:
21. Տե՛ս նույն տեղում, 1, Ի, էջ 63—64:
22. Տե՛ս նույն տեղում, 1, (Ի), էջ 62—63:
23. Պարույր Սկայորդու ղովեստը (1, ԻԱ (ԻԲ), էջ 64—65), ինչպես և ուրիշ տեղեկություններ Գ. Բաղիշեցին չի բերել այստեղ, այլ բավականացել է զբանջ մասին միայն հիշատակելով, միաժամանակ հայտնելով, որ «ծաղկաքաղ եմ արարեալ, ըստ ախորժակաց իմոց»:
24. Տե՛ս Մ. Խորենացի, 1, ԻԱ, (ԻԲ), էջ 64:
25. Տե՛ս նույն տեղում, 1, ԻԳ (ԻԴ), էջ 70—71:
26. Հմմտ. Cheref-ouddine, Cheref-Nâneh ou Fastes de la Nation Kourde, tome II, première partie, St. Petersburg, 1873, p. 33—36:
27. Երեմիա, ՄԱ, 27, Այս մեջբերումը Մ. Խորենացին չունի:
28. Տե՛ս Մ. Խորենացի, 1, ԻԲ (ԻԴ), էջ 68—69:
29. Այս կարգը տե՛ս նույն տեղում, 1, ԻԴ (ԻԵ), էջ 67, 69, իսկ Մարաց թաղավորները շարքը՝ Ասողիկի մոտ, էջ 27:
30. Մ. Խորենացու մոտ գործածված է «վահան» և «վան» ձևերը:

31. Ամզահակին և Տիգրանին վերաբերող վկայություններն առավել մանրամասն տես Մ. Խորենացու մոտ, I, ԻԴ (ԻԵ)—ԱԱ (ԱԲ), էջ 71—80:

32. Դ. Բաղիշեցին կրկնում է Մ. Խորենացու տրտունջը. վերջինս գրում է. «Յայսմ հետէ մինչև զթաղաւորութիւնն Վաղարշակայ ի Հայս ոչ ինչ էշմարտագոյն ունիմ պատմել բեղ. քանզի շփոթ իմն ամբողջ լեալ՝ այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս» (էջ 87): Այս հատվածով ավարտվում է Մ. Խորենացու առաջին գրքի օգտագործումը: Այսպիսով, Դ. Բաղիշեցին բաց է թողել ԱԲ (ԱԴ) գլուխը և Վ. Պարսից առասպելացի հատվածները (էջ 87—92):

33. Դ. Բաղիշեցին նկատի ունի իր ժամանակագրութեան երկրորդ հատորը, որտեղ այդ մասին խոսում է մանրամասն:

34. Ամրոզջ հատվածը տե՛ս Մ. Խորենացի, II, Ա, էջ 102:

35. Տե՛ս նույն տեղում, II, Բ, էջ 102—103:

36. Տե՛ս նույն տեղում, II, Բ, էջ 103—104: Անտիոքոսին վերաբերող որոշ մանրամասնություններ Մ. Խորենացին չունի, այդ մանրամասնությունները Դ. Բաղիշեցին բաղել է հավանաբար մի ուրիշ աղբյուրից և մոծել իր ժամանակագրութեան մեջ: Մ. Խորենացու պատմությունից վերցրած վերոհիշյալ հատվածում: Այս դեպքերի մասին տե՛ս նաև նրա ժամանակագրութեան երկրորդ հատորում:

37. Պարսից թագավորների այս կարգը տալով մանրամասնութեամբ տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԳԸ—ԳԹ, էջ 204, 205, հմմտ. Ասողիկ, էջ 31:

38. Հմմտ. Ասողիկ, էջ 32: Դ. Բաղիշեցին բաց է թողել Մ. Խորենացու պատմության II գրքի Գ—Ջ գլուխները (էջ 104—109):

39. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 32—33:

40. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33—34, հմմտ. Մ. Խորենացի, II, Է, էջ 109—111:

41. Մ. Խորենացու (II, Ը) և Ասողիկի (էջ 35) մոտ այս անվան փոխարեն զբված է Վաղարշագոյն:

42. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 34—35, հմմտ. Մ. Խորենացի II, Ը, էջ 110:

43. Վաղարշակ թագաւորի այս միջոցառումները, ինչպես Դ. Բաղիշեցին է գրում շուրջ ոչ գրեմ լիապէս, տես Մ. Խորենացի (II, Ը, էջ 112—118), հմմտ. Ասողիկ, էջ 36—37:

44. Դեմետրիոս և Դիսանեսին վերաբերող այս հատվածը Ծ տարբերակում զբված է ավելի առաջ, ուր խոսվում է Պարսից թագավոր Արշակ Մեծի և Դեմետր, Անտիոքոսի պատերազմների մասին: Այս տարբերակից երևում է, որ Դեմետրոս և Դիսանես եկել են Պարսից թագավոր Արշակի մոտ, իսկ Ա տարբերակից՝ Հայոց թագավոր Վաղարշակի մոտ: Վերջին ձևով է և ավելի մանրամասն պատմվում Հ. Մամիկոնյանի, Պատմութիւն Տարօնոյ, (աշխ.) և առաջաբանով. պատմ. գիտ. թեկնածու Աշ. Արբահամյանի, Երևան, 1941) աշխատութեան մեջ (էջ 107—108):

45. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, Թ, էջ 118—119, Ասողիկ, էջ 37:

46. Մ. Խորենացու մոտ նշված է շուրջ Երվանդ թագաւոր Լիւզացոյն (II, ԺԲ, էջ 122), իսկ Ասողիկի՝ Շիրասոյն (էջ 38): Այս հանդամանքը ևս ցույց է տալիս, որ Դ. Բաղիշեցին Մ. Խորենացուն քիչ է հետևել և մեծ չափով օգտագործել է Ասողիկին:

47. Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, II, ԺԲ, էջ 122, 123 և Ասողիկ, էջ 38: Առաջին դեմքով պատմելու ձևը «այլ» ոչ գիտեմ, թէ որպէս աղմկեալ եղև զօրաց նորա...» Մ. Խորենացու խոսքերն են, որոնք անցել են նաև Ասողիկին:

48. Տիգրանի գործունեությունը մանրամասն տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԺԴ—ԺԹ, էջ 127—135, հմմտ. Ասողիկ, էջ 39—41:

49. Տե՛ս նույն տեղում, II, Ի, ԻԱ, էջ 135—136:

50. Մ. Խորենացու պատմության II գրքի երկու գլուխը՝ ԻԲ, ԻԳ, Դ. Բաղիշեցին չի վերցրել. նա վերապատմել սկսում է Արշամի ժամանակից (տե՛ս նույն տեղում, II, ԻԴ, էջ 138—139): Հմմտ. Ասողիկ, էջ 41—42:

51. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 42:

52. Տե՛ս Մ. Անեցի, էջ 52:

53. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԻԷ, էջ 144, Ասողիկ, էջ 43:

54. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԻԸ, էջ 145—146, Ասողիկ, էջ 43:

55. Բնագրում այդպես, մեզ մնաց անհասկանալի:

56. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, ԻԹ, էջ 147:

57. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 44—45: Մ. Պորենացու մոտ կարդում ենք. «դՄար Իհաբ (մի տարրերակում զՍարինա) բղեաշխն Աղձնեաց և զՇամշազրամ նահապետ Աղահունեաց» (II, Լ, էջ 148):

58. Տե՛ս Մ. Պորենացի, II, Լ, էջ 148:

59. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 46: Պրոֆ. Աշոտ Արբանյանը Դ. Բաղիշեցու մասին գրած վերոհիշյալ հոդվածում այս վկայություն կապակցությամբ գրում է. «Դ. Բաղիշեցին օգտվել է Պատմահոր մի այնպիսի ընդօրինակությունից, որը չի ունեցել Արդարի նամակները Քրիստոսի հետ, որի ընդմիջարկություն հանդիսանալն այժմ արդեն անվիճելի է» («Էջմիածին», 1946, XI—XII, էջ 39): Դ. Բաղիշեցու սույն վկայությունը նման եղբայրացության հիմք չի տալիս, նախ, եթե խոսքը վերաբերում է Արդարի և Քրիստոսի կարծեցյալ նամակագրությանը, ապա Դ. Բաղիշեցին հիշում է այդ. «ստույգաց առ տէրն մեր թուղթ աղաչանաց...», իսկ եթե խոսքը վերաբերում է նամակների բովանդակությանը, ինչպես կա Մ. Պորենացու պատմության մեղ հասած տարրերակներում, ապա չպիտի մոռանալ, որ Դ. Բաղիշեցին իր ձեռքի տակ դանդաղ նյութերից ընտրություն է կատարել, ինչպես հեղինակն է ասում «սա ծաղկաքաղ եմ արարեալ ըստ ակորժակաց իմոց», հետևապես նրանից չպիտի սպասել, որ նա Մ. Պորենացուն նույնությամբ կրկնի: Այդ նամակները զուցե, իսկապես, հետագա ընդմիջարկություն են, բայց այդ եղբայրացության հանգե է այն հայտարարել անվիճելի, նկատի ունենալով Դ. Բաղիշեցու առաջարկվող վկայությունը, կարծում ենք չափազանցություն է, որովհետև, ինչպես այս, այնպես էլ բաղձաթիվ այլ վկայություններ Դ. Բաղիշեցին վերցրել է ոչ թե անմիջապես Մ. Պորենացուց, այլ Ասողիկից: Եթե մոտենանք պրոֆ. Աշ. Արբանյանին նման, այն դեպքում կարող ենք ասել, որ Դ. Բաղիշեցին օգտվել է Պատմահոր մի այնպիսի ընդօրինակությունից, որը չի ունեցել ոչ միայն վերևում նշված նամակները, այլև Արդարի նամակները Տիբերիոսին, Ներոնին, Արտաշեսին (II, ԼԴ—ԼԶ, էջ 157—161), հայերի նամակը Կոստանդին կայսեր (III, Ե, էջ 261), Վաղենտինոսոսի նամակը Արշակ Բ-ին (III, ԺԹ, էջ 278), Դանիելյան նշանդրերի պատմությունը (III, ՄԲ, էջ 325) և այլն, և այլն, որովհետև այս նամակները և տեղեկությունները բացակայում են Դ. Բաղիշեցու ժամանակագրության մեջ, մինչդեռ գրանք դոնում ենք Մ. Պորենացու պատմության այժմյան բնագրում:

60. Մանրամասն տե՛ս Մ. Պորենացի, II, ԼԴ—ԼԶ, էջ 157—161, Ասողիկ, էջ 46—47:

61. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԼԷ—ԽԶ, էջ 161—173, հմմտ. Ասողիկ, էջ 47:

62. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԽԷ, Կ, էջ 173, 191:

63. Տե՛ս նույն տեղում, II, ՄԷ, էջ 187:

64. Տե՛ս նույն տեղում, II, Մ, էջ 177—178:

65. Տե՛ս Հ. Դրասխանահերացի, էջ 36—37:

66. Տե՛ս Մ. Պորենացի, II, ՄԹ, էջ 188, Ասողիկ, էջ 49:

67. Իմա, խենթ, խելագար: Արտավազդ Բ-ի այս մտկանվանը հանդիպում ենք Վանականի «Թագադոս տարեմտին» աշխատության մեջ. «Որդի մի էր նորա՝ (Արտաշեսի—Վ. Հ.) Արտաւազդ անուն՝ բախած ի մանկութենէ, զոր Շիրզարն իջնէն» (հրատ. Լ. Պաշեկյանի, տե՛ս Մատենադարանի Դիտական նյութերի ժողովածու, № 1, 1941, էջ 151—169): Սաեայն Հայսմավուրքում նախասարդի 1-ի տակ Շիրզարը հիշվում է, որպես Արտավազդի որդի. «Թագադոս մի կայր Հայոց Արտաւազդ անուն և ունէր որդի մի խելագար Շիրզար անուն...» (№ 4680, էջ 3ա): Դավիթ Բաղիշեցին ամենայն հավանականությամբ օգտվել է Վանականից:

68. Տե՛ս Մ. Պորենացի, II, ԿԱ, էջ 191—192, Ասողիկ, էջ 49:

69. Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, II, ԿԲ, էջ 193—194:

70. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԿԾ, էջ 199—200, Ասողիկ, էջ 50:

71. Տե՛ս նույն տեղում, II, ԿԾ, էջ 200, Ասողիկ, էջ 51:

72. Տե՛ս Մ. Պորենացի, II, ՀԱ—ՀԲ, ՀԴ, էջ 207—208, 212, 218, Ասողիկ, էջ 51—52:

73. Տե՛ս նույն տեղում, II, ՀԴ, էջ 211—212, հմմտ. Ասողիկ, էջ 52—53:

74. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, II, Զ, էջ 219—220:

75. Հանդամանորեն տե՛ս Հ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 69—71:

76. Տե՛ս Հ. Դրասխանահերացի, էջ 37:

77. Տե՛ս Հ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 71, 73, հմմտ. Աղաթանդեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1909, էջ 30, 70—71:

78. Տե՛ս և հմմտ. չ. Մամիկոնյան, Գատմութիւն Տարօնոյ, էջ 72—73, Մ. Խորե-
նացի, II, 2, էջ 220:
79. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, 2Ա, էջ 221—223:
80. Տե՛ս նույն տեղում, II, 2Դ, էջ 22—229:
81. Տե՛ս և հմմտ. չ. Մամիկոնյան, Գատմութիւն Տարօնոյ, էջ 73—79, Աղաթան-
գեղոս, էջ 414—436, Մ. Խորենացի, II, ՂԱ, էջ 242:
82. Տե՛ս Դաշնաց Թուղթը (Աղաթանգեղոս, Գատմութիւն, Կ. Գոլիս, 1709 թ.,
էջ 399—422), Աղաթանգեղոս, էջ 459—464:
83. Տե՛ս Մ. Խորենացի, II, Ղ, էջ 241—242:
84. Տե՛ս նույն տեղում, II, 2Թ—Ղ, էջ 239—241:
85. Տե՛ս նույն տեղում, II, ՂԱ, էջ 242, 244:
86. Տե՛ս նույն տեղում, II, ՂԱ, էջ 243:
87. Տե՛ս նույն տեղում, II, ՂԱ, էջ 244:
88. Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, II, ՂԲ, էջ 245—250:
89. Տե՛ս նույն տեղում, III, Դ, 2, էջ 260, 262:
90. Տե՛ս նույն տեղում, III, Ը, էջ 265:
91. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԺԱ, էջ 269:
92. Տե՛ս Փ. Բուզանդ (Գատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913), III, ԺԲ, էջ 45—46,
հմմտ. Մ. Խորենացի, III, ԺԴ, էջ 272:
93. Այս ամբողջ հատվածը տես Մ. Խորենացի, III, ԺԴ—ԺԴ, էջ 270—272:
94. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԺԶ, էջ 274—275:
95. Տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 139:
96. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԺԷ, էջ 276, հմմտ. Փ. Բուզանդ, III, Ի, էջ 82, հմմտ.
Ասողիկ, էջ 69:
97. Տե՛ս Փ. Բուզանդ, III, Ի, էջ 76—81:
98. Տե՛ս նույն տեղում, IV, Ա, էջ 101:
99. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, Ի, էջ 278, Փ. Բուզանդ, IV, Դ, էջ 111—113:
100. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, Ի, ԼԸ, էջ 279, 306: Վնասիւն է կատարեալ պատմա-
դրաց Բասեղի տակ Դ. Բաղիշեցին նկատի ունի Մ. Խորենացուն և Փ. Բուզանդին, Վեր-
ջինս այդ դեպքերն առավել մանրամասն է տալիս (տես IV, Դ, էջ 110—123):
101. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԺԹ, էջ 278:
102. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, III, ԻԱ, էջ 281, չ. Դրասխանակերտցի, էջ 49:
103. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԻԱ, էջ 281:
104. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԻԲ, էջ 282—283, հմմտ. Փ. Բուզանդ, IV, ԺԵ, էջ
180—182:
105. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԻԴ, էջ 283—284:
106. Տե՛ս Փ. Բուզանդ, IV, ԺԵ, էջ 184, 187:
107. Տե՛ս նույն տեղում, IV, ԺԵ, էջ 190—191:
108. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԻԹ, էջ 292—293:
109. Տե՛ս և հմմտ. Փ. Բուզանդ, IV, Զ, էջ 141—146, հմմտ. Մ. Խորենացի, III, Լ,
էջ 294. Փ. Բուզանդը ներսեւի աքսորը նշում է ինն տարի, ըստ հայագետները հաճա-
նական համարել են ինն ամիսը, ինչպես Դ. Բաղիշեցին էլ այդ հաստատում է, ըստ երե-
վոյթի, եթե դա շփոթման արդյունք չէ, վերջինիս ձեռքի տակ գտնվել է Փ. Բուզանդի
պատմութեան այնպիսի բնագործնականութուն, ուր չի ամսա-ի փոխարեն եղել է չի ամիսա:
110. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԼԴ, էջ 297: Վաղեւը սպանվում է դոթերի դեմ մղված
կռիվում, 378 թ. Աղբիտնապոլի ճակատամարտում:
111. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԼԴ, էջ 297:
112. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԻԷ, էջ 288—289:
113. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԼԴ—ԼԵ, էջ 298—301: հմմտ. Փ. Բուզանդ, V, Է, էջ
307—312:
114. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԼԶ, էջ 301:
115. Իմա, ներսեւ Գարթի:
116. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 71, հմմտ. Մ. Խորենացի, III, ԼԶ, էջ 302: Բնագրի չեւ զնաց
առ մեծն Թէոդոս Թաղաւորեցունեւ զՊապ, որ էր ի պատանդի առ նմայ, հատվածի
առթիվ պրոֆ. Ա. Աբրահամյանն իր հոգվածում գրում է. «Բաղիշեցին իր ձեռքի տակ

ունեցել է Փափատոսի այնպիսի մի ընդօրինակություն, ուր Պապ Թադավորը զան բարձրանալուց աւաջ ներկայացվել է որպես պատանդ հոռոմայեցիներին մոտ, («Էջմիածին», 1916, XI-XII, էջ 39), Այս եզրակացությունը սառույ չէ, որովհետև Գ. Բաղիշեցին այս հատվածը վերցրել է ոչ թե Փ. Բուզանդից, կամ Մ. Խորենացուց, այլ Ասողիկից: Բացի զբանից և Բուզանդը, և Խորենացին բազմաթիվ անգամ հիշում են Պապի պատանդ լինելու մասին, հետևապես, Գ. Բաղիշեցու. այս հաղորդումը առանձին կարեորություն չունի: Փ. Բուզանդն այս առթիվ գրում է. «և իբրև ջրթափեաց (Պապը—Վ. Հ.) և եղև հուժկու ետուն զնա պատանդ ի զուռն կայսերն յերկիրն Յունաց» (IV, ԺԵ, էջ 195), տպա թէ «իսկ Պապ որդին Արշակայ ոչ զիպեցաւ անդ ի Հայոց աշխարհին, զի առ Թադավորն Յունաց զիպեցաւ» (IV, ԾԵ, էջ 253). այլև «Ասիայ յետ այսր ամենայնի Մուշեղ որդի Վասակայ ժողովեաց դամենայն պատահունդ մարդկանն մնացելոյն, որ մի անգամ մնայեալ էին և չորաւ հանդերձ նոքօք առ Թադավորն Յունաց: Եւ եցոյց զպաղատանս աշխարհին Հայոց, և դամենայն անցս տառապանաց՝ որ անցեալ էր ընդ նոսա, և ինդրեաց ի կայսերէն զՊապ զորդի Արշակայ Թադավոր ի վերայ Հայոց աշխարհին...» (V, Ա, էջ 377): Ինչպես տեսնում ենք, Փ. Բուզանդի Պատմության շատ սովորական ընդօրինակություն մեջ մի քանի անգամ նշված է Պապի պատանդ լինելու փաստը: Մ. Խորենացին ես մի քանի անգամ հիշում է Պապի պատանդ լինելը (III, ԻԹ, էջ 293, Լ, էջ 294, ԼԵ—ԼԶ էջ 300—302): Պապի պատանդ լինելու մասին հիշում է նաև Լ. Դրասխանակերտցին, էջ 49:

117. Տէս Մ. Խորենացի, III, ԼԷ, էջ 302—303, հմմտ. Փ. Բուզանդ, V, Բ, էջ 282—285,

118. Տե՛ս Փ. Բուզանդ, IV, ԽԳ, էջ 230,

119. Տե՛ս և հմմտ. Փ. Բուզանդ, V, ԻԳ, էջ 323, 326, Մ. Խորենացի, III, ԼԸ, էջ 306,

120. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԼԹ, էջ 306, հմմտ. Փ. Բուզանդ, V, ԻԹ, էջ 338, ինչպես հաճախ, այնպես էլ այստեղ Գ. Բաղիշեցին Մ. Խորենացու և Փ. Բուզանդի վկայությունները միահյուսել է:

121. Պապի սպանության հանգամանքները Գ. Բաղիշեցին վերցրել է Մ. Խորենացուց (III, ԼԹ, էջ 307, հմմտ. Փ. Բուզանդ, V, ԼԲ, էջ 340—349) և Ասողիկից էջ 73.

122. Այսինքն Թեոդոսի մոտ:

123. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, Խ, էջ 307—309,

124. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԽԱ, էջ 309,

125. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԽԱ—ԽԲ, էջ 309—310,

126. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԽԲ, էջ 311,

127. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԽԳ, էջ 311—312,

128. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԽԷ, էջ 316,

129. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԽԹ, էջ 319—320,

130. Տե՛ս նույն տեղում, III, ԽԹ—Մ, էջ 320—321,

131. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, III, ՄԱ, էջ 322,

132. Տե՛ս նույն տեղում, III, ՄԱ, էջ 324,

133. Տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 30—31,

134. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ՄԵ, էջ 329,

135. Տե՛ս նույն տեղում, III, ՄԵ, էջ 330,

136. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, III, ՄԸ, ԿԳ, էջ 338, 348—339,

137. Հմմտ. Կ. Գանձակեցի, էջ 35,

138. Այս ամբողջ հատվածը Ծ տարբերակում գրված է 25-րդ տողի «և նա Թադավորեցոյց զԱրտաշիւր որդի Վոսաճապհոյ» հատվածից հետո:

139. Տե՛ս Մ. Խորենացի, III, ԿԵ—ԿԶ, էջ 350—354:

140. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, III, ԿԷ, էջ 355—356, Բնադրի այն վկայությունը, թե Մեսրոպը որպես կաթողիկոս հաջորդել է Սահակ Պարթևին, ամենայն հավանականությամբ քաղված է Կ. Գանձակեցուց (էջ 36):

141. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 88:

142. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, II, Բ, էջ 79, 80, Հ. Գրասխանակերտցի, էջ 69, Կ. Գանձակեցի, էջ 36—38:

143. Տե՛ս և հմմտ. Ասողիկ, էջ 79—80, Կ. Գանձակեցի, էջ 37: Հմմտ. Մ. Անեցի, էջ 71, ՄԻ. Այբովանեցի, էջ 15 և ուրիշներ: Սրանց հակառակ Երուսաղեմի ճառերնորեններից

մեկուս վարզան Մաթիկոնյանի որդին հիշվում է Ջուրա անունով (աճա Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանը ձեռագրաց, 1951, Անթիլիաս, էջ 5):

144. Տե՛ս և հմտ. Ասողիկ, էջ 79, Կ. Գանձակեցի, էջ 38:

145. Հմտ. Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 62:

146. Տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 39, հմտ. Ասողիկ, էջ 81—82:

147. Պետք է լինի Իարդեն:

148. Տե՛ս և հմտ. Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 63, Ասողիկ, էջ 81:

149. Պետք է լինի Վահանայ, հմտ. Ասողիկ, էջ 82, Կ. Գանձակեցի, էջ 42:

150. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 82:

151. Ասողիկ (էջ 83), Հ. Դրասխանակերտցու (էջ 64) մոտ «Սիւննեղնոյ», «Սըն-ձեղուան» ձեռով, ստույգը սրանք են:

152. Տե՛ս և հմտ. Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 63—65, Ասողիկ, էջ 81—83:

153. Տե՛ս Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 65—66, հմտ. Ասողիկ, էջ 83:

154. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 77, հմտ. Կ. Գանձակեցի, էջ 51:

155. Հմտ. Ս. Անեցի, էջ 77—78, ՄԺ, I, էջ 35:

156. Տե՛ս և հմտ. Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 74—75, Ս. Անեցի, էջ 79:

157. Տե՛ս Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 75—76: Ասողիկը նշում է «աէբ Բըխտափոր աղատ յԱրբահամեան բարձէն յԱպահոնեաց գաւառէն...» (էջ 87), այսինքն սա ունեցել է իշխանական ծագում:

158. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 80, ՄԺ, I, էջ 255:

159. Տե՛ս և հմտ. Ս. Անեցի, էջ 81—82: Սասանյան Պարսկաստանի պարտությունն արարներէց տեղի ունեցաւ 636 թվի Կադիսիայի և ապա 642 թվի Նեհավենդի ճակատամարտերում: Այստեղ ջախջախվուց հետո վերացավ Սասանյան դինաստիան տեւելով 418 տարի (224—642 թթ.): Ասողիկն այլ թվեր է տալիս (հմտ. II, Գ, էջ 117):

160. Հմտ. Ասողիկ, էջ 111—117: Սասանյան թագավորների համեմատական ստույգ կարգը տես Th. Noldeke, Geschichte der Perser und Araber zur zeit der S.s.niden, aus der arabischen chronik des Tabari, Leyden, 1879, էջ 109—134, իսկ աղյուսակը՝ էջ 433:

161. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 84, հմտ. ՄԺ, I, էջ 255:

162. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 84, հմտ. Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 90—92: Ասողիկը սրա աթոռակալությունը նշում է Հայոց ՃԻ թվին (էջ 99):

163. Տե՛ս և հմտ. Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 93—97, Ս. Անեցի, էջ 85:

164. Տե՛ս Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 98, հմտ. Ս. Անեցի, էջ 85, հմտ. Ասողիկ, էջ 124—125: Վահան Դողթնցու մասին տես վերևում, էջ 30, Ժանոթ. 33:

165. Տե՛ս և հմտ. Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 100—101, Կ. Գանձակեցի, էջ 65—66:

166. Կաթողիկոսների աթոռակալության և մյուս տեղեկությունները հեղինակը վերցրել է Ս. Անեցուց, էջ 87—95:

167. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 157: Աշոտ Ա-ի թագավորության ժամանակի մասին տես վերևում, էջ 156, Ժանոթ. 45:

168. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 158—159:

169. Տե՛ս և հմտ. Նույն տեղում, III, Գ, էջ 159:

170. Տե՛ս և հմտ. Կ. Գանձակեցի, էջ 76, Ասողիկ, էջ 169:

171. Այս ամբողջ հատվածը հեղինակը համառոտել է Ս. Անեցուց, էջ 96:

172. Տե՛ս և հմտ. Կ. Գանձակեցի, էջ 76—77:

173. Տե՛ս և հմտ. Ասողիկ, էջ 170, 173—174, 176—177:

174. Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 180: Ասողիկը նշում է, որ Աշոտ Դ-ը թագավորել է 25 տարի: Ստույգը վերջինս է:

175. Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 181—182, հմտ. Ս. Անեցի, էջ 100—101, Կ. Գանձակեցի, էջ 81:

176. Ասողիկը նշում է Հայոց ՆԻՋ թիվը (էջ 187), որ և ստույգ է:

177. Ժամանակագրության A տարբերակում նշված է «ՆԾԱ», այս երկու վկայություններն էլ սխալ են, որովհետև Ասողիկը գրում է. «Ջայսու ժամանակաւ մեռաւ Թաղաւորն Հայոց օրհնեալն Աշոտ ի ՆԻՋ Թուականին, և ի նոյն աւուր Թաղաւորեաց Սմբատ որդի նորա ամս ԺԳ» (էջ 187): Այս վկայությունը տես և հմտ. Ս. Անեցի, էջ 193:

178. Տե՛ս և հմտ. Ս. Անեցի էջ 107—108, Կ. Գանձակեցի, էջ 85—86:

179. Տե՛ս և հմտ. Կ. Գանձակեցի, էջ 89—90, 93:

180. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 91:
181. Հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 120:
182. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 123, Կ. Գանձակեցի, էջ 102: Բտրսեղ կաթողիկոսի մահը Մ. Ուսոյանցին նշում է Հայոց 302 թվին «յամոհանն տրէի յաւուր հինգերորդի...» (էջ 329), որն համապատասխանում է 1113 թվի մայիսի 25-ին:
183. Մանրամասն տես Կ. Գանձակեցի, էջ 100—107, հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 122—123:
184. Տե՛ս Կ. Գանձակեցի էջ 109—110: Միև. Ասորու մամանակադրության հրատարակության բնադրում այդ վկայությունը չգտանք, բայց նա ներսես Շնորհալուն համարում է մեծ կաթողիկոս, իմաստուն և այլն («Ժամանակադրութիւն», Նրուսահէմ, 1871, էջ 461):
185. Այս ամբողջ պատմությունը տես Միև. Ասորու մոտ, էջ 472—473:
186. Տե՛ս և հմմտ. Միև. Ասորի, էջ 457—458, Ս. Անեցի, էջ 136: Եգիպտացիները Երուսաղեմը գրավել են 1187 թ. հոկտեմբերի 3-ին:
187. Տե՛ս Կ. Գանձակեցի էջ 141—142:
188. Հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 144:
189. Գ. Ազանյանցը «Գիւան»-ի Ժ. գրքում Դ. Բաղիշեցու մամանակադրության բնագիրը հրատարակել է այստեղից:
190. Տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 155:
191. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150, 172:
192. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151:
193. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 145—146:
194. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 148, Կ. Գանձակեցի, էջ 177—178:
195. Տե՛ս և հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 148—149:
196. Տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 205—206, 270:
197. Մանրամասն տես Կ. Գանձակեցի, էջ 334—342:
198. Ժամանակադրության Ծ տարբերակն այստեղից պակասում է. ընդօրինակությունը չի կատարված մինչև «Համառոտ պատմութիւն աղղաց Տաճկաց Օսմանցոց, որ բռնակալեցին միահեծան ի ծայրեցն Եւրոպիոս բովանդակ հիւսիս»ով և Բաբելոնիւ բնդ հարու՝ գլուխը:
199. Տես Կ. Գանձակեցի, էջ 217—221: Հեղինակը, դժբախտաբար, սխալ է նշել մոնղոլները արշավանքի տարեթիվը: Մոնղոլների առաջին արշավանքն Անդրկովկաս տեղի է ունեցել 1220 թվին: Իսկ Ջալալադինի ասպատակությունները Հայաստանում, որոնք մանրամասն նկարագրված են Կ. Գանձակեցու մոտ, եղել են 1236 թվին (հմմտ. ՄԺ, I, էջ 26, 30, Ժանոթ. 31, էջ 41): Մակայն, այժմ մեր ձեռքի տակ գտնվում է մի հիշատակարան, որը հնարավորութուն է տալիս որոշելու լոռի և Սուրմարի քաղաքների գրավման ամսաթիվը: 1236 թվի ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում կարգում ենք. «Գոյժ աղղակի յոյժ լուաք յայսմ ամի, որ է ՈԶԵ (1236) յամսեանս յարաց Ժ (10), յաւուր կիւլակէի, եթէ զքաղաքաբերդն գլաւոէ և զՍուրբ Մարի առին անաւրեն այլասեռ զաւրք Տաթարին, և անխամաբար... դիմեցին ի վերայ և ետուն ճարակ սրոյ և արեցան արեամբ զառանցն զայլքն յաիշտակողք անողորմաբար...» (№ 4160, էջ 74բ): Շարժական տոմարի համաձայն Հայոց ՈԶԵ թ. արաց ամսի 10-ը համապատասխանում է հուլիան տոմարի 1236 թվի հունիսի 30-ին, և այդ օրն էլ իրոք կիրակի է: Այսպիսով, լոռիի և Սուրմարիի քաղաքները մոնղոլները գրավել են միաժամանակ՝ 1236 թվի հունիսի 30-ին, կիրակի օրը: Այս վկայության շարժական տոմարով հաշվելու անհրաժեշտությունը հավաստում է Կ. Գանձակեցին: Վերջինս Անիի, լոռիի, Կարսի, Սուրմարիի և այլ վայրերի գրավման մասին գրում է. «Զի ժամանակս ամառնային էր, յորում ասպատակեցին նոքա ի մեզ, վաստակն չև ևս էր հնձեալ կամ ժողովեալ ի շտեմարանս. և նոքա եկեալ ուղտօք, կերան և կոխեցին զամենեանս» (էջ 247—248):
200. Մանրամասն տես Կ. Գանձակեցի, էջ 230—239:
201. Կ. Գանձակեցին Վանականի մասին գրում է. «Հասեալ ի բարևոք ձերութիւնն, ալեորեալ և լի աւուրբք ըստ օրինակի նահապետին Արրահամու առ տէր փոխեցաւ...» (էջ 331), մահվան օրը նշելով «Արեգի ամսոյ ի տասն՝ ըստ նոր յեղանակի ճշմարտութեան, և մարտի ի տասն և ութ, ութ օրով յառաջ քան զգարնանամուտն, յաւուր շաբաթու, ...» (էջ 333): Եւ իսկապես, անշարժ տոմարի հաշվով 1251 թ. մարտի 18-ը շաբաթ

է: Ս. Անեցոու մոտ նշված է Վանականի տարեթիւ՝ 70, (էջ 150): Գ. Բաղիշեցին օգտվել է Ս. Անեցոուց:

202. Մանրամասն տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 263—269:

203. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 269—270:

204. Ի՛մա Վարդան Արևելցի, բայց այս վկայութիւնը սխալ է, որովհետև Վարդան Արևելցին Հոլմովուի մոտ զննացել է 1264 թվին: Նա իր պատմութեան մեջ զրուում է. «Յեօթն հարիւր երեքսուսան թուին կոչեաց զմեզ Հոլմուու էլզանն...» (էջ 204): Կ. Գանձակեցին Հեթում Ա. ի այս առաքելութիւնը մանրամասն է նկարագրում, թվելով Հեթում Ա. ին ուղեկցող նշանավոր հոգևորականներին (էջ 351—352, 355), սակայն Վարդան վարդապետի մասին չի հիշում:

205. Կ. Գանձակեցին վկայում է, որ Հեթում Ա.-ն Գերբենդ հասել է մայիսի 13-ին, իսկ Մանգու դանի մոտ՝ սեպտեմբերի 13-ին (էջ 353), և որովհետև մինչև Գերբենդ հասնելը երկար կտևեր (օրինակ, մինչև Կարս հասնելը Կ. Գանձակեցին նշում է 12 օր, էջ 351), ուստի Գ. Բաղիշեցու այս վկայութիւնը հաժանական է:

206. Կ. Գանձակեցին Հեթում Ա.-ի վերադարձը նշում է Հայոց ԶԳ թվականին, և որովհետև, ինչպես վերևում տեսանք (ծանոթ. 201), Կ. Գանձակեցին հետևում է անշարժ տոմարին, նշանակում է Հայոց ԶԳ-ն կհամապատասխանի 1255 թ. օգոստոսի 11-ից մինչև 1256 թ. օգոստոսի 10-ը, հետևապես Հեթում Ա.-ն Կիլիկիա հասել է 1256 թ. դարձան սկզբներին: Հեթում Բ.-ն ևս հիշում է 1256 թ. (տե՛ս ՄԺ, I, էջ 82): 1255 թվին ընդօրինակած մի ձեռագրի հիշատակարանում Հեթում Ա.-ի այս առաքելութեան մասին հետևյալն է ասված. «Յեմի եւթն հարիւրորդի և չորրորդի եղև զրաւ մատենիս յամսեանս հոտեմբերի ԻԹ (29), աւրն յուրբաթի և մինչ էաք ի ցաւն, որ է վերջին գիր, վազվազակի հաւ խաւեցաւ և մեք զհոռութեամբ փառս ի վեր առաքեցաք: Արդ՝ զրեցաւ սա ի դառն ժամանակիս ի թաղաւորութեանն Հեթում, և նորա երեզ ամն էր երթալոյն ի Թաթարսն...» (ՁԵ 178, էջ 213բ): Այս վկայութիւնը հետաքրքիր է երկու նկատառումով, նախ գրիչը 1255 թ. հիշում է Հեթում Ա.-ի միայն գնալու փաստը, երկրորդ Հեթում Ա.-ն Մանգու դանի մոտ զննացել է 1253 թվին, որը չի համապատասխանում Կ. Գանձակեցու տվյալներին (էջ 357):

207. Մանրամասն տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 357—358:

208. Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 362—373:

200. Կ. Գանձակեցին սրա մասին խոսում է մանրամասն (էջ 324—342), սակայն մահվան թվականը չի նշում, մինչդեռ Վ. Արևելցին սրա մահը նույնպես նշում է Հայոց 713 թ. (էջ 261—262): Արդի՞ք վերջինիս և Գ. Բաղիշեցու վկայութիւնների միջև առկա է որևէ աղերս:

210. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 151. այստեղ տարեթիվը նշված է ստույգ՝ Հայոց ԶԺԵ (1266):

211. Տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 172:

212. Հմմտ. ՄԺ, I, էջ 43, 60, ծանոթ. 72:

213. Տե՛ս և հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 151: Իրականում Լևոնը գերութիւնից ազատվել է 1268 թ., իսկ Հեթում Ա.-ն մահացել է 1270 թ. հոկտեմբերի 28-ին (տե՛ս վերևում, էջ 90, ծանոթ. 198, էջ 167, ծանոթ. 148):

214. Հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 152, 153: Լևոն Բ թագավորի օծումն տեղի է ունեցել 1271 թվի հունվարի 6-ին (տե՛ս վերևում, էջ 75): իսկ մահը՝ 1288 թ. փետրվարի 6-ին (տե՛ս վերևում էջ 160, ծանոթ. 174) հետևապես նա թագավորել է 17 տարի:

215. Տե՛ս և հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 152:

216. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 153:

217. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 153: Այս բնադրում տարեթիվը սխալ է նշված, իրականում Հոռմկլան եղիպտացիները գրավել են 1292 թ. հունիսի 28-ին շաբաթ օրը (տե՛ս ՄԺ, I, էջ 99, ծանոթ. 120):

218. Մանրամասն տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 153—155: Հմմտ. վերևում էջ 182—183:

210. Տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 155:

220. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 158, հմմտ. վերևում, էջ 188—189:

221. Ս. Անեցու հաղորդմամբ Հակոբ կաթողիկոսը հանդիսացել է Գրիգոր Անավարդեցու քրոջ որդին (էջ 158):

222. Այսինքն 1335 թ. մայիսի 25-ին:

223. Մանրամասն տե՛ս Ս. Անեցի, էջ 159—160: Այս ասպատակութեան է վերաբերում 1335 թ. ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանը. «Ջայս դառնաշունչ ժամանակի և

ի նուազելի Հայոց ազգի անաւրէն ազգն Իսմայէլի յարեան ի վերա երկրին Կիլիկիէի ե զամէնն ի սուր մաշեցին սուսերի ե գայլն ի Մսրբ, վարեցին գերի ե գէկսն՝ ի յերկիրն Խարաձիւն (էջ 273):

224. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 107:

225. Թ. Մեծոփեցու մոտ շայնկոյս ձեռով (Շատմութիւն Լանկ Թամուրայ, Փարիզ, 1860, էջ 10):

226. Թ. Մեծոփեցին հիշում է հանվանէ. «Է զանն Թաւրիզս ոռւղան Ամատն» (էջ 13):

227. Այս միտքը Թ. Մեծոփեցունն է: Վերջինս ակնարկում է Մ. Խորենացու մեջբերած այն ավանդութիւնը, ըստ որի Բագրատունիները հրեական ծագում ունեն:

228. Լանկ Թամուրի վերաբերյալ մանրամասն տես Թ. Մեծոփեցու մոտ, էջ 9—13, 17—30:

229. Լանկ Թամուրին վերաբերող, ինչպես սկզբի, այնպես էլ վերջին տարեթվերը շփոթված են: Լանկ Թամուրը Հայաստան արշավել է 1380 թ.: Օսմանյան թուրքերի դեմ նրա տված Անկյուրիայի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1402 թ. հունիսի 20-ին, իսկ մահը՝ 1405 թ. փետրվարի 18-ին Չինաստան արշավելու ճանապարհին:

230. Տես Թ. Մեծոփեցի, էջ 14—15:

231. Այս թվականը ստույգ չէ. ՄԺ, 1, էջ 122, ծանոթ. 22, էջ 560, 564:

232. Տես Թ. Մեծոփեցի, էջ 15:

233. Տես նույն տեղում, էջ 17, 35—37:

234. Տես նույն տեղում, էջ 37—44:

235. Թ. Մեծոփեցու մոտ այս անվան փոխարեն դրված է. «Գեովհաննէսն ի Վաղանդու վանացն» (էջ 51):

236. Թ. Մեծոփեցին այլ անուն է հաղորդում. «Մատթէոս Ուխտեցի սուրբ ուխտին Գանձասարում» (էջ 51):

237. Այս ամբողջ հատվածը տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 50—51:

238. Գ. Տաթևացու մահը սխալ է նշված: Մահվան թվականը պետք է լինի 1411 թ.: Վերջինիս աշակերտ Մաթեն 1411 թվի ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում գրում է, որ «...այսմ ամի եղև զբաւ կենաց մեծ բարունոյն իմոյ Գրիգորի յիշատակին մեծի հօրն Յոհանու Որոտնեցոյ, որոյ սուղն պաշարեաց գիւս...» (ՏԺՎ, էջ 159): Սակայն այլ տվյալներ նրա մահը նշում են 1410 թվի այնպիսի (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Թովմա Մեծոփեցու կյանքը, Վաղարշապատ, 1914 թ., էջ 16—17, հմմտ. Թ. Մեծոփեցի, էջ 60):

239. Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 60—61: Վերջինս հաղորդում է, որ Հովհաննէս վարդապետը ըի յարութեան օրն գնաց առ Բրիստոս (էջ 51): Հավանաբար 1411 թ. ապրիլի 12-ին:

240. Գ. Լուսավորչի աջի պատմութիւնը մանրամասն տես ե հմմտ. Ա. Գավրիէցի էջ 414—431:

241. Գ. Բաղիշեցին այս ընդարձակ տեղեկութիւնները վերցրել է Թ. Մեծոփեցու հիշատակարանից (հրատ. Կ. Կոստանյանց, Թիֆլիզ, 1892, էջ 51—54):

242. Հեղինակն այս հատվածը վերցրել է Թ. Մեծոփեցու կենսագրութիւնից, որը գրել է Կիրակոս Բանասերը (Գ. Հովսեփյան, «Թովմա Մեծոփեցու կյանքը», էջ 7):

243. Իմա, Մեծոփու վանքը: Հեղինակը զարձալ վերցրել է Կիրակոս Բանասերից (տե՛ս նույն տեղում, էջ 7): Բնագրի շ (60) ամ կայեալ անդ ե թվին ԳՂԾ (1446) վաղճանեցաւ հատվածից չպետք է եզրակացնել, թե Թ. Մեծոփեցու կյանքը տեղի է 60 տարի: Ընդհակառակը, 60 տարին Մեծոփի վանքում Թովմայի ձեռքով տարեկան ընդհանուր դումարն է: Թ. Մեծոփու մահը ոմանք նշում են 1448 թ. (Ղ. Փերզալեմյան, Նոտարք, էջ 156, 185, 191), բայց դա ճիշտ չէ, ստույգը 1446 թիվն է, մայիսի 15 (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Թ. Մեծոփեցու կյանքը, էջ ԻԷ—ԻԸ): Այս երկասիրութիւն մեջ բանասեր Գ. Հովսեփյանը ենթադրում է, որ Թ. Մեծոփեցին ծնվել է 1376—1379 թթ., կյանքի տևողութիւնը ընդունելով 67—70 տարի (նույն տեղում, էջ Գ): Սակայն Գորգիսյանի մեկնութիւն ձեռագրի հիշատակարանում (այս ե ապա 237 էջի հիշատակարանները շնորհակալութիւն վերցրինք ընկ. Ս. Գ. Լալաֆարյանից), մեզ հետաքրքրող հարցի մասին, դանում ենք բավական ստույգ վկայութիւն: Հավանաբար Թ. Մեծոփեցու թելադրութիւն չովհաննէս վարդապետը գրում է. «Այլ ե ես մեղաւորս քի մանկունս եկեղեցւոյ պիտակ անուն վարդապետս Թովմա ե հարազատս իմ Մկրտիչ վարդապետ. յերեսս անկեալ պաղատիմ

բրիտանացիները ռուսական զորքերի հետ հանդիպելու իմաստութեան գրոյս լուծմանց Գորիսի և զարապանց սրբոյն հիւրեր... աշխատասիրութեամբ մեկնեալ հոգևոր հաւր մեր վարժապետին Դրիգորի Տաթևացոյ... Զի ԳԼԲ (1383) թվականին գրեալ էր և ի ԳԼԴ (1441) թվականին մեք նոր ետուք կապել հոգևոր որդւոյ մեր Հեքապետ կրանաւորի և գրոց աշակերտի... Եւ ես ԿԶ (66) տարոյ եմ և եղբայրս իմ ՀԲ (72) և այս գիր ի ձեռն մարգոյ չէ եկեալ վասն ծոյլ ռուսականաց վայ գիտ... (Ձ 5931, էջ 120ա), իսկ 119բ էջում գտնվում է գրչի 1383 թվականի հիշատակարանը Այսպիսով Մատենադարանի Ձ 5931 ձեռագիրն ընդօրինակել են 1383 թ. և այդ վիճակով էլ ձեռագիրը մնացել է մինչև 1444 թ. և այս թվին միայն թ. Մեծոփեցին կազմել է տվել, այդ մասին գրելով ձեռագրի դատարկ էջում: Հենց այդ ժամանակ էլ նա եղել է 66 տարեկան, նշանակում է նա ծնվել է 1378 թ. և մահանալիս՝ 1446 թ. եղել է 68 տարեկան:

244. Թ. Մեծոփեցու հիշատակարանում այս անվան փոխարեն կարդում ենք. «Ստեփաննոս վարդապետ» (էջ 52):

245. Տէս Թ. Մեծոփեցի, հիշատակարան, էջ 52, 76—79:

246. Տէս Դ. Բաղդեցու աշխատութեան վերջին մասում, էջ 365:

247. Տրապիզոնի գրավումը մեկ ուրիշը նշում է Սինոպի հետ միևնույն տարում՝ 1453 թ. օգոստոսին (ՄԺ, I, էջ 27), իսկ մի երրորդն էլ միայն Սինոպի նվաճումն է հիշում, այն նշելով 1461 թ. հուլիսին (Գր. Կամախեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 10): Ստույգը հավանաբար այս վերջինն է, որի հետ նվաճել են նաև Տրապիզոնը:

248. Մահաբաժամը տեղի է ունեցել 1469 թ. (տես և հմտ. ՄԺ, I, էջ 168, «Մ. Նազար և իւր տաղերը», Կ. Կոստանյանց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 11—12):

249. Տէս և հմտ. ՄԺ, I, էջ 232:

250. Բնագրի «Թագաւորեաց Իսմայիլ... սա սպան զհայր իւր» վկայութիւնը վերաբերում է սուլթան Սելիմ I-ին (տես Ս. Անեցի, էջ 175, ՄԺ, I, էջ 160 և այլն):

251. Նկատի ունի Սելիմ I-ի և Իսմայիլ I-ի ճակատամարտը Չալդրանի մոտ, 1514 թ. օգոստոսի 22-ին (ոմանք նշում են 23-ին, ՄԺ, I, էջ 163, ծանոթ. 4):

252. Սկսած 1517 թ. տեղեկութիւններն տես Ս. Անեցի, էջ 176, վերևում, էջ 266—268:

253. Այսինքն Մուրադ III-ի որդին:

254. Տարեթիվը սխալ է նշված: Հայերի այս զաղթեցումը տեղի է ունեցել 1604 թվին (տես ՄԺ, I, էջ 178—187, Ա. Դավրիժեցի, էջ 37—70): Այս դեպքերի մասին կան անտիպ հիշատակարաններ, որոնցից հետաքրքիրները գտնվում են Մատենադարանի ՁՁ 46, էջ 248բ—249բ, 1283, էջ 261ա.—263բ և այլ ձեռագրերում:

255. Այս տարեթիվը ևս սխալ է, Ղարա Ծաղիչիի ապստամբութիւնը սկսվել է 1596 թվին (Ա. Դավրիժեցու մոտ նշված է 1598 թ., էջ 86) և ինչպես մի ժամանակակից է գրում, սա Թոխաթ եկել է 1602 թվին (ՄԺ, I, էջ 160):

256. Թավրիզի կառավարիչը, սրա մասին տես վերևում, էջ 248:

257. Այս սովի մասին ուշագրավ տեղեկութիւններ է տալիս Դրիգոր Կամախեցին (տես Ժամանակագրութիւն, էջ 35—37), Ա. Դավրիժեցին (էջ 87—92) և ուրիշները (ՄԺ, I, էջ 185—186), մի սով էլ նշում են 1606—1610 թվերին:

258. Տէս և հմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 389—401:

259. Տէս և հմտ. նույն տեղում, էջ 254:

260. Մանրամասնութիւնները տես նույն տեղում, էջ 303—300, և ժամանակակիցների հիշատակարաններում (ՁՁ 2381, էջ 248բ և շար. 5397, էջ 104ա և այլն):

261. Իմն, Խոտին, Արեւմտյան Ուկրաինայում: Հեղինակը նկատի ունի Թուրքական և լեհ-ուկրաինական 1621 թ. Խոտինի պատերազմը, որտեղ Թուրքները պարտվեցին:

263. Հմտ. ՄԺ, I, էջ 196: Ծրեանի գրավման և հետագա մի քանի տարիներում տեղի ունեցած դեպքերի մասին ժամանակակիցներից մեկն իր հիշատակարանում ահա թե ինչ է գրում... Իսկ վասն բռնակալաց իսմայելացւոց որ ի քաղաքիս (Կ. Գորիս) յաւուրս մերում էր Թագաւոր սուլթան Մուրատն, որդի սուլթան Ահմատին, այր խրոխդ և ահաբեկ և յոյժ աջողակ ի գոլ Թագաւորութեան իւրոյ իբրեզ զԱլեքսանդրոս, սա ի հնկե-տասան ամի Թագաւորութեան իւրոյ չոգաւ ի վերայ Ծրեանայ եաւթն հարիւր հազար հեծելովը և էառ զնա ի թվին ՌՁ և Դ (1635)-ին. և անախ յառաջեալ մինչև ի Թավրէզ արար բնաջինջ զնա և անտի դարձեալ ևս ի քաղաքս: Իսկ ի միւսում ամի ևս եկեալ Պարսիկը առին զԾրեան, զոր լուեալ սուլթան Մուրատն կարի մրումրոեալ ռխացաւ: Եւ ի

միւսում ամբողջ շարժեալ ևս զաւրօք բան զՅուլիանոսին շոգաւ ի վերայ Բարեկոնի և էառ զնա. և դարձաւ ի կայանս իւր և ի լրանալ միւս ամին բարձաւ ի կենաց իւրոց թաղաւորեալ ամս ԺԹ (19)։... (Ք 1562, էջ 582բ)։

263. Հմմտ. ՄԺ, I, էջ 240—241։

264. Տես և հմմտ. ՄԺ, I, էջ 355, Վարդան Բաղիշեցու համաձայն սուլթան Մուրադը Բաղդաա հասել է 1638 թվի նոյեմբերի 26-ին և 38 օր պաշտրելուց հետո, 1638 թվի դեկտեմբերի 14-ին նվաճել (տես ներքեւում, էջ 395)։ Այսուհեղ ինչ որ անճշտությունն կա,

265. Տես և հմմտ. ներքեւում, էջ 395։

266. Դ. Բաղիշեցին 1624 և 1625 թվերին տեղի ունեցած զեպքերի մասին, թեև երկեցս գրում է, չէր ի մերում ժամանակիս... եղեն», բայց և այնպես ազազակող անճշտություններ է թույլ ապիրտ։ Մովսես Տաթևացուն (խոսանանցուն) վերաբերող տարեթվերը սխալ են։ Սա կաթողիկոս է օծվել 1629 թ. (ՄԺ, I, էջ 325), իսկ Ա. Դավրիժեցին հիշում է նույնիսկ օրը՝ հունվարի 13 (էջ 312, 430, 646), 1624 թվին Մովսես Տաթևացին կաթողիկոս չէր կարող օծվել, որովհետև 1625 թ. Ծրեանի ս. Առաքելի վանքում բնգօրինակած ժամագրքի հիշատակարանում նա հիշվում է վանքի առաջնորդ (Ք 507, էջ 323ա, աես նաև Ա. Դավրիժեցի, էջ 297, 300), իսկ 1626 թվին՝ Էջմիածնի յուսարար (ՄԺ, I, էջ 396)։ Սխալ է նաև նրա մահվան տարեթիվը, սրովհետև մահացել է 1633 թվին։ Այս կապակցութամբ, ի միջի այլոց, սխալ է նաև Ա. Դավրիժեցին։ Վերջինս գրում է թե Մովսես Տաթևացին մահացել է 1633 թ. մայիսի 4-ին (էջ 319, 430), սակայն, Էջմիածնի միաբանության անդամներից նրա մի ժամանակակիցը Ք 507 ձեռագրի գատարկ էջերից մեկում արձանագրել է. «նամի մարգեղութեան աեաոն մերոյ կենարարի հազար վեց հարիւր և երեսուն և վեց, և ըստ մերոյս գրոյ թուի հազար ութսուն և երկու, մայիսի ամսոյ հոովմայեցւոց երեւասն և մի, և Հայոց ամսոյ արեղի եւթն և տասն, յինս[ն]ց Ջատկի հինգ կիւրակէին, պատկեր աւուրն երեքշաբթ, յորում գիշերն զտիւն զղենոյր առաջին պահուն, եղև վախճան մեծ կաթողիկոսին Հայոց աեաոն տէր Մովսէսի... ամաց իրբև յիսուն և հնգից, կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս չորս...» (էջ 324ա)։ Ը իրոր 1633 թ. մայիսի 21-ը երեքշաբթի է։ Հետևապես սխալվում են Ա. Դավրիժեցին, Ալիշանը («Այրարա», էջ 231), Օրմանյանը («Աղգոպատում», էջ 242)։ Սխալ է նաև Դ. Բաղիշեցու այն պնդումը, թե իրր Մովսես Տաթևացին կաթողիկոս եղել է վեց տարի, իրականում չորս տարի և մոտավորապես հինգ ամիս (1629 թ. հունվարի 13-ից—1733 թ. մայիսի 21)։

267. Փիլիպոս Աղբակեցին, որը հաջորդել է Մ. Տաթևացուն, կաթողիկոս օծվել է ոչ թե 1630 թ., ինչպես հաղորդում է Դ. Բաղիշեցին, այլ 1633 թվին։

268. Գովառը գտնվում է Աղբակից հարավ և Ջուլամբերկից արևելք, ունի բնգարձակ դաշա՝ Դիդա անունով, որի միջով հոսում է Մեծ Զաբը։ Բարսեղ Դավառեցուն մի հիշատակագիր հետևյալ կերպ է բնորոշում. «...յի. եցէք... զլուսատուն հայկական տոմիս զաէր Բարսեղ բաղմահանճար, զանյաղթ պ[ո]ւետիկոսն, որ է յերկրէն Դաւառոյ և ի սուրբ աթոռոյն Բարգուղիմէոսի, որ ի Յաղբակ նահանգի...» (Ք 1480, էջ 48ա)։

269. Իմա, Դ. Բաղիշեցու ուսուցիչը։

270. Հմմտ. ՄԺ, I, էջ 355։

271. Մանրամասն տես և հմմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 178—214, «Ջամրո համաթողովեցեալ և շարագրեցեալ ի Սիմէօն կաթողիկոսէ Ծրեանեցւոյ», Վաղարշապատ, 1879, էջ 22։

272. Այս վերցված է Սաղմոսից, ստույգ ձևն է. «Մեք ժողովուրդք ձեռին նորա և խաշն արտոն նորա» (ՂԴ, 7)։

273. Խոսքը վերաբերում է Կանդիայի պատերազմին՝ 1645—1669 թթ.։ Հեղինակը յիշվում է, երբ Կրետե կղզին նույնացնում է Մալթայի հետ (հմմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 577, 644)։ Մովային կոնվենեից մեկի մասին 1656 թ. հիշատակարաններից մեկում պահվել է հետևյալ վկայությունը. «Թուրքի տաւնանմէն Վանատըկցու կոնվէց Ըստամբուլայ բաւղաղումս թվին ՌՃԵ (1656)» (Ք 8349, էջ 30ա)։ Իսկ մեկ ուրիշ ժամանակակից գրիչ, որը եղել է Կ. Պոլսում, Կանդիայի պատերազմի և Կ. Պոլսում ենիշերիների ապստամբության մասին ուշագրավ հետևյալ տեղեկություններն է հաղորդում իր 1651 թ. հիշատակարանում. այնտեղ կարդում ենք. «Արդ՝ և այս ուշ լիցի քեզ զի յետ երկրորդ ամի թաղաւորութեանն սուլթան Իպրահիմին եղև մեծ պատերազմ հազարացոցս ընդ վէնէտիկցոց ի վերայ Կրիտէս կղզոյն, զի յառաջին ամի պատերազմին առին սոքա զմասն ինչ ի չզոյն և եղին ի զօրաց իւրեանց զօրըս բաղումս և անուն զօրագլխին Հիւսէին զաշայ. և արգ աւասիկ այս է (7) ամ է, որ սոքա գնտն և նորա ընդդէմ գան և յոգորին քաջ ընդ

բաշխի և ոչ պարանի ի միմեանց, բայց յաւարտն Աստուծոյ է գիտելի, թէ զիարդ է լինելոց: Եւս ժանիւր ի սոյն ամի եղեալ արհօրանաց քանդի յայսմ ամի զօրացան զօրք ի մէջ ըստարիս, որոց էնկիւնարի ասի և կարի բռնացան ի վերայ երկրորդի թագաւորին և ամենայն դատաստան թագաքիս, և ել և մուտ ինքեանք առնէին և տային, որպէս և կամէին, յադազս ահաս զոլս արքային: Արդ՝ մինչ սորա յայս աշտուծեանս անհոգացեալ կային յանկարծակի ի մի վայր հաւաքեալ ամբոխ ռամկին և զրոհ տուեալ յարքունիս փոխեցին զթագաքապետն, որ վեղիր ասի և եղին զայր ոմն թագաքապետ, այր խորհրդական, և ցրուեցան ի տունս իւրեանց. իւր զի յառաւօտն եկեալ արասցեն խորհուրդս վասն էնկիւնարոցն, զոր իւրե տեսին նոքա զգործ ևս ի նոյնում գիշերի ժողովեցան առ զլիաւորս և նորին խրատով զինեցան, կառուցան, կարգեցան հարիւրով և ԲՃ (200)–ով և առին զկիրճս ճանաչարհաց, որով ի դրունս արքային զնային մարդիկք, և պահեցին զանցս ճանաչարհացան ի մէջ թագաքին տայնպէս վառեալ խմբամբ զաւուրս երիս մինչ անճարացեալ ռմենեցուն նստան ի տունս իւրեանց, իբր թէ հաշանցան ի կերպտրանս: Եւ եղև յետ այս ցիբակութեանց աւուրս Ժ (10), յօգոստոս ամսոյ ԻԲ (22), ի լուսանալ առաւօտին, հանեցին զդրօշս ասաշնորդին իւրեանց և տնկեցին ի վերայ պարսպին զրան արքային և սկսաւ ձայնել մուկեակն ի մէջ թագաքին, եթէ ով որ ի կողմ արքայի է ի ներքոյ այս դրօշաշիս Գացի: Ոայնմամ զգործեցաւ թագաքն ամենայն, զի բնաւին արք թագաքիս իսկոյն ի վայրեկան ժտմանակի խմբեցան ի տիւանի անդ. զօրք և զօրադուլք, տեղականք և եկամուտք, վաճառականք և արհեստաւորք, ամենեքեան որք յարէնս Մահմետի էին ի յարքունիս գիղեցան, զատ ի նոցանէ, որ երբեմն զկիրճս պահէին, յայնժամ ծակամուտ եղեն ի ոչ երեկեան ի համաժողով հանդէսն, վասն որոյ արտաքսեցան և ի սրոյ ճարակ զնացին, յայսմ աւուր սղանաւ մեծ վալիտան, որ քտես թագաւորեալ զիւր երեք որդիսն զկնի միմեանց և այլ տմենայն զլիաւորք, ոմանք ըսպանուան, ոմանք ի փառաց անկան, ոմանք փախեան և ոմանք ևս ի բանտի կան...» (ՁԵ 1502, էջ 582բ–583ա):

274. ՏԵՍ և հմմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 645, ներքեւում էջ 395, «Ջամբու», էջ 22–23: Փիլիպոս Աղարակեցու զործունեութեան, Երուսաղեմ և Կ. Պոլիս նրա ճանապարհորդութեան ու այլ զեպքերի մասին հետաքրքիր տեղեկութիւններ պահվել է Մատենադարանի ՁԵ 1502 ձեւագրի հիշատակարանում (էջ 582ա և բ):

275. Բնագրում խոսքը վերաբերում է 1651 թ., սակայն այդ տարում արեւ խափարել է ապրիլի 19-ին և հոկտեմբերի 14-ին (տե՛ս պրոֆ. Օպպոյցեր «Canon der Finsternisse» էջ 272), մինչդեռ պրոֆ. Օպպոյցերը օգոստոսի 2-ին արեւի խափարում մատնացույց է անում 1655 թվին (նույն տեղում, էջ 272), հետեւապես հեղինակը այստեղ ևս թույլ է տվել սխալ: Այս սխալը տես նաև Վարդան Բաղիշեցու մոտ (ներքեւում, էջ 395):

276. Իմա, Առ. Դավրիժեցի:

277. Վասն Մալաք փաշայի կողմից Բաղիշի դրավման և թալանի մասին հաղորդում է նաև ժամանակակից մի ուրիշ ժամանակագիր Վարդան Բաղիշեցին (տե՛ս ներքեւում, էջ 396–397), թեև վերջինս որոշ շեղումներ է տալիս մանրամասնությունների մեջ:

278. Մանր հարկապահանջության և Ավդալ խանի բռնությունների մասին է պատմում նաև Մարտիրոս զրիշը 1652 թվի իր հիշատակարանում. «Ի թվականիս Հայոց ՌՃԱ ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, յորում նեղիմք ի հարկապահանջութենէ անօրինաց քանդի ևս քան զեւսաստկանս բռնութիւն և նեղութիւն ի վերայ աշխարհիս ևս առօել ազգիս Հայոց՝ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, ի բռնակալութիւն Բաղիշու Ավդալ բէկին. ի յայսմ տարիս Գ (3) ողի կախաց ի քրիստոնէից ի մէջ շուկային, վասն հարկապահանջութեան» (ՁԵ 835, էջ 243բ): Մեկ ուրիշը 1663 թ. դարձյալ գրում է. «Ի դառն և ի նեղ ժամանակիս յորում նեղիմք ի հարկապահանջութենէ անօրինոց, քանցի ևս քան զեւսաստկանս բռնութիւն և նեղութիւն ի վերայ աշխարհիս ևս առաւել ազգիս Հայոց» (ՁԵ 0172, էջ 148ր, հմմտ. ՁԵ 6801, էջ 182բ):

279. Այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ Գ. Բաղիշեցին իր ժամանակագրութիւնը ավարտել է 1663 թ. (1638+25): Այս է հաստատում նաև ժամանակագրութիւնը կից հեղինակի հիշատակարանը. «Արդ եղև զբաւսորա թվին ՌՃԺԲ (1663)» (Բաքվի օրիսակ, էջ ՄՀԷ. հմմտ. Ա տարբերակ, էջ 58բ):

280. Գ. Բաղիշեցու կենսագրական մանրամասնությունները հայտնի չեն: Հայտնի է նաև նրա ծննդյան թվականը, իսկ մահվան մասին հանգամանորեն գրում է Գ. Բաղիշեցու ուսուցիչ Մեսրոպ վարդապետը իր մի հիշատակարանում. «Եւ Բաղիշու թագաքի վերատեսուչ տառապեալ տրուպ Մեսրոպոյ վարդապետս ի թվին ՌՃԻԲ (1673) եկի ի ծո-

վայրուրջ անապատն լմայ, հանդերձ հոգևոր որդևովք իմովք՝ Դաւիթ վարդապետաւն և Աւետիք բանասիրիւ: Դաւիթ վարդապետն վախճանեաց զկեանս իւր, զնաց առ Քրիստոս՝ յոյսն ամենայնի, Որդւոց որոտմանց տօնին: Մինչ չէր ընդ եղբարսն՝ կարգային, և մարմին եղեայ եղև ընդ հովանեաւ սուրբ Դէորդեայ զօրավարին: Եւ այս աւետարանչաց մէկնիս Ղուկասուն և Մատթոսին Դաւիթ վարդապետին էր, իւր ձեռաց զբաձն, եղաք յիշատակ բարի ի զուգն որոյն Դէորդեայ զօրավարին և ի վերայ իւր զերեղմանին վակեայ: ...» (ՊՅ 5155, էջ 185ա): 1073 թ. Որդւոց որոտմանց տոնը կրնկնի զեկտեմբերի 20-ին: Այսպիսով, Դ. Բագիշեցին մահայել է լիմ անապատում 1073 թ. զեկտեմբերի 20-ին: Նրա տապանադիրն այս է. «Կանգնեցու ս. խաչս բարեխօս առ Աստուած Բագիշեցի Դաւիթ վարդապետին և ամենայն աշխատողացն. յիշեցէք ի Քրիստոս թվ. ՌՃԻԲ» (Շնորհաբք Հայոց էջ 86, ծանոթ. 2):

281. Իմա, Վարդան Բագիշեցի:

282. Պառակտողական այս պայքարի մասին մանրամասն պատմել է նաև Սիմեոն Երևանցին («Ջամբու», էջ 93 և շար.):

283. Եթե Զ-ն ընդունենք հայկական թիվ և ավելացնենք Հուլյան և Հայոց տոմարի տարրերու թյան 551 տարին, ինչպես վարվում է պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը, այդ կնշանակի, որ այս զլիւում եղելու թյունների հաջորդական կարգը շարադրվելու է մինչև 1251 թ.: Դ. Բագիշեցու հիշատակարանը և շարադրված նյութը հնարավորութուն են տալիս ճշտելու նրա ժամանակագրության այս հատորի ժամանակագրական սահմանները: Հեղինակը հիշատակարանում, իր 2-րդ հատորի վերջին եղրի մասին, գրում է, որ թվելու է «...ղկարգս ասաքելոց և զկարգս թագաւորաց ի Դայիոսէ մինչև ցոռոտանդերոս և աւտի մինչ ի Մանուէլ» (Բաքվի օրինակ, էջ ՄՀէ): Եվ, իսկապես, ժամանակագրության 2-րդ հատորում բյուզանդական կայսրների շարքը հասնում է մինչև Մանուէլ Կոմենենոսը (մեռած 1180 թ.): Եւ ապա հեղինակը բացատրում իր վարմունքի պատճառը. «...այսուհետև ոչ զտանի կարգ թագաւորաց Կ. Պոլսոյ, զի այդ գարամբ ևլանէր և անշանք ոմանք թագաւորէին, այլ և աջկուներ և սաւրնդիայ տղայք: Զի մինչ ի թվին Ռիէ երևին անուանք թագաւորաց: ...» Մանուէլն այս և այսուհետև ոչ երևին, զի ոչ կարէին տիրել վիճակին իւրեանց: ... վասն այնորիկ ոչ յիշին անուանք թագաւորաց նոցա»:

Այս մեջբերումը, ասել է, թէ ժամանակագրության 2-րդ հատորը, եզրափակվում է 1453 թ. թուրքերի կողմից Կ. Պոլսի գրավման մի նախադասությամբ: Վախի որ Դ. Բագիշեցին իր ժամանակագրության 2-րդ հատորի մեջ մի շարք զեպքեր (Վասի, 2-րդի թագավորության, Մանուէլ Կոմենենոսի մահվան և այլն) նշում է հայոց տարեթվերով, կարելի է ենթադրել, որ հեղինակը դարձյալ Հայոց թվականը նկատի ունի, երբ իր ժամանակագրության 2-րդ հատորի վերնագրում գրում է «մինչև թվին Զ»: Եթե ճիշտ է սա, նշանակում է հեղինակը իր խոստումը չի կատարել և զեպքերը չի շարադրել մինչև 1251 թիվ, այլ հասցրել է մինչև Մանուէլ Կոմենենոսը, որի մահը, Դ. Բագիշեցու համաձայն, տեղի է ունեցել Հայոց Ռիէ (1178) թվին:

284. Ինչպես արդեն վերևում նշեցինք, Դ. Բագիշեցու ժամանակագրության Բաքվի օրինակում բնագրի նախավերջին թերթը ընկել է, այդ պատճառով էլ երկրորդ հատորի վերջից բերված ընդարձակ մեջբերումը կատարել ենք ըստ A տարբերակի:

285. ՏԵս և հմմտ. Ասողիկ, էջ 190:

286. ՏԵս Դ. Նարեկացի, Պատմութիւն Ապարանից խաչին (Սրբոյն հօրն մերոյ, Դրիգորի Նարեկացւոյ, երկրորդ մատեան ճառից, Վենետիկ, 1827, էջ 10, 16 և շար.):

287. Բնագրում չեպա՞ ձևով:

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԱԳԵՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII Դ.)

Այս ժամանակագրությունը գտնվում է Մատենադարանի № 4723¹ Հայամավորքի տարրեր էջերի ներքևի լուսանցքներում: Այն պետք է որ գրած լինի ձեռագրի գրիչ Գրիգոր դպիրը (որին կոչում են Վարագեցի կամ Վանեցի), Վարագում, ձեռագրի ընդօրինակություն ժամանակ՝ 1684 թվին, կամ դրանից մի փոքր հետո: Առաջին անգամ այս ժամանակագրությունից մի քանի փոքրիկ հատվածներ Ղ. Փիրղալեմյանը հրատարակեց²: Այնուհետև հիշվել է (1900 թ.) Ղ. Փիրղալեմյանի անտիպ աշխատությունների ցուցակում³, որտեղ ժամանակագրության մասին կարդում ենք. «Ժբ. Վանեցի Գրիգոր դպիր. «գրէ սա ի լուսանցս յինքենէ ընդօրինակեալ Յայամաուորի զանցս և զդիպուածս ըստ լուսնի 1308—1682-ի տարեգրութեան սորա գտանին ըստ լուսնի քանք վասն պատմութեան Վանա»⁴:

Ղ. Փիրղալեմյանի հավաքած նյութերից վերցնելով ժամանակագրության ամբողջական բնագիրը հրատարակեց Գ. Աղանյանցը (1912 թվին⁵), որի ներածականում նա գրում է. «Նրա (Գրիգոր Վարագեցու—Վ. Հ.) անունով մեզ հասել է մի ժամանակագրություն, որ գտնվում է Վանի ս. Վարդան եկեղեցում պահված ինքնագիր Հայամավորքի վերջը...»⁶: Սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, ժամանակագրությունը գտնվում է ձեռագրի ոչ թե վերջում, այլ տարբեր էջերի ներքևի լուսանցքներում: Ավելին, այդ լուսանցքներում գրված են նաև դանազան հանելուկներ և գրչի բանաստեղծություններից մեկը՝ «Ծուխ քաշողներ»-ի մասին:

Ձեռագրի բոլոր էջերն ուղադիր ստուգելուց և ներքևի լուսանցքներում եղած ժամանակագրական տեղեկությունները հավաքելուց հետո, ստացվեց առաջարկվող բնագիրը, որը օգտի տարբերություններ ունի Գ. Աղանյանցի հրատարակած բնագրից: Այս երկու բնագրերի համեմատությունը ցույց տվեց, որ «Դիւան»-ում հրատարակվածը բավական ընդարձակ է, և սրի բազմաթիվ վկայություններ բացակայում են այստեղ: Իսկ այս բնագրի սկզբի մի քանի վկայությունները տեղ չեն գտել Գ. Աղանյանցի հրատարակած բնագրում: Շարունակելով ժամանակագրության հետ կապված

¹ «Նօտաբք Հայոց», էջ 123, 171, 207, 227:

² Տէս Ե. Թօփճեան, Ցուցակ ժողովածուաց Դազեան Խաչիկ վ.-ի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 58:

³ Նույն տեղում, էջ 58:

⁴ «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 59—60:

⁵ Նույն տեղում, էջ 19:

նյութերի ուսումնասիրությունը, եկանք այն կարակացություն, որ Ղ. Փիր-
ղալեմյանի հավաքած նյութերից Գրիգոր Վարադեցու անու-
նով հրատարակված ժամանակագրությունը չի համապատասխանում Գրի-
գոր Վարադեցու ժամանակագրության բնագրին. վերջինիս վրա Ղ. Փիր-
ղալեմյանը զտնազան սկզբնաղբյուրներից կատարել է ավելացումներ, Դրանց
մեծ մասը նա քաղել է նույն Հայսմավուրքի հոգվածներից մեկին կցված
ժամանակագրությունից¹: Վերջինս, որը անտարակույս կազմել է XVI դարի
վերջի և XVII դարի սկզբի մեզ անհայտ մի անձնավորություն², Հայսմա-
վուրքում ընդօրինակել է Գրիգոր Վարադեցին³: Թե ինչո՞ւ է գրիչն այդպես
վարվել, արդեն ցույց տվեցինք վերևում⁴:

Վկայությունների մնացած մասը, որոնք գերազանցապես համառոտ
վկայարանություններ են, Ղ. Փիրղալեմյանը հավանաբար համառոտել է
Հայսմավուրքից և կամ Ա. Դավրիժեցու պատմության համապատասխան
դրվածքներից: Այսպիսով, Գրիգոր Վարադեցու ժամանակագրության խսկա-
կան բնագիրը հիմա է հրատարակվում: Ժամանակագրությունը, ինչպես
ասեցինք, գրված է ձեռագրի էջերի ներքևի լուսանցքներում, ժամանակա-
դրական տեսակետից ոչ հաջորդաբար: Առաջարկվող բնագիրը կազմելիս,
նկատի ունեցանք ոչ թե ձեռագրի էջերի հաջորդական, այլ դեպքերի ժա-
մանակագրական կարգը: Ժամանակագրությունն սկսվում է Հայոց Կ (611)
թվականով, և ոչ թե 1308, ինչպես սխալմամբ նշում են ուրիշները⁵, Ի դեպ,
ժամանակագրության առաջին երեք վկայությունները ձևազրում գրված
են Հայսմավուրքի համապատասխան հոգվածների տակ, ներքևի լուսանցք-
ներում, որպես շարադրված նյութի ամփոփում: Հավանաբար այդ բանին
հետևելով Ղ. Փիրղալեմյանն էլ Հայսմավուրքի այն առանձին հոգվածները,
որոնք վերաբերում են XVII դարի նահատակներին, համառոտել է և մու-
ծել մինչև հիմա մեզ ծանոթ Գրիգոր Վարադեցու ժամանակագրության մեջ:
Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում բնագրի վերջին մի
քանի փոքրիկ փաստերը, որոնք վերաբերում են հեղինակի կենդանության
ժամանակին:

¹ Տես XII ժամանակագրությունը, էջ 283—284:

² Տես վերևում, էջ 281:

³ Տես վերևում, էջ 281:

⁴ Տես Յ. Թովմանյան, Յուզակ ժողովածուայ Դագեան Խաչիկ վ-ի, մասն Բ, էջ 38,
«Դիւան», դերք Ժ, էջ 37:

XIV

- ի Կ (611) թվին երևեցաւ Մահմեդ: 272բ
- ի ճՀԱ (722) թվին Յոհան Օձնեցին պայծառացաւ ի Հայս: 342բ
- ի ՇԱ (1052) թուին տէր Պետրոս կաթողիկոսն երեւ զսուրբ 274բ
- նշանն ի Պոնտոս, որ է Տրապիզոն, և առաջի Վասիլ կայսերն ի
- 5 Զրո[ր]է[ն]էն[ք] զգետն յետս դարձոյց: 279ա
- Թուին ՇԾ (1101) ոչ վառեցաւ լոյս Յերուսաղէմ յաւուր
- շաքաթու, այլ ի կիրակի:
- Թուին ՇԾԱ (1102) ի Ծաղկազարդին ծոազատիկ արարին
- ժ (10) ազգք, բաց ի Հայոց և յԱսորոց:
- 10 Թվին ՉԾԵ (1306) ի գաւառն Մշոյ, Ղարպանտայ խանն հրո- 255բ
- վարտակ եհան ի վերայ քրիստոնէիցն, որք ընդ իշխանութեամբն
- իւր էին՝ կամ դառնալ ի մոլար օրէնսն Մահմեդի և կամ տալ ॥ 256ա
- խաբաջ ամէն մարդ իւրոյ գլխոյն Ը (8) դահեկան ե ի վերայ
- աջ թեին կարել սև կարկատան և առնուլ թուք և [ա]պտակ յե-
- 15 րեսն և ճողուլ զմորուսն: Իսկ բանաւոր հօտքն Քրիստոսի ॥ առ- 256բ
- խախտելի մնացին ի հաւատս. և ետուն զամենայն հարկսն զոր
- խնդրեցին և յանձն առին զնախատինս և զտանջանս և զլուծն
- Քրիստոսի ի վերայ աջոյ ուսոցն իւրեանց, որ է սև կարկատան: ॥ 257ա
- Ըսկ ամբարիշտ խանն Ղարբանտայ իւրեւ ետես եթէ այնու ոչ
- 20 կարաց յաղթել քրիստոնէիցս, հրամայեաց կամ դառնալ ի պիղծ 257բ
- օրէնն Մահմեդի և կամ զամենեսեան ներքենիս առնել ॥ և զմի
- աչքն հանել, յորմէ հարուածոյ բազումք մեռան վասն անուանն
- Քրիստոսի:
- Թուին ՊԼԳ (1384) Բուրհան զադինն Սելաստայ զՍտեփան- 258ա
- 25 նոս եպիսկոպոսն նահատակեաց և զսրբոց ॥ Քառասնից վանքն 258ա
- քակեաց:
- ՊԼԵ (1386) թվին Լանկ Թամուրն եկաւ ի Վան և կոտորեաց
- աւելի քան զԳՌ (3000) մարդ. և ելեալ գնաց ի Սելաստ և աւե-
- րեաց գնա և անտի գնաց ի ॥ Յանկուրիայ, զխոնդքարի եղբայրն 258բ
- 30 զԻւտրում Պայազիտն եդ ի դաֆասն²:
- Դարձեալ ՊԾԵ (1406) թվին Ղարայ Ուսուֆն, որ փախեաւ
- ի Լանկ Թամուրէն, գնաց յԱրճէշ և յԱրծկէ. և Ծմէզդդինն ընկե- 259ա
- րեալ նմա արարին շատ աւեր Վանայ և Ոստանայ: Եւ Շմեզդդինի
- հեծեալքն եկին և այրեցին զՇատուան³: Եւ բարկացեալ Ամիր
- 35 էզդդինն գնաց և այրեաց Կ (60) գեօղ ի Բաղիշոյ: 248բ
- Թուին ՊՂ (1441) զԼուսաւորչի սուրբ աջն գողացան ի Սըսայ
- և բերին յէջմիածին:

- Դարձեալ ԶԺԱ (1462) թուին Ջաքարիայ զաթողիկոսն տա-
րաւ ը զսուրբ աջն ի Յաղթամար կղզին. 249ա
- Ի Զ և Բ (1453) թվին սուլթան Մուհամմատն էառ զՀստամ- 335ա
բօլ և զԿաֆայն, զԱղքրմանն և զՏբապիդոն և զայլ բազում քա-
5 զաքս և գաւառս:
- Ի թուին ԶԽ (1491) Վրդանէս եպիսկոպոսն դարձեալ դո- 249ա
ղացաւ զսուրբն աջն յԱխթամարայ և երեր յէջմիածին:
- Ձ և ԿԵ (1516) թվին սուլթան Սէլիմն էառ զՅամիթ: 334բ
- ԶԶԲ (1533) թվին զՏեու վանից Հայրապետ արեղայն այ- 271բ
10 րեցին հրով:
- ԶԶԴ (1534) ամին ի Շնքունկու գեղէն էրէց մի այրեցին
հրով:
- Ի ԶԶԴ (1534) թվին սուլթան Սուլէյմանն⁸ էառ զԲարեկոն, 238բ
որ է Բաղդատ:
- 15 ԶԶԵ (1536) ամին զԽօջայ Օղջայն նահատակեցին ի Սևասու: 272ա
- ԶԶԸ (1539) թվին Հոռոմք Ծաղկազարդին Ջատիկ արարին:
- Ձ և ԿԶ (1550) թվին սուլթան Սուլէյմանն ել 235բ
ի վերայ Շամիրամակերտու ե էառ զՎան:
- Ձ և ԿԶ (1550) թվին սուլթան Սուլէյմանն ել 235բ
ի վերայ Շամիրամակերտու ե էառ զՎան:
- 20 զսուրբ աջն ի Յասպահան, և ՌԶԷ (1638) թվին Փիլիպոս կա-
թողիկոսն էրեր ի սուրբ էջմիածինն⁷:
- Ձ և ԿԶ (1626) թվին Օսմանցիքն Գ (3) ոսկի խա- 257բ
րաջ ամին ի Հայոցս:
- Ձ և ԿԶ (1678) Բաքրր փաշայն Վանայ 283ա
25 զԽօջայ Ալխասն կախեաց անմեղ և ոչ եթող թաղել: Սորա մա-
կանունն լիզկեր ասէին: Սա բազում հարկս վերացոյց ի Հայոցս⁸:
- Ձ և ԿԶ (1679) Վանայ քաղաքի փաշէն, որոյ անունն 359բ
էր Մուսլի, հրամայաց Հայոցն մորուս թողուլ⁹:
- Դարձեալ ի ՌԶԻԹ (1680) թվին Ջանփօլատ օղլի փաշայն ը 280ա
30 հրամայեաց Հայոցն զգօտին առնուլ ի գլխոցն ե գդակ դնել¹⁰:
- Դարձեալ ի սոյն թվին Թուխաթցի Վարդան վարդապետն
զՀայոց կանանց բէչի սրմայն վերացոյց:
- Ձ և ԿԶ (1682) սուրբ Յակոբ եկեղեցին նորոգե- 138բ
ցաւ ի Վան, ի ժամանակս Ալի փաշային¹¹:
- 35 Ձ և ԿԶ (1682) թվին Ալի փաշայն Վանայ գԳրիգորն և 319ա
զՍտեփաննոսն անմեղ կախեաց, յորոց վերայ լոյս ծագեցաւ¹²:

ԾԱՆՈԹԱԳՐԱԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս վկայությունը հաստատում է մի ժամանակակից, իր հիշատակարանում (տե՛ս չՁԷ, էջ 46), հմմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 625—626)։

2. Պատմական մի շարք եղե ություններ այստեղ դրված են 1386 թվի ներքոսառնյդն այն է, որ Լանկ Թեմուրը 1386 թվին լինում է Վանում (տե՛ս ՄԺ, Լ, էջ 118, 122, ժանոթ. 26, վերևում, էջ 412)։

3. Բնադրում «զլատուան» ձեռնի։

4. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, Լ, էջ 119։

5. Մի քանի եղելություններ դարձյալ նշված են մեկ տարեթվի տակ։

6. Բնադրում սկզբում դրված է «Սելիմն», հետո այդ անունը վերցրել են փակադժե-րի մեջ և ներքևում ավելացրել «Սուլեյման»։

7. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, Լ, էջ 325։

8. Այս վկայությունը որոշ մանրամասնություններով տե՛ս ներքևում, էջ 413—414։

9. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 414։

10. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 414։

11. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 414։

12. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 414։

ՎԱՐԴԱՆ ԲԱՂԻՉԵՅՈՒ ԺՄՄԱՆԱԿԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (XVII Դ.)

Վարդան Բաղիչեցին XVII դարի երկրորդ կեսի մատենագիր է: Նա Բաղիչեցի է կոչվել, որովհետև, ինչպես հաղորդում է 1664 թ. չափածո մի հիշատակարան, այնտեղ է ծնվել: «...Վարդան ըստունն այն հոգեյի, որ էր տեղեալ Բաղիչեցի...»¹:

Վարդան Բաղիչեցու գործունեությունն ընդհանրապես արդյունք էր XVII դարի մատենագրական ու կուլտուրական աշխուժացման: Նախորդ երեք դարերի ընդհանուր ավերածություններին, մտավոր ու հոգևոր կյանքի անկմանը հաջորդած XVII դարի հայ մատենագրության և կուլտուրական այլ երևույթների վերելքի գործում քիչ դեր չխաղաց Բաղեջը, որին Վարդան Բաղիչեցին իր հիշատակարաններից մեկում կոչում է բղեղխաշեն. «Նորոգեալ եղև դիրքս ի յերկիրս Բղնունեաց, ի լայնանիստ քաղաքս Բաղէջ ի բղէջխաշէն, ի սուրբ մենաստանս Ամիրդուլում»²:

Վ. Բաղիչեցու ծննդյան տարեթիվը հայտնի չէ, սակայն Դավիթ Բաղիչեցին սրան 1663 թ. արդեն հիշում է որպես վարդապետ և Ամիրդուլում վանքի առաջնորդ³: Վ. Բաղիչեցու ծնողները եղել են Նդիան և Ղարիպը: Մանկական տարիներից Վարդանը, ինչպես հաղորդում է Դավիթ Բաղիչեցին, իր կրթությունն ստացել է Ամիրդուլում վանքում, ժամանակի կրթված և գիտուն մարդկանցից մեկի, նույն վանքի առաջնորդ Պաշատուր վարդապետի մոտ⁴: Ինքը, Վարդանը, իր հիշատակարաններից մեկում, հետևյալ ջերմ տողերն է թողել վերջինիս մասին. «...Նորոգեալ եղև գիրքս... վերադիտողութեան վանացս աեառն իմոյ և հօր հոգևորի և բազմերախտի Պաշատուր հռետորի և բանիբուն իմաստայեղ և կորովամիտ գիտնականի և քաջ փիլիսոփայի, որ ի յերեկոյացեալ և ի մթնեալ և ի նսեմ ժամու ծագեցաւ մեղ Հայաստանեացս տառապեալ ազգի իբր զջահ անշէջ և իբր զարեգակն պայծառ, տարածելով զհառաքայթս իմաստութեան իւրոյ և զշառաւիղս գիտութեան ընդ ոլորտս տիեզերաց քառորոշ կողմանց առնելով և ուսուցանելով...»⁵:

Ժամանակակիցները Վարդանի մասին խոսում են մեծ ակնածությամբ և նրան անվանում «մեծ հռետոր», «քաջ հռետոր և բանիբուն վարդապետ»,

¹ № 2748, էջ 357բ:

² ՄՏՄՑ, № 72, էջ 419:

³ ՏԵՍ վերևում էջ 362:

⁴ ՏԵՍ վերևում, էջ 362:

⁵ ՄՏՄՑ № 72, էջ 419:

«կրկին լուսավորիչ», «լոյս աշխարհի», «փառիշտ» և այլն: Իսկ 1697 թ. հիշատակարանում, գրիչը, Վարդանի աշակերտը, գրում. է...գրեցաւ... ի առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս (Ամրդուլու—Վ. Հ.) մեծ բարունապետիս և քաջ փաղեքայիս¹, վարժապետիս մերոյ Վարդան վարդապետին...»:

Թե ինչու են Վարդանի մասին ժամանակակիցները մեծ երախտագիտությամբ ու հարգանքով խոսել, պարզում է հիշատակարաններից մեկը. «...Ի ժամանակիս յայսմիկ ոչ ոք է նման նմա (Վ. Բաղիշեցուն—Վ. Հ.), զի է անձանձիր ուսուցանող, շինող և հաստատող սրբոց եկեղեցեաց Հայաստանեայց, զի բաղում եկեղեցիս վերստին շինեալ կանգնեաց և զոչ եղեալսն ի բաղում տեղիս նորոգ հիմնարկեաց և շինեալ աւարտեաց...»²:

Թեև Վ. Բաղիշեցուց մեզ հասել է մի ժամանակագրություն, բայց նա աչքի է ընկել ո՛չ այնքան իր մատենագրական գործունեությամբ, որքան մանկավարժական, քարոզչական, շինարարական և հին ձեռագրեր նորոգելու կամ ընթերցանելու աշխատանքներով: Վ. Բաղիշեցու նշանավոր աշակերտներից են Գրիգոր Շղթայակիրը³, Հով. Կոլոտը, Արրահամ Համթեցին և ուրիշները: Պողոս Գավսոցին, իր մի հիշատակարանում վերջինիս համարում է ընտիր կարգացող և խորին փիլիսոփայ, տեղեակ հնոց և նորոց կտակարանաց, այլև արտաքնոց և նրբից և քերականութեան տեղեակ...»:

Հաստատ չգիտենք, թե Վ. Բաղիշեցին երբ է դարձել Բաղեշի Ամրդուլու վանքի առաջնորդ, սակայն, ինչպես նշեցինք վերևում, Գ. Բաղիշեցին տակավին 1663 թ. Վարդանին հիշում է որպես վարդապետ, ավելացնելով, որ Սաշատուր վարդապետի մահից հետո Ամրդուլու վանքի տեսուչ դարձավ «հոգևոր եղբայրն մեր Վարդան վարդապետ, ճարտասան և բանիբուն»⁴ Այդ պաշտոնում, ինչպես ցույց են տալիս հիշատակարանները, նա մնում է բավական երկար. օրինակ 1697 թ. հիշատակարաններից մեկում Վարդանը հիշվում է Ամրդուլու վանքի տեսուչ⁵, Ըստ երևույթին նա այդ պաշտոնին մնում է մինչև իր մահը: Այդ ժամանակ էլ նա Ամրդուլու վանքը հիմնովին վերաշինում է և բարեկարգում: Գրիգոր երեցը 1683 թ. մի հիշատակարանում այս մասին գրում է. «...Եւս առաւել զԱմիրդուլու վանքս ի հիմանէ շինեաց տներով և հնց[ա]ներով և արդիւնացոյց բաղում գրեանս ի սմա և միաբանս բազումս, առաւել քան զՏաթևուն, որ է յոյժ պայծառ սաղմոսեղգութեամբ և պատարագօք...»⁶:

¹ Նշանակում է վարդապետ, ունի միայն «Բառադիրք Հայոց, արարեալ ի սուրբ էջմիածին Երեմիա վարդապետէ», 1728, Կ. Պոլիս, էջ 482:

² № 4034, էջ 223ա և բ:

³ «Գիւան Հայոց պատմութեան», դիրք Ժ, էջ 1է:

⁴ Գր. Շղթայակիրի մասին կենսագրական որոշ տվյալներ պահվել են № 737 ձեռագրի դատարկ էջերից մեկում. համաձայն այդ տվյալների Գրիգորը ծնվել է 1670 թ., Մուշի որ. Կարապետի վանահայր լինում է 1704 թ., իսկ Երուսաղեմի պատրիարք՝ 1717 թ. էջ 248ա և բ):

⁵ № 1899, էջ 426բ:

⁶ Տես վերևում, էջ 362:

⁷ № 4034, էջ 223ա և բ:

⁸ № 5501, էջ 244ա: Պողոս Գավսոցին 1676 թ. հիշատակարանում՝ Վ. Բաղիշեցու առաջնորդության ժամանակ, ահա թե ինչ է գրում Ամրդուլու վանքի մասին. «...որք են թուով 8 (40) կարգացողք վարդապետ և եպիսկոպոս կուսակոսն արեղայ և Գ (4) աշխարհի քահանայ, այլև տնտես մի և Բ (2) սպասաւոր կանայք առաջի ձեռաց նորա (Վ.

Վ. Բաղիշեցին մեծ ջանասիրությամբ հին, քայքայված և ֆլասոված ձեռագրերը նորոգել կամ ընդօրինակել է ավել իր աշակերտներին, Նա նույնիսկ ուրիշ վայրերից հատուկ մարդիկ է հրավիրել և նրանց հանձնարարել նման աշխատանքներ: Այդ մասին ծաղկող Հով. Վանեցին ահա թե ինչ է գրում. «...զաստուածարան վարդապետն Վարդան յիշեցէք... որ եղև պառնաստ արուեստիս, զի ըերեալ զՍահակ վարդապետն ի Վանայ ի վանս իւր և Բ (2) տարի զմեզ առ ինքն առեալ և ու[ս]ուցեալ...»¹: Այս առումով հետաքրքրությունից զուրկ չէ իր Վ. Բաղիշեցու հիշատակարանի մի մասը, որը վերաբերում է Մուշի Առաքելոց վանքի ձեռագրերի նորոգման և ընդօրինակության աշխատանքներին «...եւ որչափ հին եւ փլտեալ գրեանք կայր ի վանքս, թէ Աւետարան, և թէ Ճաշոց, և Յա[յ]սմաւուր, և Ճառ, և զՍարգիսգիրքն և այլ մեկնիչ և Աստուածաշունչ գրեանք եղծեալ և փտեալ. 7. (30) գիրք եւ այլ աւելի տվաք նորոգել և կազմել ձեռամբ Սահակ Վանեցի վարդապետին ի թվին ՌՃԻ (1671)...»²: Ուշագրավ է ֆլասոված և քայքայված ձեռագրերը նորոգելու հնում եղած պատկերացումը, որը նրանց մղել է այդ աշխատանքին. Վ. Բաղիշեցին միևնույն հիշատակարանում շարունակում է. «...և (30), և (40) գրոցս նորոգել և ի հնութենէ յառաջածել և ի փթածութենէ ի կենդանութիւն ամեն մեծ է քան զեկեղեցիս շինել...»³: XIV—XVI դարերի ընդհանուր անկմանը հաջորդած XVII դարի որոշ աշխուժացումը՝ հետաքրքրություն դեպի հին մատենագրությունը, փիլիսոփայությունը և այլն սկսվում են հենց այս աշխատանքներով:

Վ. Բաղիշեցու նորոգելու և ընդօրինակելու տված ձեռագրերի մի մասը գնվում է Մատենադարանում⁴: Մանկավարժական և ձեռագրեր նորոգելու աշխատանքներին զուգընթաց Վ. Բաղիշեցին բազմաթիվ շինարարական աշխատանքների նախաձեռնող է եղել: Այդ մասին են վկայում ժամանա-

Բաղիշեցու—Վ. Հ.) և Բ (2) մշակ, որք լինին և և Ե (45) միտրան, և (40) կարգացող և Ե (5) անտես և մշակ: Խնդրեմք ի բարեբարէ տեսնէ...», որ այսպիսի կարգաւարութեամբ պահեողէ զսուրբ ուխտս Յովաննու, որ մականուանամք Ամիրզօլու, սր. Յովաննէս ասի...» (Ք 1890, էջ 426ր):

¹ Ք 7864, էջ 324ր: Նույն Սահակ Վանեցին 1674 թ. իր հիշատակարանում գրում է. «...եկեալ իմ ի քաղաքն Բաղէշ. և ստացայ զսուրբ աւետարանս ի քահանայէն Վարդանայ տետր միայն սեաւ գրով. և իմ բնակեալ ի վանս Ամիրզօլու առ ոտս երանաշնորհ և աստուածաբան վարդապետին Վարդանայամ մի և հինգ ամիս. և ծաղկեցի վարդապետին երկու աւետարան ոսկեզօծ պատուական եւ գեղեցիկ յօրինուածով. և այլ բազում գրեանս ես ծաղկել և զհնացեալ գրեանս ես վերստին նորոգել թուով եօթանասուն և ութ գիրք...» (ԵԳԻԼԱՆ Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ. էջ 14):

Վ. Բաղիշեցու աշակերտներից մեկը, իր ընդօրինակած ձեռագրում, այդ մասին ուշագրավ հետևյալ տողերն է թողել հիշատակարանում. «...սա բազում աշխատութեամբ և ջերմեանքն սիրով ժողովեաց և ի լոյս էած՝ զոմանս (ձեռագրերը—Վ. Հ.) ի հեռաստանէ բազում ծախիւք բերելով և զոմանս գրել տալով գրագրաց հմուտ և արագագիր գրչաց, և զայն որ ոչ էր յայտնի շարագրով կարգեալ ի մի տփի մեծաւ աշխատութեամբ հանեալ ի գրոց հիշատակարանաց ինքն ժողովեալ հաւաքեաց զթիւս ժամուց և ժամանակայ զ[ան]-յայա և զխափանեալ թիւս և զպատմութիւնս, որ ի ծուլութենէ ուսումնասիրաց և յանհազութենէ վարդապետաց խափանեալ էր...» (Ք 1890, էջ 130ա):

² Ք 2748, էջ 358ր:

³ Ք 2748, էջ 358ր: Նման մի հետաքրքիր հիշատակարան Վ. Բաղիշեցին թողել է ձեռագրերից մեկում, այդ հիշատակարանը տես ՄՏՄՑ, գործ Ք 72, էջ 410:

⁴ Ք 1890, 6434, 7864, 1890, 5501 և այլն:

կակիցները մի շարք հիշատակարանները: Գրիգոր երեցն այդ առումով հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում. «... յիշեցեք... զքաջ ընտանապետն Վարդան... զի կրկին լուսաւորիչ գտաւ Հայոց, զի ընտանապետն եկեղեցիս շինեաց ի հիմանէ և ընտանապետն մոլորեալ մարդիկ դարձոյց... յորդաբուխ քարոզութեամբն իւրով և բազում գիրս ետ գրել և զայլ հինս նորոգել զամենայն տեղեաց... Եւ յայսմ ամի (1683 թ.—Վ. Հ.) ձեռնարկեալ է ի գործս շինել անդս մեծամեծս վանիցն, որ Ոխուիք ասի, զի է յոյժ անհարթ և անհեթեթ վիմօք լցեալ. և ետ վարդապետն քարակոփացն զվէմսն հատանել և ղտեղիքն գերմակ մոլորով լնուլ և որմով շուրջանակի պարսպեալ ամրացոյց գերեզմաններն և զազարակն...»¹ Վարդան Բալուեցին, որը Վ. Բաղիշեցու աշակերտն էր, վերջինիս հանձնարարութեամբ 1680 թ. ընդօրինակելով մի ձեռագիր, հիշատակարանում գրում է. «...այժմ ընդ ամենայն տեղիս առաքելաբար շրջի, ուր և հասանէ շինէ անդ սբ. եկեղեցի...»²

Վ. Բաղիշեցու կենսագրութեան մասին տեղեկություններ են թողել իր ժամանակի խրոնիստներն ու հիշատակագիրները: Սրանցից մեկը հաղորդում է, որ Վ. Բաղիշեցին, սերտ հարաբերությունների մեջ է եղել Նորուսաղեմի հայ հոգևորականների հետ: 1679 թ. ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանից իմանում ենք, որ նա, որպես Նորուսաղեմի նվիրակ, գնացել է Սպահան³, իսկ 1684 թ. մի այլ հիշատակարան նշում է, որ նա իր աշակերտների մի մասի հետ գնացել է Նորուսաղեմ հոգևոր և մարմնաւոր եղբայրներին մխիթարելու՝ տուրքերով և ուսումով...»⁴:

Անանուն Վանեցի ժամանակագիրներից երկուսը ուշագրաւ տեղեկություններ են պահել 1690 թ. Բաղեշում տեղի ունեցած եկեղեցական ներքին պայքարի մասին, որին մասնակցել է նաև Վ. Բաղիշեցին: Այդ վկայություններից ամենից ընդարձակը գտնվում է Մանր ժամանակագրություններ⁵-ի 1-ին հատորում⁶, որտեղ խոսվում է նաև այդ պայքարի պատճառի մասին: Բաղեշում գտնվող չորս վանքերը և չորս եկեղեցիները ենթարկվում էին Գոմոց վանքին, որի առաջնորդն էր Մերուինի մեծ Աւետիք վարդապետն⁷: 1690 թ. Գրիգոր, Մեսրոպ և Վարդան վարդապետները կաշառելով Բաղեշի Շարաֆ խանին, վերցնում են սրա համաձայնությունը և ապա գիմում Նդիազար կաթողիկոսին ու ստանում հրաման, ըստ որի «զքաղաքն չորս բաժին արարին և ամեն մեկ եկեղեցին իւր ժողովրդով մէկ վանից թէմ սահմանեցին, զի յամէն վանք մէկ վարդապետ նստիցի առաջնորդ և զիւր եկեղեցւոյ (թէ՛ն տիրեսցէ) և զհաս և զիրաւունս ինքն առեալ զվանս իւր հոգասցէ...»⁸:

Պատմական այս իրականությունը, որը միտումնավոր կերպով մոռացութեան են մատնել շատ ժամանակակիցներ, որոնց թվում նաև Վ. Բաղիշեցին, հետաքրքիր է երկու նկատառումով. նախ այն ցոյց է տալիս, որ

¹ Ձ 5501, էջ 244ա:

² Ձ 6434, էջ 223ա և բ: Իր հիշատակարաններից մեկում Վ. Բաղիշեցին գրում է Մուշի Առաքելոց վանքի (ուր նա եղել էր 1664 թ.) վերաշինման հանգամանքների մասին բավական մանրամասն (Ձ 2748, էջ 858ա):

³ Ձ 7864, էջ 324ա:

⁴ «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 12:

⁵ ՏԵՍ ՄԺ, 1, էջ 858:

⁶ Նույն տեղում, էջ 358:

⁷ Նույն տեղում, էջ 358:

Վ. Բաղիշեցին լինելով հայ շահագործող դասակարգի ներկայացուցիչ, մասնակցել է ժողովրդից ապօրինի կերպով ստացած եկամուտների բաշխման պայքարին և իրեն պատակին հասնելու համար այդ «սուրբ հայրը» չի խորշել անթույլատրելի միջոցներից. երկրորդ, ինչպես Վ. Բաղիշեցին, այնպես էլ ժամանակակից ուրիշ հիշատակագիրներ, որոնք թողել են մի շարք հիշատակարաններ, հանդիսանալով Բաղիշի վանքերի և եկեղեցիների հոգեվորականներ, դիտավորյալ լոել են այդ ներքին պայքարի մասին որևէ բան հաղորդել, ըստ երևույթին, ձգտելով մոռացության տալ պատմական իրականությունը: Նման փաստերը ցույց են տալիս, թե ինչքան միակողմանի են եղել իշխող դասակարգերին սպասարկու պատմիչները, որոնք պատմական իրականությունն արտացոլել են՝ ելնելով իրենց դասակարգային նեղ շահերից: Ի դեպ, այդ պայքարին ժողովուրդը բարյացակամ չէր կարող վերաբերվել, դրա պատճառով էլ ժամանակագիրը շարունակում է. «...և այսպէս մէկ քաղաքի չորս առաջնորդ եղև... որ ոչ է բարի»¹:

Վ. Բաղիշեցու կյանքի և գործունեությունից վերջին տարիների մասին այլևս բան չգիտենք, նույնիսկ Բաղիշում 1694 թ. ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում չի հիշվում նրա անունը², թեև ուրիշներնը գրիչը հիշում է:

Վ. Բաղիշեցու մանկավարժական, շինարարական և ձեռագրերը նորոգել և ընդօրինակել տալու գործը ժողովրդականություն է վայելել, այդ պատճառով ոչ միայն նրա աշակերտները կամ ժամանակակիցները, այլև գուսանները անմահացրել են նրան:

Ձեռագրերից մեկի դատարկ էջում գրիչ Արրահամ Մշեցին գրի է առել գուսանների հորինած, բայց աղավաղված երգը՝ Վ. Բաղիշեցու մասին, հետևյալ խորագրով «Գովանք Վարդան վարդապետին Բաղիշեցույ, ասացեալ յաշըղներուց»³:

¹ ՏԵՍ ՄԺ, 1, էջ 358,

² Ք 5830, էջ 329ա և բ:

³ Ք 737, էջ 178բ: Բերում ենք երգի սկզբի մասը միայն.

«Գուս քրիստոնէից զաղին,
Երես[ն] սև է զամաղին
Գիշերն եմ տեսեր յերազին,
Խորան Վարդան վարդապետին:

Խորանն ամէն լաճվարդ էր
Մէջն ամէն կին ու մարդ էր
Գրէր աւետարան և կարդեր,
Ղուրան Վարդան վարդապետին:

Անդին մարգարիտ կու թափի
Բերան Վարդան վարդապետին:

Բո շուրջ եկած տեղիքն ուր է,
Բո խոսքեր[ն] Մար թուր է,
Բեղ աղանջ չէնօղ[ն] խուլ է
Մէկիկ Վարդան վարդապետին:

Վ. Բաղիշեցին մահացել է 1704 թ.¹ Բաղեշում և թաղվել է Ամրդուրու վանքում: Տապանագրի պատճենը գտնվում է «Դիւան-ում»²:

Վ. Բաղիշեցու մատենագրական դործունեությունից մեզ շատ բան հայտնի չէ: Նրա անունով մեզ հասել է միայն մի ժամանակագրություն, որը կցված է եղել Միխ. Ասորու ժամանակագրության հիշատակարանին: Այս բնագիրը Ղ. Փիրղալեմյանը, իր սովորության համաձայն, ընդօրինակել է կրճատումներով³ և առաջին անգամ մի քանի փոքրիկ հատվածներ հրատարակել «Նօտարք»-ում⁴: Այնուհետև 1900 թ. Խ. Դադյանի ձեռագրերի ցուցակում հիշվում է սրա ժամանակագրությունը Ղ. Փիրղալեմյանի անտիպ գործերի մեջ⁵: Ավելի ուշ Գ. Աղանյանցը Ղ. Փիրղալեմյանի կրճատումներով ընդօրինակած բնագիրը հրատարակեց «Դիւան»-ում⁶, որից էլ վերահրատարակում ենք մենք: Մ. Տեր-Մովսիսյանի ցուցակում⁷ պահվել է այս ժամանակագրության մի տարբերակը: Այս երկու տարբերակների համեմատությունը ցույց տվեց, որ Մ. Տեր-Մովսիսյանի ցուցակի տարբերակն ավելի պակասավոր է, այդ պատճառով էլ հրատարակության հիմք ընդունեցինք Գ. Աղանյանցի հրատարակությունը, իսկ մյուսի առանձին շեղումները նշեցինք ծանոթագրություններում:

Ժամանակագրության երկու տարբերակում էլ սկիզբը թերի է: Սակայն այդ պակասը «Դիւան»-ի տարբերակում ավելի ընդարձակ է, ուստի հրատարակության բնագրում նշեցինք մյուսի ավել մասը: Ժամանակագրության այժմյան բնագիրն սկսվում է իսլամի հիմնադիր Մահմեդի հանդես դալով և ավարտվում 1657 թ. Բաղեշում կաթոլիկ կրոնավորների կուլուսավորչականների պայքարի մասին եղած որոշ տեղեկություններով: Ժամանակագրության վկայություններից բավական հետաքրքիր են XVI դարի 50-ական թվերին Բաղեշում տեղի ունեցած առանձին եղելությունների մասին հաղորդածը: Մնացած վկայություններն այս կամ այն ձևով դրանում ենք ժամանակագրական այլ բնագրերում: Վ. Բաղիշեցին թե երբ է կազմել իր ժամանակագրությունը, կարելի է եզրակացնել ժամանակագրության մի վկայությունից: Նա խոսելով սուլթան Մուհամեդ V-ի մասին, նշում է, որ նա գահ է բարձրացել 1650 թ. և ապա ավելացնում.

«...և այս ինն ամ է, զի թագաւոր է՝: Նշանակում է Վարդանն իր ժամանակագրությունը կազմել է 1659 թվին⁸ (1650+9): Սակայն ցավալին

¹ Տես ՄԺ, 1, էջ 363: Բ. Կյուլեսերյանը մեջ է բերում Գ. Բաղիշեցու տապանագիրը, ուր գրված է. «Եւ առ փրկչին, ի յոյս բարի, ի ԻԳ յորելէնի»:

Երակ թուոյս, յաւելորդի...» («Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք, Վիեննա, 1904, էջ 303), սակայն նա սխալ հաշիվներ կատարելով (տես նույն տեղում, էջ 203, ծանոթ. 1) նշում է, թե Վարդան Բաղիշեցին մահացել է 1705 թվին: Ճիշտը 1704 թվին է:

² Տես գիրք Ժ, էջ 81—82, Բ. Կիւլեսերեան, Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք, էջ 202:

³ «Դիւան», գիրք Ժ, էջ 1Թ:

⁴ էջ 123, 127, 170, 187:

⁵ Մասն Բ, էջ 58: Տես նաև «Հայապատում», Ա, էջ 129:

⁶ Գիրք Ժ, էջ 67—80:

⁷ Գործ № 72, էջ 419—421:

⁸ Մուհամեդ V-ն իրականում թագավորել է 1648 թ. և եթե սրա վրա ավելացնենք վերևում նշված 9 տարին, կստանանք 1657 թ.: Սակայն այդ ճիշտ չէ, որովհետև հատվածի շարունակության մեջ նա գրում է, որ թուրքերի Կ. Պոլսի գրավումից հետո անցել է 208 տարի, այս հաշվով դարձյալ կստանանք 1659 (1653—206):

այն է՝ որ հեղինակն իր ժամանակագրութիւնը կազմելուց (1659 թ.) հետո
ապրելով 45 տարի, այն չի շարունակել մինչև իր կյանքի վերջին տարի-
ները, որով կարող էր ավելի ուշագրավ և հետաքրքիր տեղեկութիւններ
հաղորդել իր ժամանակի մասին:

...Զոր ի յիսկզբանց անտի ի յսկսմանէ թվականին մերոյ
մինչև յայժմ զօրացեալ են և զօրանան ի վերայ մեր ազգն հա-
գարացոց, սարակինոսք և քաղրթաշութն ժողովուրդն ըստ գրոյն
վկայութեան: Քանզի վասն մեղաց քրիստոնէից հովիւն երկնա-
5 ւոր տանջէ զապստամբ ոչխարսն ի ձեռն անօրէն գայլոց. ըստ
գրոյն, թէ Նաբուգոդոնոսոր բաժակ բերկրութեան ի ձեռն իմում
ու կամիմ արբուցանեմ, զոր և իսկ թոյլ ետ մեզ խնամքն վե-
րին տիրել ի վերայ անդամոց իւրոց ալյազգեացն իսմայելացւոց.
զի նոքօք խրատեսցուք իբր գաւազանաւ և զխնամողն մի մո-
10 ռասցուք:

Քանզի Մահմէտն մարգն անօրէնութեան և որդին կորստեան
և կարապետ Նեոինն ի Յարաբիոյ ի Յաթրաբ քաղաքէ, որդի
Արդլայի, ի ԿԸ (619) թուին Հայոց տիրացաւ սակաւ աշխարհի.
այլ և Շամայ՝ ևս կալաւ զիշխանութիւն օգնականութեամբն
15 Հրէից. ամս է (7) մեռանի. տուեալ հնազանդելոց իւրոց մոլար
պատուէրս ի օրէնս. զոր և ինքն ունէր: Եւ յետոյ այնք որ զնա
փոխեցին [Ա]բուբաքր և Օմար, յետ սակաւու զօրացեալ՝ առեալ
զԵգիպտոս և զԲարիլոն ևս, այլ և զՊարսս, և բարձին զթագա-
ւորութիւն Պարսից. և յաղթեցին Պարսից և Յունաց, անուանե-
20 ցան թագաւորք և սուլթանք իսմայելացւոց և Տաճկաց: Եւ զկնի
պառակտեալ ի միմեանց, եղէն սուլտանք և խալիֆայք և ամի-
րայք բազումք, անհնազանդ միմեանց և զմիմեամբք ելանելով:
Սակայն լցաւ՝ աշխարհն ամենայն և տուն Պարսից և Հնդկաց,
և Պարթևաց և Միջերկրայք ամենայն, չար օրինօք և կրօնիւք,
25 զոր Մահմէտն ետ. զի լայն⁴ է ճանապարհ որ տանի ի կորուստ
զգնացողսն, և բազումք գնան և մտանեն ի նայ ըստ անսուտ հրա-
մանին Քրիստոսի. զի զհեշտութիւն || և զմեղս քարոզէ, որք դիւ-
րինք են մարմնոյ առ ի կատարել: Եւ յետոյ կոչեցան Արդլմու-
նիք, և զկնի սակաւու բարձեալ իշխանութիւն Տաճկաց՝ տիրե-
30 ցին թուրքք ի յազգէն թուրքմանաց, և յետոյ Դանիշմանիք և
Մսլիմանք: Իսկ այժմ կոչին Օսմանլուք. զի յետ բազում ժամա-
նակաց անցելոց ի թուին 2⁵ (1291) ոմն Օսման անուն ի նոյն
ազգէ թուրքաց, նովին օրինօք, ի Յասիոյ, ի ձոխ. անուն գեղջէ,
շինական աղքատ. և ժամանակ ինչ թողեալ զհոգագործութիւն և
35 գող եղև, և սակաւ սակաւ զօրացաւ և գնացեալ յարեցաւ ի
սուլտան Ալայտինն, որ տիրէր Կապաւգոկացւոց աշխարհին, և

առեալ զօրս ի նմանէ դնաց էառ զԲուրսայ քաղաքն, որ է Եփեսոս, և առանձակ ինքնագլուխ իշխանութիւն ստացաւ, և սուլտանութիւն: Եւ այս է Օսմանցոց առաջին թագաւոր, զոր գիրք աստուածային օձ կոչեցին զնոսա, և այս է օսմանցի կոչման պատճառն:

Իսկ յետ մեռանելոյ Օսմանի թագաւորեաց որդի նորա սուլտան Ոհրանի. սա էառ զէնգիշահարն, որ թարգմանի նոր քաղաք, և երարձ և ընգարձակեաց զիշխանութիւն:

Եւ յետ նորա թագաւորեաց որդի նորա սուլթան Մուհամատն:

Եւ յետ նորա⁶ որդի նորա Մուրատ թագաւորեաց:

Եւ յետ նորա որդի իւր սուլթան || Պայաղիտ, որ Իլտուրումն կոչիւր, և զայս ևս իմա՝ զի զորքանն ամաց թագաւորացս ոչ կարացի գանել. բայց զտնուանս թագաւորացս⁷ որդի ի հօրէ յաշորդելով: Ի սորա ժամանակս ՊԼԳ (1384) թուին, Յոհան վարդապետն Որոտնեցին, որ մակ անուն Կանխիկ կոչիւր, վախճանեցաւ ի նոյն աւուր յորում ծնեալն էր⁸, եւ ի սոյն ամի Բուրհան զատին սպան զտէրն Սեբաստիոյ. և զՍանփաննոս եպիսկոպոս նահատակեաց, և զսուրբ Գառասնից վանս քակեաց⁹ զայս Պայաղիտս: ՊԼԶ (1387) թվին Լանկ Թամուրն ել ի Սմրղընդայ. և աւերելով և գերելով զամենայն աշխարհն մինչև ի Յանկիւրիայ, և զսա ի յերկաթի զաֆասն եդ զխոնդքար Իլտրում Պայաղիտս և անդ մեռաւ¹⁰:

Եւ յետ նորա թագաւորեաց միւս այլ Մուրատ:

Եւ յետ նորա՝ միւս այլ Մուհամատ մեծ: Ի սորա ժամանակս ՊԼ (1441) թուին այրեցին զԽըրըշայն ի Մարզուան. և զսպիտակ գօտին բարձին ի քրիստոնէից: Եւ ի միւս ամին ՊԼԱ (1442) սուրբ աջ Գրիգորի մեր Լուսաւորչին դողացեալ ևզև ի Սըսայ. և տարեալ ի Հայս ի Յէջմիածին, նորոգեցին զնա, և նոր կաթողիկոս նստուցին Կիրակոս անուն. զայս Թումայ վարդապետն¹¹ յիշէ ի մէջ Լանկ Թամուրի պատմութեան, որ նա է շարադրեալ Թումայ վարդապետն Մեծփեցին¹², Ջսա թաղեաց Յակոր վարդապետ Ղրիմեցին՝ հրեղէն լեզուն, որ զտումարի մեկնութիւն է արարեալ: Այո սուլթան Մուհամատս էառ զմայրն մայրաքաղաքաց, զմեծն Կոստանդնուպօլիս ի ձեռաց Հոռոց վասն մեղաց նոցա, և այնուհետև կոչեցան աշխարհակալ և ինքնակալ կայսերք և թագաւորք, ի թուին || Հայոց ԶԲ (1453): Եւ այսպէս բարձին զթագաւորութիւնս և զտէրութիւնս րազում ազգաց և աշխարհաց. այսինքն զՀայոց, զՎրաց, և զԱղուանից, և զՄարաց և զԱսորոց, և զԱրարացւոց, ուստի էր օրինագիրն իւրեանց, և զԵփրատացւոցն, և զՆուպեացն, և զՀոռոց, և զՀոնաց, և զԲուղարաց, և զՄազքթաց, և զԱփսազաց, և զՄակեդոնացւոց, և զՀիւսիսականաց, և զԹաթարաց, և զսակաւ ինչ զՓոռանկաց, և զՊարսից, և ընգարձակեալ զթագաւորութիւն ինքեանք միայն տիրապետեցին¹³. Բարձեալ զշինումն եկեղեցեաց, և զուրախութիւն և զպաշտօն եկեղեցականաց¹⁴, և տրամազգեացս

արարին զամենայն ազգս քրիստոնէից. Աստուծոյ զայս մեղ հա-
տուցեալ անմիա ազգաւ զկ[սկ]ծեցուցանել. և մեզ ոչ ինչ է փոյթ
դառնալ ի մեղաց: Քանզի են ոմանք ի հնազանդելոց իշխանաց
մեծի թագաւորին ամիրայք ի յերկիրս Մարաց, ի յեզերս թա-
գաւորութեան իւրոյ սահմանաց և սահրաթաց, որ են անփո-
խադրելի տեղակալք, և սեպհական են յիշխանութեան, զի մնան
մինչ ի մահ, և յաջորդեն զնոսա որդիք իւրեանց, սակայն հար-
կատու են թագաւորին մեծի: Իսկ ի մայրաքաղաքս ոչ այնպէս,
այլ փաշայք մեծամեծք և զօրեղք առեալ զիշխանութիւն ար-
ծաթաւաճառութեամբ¹⁵, և ահարկու ձեռով գան, և դողացուցանեն
զամենեւեան. սակայն փոփոխականք են, զի զկնի Զ (6) և Է (7)
ամսոյ և կամ ամի միոյ, կամ աւելի կամ պակաս անկանին ի
փառաց և յիշխանութենէ իւրեանց¹⁶, զի հնազանդ են տէրութեան
իւրեանց, և այնպէս տեքսին մինչև ցայժմ, և այժմ 206 ամ է
15 թագաւորութիւն նոցա, յորժամ առին զԼստամալ:

Ս Դարձեալ ԶԷ (1458) թվին շարժ եղև յԵրզնկայն, 32 հա-
զար մարդ մեռաւ, և այսչափ միայն, այլ ԺԶ (16) անգամ շարժ
եղեալ է յԵրզնկայն, քան զայս առաւել սաստիկ¹⁷:

Ի ԶԺԸ (1469) թուին սաստիկ մահտարածամ անկաւ յաշ-
խարհս, և Նաղաշ վարդապետն առաջնորդ Համթայ, որ էր ի Պոռ
գեղջէն, մերձ Բաղիշոյ, զՈղրն ասաց¹⁸:

Իսկ ի ԶԼԱ (1482) մեռաւ սուլտան Մուհամատն, որ էառ
զԼստանալօր, և թագաւորեաց սուլտան Պայաղիտն: Եւ շարժ եղև
յԵրզնկայ երեսուն հազար մարդ ներքոյ հողոյն մնաց: Ի սորս
ժամանակս էր Մատթէոս վարդապետն ի Սևաստու վանքն¹⁹,

Եւ ի ԶԳԲ (1513) թուին ամբարիշտն Սէլիմ ոպան զհայրն
իւր զթագաւորն զՊայաղիտ, որ թագաւորեաց ամս երեսուն և
մէկ, և նստաւ ինքն թագաւոր սուլթան Սէլիմ ամս տասներեք,
որ սահմանեաց զտղայքն ժողովել: Եւ յետ նորա թագաւորեաց
30 Սուլայման խոնդբարն ԶՀԵ (1526) թուին²⁰, որ քան զամէն շատ
թագաւորեաց ամս քառասուն և շուրջ երեք զերկրաւն²¹. սա յա-
ռաջին ամի թագաւորութեան իւրոյ գնաց էառ զթագտն Ուն-
կուղաց, որ է Պուտունն:

ԶԶԶ²² (1527) Տաւրիու Հոռոմն գլուխ քաշեց, Հուսէն փա-
շան ի վերայ գնաց, զՀոռոմն ջարդեց և դերեցոյց²³:

ԶԶԴ (1535) ի Շնկուռ[կ]ու գեղէն էրէց մի այրեցին²⁴, և ի
միւս ամին զխօջայ Կոջկան նահատակեցին ի Սևաստ²⁵:

Իսկ ի ԶՂԵ (1548) թուին Ալիսասն երեկ հանցեց զխոնդ-
քարն Սուլէյման տարաւ ի Թաւրէզ ի վերայ եղբօր իւրոյ և
40 աւերեաց զԹաւրէզ. իսկ տէրն Թաւրիզոյ շահ Դահմազն՝ եկեալ Ս
աւերեաց զԽնուս, զԲասէն, զԱրզրում, զԴէրջան, զԳեղի, զԲա-
բերթ, զԵրզնկայն, զԼսպեր և զայլ գաւառս և դարձաւ²⁶:

Թուին ՌԶ (1557) Կեզեցի Ղուկաս վարդապետն զտուժարն
ի յոտքն հանեց:

45 Եւ ի ՌԸ (1559) որդիք Սուլէյման խոնդբարին Սէլիմն և
Պայաղիան կուռեցան ի Ղօնեայ, Սէլիմն զՊայաղիան փախոյց

71

72

մինչև յԱրզրումն. և անտի գնաց ի շահն²: երեք որդոջն և անդ սպանին զնա³⁸,

Եւ ի ՌԺԵ (1566) գնաց սուլտան Մուլէյման ի վերայ Փէշայ և անգ մեռաւ³⁹:

5 Եւ ի ՌԺԶ (1567) թուին թագաւորեաց որդի նորա միւս ալլ Սէլիմն ամս ութ³⁰. Եւ ի սոյն ամի առին զԿիպրոս կղզին. զսա, ասեն ոմանք, թէ Հրէի որդի էր, քանզի սորա հայրն անգաւակ էր, և մայր ծնաւ աղջիկ մի, և ջհուտ կին մի ծնաւ որդի արու և գանձիւք հաւանեցոյց թագուհին զջհուտն և իոխեաց

10 զաղջիկն ընդ տղային եւ անուանեցին զնա Սէլիմ¹:

Եւ ՌԻԳ (1575) թուին մեռաւ Սէլիմն և թագաւորեաց որդի նորա, սուլտան Մուրատն ամս քսան. Եւ ի սոյն ամի ադաոր աստղն երևեցաւ³²:

Իսկ ի ՌԼ (1581) սոյն սուլթան Մուրատն³³ զգլխոյ գօտին

15 երարձ ի քրիստոնէից. և զդտակներ հագոյց քրիստոնէից ազգին:

Եւ ի ՌԼԴ (1585) թուին Օսման փաշան առաւ զՇրուան, որ է Աղուանք, և զԹաւրէզ քաղաք³⁴, և յետ հինգ ամի Գուրտն գլուխ քաշեց եկեալ յԵղնկայն, Գզիր օղին էր գլխաւորն:

Եւ ի թուին ՌԽԳ (1595) մեռաւ սուլթան Մուրատն և թագաւորեաց, որդի նորա, սուլթան Մուհամմատն ամս Ժ (10):

20 ॥ Թուին ՌԽԸ (1599) վերստին նորոգեցաւ վանքս Ամիր-ասուլ վերակացու թեամբ Բարսեղ վարդապետին³⁵:

Թուին ՌԾ (1601) մեծ շահ Արաղն էառ զԹաւրէզ և զԵրեւան:

25 Եւ ի ՌԾԳ (1604) թվին մեռաւ սուլթան Մուհամմատն և թագաւորեաց որդի նորա Ահմատն ամս ԺԴ (14): Եւ ի սոյն ամի եղև սով սաստիկ մինչ զի կերին մարդիկ զձի և զջորի ալլ և զմիմեանս ևս:

30 ՌԿԴ (1615) թվին վախճանեցաւ Բարսեղ վարդապետն Բազիշեցին³⁶, որ յաշակերտաց Տաթևացոյն ի վանքն Ամիրտօլու:

Եւ ՌԿԵ (1616) Ուռուսն էառ զՏրապիզոն:

Եւ ի ՌԿԶ (1618) աստղ երևեցաւ կեռ, որպէս թուր. և միւս ալլ ագեոր աստղ երևեցաւ յարևելից յարևմուտս. և միւս ամեն սաստիկ մարդամահ³⁷ եղև. և ի Գուհաշխանէն, որ փոքր քաղաք

35 մի է՝ երեք հարիւր տուն, ի մէկ օրն հարիւր քառասուն տղայ մեռաւ:

Եւ ի ՌԿԷ (1618) մեռաւ սուլթան Ահմատն և թագաւորեցոցին զնորին եղբայրն զՄուստաֆայն, որ եկաց երեք ամիս. և յետ երեք ամսոյ ի նոյն ամին մանդուլ արին զնա և թագաւորեցոցին զԱհմատի որդին զՕսման: Որ եկաց թագաւոր չորս ամ. և առեալ հեծեալ քաղում և գնաց ի վերայ Լեհաց քաղաքին, զոր Հօթուն ասեն, և ոչ կարաց առնել. ալլ դարձաւ ի Ստամբուլ. և ենգիչարիք չարացան և սպանին, թէ մեզ հայնց թագաւոր պիտոյ չէ:

45 Եւ ի ՌՀԱ (1622) թուին դարձեալ եգին զՄուստաֆան խելագար խելօք, և եկաց մի ամ և կէս. և կրկին մանդուլ արարին,

և եղին թագաւոր զՕսմանի որդին զսուլտան Մուրատն ի || Ռէֆ (1624) թուին, հզօր զօրութեամբ և բարեռէր, որ թագաւորեաց ամս տասն և եօթն, և արար շատ քաջութիւնս, սեպտեմբեր ամսոյ 15 թագաւորեաց³⁸: Եւ սոյն ամի Կարմէր գտականերն, այսինքն
5 'Լըղըլպաշն, էառ զԲաղդատ: Եւ յետ երկու ամի Հաւուզ Ահմատ փաշայն վազիր հղև և ՄՌ (200000) ասքարով գնաց ի վերայ Բաղդատայ և ոչ կարաց առնել զնա, կէս զօրացն ջարգեցան և այլք փախեան եկին ի Ստամբուլ:

Եւ ի ՌՁԳ (1634) ամին թագաւորն սպան զԱպազան. և գնացեալ
10 ի վերայ Լեհայ ի պատերազմ և հնազանդեցոյց և դարձաւ: Եւ ի սոյն ամի ծոռադատիկն Հոռմին. և թագաւորն մեծ եասախ արար պիղծ թութունին³⁹:

Իսկ ի ՌՁԴ (1635) զՀուսէն էֆէնտի Մուֆթին, և զՄանօզ-
15 ին, և զէլէղ փաշայն սպան թագաւորն⁴⁰: Եւ ի նոյն ամի մարտի ամսոյն ել բազում զօրօք և եկն և գնաց զԵրևանու բերդն առաւ, և եհաս մինչ ի Թաւրէզ և դարձաւ. բայց Պարսիկքն ի ձմեռնա-
յին յեղանակին այլվի առին զԵրևան⁴¹:

Ի ՌՁԵ (1638) թուին ապրիլ 28⁴² նոյն սուլթան Մուրատն գնաց ի վերայ Բաղդատու ի պատերազմ և եհաս ի Բաղդատ ի
20 նոյն նոյեմբեր 26⁴³, և ծեծեաց զպարխապն 38 օր մեծաւ զօրութեամբ և էառ զքաղաքն դեկտեմբեր 14 օր և անհամար մարդիկ մեռան:

Թվին ՌՁԶ (1639) յունիս 2, Հոգեգալստեան կիրակին, դար-
ձաւ եմուտ յաթոռանիստ քաղաքն իւր ի Ըստամբուլ մեծաւ զօ-
25 բութեամբ: Եւ ի ՌՁԹ (1640) սուրբ Սարգսի շաբթուն հինգ-
շաբթին⁴⁴ մեռաւ սուլթան Մուրատն և թագաւորեաց եղբայրն իւր շուսթան⁴⁵ Իբրահիմ, խելագար խելօք ամս (Ժ) (10):

|| Եւ ի ՌՂԳ (1644) թվին տղայամահն եղև:

75.

Ի ՌՂԹ (1650) թուին սպանին ըզշուսթան Իբրահիմն և
30 եղին զսուլթան Մահմատն, և դեռևս կենդանի է. և այս ինն ամ է, զի թագաւորէ, և սա ԺԹ (19)-երորդ թագաւոր է ի Յօսմանէ սկսեալ, և 206 ամ է թագաւորութիւն սոցա, յորմէ հետէ առին զԿոստանգնուպօլիս⁴⁶:

Եւ ի թուին ՌՃ (1651) Փիլիպպոս կաթողիկոսն Հայոց, լու-
35 սաւորեալ հոգին, 18 վարդապետօք և 70 կրօնաւորօք արեղայիւք գնաց ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ, յերկիրպագութիւն սուրբ տեղեացն տնօրինականաց՝ բազմամբոխ ժողովրդովք և ցնծու-
թեամբ և ուրախութեամբ, և շինեաց զսալայարկ⁴⁷ յատակն սուրբ Յակոբայ գեղեցիկ և վայելուչ:

40 Եւ ի սոյն ամի օգոստոս 2, օրն չորեքշաբթի, Աստուածածնի պահոց, արեգակն խաւարեցաւ այնքան, մինչ զի աստեղք երե-
վեցան⁴⁸:

Եւ արդ որովհետև ասացաւ սակաւ ինչ վասն թագաւորու-
թեան սոցա, ոչ է պարտ տպա և զանց առնել սակաւ բազմազան
45 աղէտիցն մերոց՝ զոր կրեցաք. քանզի ի Ժամանակս սոյն թա-
գաւորին Մահմետայ՝ թուին ՌՃԳ (1654), եղև. զի ի թա-

գաւորանիսա քաղաքն Ստամբուլ, ոմն պաշ⁴⁰ վազիր, և
 երկրորդ էր թագաւորին, այլ և փեսայ, քանզի զքոյր սորա,
 այսինքն զդուստր սուլթան Մուրատին, ունէր առ ինքն, Մալաք
 Մահմատ փաշայ անուն, որ մալայիք հրեշտակ թարգմանի, ըստ
 5 իւրեանց բառին, բայց ես կարծեմ թէ ի հրեշտակաց սատանայի
 էր, ե կամարար նմա. զսա չարախօսեցին ոմանք առ թագաւորն,
 իբր զապստամբ և զթշնամի նորա, վասնորոյ իմացեալ || թագա- 76
 ւորն զնենգութիւն նորա ընկեց զնա ի պատուոյ և կամէր սպա-
 նանել, բայց վասն աղաչանաց⁵⁰ քեռ թագաւորին, որ կին էր նորա,
 10 պահեցաւ կենդանի, և յա՛հ սպանմանն, փաշայութեան ան-
 ւամբն եկեալ ի Շամիրամակերտ, որ է Վան, և է մեծ փաշայութե-
 թիւն⁵¹ և սահրաթ: Եւ զի Վան փաշայութիւն է և Բաղէշ ամի-
 րայութիւն և անփոխադրելի, որպէս ասացի յառաջագոյն, սա-
 կայն զլիսահարկն Բաղիշոյ, զոր առնէին ի քրիստոնէիցն, ի վերայ
 15 Վանայ էր, քանզի ծառայք թագաւորին, որ ի Վան զքաղաքն և
 զբերդն կու պահէին ի Պարսից, նոցա ռոճիկ էր տուեալ թագա-
 ւորն զհարկն Բաղիշոյ: Իսկ չար ոստիկանն մեր Աւտալ խանն՝
 ընդգիծացեալ, ոչ տայր զհարկն ի ծառայքն թագաւորին, այլ
 զրկէր զնոսա և ինքն ուտէր, զի բուռն էր ի շխանութեամբ, և
 20 հնարագէտ և ամբարտաւան, վասնորոյ յորժամ եկն Մալաք փա-
 շայն ի Վան, ժողովեալ զուլեր ծառայք թագաւորին ի վերայ
 նորա, և ետուն տասն հազար զուռուշ արծաթ. զի գայցէ զօրօք
 ի վերայ Բաղիշոյ և սպանցէ զամիրայն Աւտալ բէկ. իսկ նա թէ-
 պէտ և ոչ կամէր, զի էր թուլամօրթ և երկչոտ, սակայն ազանեալ
 25 յարծաթն և մոռացաւ զԱստուածն և ժողովեալ առ ինքն զօրս
 բազումս ի ծովեզերեայց, ի Մարաց և ի նեստորականաց, մինչ
 զի եղև ժԲԹ (12000) հեծեալ. թող զշրկիրս և զշորեպանս և զըս-
 սասաւորս. և նոքօք եկն ի վերայ քաղաքիս, և էր ժամանակն
 ամառնային: Իսկ ամիրայ Աւտալ բէկ ժողովեալ առ ինքն զօրս
 30 իւր և զդրացի ամիրայս, և արար լինել իւր զօրս ութ հազար, և
 նստեալ պահէր զքաղաքն մարտնչելով ընդ նոսա, զի մի գայցեն
 և աւերեսցեն զայ կամ || կողոպտեսցեն. իսկ մեղք մեր ոչ ետուն 77
 նմա զօրանալ, այլ տկարանալ, զի յաւուր միում ի շաբաթի, որ
 էր բարեկենդան պահոցն Վարդաւառի⁵², մինչդեռ կազմէին զին-
 35 քեանս զի ի վազիրն մարտիցեն. բերեալ թուղթ ինչ ի փաշայէն
 ետուն յամիրայն, որ էր դրեալ այսպէս. թէ Վէնդէ՞ր քեզ դիմա-
 մարտ լինիլ մեծին քո, որ չէ օրէն», կամ Վերսիլ զօրօք կամիս
 մարտնչիլ ընդ իս՝ կամ թէ Վզիտցես արդեօք, զի այսքան ձեռա-
 40 գիր ի մեծամեծաց քոց և յիշխանաց առ իս է, դի բանիւ նոցա
 եկեալ եմ ես. և զօրն քո, յորս յուսացեալ ես, կամին սպանանել
 զքեզ և կամ տալ ի ձեռս իմ, բայց դու լուր ինձ և եկ հնա-
 դանդեա և ապրեսցիս»:

Իբրև ետես գայն ամիրայն սրտաբեկ և միջակոտոր եղեալ
 ապշեցաւ, զի ի զօրս իւր պտրծէր, որ յապստամբել կամէին
 45 յիւրմէ. վասնորոյ յակամայ կամօք ի փախուստ առեալ կամէր
 զերծանել և օտար զօրքն ցրուեցան, զի նեղեալ էին ի սովոյն,

- խակ զօրքն իւր զի էին տեարք ընտանեաց ե տանց, և գեօգից
 ե անդաստանաց, վասնորոյ յակամայս զկնի գնացեալ առ ի դար-
 ձուցանել աղաչանօք ե երդամար, զի ընդ նմա իցեն մինչ ի
 մտն. և հաւանեցուցեալ դարձուցին զի ի վաղիւն մարտիցեն.
 5 ասկայն զօրքն ամենայն ցրուեալ էին ե սակաւք ֆնացեալ. և ի
 միւս աւուր ի կիւրակիւն՝ այնպէս սակաւութեամբ գնացեալ ի կուռել,
 որ եկեալ ե մերձեալ էին ի քաղաքն, և մերձեալ ի միմեանս
 երկոքին կողմանքն, և սկսան ի սպանուիլ. իբրեւ ետես ամիրայ
 և իմացաւ զպարտութիւն իւր փախեալ. և գնացեալ ի յամուրս
 10 և ի քարանձաւս ամրացաւ հանդերձ որդովք և ընտանեօք, թո-
 ղեալ զքաղաքն ե գտուն իւր ընդ ձեռս փաշային. իսկ զօրք փաշա-
 յին ոչ գնացին զկնի, այլ մտին ի քաղաքն և յաւարի առին, ե
 կողոպտեցին զքրիստոնեայս. և աստ էր տեսանել զաղաղակ և
 զողորն մեր. զի զրազումս սպանին, այսինքն քառասուն այր
 15 քրիստոնեայ սպանին. զոր և հայցեմ յԱստուծոյ, զի մասն նոցա
 ընդ սրբոց Աստուծոյ լիցի ե ողորմութիւն. Ընդ որս էր ե Սար-
 գիս անուն ոմն սարկաւազ, երիտասարդ ե զօրեղ. զոր սպանին,
 ե սուգ մեծ եղև մեզ, զի յոյժ վայելուչ էր գեղ նորա, և ցան-
 կալի յաղմաց, և ըզվանքս կողոպտեցին ե զմեղ մերկացուցին,
 20 բայց ողորմութիւն Աստուծոյ եհաս, զի զպահարանն մեր ոչ
 գտին, ուր էաք եղեալ ըզգում աստուածաշունչ գրեանս, և զսպաս
 եկեղեցւոյս. սպանին ի նմին աւուր ե երկու եղբայրս հարա-
 զատս և յոյժ ծերացեալս առ դրանն իւրեանց, որ նստեալ էին՝
 զի մի ոք ֆնասեացէ թալանելով, զորս սպանին երկոքին ի միա-
 25 սին՝ ե սգացաք յոյժ, որոց էին անուանք Սահակ և Աշխան,
 որոց ողորմեսցի Քրիստոս, յոյսն մեր. ամէն,
 իսկ ի միւսում աւուր գտեալ փաշայն զմին յորդոցն ամի-
 բային Դիատին բէկ անուն, ե եդ գնա ամիրայ. ե խրատեաց զնա
 չլինել իբրեւ զհայր իւր անհնազանդ և այնպէս թալանելով զքա-
 30 ղաքդ, բազում աւարաւ դարձան ի Վան ուրախութեամբ, թալա-
 նեցին և գտուն ամիրային և զինչս նորա տարան,
 Եւ զկնի աւուրց եկեալ Աւտալ բէկն առ ամիրացեալ որդին
 հնազանդութեան և սիրոյ պատճառաւ, և զկնի ամի միոյ նեն-
 գութիւն կալեալ ի սրտի թագնաբար, չաբասէր և վատշուէրն այն,
 35 որ յառաջագոյն սպանեալ էր զեղբայրն ընդ իւր, իսկ այժմ անա-
 գորոյն և քարոսիրտն այն, սպան և զամիրացեալ պարոն որդին
 իւր՝ զԴիատին բէկն, և զմիւս այլ զնուրատինն և վերստին ինքն
 կալաւ զիշխանութիւնն⁵³. և արգել զգլխահարկն և կտրեաց ի
 զուլեւրացն Վանայ, և դեռ ևս ինքն ուտէ, և այս քառասուն ամ
 40 է⁵⁴, զի ամիրայ է ներելոքն Աստուծոյ:
 Եւ ի վերայ այս դառնութեան զոր կրեցաք, եհաս մեղ գուժ
 կրկնակի և տրտմութիւն անհնարին, զկնի երկու ամաց ՌՃԶ
 (1657) ոչ միայն մեղ՝ այլ և բոլոր ազգիս և ամենայն հասակի.
 մինչ զի վիմեղէն սրտիցն անգամ շարժիլ յողբս և յարտասուս.
 45 քանզի ազգն Հոռոմոց երկաբնակաց քաղկեդոնականաց, որ յիս-
 կըզրանց անտի մինչև ցայժմ թշնամի են մեզ, և հակառակ կրօ-

նից և ուղղափառութեան մերում, ըստ խնոարարոյ սրտից իւ-
 րեանց՝ այժմ կրկին թափեցին զթոյնս դառնութեան իւրեանց
 և ժայթքեցին ի մեզ⁵⁶, զի ըստ նախանձու զոր ունէին ի վա-
 զուց պատրաստեցին մեզ որոգայթ գաղտնի, և լարս ոտից մե-
 5 ռոց, ե մեք ոչինչ իմացեալ էաք, քանզի այր մի գիտուն մարմ-
 նական ճարտարութեան ուրացուցին ե կուրացուցին հոգով և
 զրկեցին ի Գրիստոսէ. և ուրացողն Գրիստոսի պիղծն այն գնա-
 ցեալ եղև սպասաւոր գրանն արքայի, մինչ զի եհաս ի ռարձրա-
 գոյն փառս, և եղև փաշայ և վազիր և երկրորդ թագաւորին, զի
 10 ճարտար էր: Եւ ապա գնացեալ առ նա ազգն իւր նիւթեցին մեզ
 չարիս անտանելիս, և հրապուրեցին գնա, որ յազգէն իւրեանց
 թուրքացեալ էր, և երկրորդ էր թագաւորին, և նովաւ հան-
 դերձ մտին առ թագաւորն սուլտան Մահմէտ, և ետուն երկու
 հարիւր հազար զուրուշ, այսինքն հարիւր հազար || գահեկան կար-
 15 միր, և աղաչեցին զթագաւորն, զի տացէ նոցա զեկեղեցին Հայոց,
 զվանս սրբոյն Յակորայ, ուր է գլուխն Յակորայ առաքելոյն
 Զերեգեայ՝ որ էր ի ձեռս մեր. և էր վանք մեծ հոյակապ և սքան-
 չելի⁵⁶ և ակնաւոր և անմասն, և այնպէս հնարիւք կաշառեցին
 զթագաւորն, և առին ի մէնջ զսուրբ Յակոր և ռարձին զուրա-
 20 խութիւն մեր և զպաշտօն, և ահա եղաք հաւասար հողոյն և այլ
 նուազագոյն. և ռարձաւ թագաւորութիւն մեր հոգեւոր, և ոչ կա-
 միմք տեսանել զմեզ կենդանիս, քանզի լաւ է մեզ մեռանել քան
 դայս կեանս մեր. և խաւարեցաք և մթացաք և ի ձեռն այս աղէ-
 տի զրկեցաք և ի գերեզմանէն Գրիստոսի և ի տեսութենէ նորա.
 25 և այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց. զի թէ
 մեղքն մեր ոչ էր պատճառ, ահա զի ռազում անգամ յարուցեալ
 ի վերայ մեր վասն սոյն խնդրոյ և ոչ կարացին առնուլ. և այժմ
 մատնեաց զմեզ տէր յանարգութիւն և ի ստրկութիւն և ի սուգ
 անմխիթար վասն չարեաց մերոց և անզեղջ կամաց, սակայն ոչ
 30 եմք յուսահատեալ. եթէ եթող տէր զմեզ ի ձեռաց, այլ ակն ու-
 նիմք ի Գրիստոսէ. զի մաղթանօք սուրբ Աստուածածնին և ամե-
 նայն սրբոց և սրբոյն Յակորայ առաքելոյն, զի հաշտեցի ընդ
 մեզ գթաց տէրն, և դարձուցէ ի մեզ զվայելուչ և զադինասա-
 րաս եկեղեցին և զվանքն մեր, զի մի կորիցուք իսպառ. զի ոչ
 35 իսպառ ռարկանայ մեզ տէր և ոչ յաւիտեան պահէ ոխս. որև նոյն
 անյիշաչար տէրն ողորմեացի մեզ ե գթացի ի մեզ, զի մի եր-
 րեք յուսահատեցուք. ամէն⁵⁷:

ԺԱՆՈՒՐՈՒԹՅԱՆՆԵՐ

1. Մ. Տեր Մովսիսյանի ցուցակում ժամանակագրության բնագիրը թեև սկզբից թերի է, սակայն սրա մի բնագրի հատված բացակայում է «Դիւան»-ում հրատարակված բնագրից: Վերևում բերված է այդ ամբողջ հատվածը:
2. ՄՏՄԾ-ի տարբերակում չգտնվում է:
3. Նույն տեղում չլրացված բառը չի:
4. Նույն տեղում չլրացված է:
5. Նույն տեղում «Չ»-ի փոխարեն «Չ»:
6. Բնագրի չև այս է Օսմանցու առաջին թագաւոր... Նույն տեղում բացակայում է:
7. Բնագրի չև կարացի գտնել, բայց զանազան թագաւորացւոյն հատվածը նույն տեղում չենք գտնում:
8. Տես և հմմտ. Թ. Մեծոփեցի, էջ 16:
9. ՄՏՄԾ-ի տարբերակում չգտնվում է:
10. Տես և հմմտ. վերևում, էջ 381:
11. ՄՏՄԾ-ի տարբերակում չգտնվում է վարդապետ Մեծոփեցին» ձևով: Այս անգիւղացի թ. Մեծոփեցին հաղորդում է ոչ թե իր պատմության մեջ, այլ հիշատակարանում: Մատենադարանի № 1890 ձեռագիրը, որը պատմական նյութերի ժողովածու է, բնագրից հանվել է 1678 թ. Բագրատունի, Պողոս Դավանցու կողմից, Վարդան Բագրատունու պատմությունում: Այս ձեռագրում ի թիվս այլ պատմիչների երկերի, գտնվում է Թ. Մեծոփեցու պատմությունը, իսկ պատմության անմիջական շարունակությունը (ձեռագրի 427-րդ ա էջ) կազմում է միևնույն հեղինակի այն աշխատությունը, որը հայագետ Կ. Կոստանյանցը հրատարակեց՝ Թ. Մեծոփեցու հիշատակարան անունով (նույն բանը տես նաև № 2748 ձեռագրում, որին չև ծանոթ էր Վարդան Բագրատունին): Ամենայն հավանականությամբ, այս վկայությունը Վ. Բագրատունու վերջերի է իր պատմիչի տված ձեռագրից (№ 1890), չհիշատակարանը համարելով Թ. Մեծոփեցու պատմության շարունակությունը:
12. Բնագրի չև էլ չ... վարդապետ Մեծոփեցին» ՄՏՄԾ-ի տարբերակում բացակայում է:
13. ՄՏՄԾ-ի տարբերակում չգտնվում է:
14. Նույն տեղում, չև զուրաբուրի և զպաշտօն եկեղեցականաց» հատվածը պակասում է:
15. Նույն տեղում չառեալ զիշխանութիւն ի թագաւորէն արծաթաւանդութեամբ» ձևով:
16. Նման մի վկայություն առավել մանրամասն տես ներքևում, էջ 797:
17. Տես և հմմտ. վերևում, էջ 284:
18. Տես և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 168, 176, ծանոթ. 17:
19. Մատթեոս Սեբաստացու մասին որոշ մանրամասնություններ հաղորդում է Հ. Սեբաստացին, որին նա համարում է լայն բանիբուն և գիտնական, որ անուն և համբաւ հուշակալ և տարածեալ էր ի մէջ ազգիս» («Դիւան» Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, էջ 593): Այն ցուցումը, թե սրա մասին հիշում է Առաքել պատմագիրը (նույն տեղում, էջ 393), նման բան Ա. Դավրիժեցու Պատմության մեջ չգտնվում: Անանուն Սեբաստացի ժամանակագիրը Մատթեոս Սեբաստացուն կոչում է նաև Քոստանյան (անս ՄԺ, 1, էջ 169):
20. Իրականում Սուրբման 1-ը իշխել է 1520—1568 թթ.:
21. Իմա, Ասիա, Աֆրիկա, Նվրդա:

22. ՄՏՄԾ-ի տարբերակում «ԶԶ» ձևով, այս թերևս մեքենագրական սխալ լինի
23. ՏԵս և հմմտ. վերևում, էջ 365, ՄԺ, 1, էջ 169:
24. Այս դեպքը ՄՏՄԾ-ի տարբերակում դրված է Հայոց «ԶԶ» թվականի ներքո:
25. Նույն տեղում այս անունը «Գեօղայ Օղջան» ձևով:
26. ՏԵ'ս և հմմտ. վերևում, էջ 206—207:
27. ՄՏՄԾ-ի տարբերակում «Շամն» ձևով:
28. ՏԵ'ս և հմմտ. վերևում, էջ 207:
29. ՏԵ'ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 267:
30. ՄՏՄԾ-ի տարբերակում «ամս Բ» (2):
31. ՏԵ'ս և հմմտ., ՄԺ, 1, էջ 167:
32. Բնագրի «ամս քսան..... աստղն երեցաւ» հատվածն ՄՏՄԾ-ի տարբերակում բացակայում է:
33. Այս աստղն սկզբից մինչև «Մուրառն» ՄՏՄԾ-ի տարբերակում չենք զանում:
34. ՏԵս և հմմտ. վերևում, էջ 245:
35. Այս վկայությունը պակասում է ՄՏՄԾ-ի տարբերակում:
36. Ա. Դավրիժեցին սրան կոչում է Դավառացի, մանրամասն տես էջ 391—394, 401—441: Ըստ որի Բարսեղը մեծ սեր է ունեցել դեպի արտաքին գիտությունները, և, ինչպես Ս. Դավրիժեցին է գրում, «պաճառեա եղև գտանելոյ արտաքին գրոց գիտութեան» (էջ 394): Բարսեղն ունեցել է բազմաթիւ աշակերտներ, որոնց մեջ նշանավոր են Ներսես Բեղլուն, Հովսեփ Օղմերին և ուրիշները. Նորոգել է Բաղեշի Ամբոլու վանքը, որտեղ էլ գտնվում է նրա դերեղմանը:
37. Բնագրի «և միւս այլ...և միւս ամեն սաստիկ մարդա» հատվածը ՄՏՄԾ-ի տարբերակում բացակայում է:
38. ՄՏՄԾ-ի տարբերակում նշված է սեպտեմբերի «ԺԹ» (19):
39. 1635 թ. մի հիշատակարանում այս մասին կարգում ենք. «...իստ է և բարկասիրտ Թագաւոր (խոսքը Մուրադ IV-ի մասին է—Վ. Հ.).....դի հուք և հրամանն կատարեալ է: որ զայն նոր ելեալ չար մուխն, որ ասի թուրքուն և զսե ջրի ըմպելոյ տներն աւերեց. և սաստիկ է հրամանն, որ թէ մէկ մի գտնու, որ մուխ կամ սե ջուր ըմպեն ազատելոյ չէ, այլ զանազան տանջանաւք սպանանեն...» (ՄՏՄԾ, գործ № 32, էջ 253): ՏԵ'ս վերևում, էջ 270:
40. ՏԵս և հմմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 642:
41. Այս վկայությունները հավաստում է Ա. Դավրիժեցին (տես էջ 316—317), հմմտ ՄԺ, 1, էջ 196: Թեև ուրիշները նշում են 1635 թ. ամառը, օրինակ, Ժամանակակից մի գրիչ գրում է, որ Մուրադ IV-ի բանակը Կարին հասավ հունիսի 28-ին Վարդավառի բարեկենդանին և ապա շեղեալ գնաց պատերազմի Գարսս և ի Այրարատեան քաղաքն, որ է Երևան, ընդդիմացան և ի խսար մտին և նա պաշարեալ նստաւ ի վերայ և ոչ զիտմք զվերջըն...» Երուսաղեմի № 1127 ձեռագրի հիշատակարանից, որը վերցրել ենք ՄՏՄԾ-ի № 32 գործից, էջ 253): Ասկայն Հակոբ Կարնեցու համաձայն թուրքերը Կարին հասել են Վարդավառին՝ հուլիսի 5-ին (ՄԺ, 1, էջ 242, սրբադրական սխալի հետևանքով վերջինում նշված է հունիսի 15-ին, ՄԺ, 1, էջ 250, ժանոթ. 16):
42. ՄՏՄԾ-ի տարբերակում «ապրիլի 28»-ի փոխարեն «ապրիլ 8»-ը:
43. Նույն տեղում «նոյեմբեր 26»-ի փոխարեն «նոյեմբեր 4»-ը: Վերջինս ավելի հավանական է:
44. Այսինքն 1640 թ. փետրվարի 5-ին:
45. Երկու տեղ այդպես, մինչդեռ ՄՏՄԾ-ի տարբերակում երկու դեպքում էլ «սուլ թան» ձևով:
46. Այս ամբողջ վկայությունը ՄՏՄԾ-ի տարբերակում դրված է 1651 թվականի վկայությունից հետո:
47. ՄՏՄԾ-ի տարբերակում «զսալարատակ» ձևով:
48. ՏԵս և հմմտ. վերևում, էջ 361: Այս վկայությունն ստույգ չէ, որովհետև աստղաբաշխական տվյալներով արևն օգոստոսի 2-ին խավարել է 1655 թվին: Բացի այդ, 1651 թվի օգոստոսի 2-ը շաբաթ է, իսկ այդ միևնույն տարվա Աստվածածնի պահը կընկնի օգոստոսի 2-ից հետո՝ 11-ից մինչև 16-ը ներառյալ:
49. Ժամանակագրության Դ. Աղանյանցի հրատարակության բնագրում այս բառը դրված է որպես հատուկ անուն՝ «Գաշ» ձևով, իսկ ՄՏՄԾ-ի տարբերակում՝ «պաշա» ձևով:

50. ՄՏՄԾ-ի տարբերակում «աղջկան» ձևով: որը, սակայն, սխալ է:

51. Նույն տեղում բացակայում է «որ է վան, և է մեծ փաշայուլթիւն» հատվածը:

52. Այսինքն 1655 թ. հուլիսի 15-ից մինչև 21-ի օրերից մեկում:

53. Մալաք փաշայի և Ավդալ բեկի կոնվեների մասին, համեմատաբար համառոտ պատմում է նաև Դ. Բաղիշեցին (տես վերևում, էջ 361): Մի շարք տեղերում այս երկու բնադրերը շեղվում են իրարից: Տարբեր է նույնիսկ տարեթիվը:

54. Այդ նույն բանը Վարդան Բաղիշեցին հաղորդում է Միխ. Ասորու ժամանակադրությամբ հայերեն բնադրի նորոգման հիշատակարանում, այնտեղ կարդում ենք. «Այլ և տեղոյ]ս պարոնութեան Աւդալ բէկին, որ սպան զեղբարսն և զորդիսն իւր անհաւատն այն և տեւաց զքառասուն ամ իշխանութիւն, ներելով տեառն և զեռ տակաւին է մինչև բարձցի...» (ՄՏՄԾ, զործ Ձ 72, էջ 410):

55. ՄՏՄԾ-ի տարբերակում «և ժայթքեցին ի մեղ» հատվածի փոխարեն «ի հայ եկեղեցին ի մեղ» ձևով:

56. Նույն տեղում այս բառի փոխարեն «հռչակելի»:

57. Բնադրում սրանից հետո սկսվում է Վարդան Բաղիշեցու հիշատակարանը. «Աղաչեմ յիշել ի տէր Գրիստոս յոյսն իմ, զմեղուցեալ բանի սպասաւորս Վարդան և զծնողսն իմ ըստ հողոյ և ըստ մարմնոյ, որ զղիբս կազմեցի վերստին, և զհիշատակարանս և զսակաւ պատմութիւնս արարի, տկար մտօք, ոչ որպէս ձեզ վայել է, այլ ըստ իմում չափոյ, և զուր յիշեալիք ի Գրիստոսէ նաև զհամշիրակ եղբայրդ իմ զՏիդրանակերտցի Սարգիս բարունին ի յետ յիշեցէք. ամէն» (ՎԴԻԼան, զիրք Ժ, էջ 80—81):

ԳԱԲՐԻԵԼ ԹՈԹԱԹԵՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII Դ.)

Այս բնագիրը վերդրել ենք Հ. Տաշյանի «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա» աշխատութիւնից¹։ Մեղ հետաքրքրող ձեռագիրը ցուցակում կրում է 21 №-ը ճնկարք և ժամանակագրութիւն» վերնագրով։ Ձեռագրի մասին Հ. Տաշյանը հետեւյալն է գրում. «Մատենան է ոչ բուն գրութիւն, այլ հաւաքածոյ տետր՝ մը նկարուց հանդերձ այլևայլ յիշատակագրութեամբք, բայց կան նաև քանի մը մանր գրութիւնք խառն նյութով։ Նկարներուն վրան և ներքեւ գրուած են յիշատակագրութիւնք»²։ Հրատարակիչն այս ամբողջ հիշատակագրութիւնները բերել է ցուցակում «Յիշատակագրութիւնք ժամանակագրականք»³, «Յիշատակագիր ժամանակագրութիւնք»⁴, «Ժամանակագրութիւնք»⁵ վերնագրերի ներքո։

Ժամանակագրութեան առաջին վկայութիւնը վերաբերում է 1696 թվականին, իսկ վերջինը՝ 1695-ին։ Այստեղ տեղեկութիւնները դասավորված են ոչ ժամանակագրական կարգով։ Այս հանգամանքը նկատի ունենալիս ժամանակագրութեան սահմանները ձգվում են 1685—1697 թթ. շուրջ 12 տարվա անցուդարձ։ Հրատարակչի հաղորդմամբ «Դիրքը ժողովածու է նկարներու, ուր կան նկարք տանց, անձանց, ծաղիկք, շրջանակք զարդարուն ևն հեղինակէն նկարուած հանդերձ յիշատակագրութեամբք... գրիչ ե նկարիչ... Դարբիէլ անուն»⁶։ Թեև մեր վերցրած վկայութիւնների մեջ հեղինակն անդրադառնում է նաև իրեն, բայց և ոչ մի տեղ իր անունը չի նշում։ Անկասկած, նա եղել է հայ առևտրական, որովհետև նախ գրում է թե «խրիտ (առևտուր) եմ արեր», և հիշում իր բազմաթիվ երկրներ գնալու մասին, երկրորդ՝ ձեռագրում տարբեր առիթներով տեղ են գտել զանազան ապրանքների գներ։ Ժամանակագրութիւնը մեծ մասամբ հեղինակի ընտանիքին վերաբերող տեղեկութիւններ են, թեև կան և մի շարք պատմական նշանավոր դեպքերի հիշատակութիւններ՝ Պյոտր I-ի կողմից Ադով բերդի գրավման, ավստրո-թուրքական կռիւների մասին և այլն։

Մի քանի վոքերիկ վկայութիւններ, որոնք վերաբերում են ձեռագրի նկարներին, թե երբ է գծագրվել, օրինակ «Եկեղեցւոյ մը նկար։ Տակը գրե-

¹ Վիեննա, 1891, էջ 29—33;

² Նույն տեղում, էջ 29;

³ Նույն տեղում, էջ 29;

⁴ Նույն տեղում, էջ 30;

⁵ Նույն տեղում, էջ 31, 33;

⁶ Նույն տեղում, էջ 29;

դաւ թվոյն 1697 յունիսի 15. և ի Հայոց ՌՃԽԶ յունիսի 5 ի Պոասլովա,
կամ Վեկեղեցի և ս. Պետրոս առաքելոյ նկար: Տակը. Վերեցաւ թվոյն 1697
մայիս 10 ի Պոասլով և ի Հայոց ՌՃԽԶ մարտի ԲՃ¹ և ալլն: Մեր հրատա-
րակության, լնագրից ըաց թողինք:

Սույն հրատարակության բնագրում նշված են Տաշյանի Յուզակի
էջերը՝ տվյալ էջի առաջին սյունակը նշել ենք ա, երկրորդը՝ բ: Փով օխված
է նաև կետադրությունը, որովհետև Հ. Տաշյանը պահել է ձեռագրում եղածը:

---

¹ էջ 30.

Թվոյն 1696 նոյեմբեր 15 ի Պոասլով¹ էի ընտանեօքս: Եւ 29բ
ի Հայոց թվոյն ՌճՊԵ նոյեմբերի Ե (5) էինք ի Պոասլով. այ-
սուհետեւ դիտելին Աստուած է, թէ ուր պիտի բնակիմք:

Թվոյն 1696 յօգոստոսի ամսոյ 20 պատերազմեցան Նէմցան
5 ու Թուրքն². և էր Նէմցանու սէրազդէրն քուրվիրըտն Սաքսն³, որ է
լոթոան⁴, ոչ կարացին յաղթել միմեանց. ապա սակաւ Թուրքն
զէն արաւ Նէմցայու, մէկ քանի ճէնէրալ ինկաւ, մէկն ճէնէրալ
Հայեղերն է, այլոց անուռն չեմ գիտեր:

Թվոյն 1696 յուլիսի 15 փիրինձ Սաւոյն հաշտեցաւ հետ
10 Ֆոանցա թագաւորին⁵:

Թվոյն 1697 հաշտեցան Ինկիլիզն ու Ֆէլէմէնկն հետ Ֆրան-
|| ցայու թագաւորին և հաշտեցուցին եփրատօրն այլ ի հետ 30ա
Ֆրանցուսին⁶.....

Թվոյն 1697 փետրվարի 28, այլ և Հայոց թվոյն ՌճՊԶ
15 փետրվարի ԻԸ (28) Պոասլով դրեցի այս տէֆտէրս, որ Պոասլով
խրիտ իմ արեր Նիրընպէոքու⁷ ըողակ⁸.....

Թվոյն 1696 յունիսի 10 մեռաւ Լեհաց թագաւորն, որ էր 30բ
Սօպէցկին⁹ ի Վարշով և ունի երեք որդի և մեկ դուստր. մեծ որ-
դոյն անուռն է՝ Ետքուփ, միջնեկ որդոյն անուռն է՝ Ադեքսանդրի
և փոքր որդոյն անուռն է Կոստանդին: Եւ դուստրն առեր է տուքս
20 տու Պավերան: Մեծ որդին Յեաքոսայն առեր է եփրատօրին քէնին
և է պաճանախ եփրատօրին:

Թվոյն 1697 յօգոստոսի 15 թագաւոր քուրվիրըտն Սաքսն¹⁰ 31ա
ի Լէհաց ազդին, որ էր լոթոան և եղև կաթուղիկ, ապա Լէհաց
25 մեծ իշխանքն կէսն կուզին զինքն, կէսն չէ:

Թվոյն 1696 յուլիսի ամսոյ 10 Մօսկօֆու թագաւորն առաւ
Ազախ վէրայով և ի Հայոց թվոյն ՌճՊԵ յունիսի Լ (30)¹¹,

Թվոյն Հայոց ՌճԼԴ, Լաթենացոց 1685, ես եկի սեպ-
տեմբերի 20 Թուրքաց երկրէն՝ Պ[է]լբրդատու¹² ի Պուտիմ¹³, անտի
30 Դօմորան¹⁴, որ է Մաճարու երկիր, անտի Յեանըղ¹⁵, անտի հոկ-
տեմբերի 1 եկի ի Վեննա, որ է Պէշ և է թախտ ենփերատօրին:

Թվին ՌճԼԵ-ին և Լաթենացոց 1686 ես պսակ առի որ է
ամուսնանալ, ի Վեննայ, յունվարի 15, սուրբ Ըստեփաննոս եկե-
ղեցին, որ է եպիսկոպոսարան:

35 Թվոյն 1685 և ի Հայոց թվոյն ՌճԼԴ-ին սուլթան Մէմէտն
իջեցուցին իւր թախտէն և իւր եղբայր սուլթան Սուլէյմանըն

Թագաւորեցողին ի Կոստանտինուպօլիս¹⁶. զսուլթան Մէհմէտն Կեօղ խափսին դրին և մեռաւ այնպէս:

Դարձեալ թվոյն 1687 մեռաւ սուլթան Սուլէյմանն և թագաւորեաց իւր եղբայրն սուլթան Ահմէտն և ի Հայոց թվոյն 5 ՌՃԼԶ:

Թվոյն 1686 և ի Հայոց ՌՃԼԵ-ին սեպտեմբերի 2, օրն երկուշաբթի, կէս օրէն ետոյ՝ Բ (2) ժամուռն, Նէմցայու ազգն առաւ ի Պուտիմ ի Թուրքէն: Եւ էր Պուտիմու մէջն վէղիր Ապտի փաշան, յէնիչէրի տղայութենէ ելած էր, և այլ Սուլէյման փաշան, որ էր քեահեայ պէկութենէ ելած և այլ Կիշի Ահմէտ աղան էր քեահեայ պէկի, և էր յէրլի յէնիչէրի աղասի էր Սաքչալի Մէհմէտ աղան, որ Մէմի աղա օղլի կասեն իւրեան, Սուլէյման փաշան Կիշի Ահմէտ աղան և Սաքչալի Մէհմէտ աղան գերի եղան և գին տվին՝ ելան, ապա Ապտի փաշան ըսպանեցին Նէմցաներըն յիւրուրդ եղած օրն¹⁷:

Եւ այլ այս տարոյ մէջն հոկտեմբերի ամսոյ գնաց փրինժ Լոյն, որ է մարկոֆ տէ Պօտն, էառ Փէչօյ, Շքլօվուրդ և Գալուրդ-վար:

Դարձեալ թվոյն 1687 և ի Հայոց ՌՃԼԶ-ին յօգոստոսի 25 Նէմցան առաւ Օսէկ և Փօճօղա¹⁸ և էր սէրաղգէր ճէնէրալ Տանի Վէժթն:

Թվոյն 1688 և ի Հայոց ՌՃԼԵ-ին յունվարի 9 Նէմցան առաւ Էկրէ¹⁹ վերայով, և շատ այլազգի քրիստոնէ եղաւ մնաց Էկրէ: Եւ ի սոյն ամսոյ եփրատօրն իւր որդին Թագաւոր տրաւ Մաճարու ի Փօթօն²⁰:

Թվոյն 1688 և ի Հայոց ՌՃԼԵ յունիսի ամսոյ օ Նէմցան առաւ Ըստօնի Պէլլրդաա վերայով. և էր միջի փաշան տէրէնտէցի շէյխ օղլի Ահմէտ փաշան երես զրեթն և ինքն ու միջի լինող Թուրքն ելան գնացին դէպի Թուրքայու Պէլլրդատ:

Թվոյն 1688 քուրվիրշան, որ է աուքայ տու Պավէրան, սա էառ Մեհ Պէլլրդատն ի Թուրքէն յիւրուրդով սեպտեմբերի ամսոյ 15: 31բ

Դարձեալ թվոյն 1689 և ի Հայոց ՌՃԼԸ յունիսի 5 առին Սէկէվթար²¹ վերայով, միջի Թուրքն ճամբեցին դէպի Սօֆիայ:

Թվոյն 1690 առին Գանիժայ²² վերայով, որ է Սէկէվթարու 35 Դ (3) օրէն ճանապարհ ի ներս:

Դարձեալ թվոյն 1691 առին զՎարատ²³ վերայով, և էր Նէմցայու աղգէրին սէրաղգէրն ճէնէրալ Հայիզլէրն, սա էառ Վարատ:

Թվոյն 1691 մարտի ամսոյ 12 Ըստամպօլ Թագաւորեաց սուլթան Մուստաֆայն, որ է որդի սուլթան Մէհմէտին. և ի Հայոց թվոյն ՌՃԽԴ (1694) մարտի Բ (2) Թագաւորեաց սուլթան Մուստաֆան ի Կոստանտինուպօլիս:.....

Թվոյն 1682 էյի Պաղտատ սեպտեմբերի ամսոյ 5, ետոյ նաւըն մտայ գնացի Պասրա, դարձեալ նոյեմբերի 30, դարձեալ եկի ի Պաղտատ, անտի Բէրքիւտ²⁴, անտի Մուսուլ, անտի Մէրտին, ետոյ Տիարպէքիր: Փետրվարի 20 ելայ Տիարպէքիրու, Յարութեան օրն²⁵ եկի ի Աերաստիայ, նոր կիւրակի²⁶ եկի Թօխաթ

մայրս տեսի, ետոյ ելայ Թօխաթու մայրսի 25 եկի Ջիլէ, անտի
էնկիւռի, ետոյ Պէկպազարի, անտի Ըստամպուլ. Ըստամպուլու ելայ
յուլիսի 28 եկի Պէլլըղատ, ետոյ Պուտիմ, յօգոստոսի 30 հոսայ
ի Պուտիմ, նստայ հոն:

5 Թվոյն 1685 սեպտեմբերի 12 Նէմցան առաւ Ուլվար²¹, և էր
Ուլվարու մէջն տոնաւուտ Պօճօղլին փաշայ, Նւ էր Նէմցայու
սէրադգէրն տուքա տ Լօրէնրն, որ Հէրճուկ կասէին Ալամանակ,
45 օր ծեծ[եց] Ուլվարու: Բերթն ետոյ յիւրուշով առաւ, մէջի Տա-
ճիկըն ամէնն կոտորեցին: Դարձեալ իմ կողակիցս Ուլվարու է, և
էր աղգաւ ալադգի և մեծի զարմէ, որժամ որ Նէմցայու ասկէրն
10 Ուլվար առաւ սա այն ժամ գերի եղաւ, անտի ուղարկեցինք
Վեննայ վինքըն Բ (2) դստերովն. և փոքր դուստրն խիստ սի-
րուն էր, և էր 2 (6) տարեկան, նա առաւ փրինծ Մաւօյըն,
մօրն կամաւն, և ուղարկեաց իւր մօրն, սրտեղ որ է իւր երկիրն,
15 սա մեծ փոռաց և տեօլվէթի հասաւ, և է անուշըն աժմա Օլօմ-
պիեայ Պէնէտիքտայ: Նւ ես ետոյ պսակ առի հետ ընկերոջս Վեն-
նայ, յունվարի 15, սուրբ Ըստեփաննոս եկեղեցին, որ է եպիսկո-
պոսարան. և էր այն ժամ այս մեծ դուստրս 8 տարեկան, Դար-
ձեալ որժամ քրիստոնէ եղան ընկերոջս կնկայհայր եղաւ Տիօ-
20 տաթօն. և դստերս եղաւ եփրատօրին Հօֆցօլմաստօրին խա-
թունն, որ է մեծ խազնատար ասրյ (Sic) երիկն Թագաւորին, և
թվոյն 1686 դեկտեմբերի 22:

Թվոյն 1695 փետրվարի 25 էյի Վէնետիկ, կեցա 8 օր, ետոյ
ելայ գնացի փօստով Պօլօնիայ²², անտի Ֆլօրենցայ, անտի Ալի-
25 կուռնայ²³, մնացի 3 օր, ետոյ մտայ նաւըն, ապրիլի 11, օրն չո-
րեքշարթի, գնացի ի Մառսիլիեայ²⁴, հասանք 6 օրն, ապրիլի 17
մտանք ի Մառսիլիեայ, որ է Ֆռանցուդ Թագաւոր հրամանուցն,
և է լաւ իսկէլէ. || և է քաղքին մէջ տեղն լիմանն, որ Թագաւո-
րական չէքտուրիքն հոն են ամէն տարի, ճէմն 40 չէքտուրի է:
30 Սուրըն Աղքատ Ղազար հոս է նահատակվեր, պատկերն շինած է
մէկ աղբիւրի վերայ, որպէս որ գլխատեր են, և այլ Մարիամ
Մակգաղենացուն ճկնաց մաղարան հոս է:

Դարձեալ գիտութիւն լինայ ձեր հրամանուցն, երբ Ալի-
կուռնայու նաւըն մանուս գնաս դէպի Մառսիլիեայ, ծովով 300
35 միլ է, ուղենաս կու հանդիպիս Ճընվայ²⁵, որ ինքն իւրեան տու-
քայ է²⁶, որպէս որ կրանաուքն Ֆլօրենցայու, եթէ չուղենաս շի-
տակ կերթաս Թօլօն²⁷, որ է Ֆռանցայու Թագաւորին և է մեծ
լիման. և Թագաւորական գուռսան նաւերն, որ են պատերազ-
մօղք ի վերայ ծովուն, ճէմն 90 նաւ է, որ ամենայն ժամ ձմեռն
40 հոն ղըշլայմիշ կանեն:

Թվոյն 1695 յօգոստոսի 30 դարձեալ եկի ի Վէնետիկ, մնա-
ցի 4 օր, ետոյ ելայ Վէնետիկու եկի Աղուստիեայ, որ է Ավուշ-
փուռք²⁸ և է Օգոստոս կայսերն շինած. հոս է եփրատօրին Թագն
և հոս կու լինի կօռօնայցիոն²⁹, Անտի գնացի Նիրընպէոք 4 օրն,
45 սեպտեմբերի 1, անտի Լայփսիկ, որ է քուրվիրշտն Մաքսին և է
լօթաւն արեւնատ (Sic) երկիրն, անտի եկի Պոասլով, որ է Շլէ-

32

ղիեայ և է եփրայտորին, կէսն ուղղափառ են և կէսն լօթոան են:
Թվոյն 1695 հոկտեմբերի ամսոյ 1 ելայ ի Պոասլովու եկի
ի Լօվ հոկտեմբերի 26. այսուհետե գիտելին Աստուած է, թէ այլ
ուր պիտի գնամ ե մնամ. կամք տեսնն օրհնեալ եղիցի:

5 Թվոյն 1696 մայիսի 5 ելա Լէհաց երկրէն՝ Լօվու ընտա-
նեօքս, ե ի Հայոց թվոյն ՌՃԽԾ ապրիլի 25 ելայ Լօվու, եկայ
Պոասլով ընտանեօքս մայիսի 28:

Թվոյն 1693 օգոստոսի 15 ելա Վեննայու ընտանեօքս գնացի
սէպ ի Լէհաց երկիրն՝ Վարշով, անտի մարտի 15 ելա գնացի ի Լօվ:

10 Թվոյն 1695 յուլիսի 10 ելայ Մառսիլիեայու գնացի Ալի-
կուռնս, Մալթայի նավով, 8 օրն հասանք Ալիկուռնա և ի Հայոց
թվոյն ՌՃԽԾ յունիսի 30, օրն հինգշաբթի.....

Թվոյն 1688 յուլիսի 1 ծնաւ Մարիյա Թրէդին, օրն երեք- 33ա
շաբթի, կէս օրէն ետոյ՝ 2 ժամուն, ի Վեննայ. ե եղև կնքահայր
15 սորա եփրայտորին Հօֆցօլմաստօրն. և է մեծ իսաղնատար, որ է
անուռնն Բսգալվինիծն, որ կու րնակի ի Վեննայ. և ի Հայոց
թվոյն ՌՃԼԷ (1688)-ին յունիսի ԻԱ (21), օրն երեքշաբթի, ի
Վեննայ.

Թվոյն 1695 ապրիլի 23 երեքշաբթի, կէս օրէն ետոյ՝ 2 ժա-
20 մուն, ծնաւ Ֆուրուդինայ Կատարինան Լէհաց երկիրն՝ Լէվ, և ի
Հայոց ՌԽՃԴ-ին ապրիլ է ԺԳ (13) ի Լէվ, որ է Լօվ. և սորա
կնքահայրն է անուռնն րան³⁶ Քրիստօֆ, որ է Լադուպն Ըստէտ-
գովիչ և այլ բան Տօմէնիքին կողակիցն, որք բնակին ի Լօվ
և են աղգաւ Հայ³⁷:

ՅԱՆՈՒՐԱԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Իմա Բընսլավլ, Սիլեզիայում:
2. Հեղինակը նկատի ունի Հունգարիայի համար գերմանացիների և թուրքերի մղած պատերազմները, որոնք վերջացան 1699 թ. Կարլսվիցի հաշտությամբ:
3. Հեղինակը հավանաբար ուղղում է ասել Սաքսոնիայի կուրֆյուրստը, ինքն կուրֆյուրստներից մեկը, որոնք ընտրում էին գերմանական կայսրին:
4. Իմա, լուծերական, այսինքն՝ բողոքական:
5. Հեղինակը հավանաբար նկատի ունի Ֆրանսիական թագավոր Լուդովիկոս XVI-ի և Սալոյի իշխանի կնքած հաշտությունը, որին նախորդում էր «Աուգսբուրգյան լիգա»-ի և Լուդովիկոս XVI-ի հերթական կռիվները՝ 1688—1697 թթ.:
6. Հեղինակը նկատի ունի Բիսպիկի հաշտությունը, որը կնքվեց 1697 թվին մի կողմից «Աուգսբուրգյան լիգա»-ի (Անգլիա, Իսպանիա, Շվեյցարիա, Հոլանդիա, Սալոյա և այլն), իսկ մյուս կողմից Ֆրանսիայի միջև:
7. Իմա նյուրեմբերգ:
8. Բնագրում այնուհետև հաջորդում է գանադան ապրանքների գների ցուցակ:
9. Խոսքը վերաբերում է Յան Սոբեսկուն, որը 1683 թ. սեպտեմբերի 12-ին Վիեննայի պատերի տակ ջախջախեց թուրքերին և փրկեց Վիեննան:
10. Սաքսոնիայի կուրֆյուրստ Օգոստոս 1-ը լեհական թագավոր դարձավ 1697 թ., իսկ գահընկեց արին 1704 թվին:
11. Պյոտր I-ի կողմից Ադովի գրավման 1795 թ. կռիվներին է վերաբերում ներքոհիշյալ հիշատակարանը, որի տարեթիվը, հեղինակի անուշադրության հետևանքով, դժբախտաբար, մոռացվել է: Եթե թվականին Հայոց վասըն ծովացեալ մեղաց մերոց Մօսկօվի դռալըն եկաւ Աղագու վրան, բազում պատերազմը եղաւ ճՊ (140) հազար ճէնկճիով, ճի (120) հազար խանէկ փօրոզով, ու սկուն մեծ պատերազմը արաւ. նախնեաց բնաւ չենկ լվեալ: Մէկ գիշերը Ռն հարուր (1800) խուլարայ թափեց, թող որիշ օր, ճի (120) օր կովեցաւ չի կարաց առնուլ... Ճ 8170, էջ 109ա:
12. Իմա Բելգրադ, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Օսմանյան թուրքերի գերիշխանության տակ:
13. Իմա. Պուլա (Օֆեն), Դանուբի աջ ափին, որը հետագայում միացավ ձախ ափին գտնվող Պեշտ քաղաքի հետ և կոչվեց Բուդապեշտ:
14. Իմա, Հոլմոր, փոքրիկ քաղաք Հունգարիայում, կոչվել է նաև Դուբա-Հոլմոր:
15. Հեղինակը հավանաբար նկատի ունի կամ Յանինա քաղաքը, Հարավային Ալբանիայում, կորֆու կղզու գիմաց և, կամ Անինա փոքրիկ քաղաքը Արևմտյան Ռումինիայում, հարավսլավական սահմանի մոտերքում:
16. Ըստ Լեն-Պուլի Մուհամմեդ IV-ի գաղնկեցությունը և Սուլեյման II-ի գահակալությունը լինում է 1687 թվին (էջ 166):
17. Իմա գրոհի եղած օրը:
18. Այս, ինչպես և վերևում նշված մի քանի քաղաքների տեղագրությունը անծանոթ է, հավանաբար գտնվում են Հունգարիայում:
19. Արդյոք Չեխիայում գտնվող էգեր քաղաքի մասին է խոսքը, Պրագայից արևմուտք:
20. Խոսքը վերաբերում է Հոմեական սրբազան կայսրության կայսր Լեոպոլդ I-ին և սրա որդի Իոսիֆ I-ին:
21. Արդյոք հունգարական Սեկետին (կամ Սեգեդ) քաղաքը չէ՞:

22. Անժանոթ վայր, ըայց դարձյալ Հունդարիայում:
23. Այժմյան Հունդարիայի սահմանի մոտ, Ռումինիայում, Մուրեչուլ դեաի վրա գտնվում է Արադ քաղաքը: Նոսքն արդյոք այդ քաղաքի մասին է:
24. Քաղաք Իրաքում, ճիշտ ձևը Գարքյուք:
25. Այսինքն՝ 1683 թ. ապրիլի 8-ին:
26. Այսինքն՝ 1683 թ. ապրիլի 15-ին:
27. Անժանոթ վայր:
28. Պոլոնիա, քաղաք Խալիայում, Մոդենայից հարավ:
29. Իմա, Լիվոռնո, քաղաք Խալիայում, ծովափին:
30. Իմա, Մարսել, ֆրանսիական քաղաք Միջերկրական ծովի ափին:
31. Իմա, Վենեզիա:
32. Այսինքն ինքնավար դքսություն:
33. Տուլոն, Ֆրանսիական նավահանգիստ Միջերկրական ծովափին:
34. Ասւղսրուրդ, քաղաք Բավարիայում:
35. Այսինքն՝ Թադադրություն:
36. Իմա, պան, ադնվական:
37. Բնադրում այնուհետև սկսվում են թուրքերեն (հայատառ) առածներ և այլ նյութեր:

ԱՆԱՆՈՒՆ ՎԱՆԵՑՈՒ ՓԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII—XVIII ԴԴ.)

Առաջարկվող բնագիրը վերցրել ենք «Դիւանա-ից»¹ Այն ունի «Անցք Վասպուրական աշխարհի» խորագիրը և ընդգրկում է 1386—1726 թվականները², շուրջ 340 տարվա տեղեկություններ: Սակայն, ինչպես նշել ենք, հեղինակի ժամանակակից դեպքերը սկսած պետք է լինեն 1669 թվից³, ժամանակագրության բնագրում հեղինակն իր մասին ոչինչ չի հայտնում, թեև մի քանի վկայություններից՝ 1684, 1693 թթ. իմանում ենք, որ նա իր նկարագրած դեպքերին ժամանակակից է: Հեղինակը վանեցի է և տեղեկություններն էլ գերազանցապես վերաբերում են Վանում տեղի ունեցած իր ժամանակակից դեպքերին:

Առկա եղած տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս մոտավոր գաղափար կազմել ժամանակագրության հեղինակի պատմագիտական լմբռնումների մասին: Նա չի բավարարվել մանր, երբեմն աննշան վկայությունների, կամ թագավորների, իշխանների և փառաների սոսկ հաջորդական կարգը կազմելով, ընդհակառակը, նա ուշագրավ և արժեքավոր փաստեր է հաղորդում Վանի և շրջակայքի ներքին կյանքից: Բերված տեղեկությունները, երբեմն, թեև համառոտ են, սակայն դրանք բազմազան լինելով, ընդգրկում են իրականության շատ կողմերը: Հեղինակը դեպքերի լոկ արձանագրող չէ, նա հաճախ կոնկրետ երևույթների նկատմամբ ցույց է տալիս իր վերաբերմունքը: Այս առումով բնորոշ է այն փաստը, որ երբ խոսվում է Վանում Սարգիս Կիրաացու աղանդավորական գործունեության մասին, հեղինակը համակրանքով է վերաբերվում վերջինիս, նրան կոչելով «յոյժ պահացող և առաքինի»: Հեղինակի առանձին վկայությունները մերկացնում են Օսմանյան Թուրքիայի հարկային ծանր քաղաքականությունը, հայ հոգևորականության մեջ առաջ եկած ներքին պայքարը աշխատավորությունից ստացած եկամուտները բաժանելու համար: Ուշագրավ են փառաների կամայականությունների և ասպատակությունների դեմ Վանի բնակիչների լմբոստացումներին վերաբերող փաստերը:

Թե երբ է կազմվել ժամանակագրությունը, որոշակի ցուցում չունենք, սակայն, նրա մի վկայությունը հնարավորություն է տալիս որոշել այդ

¹ Գիրք Ժ, էջ 103—122:

² Խ. Դադյանի ժողովածուների ցուցակի Բ մասում նշված վանեցի Անանուն պատմագիրը, որն իր աշխատությունը «Վանի մեծ սովից սկսելով (1606) հասցնում է 1726», (էջ 69), պետք է այս բնագիրը լինի:

³ ՄԺ, 1, էջ 351:

հարցը, 1697 թ. վկայություններից մեկի մեջ կարգում ենք «...յունվար 27 կարապետ վարդապետն վախճանեցաւ ի Վարագ...: Եւ քաղաքացիքն առաքեցին ի Բաղէշ և ընդին զՍտեփաննոս վարդապետն և ի մարտի 22 կարգեցին զնա առաջնորդ քաղաքիս Վանայ, որ եկաց 18 տարի՝ Այստեղից, ինչպես դժվար չէ ենթադրել, ժամանակագրությունը կազմվել է 1715 թվին (1697+18):

Գ. Աղանյանցն առաջին անգամ հրատարակելով այս բնագիրը, ներածականում հետևյալ հետաքրքիր տեղեկությունն է հայտնում. «Վասպուրականի այլ և այլ անցքերի ժամանակագրությունը քաղել ենք Փիրղալեմյանի հավաքածոյքից, և մասամբ մեր Գիւանի նիւթերից և պարունակում է 1386—1707 թվի պատմությունը... Իսկականը որ ոչ հիշատակարան է ունեցել և ոչ հեղինակն է հայտնի, Փիրղալեմյանին տվել է արտագրելու Վանի նորաշեն եկեղեցու Միքայել քահանան¹:

Նշանակում է այս ժամանակագրության սկզբնական բնագիրը մեզ չի հասել, այլ սկզբնական բնագրում կատարված են ավելացումներ իր իսկ հրատարակչի կողմից:

Այս բնագրի բազմաթիվ վկայություններից գտնում ենք մեկ ուրիշ Անանուն Վանեցու ժամանակագրության մեջ² ավելի համառոտ, երբեմն ոչ մանրամասն ձևով: Մեղ թվում է, ինչպես արդեն նշել ենք, այս երկու բնագրերի հեղինակներն իրարից անկախ են կազմել իրենց ժամանակագրությունները³: Սակայն, հավանական ենք համարում այն, որ Գր. Վարագեցու և XII ժամանակագրության մի քանի վկայությունները մուծվել են սրա մեջ: Համապատասխան տեղեկությունների ծանոթագրություններում կնշենք այդ բանը:

¹ ԵՊԽԼԸՆ, գիրք Ժ, էջ ԽԵ՛:

² ՄԺ, 1, էջ 357—360:

³ Նույն տեղում, էջ 352—353:

ԱՆՑՔ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՊԼԵ (1386) Լանկ Թամուրն ել ի վերայ Վանայ, և աւելի քան դերեք հազար մարդ կոտորեաց: 103

ՋՂԹ (1550) սուլթան Սիւլէյման էառ զՎան¹:

ՌԾԵ (1606) սաստիկ սով եղև ի քաղաքն Վան և յԱրդրում. մինչ զի կապիճ կորեկն դահեկան մի եղև, յորոյ պատճառէ այնչափ մարդ մեռան որ թաղել ոչ կարէին, այլ վիհ մեծ փորէին և զմեռեալսն սայլի բարձեալ տանէին և զամենեւեան ի ներս լնուին, և զհողն ի վերայ կուտէին, յորոյ փրկեացէ զմեղ Դրիստոս²:

ՌՁԴ (1635) սուլթան Մուրատն եկն ի Վան և դարձաւ:

ՌՂ (1641) ի փետրվարի հնգին սաստիկ և ահագին շարժ եղև ի քաղաքն Թաւրէզ. և բազում ապարանք կործա || նեցան և յով մարդիկ ի ներքև հողին մնացին³: 104

ՌՂԷ (1648) յապրիլ 2, յաւագ ուրբաթի գիշերն՝ յոյժ ահագին շարժ եղև ի քաղաքն Վան, որ և կործանեցաւ մասն ինչ պարսպի քաղաքին. և բազում եկեղեցիք և մաշիթներ փլան և անթիւ մարդիկ ի ներքոյ տանց մնացին. և Վարագայ եկեղեցիք փլան⁴:

ՌԺ (1651) պիղծն Չոմար թալանեաց զՎարագ, և զսուրբ Նշան տարաւ ի Պոլսապ. և յետ չորս տարոյ բերին զսուրբ Նշան ի քաղաքն Վան և եդին ի Տիրամայր եկեղեցին ձեռամբ խոջայ Մարխասին⁵:

ՌԺԸ (1659) սուրբ Վարգան եկեղեցին նորոգեցաւ ի Վան քաղաք ձեռամբ խոջայ Ամիրին սրբատաշ քարամբք:

ՌԺԺԱ (1662) զՂայեայ Չալապին սպանեցին ի Վան:

ՌԺԺԸ (1669) եղև շարժ ի քաղաքն Վան և քնաս ինչ ոչ եղև, բայց ի յոտն || Վարագայ լեռոն մի ոստեալ ի տեղւոջէն և թռուցեալ անկաւ ի ձորն և արգելեաց զգետն, որ ի վերուստ անտի իջանէ և կառեալ կապեցաւ ջուրն անդէն ժամս բազումս, մինչև ինքեան ընդ ինքեան ճանապարհ արար գնացից իւրոց. և խափանեցաւ ճանապարհ ջրոյն, որ ի գետոյն անտի ի վերուստ բաժանէր և գայր ի վանքն և վարէր զջրաղացն վանիցն, զի նովաւ կառավարիւր վանքն. և այլ ոչ գոյր հնար այլ ճանապարհաւ դալ ջրոյն այնորիկ. այլ անկեալ ընդ ձորն խառնեցաւ ի գետն և գնայր, վասնորոյ հանճարեղ խորհրդականն այն Յովհաննէս 104

վարդապետն, որ ի ժամանակին այնմիկ էր առաջնորդ անուանի
 վանուցն Վարադայ, որոյ մականունն Թիւթինջի ասէին, սա լեալ
 էր պատրիարք ի մեծ քաղաքն Բիւղանդիոյ և եկեալ աստ եղև
 առաջնորդ, և ի միասին տիրէր Սալնապատայ վանիցն ևս. այլ
 5 և տիրեաց Հոգւոց վանիցն ևս. և եղև կաթողիկոս Աղթամարայ.
 սա հնարեաց այլ իմն կերպիւ բերել զճուրն ջրաղացին ի վանքն.
 և զանշարժ լեառն և զանհուն վէմն ետ կտրել քարահատացն, որ
 և անդէն կատարեցաւ հրաման. և կտրեցին զանրաւ արձանն
 աւելի քան զգիրկս տասն, այնպէս մինչ երկու մարդ մտեալ ի
 10 ներքս ի միասին գնան. և ձգեցին զճուրն ի ներս և բերին ի
 ջրաղացն. բայց զանտանելի նեղութիւն և զանրաւելի ծախսն,
 որ ի վերայ եղև ոչ գոյ թիւ և ոչ համար: Եւ յետոյ այս վար-
 դապետն եղև գլուխ աղգին Յռանկաց և եկն ի վերայ Թուրքին.
 15 յորոյ աւուրսն էր վաքիլ Վարադայ խօճայ Փիւրումն և աւագ
 երէց տէր Մինասն և վերակացու գործոյն Չմշկայ տէր Աւետիսն,
 որ եղև յետոյ արհիեպիսկոպոս և գործակալ սուրբ Էջ || միածնայ.
 այլ զխարճն Ալթունեց խօճայ Մարխասն հոգաց:

106

ՌՃԻԴ (1675) եկն ի քաղաքն Վան Սարգիս վարդապետ ոմն,
 որ էր ինքն արհիեպիսկոպոս և առաջնորդ Կիպրոս կղզոյն, սրոյ
 20 ոչ գոյր ձախ ձեռն. այլ իբրև զքառասնօրեայ տղայի էր փոքրիկ.
 սա սկսաւ քարոզել և խօսել հերձուած, զի ասէր ոչ է պարտ
 քրիստոնէից կանանց ի ծնանել զտղայս պահել քառասունս, այլ
 այն Աստուածածնին միայն վայել էր պահել. որոյ չար համրաւ
 տարածեցաւ ե լու եղև ընդ ամենայն աշխարհ, և ժողովեցան
 25 բազում վարդապետք. ընդ որս էր և Մակուեցի Խահակ վարդա-
 պետն և նորին աշակերտ Աարգիս վարդապետն Կաֆայեցին և
 Վարդան վարդապետն Բաղիշեցին, և Մարտիրոս վարդապետն Գա-
 դատացին և Յովսափ վարդապետն Ղափանցին, որ էր առաջ-
 նորդ քաղաքին. այլ և Թումայ վարդապետն Գանձակեցին և
 30 Վարդան վարդապետն Գաւաշեցին և Գրիգոր վարդապետն Ան-
 արծաթն, որոյ մականունն Բոբիկ ասէին. քանզի ոչ ճոխ և փա-
 ռաւոր, այլ գծուծ կերպարանօք՝ ոտիւք ինքն միայն շրջէր յաշ-
 խարհի և քարոզէր և յումեքէ ինչս ոչ առնոյր. և այլ ևս բազում
 արեղայք և վարդապետք և կարգաւորք ժողովեցան և վարեցին
 35 զնա ի քաղաքէն: Այս Սարգիս վարդապետս Կիպրացի էր, յոյժ
 պահացող և առաքինի. և էր ի ներքոյ հանդերձին մագեղէն գըլ-
 գլայս զգեցեալ ի վերայ մերկ մարմնոյն, որ էր բովանդակ բեռս.
 և միշտ խոցոտէր զինքն. և բարակ պարան էր դօտի նորա, որ
 կապէր պինդ զմէջս իւր և այնու տանջէր զինքն. բայց զանասելի
 40 բանս խոսեցաւ, սորա մականունն Զօլախ վարդապետ ասէին. ||
 որոյ ձախ ձեռաց երկու մատն կայր փոքրիկ, որպէս տղայի և ոչ
 գոյր բազուկ այլ կապեալ էր ի թէն:

107

ՌՃԻԷ (1678) Բաքր փաշան Վանայ յոյժ պատերազմեցաւ
 ընդ քաղաքացիսն և ոչ կարաց յաղթել, զի Ասլան աղան առեալ
 45 զգօրս իւր և ելեալ ամրացաւ ի բերդն. և ոչ յաղթեցաւ: Այս
 Բաքր փաշայս զխօջայ Ալխասն կախեաց ի փայտէ, որոյ մակա-

նուն Լէշկէր ասէին. և ոչ ետ հրաման թաղել զնա. այլ գազանք և թռչունք կերան զմարմին նորա. այս Ալիսա ըրազում բարուն-
թիւնս արար Հայոց և բորի անուն եթող յետ իւր, որ և տէրն
իւր ոգորմեսցի⁶:

5 ԹՃԻԸ (1679) Մուսլի փաշան Վանայ հրամայեաց Հայոցն
մորուն թողուլ: Ի սոյն թուին Կարապետ վարդապետն եղև
առաջնորդ: Յայսմ ամի անճոռնի և պարթև կաթողիկէն, որ ասի
Իւշքիլիսայ, վերստին նորոգեցաւ ի յերկիրն Բաղրեանդ՝ ձեռամբ
Իսահակ վարդապետին⁷, որ ի Լանկ Թամուրէն խանգարեալ կայր:

10 ԹՃԻԹ (1680) Ջանփօլատ օղլին զգայի լաճ Խաղ աղան և
զՋաթաւ օղլին, և ներքինի մի խեղտեաց. սորտ ջորին ծնաւ, որ
և յետ սակաւ աւուրց և ինքն սատակեցաւ: Սա հրամայեաց Հա-
յոցս զփակեզն անուլ ի գլխոյն և գտակ գնել. այս Ջանփօլատ օղլիս
զՍղգայ գեղի ժամատունն քակեաց, որ դեռ նոր էին շինեալ: Ի
15 սոյն թուին Յակոր հայրապետ վախճանեցաւ յԼստամպօլ, յորոյ
աւուրս երևեցաւ յերկինս վարսաւոր աստղ մի, յոյժ մեծ և անա-
գին. և երևեցաւ աւելի քան զքսան և հինգ օր:

ԹՃԼ (1681) քարախառն կարկուտ անկաւ յՍտամպօլն, որ
մէկ՝ հարիւր || գրամ կշեցին. և ըրազում ֆլասս եղև յՕրթայ-քօյն
20 և էր յունիս 9:

Ի սոյն թուին անագին շարժ եղև ի քաղաքն Երևան, մինչ
զի անթիւ մարդիկ մեռան, որ և աւելի քան զկէս քաղաքին տա-
պալեցաւ և ընկղմեցաւ⁸:

ԹՃԼԱ (1682) ի ժամանակս Ալի փաշային Վանայ, նորոգե-
25 ցաւ սուրբ Յակոր եկեղեցին ձեռամբ տէր Գրիգորին. սոյն Ալի
փաշայս զՍտեփաննոս և զԳրիգորն կախեաց ի փայտէ անմեղ,
յորոց վրայ լոյս ծագեցաւ⁹:

Ի սոյն թուին կին մի ի քաղաքէն Վանայ, Գայիանէ անուն,
ուրացաւ զԳրիստոս և տաճկացաւ. և ընդ իւր տարաւ զորդին և
30 զդուստրն. և ինքն եղև առն միոյ Թուրքի. սա յետ չորս ամի
ծնաւ աքաղաղ մի ի տես և ի ցոյցս ամենեցուն, այլ անփետուր:

Ի սոյն թուին Նդիազար կաթողիկոսն ելեալ յԵրուսաղէմայ
եկն յէջմիածին¹⁰: Ահագին շարժ եղև ի Վան և ի Բաղէշ մայիս 19,
բայց նախախնամութեամբն Աստուծոյ շինուած ինչ ոչ խախ-
35 տեցաւ:

ԹՃԼԲ (1683) Օմար փաշան Վանայ զՊօշապայ պարոն
սՄեղտին անուն խաբէութեամբ երեւ առ ինքն, և սպան զնա.
սա հրամայեաց պլիկ կտրել պղնձէ, և սահմանեաց զդրամն տաղ-
մայ զարնել:

40 Ի սոյն թուին համբաւ հանին, թէ հաւու փորն օձ կայ, և
այնքան դենեցին, որ ամենեկին հաւ ոչ գտանիւր ի քաղաքն¹¹:

Ի սոյն թուին Վարդան վարդապետն և Իգնատիոս վար-
դապետն վախճանեցան ի բանտի ի քաղաքն Վան: Մարդակերպ
գայլ մի երևեցաւ որ ցերեկի շրջէր և ըրազում ֆլասս առնէր և ընդ-
45 դէմ մարդկանց պատերազմէր. || ասին թէ խօսէր ևս մարդապէս.
և մարդիկ ոչ իշխէին միայն գնալ յայգիսն, այլ միաբանէին

108

109

երեք և չորս ապա գնային. մինչ զի և փաշան հրամայեաց զօրականացն սպանանել զնա և ոչ կարացին. և Սաֆարն սուանդնալ¹²:

5 ՌՃԼԴ (1684) Օմար փաշան ըմբռնեաց չորս մեծ աղայ ի Վանայ և էարկ ի Ղընաան. և պահեաց աւելի քան զերեք ամիս. և յետոյ սպան զնոսա ի մայիս 8, նալպանա օղլի, Ղատըր աղէն և Շաթըր օղլի, Իրրահիմ աղան¹³:

10 Ի սոյն թուին հոկտեմբեր 17, յերեկոյին եղև յորդ անձրև սաստիկ ի գիւղն Արտամետ. և եղև զարմանք մեծ, զի շուրջ զգեդովն սաստիկ լոյս ծագեաց, մինչ զի գիշերն որպէս զցերեկ թուէր. և զի էր ժամանակ կալի, և ցորեանն՝ որք ի թեղ և որք ի շեղձ ամենեքեան որպէս զրոց վառէին և ոչ այրէին. նոյնպէս և արք, որք կային անդէն իւրաքանչիւր առ կալի իւրում, և եղինքն ամենեքեան որպէս զրոց վառէին և ոչ այրէին. և եթէ 15 արքն այնոքիկ այսր և անդր ուրէք երթային և կամ ի տունս, և ըոց զհետ նոցա երթայր. և այսպէս յոտից մինչև զգլուխ վառէին և ոչ այրէին. և այսպէս եկաց մինչև ի ժամս երիս և անյայտ եղև:

20 Ի սոյն թուին ի քաղաքն Վան, այր մի շինէր զտուն իւր, և ի փորել զերկիր ետես, զի ելանէր անդիկ յերկրէ, որ և ժողովեալ յամանս ինչ. և այս համբաւ լուր եղև ի քաղաքն ամենայն, մինչ զի փաշան և դատաւորն ևս գնացին ամենայն զօրօքն իւրեանց ի տեղին տեսանել զիրն. և զի էր երեկոյ, հարին զվրան ի վերայ տեղոյն, և ձգեցին ի վերայ նորա կապերտ և զչորս 25 կողմն մատնեհարեցին. և թողին պա || հապանս անդ մինչև յառաւօտն. և ի վաղիւն կրկին ևս գնացին անդ ընդ քաղաքն ամենայն և փաշայն և դատաւորն փողօք և թմրկօք և ըացեալ տեսին զի ոչինչ էր¹⁴:

110

30 Ի սոյն թուին մահմետական Տաճիկ մի ի քաղաքէն Ոստանայ, որ էր ինքն մօլայ եկն ի քաղաքն Վան. և գնացեալ առ դատին՝ ասաց, թէ Վես կամք ունիմ լինիլ քրիստոնեայ տամր և ընտանեօք իմովք, քանզի ի տեսեան յայտնեցաւ ինձ ակներև ստուծիւն ձեր, և ճշմարտութիւն ազգի նոցին, և արդ դու զմինչ հրամայես վասն այս բանիս, Եւ նա խոժոռեալ ընդ բանս նորին՝ 35 հրամայեաց տանել զնա ի բերդն. և արգելուլ անդէն ի բազում աւուրս, զի սթափեսցի և զգաստասցի, քանզի կարծեաց թէ յիմարեալ է. և պատուիրեաց ամենեցուն, զի մի յայտնեսցեն զհամբաւս այս քրիստոնէից. և թեթևութիւն լիցի հաւատոյս մեր. և նա կացեալ անդ ի բերդին զաւուրս բազում և բնաւ ոչ շար- 40 ժեցաւ ի հաւատոցս, ոչ երկեաւ ի նոցանէ, և ոչ փոխեաց զխօսս իւր, այլ զնոյն բանսն յայտնի և համարձակ ասէր, թէ Վես դառնամ ի հաւատոց ձերոց և լինիմ քրիստոնեայ. Վասնորոյ ընկեցին զնա յանբաւ բարձրութենէ բերդին ի վայր և նա եկաց կանգնուոն ի վերայ ոտից իւրոց կենդանի. ընդ որ հիացեալ Տաճ- 45 կացն և այրեցին զնա ի տեղովն յայնմիկ. և ի գիշերին յայնմիկ լոյս էջ ի վերայ նորա. և տեսողաց տեսեալ փառս տային Աստուծոյ:

Ի սոյն թուին Ջաֆար փաշայն Վանայ զՄանսուրն և զորդին իւր, և զկոյր Վէյգարն կախեաց ի փայտէ ի միում աւուր. որք աւելի քան զհարիւր տուն գողութիւն էին արարեալ¹⁵, ||
Այս Ջաֆարն առանց մուսալիմ գալու գնաց. սա ևս հրամայեաց
5 պլիկ կտրել, ըայց սորա մեծագոյն էր քան զՕմար փաշային. և սորա մին և նորա երկուսն անցանէր ի մեր ժամանակս:

ԹՃԼԴ (1685) նոյեմբեր 22 յաւուր կիրակէի յոյժ սաստիկ շարժ եղև ի քաղաքն Վան. և նախախնամութեամբն Աստուծոյ ֆրաս ինչ ոչ եղև:

10 Ի սոյն թուին Ալի փաշայն Վանայ հրամայեաց Հայոցս, որ զքաղաքի շրջապատ խանդակն պեղեցին, որ և այնչափ սաստիկ էր հրամանն, որ ոչ ոք իշխէր արտաքոյ դրանն ելանել, զի զորս գտանէին սաստիկ պատժօք տանջէին և յոյժ ճշտիւ տուգանէին, որ և յոյժ նեղացեալ քաղաքացիքն և շրջակայ դիւղականքն աւելի քան զսասն օր փորեցին, այնչափ մինչ որ յինքենէ ջուր ել. 15 այլ և բերդն ևս բաղում տեղիս սա ետ նորոգել: Սա գնաց ի վերայ Բաղիշու և անդէն մանդուլ եղեալ այլ ոչ դարձաւ¹⁶:

ԹՃԼԵ (1686) անուանի և մեծ վարդապետն Ներսէս, որոյ Անարծաթ ասէին, այր հրաշագործ և յոյժ սքանչելի, քանզի 20 ասէին, եթէ գեառոյ հանդիպի ոտիւք գնայ ի վերայ ջրոյն. և ծովու ես. սա եկն ի քաղաքն Վան և անցեալ գնաց ի Սալամաստ և անդ վախճանեցաւ. սա ոչ առնոյր ինչս յումեքէ բնաւ և ոչ ինչ, ըստ հրամանի Փրկչին որ ասէ. «Մի ստանայք ոսկի և մի արծաթ, այլ ձրի առէք և ձրի տուք». և այսպէս առաքելանման 25 շրջէր բնդ ամենայն աշխարհ և քարոզէր զբանն կենաց. և բաղում նշանս և բժշկութիւնս առնէր:

ԹՃԼԶ (1687) յերկիրն Աղբակոյ եղև մեծ սքանչելիս ի սուրբ Առաքեալն || Բարդուղիմէոս, զի յարտաքոյ կողմանէ եկեղեցւոյն 30 յարեւելից կուսէ, տեսին զի հերձեալ էր քարն. և ի միջոյ, պատուածոյն կանաչ իջի բուսեալ և բերեալ կլօր մեծագոյն, մինչ զի տեսողաց հիացեալ փառս տային Աստուծոյ. և այս համբաւս տարածեցաւ ընդ ամենայն երկիր ընդ այն, մինչև եհաս ի պարոնն ևս. և ամենեքեան գային ի տեսանել. և եկեալ Թուրք մի յազգէն Մարաց ի տեսանել և մախացեալ ընդ բարի համբաւն՝ 35 եհար նիզակաւ և ընկէց զնա յերկիր. և կոտորեաց և կամէր ուտել. և իսկոյն մոլեգնեալ կատաղեցաւ, մինչզի կապեալ եղև ի բարեկամաց իւրոց. և կամէին տանել զնա ի տուն իւր, որ և ոչ եհաս, այլ իբրև անցին ի վերայ պահս երկու կամ երեք, ի նոյն աւուր ի ճանապարհին սատակեցաւ և չեհաս ի տուն իւր. և զկլօրն 40 այն բաժանեցին հիւանդաց մասն մասն, որք ընդ ուտելն առ ժամայն բժշկեցան. և ի տեղոյն յայնմանէ՝ ուր կլօրն էր բուսեալ, զաւուրս երկու ջուր ըղխեաց, որ և տեսողացն փառս տային Աստուծոյ:

Ի սոյն թուին Հայայլի Դօզդլի (Մահմատ)¹⁷ փաշան եկն ի 45 Վան, որոյ ընդդէմ ելին քաղաքացիքն և պատերազմեցան ընդ նմա. և ոչ ետուն թոյլ մտանել ի քաղաքն, մինչ զի թալանեցին

ևս զինքն ի գիւղն Աւանց. և զկնի սակաւ աւուրց դարձեալ գնացին ընդդէմ և մեծարանօք բերին ի քաղաքն: Սա յետ երկրորդ գալստեանն իւրոյ հրամայեաց Հայոցս զփակեղն առնուլ ի գոլխոցն և գտակ դնել¹⁸, որ եկաց այսպէս մինչև երեք ամիս և ինքն շուտով մանդուլ եղև, զի խոնդքարն փոխեցաւ սուլթան

128

Մահմատն, որ քառասուն տարի կալեալ էր զթագաւս || բուլբուլն և վարէր զիշխանութիւն, սոյն ամի փոխեցաւ և եղև եղբայր նորին սուլթան Սուլէյման:

Ի սոյն թուին ի դեօղն Արտամեստ աւուր ձագն, որ դեռ ևս

10 ելաւ ի հաւկթէն, իսկոյն կանգնեալ խօսեցաւ երեք անգամ և այլքն ի մէջ ձուին էին և ձայն տային: Եւ ի սոյն աւուրսն տղայ մի ի յարգանտի մօրն ելաց ի նոյն գեօղն, որոյ ձայն բաղումք լուան: Եւ դարձեալ կին մի ծնաւ չորս տղայս արու, որոյ երկոցունցն ոչ գոյր նստոյ տեղի, այլ միարերթ էր, որք ընդ ծնանելն մեռան. և դարձեալ ի նոյն գեօղն ոչխար մի ծնաւ և գառն էր առու և էգ ի միասին¹⁹,

ՌՃԼԷ (1688) մեծ և անուանի Սուքիաս վարդապետն եկն ի քաղաքն Վան նուիրակ ի սուրբ Էջմիածնայ. սա էր աշակերտ մեծի և տիեզերալոյս հայրապետին տեսուն Յղիաղարի. և ինքն էր անհաս փիլիսոփայ և հասակաւ կարճ և յոյժ բանաստեղծ. և գիտակ գրոց Հատինացոց և Տաճկաց, որ գրէր և ընթեռնոյր մինչ զի զարմանային այլազգիքն ընդ ուսուցիչ նորա:

ՌՃԼԸ (1689) ի ժամանակս գարնան խիստ տղայոց մահ եղեւ: Ի սոյն թուին սեպտ. 3 զՋամուշ օղլին սպանեաց փաշայն, որոյ անուն էր Հասան և այլք ընդ նմա:

ՌՃԼԹ (1690) Թումայ վարդապետն վախճանեցաւ, որ էր այլ հրաշագործ, յորոյ սուրբ մարմնոյն վերայ էջ լոյս յերկնից, Սա էր ի յերկրէն Վասպուրականի, ի գեղջէն, որ ասի, Գանձակ²⁰. և էր վերատեսուչ սուրբ առաքելոյն Թումայի լուսընկալ սուրբ դամբարանին. զորոյ լոյսընկալ սուրբ մարմին ևս հանգուցին ի մէջ դարպասին:

Ի սոյն թուին եղև անհաշտ խոռ || վուլթիւն և աղմուկ ի քաղաքն Բաղէշ ի մէջ վարդապետացն, որ լու եղև ընդ ամենայն կողմն տիեզերաց. և քաղաքն ամենայն երկուս բաժանեցան. և

35 [Շարաֆ] խանն եղև ի կողմն Վարդան վարդապետին և մասն ինչ քաղաքին ելին ի կողմանէ Մեսրոպ վարդապետին և բաղում և անասելի և անթիւ գանձս հաւաքեցաւ ի տունս աշխարհակալին այն. և զկնի ելեալ գնացին յէջմիածին ի գանգատ առ կաթողիկոսն Յղիաղար. և յետ բաղում ինչս առնելոյ յերկուցն կողմանէ զՄեսրոպ վարդապետն օրհնեաց եպիսկոպոս և թագաւորեցոյց ի վերայ աշխարհին²¹,

124

ՌՃԽ (1691) սուլտան Սիւլէյման առաքեաց վոյվոյտայ ի քաղաքն Վան, որ եկեալ ինքնին հրամանաւ թագաւորին հաւաքեաց զխարաջն ի Հայոցս. և ոչ ետ թոյլ քաղաքի զլուն ձեռնահաս լինիլ, որպէս և էր սովորութիւն նոցին, որ զքաղաքի խարաջն ինքեանք հաւաքէին, այլ ինքն ժողովեաց մէկ մէկ ոսկի,

417

որ է երկու ղուղուղ կէս. յորոյ աւուրս էր Տուրսուն փաշայն ի քաղաքս²³:

Դարձեալ ՌձԽ (1691) թուին, յունվար ամսոյ 6, յաւուր Յայտնութեան տեառն, յՇէկ Միրզայն և զՄարդանենց Ատոմն
5 կախեցին ի քաղաքս Վան, յոր աւուրս էր փոքր Օմար փաշայն ի Վան, բայց զսոքա ղուղերն ետուն կախել, զի կարծեցին թէ զխարաջ նոքա սահմանեցին. որ յինքեանցն յետս նահանջեցին. ե վայժուայ բերին, քանզի Շէկ Միրզայն յՄտամպուլայ եկն, յորոց պատճառէ յօրացեալ սպանին զնոսա, որ և այս Օմար փաշայս յետ հինգ ամսոյ և ինքն մեռաւ աստէն. և արտաքոյ թա-
10 ղեցին²³,

Ի սոյն թուին, յամսեանն օգոս || տոսի Եղիազար կաթողիկոսն վախճանեցաւ. յէջմիածին. և եղև ի տեղի նորա կաթողիկոս աշակերտ նորին Նահապետ կաթողիկոսն²⁴. Սա ի ՌձԽԵ (1696)
15 յունվար 6 զԿարմիր Աւետիսն օրհնեաց կաթողիկոս Աշթամարայ՝ ներհակ Թումայ կաթողիկոսին²⁵. և Թումայն, զԱրծկեցի Սահակ պարոնտէրն օրհնեաց կաթողիկոս ընկեր իւր:

ՌձԽԱ (1692) յապրիլ 13, ի յառաւօտէ աւուրն արեգակն նուաղեցաւ ի լուսոյն և դարձաւ ի գոյն կապարի. և մէդ պա-
20 եաց զերկիրն այնպէս, որ մարդիկ զմիմեանս ոչ տեսանէին ի մէջ ցերեկի և մինչև ցերեկոյին կարմիր փոշի տեղաց յերկիր, վասն մեղաց մերոց²⁶.

Ի սոյն ամի սաստիկ մահ եղև անդրանկաց:

Եւ դարձեալ ի սոյն ամի Իսմայիլ փաշայն տասն տասն
25 խուրուղ խարաջ էառ:

Ի սոյն ամի հոկտեմբեր 27, յաւուր հինգշաբթի, սաստիկ շարժ եղև ընդ երեկս երեք-չորս անգամ²⁷:

ՌձԽԲ (1693) հոկտ[եմբեր] 9 մայրս մեռաւ:

ՌձԽԴ (1695) Գուրգի Մահմատ փաշայն եկն ի քաղաքն
30 Վան յօգոստոս 18. սա ետ պլիկ կտրել և զտարադաճ շինեաց. և ի նոյեմբեր 20 մանզուլ եղաւ. սա երկու անգամ մախթու էառ ամենայն վանօրէից²⁸:

Ի սոյն թուին սուրբ Երուսաղէմայ նուիրակ Մխիթար վարդապետն ի քաղաքն եմուտ հինգ հոգւով:

Ի սոյն թուին մարտ 5 մահտեսի Շահպանդար խօճայ Սա-
35 հակն մեռաւ ի Խօշապն և յետ վեց աւուր ասլա բերեալ ի քաղաքն թաղեցին յաւուր տօնի սուրբ Լուսաւորչին:

ՌձԽԵ (1696) յամսեան մայիս անազին շարժ եղև յերկիրն Մակուայ, || որ և սուրբ աթոռն Թագէոսի խախտեալ բեկբեկեցաւ²⁹:

Ի սոյն թուին ի քաղաքն Բազէշ, յունիս 10, սաստիկ շարժ եղև և բազում մեծածախ շինուածք, տունք և ապարանք կոր-
40 ծանեցան և աւերեցան և բազում անձինք մեռան:

Ի սոյն թուին փետրվար 8 Ջաթբաւիլ օղլի Ուսուֆ փաշայն եկն ի Վան:

ՌձԽԶ (1697) մեծ պահոց առաջի երկուշաբթի Տուրսուն փաշայն ի Վան քաղաքն եմուտ և ի մարտի աւուր 20, գար-

նանամտին սպան ի զօրաց իւրոց ոգիս տասն. և այլք գաղտ փախեան, քանզի կարավան էին թալանեալ. և ի յայսմ փախըստական զօրացն այր ոմն մնաց ի Խօջապ առ պարոնն, որոյ անուն Դուչուկ Մուստաֆայ ասէին, որ և զկայնքան անուանի զօրաւոր, մինչդի հոչակեալ համբաւեցաւ անուն նորա առ թագաւորն, որ և ի ՌՃԽԸ (1699) առաքեաց թագաւորն նմա խիլայս. և հրամայեալ զօրս ժողովել և գնալ ի վերայ Բասրայու, որ ելեալ գնաց րազուժ զօրօք և անդէն սպանաւ³⁰:

10 Ի սոյն թուին Յառաջնաւորաց պահոց չորեքշաբթի, որ էր յունվար 27, Կարապետ վարդապետն վախճանեցաւ ի Վարազ. սա եկաց առաջնորդ զամս 17 և ի նոյն օր մեռաւ յորում ծնեալն էր: Եւ քաղաքացիքն առաքեցին ի Բաղէշ և բերին զՍտեփաննոս վարդապետն. և ի մարտի 22 կարգեցին զնա առաջնորդ քաղաքիս Վանայ, որ եկաց 18 տարի:

15 Ի սոյն թուին զՎարազայ վաքիլ խօջայ Խանամիրն և զՎարազայ տէր Մարգարայն ծեծեցին զուլ աղասիքն. և ամէն մէկին ԴՃ (400) փայտ զարկին և զԿարապետ վարդապետի ապրանքն խնդրէին:

20 Ի սոյն թուին սպահանցի Ստեփաննոս եկեալ յէջմիածին 117 նոյեմբեր 2 եղև կաթողիկոս և աքսորեաց զնահապետն³¹. և դարձեալ ի սոյն թուին հաստատեցին կրկին զնահապետն և զՍտեփաննոսն ընկեցին³²:

Ի սոյն թուին Հոգևոյ գալստեան երկուշաբթի Թումայ կաթողիկոսն Աղթամարայ էառ զՎան մայիս 23, յաւուրս Տուրսուն փաշային. և յաջորդ ամի ապրիլ 1 Թումայ կաթողիկոսն վախճանեցաւ: Սոյն Թումայ կաթողիկոսն զձեռնադրութիւն իւր առեալ էր յԵղիազար կաթողիկոսէն Էջմիածնայ:

Ի սոյն թուին Մարտիրոս վարդապետն նորոգեաց զՎարդիկ հօր եկեղեցին զանազան յօրինուածով. սա յաշակեքտաց Բաղիշեցի Վարդան վարդապետին էր:

30 ՌՃԽԷ (1698) յամսեան փետրվարի Ստեփաննոս կաթողիկոսն վախճանեցաւ յԵրևան ի բանտի, բազում չարչարանօք, յորոյ վերայ լոյս էր³³:

ՌՃԽԷ (1698) մարտ 12 Սարի Օսման փաշայն եկն ի Վան և յուլիս 4 գնաց. սա սպան զՍինան տաճիկն, զի և ինքն մի ենգիչարի սպանեալ էր³⁴:

Ի սոյն թուին յօգոստոս 21 Սլի փաշայն եկն ի քաղաքս Վան երկու որդւովքն: Այս այն Ալի փաշայն է, որ յառաջագոյն ի ՌՃԼԴ (1685) թուին եկեալ էր ի քաղաքս և զըջապատ խանդակն ետուր պեղել: Սա հոկտեմբեր 22 գնաց ի պատերազմ ի վերայ Մանժկերտու և այրեաց բազում գաւառս. ապա դարձաւ ի Վան. և սպան զՇաքանն, զՇատօն, և զմիւս այլ ոմն Հայ կախեաց ի միում աւուր ի դեկտեմբեր 8: Սա զԴադտագրան մօտի աղբիւրն, որ է մերձ չահիրին, կամարակապ շինեաց յիշատակ իւր և գնաց ի Բասրայ:

45 Ի սոյն թուին յօգոստոս 2 Կայծակ Յովհաննէս վարդապետն եղև կաթողիկոս Աղթամարայ: 118

Ի սոյն թուին Թօխմախ ըոէս Միրաքն զասնաքի աւելորդ գլխահարկն դաւթարով սահմանեալ հաստատեաց, որ ամենայն ոք թէ ունթաքար և թէ ոամիկ տացէ զխարաջն ըստ դիպման աւուր և ժամանակին³⁵,

5 ԹՃԽԸ (1699) Ի մուտն յունվարի, մեծ և անուանի, Արդար Իսահակ վարդապետն եկն ի Վան, որ էր այր ծերունի և յոյժ առաքինի. և ամենայն ներքին և արտաքին դիտութեամբ և փիլիսոփայական իմաստութեամբ զարդարեալ. և քաղաքացիքն յոյժ պատուով և փափազանօք ընդունեցին զնա իբրև զլուսաւորիչն Հայոց. և յետ երեք ամսոյ մեծ պարդեօք առաքեցին զնա յաթոռն իւր ի Թաղէոս Առաքելոյ վանս:

Ի սոյն թուին յաւուրս Ալի փաշային մարդագլուխ մէկ մէկ ոռապ խառաջի կոտոր ժողովեցին. և միւս տարին այս ծեր Ալի փաշայս յունիս 22 գնաց ի վերայ Բասրայու երկու որդովք հրամանաւ Թագաւորին, զի Արապն պատեալ էր զնա շուրջանակի. և հասեալ ի Բաղդատ և անդ մեռաւ³⁶,

Ի սոյն թուին սեպտեմբեր 13 ի հասարակ օրն արեգակն խաւարեցաւ ի լուսոյն. և եկաց այնպէս ժամս երկու և աստեղք երեւեցան յերկինս և Զամուշ օղլի Խալիլ աղայն, որ էր յաւուրսն յայնոսիկ նստեալ ի տեղի փաշային՝ հրամայեաց և ի նոյն օր Թափօր ելին Հայ և Թուրք³⁷: Եւ ի սոյն թուին սոյն Զամուշի Խալիլ աղայն և Նօհ աղայն առաքեցին ի Խօշաք. և մեծարանօք կոչեցին զԻբրահիմ բէկն ի պատիւ, որ էր տէր երկրին այնորիկ. սա ը որդի էր Շամզգին պարոնին, որ սպանաւ յՕմար փաշայէն, 118
25 ի ԹՃԼԲ (1683),

Ի սոյն թուին պապն Ֆոանկաց ընծայս առաքեաց հոգևոր աեառն մերոյ Նահապետ կաթողիկոսին՝ զարմանալի աթոռ մի և պատուական գաւազան մի և լաւ խալիչայ մի, որք էին անտեսանելի յաչաց մարդկան, և արժէին վեց քէսայ փող աւելի և ոչ պակաս³⁸,

30 ԹՃԽԹ (1700) տէր Յուսկան որդւոյ եկեղեցին նորոգեցաւ ձեռամբ Կոփեցի Սարգիս վարդապետին ի Բերկրի³⁹,

Ի սոյն թուին յապրիլ 27 Սարի Օսման փաշայն եկն ի Վան, և յունիս 15 գնաց ի վերայ Խիզնայ և Զեոնակայ⁴⁰. և անդէն մանդուլ եղև⁴¹,

35 Յօգոստոս 10 ի յայս թիւս յԱստուածածնի բարեկենդանի շաբաթ օր, որ է Նիքսոսի ժողովն, մեր Վանայ իշխանքն ոչ թողին յեկեղեցիսն ճով հրաշալիս ասել:

ԹՃԾ (1701) յաւուր տարեմտի Հայոցս, որ էր նաւասարդի 40 1 և սեպտեմբեր 27 Հոռմայեցւոց, յաւուր ուրբաթու Իսմայիլ փաշայն եկն ի Վան, յոյժ զանազան փառօք երեւելի և պատուական զարդուք: Այս Իսմայիլս եկեալ էր ի վերայ Զեոնակայ բերդին և անտի ելեալ եկն ի քաղաքս ի նոյն կողմանց. և եկաց մինչև յունվար ամսոյ 10. և անդէն յուրրաթ գիշերի գաղտ ի քաղաքացեացն առեալ ընդ իւր զսակաւս ի զօրաց իւրոց՝ թողեալ 45 աստ զորդին իւր և զինչսն և զայլ ամենայն զօրսն և յերեկոյին.

ել ի քաղաքէն և փախստական գնաց մինչև ի Զօրս⁴³, որ և իմացեալ զօրս Մահմուտանայ եկին ի վերայ նորա և թալանեցին ի ճանապարհին. և զոմանս սպանին և զրազուստ վիրաւորեցին, սակայն ինքն մա ըզապուրծ անկեալ ի Զօրս զերծաւ: Եւ զի սա
 5 յաղթեալ էր զԲարայն յանցեալ ամին, այն որ ներհակ էր բնդդէմ Պարսիցն, յորոյ պատճառէ եղեալ էր երախտաւոր Պարսիցն, որք սիրով ընկալան զնա, և զի ապստամբեալ ևս եղև ի յիւր թագաւորէն և գնաց անդ. և արդ՝ թէպէտ յառաջ սիրով ընկալաւ զնա խանն Զօրսայ, բայց յետոյ խորհրդով պարոնին Խօշապայ կողոպտեալ մերկացոյց զնա յամենայն փառացն և արար
 10 որպէս յետին աղքատս՝ ասելով, թէ Քրու լրտես եկեալ ես յՕսմանցւոց յերկիրս մերն, և կապանօքն առաքեաց զնա առ խանն Թաւրիզոյ. և նա ազգ արար շահին ի Սպահան, թէ այսպէս երևելի և անուանի ոմն եկեալ է ի մեզ. և զինչ որ գուհրամայեալ
 15 յես այնպէս առնեմք ընդ նմա: Եւ նա հրամայեաց մընալ անդէն մինչև ինքն ազդ արասցէ թագաւորին՝ և ներում խնդրեսցէ, որ և արար ինքն. և մինչ եկն դեսպան ի թագաւորէն տանել զնա փառօք՝ նա անդէն յաքսորս մեռեալ էր, ի մուտն ՌՃԾԻ (1703) թուին⁴⁴, Սա լուաւ. թէ ի թագաւորէն ֆարման ելեալ է իւրոյ
 20 գլխոյն, յորոյ պատճառէ քաղաքացիքն կալան զդատաւորն քաղաքին, և ի բերդն ձգեցին ի բանտի, զի նա ազդեալ էր փաշային զֆարմանն, որ եկաց ի բանտի, յունվարի 10-էն մինչև մարտ 20, ի սոյն թուին ապրիլ 24 ծեր Իսմայիլ փաշայն եկն ի Վան ի Յարզրումայ, սա ազգական էր Իսմայիլ փաշային, որ փախեալ
 25 էր, որ և աստ մեռաւ⁴⁵.
 Ի սոյն թուին մարտ 7, որ էր Մեծ պահոց առաջին ուրբաթն, յերեկոյեան ժամուէն. սաստիկ շարժ եղև ի քաղաքն Վան, բայց ֆլաս ոչ եղև, և դարձեալ ի նոյն գիշերն և ի կիրակի ցերեկն, ընդ և չորս անգամ շարժ եղև. և հասեալ ի չորեքշաբթի
 30 առաւօտեան ժամուէն սաստիկ և ահադին շարժ եղև, որ քաղաքն ամենայն ահարեկ եղեալ սասանեցան, և Հայ և Թուրք ամենեքեան թողեալ զտունս ելին ի քաղաքէն ի դուրս. և անմարդաբնակ եղև քաղաքն ամենայն. և ելեալ ի դուրս կազմեցին վրանս և անդէն բնակեցան. և սակաւ ոմանք որք ֆնացին ի քաղաքն, յեկեղեցիսն գնացեալ ննջէին տամբք և ընտանեօք. և հասեալ ի
 35 միւս շաբաթ օր, որ էր մարտի 15, դարձեալ ահագին շարժ եղև ի հասարակ աւուրն, յորմէ բազում տունք խախտեցան ի քաղաքն. և սակաւք բլան. մինչդի և միջին դուռն քաղաքին ևս խախտեցաւ, բայց ֆլաս. ինչ ոչ եղև մարդոյ նախախնամութեամբն Աստուծոյ. և այսպէս եկաց յերեման իբրև զնալ ի վերայ
 40 ջրոյ մինչև յօր գարնանոյ, և հասեալ ի նոյեմբեր 30 յաւուր կիրակէի ի վեց ժամուէն սաստիկ և ահագին շարժ եղև և ոչ ֆլաս⁴⁶, ՌՃԾԴ (1705) Նահապետ կաթողի ըզոսն մեռաւ⁴⁷. և ՌՃԾԶ (1707) թիւն սպահանցի Աղէքսանդր վարդապետ եղև կաթողիկոս
 45 էջմիածնայ.
 ՌՃՀԵ (1726) խիստ անդրանկամահ եղև յաշխարհի և մանաւանդ թէ ի քաղաքս Վան:

120

121

122

ቅድመጥያቄዎች

1. Այս երկու վկայութիւններն էլ տե՛ս և հմմտ. Գրեկոր վարդգեսու ժամանակագրութեան հետ (վերևում, էջ 381—382):
2. Առաջին մանրամասն տե՛ս վերևում, էջ 273, 285, ծանոթ. 1, ներքևում էջ 482: Փեր-դալեմյանը հավանաբար XII ժամանակագրութիւնից մոռնել է, ինչպէս այստեղ, այնպէս էլ Գր. վարդգեսու ժամանակագրութեան Գ. Աղանյանցի հրատարակութեան բնագրում:
3. Մանրամասն տե՛ս վերևում, էջ 283—284:
4. Տե՛ս և հմմտ. վերևում, էջ 284—285, ծանոթ. 8, ՄԺ 1, էջ 355, 381, ծանոթ. 12:
5. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 356:
6. Ալիքի համառոտ տե՛ս նաև Գր. վարդգեսու մոտ (վերևում, էջ 382):
7. Իսահակ ժամանակագիրն այս եկեղեցու վերանորոգումը նշում է 1680 թ. (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 309):
8. Այս վկայութիւնն արդո՛ք չի վերաբերում 1679 թ. հունիսի 4-ին տեղի ունեցած երկրաշարժին. և այստեղ հավանաբար տարեթիվը սխալ է նշված:
9. Տե՛ս Գր. վարդգեսու մոտ (վերևում, էջ 382):
10. Անհարկում է նշել միայն Այնթապցու էջմիածնում կաթողիկոս դառնալը Մահնազարանի ձե 1512 ձեռագրի հիշատակարանում սբա կաթողիկոս դառնալը նշված է. Քրիշտոսյան վերափոխման սբ. Աստուածածինի կիրակին... (էջ 559ր): Այսինքն 1682 թ. օգոստոսի 13-ին: Թեև մի այլ ժամանակագիր այս գեղքը նշում է «... յամսեանն օգոստոսի, Յովակիմայ և Աննայի տօնին» (ՄԺ, 1, էջ 310). այսինքն օգոստոսի 22-ին:
11. Տե՛ս. և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 357:
12. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 357:
13. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 357:
14. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 357:
15. Համառոտ ձևով տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 357:
16. Ալիքի համառոտ տե՛ս ՄԺ, էջ 357:
17. Այդպէս Գ. Աղանյանցի հրատարակութեան բնագրում:
18. Այս բանը, ըստ երևութիւն, Օսմանական Թուրքիայում ժողովրդից զբաղ կողմնակից մի միջոց էր: Այդ պատճառով էլ յուրաքանչյուր փաշա զանազան կամայական կարգադրութիւններ էր անում, իբրեւանութեանը ենթակա շրջանում: Գրա մասին է խոսվում նաև 1672 թ., Բաղեշում ընթերցանված Մատոցի հիշատակարանում. «Ձի յայտ ամի եկն փաշայն ի Ստամբուլայ ի քաղաքն Բաղէշ և բազում վիշտ և նեղութիւն հասուց թրխտոնէից և արար զաղաղայ, թէ քրիստոնէայ անուն ոչ գիցէ զօտի: Նւ ամենեքեան... ընկեցին զօտիս իւրեանց և եղին ջօլօղ, ոմն զալփախ և ոմն թաղիս, ոմն զլուխ ի բաց շրջէր [ի] վերայ երկրիս»... (Ձ 4904, էջ 284ր):
19. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 358: Այսպէս հեղինակն առանձին գեղքերի մասին նշում է, «որ և մեք աշօք տեսաք»:
20. Գյուղ պատմական Ռշտունիքում:
21. Զարմանալին այն է, որ վարդան Բաղիշեցին ոչինչ չի հաղորդում ոչ իբր ժամանակագրութեան մեջ և ոչ էլ իբր թողած հիշատակարաններում: Անանուն վանեցի մի ժամանակագիր մանրամասն է հաղորդում այդ պայքարի մասին, շնչով նաև պատճառ (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 358):
22. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 358:
23. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 358:

24. Աի ժամանակագիր Նահապետի կաթողիկոս օծվելը նշում է 1691 թ. օգոստոսի 20-ին (ՄԺ, 1, էջ 310):

25. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 384:

26. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 359: Այս տեղեկությունը հաստատում է Միքայել Բուլեցին 1692 թվին իր հիշատակարանում միաժամանակ հաղորդելով հետաքրքիր այլ տեղեկություններ ևս: Բերում ենք հիշատակարանի մեզ հետաքրքրող մասը.

«...աւարտեցի ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ կամք ի տարաւորոս ի ձեռս այլազգաց և եմք խիստ նեղեալ և հալածական եղեալ... ՌՃԽ (1691) Թուին եղև շարժ, բազում տեղիք բլան, բազում մարդիկ մեռան: Եւ եղև հեծելաբուժիւն (sic)՝ Մոկաց ողորոն զնաց ի վերայ Յողմայ և զոչխարն թալան երեք. յետոյ յանկարծակի եկաւ Բուխասն ի վերայ Մոկայ, ի Յայտնութեան, բոլորն գծիղի ձոր այրեցին և բազում աւար հարին. յետոյ Մոկաց Զինալպէկ զնաց ի Բոհտանից զէջօրէք աւերեց. զՍեպկպոց զեկեղեցին քակեց, զԱղբլուան թալանեց, զԿճաւ, ու զՅառճանց, ու զՄակնի հարկաառու արար. յետոյ եկաւ աղէմ, ի Յակարոյ, Խանաւալ անուն ի Մոկս առ ի հաշտեցուցանել զնոսա, բազում հարկ և տուգանս էաւ, մինչև Ըսպարկերտ և Խարխոց. յետոյ բմբուսեց մախաւսի մասֆոր անուն ի Մոկաց քաղաքէն ի հետն տարաւ մինչև ի Նանենց. յետ այնորիկ քրիստոնէայն ի յանէն անօրինաղն փախըտական լեալ ի մէջ ձմբուսն: Նանինից էջ ի Զբափն բոկոտամբ ի մէջ զիշերին և եկն ի բերդն Մոկաց ի բազում տանջանացն և ի զբառասառցէն կատարեցաւ ի Դրիստոս...: Յետոյ ապրիլէլ ամսոյն ի յառաւօտման ժամէն մինչև ցինն ժամէ աւուրն արեկակն խաւարեցաւ, մոխիր և փոշի թափաւ ի վերուստ, վասն մեղաց մերոց և կամք ի միջի և զվերջ Աստուած գլխալէ, զիտոզն ամենայնի՝ (№ 5502, էջ 231ա, 232ա). պրոֆ. Օպպոլցերը 1692 թ. արեւի խաղաբուժը նշում է փետրվարի 17-ին և օգոստոսի 12-ին) („Canon der Finsternisse“) էջ 276):

27. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 359:

28. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 359:

29. Իսահակ վարդապետ ժամանակագիրը, 1696 թ. երկու անգամ է երկրաշարժ հիշում, որոնցից մեկը նշում է ամսաթվով՝ ապրիլի 14-ին (ՄԺ, 1, էջ 309, 311):

30. Համառոտ կերպով տես ՄԺ, 1, էջ 359:

31. Այս վկայությունը հաստատում է Իսահակ վարդապետ ժամանակագիրը (ՄԺ, 1, էջ 310): Իսկ մի ուրիշ հիշատակագիր հետևյալ հետաքրքիր մանրամասնություններն է գրում: «[Ա]րդ գրեցաւ... Թվին ՌՃԽԾ (1696) ի սեպտեմբեր Ի (20): Այս ամսոյս Ը (8) օր Նահապետ կաթողիկոս մայրուղի եղաւ, ԺԸ (18)-ն օր Զուգտյեցի Աղէկսանզը վարդապետն եկաւ էջմիածին փոխանորդ Ըստեփաննոս կաթողիկոսին: Եւ Նահապետ կաթողիկոսն պիտի տանէն ի Տաթևոյ յանապատն, ճանապարհին փախաւ, զնաց ի թարվէզ քաղաքն մտաւ շահի տներ. յետոյ եկաւ Երևանայ խան, կաթողիկոս հետալով հանիցեն զՆահապետն շահի տնէն բերեն Երևան: Նոյեմբեր ամսոյ ի Ա (1) եկաւ Ըստեփաննոս կաթողիկոս էջմիածին, կիրակի օր, երկուշաբթի ձեռնադրեցաւ կաթողիկոս, օծաւ Յամթիցի Մինասէն, որ է առաջնորդ լուսաբուրգի գերեզմանին. ԺԴ (14) եպիսկոպոսք էին. այսոցիք էին՝ մեծն Մահակ վարդապետ, Մինաս վարդապետ, Մուղնու առաջնորդ Գրիգոր վարդապետ, Սաղմոսավանից Մարուդ վարդապետ, Ոհանավանից առաջնորդ Յովսափ վարդապետ, Ամենափրկչին առաջնորդ Մեսրոպ վարդապետ, Ազուլխայ Ոհան վարդապետ» (№ 5495, էջ 78բ):

32. Այս մասին տե՛ս այլ վկայություններ ևս, ՄԺ, 1, էջ 285, 287, ծանոթ. 10, էջ 313:

33. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 284, 312:

34. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 359:

35. Արդյոք այս միջոցառումն է եղել 1702 թ. վանեցիների ապսամբության պատճառը (հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 381):

36. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 359:

37. Հմմտ. նույն տեղում, էջ 359: Ըստ պրոֆ. Օպպոլցերի, 1699 թ. արեւ խաղաբուժ է մարտի 31-ին և սեպտեմբերի 23-ին (ըստ Գրիգորյան տոմարի, տե՛ս „Canon der Finsternisse“, էջ 278):

38. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 359:

39. Մատենադարանի № 4034 ձեռագրի հիշատակարանում, զրին Աբրահամ գլխավոր, 1697 թվին, նրա մասին հետևյալ հետաքրքիր տեղեկությունն է թողել. «... յիշեալէք ի

մաքրովայլ յազօթս ձեր... աէր Սարգիս մեծ վարդապետն (զոր Կոփեցի ասեն), որ է ի Կարնոյ մայրաքաղաքէն և այժմ է արքեպիսկոպոս և առաջնորդ մեծ նահտնդին Վազար- շահերաոյ բազմեալ յաթոռ պոսատֆրօնդէսիական ի որ. և յարքայաշէն վանս, որ...կոչի որ. Գրիգոր, որ բազում վաժիաքմամբ և եռանդնոտ սիրով եա գծագրել զսր. աառս...» (էջ 223բ): Բնագրում վաղագծերում նշվածը գրված է լուսանցքում:

40. Մի ժամանակադրի մոտ այս տեղանունը «Զըռկանայ» ձևով: Կարծում ենք որաւյզը Զեռնակն է, դրուգաքաղաք Խոշապից 4 ժամվա ճանապարհ հեռու, Խոշապ գետի ափին:

41. Տե՛ս և հմմա. ՄԺ, 1, էջ 359:

42. Բերդ, որի անունով էլ կոչվում է խանությունը: Վերջինս ընկած է Մակուի, Խոյի և Նախիջևանի խանությունների միջև:

43. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 360:

44. Տե՛ս և հմմտ. նույն տեղում, էջ 360:

45. Տե՛ս և հմմա. նույն տեղում, էջ 360:

46. Մի ժամանակադիր նշում է ամսաթիվը՝ հունիսի 13, տե՛ս նույն տեղում, էջ 304:

XVIII

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԴԻ ԱՌԱՔԵԼԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVIII Դ.)

Ա.

Ստորև բերվող բնագիրը, որ գտնվում է Մատենադարանի № 1786 ձեռագրի 44ր—49ր էջերում, առաջին անգամ հրատարակեց պրոֆ. Աշ. Արահամյանը, 1941 թ., Մատենադարանի Գիտական նյութերի ժողովածու-ի I հատորում¹։ Հենց այստեղ էլ հրատարակիչը, ենթադրաբար, սա վերագրել էր Մարտիրոս դի Առաքելին, թեև այդ բանի համար նա չունեւր ուղղակի ցուցում։ Սակայն, կարծում ենք, պրոֆ. Աշ. Արահամյանը ճիշտ է վարվել, ճորովհետև, ինչպես գրում է, նախ՝ ժամանակագրությունը պարունակող ձեռագրի գրիչը նա է (Մ. դի Առաքելը—Վ. Հ.) և ապա՝ ժամանակագրության վերջին թվականը համընկնում է ձեռագրի գրչության ժամանակի հետ։ Դժվարանում ենք կասկածել, որ Մարտիրոս դի Առաքելը, որը գրել է ամբողջ ձեռագիրը՝ օգտված լինի նույն տարում կազմած մի այլ հեղինակի ժամանակագրությունից²։ Հավաստի համարելով այս ենթադրությունը, ժամանակագրությունը հրատարակում ենք երկրորդ անգամ Մարտիրոս դի Առաքելի անունով։

Սրա կենսագրությունից մեզ շատ քիչ բան է հասել։

Այդ սակավաթիվ փաստերը գտնվում են № 1786 ձեռագրի տարրեր էջերում, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, Մարտիրոս դի Առաքելի ճանապարհորդական տետրը պետք է լինի³։

Հստ այդ տեղեկությունների, 1709 թ. Մարտիրոսը եղել է Շիրազում, 1722-ին՝ Բենդեր Աբասում և Բենդեր Սուրաթում, 1723-ին՝ Լիվոռնոյում և այլն։

Ժամանակագրությունը սկսվում է մի փոքրիկ ներածականով, որտեղ խոսվում է Սեֆյան դինաստիայի հիմնադիր Իսմայիլ I-ի նախորդների մասին, ապա սկսվում է բուն ժամանակագրությունը՝ Սեֆյան թագավորների հաջորդական շարքը՝ Իսմայիլ I-ից մինչև Թահմազ II-ը, Այս մասում բավական համառոտ նշված են յուրաքանչյուր թագավորի ժամանակ տեղի ունեցած նշանավոր եղելությունները։ Այդ տեղեկությունները, սկսած շահ Սեֆի I-ի շրջանից, դառնում են բավական մանրամասն և ուշագրավ։ Ժամանակագրությունն ավարտվում է 1729 թվին Թահմազ Ղուլի խանի,

¹ Երևան, 1941 թ., առաջաբանը՝ էջ 93—95, բնագիրը՝ էջ 95—100։

² Նույն տեղում, էջ 93։

³ ՄԺ, I, էջ 263։

ապագա նադիր շահի կողմից մի շարք քաղաքներ նվաճելու վկայություններով: Արժեքավոր և հետաքրքիր են ժամանակագրության երկրորդ մասի տեղեկությունները, սկսած XVII դարի 50-ական թվերից, որտեղ խոսվում է Ավղանստանում տեղի ունեցած գահակալական կռիվների, լեզգիների, ավղանների ասպատակությունների, Պյոտր I-ի դեպի Անդրկովկաս և Պարսկաստան կատարած արշավանքի, ինչպես նաև Օսմանյան թուրքերի ասպատակությունների և պատերազմների մասին:

Ժամանակագրության սկզբի մասի համար հեղինակն օգտագործել է գրավոր առանձին աղբյուրներ, որոնց միջև նկատելի եղած տարբերությունները նա նշում է «այլ կասեն թէ» կամ «ասեն թէ» միջանկյալ բառերով:

Սկսած 1721 թվականից հեղինակը մերթ ընդ մերթ ակնարկում է դեպքերին իր ժամանակակից լինելը «արդ այժմ, յորժամ է» կամ «որ է այժմ այսպէս» բառերով: Այսպիսով, ժամանակագրության հիմնական և արժեքավոր մասը կազմում են հեղինակին ժամանակակից դեպքերի տեղեկությունները:

Ժամանակագրությունը ձեռագրում ընդհանուր վերնագիր չունի: Մի քանի փոքր վերնագրերի ներքո շարադրված է կոնկրետ նյութը: Այդ վերնագրերը գրված են ձեռագրի ժամանակագրությունն ընդգրկող բոլոր էջերի վերին լուսանցքներում. դրանք են՝

- ա) Կարգ և թիվ թագաւորաց Պարսից:
- բ) Առումն թագաւորութեան Պարսից ի Յաղվանէն:
- գ) Առումն աշխարհաց Պարսից՝ Օսմանցոց և Ռուսաց:
- դ) Առումն աշխարհաց Պարսից՝ Օսմանցոց:
- ե) Մարտ Օսմանցոց ընդ Աղվանս և ընդ Պարսից:
- զ) Մարտ Պարսից ընդ Օսմանցիս:

Նպատակահարմար գտանք այս վերնագրերը տեղափոխել յուրաքանչյուրը համապատասխան նյութի շարադրման սկզբում, այդ մասին հիշելով ծանոթագրություններում:

Ինչպես նշեցինք, ժամանակագրությունն ավարտվում է 1729 թվականով, նշանակում է, հեղինակն այն կազմել է 1729 թվից հետո, հավանաբար 1729—30 թվերին: Բնագիրը հրատարակում ենք նույնությամբ ուղղելով միայն կետադրությունը:

XVIII

Կարգ և թիւ թագաւորաց Պարսից¹. Ի Թուարերութեանս Հայոց Պիժ (1397) յորժամ Հանկ Թամուրն յել երկրէ իւրմէ² և եկն երկիրս Ատրպատականի, զՎան, զԵրևան և զՆախշուան աւերեաց, էր տէր Արտաւիլոյ շէխոն, անուն Սէֆի, Սորայ որդի լեալ շէխ Հայդար անուն, որ առեալ է իւր կնութիւն զքոյր Յեազուր թագաւորին, որ էր տէր Թաւրիզոյ: Եւ էր սայ, այս Յեազուր թոռն Ջանշահ թագաւորին³, եւ այս շէխ Հայդարէս և Յեազուր թագաւորի քերէն ծնանի որդի և անուանի Իսմայէլ: Այս շէխ Հայդար և կինն իւր խորին դեղով սպանանել զՅեազուր թագաւորն, զի ինքեանք առցեն զթագաւորութիւնն: Եւ սիրոյ պատճառօք կոչեն զՅեազուր թագաւորն ի ճաշ և տան ուտել նմայ զդեգեալ կերակուրն: Եւ յետ զգալոյն թէ դեղեալ է կերակուրն և տայ նոցա ևս բռնութեամբ ուտել. և մեռան երեքեանս՝ Յեազուր թագաւորն, շէխ Հայդարն և կին նորայ: Եւ մանուկն Իսմայէլ փախստական տարան յԱխթամար կղզի և անդ սքնանի⁴, եւ յորժամ հասանէ յարբունս հասակի բերեն զնա ազգականն իւր և ասեն, թէ սայ է ժառանգն երկոցունց կողմանցն, քանզի սայ է ժառանգն⁵:

1. Շահ Իսմայէլս նքստի թագաւոր Թարվէզ ի Թուին Հայոց ՋՄ (1501), գնաց յԱսպահան պատերազմեցաւ ընդ Ալվանդին և փախոյց զնայ և ինքն էառ զթախտն և նստաւ: Եւ ի թվին ՋՀԵ (1526) մեռաւ, որ թագաւորեալ ամս ին (25)⁶:

2. Շահ Թահմազ, որդի շահ Իսմայիլին նստաւ թախտ թվին ՋՀԵ (1526): Եւ թվին ՋՀԹ (1541) գնաց էառ Երևան, Գանջայ, Շամախի, գնաց ևս ի Վրաց տուն և բազում աւերութիւն արար: Գարձեալ ի սոյն թվին թագաւորն Հընդկաց Հումայուն նեղացեալ ի թշնամեաց եկն առ շահն⁷ և առեալ ի սմանէ զօրս իբրև ԻՌ (20.000) և տարեալ յաշխաբն իւր, պատերազմեցաւ, և կոտորեաց զթշնամիսն իւր, և փախոյց, և զերկիրն իւր գրաւեաց, և այլ բազում քաջութիւնս արար շահ Թահմազս, որ գնաց մինչ ի Վան, Եզնկան և զԱրգրում աւերութիւն դարձոյց: Մեռաւ թվին ՌԹԲ (1573)⁸, թագաւորեալ սորայ ամս ԽԸ (48) և այլք ասեն թէ՝ ԾԱ (51):

3. Շահ Իսմայէլ նստաւ թախտ թվին ՌԹԳ (1574), որ թագաւորեալ սորայ ամս Բ (2) և մեռաւ ի թվին ՌԻԳ (1575)-ին, եւ (1. դարձեալ ի սոյն թվին, ասեն թէ, եղբայր սորայ Թահմազ

անուն, թախտ նստուցին և յետոյ ի մէջ բաղանեացն խեղդեցին
այո շահ Թամազին, 2. և յետ սորայ, եղբայր սորայ, սուլթան Հայ-
դարն սպանին և ապա գնացեալ մեծամեծքն, 3. դպստիկ ղա-
նամայէլն բերդէն դուրս բերին թախտ նստուցին, որ և յետոյ
5 սպանին, և սայ ես էր եղբայր սոցայ, 4. Ամիր Համդայ միր-
զէն ևս, եղբայր սոցայ, սպանին, որ այս ամենայն եղև ներ երկու
ամուս)՝¹³:

4. Շահ Խուզայրանդայ, որ էր որդի շահ Թահմազին և եղ-
բայր շահ Իսմայէլին այլե եղբայր այս չորեքունցս, նրստաւ թախտ
10 թվին Ռիէ (1578): Եւ էր սայ շէխ, և պակասեալ ի լուսոյ, որ
էր կարգեալ ի հօրէն իշխան յերկրին Խորսանայ¹⁴: Այլ էր սայ
յոյժ անարի վատթար ի գործս թագաւորութեան. ի սորայ ժա-
մանակս առին Օսմանցիք զԹաւրիզ, զԵրևան, Գանջայ, Շամա-
խի¹⁵, Եւ այլք ասեն, թէ վերոյ ասացեալ Ամիր Համդէն սորա որդի
15 էր, որ սպանին Կարմրագլուսքն տիրատեաց, այսինքն Ղզրաշքն,
որ իսկոյն իմաստեալ սրտիւ եկեալ առ միւս որդին իւր Աբաղն,
որ կարգեալ էր զնայ իշխան երկրին Խորսանայ և կացեալ ամս
ինչ մեռաւ, թագաւորեալ ամս Գ (3) անարիս այս:

5. Շահ Աբաղ, որդի շահ Խուզայրանդային, թախտ նստաւ
20 ի Մաշադ, թվին Ռիթ (1580)¹⁶: Սայ յոյժ խոհեմ ի գործս թա-
գաւորութեան և յաղթող ի պատերազմի: Էառ ի ձեռաց Օսման-
ցոց զԹաւրիզ, զԵրևան, զԳանջայ, Շամախի և հասեալ մինչև ի
Վան և զԲասեն աւերեաց: Եւ անտի զամենայն ազգս Հայոց
քշեաց, սկսեալ անտի մինչ Երևան: Եւ անտի բերեալ ամս Երասխ
45 գետոյն, որ էր թիվ ՌԾԴ (1605) մուտ տարոյն¹⁷: Ընդ նմին և
գիւղաքաղաքն Ջուղայ քշեաց և տարաւ յԱսպահան բնակեցոյց
և ի գաւառս նորայ սփռեաց: Այս է մէծ սուրդունն. որ և յետ
Բ (2) ամի եղև սով սաստիկ, մինչ Գ (3) ամ, այնպէս որ մար-
դիք զմեռեալս և զկենդանիս սպանանեալ ուտէին, որ է սարսռելի
30 ի լսելն¹⁸:

Եւ թվին ՌԿԲ (1613) գնաց ի Վրաց տուն և զբաղումս դե-
րեցոյց և բերեալ ի Պարսկաստան բնակեցոյց:

Եւ թվին ՌՀԱ (1622) գնաց ի Ղանդահար և էառ պատե-
րազմաւ զբերդն, և զՀարաթ¹⁸ էառ ևս:

35 Ի սոյն թվին գնաց Իմամղուլի խանն էառ զՀուրմուզ¹⁹, Եւ
այլ բազում արիւնթիւն արարեալ, բայց յոյժ նեղեաց զազգս
Հայոց և երկիրս Հայոց ցիր ե ցան արար և անբնակ արար Հա-
յաս տուն և ոչընչացոյց զերկիրն. որ մեռաւ ի թվին ՌՀԸ
(1629), որ թագաւորեալ ամս ԽԹ (49):

40 [8]. Շահ Սէհֆի, թոռն շահ Աբաղին նրստաւ թախտ թվին
ՌՀԸ (1629): Ի սորայ աւուրս և ի սոյն թվին Մօլսէս կաթողի-
կոս նստաւ յաթոռ Էջմիածին և գնաց առ շահն և բղհարիւր
թուման մուղադայն Էջմիածնայ վերացոյց. որ ետ Գ (3) ամաց
տէր Փիլիպոս կաթողիկոս նստաւ և գնաց առ շահն խնդրեաց
45 յաջն սուրբ Լուսաւորչին և երեք Էջմիածին:

Եւ սուլթան Մուրադն թվին ՌՕՁԷ (1638) գնաց Բաղդաա

էառ. և զԵրևան ետուն շահին. և այնմհետէ եղև հաշտութիւն ի մէջ երկոցունցս²⁰: Մեռաւ թվին ՌՂԱ (1642), թագաւորեալ ամս ԺԳ (13),

[7]. Շահ Արաղ Երկրորդ, որդի շահ Սէֆուն, նըստաւ թվին 5 ՌՂԱ (1642) մայիսի ԻԶ (26): Սայ ասի թէ քրիստոնեայսէր էր: Եւ ի տիս մանկութեան նստաւ²¹, Եւ ասեն թէ էր յոյժ ուղղադաս:

Եւ ի թվին ՌՂԷ (1648) գնաց ի Ղանդահար և էառ զնայ 46 ա պատերազմաւ ի ձեռաց Հընդկաց: Եւ կոտորեաց զամենայն զօրականսն, որ ի բերդին էին:

Եւ ի թվին ՌՃԱ (1652) Շահիջհան թագաւորն²² Հընդկաց առաքեաց որդի իւր, շահաստայ Օվրանգզիրն²³ ԷՃՌ (700.000) մարգով և Սագուլա խանն սարդար կարգեաց ի վերայ Ղանդահարայ, որք եկեալք ասպատակեցին զբերդն և Բ (2) կէս ամիս 15 նստան, ԻՌ (20.000) մարգ սփահի ջարթվեցան, թող զօրգիբազարի մարդն և բեռնակիրսն, ապայ յետ դարձան զն[ա]ցին:

Եւ դարձեալ ի թվին ՌՃԲ (1653) միւս անգամ Շահիջհանն առաքեաց մեծ զորդին իւր Գարաշուքուրն այլ ևս ԷՃՌ (700.000) մարգով, որք եկեալք Գ (3) ամիս նստան շուրջ զՂանդահարօջն, 20 ԼՌ (30000) մարդ ջարգեցաւ սփահի, թող զօրդիբազարի և բեռնակիր և զայլ ծառայս և ոչ կարացին առնուլ դարձան յետս յերկիրն իւրեանց ի Հընդստան:

Եւ այլ բազում արիութիւնս ցուցեալ այս երկրորդ շահ Արաղս մեռաւ ի թվին ՌՃԺԵ (1666) թագաւորեալ ամս ԻԴ (24),

25 8. Շահ Սուլէյման, որդի շահ Արաղ Երկրորդին. յառաջ քան զայս, ասեն՝ թէ յետ մեռնելսյն շահ Արաղ Երկրորդին ասեն, թէ էր եղբայր այս Սուլէյմանիս, Սէֆի անուամբ, Գ (3) ամիս թագաւորեաց, բայց երկրայութիւն երևի զճշմարիտն ոչ երևի, այլ ասայ ասեն, թէ յառաջն անունն Սէֆի էր, որ միշտ հիւանդանայր, 30 վասն այս պատճառի անունն փոխեալ Սուլէյման: Բայց այլք ասեն, թէ յառաջին անունն Իսմայէլ էր և յետոյ Սուլէյման փոխեցին: Արդ՝ եթէ այսպէս և եթէ այնպէս, այս Սուլէյմանս թագաւորեաց յետ հօրն իւրոյ երկրորդ շահ Արաղի և թախտ նստաւ ի թվին ՌՃԺԵ (1666):

35 Ի սորա աւուրս խաղաղութիւն էր Պարսս, որ ոչ գոյր պատերազմ՝ ոչ ի Օսմանցոց կողմանէ և ոչ այլ կուսէ, այլ խաղաղութեամբ կայր²⁴. Մեռաւ ի թվին ՌՃԽԳ (1694)՝ին, որ թագաւորեալ ամս ԻԸ (28),

9. Շահ սուլթան Հուսէյն, որդի շահ Սուլէյմանին, նըստաւ 46 բախտ թվին ՌՃԽԳ (1694) յուլիս ԻԷ (27), յաւուր ուրբաթի և Աղարիայի թվին ՀԹ (79) զամար Թ (9) ի Յասպահան²⁵, Ի սորա աւուրս բազում պատերազմունք ի խորասան. մինչ զի ազգքն, որ կոչին Բլուշ և Աղվան եկեալք աւելէին ի քաղաքն Քրման և Քաշան և այլ բազում տեղիս, որ աւար առնելով մինչ ի Իսպահան ես գային²⁶, Մինչ ի որ անճար քնացեալ կոչեն թագաւորն Վրաց, որոյ անունն էր Գօրգին խան, որ սայ գնաց Քրման ի

Թվին ՌՃԽԵ (1696) և պատերազմեցաւ ընդ Բլօջին: Եւ կոտորե-
 եաց ի սուր սուրսերի զամենեսեան ե զմնացեալսն փոխստականս
 արար և նստաւ անդ մինչև ցԸ (8) ամ: Եւ յետ այնորիկ առա-
 քեցին զնայ ի Ղանդահար և բազում արիութիւն և քաջութիւն
 5 արարեալ անխնահ կոտորէր զամենայն Բլօջս և զԱղվանս: Եւ
 կեցեալ անդ ամս Դ (4): Եւ յետոյ զոմն Միր-Վէյիկ անուամբ,
 ազգաւ Աղվան, որ էր յիւզաշի յառէջ և յետոյ սուլթան եղև ի
 կողմանէ Պարսից, սայ յարուցեալ ի միում գիշերի դաղտ իւրով
 մարակահանօք արամ[բ]ք, որ մերձ Գորգին խանին ընտկեալ էր
 10 շորահազար արամբք, իրր բարեկամ և ցաւակից, ցուցանէր զինքն:
 Թվին Հայոց Ռ[Ճ]ԿԸ (1719) ապրիլ ամսոյ³¹ ի մէջ գիշերի, գաղտ
 էապան զԳորգին խանն և բերդն Ղանդահարայ էառ զինքն և
 գրաւեաց, քանզի զօրքն Գորգին խանին ելեալք էին և պատե-
 րազմէին ընդ Բլօջին և ոչ էին անդ Ղանդահար: Եւ յետ սորայ
 15 Բ (2) անգամ Պարսիք զօրք առաքեցին ի Ղանդահար, այլ ամե-
 նեքեան կոտորեալք յետս դարձան: Եւ յետոյ եկեալք այլ ազգ
 Աղուանքն³² առին զքաղաքն Հէրաթ և աւարի հարին զամենայն
 երկիրն Խօրասանայ, որոյ նեղեալ թագաւորն Պա[ր]սից գնաց ի
 քաղաքն Ղազբին և Թէհրան նստաւ մինչ ի Գ (3) ամ թերևս
 20 խորհիլ մարթասցի ինչ վասն Հէրաթայ կամ Ղանդահարայ և ոչ
 կարաց: Որ յետ Գ (3) ամաց դարձաւ ի Յասպահան թվին ՌՃՀՕ
 (1721) մայիսի Ա (1), թվին Աղարիայի ՃՁ (106) շրաթ Բ (2)
 եկն յԱսպահան³³ և նոսեալ վարանեալ խորհիւ և ոչ ձեռնահաս
 լինի || իրողութեանս:

Ի սոյն թվիս ՌՃՀՕ (1721) յորժամ շահն էր Թէհրան, քա-
 ղաքի ընակեալ զօրօքն, սորա էթիմադօվէն, որ է վազիրն, որ
 էր անուոնն Ֆաթայալի խան, ազգաւ Լազգի, Շամխալի տոհմէ,
 ապստամբեալ գաղտնի խորհէր սպանանել զշահն. որմէ իմացեալ
 շահին զնենգութիւնն նորա իսկոյն Բ (2) աչացն խաւարեցոյց
 30 և զամենայն ինչս նորա և զտուոնն գրաւեաց³⁰: Եւ արդ այժմ,
 յորժամ է թվականս մեր ՌՃՀՕ (1721) ապրիլ ԺԵ (15) և թվին
 Աղարիայի ՃՁ (106) շամս ԻՁ (26), օրս շաբաթ, որ է նոր կի-
 րակէի շաբաթ աւրն³¹, շարժ եղև Թաւրիզ մինչ ի ԼՕ (30) ժամ
 այնպէս անտգին երեւեալ և տատանեալ մինչ ի ՃԽԽ (140.000)
 35 մարդ մեռեալ և բազում տեղ երկիր պատառեալ և բազում տուոնս
 մարդկամբք փլեալ, որ է սարսուռի յիշելն:

Դարձեալ ի սոյն թվին և օգոստոսի ամսոյն Կովկաս լեռ-
 նային ընակեալ Լազգիքն եկեալք առին զքաղաքն Շամախի և
 ամենայն Պարսիկքն սուր սուրսերի մաշեցին և ամենայն մեր-
 40 ձակայ գաւառս՝ եթէ Շաքի, Շրվան և Ղարալայ աւարի առեալ,
 քանդեալ քայքայեցին, որ է այժմ այսպէս:

Առումն Թագաւորութեան Պարսից ի Յաղվանէն³³. Ի սոյն
 թվի 1170 (1721) և³³ որդի նոյն Աղվան Միր-Վէյիկին, որոյ անուոնն
 էր Միր-Մահմուդ, որ գրաւեալ նստէր Ղանդահար, եկն բազում
 45 զօրօք երկիրն Բրմանայ և էառ զքաղաքն պատերազմաւ: Եւ նըս-
 տաւ անգ աւուրս ԽՕ (40) և աւարի առեալ զքաղաքն ամենայն

բնակչօք իւրով և գեղորէիւք սուր սուսերի մաշեաց և զմնացեալսն աւար արարեալ, գերեալ զամենայն ուստերս և դստերս խազացոյց տարաւ երկիրն Ղանդահարայ անդ բնակեցոյց զամենայն գերեալսն:

- 5 Իսկ ի յետակայ ամին, որ էր թիվս Հայոց ՌՃՀԱ (1722) յունվար ամսոյ ել աստուածասաստ բարկութիւնն ի վերայ Պարսից, որ սքանչելաբար նշատուհասեցան ամենայն բնակիչք Պարսկաստանայ հանդերձ այն թագաւորաւն իւրեանց. քանզի ել ի Ղանդահարայ Միր-Մահմուդն այն, որ էր որդի այն Միր-Վէյի-
10 գին, ԺԲՌ (12000) Աղվան հեծելօք եկն ի վերայ ի Սպահանայ, Գուլնաբաթ կոչեցեալ տեղին, որ է Բ (2) կամ Գ (3) ասպարէզ, այսինքն աղաջ, մինչ ի Սպահան, ելին ի Սպահանայ զօրքն Պարսից շահ սուլթան Հուսէյնին իբր ՀՌ (70000) արամբք հեծելօք և ճակատեցան մինչ
15 ի կէս Ժամս որ և յաղթեալ Միր-Մահմուդն զօրացն Պարսից, ունինար կոտորեաց և մնացեալ զօրքն Պարսից փախեան քաղաքն ի Սպահան. Եւ յետ երկու աւուրց եկեալ Միր-Մահմուդն ԺԲՌ (12000) Աղվան զօրօքն իւրովք մերձ ի Զուղայ || Բաղի Ֆահրա-
20 ղաքն: Իսկ Հայք, որք կային ի Զուղայ, կէսն փախեան յԱսպահան և կէսն մնաց անդ Զուղայ. որ և եկեալ Աղվանքն Զուղայ չարչարելով և հարկանելով օր ըստ օրէ առին զամենայն ինչս և ըստացուածս Հայոց. որ և գերեցին բազում աղջկունս Հայոց անդ: Յորժամ եկն Միր-Մահմուդ ե պաշարեաց զքաղաքն էր
25 թիֆլս ՌՃՀԱ (1722) մարտ Ա (1). և նստաւ ամիսս է (7): Եւ եղև սով մեծ քաղաքին, որ ի վճարել կերակրոց կերին ձի, էջ և այլ այսպիսիս անսուրբ կենդանեաց, որ և յիշելն և գրելն է բան սարսուռի, քանզի կերան և դիակունս մեռելոց մինչ զի ասի, թէ բազում մայրք զորդիս իւրեանց սպանին և կերան ի սովու:
30 Իսկ յետ է (7) ամսոց անճարակ եղեալ շահն սուլթան Հուսէյն ել ի պալատէն իւրմէ Գ (3) ձիաւորօք և գնաց առ ոտս Միր-Մահմուդին և ասաց. «Որովհետև Աստուծոյ կամքն այսպէս է, եկ նիստ ի թախտ, եթէ կամիս կառաւարել դու: Եւ եդ ի գլուխն Մահմուդին զջղայն իւր: Եւ միւս աւուրն ել անտի Միր-Մահ-
35 մուդն և եկեալ եմուտ ի Սպահան քաղաք: Գնաց ի պալատն արքունի և նստաւ թախտ. և շահ սուլթան Հուսէյնն եդ ի կալանս: Եւ յետ Գ (3) ամսոյ կոտորեալ զամենայն շահադադէքն և զամենայն նախարարս Պարսից և բազումս ի մեծամեծաց և մօլայից, մինչ որ ասի, թէ ի սովոյ, որ բազումք և թէ ի որոյ վեց ՃՌ
40 (600000) անձինք մեռան ի Սպահան: Իսկ յորժամ պաշարեալ էր քաղ[ա]քն Բսպտհան Միր-Մահմուդն, որդի շահիս, որ էր Թահմազ շահադադէն, փախստեամբ գնաց Ղազմին նստաւ անդ քանի ամիսս, որ և հասին զօրքն Աղվանից, և անտի ևս փախըստեամբ եհաս ի Թաւրէզ³⁴, Եւ ս[ո]քայ ետ անուամբ թագաւոր-
45 բութեանն իւրոյ Մահմուդն. և էառ շուրջանակի քաղաքսն մինչ ի Քուշան և Շիրադ. և եղև թագաւոր անուամբ[մ]բն, հոկ-

տեմբեր ԺԲ (12) թվին ՌՃՀԱ (1722), յորժամ էառ Իսպահան քաղաքն և նստաւ³⁵,

Առումն աշխարհաց Պարսից՝ Օսմանցոց և Ռուսաց³⁶. Ի սոյն ամի ելին Օսմանցիք բազում պատրաստութեամբ ամենայն կողմամբ Պարսիկ երկրաւ³⁷, Բայց յայսմ ամի Ռուսն եկեալ զօրօք և էառ երկիրն Հագղու, Ղթարխու և Անդրիու բերդն, Եւ անտի մեծ կոտորումն եղև երկուց կողմանցն, Եւ անտի եկեալ զօրքն Ռուսաց ի վերայ բերդին Գարբանդու, այսինքն Գուռն արկաթի, որում կային Պարսիկք, և կամաւ հտուեն զբերգն և զքաղաքն, 10 Այլ և առին զԲաքու և մերձակա գաւառս³⁸, || Եւ ի սոյն ամի եկեալ զօրքն Ռուսաց և խաղաղութեամբ մտին երկիրն Գիլանայ, զՌաշտ, Հահիջան³⁹, Գասկար⁴⁰. և այլ ամենայն քաղաքս Գիլանայ՝ զի ի Նիազովու⁴¹ մինչ ի Աստարաբադ և այլ քաղաքս Մազանդարանու և ամենայն մերձակայ քաղաքս Կասբից ծովու կամաւ հտուեն, 15 Եւ մտին Ռուսքն ե նստան, և տիրեցին խաղաղութեամբ, Իսկ հետեեալ ամին, որ էր թիվ ՌՃՀԲ (1723), Վախտանգն, որ էր եղբօր որդի Գօրգին խանին անցելումդ յիշեցեալն և տէրն Թիֆլիզոյ և Վրաց աշխարհին, պատրաստութիւն առնէր զօրաց պահպանութիւն երկրին իւրոյ, վասն զօրացն Օսմանցոց, որք բանակեալ էին ի Ղարս, Ի սոյն աւուրս Մահմադղուլի խան ոմն, 20 որ էր բիճ որդի Թամբազ խանի, թոռն Հէբակլին Կախէթոյ՝ Վրաց տեսուն, սայ ի կողմանէ շահագայ Թահմազին, ել զօրօք Երևանայ և շրջակայկայ քաղաքացն, այլ և նոյն Կախէթու Վրացօքն ի վերայ Վախտանգին պատերազմէր, Եւ յոչ⁴² գտանել յաջողութիւնս ել և գնաց առ լեռնաբնակ Հագղիսն և հտ նոցա բազում ոռճիկս. առեալ ընդ իւր զօրս նոցա և յանկարծօրէն եհաս բան[ա]կն Վախտանգին և փախառական արար. և հմուտ ի քաղաքն Թիֆլիզ աւար առնելով, հտ զամենայն ինչս նոցա Հագղեացն և տիրեալ նստաւ, Իսկոյն լուեալ զօրացն Օսմանցոց, որ ի Ղարս նստէին, 30 Ե (5) փաշայ ելեալ դեպի Թիֆլիզ, Եւ Մահմադղուլի խանն առեալ զբալանին բերդին ել ընդառաջ, հտ Օսմանցոց, Եւ եկեալ Օսմանցոցն նըստան ի բերդին և տիրեցին զքաղաքն:

Ի սոյն թվին ել Հասան փաշայն Բաղդադու զօրօք բազմօք և գնաց էառ Քրմանշահ, որ և անդ վաղճանեցաւ մահուամբ:

Իսկ հետեեալ ամին, որ էր թիվ ՌՃՀԳ (1724), որդի Հասան փաշայիս, Ահմէդ փաշայ սարաքէր, այլ Ե (5) փաշայօք ել և գնաց բազում զօրօք ի վերայ Համադանու և պաշարեաց զքաղ[ա]քն իբրև ամիսս. քանզի ժողովեալ էին ի մէջ քաղաքին իբրև Ռ (1000) գիւղից և գաւառաց անհամար անձինս, Եւ սաստիկ 40 պատերազմաւ էառ զքաղաքն յամսեանն օգոստոսի, և սրոյ ճարակ տուեալ անձինս իբրև երեք ճիւ (100000) և գերեցան ամենայն գաւառօքն տղայս և աղջկունս և կանայս իբրև երկու ճիւ (100000). առին և ամենայն շուրջանակի քաղաքս ամենայն գաւառօք մինչ ի Հաւիզայ⁴³ և միւս կողմն մինչ ի Զանգան⁴⁴ և 50 Սուլթանիայ⁴⁵ և մինչ ի մերձ Իսպահան իբրև Գ (4) աւուր ճանապարհ, Բայց աւաղ աղէտալի գրչիս և արեան արտասուայ-

- խառն մեղանիս, քանզի որ Համադան բնակեալք էին երեք հա-
րիւր տուն Հայք, թող զդեղորէիցն շուրջանակի, այնպէս կոտո-
րեցան և դերեցան մին[չ] զի հազիւ թէ Լ (30) տուն դտանի
այժմ, որ երեք ձ (100) անձինք ի մէջ եկեղեցոյն էին կոտորեալ:
- 5 Առումն աշխարհաց Պարսից Օսմանցոց⁴⁶. Արդ ի սոյն թվին
ես զօրքն Օսմանցոց եյին ի վերայ Երևանայ և պատերազմեցան
յոյժ սաստիկ, ապայ կամաւ ետուն զբերդն⁴⁷, Եւ մինչդեռ գային
զօրքն Պարսից ի վերայ Երևանայ, մտին զօրքն Օսմանցոց ի
շրջակա գաւառս նորա և ողորմելի ազգս Հայոց բազումս կոտո-
10 րելով գերեցին բազում անձինս յոյժ: Առին և նախշվան ամե-
նայն Գողթնաս տամբ և Չօրս⁴⁸, Մարաղայ մինչ ի Գանջայ ամե-
նայն գաւառօք, Եւ անճարակ ազգս Հայոց մեծաց, եթէ ի Շա-
մախու և Շրվանայ երկիրն, եթէ Գանջայ և գաւառսն մինչ ի
Թիֆլիզ և Երևանայ մինչ ի Արգաւէլ և Թարվէզ և Չօրս, Մարա-
15 ղայ, որ եթէ ի Լադղեացն, եթէ ապստամբ և թէ այս Օսմանցոց
այնպէս տապալեցան մինչ զի մեծ մասն Հայոց սրոյ ճարակ
եղեն և դերեցան, որպէս այժմ տեսանեմք:
- Ի սոյն թվին Արգուլայ փաշայն, որ նստէր ի Վան, ել սա-
րասքէր է (7) փաշայիւք ի վերայ Թաւրիզոյ, էտո զամենայն
20 զաւառսն և զքաղաքն ոչ կարաց առնուլ, ձմերեաց անդ: Եւ ի
հետակայ ամին, որ էր թիվ ՌՃՀԴ (1725) յուլիս ամսին պա-
տեր[ա]ղմեցաւ և բազում մարտիւ էտո զքաղաքն Թարվէզ⁴⁹: Եւ
զոր ինչ հանդիպեցաւ Համադանայ, այսպէս և Թարվիզոյ, ևս և
ողորմելի և տառապեալ ազգիս Հայոց, որք անդ բնակէին: Եւ
25 այսպէս աստուածասատ բարկութիւնն ել ի վերայ ազգին Պար-
սից և պատուհասեաց այրելով ընդ նմայ և զազգս Հայոց:
- Ի սոյն թվին և մայիս ամսին առին Օսմանցիքն զԳանջայ
և ի սոյն թվին առին և զԱրգաւէլ ամենայն գաւառօքն:
- Մարա Օսմանցոց ընդ Աղվանս և ընդ Պարսից⁵⁰. || Ի սոյն 49ա
30 թվիս Միր-Մահմուդն, որ ի Սպահան ի խելացն ցնդեալ այսայ-
հարուժեամբ մեռանի, և հօրեղբօր որդի նորա՝ Աշրաֆ սուլթան,
ապրիլ Գ (3) նստաւ ի տեղի Մահմուդին ի Սպահան թախտ և
յետ Սքայ անունն իւր:
- Եւ ի թվի ՌՉԻՋ (1726) սեպտեմբեր ամսին [Լ] Հայոց
35 ՌՃՀԵ⁵¹, վերոյ Ահմադ փաշայն Բաղդադայ ել սարէսքէր Ը (8)
փաշայիւք, իբր ձմ (10000) մարդօք ի վերայ Աշրաֆ սուլթա-
նին: Եւ հասեալ մինչ ի Ասպահանայ մերձ Գուլփէյքան պատե-
րազմեցաւ ընդ Աղվանաց. և պարտեաւ, որ և կոտորեցան Օս-
մանցիք իբր ԽՌ (40000) և ֆե[ա]ցեալքն ցիր և ցան փախստա-
40 կան դարձան, ընդ որս և Ահմադ փաշայն փոքր արամբք փախս-
տական դարձաւ ամօթալի ի Բաղդադ: Եւ Աշրաֆ սուլթանն բա-
ղում քաջութեամբ և աւարօք Օսմանցոց դարձաւ ի Սպահան:
- Դարձեալ ի յետակա ամին, որ էր թիվ Փրկչին ՌՉԻԷ (1727)
և Հայոց ՌՃՀԶ, մայիս ամսոյն, ել հրաման թագաւորէն Օսման-
ցոց ի վերայ Ահմադ փաշային՝ ելանել մարտ ի վերայ Աղվանին.
45 որ և եկեալ բազում փաշայիւք և իբր ԲՃՌ (200000) արամբք

մերձ ի Սպահանայ, իբրև է (7) առուր ճանապարհ բանակեցաւ⁵²,
եւ Աշրաֆ սուլթանն ի Սպահանայ զօրօք իւրօք և բանակեցաւ
մերձ Օսմանցոց, իբրև առուր միոյ ճանապարհ: Եւ բազում պատ-
դամաբերք ելեկեկութեամբ արարին հաշտութիւն ընդ միմեանս:
5 դարձան Օսմանցիք ի Բագդադ և Ազուանքն ի Սպահան:

Իսկ ի թվին 1729 և Հայոց ՌՃՀԸ Թուրքման-նին Պարսիկ,
անուր Նազար խան, որ անուանեցաւ Թահմազ Ղուլի խան⁵³, արի
և քաջ պատերազմօզ, եւ Մաշադ քաղաքէն, բազում զօրօք, ի վե-
րայ Ազվան Աշրաֆ սուլթանին⁵⁴, Գ (3) անգամ պատերազմեցաւ,
10 երեք անգամ ևս պատերազմեալն պարտեցաւ Աշրաֆ սուլթանն
և փախեաւ: Եւ ի ճանապարհին կալան զնայ զօրավարքն իւր
Ազվանք տարան՝ ի Ղանդահար և անդ գլխատեաց զնայ երկրորդ
որդին Միր-Վէիզին, որոյ անունն էր⁵⁵: Եւ Թահմազ Ղուլի խան
բերեալ Մաշադայ շահ Թահ[մ]ազն, որդի շահ սուլթան Հուսէյ-
15 նին և թախտ նստոյց ի Սպահան, ի նոյեմբեր ամսին:

Մարտ Պարսից ընդ Օսմանցիս⁵⁶. Ի սոյն ամի եւ Թահմազ
Ղուլի խանն զօրօք բազմօք և էառ Համադան, Քրմանշայ, Հաւի-
զայ, Շուշտար⁵⁷ և ի յայնկոյս երկրայս Պարսից ի ձեռաց Օս-
մանցոց:

ԹԱՆՈՒԹԱԳՐԱԿՈՑՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում 44-րդ և 47-րդ և էջերի վերին լուսանցքներում գրված է այս վերնագիրը, որը նշեցինք ոչ թե ամբողջ ժամանակագրության, այլ միայն նրա սկզբի մասի համար, որտեղ խոսվում է Սեֆյան զինաստիայի թաղավորների մասին:

2. Լենկ-Թեմուրի արշավանքի ժամանակը սխալ է նշված, պետք է լինի 1386 թ.:

3. Այսանգ սխալ է, որովհետև Ջահանշահը հարա-հոյունլուներից էր, իսկ Յազուրը Ակ-հոյունլուներից: Ուզուն Նասանի որդին էր, հետևապես շեխ Հայդարի կինը՝ Մարթան, ոչ թե Ջահանշահի թոռն էր, այլ Ուզուն Նասանի դուստրը: Այս կապակցությամբ Զ. Մ. Անջլիուլյուի հաղորդածը ոչ միայն ստույգ է, այլև մանրամասն (տես Ուզեզրություններ, հա. 1, էջ 279):

4. Հայկական աղբյուրներից ուրիշներն էլ հաղորդում են, որ Յազուրին թունավորել են, սակայն ոչ թե նրա քույրը, այլ իբր թե, մայրը և եղբայրը (ՄԺ, 1, էջ 194 և այլն): Այդպես է ակնարկում նաև ժամանակակից մի գրիչ իր ընդարձակ հիշատակարանում, որը հետաքրքիր տեղեկություններ է պահել նաև Յազուրի մահից հետո տեղի ունեցած դահակալական կռիվների մասին (ՆՁ 4822, էջ 471ա և բ):

5. Հայկական աղբյուրներից բացի, նման հաղորդումներ և ավելի մանրամասն, պահել են նաև Զ. Մ. Անջլիուլյուն և մեկ ուրիշ ուղեգիր (Վուզեզրություններ, հտ. 1, էջ 271—273, 317):

6. Սեֆյանների առաջացման այս պատմությունը նույնությամբ գտնում ենք Ա. Դավրիթեցու մոտ (էջ 584.—585): Հնարավոր է, որ այս բնագրի հեղինակն օգտվել է Ա. Դավրիթեցուց:

7. Տես և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 126, 144, 195:

8. Իսմայիլ I-ի իշխանությունը Լեն-Պուլը նշում է 1502—1524 թթ. (էջ 219):

9. Հեղինակը հայկական թվականների հետ երբեք չէր թափանցում է նաև ղերո՝ «ՋՂ»-ի փոխարեն գրում է «ՋՂ0» և այլն:

10. Խոսքը վերաբերում է Հնդկաստանի Մոնղոլական զինաստիայի երկրորդ ներկայացուցիչ Նասիր-ադ-դին Հուսայուն, որը 1539 թ. նեղվելով իր թշնամիներից՝ սկզբում ապաստան է դառնում Մինգում (Արևմտյան Հնդկաստան) և ապա Պարսկաստանում: Այնուհետև Թահմազ I-ից օժանդակ ուժեր ստանալով՝ վերահաստատվում է իր դահին: Այստեղ դեպքերը նշված են 1541 թ., թեև մի այլ ժամանակագիր տալիս է 1545 թ. (ՄԺ, 1, էջ 144): Ստույգ վերջինս է:

11. Թահմազ I-ը մահանում է 1578 թ.: Վ. Դ. Ալեքսանդրին 1571 թ. լինելով Պարսկաստանում, Թահմազ շահի մասին գրում է. «Թագավորն իր վաթսուներեսերորդ տարուց է և հիսնամեկերորդն իր թագավորության» (Վուզեզրություններ, հա. 1, էջ 337):

12. Հեղինակն ինքն է ամբողջ հատվածը վերցրել փակագծերում: Պրոֆ. Աշ. Արբահմյանն այս կապակցությամբ ենթադրում է, որ «փակագծեր գրված է հեղինակի կողմից, ըստ երևույթին, այդ հատվածը որպես անցնողուր հատված դուրս հանելու նպատակով»: (Վերջինիս նյութերի ժողովածու, ՆՁ 1, էջ 95, ծանոթ. 3): Մինչդեռ այդ հատվածում գրված բանն թէ՛ բառերը մեղ ենթադրել է տալիս, որ այդ հատվածն ուրիշների կարծիքն է և հեղինակն ինքն էլ դրանց կասկածանքով վերաբերվելով գրել է փակագծերում:

13. Հմմտ. Վուզեզրություններ, հտ. 1, էջ 335:

14. Նկատի ունի Հալա փաշայի և հաջորդ տարիների արշավանքները, տես վերևում էջ 241—242:

15. Իրականում 1587 թ.:

16. Այսինքն օգոստոսի 11-ին, անշարժ առմարի դեպքում:

17. Հմմտ. Ա. Գավրիլովի, էջ 37—70, 79—82, ՄԺ, 1, էջ 181—187.

18. Իմա Հերաթ, Ավգանսաանում:

19. Հուլիսի 1-ին փոքրիկ կզգի է Պարսից ծոցում, որի անունով էլ կոչվում է Պարսից ծոցն Արարական ծովին միացնող նեղուցը: Սակայն, կարծում ենք, խոսքն այդ մասին չէ: այլ Հուլիսի 1-ին նավահանգստի, որը գտնվում է Բենդեր-Արասից մի փոքր արեւելք (В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, СПб, 1903, էջ 98):

20. Վկայության թվականը վերաբերում է Բաղդադի գրավմանը, սակայն նրանի գրավումը շահ Սեֆիի կողմից տեղի է ունեցել ավելի շուտ 1636 թ. (ՄԺ, 1, էջ 196 և այլն):

21. Մի ժամանակաշրջանում է, թե Արաս II-ը 14 տարեկան հասակում եղավ Թաղավոր (ՄԺ, 1, էջ 395):

22. Խոսքը վերաբերում է Հնդկաստանի Մոնղոլական դինաստիայի ներկայացուցիչներից մեկին՝ Շիրաբ-ադ-դին Շահ-Ջեհանին:

23. Հեղինակը նկատի ունի Շիրաբ-ադ-դին Շահ-Ջեհանի որդի Մուհի-ադ-դին Աուրենգզեբը Ալիմզեբին:

24. Սակայն ուրիշներն այդ տեղեկությունը չեն հաստատում: 1689 թ. Նորադավթում ընդօրինակած մի Հայսմավուրքի հիշատակարանում (№ 1512) գրվել գրում է. «... Նաև ի Թագաւորութեան Պարսից շահ Սուլէմանին, որգւոյ փոքր շահ Ապասին և իշխանութեան Արարատեան նահանգի Զայ խանի, և զայսու ժամանակաւ շարժեալ են զօրքն Պարսից խառնիճաղանճ րազմութեամբ և եկեալ նստեալ կան յերկիրն Աղուանից և կամին գնալ ի վերայ ազգին Վրաց. իսկ ազգն Վրաց միաբանեալ են ընդ հիւսիսային Թագաւորին Մոսկովու և նոքա ևս զօրս գումարեալ, նստեալ կան ի ստորոտ լեռանցն Նալաւզ կոչեցեալ, որոնց են զխաւորք որգիւր իշխանին Վրաց Շահնազար խան և Գորգի խան կոչեցեալք, ազատամբեալք ի Թագաւորէն Պարսից և անդէն զետեղեալք կան, այլ զկատարածն Այստոյ և գիտելի, թէ զինչ լինիցի: (էջ 557բ): (Տես նաև «Արարատ», 1888, էջ 528—531):

25. Բնագրում այդ հատվածի դիմաց, ձախ լուսանցքում մեկ ուրիշն ավելացրել է «որ և Թագաւորեալ ամս ԻԸ, ամիսս Գ, աւուրս Ծ»:

26. Այս գեղեցիկ մասին մանրամասն տեքստներում, ծանոթ. 35:

27. Բնագրում «Թվին Հայոց Ռիճ ապրիլ ամսոյ» հատվածը հեղինակը գրել է ձախ լուսանցքում:

28. Բնագրում «այլ ազգ Աղուանքն» հատվածը հեղինակը ավելացրել է ձախ լուսանցքում:

29. «Թվին ՌձՀ0... եկն յԱսպահան» հատվածը բնագրում հեղինակն ավելացրել է ձախ լուսանցքում:

30. «Ի սոյն Թվին ՌձՀ0 յորժամ շահն էր Թէհրան... և զամենայն ինչս նորա և զտունն գրաւեաց» հատվածը հեղինակը գրել է բնագրի ձախ լուսանցքում:

31. «ԻՋ օրն շաբաթ... շաբաթ աւրն» հատվածը հեղինակը գրել է բնագրի աջ լուսանցքում:

32. Այս վերնագիրը բնագրում գրված է 47ր էջի վերևի լուսանցքում, բայց որովհետև ավանդների արշավանքի պատմությունն սկսվում է այստեղից, նպատակահարմար գտանք վերնագիրը գնել այստեղ: Այդպես է վարվել նաև պրոֆ. Աշոտ Արարատյանն իր հրատարակության բնագրում:

33. Բնագրում մի բառի տեղ թեև չի գրված, բայց իմաստը լրիվ է:

34. Բնագրում «Իսկ յորժամ պաշարեալ էր քաղաքն... եհաս ի Թաւրէզ» հատվածը հեղինակն ավելացրել է ձախ լուսանցքում:

35. 1723 թ. մի հիշատակարանում բավական մանրամասն տեղեկություններ ենք գտնում ավանդների այս արշավանքի, ինչպես նաև նախորդ գեղեցիկ մասին, բերում ենք հիշատակարանի այդ մասը. «Իսկ ի յերկրորդի վերստին փոխարկութեան զազափաբելոյ մատենիս, զոր սակս յաւելումն զանազան բանից պիտոյից օգտակարաց սրբոց վարդապետաց ասացելոց եղև, ժողովեալ և ի ներս ածեալ յոքնաշխատ երկօք ի նոյն Մովսիսէ յաջորդէ կորովաբան սրբազան վարդապետէ, որ եղև ի գրաւ գրչութեանս ի Թուականիս Հայոց ՌձՀԳ (1723) ամին և ի յամսեանն հոկտեմբերի ԺԳ (14) ի գառն և ի

դժնեայ վշտային բաժանակիւս, յորում եկին զօրքն Աղուանից յերկիրս Ասպահան և կայան զաթոռն Թազաւորութեան Պարսից և Թէ որպէս սակաւ մի համառօտ ասացից կարճ ի կարճոյ, Բանդի իշխանն Ղանդահարու, որոյ անունն կոչիւր Հաճի Ամիրխան կրկին կոչիւր մականուամբ Փերբէիս, որ էր ազգաւ Աղուան և էր ընդ հնազանդութեամբ Թազաւորին Պարսից շահ սուլթան Հոսէն արքային, սա ԺԾ (15) ամաւ յառաջ քան զայս, ապստամբ եղեալ ի Թազաւորէն և միշտ պատերազմէր ընդ քաղաքս և ընդ գետոս, զորս մերձ առ իւրոյ քաղաքին էր, որպէս Թէ տիրեացէ նոցա, զկնի վաղճանի սորա կալաւ դտեղի եղբայրն իւր սուղ ինչ ժամանակ, իսկ որդի Հաճի Ամիրխանին, որ էր ամաց իւր և ԻԸ (28) ից, որոյ անունն կոչիւր Մահմուդ, սա եսպան զհօրեղբայրն իւր և իսկոյն էառ զիշխանութիւն հօրն իւրոյ. և տիրեաց երկրին Ղանդահարու, յետ սրոյ սակաւ զօրաժողով լինել. եկեալ ի Ղանդահարու և եկն ի վերայ քաղաքին Քըրմանու և պատերազմեցաւ ընդ նմա և էառ զքաղաքն ընդ նմին էառ և զքաղաքն Նզաւ Իսկ ի յաւուրսն յայնմիկ էր Թազաւորն շահ սուլթան Հոսէն ի քաղաքն Ղազրին, զոր վասն պատերազմի աղաղաւ էր զնացեալ և զի կամէր գնալ ի քաղաքն Հրաթ և առնուլ գնաւ. և յորժամ ոչ յնաց Թազաւորն ի Հրաթ, այլ դարձաւ յետս ի քաղաքն Ասպահան, զայս լուեալ Մահմուդ խանին, որ մինչդեռ ի սահմանս քաղաքին իւրոյ շրջէր այսր և անդր և պատերազմէր ընդ բնակիչս տեղւոյն, սակաւ այսպէս առնելով զքաղաքս և զգետոս մինչև եկն եհան ի վերայ Թազաւորանիստ քաղաքիս Ասպահանու ի գետ լի, կիսոյ աւուր ճանապարհ արտաքոյ քաղաքին, որ ասի Վարդանայ, որ է յարեկս քաղաքին: Իսկ Թազաւորն շահ սուլթանն Հոսէն կոչեաց զեպարքոսն իւր և է վէղիր աղամի և ժողովեաց զամենայն իշխանսն և զմեծամեծս հանդերձ զօրօք բազմօք, որ էր Թիւ զօրացն ԿՌ (80000) և մեծաւ պատերազմական պատրաստութեամբ առաքեաց ընդդէմ նորա և պատերազմեցան ընդ միմեանս յաւուրն յայնմիկ, որ էր ի քառասնորդաց պահոց ի տնտեսի կիւրակէն, ըսա որում պարտեան ազգքն Պարսից փախեան և մտին ի քաղաքն և ամբացան ի մէջ քաղաքին մեծամեծ պատնիշօք և ամբոցօք և զօրացան Աղուանից ակն ունելով, Թէ միւս անդամ դառնան ի պատերազմ զօրքն Պարսից և ոչ ելին ի քաղաքէն, այլ մեծաւ երկիւղիւ ամբանային, զկնի պատերազմին, յետ զաւուրս ինն առաքեաց Մահմուդ խանն սուլտանս երեք զօրօք բազմօք, որք եկեալք ի գիշերի յեզակարծւոյ ժամու և հասին ի շէն մի քառաստաց, որ կոչի Քօչէր, որ է եզր Ջուղայու, քակեցին զամուրս նորա և մտին ի նա. և իսկոյն այրեցին գտունս նոցա և անտի իջանելով մտին ի Ջուղայ և ի Ջուղայու ելին ի վերայ գետուն, որ կոչի Ջանդարեուն և պատերազմեցան ընդ Պարսիցն, յաւուրն յայնմիկ, որ էր պատկեր աւուրն երեքշաբթի. իսկ ի հինգշաբթի ի հասարակել աւուրն եկն Մահմուդ խանն մեծաւ զօրօք և եմուտ ի Ֆարհապատ, որ է արտաքոյ հարաւոյ քաղաքին և բանակեցաւ ի տեղւոյն յայնմիկ և իսկոյն վաղվաղակի առաքեաց զզօրս բազումս ընդ բոլորս քաղաքին և շրջապատեալ պաշարեաց զքաղաքն ամենայն բնդ շուրջապահաւն իւրով և պատերազմեցաւ զամիսս վեց և կիսոց, ըստ որում յոյժ զօրացաւ սովն և մահն ի մէջ քաղաքին, զորոց ազգացն Պարսից յոլովք մեռանէին ի սովոյն, Նւ զի Թէպէտ բազմիցս անդամ նախարարք Թազաւորին խօսեցան առանձնակի առ զիշխանս Մահմուդ խանին, որպէս Թէ համոզեցեն զնա ընդ Թազաւորին և Թազաւորին տացէ նմա բազում պարգևս և քաղաքս. եթէ դարձցի յետս, որում ոչ հաւանեալ Մահմուդ խանին, այլ արիական քաջութեամբ պատերազմէր և սաստկաբար հատանէր զկերակուրս քաղաքին. իսկ Թազաւորն յազթահարեալ ի սովոյն և երկուցեալ ի մահուանէն ել ի քաղաքէն զիւրովի հանդերձ եպարքոսիւն և զիշխանօք գնաց ի Ֆարհապատ ի հնազանդութիւն Մահմուդ խանին և եդ զթագ ի զուխս նորա և անուանեաց շահ Մահմուդ, որ էր աւուր պատկերին ուրբաթ, էանց զշաբաթն և ի կիւրակէն, որ էր Թուականին Հայոց ՌձՀԲ (1722, շարժական տոմարի համաձայն հայոց ՌձՀԲ ԹՎի ամանօրը սկսվում է 1722 թվի սեպտեմբերի 22-ին Վ. Հ.) յամենան հոկտեմբերի ԺԴ (14), որ ի քառակերպեան հարցի կիւրակէն, Թազաւորն շահ սուլթան Հոսէն առեալ զշահ Մահմուդն տարաւ ի քաղաքն և նստոյց ի դահաթոռոյն իւրոյ և զամենայն ինչս իւր ետ ի ձեռս նորա և յանձնեաց նմա զքաղաքն. իսկ ի զբաւ մատենին երկու ամէ, որ վարէ զիշխանութիւն Թազաւորութեան իւրոյ և Թազաւորն շահ սուլթան Հոսէն ունի ի պահեստի առանց նեղութեան և վշտի...», (№ 2271, էջ 244բ—246ա):

Այս տվյալները միանգամայն ստույգ են և հաստատում են Մարտիրոսի դի Առաքելի վկայությունները Հիմաթ. Հ. Ջալալյանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Ցերուսագէտ, 1888, էջ 19—40:

36. Այս վերնագիրը գրված է բնագրի 48-ա էջի վերևի լուսանցքում, բայց որովհետև Օսմանյան թուրքերի արշավանքի պատմությունն սկսվում է այստեղից, ուստի նպատակահարմար դասնք վերնագիրը դնել այստեղ: Նույն բանը ահա պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանի մոտ:

37. Վերևում նշված ձեռագրի (Ձ 2271) հիշատակարանի շարունակությունն այդ մասին հետևյալն է հաղորդում. «Ի սոյն ամի եկին զօրքն բաղումք Օսմանցւոց ի Բաղ-դաս քաղաքէ և հասին յնկրատանս Հայոց Ամատունեաց և պատերազմեցան ընդ Ամատունիս և առին զքաղաքն զԱմատուն...» (էջ 246ա):

Միր-Վեյսի 1721 թ. արշավանքին (ձանոթ. 35) և սրան հաջորդող Օսմանյան թուրքերի ասպատակություններին է նվիրված Մատենադարանի Ձ 1534 ձեռագրի հիշատակարանի հետևյալ հատվածը. «...Ի թվականիս Հայոց ՌՃ և Հ (1721) ամին եղև յարուցմունք ի վերայ Պարսից երկրին իսմայէլացիք, որ կոչի Օսմանցիք... Այս բանն կատարեցաւ ի վերայ յերկրին Պարսից...» Եւ Միր-Վեյսի Գող անուն եկեալ կործանեաց զԹագաւորութիւն Պարսից, որ հաստատէր զԹագաւորութիւն Նորա ի կրակապաշտ ժամանակէն. և Օսմանցոցն չարացեալ վասն բանիցն անիծեալ Միր-Վեյսին, թէ մի գող շուն եկեալ առցէ զթագաւորութիւն Պարսից արքայի. և Նորա նախանձուն շարժեցան Օսմանցիքն և եկեալ յարեցան ի վերայ յերկրին Պարսից, առին բազում քաղաքս և զիւրս և յաղարակս և քանդեալ կործանեցին ամուր ապարանք և դերի վարեցաւ ազգս Հայոց մեծէ և մինչև ի փոքունս և եկեղեցիք և վանորայք, յանապատք մտեալ, բաղում սրբութիւնս՝ զերբ և պատուական խաչեր և աւետարանք և այլ ամենայն բազում զարդուց սուրբ եկեղեցեաց և վանորէից աւար և դերի տարեալ և շատ վարդապետք և կարգաւոր քահանայք, սարկաւազունք և աշխարհականք, որպէս ոչխարի գենեցին և ի սպանդ վարեցին...» (էջ 612ա և բ):

38. Բաքվի, ինչպես քննարկ վայրերի գրավումը ուսանքի կողմից լինում է 1733 թ.: Վերոբերյալ ձեռագրի (Ձ 2271) հիշատակարանում այդ գեպքերը ևս արձանագրված են. «Գարձեալ ելին զօրք բաղումք Ուսուսք և կալան գժրբվան, Շամախի և Ընդունիսն (իմա Ռեշտ—Վ. Հ.) ամենայն: Ըսա այսմ պատճառէ յամենայն սահմանս Ասպահանու քաղաքիս մեծ պատերազմ է յարուցեալ ի վերայ միմեանց, որք միշտ ընդ միմեանս մարտնչին»: (էջ 246ա):

39. Քաղաք Պարսկաստանում Ռեշտից մի փոքր հարավ-արևելք:

40. Քասաք, քաղաք և մարզ, ընկած է Ռեշտից հյուսիս-արևմուտք, Աստարայից և Ղալաղաշից հարավ:

41. Այս տեղանունը պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը սխալ բառանշատում կատարելով հետևանքով իր հրատարակության բնագրում նշում է «Ինիուդովու» ձևով, մինչդեռ ձեռագրում պարզ երևում է «Ի Նիսդովու»: Խոսքը վերաբերում է Նիսդովայա (կոչվել է նաև Միխայլովկա) փոքրիկ նավահանգստին, որը գտնվում է Խաչմազ կայարանից մի փոքր հյուսիս-արևելք, Կասպից ծովի ափին, Կուրյալ-չայի գետաբերանում, Բաքվի և Գերբենդի միջև: Ազբերջանցիներն այն կոչում են Նիդուրազ:

42. Բնագրում «յոջ» ձևով:

43. Հեղինակը հավանաբար նկատի ունի Հովսեփյա քաղաքը, Սուզից հարավ և Շուստերից հարավ-արևմուտք, այժմ ավերակ (В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, էջ 124):

44. Կարծում ենք խոսքը վերաբերում է Ջենջան քաղաքին, Սուլթանիայից հյուսիս արևմուտք:

45. Ղաղվինից արևմուտք:

46. Այս վերնագիրը բնագրում գրված է 48-ա էջի վերևի լուսանցքում, և որովհետև այդ գեպքերն սկսվում են այստեղից, ուստի այն բերեցինք հատվածի սկզբում:

47. Թոխաթի Մահմատեհիպ թաղում 12-ամյա զրիչ Հակոբը 1724 թ. օգոստոսին զբառ իր հիշատակարանում այդ մասին գրում է.

«Արդ՝ գրեալ եղև սայ ի քաղաքն Թոխաթ... ի Թաղն Մահմատեհիպ... գրեքս գրեցի ի խնդրոյ օրըն իմոյ, որ կոչի Գալուստի որդի, Աւետիս զպիւր, ի տղայ հասակութեանն ԲԺ (12) ամեայ ի թվին ՌՃՀԳ (1724)–ին յամենան օգոստոսի, դառն և զժընդակ ժամանակի, որ գնացին Օսմանցիքն ի վերայ Էնէմիստանու պատերազմի» և առին Թիֆլիզ և Խոյ և Երևանու երկիրն և առին ի նոցանէ բաղում գերիս Հայք և Տաճիք անթիւ և անհամար, որ ոչ գրով կարեմք գրել և ոչ լեզուով ճառել, բայց ևս ի վերայ նորայ պատե-

բաղմի են դապադայն ոչ զիտեմբ թէ զինչ կու լինի...» (ՁԵ 843, էջ 38 ա և բ. հմմտ. նաև նույն ձեռագրի 60 ա և բ էջերը)։

48. Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը ժամանակագրության իր հրատարակության բնագրում այս անունը երկիցս նշել է Վնորս՝ ձեռով։ Սակայն Նորս անունով մի գյուղ կա միայն Նախիջևանի հյուս. արև. մասում։ Բնագրում պարզ գրված է Չորս (հմմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 237), որը բերդ էր և կենտրոն համանուն խանության (տես վերևում, էջ 424, ծանոթ. 42)։

49. Այս կոթիվների մասին որոշ մանրամասնություններ հաղորդում է Անանուն վանեցին (ՄԺ, 1, էջ 370—371)։

50. Այո վերնագիրը գտնվում է բնագրի 49 ա էջի վերև լուսանցքում, այն տեղափոխեցինք դեպքերի պատմության սկզբում։

51. «Սեպտեմբեր ամսին [և] Հայոց ՌձՀն՝ հատվածը հեղինակն ավելացրել է բնագրի ձախ լուսանցքում։

52. Այս ժամանակ է, որ Օսմանցիք մտան Սյունիք։ Մի հիշատակարանում գրված է.

«ՌձՀԶ (1727) թվին, ի սոյն ամի, որ աղկն Օսմանցոց առան երկիրս Սիւնեաց աղկս Հանոց նեղեղէին ի ձեռս նոցա, նտես Հալիժորու անապատն կուսից առան, Նձ (500) կուսանք գերի տարան և թող աշխարհկան ու մանկանց, նաես Ջձ (600) երիտասարդ հասակաւ տղայք սրով հալածեցին...» (ՁԵ 4186, էջ 262 ա և բ)։

53. Իմա Նաղիր շահ, որը զահ բարձրացավ 1736 թ.։

54. Ավդան, իշխել է 1725—1720 թթ. (Ղեն-Պուլ, էջ 219)։

55. Բնագրում անունը բաց է թողնված։

56. Այս վերնագիրը բնագրում գրված էր 49 բ էջի վերևի լուսանցքում, հրատարակության բնագրում, գրեցինք համապատասխան նյութի սկզբում։

57. Շուշտար կամ Շուստեր, քաղաք Խուժիստանում, գտնվում է Քերուն գետի ափին։ Հնում պարսիկ թագավորների ձմեռանոցը։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԴԻ ՍՌԱՔԵԼԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVIII Դ.)

F

Այս բնագիրը գտնվում է Մատենադարանի № 1786 ձեռագրի 42բ—43ա էջերում: Ժամանակագրության կառուցվածքը նկատի ունենալով, այն կարելի է բաժանել երկու մասի՝ ա. Հնդկաստանի Մոնղոլական դինաստիայի ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցած գահակալական պայքարը 1719—1720 թթ. (էջ 42բ), որտեղ ամսաթվերի ճշտությամբ տրված են մի քանի թագավորների գահազրկման ե իշխանությունը գրավելու մասին տեղեկություններ. բ. Նույն դինաստիայի ազգարանական ճյուղագրությունը և հաջորդական կարգը, որը հասնում է մինչև Նասիր-ադ-դին Մուհամմեդի հանդես գալը՝ 1719 թվականը: Այս մասն առանձին արժեք չի ներկայացնում: Սույն ժամանակագրությունը հրատարակվում է առաջին անգամ, թեև նրա մասին պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանն իր Բիբլիոգրաֆիայում, տակավին 1941 թ., տվել է ընդարձակ տեղեկություններ¹: Թե ով է եղել այս փոքրիկ բնագրի հեղինակը, դժվար է հաստատ բան ասել, սակայն նախորդ ժամանակագրության օրինակով (Ա) այս ևս վերագրում ենք № 1786 ձեռագրի գրիչ Մարտիրոս դի Առաքելին, ընդունելով, որ այդ մի քանի վկայությունները նա գրի է առել ճանապարհորդական իր տետրում, որովհետև № 1786 ձեռագիրը Մարտիրոս դի Առաքելի գրածը լինելով, հաղիվ թե ժամանակակից մի քանի փոքրիկ տեղեկությունները նա վերցնելու ուրիշից և ընդօրինակելու այստեղ: Այդ ենթադրության համար որոշ հիմք է տալիս ժամանակագրության բնագրի և Մ. դի Առաքելի առանձին դեպքերի հիշատակության ոճը. օրինակ՝

Ժամանակագրություն (էջ 442)
 «Թվին փրկութեան մերոյ ՌՁԺԹ և
 փետրվար ԺԸ, Թվին Հայոց Ռ[Ճ]ԿԸ և Ազա-
 րիայի Թվին ՃԳ և նիրհան Ծ...»:

№ 1786, էջ 77բ հիշատակարան.
 «Թվին Փրկչին 1722 և Հայոց ՌՃՀԱ և
 Ազարիայի ՃԷ, նոյեմբեր նոր տոմարի ԻԳ
 և հինն՝ ԺԲ և դամայ ԻԷ...»:

Ավելորդ չէր լինի, եթե նշեինք նաև այն, որ Մարտիրոս դի Առաքելին վերագրած ժամանակագրության մեջ ևս (էջ 429—430) հաճախ հանդիպում ենք տոմարական նման ղուգահեռներին:

Բնագրում հեղինակը երեք տեղ գործածել է փակագծեր, որոնք հրատարակության բնագրում պահվել են նույնությամբ:

¹ Համառոտ բիբլիոգրաֆիա Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի գրչագիր մասն ժամանակագրությունների» (Եփեսական նյութերի ժողովածու (Մատենադարան), № 1, 1940, էջ 217):

Խ 1786 ձեռագրի 42ա էջում պահվել է երկու փոքրիկ վկայություն՝
Հնդկաստանի Մոնղոլական դինաստիայի նշանավոր երկու ներկայացու-
ղիչների մահվան մասին: Այդ տեղեկությունները ձեռագրում արձանագրել
է դարձյալ Մարտիրոս Գի Առաքելը, ուստի դրանք ես հրատարակում ենք
ժամանակագրության վերջում:

Թվին փրկութեան մերոյ ՌԶԺԹ (1719) և փետրվար ԺԸ (18), Թվին Հայոց Ռ[Ճ]ԿԸ և Աղարիայի Թվին ՃԳ (103) և Նիրհան Ե (5), իսանէն 1131¹, ռաբիալ սանի Թ (9), աւուր չարէք-
 5 շարաթու, ընկեցին յաթոռոյն թագաւորն Ֆառուխ-սիարին² և խա-
 ւարեցաւ երկոքումբ աչացն ի ձեռանէ վաղիրոյն իւրոյ, որոյ
 անունն էր Սէյիգ Արդուլայ խան և եղրօրէ սորին, որոյ անունն
 էր Սէյիգ Հասան Ալի խան: Եւ յետ Բ (2)-ուց ամսոյ ադամ ԼՕ
 (30)³ խեղճեաց զնա նոյն վազիրն և տարեալ թաղեցին. և այս-
 10 պէս վճարեաց զկեանս:

Ի վերոյ Թվականին և ի նոյն աւուր չորեքշաբաթու թա-
 գաւորեաց Ռաֆիալ Դարջայադ⁴, իբրև ամաց ԺԹ (19)-ից, որ
 էր թոռն Շահալամին⁵ և որդի Ռաֆիալ շահին⁶:

Ի սոյն Թվին և Աղարիայի Թվի ՃԴ (104) ադամ ԻՕ (20),
 15 աւուր շարաթու և լուսնի ըսկսրում, ջամադիալ սանի Պարսից
 ԻԹ (29)-ու⁷ ի քաղաքն Աքարաբադ⁸ թախտ նստաւ Նէքու
 սէր⁹, որ է որդի Աքարին և թոռն Օվրանգզիրին¹⁰. և էր ի մէջ
 բերդին:

Ի սոյն աւ[ուր]րք և շրաթ ամսոյ ԺԱ (11)¹¹ և ռաջար լուսնի
 20 ԻՕ (20), որովհետեւ վերոյ թագաւորն Ռաֆիալ Դարջայադն
 տկար գոլով անկեալ ի մահիճս, աւուր շարաթու նըստոյց թախտն
 Ջանարադ¹² քաղաքի նոյն վազիրն Արդուլայ խան, եղբայր սոյն
 Ռաֆիալ Դարջայադին, որոյ անունն էր Ռաֆիալ Գօվլայ¹³ (և
 անուանեցաւ Շահիջհան), տիօք իբրև ԻԲ (22) ամաց: (Եւ յետ
 25 չօրից աւուրց, աւուր երեքշաբթու¹⁴, վաղճան էառ Ռաֆիալ Դար-
 ջայադն), որոյ չուարարեալ գնաց յԱքարաբադ, որում խաբա-
 նօք բացեալ զգուռն բերդին հանեալ զնեքու-սէրն, դամար ամ-
 սոյ ԺԸ (18), օրն չորեքշաբթի¹⁵ և ռամադան ԻԷ (27), որ յետ
 Բ (2)-ու ամսոյ բերեալ Բ (2) որդովք դրին ի բերդին Ջահա-
 30 նարադ ի բանդ:

Իսկ ի սոյն Թվին և թիրայ ամսոյ Գ (3)¹⁶ և զիլղադ ԺԷ
 (17), օրն շարաթ, մեռաւ վերոյ թագաւորն Շահիջհան¹⁷ և սոյն
 աւուր թախտ նստաւ յԱքարաբադ Մամադ շահ փադշահ¹⁸, որ
 էր թոռն Շահալամին¹⁹ և որդի Ջահանշահի²⁰, ամաց ԺԹ (19), որ
 35 յառաջի անունն է (Ռաւշան Ախտար):

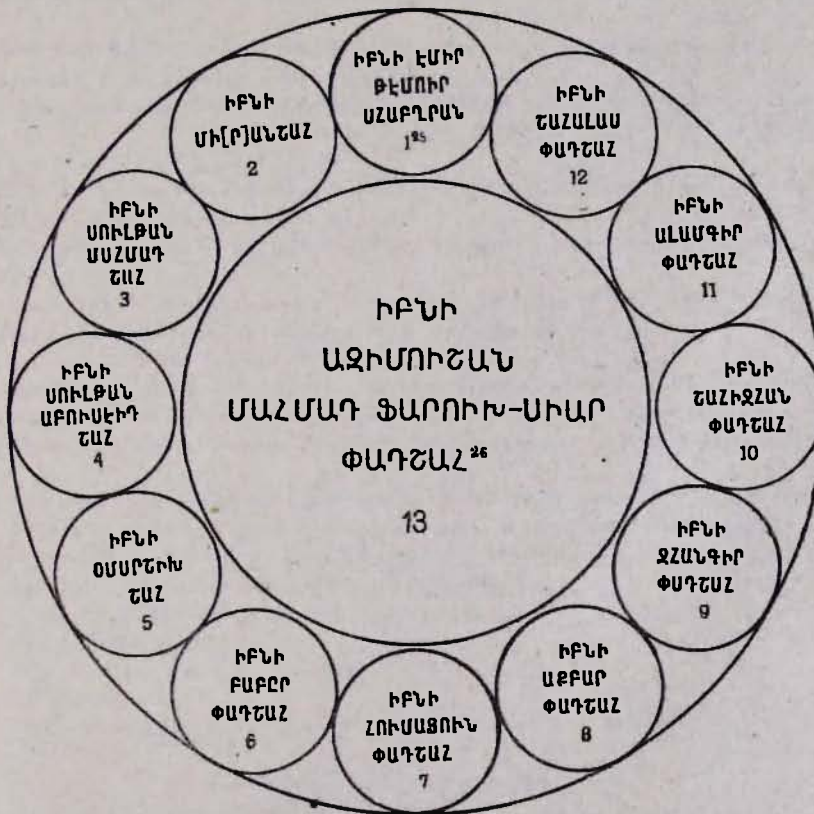
Եւ թվին ճԵ (105) և Փրկչին 1720 թիւայ ԺԲ (12)²¹ և զիւ-
նաջի 2 (6), օրն չորեքշաբթի, ըսպանին վերոյ Հասան Ալի խանն:
Եւ ի սոյն թվին և դամայ ԺԹ (19) և մօհարամ ԺԴ (14),
օրն ուրբաթ²², պատերազմաւ ըմբռնեցին վերոյ վէզիր Արդուլա
խանն ընդ նմին և սուլթան Իբրայիմ շահապէն, որ էր եղբայր
վերոյ Ռաֆիալ Դարջահադին և Շահիջհանին:

Կարգ թագաւորաց Հրնդկաց

1. Որդի էմիրի Թէմուր Մհարզրան²³.
2. Որդի սորա Միրանշահ,
3. Որդի սորա սուլթան Մահմադ շահ,
4. Որդի սորայ սուլթան Աբուսէիդ շահ,
5. Որդի սորայ Օմար շիխ շահ,
6. Որդի սորայ Բաբր փադշահ,
7. Որդի սորայ Հոմայուն փադշահ,
8. Որդի սորա Աքբար փադշահ,
9. Որդի սորա Զահեդիր փադշահ,
10. Որդի սորա Շահիջհան փադշահ,
11. Որդի սորա Ալամգիր փադշահ,
12. Որդի սորա Շահալամ փադշահ²⁴.

43

Շահալամին, որ է Բահադուր շահին, Դ (4) սրդիքն և 37
1. Մուսուղլին: Ը (8) սրդիքն թագաւորեաց և սպանաւ ծառայողներն:
2. Ազիւրուշանն, ալիին քն Մահմադադիմ, սպանաւ Մուսուղլինէն:
3. Զահալին և սայ սպանաւ Մուսուղլինէն:
4. Ռաֆիալին, սա և սպանաւ Մուսուղլինէն:

13. Որդի Շահալամին Աղիմուղանն էր և որդի սորա, որ է
թոռն վերոյ Շահալամին, Մահմադ Ֆարուխ-սիար փաղշահ, որ
նստաւ յոթոթ թագաւորութեան իսանէն³⁰ 1124 և փոքր թվին Ղէ
(97) համարայ Ա (1) և թվին փրկութեան 1712 և Հայոց ՌՃԿԱ
5 նոյեմբեր ժՁ (16):

14. Մահմադ շահ փաղշահ, որդի Զհանշին և թոռն Շահալա-
մին նստաւ թախտ 1719 և Հայոց ՌՃԿԸ սեպտեմբեր ժԹ (19),
փոքր ՃԴ (104) թիւա Գ (3):

* * *

10 Թվիս ՌՃԾՁ (1708) փետրվար ԻԱ (21), փոքր թվիս ՂԱ 42ա
(91) նիրհան Ը (8), աւուր ուրբաթու, ինքնակալն Օվրանգղիբ³⁰,
թագաւորն Հնդկաց, զվաղճան էառ:

Թվիս ՌՃԿԱ (1712) փետրվար ԺԸ (18), փոքր թվիս ՂԶ
(96) նիրհան Ե (5), յաւուր երկուշարթու, որդի Օվրանգղիբի, ինք-
նակալ թագաւորն Բահագուր շահ³¹ զվաղճան էառ:

ԹՆՈՒԹԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում այս թվերը գրված են Թուրքական թվանշաններով, նկատի ունի՝
Հեջրեի թվականը:

2. Ֆարրուխ-սիյար, Հնդկաստանի Մոնղոլական դինաստիայի թագավորներից:

3. Այսինքն 1719 թ. մայիսի 19-ին: Ինչպես այս, այնպես էլ հետագա վկայու-
թյունները ցույց են տալիս, որ ժամանակագրության հեղինակն Ազարիայի տոմարը գոր-
ծածելիս, վերջինս միշտ համադրել է Յուլյան և Թուրքերի գործածած տոմարի հետ:
Մեր հաշվումների ժամանակ նկատի ենք ունեցել այդ հանգամանքը: Հեղինակի այն
վկայությունը, թե Ֆարրուխ-սիյարին զահագրվելուց երկու ամիս հետո խեղդել են, հա-
կասում է իր իսկ հեղինակի տված այն վկայությանը, ըստ որի Ֆարրուխ-սիյարին սպա-
նել են ադամ ամսի 30-ին (մայիսի 19-ին): Վերջին դեպքում սրա սպանությունը տեղի
է ունեցել զահագրվելուց ուղիղ երեք ամիս հետո:

4. Հեղինակը նկատի ունի Շեմս-ադ-դին Ռաֆի-ադ-գերեջատին, վերոհիշյալ դի-
նաստիայի 10-րդ թագավորին:

5. Իմա Կուար-ադ-դին Շահ-Ալեմ Բահատուր շահ, նույն դինաստիայի 7-րդ թա-
գավորը:

6. Իմա Շահ-Ալեմի (ժանոթ. 5) որդիներից մեկը, որը թաղավոր չդարձավ:

7. Այսինքն՝ 1719 թ. մայիսի 9-ին, շաբաթ օրը:

Բնագրում գործածած նման ամիսների կարգը հիմա. Թուրքական և ոչ պարսկական
ամիսների հետ (տես F. K. Ginzel, Handbuch der Mathematischen und technischen
chronologie, I Band, Leipzig, 1906. էջ 253):

8. Այժմ ամբողջ, գտնվում է Ազր քաղաքից մի փոքր հյուսիս-արևմուտք, Գանգեսի
աջ վտակ Ջամնա գետի ափից բավական հեռու:

9. Իմա Նեկու-սիյար, նույն դինաստիայից, բայց սա շատ կարճ ժամանակով հա-
փըշտակեց զահր:

10. Նույն դինաստիայի նշանավոր ներկայացուցիչներից, Մուհի-ադ-դին Աուրեն-
դդեր Ալեմդեր, սրա որդիներից էր Ակբարը, որը, սակայն, չի թագավորել:

11. Այսինքն 1719 թ. մայիսի 30-ին, շաբաթ օրը:

12. Այժմ փոքր բնակավայր Ալահաբատ նահանգում, գտնվում է 26° 10' հյուսի-
սային լայնության և 80° 40' արևելյան երկարության (Գրինվիչի) վրա, Կաունպար քա-
ղաքից 40 կիլոմետր հարավ, Գանգես թափվող Ջամնա գետի ձախ վտակ Ռինգ գետակի
ափին:

13. Իմա Ռաֆի-ադ-դաուլյա Շահ-Ջեհան II, նույն դինաստիայի 11-րդ թագավորը:

14. Այսինքն՝ 1719 թ. հունիսի 3-ին, երեքշաբթի: Նշանակում է Շեմս-ադ-դին Ռա-
ֆի-ադ-գերեջատին իշխել է 1719 թ. փետրվարի 18-ից մինչև նույն տարվա հունիսի 3-ը:

15. Այսինքն՝ 1719 թ. օգոստոսի 5-ին չորեքշաբթի:

16. Այսինքն՝ 1719 թ. սեպտեմբերի 19-ին շաբաթ:

17. Տես ժանոթ. 13:

18. Իմա Նասիր-ադ-դին Մուհամմեդ:

19. Տես ժանոթ. 5:

20. Նախապես կոչվել է Խուշիստե-Ախտեր (տես Լեն-Պուլ, էջ 276), սա նույնպես
չի թագավորել:

21. Այսինքն՝ 1720 թ. հոկտեմբերի 5-ին չորեքշաբթի:

22. Այսինքն՝ 1720 թ. նոյեմբերի 4-ին ուրբաթ:

23. Խոսքը վերաբերում է Լենկ-Թեմուրին: Հնդկաստանի Մոնղոլական գինաստիայի ազգաբանությունը բնագրում միանգամայն ստույգ է: Բերում ենք Լեն-Պուլի կազմած Լենկ-Թեմուրի հաջորդների ազգաբանության սխեմայի մեզ հեաքքերոզ հաավածը.

Թեմուր

↓

Ջելալ-ադ-դին Միրանշահ

↓

Մուհամմեդ

↓

Աբու-Սեյիդ

↓

Օմար-շեյխ

↓

Ջահիր-ադ-դին Մուհամմեդ Բարուր (էջ 227):

Վերջինս հանդիսացավ Հնդկաստանի Մոնղոլական գինաստիայի հիմնադիրը:

24. Բարուրի հաջորդների ցանկը ստույգ է արված: Սրանցից շատերի մասին ահա վերևի ժանոթագրություններում:

25. Բնագրում համարակալում կատարված է ոչ միայն արարական թվանշաններով, այլև սրանց գուգահեռ գրված են նաև թուրքերեն թվանշաններ, որոնք բաց թողեցինք:

26. Խոսքը վերաբերում է Շահ-Ալիմի (ժանոթ. 5) թոռան և Ադիմ-աշ-շանի որդուն՝ Ֆարուխ-սիարին (ժանոթ. 2):

27. Շահ-Ալիմի որդիներն իրոք չորսն են՝ Ադիմ-աշ-շան, Ռաֆի-աշ-շան, Մուհադ-ադ-դին Ջահանգար և Խուշիստե-Ախաբ: Առաջին երկուսը սպանվել են Մուհադ-ադ-դին Ջահանգարի կողմից 1712/13 թվերին: Այս չորսից թագավոր դարձավ միայն վերջինս իշխելով շատ կարճ, ինչպես մեր հեղինակն է ասում, ութ ամիս և սպանվեց Ֆարուխ-սիարի կողմից:

28. Իմա Մուհադ-ադ-դին Ջահանգար:

29. Նշված է նաև համապատասխան թուրքերեն թվանշաններ:

30. Խոսքը վերաբերում է Մուհի-ադ-դին Աուրենգզիր Ալիդդիթ թագավորին:

31. Իմա Կուար-ադ-դին Շահ-Ալիմ Բահագուր շահ:

ՀԱՅՈՒ ՏԻՎՐԻԿՅՈՒ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹ (XVIII դ.)

Հակոբ Տիվրիկցու կյանքից մեղ շատ բան հայտնի չէ, նրա կենսագրության առանձին տեղեկությունները պահվել են ստորև հրատարակվող իր կազմած տարեգրության մեջ. Վերջինիս տվյալներով Հակոբը ծնվել է Տիվրիկ քաղաքում² 1738 թվի փետրվարին: Չորս տարեկան հասակում մահտարածամի հետևանքով, ինչպես գրում է ինքը, զրկվում է ծնողներից, քրոջից, և մնում տատի խնամքի տակ: Հայտնի չէ, թե երբվանից է սկսել ուսանել, սակայն, ինչպես գրում է հեղինակը, երեք տարի ուսանել է տեղի տիրացու Հարությունի մոտ: Այնուհետև, երեսուն տարեկան հասակում՝ 1768 թվին ամուսնացել է: Հակոբը 1777 թվին գնում է Կ. Պոլիս, այնտեղ մնում մինչև 1780 թվի կեսերը և ապա վերադառնում իր ծննդավայրը:

Տարեգրությունն առաջին անգամ հրատարակել է Գ. Սրվանձտյանը³, որից և վերցնում ենք մենք: Տարեգրությունը վերնագիր չունի և սկսվում է իր՝ հեղինակի ծննդյան վկայությամբ: Այստեղ, 1738 թ. ներքո շարադրված է մոտ քսան տարվա պատմություն, առանց ժամանակագրական նշումների, իսկ այնուհետև, սկսած 1759 թվականից, մինչև 1783 թվի⁴ հաջորդաբար թվում է յուրաքանչյուր տարում կատարված նշանավոր դեպքերը, որոնք տեղի են ունեցել Տիվրիկում և նրա շրջակայքում: Այս վկայությունների մեջ կարևորն այն է, որ հեղինակն ուշագրություն է դարձրել ոչ միայն արտաքին երևույթներին՝ պատերազմներին, ասպատակություններին, այլև մի քաղաքի ներքին կյանքին, ժողովրդի վիճակին, նրա իրավական և տնտեսական դրությանը, հաճախ հաղորդելով նույնիսկ առանձին տեղեկություններ շուկայական հարաբերություններից: Տարեգրության մեջ զգալի տեղ է գրավում 1777 թ. դեպի Կ. Պոլիս հեղինակի կատարած ճանապարհորդության նկարագրությունը, որը խիստ ուշագրավ է ոչ միայն տեղանուներին, այլև XVIII դ. այդ վայրերի տնտեսական վի-

¹ Թեև տարեգրության առաջին տողերում հեղինակը հաղորդում է իր անունը, սակայն, չգիտենք ինչու, պրոֆ. Լևոն այս տարեգրությունը համարում է անանուն («Հայոց պատմություն», հտ. 3, Երևան, 1946, էջ 987):

² Տիվրիկը գտնվում է այժմյան Սվասի վիլայեթում, Կունգալ-Խրմակ գետի ստորին հոսանքի վրա, էրզրում-Կամախ-Ջարա-Սերաստիա ճանապարհին, Կամախ-Ջարա քաղաքների միջև:

³ Մասիս, 1886, №№ 3776—3778, էջ 1166—1169, 1178—1181, 1207—1211:

⁴ Դարձյալ արդարացի չէ պրոֆ. Լևոն, երբ նշում է, թե այս բնագիրը «ընդգրկում է Սերաստիայի վիճակի Տիվրիկ քաղաքի 12 տարվա տարեգրությունը» («Հայոց պատմություն», հտ. 3, էջ 742):

ճակի, ժողովրդի՝ զրազմունքի վերաբերյալ հաղորդած տեղեկություններով: Հետաքրքիր է նաև 1768—1774 թթ. ոռոս-թուրքական պատերազմի ժամանակ բնակչության վրա ծանրացած հարկերի նկարագրությունը: Հակոբ Տիվրիկցին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Կ. Պոլսի մասին, որպես ականատես: Այս հեղենակի ժամանակագրությունը ուշագրավ է հատկապես այն տեսակետից, որ թուրքական բռնապետության պայմաններում, համեմատաբար խաղաղ մի փոքրիկ ժամանակամիջոց, այն էլ Թուրքիայի կենտրոնական մասերում, արտացոլվել է այստեղ իր իսկական պատկերով՝ կամայականություններ, բռնություններ, չվերջացող ավաղակություններ, իշխանության դեմ ըմբոսություններ, ժողովրդի կեղեքում, տարեկան մի քանի անգամ անօրինական հարկերի գանձում, սպանություններ և այլն: Կարճ ժամանակ, մեկ տարով, կամ մի քանի ամսով ստեղծված անդորրությունը, կամ մթերքների մատչելիությունը հեղինակը, որ գավառական քաղաքի մի կիսաապահով բնակիչ էր, դիտում է որպես «վերուստ պարգևած» մի բացառիկ երջանկություն:

Տարեգրությունը գրված է ժամանակի խոսակցական լեզվով, ուստի, քիչ չեն թուրքերեն բառերը, նրա նկարագրությունները պատկերավոր են և տպավորիչ: այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, որ նա ունեցել է գրելու ձիրք և շնորհք:

Գ. Արվանձտյանի հրատարակության բնագրում հայոց տարեթվերը նշված են հայերեն գլխագիր տառերով, որոնց դիմաց գրված են համապատասխան արաբական թվանշաններ, ըստ երևույթին այդպիսիներն ավելացրել է հրատարակիչը: Բնագրում մենք, դրա փոխարեն, հայոց տարեթվերի դիմաց, փակագծերում, համապատասխանորեն նշեցինք Գրիգորյան տոմարի տարեթվերը: Այս հրատարակության բնագրում մասնակի կերպով փոփոխված է կետագրությունը, իսկ բնագրի մեջ, փակագծերում Գ. Արվանձտյանի առանձին նշումները, պահում ենք ծանոթագրությունների բաժնում:

- ի թիւն Հայոց ՌՃՁԷ (1738)¹ ամին ի փետր[ուար] ամսոյն 1156
 յաւուր միոջ ծնեալ եմ ես՝ տառապեալ Յովորս ի յարգանդէ մօր
 իմոյ, Հայրն իմ և մայր սնուցեալ զիս ուրախութեամբ 1157
 ամս չորիս. յետ այնորիկ բարկութիւն հասեալ յԱստուծոյ մահ
 5 սաստիկ անկաւ ի քաղաքիս մերում, յամառն, յուլիս ամսոյ
 մէջն². հայր իմ վախճանեալ և մայրն իմ ապրեալ ի վերայ նորա
 որդւոյ, յետ եօթն աւուր նա ևս մեռեալ, ի ժամանակի երիտա-
 սարդութեան իւրեանց, և քոյրն իմ մեռեալ և մանուկ աղայ.
 մինչ լրանալ ամսոյն չորս մեռեալ ել ի դրանէ մերմէ, որ ինձ
 10 երազի պէս թուի վասն տղայութեան իմոյ. Շատ երիտասարդ
 և շատ մանուկ տղայ մեռեալ, որ զսուգ և զտրամութիւն քրիս-
 տոնէից և ալլազնեաց մարդ ոչ կարէ պատմել, ևս առաւել մեծ.
 նէնէին մերոյ՝ անցուցեալ զդուրս իւր մազեզէն չուլն, անկեալ ի
 մէջ մոխրոյ և թաւալէր ի նմին, վասն զաւակի իւրում անմխի-
 15 թար լայր և կոծէր զկուրծս. որքան կենդանի էր ցաւօք և հե-
 ծութեամբ անցուցեալ զաւուրձ իւր, որ ոչ գտեալ զհնարս, յետ
 այնորիկ պահեաց զմեզ վասն մխիթարութեան որդւոցն իւրոց.
 և տուեալ զիս յուսումն գրոց ծառայել վարժապետութեան, ի
 ձեռն մահտէսի Անտօնի որդի տիրացու Յարութիւնի մինչև երեք
 20 տարի. Եւ ամենաբարին Աստուած պարգեւեաց ինձ նշոյլ անհուն
 ողորմութեամբն ի չափահասակ եղեալ զուսումն. սուրբ դրոց
 ճանաչել և բնթեոնուլ. Եւ նախնիքն մեր պատմէին մեզ անցեալ
 յառաջագոյն բազում ժամանակաց եղեալ զիրսն, և զվայելչու-
 թիւն քաղաքիս, որ զինք լուեալ ի նախնեաց իւրեանց պատ-
 25 մէին մեզ անցեալ դաշնս այս. Եւ այս է դաշն անցեալ բազում
 ժամանակաց. զի նստեալ ի քաղաքի մերում շահ, որ անուամբն
 ասի Ահմէտի շահ, զի շէն եղեալ է յայնմ ժամանակի ի քաղաքս
 և ի գիւղս. և նստեալ կէօմրիւքճի ի չորս կողմ քաղաքիս, պա-
 հեալ զտիւ և զգիշեր, զի եկեալ յայլում երկրէ շատ մէթահ վասն
 30 անհուն մարդկանց, և առեալ նոցա զբաժինս իւրեանց, որ խա-
 ներն կայ ի բոլոր քաղաքին, քայքայեալ մինչ ցայժմ ժամանակ.
 Եւ խաչապաշտ քրիստոնէից ազգին բազումք են եղեալ, եկեղեցիք
 նոցա կայ աւերակ աստ անդ, որ զի յանգեալ է այժմուս տեղիս-
 տեղիս, և որ կայ ի դէպ յարեւելս, անուամբ կառուցեալ ս. Աստ-
 35 ւածածնայ հանգեալ եկեղեցի և ունի բարձրագոյն ի ջուր հայեաց
 փոքրագոյն բերդ մի. և զնա շինեալ են վասն թագաւորաց պա-

տեղադրաց. և որ կայ ի դէմ նորա փոքրապարիսպս, որ այժմիս
կոչի Ղալէլեր, ի մէջ նորա նստեալ ընդունաւ մարդիկ որպէս իմա-
րէթ, զի յոյժ գեղեցիկ եղեալ է վայելչութիւն և զշինութիւն, նմա-
նեալ գետ մայրաքաղաք, որ և այս դաշն անցեալանթիւ ժամանա-
կաց և հասեալ նախնեաց մերոց, սակաւ տրնւընուն այսր և անդ
տեղիս քայքայեալ, և որ կոչեն մարդիկ այժմուս զանուն նորա Ոռչ-
կացի, զի տուն եղեալ է քրիստոնէից ազգին, որ մինչև երթայ
ելանէ ի Տիպլէ-խանն, աստուատ և անդուստ շէն եղեալ է երկու
կողմանց: Պատճառ վասն աւերման քաղաքին և անցեալ իւր-
եանց նեղութեան ժամանակին. կրկինս պատմէին մեզ գեղեալ
10 իրան, որ զի ժողովեալ մեծամեծ հայ իշխանք քաղաքին խոր-
հուրդ արարին ի հետ այլազգի զապիթներուն, որ զինք զպարտան
քաղաքին աւելի արարեալ և առնեալ նոցա կերեալ և ոչ ողոր-
մեալ ի վերայ աղքատաց, այլ զրկելով զհոգիս վասն չարու-
15 թեանց. և մինն ի միջոյ իշխանաց նոցա քրիստոնէից իրաւա-
խօս և արդարադատ, որ անուամբն կոչի Չալքիս օզլու Յարիկ,
որ բազում նեղութիւնս և չարչարանս կրեալ վասն աղքատաց
քաղաքին և վասն վարձուց և բարի գործոց, բազում խռովու-
թեամբ իշխող եղեալ զպարտան հաշուէր, զի գիտէր յառաջագոյն
20 զխորհուրդս նոցա ի հետ միմեանց: Եւ չար իշխաններն ժողո-
վեալ և չար խորհուրդ խորհեալ վասն քրիստոնէին այն և եղեալ
ի վերայ նորա չար փեսա և մատնեալ ի զապիթ քաղաքին³. և
արկեալ ի բանտ գեղբայրն իւրեանց, յետ նորա տուեալ զապիթ-
ներուն բազում գանձս, վասն սպանանելոյ այրն այն, յիմարու-
25 թեամբ շարժեալ ոչ ընտրելով զդատաստանն Աստուծոյ, կամայ
և ակամայ առեալ ի ձեռաց զապիթին և հանեալ ի դուռ նորա և
ձեռօք իւրեանց մորթեցին գեղբայրն իւրեանց, որպէս չար Կա-
յէն: Եւ յետ նորա խռովութիւն արարեալ բազում, որ մինչ իմա-
ցեալ Սեբաստիոյ փաշայն և բազում զօրք արձակեալ վասն խռո-
30 վութեան քաղաքին, և նոցա ոչ գտեալ զհնարս զի պարտք
քաղաքին շատացեալ ե եղեալ հարիւր քէսէ և այլն: Եւ իւրեանց
այլ ոչ գտեալ հանգիստս վասն հատուցանելոյ զպարտան, ոմանք
պահեալ ի բանտ և ոմանք ծախեալ զամենայն ինչս և տուեալ
սակաւ ինչ և բազում ոմանք թողեալ զտունս և զմիւլքս և այ-
35 գիս փախեալ յաստ և անդ, որ մինչև գտեալ զհանգիստս իւրեանց:
Եւ զապիթ քաղաքին առեալ զամենայն ինչս նոցա, վասն հատուց-
ման հարիւր քէսէին, քայքայեալ բազում տունս նոցա և յայժ-
մուս այս հողագործքն սերմանեն ցորեան ի յօթեանս նոցա: Եւ
այս դաշըն անցեալ ի թագաւորութիւն սուլթան Ահմէտի և զա-
40 պիթ քաղաքին Հաճի Վէլի, ի նախնեաց մերոց ժամանակին և
մեր հասեալ ի նեղութիւն ժամանակս այս:

Ի թուին Հայոց ՌՄԸ (1759) ի գարնան ամենաստեղծն
Աստուած սաստիկ բարկացաւ ի վերայ քաղաքին և անկեալ սով
սղութեան, որ մինչ ցորենին քիլէ 50 զուրուշ ելաւ զի քաղաքն
45 ամենայն, եթէ այլազգ և եթէ քրիստոնեայ, թէ այր, թէ կին
անկեալ ի լերինս բանջարով և ուրիշ անուշահամ խոտով շատա-

նային: Չորացեալ և անպտուղ միյտանն, որ կայ մինչ ցայժմ,
նոյն տարին, հրամանաւն Աստուծոյ, զարդարեալ կարմիր ծաղկօք
և այլ դանազան անուշահամ խոտով, որ բազում մարդիկ նովաւ
մխիթարէին: Վասն յոյժ սաստիկ սովոյն հացագործքն ոչ գոր-
ծեն զհաց, զի ոչ գոյր ցորեան. ողորմութեամբն Աստուծոյ նոյն
5 ժամանակին եկեալ յայլ երկրէ սակաւ խոշոր կորեկ, զի յայժմուս
կոշի կըլկըլ կորեկ, զնա առնէին հացագործքն և խառնէին մոխիր
ընդ իրարս և տային փոքրածակէ ի դուրս վասն ամբոխին մարդ-
կանց. զի ով ոք հանճարեղութեամբ խլէր, նորա էր, և մեր ազ-
10 գին բնաւ ոչ տային, ևս առաւել խլէին ի ձեռաց նոցա. բազում
մարդիկ երթային մինչև ցերեկոյ պահէին, ոչ կարէին սակաւ
հաց առնէին, ոմանք սովամահ մեռանէին և շատեր պարտական
եղեալ և բազում ոմանք գնացեալ յօտար երկիր հեռի: Եւ վասն
խեղճութեան քաղաքին շրջէին տնէ տուն հացագործքն՝ գտանելոյ
15 զցորեանն և զալուրս՝ բռնութեամբ առեալ տանէին: Բոլոր տարի
մի այսպէս խեղճ և ողորմելի եղեալ: Ի նոյն տարւոյ եկեալ մեծ
տէտէս Պոլիսու գնաց քառասուն զուռուշի քիլէ մը ցորեն գնեց
և պահեց մեզ սովամահէն: Յետ այնորիկ ողորմեցաւ ամենա-
փրկին Աստուած իւր անհուն առատ ողորմութեամբ, որ զի շու-
20 տով իջաւ լիութիւն, որ մինչև ցորենին քիլէն 3 զուռուշ իջաւ:
Թագաւորութիւն սուլթան Օսմանին և զապիթ քաղաքին մեր
Հաճի Վէլի և խարճն քաղաքին էր սակաւ:

ԻՄԹ (1760) տարւոյն խաղաղութիւն, շէն, ի քաղաքիս և ի
գիւղօրայս լցեալ ամենայն բարութեամբ, ի առևտուրս կատա-
25 րեալ առատապէս. և ձմեռն եղև հանդարտ. և ի դարնան յապրիլ
ամսոյ աւուրն Նոր կիրակիի՜, ի լոյս հանեալ առաւօտուն, մեկ
ժամ ձիւն եկաւ յերկնից սաստիկ և բազում նստեալ ի վերայ
երկրի, և մեծ մարդկանցն զարմացեալ և չափեալ մինչև կան-
գուն մի, ասէին թէ ոչ տեսաք այսպիսի իրք, վասն այն ծաղ-
30 կեալ և զարդարեալ էր պտղաբերեալ ծառերն ի վերայ երկրի զա-
նազան ծաղկօք և անուշահամ հոտով, վասն սաստիկ բարկութեան
ցրտոյն թափեալ, վասն այնորիկ և պտուղն եղև սակաւ:

Նոյն տարին ըմբռնեալ անօրէն և թշնամի չար անուամբ
Ճըվիլի օղլին, որ հակառակ էր ի հետ քաղաքին և ունէր բազում
35 զօրս, և այլազգիքն պատերազմեալ և բերեալ անօրէնն և դրեալ
ի զնտան. և նա արուեստագործ, որպէս սատանայ, կտրեալ զեր-
կաթ պատուհանին, որ կայ մինչև ցայսօր բարձրագոյն տեղիս ի
պարիսպն բերդին, անկեալ վերէն մինչև ի վայր և փախեալ. նոյն
ժամուն որոտումն եղեալ վասն նորա, բազում մարդիկ գնացեալ
40 զհետ նորա և ոչ ըմբռնեալ, և խռովութիւն եղեալ այլազգաց
զհետ միմեանց, վասն փախչելոյ նորա:

Եւ ի նոյն տարին շինեցին զխան, որ կայ ի գլուխ չար-
շուին, որ այժմուս ասի Նոր խան:

Թագաւորութիւն սուլթան Օսմանին և զապիթ քաղաքին
45 մեր Հաճի Վէլին. և ցորենին քիլէն 4 զուռուշ և բամբակին օխան
20 փարայ և եղին օխան 12 փարայ և պանիրին օխան 4 փարայ:

ՌՄՃԺ (1761) ամին լիութիւն և առատութիւն: Մուլթան Օսման մեռեալ և սուլթան Մուսթաֆայ ի թախտն նստեալ և խապարն տարածեալ յոլորտս տիեզերաց 11 ուրախութիւն եղև 1159 ամենայն երկիր: Եւ ի գարնան սակաւ չար թշնամի ե կողոպտիչ կար և թագաւորն իմացեալ հրամայեաց հրովարտակօք յամենայն գաւառս իւր, թէ ուր ուրեք գտանիցի կողոպտիչ, կորուսցեն զանուն նոցա չար սատակութեամբ: Եւ ի սոյն ամառն եկեալ սակաւ թշնամի ի մեր քաղաքն և զապիթ քաղաքին ըմբռնեալ զնոսա և լցեալ ի մէջ դարձիննեռուն խանութին, վասն սպանման նոցա և նոքա փախեան յաստ և անդ, ոչ ոք կարաց հնարս դաանել և խեղդեցին և լցին ի մէջ ձորին: Եւ նոյն ամառն անձրեւ եկեալ բազում անգամ ջուրն տարեալ զանօրինաց լէշերն կորոյս: Եւ ի նոյն ամառն եկեալ երկրէ բազում և անթիւ մանր պէօճէք շրջէին ի վերայ երկրի, որպէս մըջուն ամենայն տեղիս, կեցեալ ղերիս ամիսս և բնաջինջ եղեալ: Եւ ի նմին տարւոյ սերմանեալն ցորեանն բազում, ի հնձոց ժամանակին լիութիւն եղև, որ քիլէն 4 ղուրուշ տային:

Եւ նոյն ամառն եկեալ ի մայրաքաղաքէ արուեստագործ ճանբաղ, գորգուփն եղե քաղաքն ամենայն, և նոքա պէս պէս արհեստեօք և զարմանալեօք խաղային և շրջէին ի վերայ պարանին: Թագաւորութիւն սուլթան Մուսթաֆային և զապիթ քաղաքին մեր նոյն տարին փոխարկեալ ե եղեալ Հաճի Օսման: Եւ խարաճ քաղաքին էր սակաւ ե ամենայն բարեաց լիութիւն և շէն ի քաղաքս և ի գիւղս:

ՌՄԺԱ (1762) ամին ոչ գոյ խաղաղութիւն, զի ելեալ անօրէն ե թշնամին Ղատը օղլուն, ոչ պահելով զպատուէր թաղաւորին, ժողովեալ բազում անթիւ զօրք ի վերայ իւր, կողոպտեաց շատ քաղաքն և շատ գիւղօրայս. և թշնամութիւնն նորա յոյժ տարածուեցաւ ոլորտս տիեզերաց յամենայն երկիր մինչև Կ. Կօլիս. և ի վերայ նորա եղեալ զօրքն բազում շատ էին. և ինքն էր հասակաւ կարճ: Եւ եկեալ հակառակ եղև ի հետ քաղաքին, նստեալ ի բոլոր գիւղօրայս, աւերելով և ի յահէ նորա զապիթ քաղաքին խորհուրդ արարին և քրիստոնէից մուհէսսէրէ պահել տուին եօթ օր և եօթ գիշեր ի ղէպ գերեղմանին. և պատրաստեալ էին քաղաքն ամենայն վասն պատերազմութեան. և անօրէն այն ոչ կարաց մտանել, այլ ոխս պահեալ ի սրտի իւրում շրջէր բազում տեղիս աւերելով. և զօրքն նորա շատնային օր ըստ օրէ: Եւ ի գարնան եկեալ ի գիւղն Թուղութ, որ է ի մօտ քաղաքին և ի մէջ ձորին, և այլազգիքն ժողովեալ ամենեքեան 40 գնացին պատերազմ ի վերանորա, ի գլուխ գիւղին սակաւ մի պատերազմեցան և թշնամիքն փախեան, վասն ի խոր տեղիս լինելոյ ոչ կարացին պատերազմիլ, գնացին աւերելով ի կողմն Մեքաստիոյ, հակառակ եղեալ ի հետ քաղաքին. և փաշան պատրաստեալ բազում զօրք կռուեցան ընդ իրեարս և սատակեցին 45 զնա, որպէս չար Յուլիանոս. և ի վերայ նորա իջեալ զօրքն բազում, ոմանք սատակեցան և բազում ոմանք ցրուեցան: Ի թա-

դավորութիւն սուլթան Մուսթաֆային և զապիթ քաղաքին մեր
Հաճի Օսման. և ցորենին քիլէն 4 ղուրուշ և խարճն քաղաքին
էր սակաւ:

ՌՄԺԲ (1763) ամին լիութիւն և առատութիւն և ձմեռն
5 եղև սակաւ սաստիկ, Նւ գարնան ապրիլ ամսոյ միջին աւուր մի
օր էր, երեկոյեան խառնակեցաւ յերկինքն ընդ իրարա, շարժումն
և որոտումն եղև յոյժ ե ի անէ նորա սոսկալեալ ռազում մար-
դիկ, վասն սաստիկ բարկութեան յերկնից անարկու կայծակ իջաւ
ի դէպ արեւմուտս ի մէջ ծառի միոյ և մարդ ոչ ֆնասեաց. և րա-
10 զում ամբ ծածկեալ զերեսս յերկնից, ոչ ծագեալ արեգակն, 9 օր
ցողեաց զցող ողորմութեան ցորեկ, գիշեր:

Նւ ի նոյն ամառն հանդիպեալ երեք թուղու փաշայ, որ
անուն նորա էր Սառի փաշա և ունէր բազում և անթիւ զօրք և
շատ ոսկի և արծաթ, կեցեալ ի քաղաքն մեր եօթն օր, մինչև
15 գարիին քիլէն 20 ղուրուշ ելաւ, վասն անհուն էսքէրներուն շատ
և մասրաւ ըրաւ քաղաքին և գնաց: Յետ այնորիկ զապիթ քա-
ղաքին ժողովեալ քրիստոնէից բազում պարտս վասն հատուցման,
շատ ոմանք ոչ կարացին հատուցանել, բազում նեղութիւնս կրե-
ցին նստելով ի բանտ և ոմանց փախեալ աստ և անդ. նոյն տա-
20 րին ցրուեալ մարդիկն բազում գիւղօրէից, այսինքն որ ասի
Աշոացիք, վասն պարտուց և վասն անօրէն թշնամի կողոպտո-
ղաց, զի եկեալ բազում նեղութիւնս տային և գերէին շատ մար-
դիկս ե առնէին գանձս որպէս կամէին: Թագաւորութիւն սուլ-
թան || Մուստաֆային և զապիթ քաղաքին մեր Հաճի Օսման. և 1160
25 ցորենին քիլէն 6 ղուրուշ էր:

ՌՄԺԳ (1764) ամին ձմեռն եղև հանդարտ և ի գարնան
յանկարծօրէն եղև սղութիւն, վասն բազում մարդկանց անպատ-
րաստութեան, զի յառաջագոյնս լիութիւն էր, և յետ նորա եկեալ
բազում քաղաքաց արապաներով ցորեան ի հնձոց ժամանակին
30 և այլազգեաց ոմանց առեալ և լցեալ խանն, զի բերեալ մարդ-
կանց առնէին, վասն այնորիկ ոչ եղև սաստիկ սով:

Նւ նոյն ամառն թշնամի կար բազում, հակառակ ի հետ
քաղաքին, աւերէին գիւղօրայսն և քաղաք ոչ կարէին մտանել:

Նւ ի նոյն տարին խարճն քաղաքին շատացեալ և այլ-
35 ազգիքն ոչ տային պարտս, վասն այնորիկ պատրաստեալ քրիս-
տոնէից գնալ ի⁶ Սերաստիայ. ժողովեալ գնացին մինչ ի գիւղս
Զընրսկի [ա]ռ զապիթն, մարդուղարկեալ և ետ դարձուցեալ, շատ
նեղութիւնս տըվեալ և պահեալ ի բանտ: Թագաւորութիւն սուլ-
թան Մուստաֆային և զապիթ քաղաքին մեր Հաճի Օսման. և
40 ցորենին քիլէն նոյն:

ՌՄԺԴ (1765) ամին կամաւն Աստուծոյ ոչ գոյ խաղաղու-
թիւն ի մէջ քաղաքին, զի ձմեռն եղև սաստիկ և ձիւն եկեալ
յերկնից բազում անգամ: Նւ ի ամառն թշնամի և կողոպտիչ կար
ի կողմս մերում, այսինքն լէվէնտ, զի աւերին բազում գիւղօրայս:
45 Նւ զապիթ քաղաքին ժողովեալ զամենայն գունդս իւր, գնացին
բացին ի գիւղն Մուրսալ պատերազմեցան ընդ հետ թշնաւոյն

- և բերին վեց գլուխս նոցա, և շատ մարդ վիրաւորեցին և բօ-
լուքբաշի լէվէնտին աւերեալ բազում տեղիս, որ զինչ գիւղս ի
բոլոր քաղաքին յահէ նոցա փախան եթէ այլազոք ե թէ քրիս-
տոնեայ ամենեքեանն օղուով, ուշադով, մալով, եկեալ ի քա-
ժաք կեցան: Եւ թշնամին այնքան հակառակ եղաւ ի հետ քա-
ղաքին, զի կապեալ էր ի չորս կողմանց զճանապարհս ե ոչ թո-
ղոյր, որ դար քէվրան ի յայլ երկրէ, այլ կողոպտէր և բաղում
ֆնասս առնէր. և ի հնձոց ժամանակին ցորեան ֆնաց ի մէյտան
վասն ահէ նոցա. և քաղաքացիքն ոչ դտեալ զինար ի հետ թշնամ-
լոյն՝ շատ երկաթեղէնս, նալ, մըխ, լաթեղէն, քիւրք, հանդերձ
վէշկէշ տվին ե հաշտեցան ընդ իրարս: Եւ պարտք քաղաքին շա-
տացեալ և զուկուրդ քրիստոնէի մարդկանց, ե աստ և անդ
ցրուեալ վասն երկրին անխաղաղ լինելոյ: Թագաւորութիւն սուլ-
թան Մուսթաֆային ե զապիթն մեր Հաճի Օսման:
- 15 || **ԹՄԺԵ (1766)** ոչ գոյ խաղաղութիւն, զի միաբանեալ բա- 1178
զում լէվէնտ վասն սպանման ընկերաց իւրեանց սաստիկ հակա-
ռակեցան ի հետ քաղաքին. մարդ ոչ կարէր Ուոու ծալր՝ ելա-
նել, զի կապէին, տանէին ե շատ նեղութիւն տային: Շատ դանձս
պահտնջէին որ թող տային. այսպէս բաղում գիւղս աւերեցին,
այնպէս որ ասեն Աշուտցիք, որ շատ ցորեն ելանէր ի դեղանէն,
ե մարդիկն փախեան ոմանք ի Սերաստիա, ոմանք Ալաճախան,
ոմանք աստ և անդ ցրուեցան: Եւ զապիթն մեր բերեալ Ղարա-
չորու զաղա՞ շատ, վասն ահէ թշնամեաց: Եւ ամառնային ժա-
մանակին սերմանեալ ցորեանն լի ե առատ էր, ե ի հնձոց ժա-
մանակին լցեալ էին լէվէնտքն ի գիւղս, յահեանց ոչ կարէր վե-
րակացու շահնանին երթալ ի գիւղս. և քաղաքացիքն խորհուրդ
արարին և զաղաներն, որ եկեալ էին պէօլիւկ պէօլիւկ, արարեալ
պահապանս, զրկեցին ի գիւղս և պէօլիւկ մի զաղա դնացին ի գիւղն
Ղարասար, պատերազմեցան ի հետ թշնամեաց և լէվէնտն սպա-
նեց զամենայն զաղաներն, և պէօլիւկաշի զաղաներուն ի մեր
քաղաքէն էր, ե զնա ըմբռնեցին, շատ նեղութիւնս տվին և ի
մէջ կրակին այրեցին, և քաղաքացիքն յմացեալ ժողովեցան դնա-
ցին ի վերս նոցա. և նոքա փախեան աստ և անդ: Եւ հողադործք
որ ոչ կարէին հանել զպատուական ցորեանն, վասն այնորիկ ոչ
եղև լիութիւն քաղաքին. քրիստոնեայք շատ պարտք տուին
վասն քաղաքին: Ի Թագաւորութեան սուլթան Մուստաֆային և
զապիթ քաղաքին մեր Հաճի Օսման. և ցորենին քիլէն 9 զու-
րուշ էր:
- ԹՄԺԶ (1767)** ձմեռն եղև սաստիկ և ձիւն եկեալ յերկնից
բազմիցս. և ի գարնան եղև սակաւ սղութիւն, և մէջ ամառան
կարկուտ և անձրև եկաւ կրկին ևս, և սերմանեալ ցորենն էր սա-
կաւ, զի ոչ գիտէին զկամս Աստուծոյ, այլ չար թշնամիք անօ-
րէնութեամբ շրջեալ կողոպտէին զերկիրս ամենայն և ի հնձոց
ժամանակին տվին՝ լաթեղէնս, երկաթեղէնս, նալ, մըխ և այլն
զայս ամենայն տվեալ և հաշտեցեալ ընդ թշնամիս:
- Եւ այս տարիս դնաց եղբայրս Պօլիս: Եւ այս տարիս բար-

կաղեկալ Սևտուած ի Պօլսոյ, զի յոյժ և սաստիկ և յանկարծակի շարժումն եղև քաղաքն ամենայն, շատ ահագին քեամկիր պինա խաներ և բարձրագոյն ճամիւներ փլեալ և անհուն մարդիկ ի ներքև հողին մնացեալ. և ամիս մը այսպէս գիշեր և ցորեկ, ժամ 5 առ ժամ եղեալ և խեղճութիւն նորա տարածեցաւ յերկիրս ամենայն, Թագաւորութիւն սուլթան Մուստաֆային և զապիթ քաղաքիս մեր Հաճի Օսման. և խարճ քաղաքիս շատացեալ. և ցորենին քիլէն կալոց ժամանակին 10 դուրուշ:

ԲՄԺԷ (1768) ձմեռն եղև հանդարտ, և գարնան եղև լիութիւն, զի հաշտեալ էին ի հետ թշնամի լէվէնտին՝ վասն հողագործաց, զի երթեալ սերմանեն. և յայլ երկրէ եկեալ շատ քէրվան առևտուրս 11 եղև: Եւ այս տարիս եկաւ մեծ տէտէս Պօլսու և 1170 ամառնային ժամանակի կարգեց զտառապեալ Յակոբս, և կեցեալ ի բարի ամս 103 տարի, հասեալ ալիք ծերութեան և փոխեցաւ բարի գործով առ Սևտուած. տէր լուսաւորեսցէ իւր անձառելի լուսով զհոգիս սորին. ամէն: Եւ այս տարիս անցեալ ի վերայ մեր այսպէս:

ԲՄԺԸ (1769) ոչ գոյ խաղաղութիւն, զի ձմեռն եղև հանդարտ և գարնան եկեալ անօրէն և չար թշնամի Մատաղ օղուն ութը հարիւր էսկէրով, զի խռովեալ էր ի հետ ամենայն քաղաքաց ի կողմն արևելից և կողոպտեալ Հինտու մէթահ քէրվան բազում մալօք և ապրանօք եկեալ ի քաղաքն մեր և զապիթ քաղաքին պատուէր ավեալ այլազգաց և քրիստոնէից, զի ոչ առնիցեն փարայով զմալս ի ձեռաց թշնամեաց. և այլազգիքն ոչ պահեցին զպատուէրս, գնեցին մալս. և չար, անօրէնն այն կեցեալ 25 6 օր ի մէջ քաղաքին, որ գարիին քիլէն մինչև 20 դուրուշ ելաւ վասն բազմութեան էսկէրին: Եւ հետ նորա աւերելով շրջէր ի կողմն արևելից: Եւ նոյն ամսոյն իմացեալ Սերաստիոյ փաշայն պատրաստեալ 1000 տէլիպաշի, թային արարեալ ի վերա նոցա,

30 զի ուր ուրեք գտանիցեն պատերազմին ընդ միմեանս: Եւ տէլիներն կապեցին չորս կողմն լէվէնտին, պատերազմեցան ընդ իրարս ի կողմն քաղաքին մեր, բազում մարդ սպանեցան ընդ երկոցունցն. և քաղաքէն մերմէ տվեալ շատ գարի և շատ կերակուր թային վասն աէլիներուն, վասն այնորիկ պարտք քաղաքին շատացեալ և քրիստոնեայքն աստ և անդ ցրուեալ: Եւ յաշնան սղութիւն եղև, վասն զի հողագործքն ոչ կարացին հնձել ցորեան վասն բռնութեան և դառնութեան ժամանակին, զի քօչեցեալ էին բոլոր գիւղօրայքն ի քաղաք: Եւ այս տարիս կախեցին դգեր Պարոնեանց մահտէսի Յակոբն Տապախանէին կամուրջէն վար, վասն դարբիններուն սակաւ գործի համար, որ այնմ ժամանակի հասեալ եղբարքն գիտացին: Եւ այլազգքն տեսեալ վկայեցին, թէ լոյս իջաւ ի վերայ նորա: Ի Թագաւորութեան սուլթան Մուստաֆային և զապիթ քաղաքին Հաճի Օսման: Եւ ցորենին քիլէն 14 դուրուշ և պարտքն քաղաքին շատ, սակաւ 45 քրիստոնէից տվին 9 քէսէ պարտք. և ես տառապեալս տվի սա-

լեան 6 հարիւր դուրուշ և անցուցեալ տարիս այս շաա նեղու-
թեամբ և վշաօք, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց:

ՌՄԺԹ (1770) ոչ եղև երբէք խաղաղութիւն. ձմեռն եղև
սաստիկ սառնալ, անձրևն եկաւ բազում անգամ, սղութիւն եղաւ
5 ամենայն ըարեաց և ապրիլ ամսոյ աւուր երեկոյի միում սահաթ
մը անձրև եկաւ սաստիկ առատապէս և Ըղբապատու լեռնէն շատ
ջուր սէլ ելաւ և անկից ի վայր շատ առն քակեալ և եկեալ ի
մէջ չարշըին լըցեալ և քարով, որ հասեալ մինչև յառիքն, ևս
առաւել լցեալ ի մէջ խանութներն ջրով, որ զամենայն լաթեղէնս
10 և որ ինչ ամենայն ըողակս թացեալ ջրով և ճախնով, որ զխաղ-
ճութիւն մարգկանց ոչ կարեմ պատմել գրով ընթերցողաց և
լսողաց: Եւ ի մէջ ամառն եկեալ ի դէպ հարաւային կողմէն յե-
րեսս յերկնից նշանաւոր և երկայնաչափ մինչև 6 կանգուն պայ-
ծառափայլ լուսաւոր աստղ մը, որ երեւէր տեսանողաց ահարկու
15 և դարհուրելի և կայր ի մօտ նորա փոքրակարմրագոյն և կա-
նաչագոյն կրկին աստղ մը, շրջէին ի միասին մինչ ի մէջ գիշե-
րոյ, և մտեալ ի ներքե երկնից. և այսպէս կեցեալ 3 գիշեր և այլ
ոչ ելեալ: Եւ այս տարիս պատրաստեալ սուլթան Մուստաֆա
պատերազմ ի հետ Մոսկովիին³, խարար ուղարկեալ ոլորտս տիե-
20 ղերաց իւրոց, վասն զօրու, զի գնասցեն պատերազմ թագաւո-
րին. խառնակում էր ամենայն տեղիս ևս առաւել ի մեր քաղաքն.
զի յոյժ նեղէին զքրիստոնեայ ազգն, վասն ինչքի և այլ չար
գործի համար: Եւ այս տարիս այսպէս անցեալ վասն մեղաց մե-
րոց:

ՌՄԻ (1771) ոչ եղև խաղաղութիւն յամենայն տեղիս, վասն
պատերազմի թագաւորաց, զի հրաման թագաւորին սաստիկ էր
ոլորտս տիեղերաց: Եւ բազում զօրք կայր ի վերայ երկրի և լէ-
վէնտ թշնամի հակառակ մեր քաղաքին և զապիթն ժողովեալ
զամենայն գունդս գնացին պատերազմեցան ի դուրս քաղաքէն,
25 բերեալ սակաւ զուլիս և մարդ, և զմարդսն կախեալ. և այլազգիքն
որ ոչ երթային սէֆէր, վասն լէվէնտնուն համար և թշնամիքն
օր ըստ օրէ շատնային: Եւ ամառնային ժամանակի եկեալ Պօլ-
սոյ զապիթ Դուռնաճի պաշի՝ զո՛վ մանս սէֆէր խրկեց և զոմանս
սպաննեց և զոմանս զապիթ արար, տարի մը այսպէս: Եւ ամառն
35 եկեալ եղբայրն իմ ի Պօլսոյ, Եւ պարտք քաղաքին շատացեալ
և քրիստոնեայքն աստ և անգ ցրուեալ, զի ոչ գոյր վաստակ որ
ջանային զպարտսն հատուցանել, վասն այնորիկ նեղութեամբ
անցունէին տարիս:

ՌՄԻԱ (1772) ոչ գոյ երբէք խաղաղութիւն երկրիս ամե-
40 նայն, զի պատերազմ թագաւորաց սաստիկ էր. ամէն շարաթ
մէնդիլ դար քաղաքէ ի քաղաք վասն մարդկանց, զի երթեալ
պատերազմեացին. և շատ անօրէն լէվէնտ կայր ի մեր քաղաքն,
վասն սպանման ընկերաց իւրեանց աւերէին բազում գիւղօրայս:
Եւ ամառնային ժամանակին, վասն ծովացեալ մեղաց, ոչ ցօղեաց
45 անձրև, զի յոյժ խորշակտհար եղև սերմանեալն ցորեան, վասն
տօթոյն արեգական, և հողագործքն ոչ ունէին հանգստութիւն ի

1180

գեօզս իւրեանց, այլ երեքեալ շրջէին ասա և անդ, վասն այնորիկ եղև սղուծիւն ամենայն բարեաց, զի ոչ գայր քէվրան յայլ երկրէ վասն աշին թշնամեաց, Յորենին քիլէն 10 ղուրուշ:

ՌՄԻԴ (1773) ոչ գոյ երրէք խաղաղութիւն երկրիս ամենայն, զի սաստկանայր սէֆէր տարոց տարի: Եւ քաղաքն մեր յոյժ ձմեռ եղև, որ մինչև ի գարնանային ամսոյ ձիւն եկաւ շատ անդամ և ամառնային ժամանակի անձրև եկեալ առատապէս, և լէվլնտներուն հետ հաշտեցան հողագործաց համար. զի խառնակում էր ընդ իրարս ամենայն տեղիս: Թագաւորութիւն սուլթան 10 Մուստաֆային, զապիթ քաղաքին մեր Հաճի Օսման. և շատ պարտք տրլին սակաւ քրիստոնէից և ես տառապեալս՝ տուի ուլեան 73 ղուրուշ, շատ մարդ պարտական եղեալ ի յօտար յերկիրքն անցեալ և այսպէս նեղութեամբ անցուցեալ տարիս այս:

ՌՄԻԴ (1774) ամին ոչ եղև խաղաղութիւն ընդ ամենայն տիեզերս, զի հրաման թագաւորին սաստիկ էր, անն Մօսկոֆին 15 յոյժ նեղէր ամենայն քաղաք, զամենայն մարդ. զի զօրեղութիւն և արուեստագործութիւն լինէին ամենայն, որ ոչ երթային սէֆէր: Եւ ի այդ տարիս անհուն մարդիկն բազում մալ և շատ ձի ջրին տուեալ ի մեծ գետն Թունայ: Եւ Պոլիս սաստիկ սղուծիւն եղեալ, որ մինչ երեսուն տիրէմ հացը երկու փարայ եղեալ, 20 որ խարարն գայր յերկրէ երկիր և ի մեր քաղաքն: Ի սոյն տարիս սերմանեալ ցորեանն և պտղաբերեալ ծառերն առատապէս եղեալ. և զապիթ քաղաքին ի հնձոց ժամանակին բերեալ բազում զաղա, վասն ահէն թշնամեաց, զի մարդիկն երթեալ պահէին զգիւղս ի բոլոր քաղաքին: Եւ ի այս տարիս վասն սալեանի համար հայերն գանգատ գնացին և այլազգիքն յետ դարձուցին: Թագաւորութիւն սուլթան Մուսթաֆային և զապիթ քաղաքին Հաճի Օսմանն. և ցորենին քիլէն 10 ղուրուշ և եղին օխան 20 փարայ, ամենայն բարի իւր ղիյմէթին կէօրէ է: Եւ այս տարիս տառապեալս տուի ուլեան 63 ղուրուշ, ամեն ըստ կարեաց տուեալ և հատուցեալ զպարտսն. և անցուցեալ տարիս այսպիսի նեղութեամբ:

ՌՄԻԴ (1775) ամին ևս առաւել ոչ գոյ երրէք հանգարտութիւն. զի ձմեռն յոյժ ցուրտ. և ի գարնան եկեալ, ի յարեւտից կողմանէն, Սախըր փաշա մի երեք թուղրով, բազում էսքէրով, և շատ մալով կեցեալ ի քաղաքն մեր եօթ օր, շատ խարճ և շատ մասրաֆ եղեալ վասն բազում զօրացն. և զապիթ քաղաքին յետոյ ժողովեալ զամենայն գունդս իւր, բաշխ արարեալ զպարտսն քաղաքին, յետոյ ժողովեալ քրիստոնէից ինը քէսէ ղուրուշ պարտք, 40 որ թէ և թէրով 130 տուն էին, այսմ տարւոյ ոմանք տուին 150 ղուրուշ, ոմանք տուին 100 ղուրուշ և ես տառապեալս տուի 70 ղուրուշ. այսպէս զամենեքեան բռնադատութեամբ պէս պէս նեղութեամբ հատուցին զպարտս իւրեանց, ոմանք պարտըկան եղեալ գնացին ի յօտար երկիր, և ոմանք չքաւորեալ փախեան ի յօթեանէն իւրեանց. և բազում էսկէր կայր ի վերայ երկրի 45 ամենայն տեղիս, շատ ոմանք երթային և շատ ոմանք գային.

և դայր ի թագաւորէն դապիս ամենայն տեղիս վասն էսկէրի ե
վասն գանձի, յոյժ նեղէին զքրիստոնեայ եղբարքս ի ահէ լէվէն-
տին ե վասն պատերազմի հալածականս շրջին: Եւ ի ամառնա-
յին ժամանակին փոքր տղայոց վրա յոյժ ծաղիկ եղեալ, սաս-
տիկ ցաւոյն բազում տղայս մեռանէին. ե այսպէս անց[ե]ալ տա-
րիս այս դառն նեղութեամբ:

5 || ՌՄԻԵ (1776) ամին ձմեռն ցուրտ ե ի գարնան եղև սղութիւն 1181
ամենայն բտրեաց: Եւ ի ամառն թշնամի կողոպտիչ կեայր ե ժո-
ղովեալ քաղաքն ամենայն եթէ այլադգ ե եթէ քրիստոնեայ գնա-
10   ցին պատերազմ ի վերայ թշնամոյն ի գիւղն Կասման ե ի մաց-
եալ նոյն լէվէնտ վախեալ զգիւղն Ջիմառայ. ե այլազգիքն գնա-
ցեալ ի մէջ գիւղերոյ որքան թշնամի կեայր ի մէջ գիւղին զա-
մենեան ըմբռնեալ չար մահուամբ սատակեցին, բազում մալս
առին ի նոցանէ ե եկեալ ի քաղաք: Եւ յետ նորա եկեալ ի այլ
15   կողմանէ բազում լէվէնտ վասն սպանման ընկերաց իւրոց
ի գիւղն Կասման, կողոպտեալ զգիւղն, բազում նեղութիւնս
տուեալ մարդկանց: Եւ կրկին անգամ ժողովեալ քաղաքացիքն
դնացին ի պատերազմ ի վերայ նոցա ե թշնամիքն ըմբռնեալ
զմեծամեծ մարդ քաղաքին շատ նեղութիւն տուեալ նոցա, ե
20   քաղաքացիքն ժողովեալ շատ լաթեղէն ե երկաթեղէն ե շատ
դանձո տուեալ նոցա ե աղատեալ. ե անօրէնքն զԱստուած ոչ ճա-
նաչելով, որպէս չար Կայն, գնացեալ անօրէնութեամբ հրով այ-
րեցին ի գիւղն գեղեցիկ Ջիմառտ, որ տեսիլեամբ գեղեցիկ է, ի
վերայ դաշտի, ի միջի նորա եղեալ մարդիկն ոմանք տունով
25   վախեան Պոլիս ե ոմանք այս գիւղ ե այն գիւղ գնացին:

Եւ ի աշնան ժամանակին եկեալ վաշա մը բազում զօրօք
գիւղն Բինկան ե ի ահէ նորա պատրաստեցին կերակուր երեք
աւուր. շատ ձի ե շատ խիլատ առեալ տարան ի գիւղն Բինկան,
վասն այնորիկ թէ ոչ հանդիպի ի քաղաքն մեր: Եւ պատերազմն
30   թագաւորաց յոյժ սաստկանայր ընդ Մոսկոֆին: Ի թագաւորու-
թիւն սուլթան Մուսթաֆային ե զապիթ քաղաքին մեր Հաճի
Օսմանին. ե ցորենին քիլէն 12 դուրուշ, ամենայն բարին նման-
պէս. ե պարտք քաղաքին շատացեալ, զի ոչ կարացին հատուցա-
նել. այլ թողուցին շահով մէջ քաղաքին: Եւ մեք երեքեալ ե տա-
35   տանեալ բազում նեղութեամբ անցուցեալ տարիս այս:

|| ՌՄԻԶ (1777) ամին ե Տաճկաց 1187-ին սաստիկ ցուրտ 1207
ե ձմեռն եղև. ե ի գարնան ոչ գտեալ հանգիստ վասն խռովու-
թեան երկրի: Եւ ես տառապեալս պարտաւորեցայ գնալ ի քա-
ղաքն Պոլիս, ելեալ ի Տիւրիկու բազում նեղութեամբ 5 օր ի
40   սարս¹⁰ ե ի թուփս շրջելով, վասն ահեն, հուսկ հասայ ի քաղաքն
Սերաստիս, որ շինեալ կայ ի վերայ դաշտի ե է փաշայանիստ,
որ տիրէ զօրութեամբ իւրով: Քաղաքն լի է ամենայն բարու-
թեամբ ի առս ե ի տուրս կատարեալ առատապէս, ե կեայր ի
մէջ քաղաքին՝ Էլպէքցի հաճի Ալի վաշա ասի, որ ունէր ի վերայ
45   հազարէ աւելի զօրս իւր, ե տէր է որպէս թագաւոր ի քաղաքն
ամենայն, որ մինչ երթայ ի գուռն Պոլիս: Շատ անգամ թագա-

և որէն մարդ եկեալ ի գլխոյ նորա, ոչ կարէին հնարեօք կտրել,
 զի նա բազում արուեստագործութիւն ունէր, հաւանեցուցանէր
 թագաւորն հնարս բանիւք: Եւ մենք նստեալ ի Սերաստիա 10
 օր, յետոյ գնացեալ ի վերայ դաշտի 8 սէհէթ մինչև Խարդին, որ
 5 է գիւղ, ունի և ի վերայ դաշտի մեծամեծ արտօրայս և ինքն
 ճանրայէն սակաւ հեռի, և կայ ի քով նորա բարձրագոյն լեռն,
 որ ասի Երլտըզ-տաղի. և Խարդնու ելեալ գնացինք ի լեռն, որ ասի
 Ղուրթ-պէլի, ի յէնիշս և ի եօղուշս տասը սէհէթ մինչև Թօղաթ-
 և Թօղաթ գեղեցիկ քաղաք, լցեալ ամենայն բարութեամբ առա-
 10 տապէս, բազում վաճառական երթայ ամենայն կողմանց և առ-
 նու շատ մէթահս ի նմանէ և մարդկանց վայելչութիւնն և վարքն
 նմանի Հսթամպուրու, և ունի շատ խաներ, ի առս և ի տուրս կա-
 տարեալ առատապէս: Եւ ելեալ Թօղաթու գնացանք ի դաշտս, որ
 ասի Ղազ-օլա և Մալ-թէիէ, անցեալ և սակաւ ի մէջ օրմանի,
 15 և կտյ ի վերայ ճանապարհին պէքճի, որ ասի Չէնկէլի-բէլ, եւ էր
 ինը սէհէթ մինչև Թուրխալ: Եւ Թուրխալ է գիւղ այլազգից և
 ունի սակաւ շուկայ վասն ճանապարհորդաց կերմանի համար:
 Եւ անտի ելեալ գնացինք ի լեռս և անցեալ Ինճէ-բաղար խանն,
 գնացինք ի յէնիշս ութը սէհէթ մինչև Ամասիա: Ամասիա է քա-
 20 յաք ի մէջ լեռան և ունի ահագին և բարձրագոյն և ջուրահայ-
 եաց բերդս զարմանալի, և ունի բազում այգիս և թութլուխս,
 վասն ապրըշմայ համար, և ունի գեղեցիկ երկու փոքր եկեղեցիս-
 և աշըխ Վէրհէտին, որ բազում աշխատանս կրեալ և շատ լեռս
 ծակեալ վասն միոյ աղջկան համար և ոչ առեալ մուրադ, որ
 25 ամենեքեան մարդ գիտէ¹¹: Եւ տյս դաշտ է ի հոն կատարեալ ան-
 հուն ժամանակաց, և ունի խաներս, և չարշը պաղարս. անցանի
 ի մէջ քաղաքին բազում ջրով գետս. և ելանէ քաղաքէն մէթահս,
 ապրըշում և բարեհամ դինի: Եւ ելեալ անտի գնացինք ի դաշտս
 տասը սէհէթ մինչև Մարդուան և է դասապայ, և ունի խաներ և
 30 չարշը պաղար, և ունի փոքր եկեղեցի. և ելանէ մէջէն մէթահս
 տիմի, բարձի երես, և նա ևս ունի բարեհամ գինի: Եւ անտի
 ելեալ գնացինք ի դաշտս երկու սէհէթ մինչև Հաճի գիւղն, և նա
 մեծ գիւղ է այլազգից: Եւ անցեալ անտի գնացանք ի դաշտս և
 սակաւ ի էնիշ և ի եօղուշ տասը սէհէթ մինչև յՕսմանճուխ: Եւ
 35 Օսմանճուխ է մեծ գիւղ այլազգից ի մեծ լեռան տակ, և անցանի
 յառջէն նորա մեծ դետ, և ունի ի վերայ ջրին տասն և երկու
 արշին երկայնագոյն գեղեցիկ կարմուռնջս, և ունի սակաւ չարշը,
 և ի միջի մարդ նորա չար, որպէս Կայէն, որ բազում չարու-
 թիւն արարեալ են հանդիպող սակաւ ճանապարհորդին: Եւ անտի
 40 ելեալ գնացինք ի լեռն բարձրագոյն, որ ասի Սարմաշուխ. բա-
 զում աշխատանս կրեալ և իջեալ ի վայր սակաւ գնացինք ի
 դաշտս ութը սէհէթ մինչև Հաճի-Համդա. և է գիւղ այլազգից ի
 մէջ հիսաբի, և ունի բազում պաղճաներս և սակաւ շուկայ բա-
 զար, և ելանէ ի մէջէն նորա անուշահամ ըռէջլէ գեղեցիկ: Եւ անտի
 45 ելեալ և բազում աշխատանս կրեալ և անցեալ ի մեծ գետն, որ
 ասի Տէլի Տէվրիշ, և գնացինք հանդարտ ութը սէհէթ մինչև Թօ-

սիա: Եւ Թօսիս է մեծ դասապայ և ունի շուկայ րաղար, խան. և
եւանէ ի մէջէ նորա դեղեցիկ լրինձ և ավաճա շալ, և մարդիկն
նորա եփեն անուշահամ փիլաւ:

- || Եւ ելեալ անտի գնացինք ի դաշտ անհուն, և անցեալ
5 Ճիւղէ-րաղլարին, շատ ճանապարհ կտրելով տասն երկու սէհէթ
մինչև Յօմէլուն, որ գիւղ է այլադգից, և ունի դաշտս մեծամեծ
արտօրայս, և կայ ի մօտ նորա դասապայ, որ ասի Ղօճայ-Հիսար,
և ունի ի վերայ դաշտի շատ դիւգօրայս: Եւ անտի ելեալ գնա-
ցինք ի սարս և ի Թուփս, նեղութիւնս կրելով անցանք 10 սէհէթ
10 մինչև Ղարաճալար. և նա է մեծ գիւղ, և ունի մեկ խան, և իւր-
մէն ելանէ շալ գօտիս, և մարդ նորա է անօրէն: Եւ ելեալ անտի
գնացանք երկու սէհէթ մինչև Ձէրքէշ. և նա գիւղ է ի վերայ
դաշտի և ի մէջ հիսաբի, և ունի ոտկաւ խանութս, և գայ ի այս
գիւղէ գեղեցիկ և անուշահամ իւղ և մեղր, որ է լայիս Պոլիսու,
15 որ րաղում մարդիկք տանին: Եւ անտի գնացեալ ի լեռն մէջ
օրմանի տասն և երկու սէհէթ մինչև Բայընտըր, և նա գիւղ է
սակաւ ի մէջ տէրէի, և ունի սակաւ ջուր, ի յառաջէն անցանի, և
մարդիկք խիղարեն տախտակ և տանին: Բայընտըր ելեալ զնա-
ցանք ի լիոս և ի դաշտս րաղում ճանապարհս կրելով տասն և
20 երկու սէհէթ մինչև Կէրէտէ. և նա է մեծ դասապայ, և ունի շու-
կայ րաղար և խան, և ունի մէջ իւր զընտան. և ի նմանէ ելանէ
դեղեցիկ սաղթիւն և սաղրի և հիւալի միջի նորա ելանէ, ի առս և
տուրս կատարեալ: Եւ ի սմանէ ելեալ գնացանք ի դաշտս րաղում
և կայ այստուս և այնտուս գիւղօրայս: Եւ անցեալ ի Ղազայ-Կէօլին
25 տասներեք ժամ մինչև Պոլի. և սա է դասապայ ի վերայ դաշտի,
և ունի խաներս և չարշը պազարս. և կայ ի մօտ նորա դարլըճա,
որ գետնին ներքէն ելանէ տաք ջուր, և շինեալ մարդկանց
ի վերայ նորա քարեղէն տունս և խիթեալ րաղում մարդիկ
լուացուին և զանուն նորա կոչեն Թանդըր-համամի: Եւ ելեալ
30 անտի գնացինք ի լեռն ի մէջ մեծամեծ ծառերուն, որ երկինքն
չի երևիր: Եւ անցեալ ի Տարիճէ տասն և երկու սէհէթ մինչև
Տիւղճէ: Տիւղճէ գիւղ սակաւ, գիւղ է այլադգից ի մէջ օրմանի
և ի մեծ ձորի, և ունի սակաւ խանութ վասն ճանապարհորդին.
և ուրբաթ օրերն րաղար զուրումիշ կըլլոյ, բազում տեղեաց
35 բերեալ մէթահ ծախեն զօրն այն: Եւ Տիւղիճէն ելեալ գնացանք
ի դաշտս ի մէջ օրմանի, որ է Կիւմիւշ-օվայ և Էլրի-տէրէ, որ
է իւրա աւազակաց, զի բազում մարդիկ է լացուցած, և սոսկալի
ճանապարհս այս տասն և երկու սէհէթ մինչև Խէնտէկ. և նա է
մեծ գիւղ, և ի միջի մարդ նորա չար, բազում քնաս առնեն ճա-
նապարհորդաց: Եւ անտի ելեալ և բազում աշխատանս կրեալ
40 վասն ճանապարհն չամուռ լինելոյ, զի մէնջուր է նորա չամուռն,
զի շատ ձի պաթմիշ եղեալ է և գիծվար ճանբան. նեղութիւնս
կրելով տասը ժամ մինչև Սապանճա. և Սապանճա է դասապայ
ի մէջ օրմանի, և ունի սակաւ ծով և սակաւ շուկայ բազար, և
45 ունի պախճայներ բազում, և անհուն կեռասի ծառեր, որ տանին
մարդիկն զպտուղ նորա ի Կոստանդիա: Եւ անտի ելեալ գնացաք

ի դաշտս յինն ժամ մինչև Իդնիմիտ. և Իդնիմիտ է քաղաք ի
 ծովհայեաց, զի Ուլկիանոս ծովուն մէկ գլուխն գայ ի հոն դադրի,
 և նստի ի քաղաքին կէօմբիւքճի, և ունի խաներ, և չարշը բա-
 զար լցուի ամենայն բարութեամբ, և իւրմէն ելանէ շատ մէթան.
 5 Եւ անտի գնացաք հանդարտ ութը ժամ մինչև Կէյալիդէ. և Կէյ-
 ալիդէ է դիւղ ի թէփէի միոյ, և ունի սակաւ շուկայ, և ունի գե-
 ղեցիկ ճամի ի թագաւորական ցեղէն շինեալ, Եւ անտի գնացաք
 չորս ժամ մինչև Փէնտիկ, Գարթալ և անտի մինչև յԻւսկիւտար,
 որ է Պոլիս: Եւ կայր ի վերայ ճանապարհին բազում անուանի
 10 լեռս և բազում անուանի դիւզօրայս և անուանի յոյժ տեղիս, և
 մեք ոչ գրեցինք զամենեան, զի ձանձրութիւն չը լինի ընթեր-
 ցողաց և լսողաց: Եւ տառապեալս ուրախութեամբ հասեալ ի
 քաղաքն Պոլիս և գտեալ հանգիստ, որ է առհասարակ ամենայն
 քաղաքաց մայր, լի և առատ, գեղեցիկ և ի ամենայն առուտուրս,
 15 բացուի քսան ու չորս դուռս ի ծովհայեաց, որ եկեալ մեծամեծ
 և անագնատեսիլ և զարմանալի նաւով բերեալ բազում և անհուն
 վասն անթուելի և անհամար մարդկանց, առևտուրս կատարեալ
 առատապէս, գեղեցկաշէն և բարձրագոյն շինուած է ի ծովհայեաց
 ամեն կողմանց, և վայելչութիւն ամենայն ազգաց առհասարակ
 20 ուրախութեամբ, խնդութեամբ է: Եւ ի տարիս այս, ի մայիս
 ամսոյ, սուլթան Մուսթաֆա || մեռեալ և սուլթան Համիտ ի գահն
 նստեալ դրդեցաւ Պոլիս. այնպէս շարժուին եղև ամենայն արանց
 և կանանց և ազգաց, ուրախութիւն եղև, վասն նստելոյ ի թահթն
 սուլթան Համիտ, զի ոչ ուզէին յառաջագոյն զսուլթան Մուս-
 25 թաֆա, վասն այնորիկ յոյժ խնդութիւն եղև ամենայն ազգաց:
 Եւ նոյն ամառն թագաւորն ժողովեալ զամենայն զօրս իւր խոր-
 հուրդ արարեալ վասն պատերազմին Մոսկոֆի. և յետոյ հաշտե-
 ցան ընդ իրեարս, և զօրքն այլազգաց բերին Սանճաղը Շէքիֆն
 ի Պոլիս, որ որոտումն եղև արանց և կանանց. որքան այլազգ
 30 կար ի Պոլիս ամենեքեան գնացին ի դէմ նորա և երկիրպագին
 և տարին ի պալատ թագաւորին, և մէօհիւրն էր Իզզէթլի Ահմէտ
 փաշայն, որ էր արիւնասէր, շատ հացագործ և պախալ կախեալ
 էր բարկութիւն նորա: Եւ յայսմ ամի Գրիգոր պատրիարքն
 սիւրկիւն արին¹² և Զաքարիա վարդապետն պատրիարք¹³ արար-
 35 եալ ի յաթոռ նստուցին: Եւ ի նոյն ամառն հրկիզութիւն եղև
 Մահմուտ փաշան¹⁴ 12 ժամ, բազում մալս և շատ տեղիս աւերե-
 լով, որ մինչև Հօճա փաշա¹⁵ տայանմիշ եղաւ. և տառապեալս ոչ
 կարեմ գովել զվարքն և զվայելչութիւնն. և զամենայն եղեալ
 իրան, որ ոչ կարացի պատմել, անմեղադիր լերուք, գնացող
 40 տեսող եղբարք:

ՌՄԻՆ (1776) խաղաղութիւն երկիրն ամենայն և Պոլիս լի-
 ութիւն և առատութիւն ամենայն բարեաց, ևս առաւել որ հաշ-
 տեցան ի հետ Մոսկոֆին. ամենայն ամիս գայր բազում կէմիս
 ի նոցանէ, որ բերէին բազում բարիս: Եւ ի գարնանային եղա-
 45 նակին եկաւ Մոսկոֆին էլշին շատ ապրանքով, և մտեալ ի քա-
 ղաք մինչ ի դուռն թագաւորին. յետոյ խորհեցաւ ի հետ արքա-

1209

յին, որ Ատամպօլու մէջ որքան դերի կայ ի ձեռս ալաղգաց աղա-
տեսցէ զնոսա և արքայն հաւանեցաւ և հրաման ետ, զի ուր ուրէք
գտանի ժողովեալ առ ինքն առաքեսցեն մինչև ութ ամիս: Այս-
պէս ժողովեաց բաղում գերիս, եթէ աղջիկ և եթէ կին և թէ այր,
յառաջնմէ եկեալ և այլազգ եղեալ, նոքա ևս տարան առ էլչին:
Եւ էլչին միարանեաց զամենայն և լցու նաւս երիս և ուղար-
կեաց յիւրաքանչիւր յօթեանս: Եւ որ կեայր յառաջագոյն Մը-
սրայ, որ անուամբն Ալի պէկ տսի, նման թագաւորի, տիրէր զեր-
կիրն իւր և կտրած ստակն տարածեցաւ զերկիրն ամենայն, մարդ
ոչ կարէր ի վերայ նորա մտանել: Եւ թագաւորն իմացաւ և
10 վառա թային արար ի վերայ նորա: Եւ նա գնաց ըազում զօրօք
և արուեստիւ բերեալ զնա, և անհուն ապրանքս և փոքրիկ երկու
տղայներ բերին ի Պոլիս: Եւ մինն ի խորհրդակցաց նորա, որ
ասէին Թահիր Էօմէր, նա ևս Եաֆա նստեալ էր, և շրջէր ի վերայ
15 ծովուն չար աւազակութեամբ, յահէ նորա կէմի ոչ երթայր և
գայր ս. Երուսաղէմ, նա ևս իմացաւ, զնա ևս բնաջինջ արար:

Յայսմ ամի Երուսաղէմայ Պօղոս պատրիարք¹⁶ վախճանելով
Յովակիմ վարդապետն¹⁷ ի յաթոռ նստաւ: Ի Պոլիս հրկիղութիւն:
ՌՄԻՉ (1777) Ըստանպօլ խաղաղութիւն, լիութիւն և առա-
տութիւն ամենայն բարեաց, խնգութիւն և վայելչութիւն գեղե-
ցիկ ամենայն ազգաց, արանց և կանանց: Եւ ի զիլգատէ ամսոյն
ձմեռնային ժամանակին եղեալ սուլթան Համիտն դուստր մի, և
շատ ուրախութիւն եղև քաղաքին ամենայն ազգաց, ես առաւել
հրաման եղև է (7) օր և է (7) գիշեր տօնանմա լինելու, զի յա-
25 ռաջագոյն պատրաստեալ էին զամենայն արուեստագործութիւնն,
զարդու զարդարեցին Պոլիս քաղաքն ամենայն, եթէ աղքատ եթէ
հարուստ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ զարդարեցին այնանե-
րով և պատուական անգին քարերով, տեսակ տեսակ պատկեր-
ներով, կերպ-կերպ նախըշներով, եթէ փայտեղէն և թէ թղթեղէն,
պէս-պէս զանազան արուեստագործութեամբ շինեալ մարդկանց:
30 Եւ ես տառապեալս շրջագայելով տեսանէի զամենայն և փառս
տայի Աստուծոյ, որ մարդուս այսպիսի հնարագիտութիւն տուեր
է: Եւ երկու տեղիս տեսի, որ մինն մարդու կերպ շինեալ և մինն
զազանի կերպ, որ ամեն մարմինն լման և մարդուն ձեռքն գիրք
35 տուեալ՝ երկու պրկունքն շարժելով և գլուխն երերեցնելով կար-
դայր. այսպէս տեսի, և սորին նման և այլ բազում գործս ասեն
զարմանալի, որ տեսանողն սքանչացեալ և փառաւորեալն Աստ-
ւած փառաւորեցաւ: Ինչրդեցաւ քաղաքն Պոլիս, շարժումն և որո-
տումն եղև վասն ամբոխին՝ || արանց և կանանց, և բազում մե-
40 ծամեծ մարդիկ վկայեցին, թէ զի ոչ ոք եղած այլ թագաւորաց
այսպէս տօնանմա, սոյնպէս և Գ (3) գիշեր ի վերայ ծովու գործս
պատրաստեցին բոցեղէն իւղով և մահիթապով, զարմանալի գործս
ասեն՝ նետելով ի վեր երկնից ելանէր բարձր ի հաւան և տա-
ղըմիշ ըլլար որպէս զաստեղս երկնից. սորին նման պէս-պէս
45 բազում գործս ասեն ի դէմ թագաւորին ի վերայ ծովուն:

Եւ ի այս տարիս ըաղմացեալ էր չար անուն լէվէնտն ամե-

1210

նայն տեղիս, և ի նեղութենէ նորին եկեալ բազում քաղաքաց
մարդ արդունալ տալով թագաւորին. և թագաւորն իմացաւ և
հրաման արաւ, ոլորտս տիեզերաց ֆէրման զրկելով քաղաքաց
քաղաքաց, թէ զի ոչ գտանի անունն նորին, այսինքն նէֆրան
5 լինելով տարածուեցաւ երկիրս ամենայն, թէ յարեալս եթէ արեւ-
մուտս ամենայն քաղաք պատերազմեալ ի հետ թշնամեաց, և
գլուխ նոցա բերեալ ի Կ. Պոլիս: Տարի մը այսպէս ոչ պակաս
եղեալ ի դրանէ թագաւորին, և նոյն տարին մէօհիւրն էր ի ձեռն
Տէվրիշ Անմետ փաշային: Եւ ի այս տարիս մեր զապիթ Հաճի
10 Օսմանին տղին դրին զանունն Մուսթաֆա փաշա, որ ամենայն
բանի հախիս կուգար և մեր ազգին տիրութիւն կանէր, որ խա-
պարն գայր Պոլիս:

ՌՄԻԷ (1778) ամին խաղաղութիւն, լիութիւն լցեալ ամե-
նայն ըրաօք, զի եկեալ Մուսկոֆէն բազում նաւ բերեալ անհուն
15 բարիս, վասն անթուելի մարդկանց: Եւ ի մէջ ամառնային ժա-
մանակին սուլթան Համիտին եղեալ արու զաւակ և դրին զանուն
նորա սուլթան Մահմուտ: Ուրախութիւն եղև ամենայն ազգաց,
կրկին ես հրաման արարեալ վասն տօնանմա լինելոյ, եօթը օր և
եօթ գիշեր զարդով զարդարեցին Պոլիս եօթնապատիկ քան զա-
20 ուշինն, և որոտուէն եղև վասն անհուն անթուելի արանց և կա-
նանց և զանազան օյինրազներաց և արուեստագործաց. վասն զի
ոչ կարացաք պատմել մի ըստ միովէ վասն տկարութեան մտաց
մերոց, զի տեսանողն զարմացմամբ սքանչացաւ և փառաւորեալն
Աստուած փառաւորեցաւ, որ այսպիսի հնարագիտութիւն տուեր
25 է մարդուս: Նմանապէս երեք գիշեր ի վերայ ծովուն նետելով,
չուան ի վերայ խաղալով, պէս պէս մարիֆէթով բոցեղէն իւղով
նետելով ի վեր երկնից ելանէր հավան և տալըլմիշ ըլլար ան-
համար հազար ի դէմ թագաւորին:

Եւ նոյն ամառն հրկիզութիւն եղև բազում տեղիս: Եւ ի դէպ
30 աշնան կրկին եղև արու զաւակ և դրին զանուն նորա սուլթան
Անմէտ. և թագաւորն հրաման արար, զի պատրաստեսցեն Փաշա-
յին դուռ բազում բրինձ և շատ իւղ, զի Պոլիս որքան մէքթէպ
կայր, առեալ հօճայներն զփոքր տղայքն կարդալով, ամին ասե-
լով, բերելով ի դուռն Փաշային և նստեալ ուտէին զփիլաւն. և
35 տոցն տային տասնական փարայ և հօճայներուն մէյմէկ ֆէրէճէ
հագուցանէին, այսպէս հրաման եղև 5 օր, որ դրդիւն եղև ի Պո-
լիս տղայոց ձայնէն կարդալով և շատ աղքատս կերակրելով: Եւ
սորա տօնանման այսպէս եղև, և մէօհիւրն տուեալ էր Տէվրիշ
Անմէտ փաշային. բազում մարդիկ վկայեցին թէ 100 քէսէ ստակ
40 գնաց:

ՌՄԻԸ (1779) ամին լիութիւն և առատութիւն եղև Պոլիս
և ի գարնան ժամանակ տղայոց վրայ ծաղիկ եկեալ բազումս
կոտորէր: Եւ նոյն ամսոյն Հինտու եկեալ փոքր ֆիւ մը ի Պոլիս,
ամբոխն դիմեաց ի սէիր: Նոյն տարին Բաղտատու փաշան Աճէ-
45 մուն հետ սէֆէր բացաւ և շատ գլուխ Պոլիս զրկեց: Նոյն տարին
անթիւ չէքիրկէ եկն ի Պոլիս և այս տարիս այսպէս անցաւ:

ՌՄԻԹ (1780) ամին լիութիւն և առաաութիւն եղև ի Պոլիս. և ամառն[ային] ժամանակ յոյժ բարկացաւ Աստուած և մահ սաստիկ անկաւ ի Պոլիս, որ կոտորէր ծեր և տղայ առհասարակ և բազմացաւ խղճութիւն ի Պոլիս, որ ոչ կարեմ պատմել, զի մեր զարիր եղբայրները ս ոք հիւանդանայր կամ մեռանէր, ոչ ոք երթայր առ նոռա և կամ թաղէր զդիակս նոցա. մարդասէրն Աստուած իւր անհուն ողորմութեամբ փրկեաց զիս ի մահուանէն. Եւ ելի ի Պոլսոյ և եկի ի քաղաքն մեր Տիւրիկ. Եւ Տիւրիկ էր սղութիւն՝ ցորենին քիլէն 14 զրուշ էր. Եւ ի նոյն տարին շարժումն եղև երեք օր ի մեր քաղաքն և Մալաթիա, բազում տեղիք քայքայեալ և շատ մարդիկ անկան ի հողին ներքև. Եւ նոյն տարին արևելեան կողմն շարժումն եղև և ֆլաս արաօրէից:

Ս ՌՄԼ (1781) ամին խաղաղութիւն և առատութիւն եղև և 1211 ձմեռն սակաւ սաստիկ. ի գարունն ոչ ցօղեաց անձրև, վասն այնորիկ թէ Տաճկաց և թէ քրիստոնէից մանկտին երեք օր տուփա ըրին, և քրիստոնեայք երկու եզ առնելով Աստուածամօր հսկում գնացին, և յորժամ գենին, հրամանաւ Աստուծոյ, առժամայն եօթը օր և եօթը գիշեր անձրև տեղաց և ցորենին քիլէն 4 զրուշ իջաւ և տաններք օխան շիրան 1 զրուշ կուտային. Եւ Մուսթաֆա փաշան էր զապիրթ քաղաքին, որ շատ գութ ունէր Հայոց վրայ և այս տարիս այսպէս:

ՌՄԼԱ (1782) ամին խաղաղութիւն և լիութիւն եղև, ձմեռն սաստիկ. և ի սաստիկ ցրտութենէ ծառերն չորացան և փայտին բեռը 30 փարայ էր. Սոյն տարիս մուրատորզ ելայ, իմ Գոհար ընտանին առ Աստուած փոխեցաւ և դասը անցնելու և կարգալու հետ մնացիւ Այս տարին Մուսթաֆա փաշան Կիւմիւշխանէ գնաց և քաղաքն Տէլի Մէհմէտին ձեռքը մնաս. գործը ինչ գործելն ոչ գիտէր. սայեան եղաւ 150 տուն հայերուն տասը քէսէ, և հինգ քէսէ քաղքի օրթայ խարճ, և ցորենին քիլէն 10 զրուշ, և սակաւ մարդ մեռաւ:

ՌՄԼԲ (1783) ձմեռը սաստիկ եղև և մարտ ամսոյն օր մը, գիշեր մը անդադար ձիւն եկաւ, որ մինչև ամիս մը չոր ցուրտ եղաւ, ծառերն պաղեցան սաստիկ ցրտոյն. և ի ձմեռն եղև ծաղիկ տղայոց, որ զրազումս կոտորեաց. Եւ փաշան կրկին նստաւ Կիւմիւշխանէ, և քաղաք Տէլի Մէհմէտին ձեռքը մնաց, որ հինգ տարեկան տղայոցմէ լման խարաճ կառնէր և մարդ չէր կարէր հետը զրուցել:

ԺԱՆՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնադրում սխալմամբ դրված է ՌՃՇԷ (1187), ուղղեցինք «ՌՃՁԷ»:
2. Այդ տարիների սովին և Թանկությանն է վերաբերում 1743 թ. Կարինի շննուց դրույթում դրված մի ձեռագրի հիշատակարանի տվյալները «Թվին ՌՃՂԲ (1743)-ին սղուծին եղև մինչ որ Դ (4) տարի. Ա (1) սոմար ցորեն Ը (8) դուռը մինչե Ժ (10) և ԺԲ (12) եղև դինն, Բ (2) ձու՝ Ա (1) փարայ, ան ալլ չկայր, Բ (2) սոմոանոց Գլվալ յերթ Ա (1) դուռը (ձե 3380, էջ 328ա):
3. Բնադրում հրատարակիչը փակագծերում ավելացրել է «Տիւրիկոյ»:
4. Այսինքն 1760 թվի ապրիլի 2-ին:
5. Բնադրում դրված էր «էշերն», միաքն անիմաստ է մնում, ուստի ուղղեցինք «էշերն», որը համապատասխանում է պատմածի բովանդակությանը:
6. Բնադրում «ի»-ն կրկնված է:
7. Հրատարակիչը փակագծերում ավելացնում է «քաղքին ծայր»:
8. Հրատարակիչը փակագծերում նշել է «քուրդ»։ Զաղաները բրդական ցեղերից էին
9. Խոսքը վերաբերում է 1787—1774 թթ. ոռոս-թուրքական պատերազմին, որի մասին ուրիշ հիշատակություն դառնում ենք Մոսկովայի Վ. Ի. Լենինի անվան Գեո. հանրային գրադարանի հայերեն ձեռագրերի ֆոնդի ձեռագրերից մեկում. այնտեղ կարդում ենք. «Թվին ՌԲՃԻԳ (1774)-ին յօլիսի ԻԸ (28)-ին, որ Ըսմանլուն Մօսկօվի հետ բարեկցաւ, որ Թաթարըն ձեռնկվեցաւ, որ կոյտիւրեց Թաթարըն»։ (Արմ. Յ. ձեռագիրը համայնի է, երկար և նեղ թուղթ, վերջում՝ հիշատակարանից հետո, ավելացված է այս տեղեկությունը):
10. Բնադրում տպագրական սխալի պատճառով դրված է «սորոս»:
11. Իմա Ֆահրատի և Շիրինի պատմությունը, որը, ինչպես տեսնում ենք այս տեղեկությունից, տարածված է եղել նաև Ամասիայի կողմերում:
12. Հեղինակը նկատի ունի Կ. Գոլսի պատրիարք Գրիգոր Պատմաճյանին:
13. Իմա Զաքարիա Կաղզվանցի, Կ. Գոլսի պատրիարք:
14. Կ. Գոլսի թաղերից մեկը:
15. Կ. Գոլսի թաղերից մեկը: Բաղդասար Գալին իր ժամանակագրության մեջ հիշում է այս թաղամասում ավելի վաղ պատահած հրդեհների մասին (տես ՄԺ, 1, էջ 338):
16. Իմա Գոգոս Գ. Վանեցի, Երուսաղեմի պատրիարք:
17. Իմա Հովակիմ Քանաքեռցի, Երուսաղեմի պատրիարք:

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (XVII—XVIII ԴԴ.?)

Ժամանակագրության սույն բնագիրը գտնվում է Մատենադարանի № 3079 ձեռագրի 251բ—252բ էջերում: Այն հրատարակվում է առաջին անգամ: Ժամանակագրությունը բաժանվում է երկու մասի, յուրաքանչյուրն առանձին վերնագրով՝

ա. «Յաղագս թագաւորացն Հայոց՝ սկսեալ ի սրբոյն Տրդատայ մինչև ի բառնալ թագաւորութեանցն Արշակունեաց»:

բ. «Յաղագս թագաւորացն Հոսմայ և Յունաց՝ ի Մեծէն Կոստանգիանոսէ մինչև ի Փոքր Թէոդոս»:

Ժամանակագրության առաջին մասը, ինչպես նշված է խորագրում, սկսվում է Տրդատ Գ-ի գահակալության թվականից՝ 286 թ. և հասնում մինչև Արշակունիների դինաստիայի անկումը, իսկ երկրորդ մասը՝ Կոստանդին I-ից մինչև Թեոդոս II-ի մահը և սրա հաջորդ Մարկիանոսի գահ բարձրանալը՝ 449 թ.:

Թե ով և երբ է կազմել այս ժամանակագրությունը, հաստատ և պարզորոշ բան չենք կարող ասել: Այս բնագիրը կազմելու ժամանակի մասին կարելի է առանձին ենթադրություն անել, եթե նկատի ունենանք № 3079 ձեռագրի նյութերի ընդօրինակության պարագաները:

Այս ձեռագիրը պատմական նյութերի ժողովածու է, որը բովանդակում է տարբեր ժամանակներում, տարբեր մարդկանց կողմից ընդօրինակված նյութեր, օրինակ, մի քանի բնագրեր ընդօրինակվել են 1677 թ. (էջ 234բ), մյուսը՝ 1700 թ. (էջ 378ա), մի ուրիշը՝ 1727 թ. (էջ 239բ), իսկ մի քանիսի ընդօրինակության ժամանակն էլ անհայտ է:

Նկատի ունենալով տարբեր ժամանակներում, տարբեր գրիչների կողմից, զանազան նյութերի ընդօրինակության այս կարգը, կարծում ենք որ մեղ զբաղեցնող ժամանակագրությունն էլ № 3079 ձեռագրում ընդօրինակվել է XVII դարի վերջում կամ XVIII դարի սկզբներին, իսկ կազմելու ժամանակը, վերապահությամբ, նշում ենք նույն ժամանակաշրջանից ոչ ուշ, թեև հնարավոր է, որ այն ավելի հնում կազմված լինելու:

Ժամանակագրության հեղինակի, ինչպես նաև աղբյուրների մասին որոշակի բան ասելը ևս դժվար է: Առաջին, հայ Արշակունիներին վերաբերող մասում, թեև թագավորների գահակալության տարեթվերը տարբերվում են մինչև հիմա մեղ հայտնի տվյալներից, սակայն թագավորների իշխանության տարիների քանակը, բացառությամբ մի երկուսի (Արշակ Բ և այլն), համընկնում է Մ. Խորենացու վկայություններին: Ժամանակա-

դրության այս մասի սկզբի մի քանի ավյալները (Տրդատ Գ-ի մահը, խորհրդով Կոտակի, Տիրանի) համապատասխանում են Չամչյանի ձեռքի տակ եղած տեղեկություններին¹, բայց այնուհետև խիստ կերպով տարբերվում են իրարից, Այս մասում որպես նորություն և ուշագրավ տեղեկություններ պետք է համարել հետևյալ վկայությունները՝ ա) Տրդատ Գ-ից հետո մինչև խորհրդով Կոտակի գահակալելը հեղինակը նշում է երկու տարի անիշխանություն. բ) Արշակ Բ-ն ըստ նոր վկայության իշխել է ոչ թե 30 տարի, ինչպես հաղորդում են Փ. Բուզանդը, Մ. խորենացին և ուրիշները, այլ 17 տարի, մի շատ հավանական թիվ, որն առաջարկում են ուսումնասիրողները: Այս շեղումները, ըստ երևույթին, հնագույն և հավաստի աղբյուրներից քաղված տեղեկություններ են, որոնք արժանի են հատուկ ուշադրության:

Ժամանակագրության երկրորդ մասի տեղեկությունները զարմանալի կերպով համապատասխանում են գիտության կողմից ընդունված ավյալներին: Այդ վերաբերում է ոչ միայն կայսրների կառավարման տևողությանը և տարեթվերին, այլև պատմական առանձին դեպքերին: Այդ բանը ցույց տալու համար ծանոթագրություններում նշել ենք հռոմեական կայսրների ցանկը, այն վերցնելով Մաշկինի «Հին Հռոմի պատմություն» աշխատությունից²:

¹ «Պատմութիւն Հայոց», հա. Ա, էջ 425, 427, 431:

² Երևան, 1951 թ., տես «Հռոմեական կայսրների թվարկ» գլուխը, էջ 925—927:

ՅԱՂԱԳՍ ԹԱԳԱԽՈՐԱՅՆ ՀԱՅՈՑ՝ ՍԿՍԵԱԼ Ի ՍՐԲՈՅՆ ՏՐԴԱՏԱՅ ՄԻՆՁԵԻ
Ի ԲԱՌՆԱԼ ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆՅՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ

251բ

Յամի տեառն ԲՃՁԶ (286) թագաւորէ Հայոց Տրդատ, յեր-
րորդ ամին Գիողղիտիանոսի կայսեր, և գայ ի Հայս հալածելով
զՊարսիկս ընդ նմին և զինուորեալ սուրբն Գրիգոր:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԳ (303) սուրբն Գրիգոր լուսաւորեաց զՀա-
յաստան աշխարհս ե մկրտեցաւ Տրդատ արքայ ԺԵ (15)-բդ¹ ամի
5 թագաւորութեան իւրոյ, որ է վերջին սմն հալածանաց ամբարշ-
տին Գիողղիտիանոսի և պզծոյն Մաքսիմիանոսի:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԺԳ (314) յերկրորդ ամի հաւատով լուսա-
ւորելոյն Մեծին Կոստանդիանոսի, սրբոյն Տրդատ ԻԸ (28) ամի
10 թագաւորութեան իւրոյ, որ են ամք ԺԲ (12) իւրոյ հաւատա-
ցեալ գոլոյն, հանդերձ սրբոյն Գրիգորիւ երթայ ի Հոօմ:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԽԲ (342) վախճանեալ սրբոյն Տրդատայ
ՁԶ (86) ամաց, յետ ԾԶ (56) ամի թագաւորութեան իւրոյ. ե
սմաց աշխարհս Հայոց առան[ց] թագաւորի ամս Բ (2):

15 Ի նոյն թվոյ ԳՃԽԳ (344), յութերորդ ամի Կոստանդիանոսի
հերձուածողի, որդւոյ Մեծին Կոստանդիանոսի, թագաւորէ² Հայոց
Քոստրով³, որդի Տրդատայ, ամս Թ (9):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԾԳ (353), ԺԷ (17) ամի նորին Կոստան-
դիանոսի թագաւորէ Տիրան, որդի Քոստրովու, ամս ԺԱ (11):

20 Ի նոյն թվոյ ԳՃԿԳ (364), յետ սատակման պզծոյն Յուլիա-
նոսի, Շապուհ արքայն Պարսից ըմբռնեալ զՏիրան և թագաւո-
րեցոյց զորդի նորին Արշակ ամս ԺԷ (17)⁴:

Ի նոյն թվոյ ԳՃՁԱ (381), յերրորդ ամի Թէոդոսի Մեծին,
Արշակ ակամայ երթայ ի Պարս և անձնամահ լինի. և Մեծն Թէո-
25 գոս թագաւորեցուցանէ Պապ՝ որդի նորա:

Ի նոյն թվոյ ԳՃՁԸ (388), յետ եօթն ամի թագաւորու-
թեանն Պապայ, սպանաւ ի Մեծէն Թէոդոսէ, սակս սրբոյն Ներ-
սեսի և փոխանակ նորին կացուցանէ Վարազդատ, ոմն Յարա-
կունի ազդէ, որ թագաւորեաց ամս Դ (4):

30 Ի նոյն թվոյ ԳՃՂԲ (392) Վարազդատ սակս ձեռնտութեան
Պարսից ըմբռնեցաւ ի Յունաց. և թագաւորեցոյց Հայոց Մեծն
Թէոդոս զերկու որդիսն Պապայ՝ զԱրշակ ամս Է (7) և Վարաշակ,
որ ի նոյն ամին վախճանեցաւ:

Ի նոյն թվոյ ԴՃԴԷ (397) Աբշակ արքայ վաղճանի և միապետէ թագաւորութիւնն Հայոց Խոսարով, յազգէ Յարշակունեաց, զոր Բ (2) ամաւ յառաջ ի Պարսից մասին Հայոց կացուցեալ էր թագաւոր:

5 Ի նոյն թվոյ ԴՃԲ (402) Խոսարով արքայն կալանս եղև ի Պարսից յետ Ե (5) ամի և թագաւորեաց Վռամշապուհ, եղբայր նորին, ամս ԻԱ (21):

Ի նոյն թվոյ ԴՃԻԴ (423) յետ մահուան Վռամշապուհոյ թագաւորեաց Հայոց նոյն Խոսարով ամս Ա (1):

10 Ի նոյն թվոյ ԴՃԻԴ (424) թագաւորէ յետ || Խոսարովու 252ա Շաբուհ, որդի Յազգերտի, Պարսից արքայի, ամս Դ (4):

Ի նոյն թվոյ ԴՃԻԸ (428) Շաբուհ երթայ առ հայր իւր սրտմտեալ ի Հայոց, և անդէն սատակի. և փայ աշխարհս Հայոց առանց թագաւորի ամս Գ (3):

15 Ի նոյն թվոյ ԴՃԼԱ (431) թագաւորէ Հայոց Արտաշէս, որ կոչեցաւ Արաաշիր, ամս Զ (6):

Ի նոյն թվոյ ԴՃԼԶ (436) բառնայ թագաւորութիւնն Հայոց ի տանէն Արշակունեաց ԻԹ (29) ամի Թէոդոսի Փուքու և մարդպանք Պարսիկք տիրեցին Հայոց:

ՅԱՎՐԿԻՍ ԹԵՂԵՈՒՐՈՅՆ ՀԹՅԱՅ ԵՒ ՅՈՒՆՈՅ՝ Ի ՄԵԾԷՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՍԷ ՄԻՆՉԵԼԻ Ի ՓՈՔՐ ԹԵՂԵՈՍ

20 Յամի տեառն ԳՃԶ (306) թագաւորեաց Մեծն Կոստանդիանոս. զկնի Կոստասայ հօրն իւրոյ, Ի (20)-րդ ամի Տրդատայ Հայոց թագաւորի:

Ի նոյն թվոյ և ի նոյն ամի թագաւորեաց յարեմուտս հակառակ նմին Աւերոս ամս Ա (1)⁶, զոր սպան Մաքսետէս և ինքն
25 թագաւորեաց ամս Ե (5)⁷: Եւ ի սոյն թվին թագաւորեաց յարեալս Մաքսիմիէս ամս Ը (8)⁸,

Ի նոյն թվոյ ԳՃԺԲ (312) Մեծն Կոստանդիանոս նշանաւ սրբոյ խաչին յազթեաց Մաք[սենտիոս] և եմուա ի Հռոմ⁹:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԺԳ (313) հաւատաց ի տէր ինքն և Լիկիա-
30 նոս ծեր¹⁰, քեռ այր իւր:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԺԴ (314) ել պատերազմ ընդդէմ Մաքսիմի-նոսի, սպան նա և թագաւորեաց Լիկիանոս ընդ նորա ամս Թ (9)¹¹,

Ի նոյն թվոյ ԴՃԻԴ (324) ըմբռնեաց զԼիկիանոս ուրացեալն
35 ի հաւատոց և ապստամբեալն յինքենէ¹² և ինքն Կոստանդիանոս միահեծան թագաւորեաց:

Ի նոյն թվոյ ԴՃԼԷ (337) վաղճանեալ սրբոյն Կոստանդիա-նոսի ԿԵ (65) ամաց, յետ Լ (30) ամի թագաւորութեան իւրոյ, և թագաւորեցուցին որդիք նորա՝ Կոստաս¹³ ուղղափառ ի Հռոմ, Կոստանդիանոս¹⁴ և Կոստանդինոս¹⁵ հերձուածող յարեալս ամս
40 ԻԵ (25):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԽ (340) Կոստանդիանոս սպանաւ ի զօրացն՝ ի սադրելոյ եղբօր իւրոյ Կոստանդինոսէ:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԾ (350) Կոստաս սպանաւ ի Հոօմ ի Մագ-
նիտոսէ¹⁶ յետ ԺԳ (13) ամի, և Կոստանդինոս միահեծան տիրեաց:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԿԲ (362) Թագաւորեաց ուրացողն Քրիս-
տոսի պիղծն Յուլիանոս¹⁷, յետ մահուանն Կոստանդինոսի ամս
5 Բ (2) ամիսս Գ (3):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԿԳ (363) սատակիլ պղծոյն Յուլիանոսի
Թագաւորեաց Յորիանոս ամիսս Ը (8)¹⁸,

Ի նոյն թվոյ ԳՃԿԳ (364) յետ Յորիանոսի Թագաւորեցու-
ցին Վաղենտինոս¹⁹ ուղղափառ ի Հոօմ ամս ԺԲ (12) և եղբայր
10 նորին Վաղէս²⁰ հարձուածօղ ի Կոստանդնուպոլիս ամս ԺԵ (15):

Ի նոյն թվոյ ԳՃՀԵ (375) վաղճանի Վաղենտինոս ի Հոօմ
և Թագաւորին, որդիք նորին՝ Գրատիանոս²¹ և Վաղենտինոս
Փոքր²²,

Ի նոյն թվոյ ԳՃՀԸ (378) այրեցաւ հ[ե]րձուածօղն Վաղէս,
15 ըստ արժանւոյն իւրոյ յԱդրինապօլիս:

Ի նոյն թվոյ ԳՃՀԹ (379) Թագաւորեաց աստուածատուրն
Թէոդոս Սպանիացին²³, փեսայ գոլով || Վաղենտինոսի Մեծին, փո- 252բ
խանակ Վաղէսի ի Կոստանդնուպօլիս:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԶԳ (383) Գրատիանոս սպանաւ ի Հոօմ,
20 յետ ութ ամի Թագաւորութեան իւրոյ:

Ի նոյն թվոյ ԳՃՂԲ (392) Վաղենտինոս Փոքր սպանաւ ի
Հոօմ, յետ ԺԵ (15) ամի Թագաւորութեան իւրոյ և միահեծան
տիրեաց Մեծն Թէոդոս:

Ի նոյն թվոյ ԳՃՂԵ (395) վաղճանեալ սրբոյն Թէոդոսի
25 Մեծին Ծ (50) ամաց, յետ ԺԶ (16) ամի Թագաւորութեան իւրոյ,
և Թագաւորեցին որդիք նորա՝ Ոնորիոս²⁴ ի Հոօմ ամս ԻԹ (29)
և Արկադէոս²⁵ ի Կոստանդնուպօլիս ամս ԺԳ (13):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԸ (408) յետ մահուանն Արկադէոսի Թա-
գաւորէ որդի նորին Փոքր Թէոդոս²⁶ Ը (8) ամաց:

Ի նոյն թվոյ ԳՃԻԳ (423) վաղճանեալ Ոնորիոս ի Հոօմ և
30 Թագաւորէ Վաղենտինոս Երրորդ²⁷ ամս ԼԱ (31):

Ի նոյն թվոյ ԳՃԽԹ (449), յետ ԽԲ (42) ամի Թագաւորու-
թեան իւրոյ, սուրբ Թէոդոս Փոքր վաղճանի և Թագաւորէ Մար-
կիանոս²⁸ հազարապետ ընդ Պօղքերի՝ քեռ Թէոդոսի: Վերջ բանիս:

ԹՆՆՈԹԱԳՐՈՒԹ՝ՈՒՆՆԵՐ

1. Եթե նկատի ունենանք ժամանակագրության հեղինակի հետևողականությունը, ապա այս վկայությունն անհրաժեշտ է ուղղել «ԺԷ (17)», որովհետև Տրդատ Գ-ի դահա-կալությունն ընդունելով 286 թ., սրան 17 և ոչ թե 15, պետք է ավելացնենք, որպեսզի ստանանք 303 թիվը, ինչպես ընադրում է: Բնագրի այս սխալն արդյունք է հայերեն «ԺԷ» և «ԺԵ» տառերի շփոթման: Այս հանգամանքը մեղ ենթադրել է տալիս, որ սույն ժամանակագրությունը մի այլ տեղից է ընդօրինակվել № 3079 ձեռագրում:

2. Բնագրում թափառություններ:

3. Իմա Խոսրով Կոտակ:

4. Այս վկայությունը շատ հետաքրքիր է և ուշագրավ: Սկզբնաղբյուրները՝ Փ. Բուդանդ, Մ. Խորենացի, սրանց հետևելով և մեր մյուս պատմիչները Արշակ Բ-ի թագավորությունը նշում են 30 տարի: Վերջին մի քանի տասնամյակների ուսումնա-սիրությունները ցույց են տվել, որ Արշակ Բ թագավոր եղած պետք է լինի 17—18 տարի: Մարկվարտը սրա իշխանության վերջին սահմանը նշում է 367/368 թ. թ., («Untersuchungen zur Geschichte von Eran» Heft I, Göttingen. 1806, էջ 220—221, ծանոթ. 28), իսկ սկիզբը՝ 350/351 թ. թ., թեև ավելի ուշ նա անարգարացի կերպով վերջին տարեթիվը ուղղում է 353 թ. («Sudarmenien und die Tigrisquellen» Wien. 1930, էջ 60*):

5. Կոստանդին I, իշխել է 306—337 թթ.:

6. Ֆլավիոս Սեբրոս, իշխել է 305—307 թթ.:

7. Մաքսենտիոս, իշխել է 307—312 թթ.:

8. Մաքսիմիանոս Դալա, իշխել է 305—313 թթ.:

9. Խոսրով Կերաբրում է Կոստանդին I-ի և Մաքսենտիոսի միջև հռոմի պարիսպ-ների տակ: Մուլվիոսյան կամուրջի մոտ, 312 թվին տեղի ունեցած ճակատամարտին, որտեղ Կոստանդին I-ը հաղթեց: Հաղթանակի շուրջը հետագայում քրիստոնյաները ստեղ-ծեցին առասպել, ըստ որի նախքան ճակատամարտը Կոստանդին I-ին իբր երևացել է մի խաչ, զրան հունարեն գրված «ΧΡΥΣΑΝΑΝΤΟΣ» (Ճալսու յաղթանցես) խոսքերը: Բնագրում խոսքն այդ մասին է:

10. Հեղինակը նկատի ունի Կոստանդին I-ի և Լիկինիոսի հրատարակած Միլանի էդիկտը:

11. Լիկինիոսի թագավորությունը Կոստանդին I-ի հետ սովորաբար նշում են 10 տարի:

12. Միանգամայն ստույգ է Լիկինիոսի ապստամբության տարեթիվը: Վերջինս աջսորվեց Թեսալոնիկ, որտեղ և սպանվեց:

13. Կոստանտ, իշխել է 337—350 թթ.:

14. Կոստանդին II, իշխել է 337—340 թթ.:

15. Կոստանտիոս II, իշխել է 337—361 թթ.:

16. Մազնենտիոս. իշխանության համար պայքարեց Կոստանտի գեմ, սպանեց նրան և գրավեց իշխանությունը 350 թ., այնուհետև պայքարեց Կոստանտիոս II-ը գեմ և սպանվեց 353 թվին:

17. Հուլիանոս, իշխել է 361—363 թթ.:

18. Հովիանոսի իշխանությունը նշվում է 363—364 թթ.:

19. Վալենտինիանոս I, իշխել է 364—375 թթ.:

20. Վալենտ, իշխել է 364—378 թթ.:

21. Սա թագավորել է 367—383 թթ.:

22. Վալենտինիանոս II, Կրասեր, էջեր է 375—392 թթ.։
23. Քենդոս I, էջեր է 379—308 թթ.։
24. Հոնորիոս, էջեր է 395—423 թթ.։
25. Արկադիոս, էջեր է 395—408 թթ.։
26. Քենդոս II, էջեր է 408—450 թթ.։
27. Գատմադրության մեջ ընդունված է Հոնորիոսի անմեջական հաջորդ նշանականին (էջեր է 423—425 թթ.), առկա նոր Վալենտինիանոս III-ին, էջեր է 425—455 թ. թ.։
28. Մարկիանոս, էջեր է 450—457 թթ.։

ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ, ՀՈՎՀԱՆ ԵՎ ԱՌԱՔԵԼ ՍԿՆԵՑԻՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVIII Դ.)

Այս ժամանակագրությունը, որը խորագիրը հունի, վերցրել ենք Հ. Կ. Ճանիկյանի «Հնութիւնք Ակնայ»¹ աշխատությունից: Ժամանակագրության մասին հրատարակիչը գրում է. «Տէր Առաքելեանց քով 160 տարի յառաջ սկսած ժամանակագրութիւն մը կար. 1869-ին կարեոր համարուած մասերը օրինակած էի, այժմ ինչ ինչ մասերն յապաւելով ի ստորև կգրեմ»²:

Ժամանակագրությունը, որ մեկ մարդու կազմած չէ, սկսվում է 1722 և ավարտվում 1808 թվականների վկայություններով: Ինչպես պարզ երևում է վկայություններից, Աստվածատուր դպրից հետո այն շարունակել են Հովհանն և Առաքելը: Հրատարակիչը ժամանակագրության ընագիրը, դժբախտաբար, ամբողջությամբ չի բերել և մի քանի դեպքերում կատարել է կրճատումներ, փակագծերում հաղորդելով նման հատվածների սեղմ բովանդակությունը: Վերջիններս, անշատելով ընագրից, նշում ենք ծանոթագրություններում:

Ժամանակագրության վկայությունները վերաբերում են Ակնում և շրջակայքում տեղի ունեցած առանձին եղելություններին, որոնք ցույց են տալիս հայերի տնտեսական, քաղաքական և իրավական ծանր վիճակը Օսմանյան Թուրքիայի ռազմա-ֆեոդալական տիրապետության ներքո: Մի քանի տեղեկություններում խոսվում է առանձին անձնավորությունների, գերագանցապես եկեղեցական գործիչների մասին:

Ժամանակագրության վերջում հրատարակիչն ավելորդ չի համարել իր ժամանակակից մի քանի տարիներին՝ 1839—1859 թթ. առանձին եղելություններն ընդհանուր կերպով շարադրել, այդ մասին հիշատակելով հետևյալը. «Աստ պատշաճ կը թուի իբր կէս դարէ ի վեր տեղի ունեցած փոքր ի շատէ կարևոր դեպքերն ևս համառօտակի նշանակել»³:

Այս մասը, XIX դարին վերաբերվելու պատճառով, սույն հրատարակության ընագրից դուրս գցեցինք: Անկյունավոր և կլոր փակագծերում կատարված ավելացումները և թվանշանները կատարել ենք մենք: Մասամբ փոխված է նաև կետադրությունը, իսկ բազմակետերը պատկանում են առաջին հրատարակչին:

¹ Թիֆլիս, 1895, էջ 24—28:

² Նույն տեղում, էջ 24:

³ Նույն տեղում, էջ 28:

Թուին Հայոց ՌՃՀԱ (1722)-ին, մայիսի է (7)-ին, սուրբ 24
Գէորգայ եկեղեցին հիմնարկեցին շինութեան, տէր Աստուած հաս-
տատ պահեսցէ. ամէն:

5 Զայս տէֆթերիկս ես՝ անարժան Աստուածատուր գպիրս
սահմանեցի, որ ինչ անցք անցանի զամենայն կարգաւ գրիմ,
վասն օգտի ի գիպող ժամու:

10 Թուին ՌՃԶԳ (1734) մեծ պահոցն իռսաւորչին տօնին
ելուն հինգշաբթի օրն¹, որ է մերձ Ղազարու յարութեան, զտէր
Ղազար քահանայն և զՄելիք օղլի խօճա Մարգարն Իսմայիլ փա-
շան ի կամուրջն կախեց զերկուսն ալ:

15 Թվին ՌՃԶԳ (1734) և ՌՃՀԸ (1729) և ՌՄՀԳ (1825) և
ՌՆԶ² (1957), ՌՇԻ (2071), յայս թուին տարիցս մէկ շրջանն
ՇԼԲ (532) տարի է, ի մէկ շրջանն Ե (5) անգամ մուրին Յոյնք
և այլազգ քրիստոնեայքն, բայց մենք Աստուծով պատրաստ լի-
20 ցուք որ չի խարուինք. Աստուած յիշեցէք զտէր Յօնան երեցն
հայր մեղայիւ³:

Թուին ՌՃԶԸ (1739) սուրբ Յակոբայ բարեկենդանին, շաբաթ
օրն⁴, կամուրջն երեցաւ. գնացաք բարեկենդան⁵, կրկին շինեցինք
Բ (2) և կողմն ալ: Անտի գնացաք Զատիկին կիրակին օրն Մէմիշ 25
20 փաշան եկաւ Կամրակապ⁶ իջաւ, ցորենին չափն Ե (5) ըռուպ,
գարիին չափն Բ (2) զրուշ, շատ նեղութիւն կրեցաք Ակնեցիք:

Թուին փրկչի ՌՉՃԽԱ (1741), թուին Հայոց ՌՃՀԱ յարե-
լից կուսէ գիսաւոր աստղ մի ծագեր է, գիշերն մինչ հաւու խօ-
սուն երկէր, մարտ 1-ին անյայտ եղև: Այս տարի սաստիկ սով
25 եղեր է⁷, որ հարք զորդիս վաճառեր են և բազումք սովամահ
եղեր են, միւս տարին ցորենին չափն Դ (4) զրուշ ելեր է:

ՌՃՀԱ (1742) դարձեալ յայսմ տարւոյ մեծ պահոցն սուրբ
իռսաւորչին, շաբաթ օրն⁸, Ակինը¹ ցամաքեցաւ, որ առ տէր աղա-
ղակեցաք Դ—Ե (4—5) օր, յետոյ կրկին բղխեցոյց բղխեալն ի
հօրէ սուրբ հոգին Աստուծոյ: Յամաքած օրը Տաճկները միւրա-
սէլէ տվին, թէ ճեկեք դուք ալ Խնճիլն կարդացէք կէօլին վրայ²,
30 մենք ալ շարաթ երեկոյին հսկում արարաք և կիրակի առաւօտու
Բ (2) եկեղեցւոյ պաշտօնեայք և բազմամբոխ ժողովրդովք գնա-
ցաք. Զ (6) քրօրհնեաց կարգն սկսաք կատարել, վասն որոյ...
35 Տանշմանքն լցան բազում նախանձու և դիմեցին ի վերայ մեր
և դարձուցեալ զբանն և ասէին, թէ ճեկեր կարդալուն ձայնն կամ

«Յնկին հոտն կու գայ մենք չենք ուզեր»։ և սկսան զմեզ հարկանել՝ ոմանք քարիւ և ոմանք ձիւնէ թօփով ալ մեզ ցրուեցին. անարգ Աստուածատուր դպրիս մէջքն քար մի զարկին, որ կարծեմ թէ մինչև հիմակ կու ցաւի։

5 Թուին Հայոց ՌՃՂԷ (1748), յուլիսի ամսեանն ԺԴ (14), օրն¹⁰ հինգշաբթի, մէջ կէս աւուրն և իջինտուն, արեգակն Գ (3) րաժին խաւարեցաւ։ Գ—Դ (3—4) սըհաթ ե ապայ լուսաւորեցաւ։

Ակնեցի Պօղոս վարդապետն, մեծ Վարդան վարդապետին¹¹ աշակերտացն էր, սերեալ ի Թագէոս առաքելոյ գաւազանէն յա-
10 ոաշացեալ օծումն և տէր Օհաննէս կոչեցեալ։

Մեր սուրբ Գէորգ եկեղեցին կար տէր Մինասն, տէր Ղա-
դարն, տէր Մատթէոսն, տէր Ստեփաննոսն և տէր Կարապետն։

Թուին ՌՃՂԸ (1749) մեծ պահոց ետքի շաբթուն¹² Ապու-
չեխուին լեւոն փլաւ, շատ աւեր արաւ այգիներուն և կամուրջն
15 փլաւ։

|| Թուին Հայոց ՌՃՂԸ (1749) Համբարձման Բրիստոսի, որ
էր մայիսի ամսեանն Ը (8)-ին, յօրն երկուշաբթի, անարժան Յո-
հան երէցս մըտի ի Մշու սուրբ Կարապետ և առաջի գիշերիս
լուսն գեղեցիկ էջ յերկնից ի վերայ Կաթողիկէին, լուսացնցուղ
20 սուրբ գերեզմանի մկրտչին Բրիստոսի, զոր ականերէ տեսեալ ու-
րախացաք և գոհութիւն մատուցաք և այլն. Բ[րիստոսի] ծառայ
տէր Յօհան։

Թուին Հայոց ՌՄԶ (1757) հոկտեմբերէն սկսաւ սղութիւնն,
որ չափ մի ցորենն Ը (8) զրուշ ելաւ և ՌՄԷ (1758) փետ[րուար]էն
մինչ յուլիս ցորենին չափն Դ (4) ոսկի մինչ Է (7) ոսկի. չափն
25 ի՛ն (25) օխ[ա]յ էր¹³։ Եւ բազում տեղ հայրք զորդիսն և մայրք
ղդստերսն իւրեանց վաճառեցին և բազում զստնդեայ մանկունս
ընկեցին ի փողոցն և բազումք ի ճանապարհի սովամահ եղեն։
Եւ այո՞ քաղաքիս մէջն օխ[ա]յ մի հացն ԺԸ (18) փ[ա]ր[ա]յ,
30 օխ[ա]յ մի չոր միսն Լ (30) փ[ա]ր[ա] և այլն ե այլն, մայիս որ
հասանք նոր ցորենն Բ (2) զրուշ։

Թուին Հայոց ՌՄԸ (1759) ս. Հրեշտակապետացն յօնին¹⁴,
օրն շաբաթ, երեկոյին ի Ժ (10) ժամուն, Պօղոս աստուածաբան
հայր, ճգնազգեաց վարդապետն, վախճանեցաւ և երկուշաբթի ի
35 տապան իջուցաք. տէր Յիսուս լուսաւորեսցէ զհոգին նորա. ամէն։

Թուին Հայոց ՌՄԺԸ (1769), օգոստոսի ամսեան Ժ (10)։
ս. Աստուածածնայ պասին, օրն երկուշաբթի, Չոլախենց երանելի
Ալէքսանն, վասն սիրոյն Բրիստոսի, նահատակեցին. և յայնմ գի-
շերին, յորում էր ի մէջ շուկային կախեալ առ ի ծառին, սաստիկ
40 լոյս էջ յերկնից ի վերայ նորա, զոր ականերէ տեսին Հայք և Տա-
ճիկք... և մեք հաւատացեալքս ուրախացաք և փառս մատուցաք
Աստուծոյ, որ սքանչելօք փառաւորէ զսուրբս իւր¹⁵։

Թուին Հայոց ՌՄԺԸ (1769) օգոստոսի ամսոյ սկիզբն, յա-
րեկից կուսէ, փոքրիկ և նուազ¹⁶ լուսով, աստղ մի ելաւ և ունէր
45 իւր առաջն ձողանման շառաւիղ մի մինչ արեւմտեան մօտն և

ամիսն, որ լմնցաւ նէ անյայտ եղեւ Սակայն յայս կէտս օսման-
ցուց էսկէրն ի Մօսկօֆու վրայ պատերազմ էր գնացեր¹⁷:

|| Ասկի վար անարժան տէր Առաքելս գրելոց եմ, որքան անցք անցեն Աստուծով:

5 Թուին Հայոց ՌՄԻԱ (1772) Մեծ պատին առջի շարթին¹⁸
կամուրջն այրեցին, որ գնացաք օգոստոսի ամիսն Աստուծով
կրկին նորոգեցին:

10 Թուին Հայոց ՌՄԻԶ (1777) Միքայէլ վարդապետն առաջ-
նորդ եղաւ ամենասուրբ Փրկչայ վանուցն մեր կամ քաղաքիս.
տէր Աստուած երկար կեանս պարգեցեցէ:

Թուին Հայոց ՌՄԼ (1781) մէկին յուլիսի ամսեանն մեր
ամիր աղայներն կամեցան, որ եկեղեցւոյ աւուրին պատն նորոգել
տային, գնացին խատուն կամ վոյվօտայ աղային կամ այաննե-
րուն քով զրուցեցին, անոնք ալ որը հա էին բսեր, որը՝ չէ. վերջն

15 զորհրապիք դրացներն գնացին ասովաճութին արին, թէ ՎՍեր
տղոցք վրայ կը փլչի՞ կամ Վննոց ժամուն ձայնը մեղի կու գայ՝.
հիւճէթ արին, խատին ալ ելաւ պատին վերայ քէշֆ արաւ, շինե-
լու միւրասէլէն տուաւ¹⁹, Ժողովեցան... գնացին առ Պիղատոս

20 խատին իւրեանց ոսկի գլուխն²⁰: Այս ամենայն եկն ի վերայ մեր
վասն մեղաց մերոց. և յետ այսորիկ վերջն խատին ելաւ... գնալն
իքէն Սևաստ հանդիպեր Օսման փաշային գանկտեր էր, թէ Վնին²¹
զօրպայները այսպիսի բան արին իմ գլուխն: Օսման փաշան ալ

25 եկաւ Ակն, հաճի, հօճա ժողովեց. Վնա ինչ է որ արեր էք՝ ըսաց...
կամ Վժամ քակեր էք. բոնեց... աղայենց... աղան կամ... անց...
աղան խեղդեց, մէկ երկու խանութ կամ մէկ երկու տուն քակեց
պիրազէն ալ ստակ առաւ ելաւ գնաց:

Դարձեալ Թուին ՌՄԼԻ (1783) որ մտաք Ստամպուլ Տաճկը-
30 ներն արզուհալ էին տուեր թագաւորին, թէ Զոպի Մուսթաֆան
նոր ժամ է՝ չի || նել տուեր. թագաւորն ալ խափուճիպաշին թա-
յին արաւ, թէ Վնա տես թէ սուտ է, թէ իրաւ: Մեծ պատին
իքինճի կիրակին²² խափուճիպաշին եկաւ, ելաւ ժամուն վրայ.

35 Տաճկները ոտք կոխեցին, թէ ժամ է պարիսպ չէ: Խափուճին ալ
խուսուր մնացածն ալ քակել տուաւ, քարն աստիս անգին տէվր
ընել տուաւ: Շատ ստակ գնաց թէ խափուճուն, թէ խատուն,
իւրմին, կարծեմ թէ Ծ (100) քեսէ ստակ գնաց, պատն ալ մնաց
այնպէս երեսի վրայ:

Թուին ՌՄԼԸ (1789) մարտի ամսեանն Ստամպուլու, Սալա-
40 հօռ և Սևաստու վոյվօտան ըաղում հեծելօք եկին²³, Շատ անտա-
նելի տէրտ քաշեցաք, քաղաք կամ գիւղ ոչ լսեր էաք, ոչ տեսեր
էաք այսպիսի բան. ստակն Ծ (50) զրուշ սալեան արին, այսմ
տարոջ շատ նեղութիւն քաշեցաք, տէր ողորմեա:

Թուին Հայոց ՌՄԽԳ (1794) մայիսի մէկին Վերի սուրբ
45 Աստուածածնայ եկեղեցւոյն հիմն արկին. գնացաք սեպտեմբերի
ամսեանն Ծ (5)-ին աւարտն հասաւ. Վերացման խաչին կիւրակի

օրն՝²¹ օծումն ընկալաւ. տէր հաստատուն պահեսցէ ի վերայ առաքելական...:

Թուին Հայոց ՌԲՃԽԳ (1794)-ին սեպ[տեմբերի] ԺԸ (18) սուրբ Գէորգայ եկեղեցւոյն հիմն արկին, գնացաք Թուին ՌԲՃԽԳ
5 (1795)-ին օգոս[տոսի] ԺԹ (19)-ին ս. Աստուածածնայ է (7)-երորդ աւուր կիւրակէին, ընկալաւ օծումն էջմիածնայ նուիրակ աստուածաբան վարդապետ Բարսեղէ, տէր հաստատուն պահեսցէ:

Թուին Հայոց ՌԲ[Ճ]Ծէ (1808) օգոս[տոսի] ամսոյն Միքայէլ աստուածաբան վարդապետն ի հող տապան իջաւ. տէր լուսաւո-
10 ըեսցէ իւրեան հոգին՝²²:

ԺԱՆՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այսինքն 1734 թ. մարտի 28-ին, հինգշաբթի:
2. Բնագրում սխալմամբ տպված է «ՌեՆՋ»:
3. Այնուհետև հրատարակվել փակագծերում ավելացնում է. «Յետոյ, Ռեձէլ-ին Մաղկադարդին Զատիկ ընելին և լոյս չծագելն և Հայք ապր. ԺԳ-ին Զատիկ ընելն և լոյս ծագելն և այլն կը գրէ» (էջ 24):
4. Այսինքն՝ 1738 թվի զեկամբերի 16-ին, շաբաթ:
5. Այսինքն՝ 1730 թ. մարտի 4-ից մինչև ապրիլի 13-ը:
6. Ճիշտ ձեռ կամարակապ, Ակնի գյուղերից մեկը, Վարդի գյուղի մոտերքում: Այս գյուղը հիշվել է նաև Կոմարակապ (ՏՅՎ, էջ 028) կամ Կամրղկապ (նույն տեղում, էջ 028) ձևերով:
7. Հմմտ. վերևում, էջ 475:
8. Այսինքն՝ 1742 թ. ապրիլի 3-ին, շաբաթ:
9. Բնագրում հրատարակվել փակագծերում նշում է. «Կէօլը»:
10. Պրոֆ. Օպպոլցերի հաշվումներով 1749 թվին արևը խավարել է հունվարի 30-ին և հուլիսի 25-ին («Canon der Finsternisse» էջ 282), իսկ հուլիսի 14-ին արևը թեև խավարել է, բայց դա եղել է 1749 թվին (նույն տեղում, էջ 282):
11. Իմա՝ Վարդան Բաղիշեցի:
12. Այսինքն 1749 թ. մարտի 12-ից-17-ի ժամանակամիջոցում:
13. Տես և հմմտ. վերևում, էջ 450, ներքևում, էջ 527, 528:
14. Այսինքն՝ 1758 թվի նոյեմբերի 8-ին:
15. Այս նահատակութունը չի հիշված «Հայսց նոր վկաները» (Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան, Վաղարշապատ, 1903) աշխատության մեջ:
16. Բնագրում տպված է. «Նուադ» ձևով:
17. Այնուհետև հրատարակվել շարունակութունը չընդգրկող, փակագծերում ավելացնում է. «Կը գրէ և հարկապահանջութիւնքն, աւաղակքն և այլն» (էջ 28):
18. Այսինքն՝ 1772 թ. փետրվարի 25-ից-մարտի 2-ի ժամանակամիջոցում:
19. Այնուհետև հրատարակվել շարունակութունը չընդգրկող, փակագծերում ավելացնում է. «Ասկէ յետոյ շինութեան համար ազգայնոց աշխատութիւնն գրելէ յետոյ կըսէ» (էջ 27):
20. Հրատարակվել շարունակութունը դարձյալ չի բերում, փակագծերում ավելացնելով. «Յետոյ հինն կամ նոր հիմն ձգուածն քանդելին կը գրէ և կըսէ» (էջ 27):
21. Բնագրում տպված էր «ալին», այսինքն Ակնին, Ակնու:
22. Իմա մեծ պատի երկրորդ կերակին, որը 1783 թվին կընկնի մարտի 12-ին:
23. Հրատարակվել այնուհետև փակագծերում ավելացնում է. «Ասկէ յետոյ կը գրէ զօրպայներուն Ապուշի... պէկին քով զնալն ու անոր պաշտպանելն և վերոյիշեալ զօրաց Գ օր ամբողջ պատերազմն և քանի մի տուն այրելին, աւարառութիւնն և ապա բերդն առնելին և շարագործաց ոմանց փախուստը» (էջ 28):
24. Այսինքն 1794 թվի սեպտեմբերի 17-ին, կիրակի:
25. Ապա սկսվում է Հ. Ժանիկյանի ժամանակաշրջանի՝ 1839—1859 թթ. մի քանի հղեցութունների համառոտ վկայութունները:

XXIII

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԽԱԼԻՖԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVIII Դ.)

Այս բնագիրը Հարություն Քալֆայանի անունով հրատարակեց Գ. Աղանյանը¹, Հարություն Քալֆայանը որպես հեղինակ առաջին անգամ հիշվում է Շոտարք Հայոց-ում², Մի փոքր ավելի ուշ, 1900 թ. Ս. Դադյանի ձեռագրերի ցուցակում (Բ մաս) «Առնդ վարդապ. Փիրղալեմեանցի անտիպ աշխատութիւնները» շարքում հիշվում է «Քալֆայան տէր Յովհաննէս քահանայ-ի պատմութիւնը»³, Վերջինիս ժամանակագրական սահմանների մասին Հ. Թոփչյանը նույն տեղում գրում է. «Մկում է (հեղինակը—Վ. Հ.) շատ հին ժամանակներից և մասնավորում է իւր պատմութիւնը Վանի ե նրա բզեջիւնների վերաբերմամբ և հասցնում է մինչև 1800 թիւ. «մինչև ցվախ-ճան Ղուկաս կաթողիկոսին էջմիածնի ե Պետրոս պատրիարգին Երուսաղեմի: Պատմութիւն սորա ճոխ գանձ է Վանայ ստորագրութիւնն գրողին. գրեալ է զտարեգրութիւն իւր աշխարհիկ ոճով՝ գաւառական բարբառաւն Վանայ...»⁴, Իսկ Հարություն Քալֆայանի անունով հրատարակված ժամանակագրութիւնը վերջանում է ճիշտ այդ վկայութիւններով: Այստեղ էլ շարագրված նյութը գերազանցապես վերաբերում է Վանին և շրջակայքին, նրա փառանքներին. լեզուն ևս պարզ է, գրաբարի և տեղական բարբառի մի խառնուրդ: Բացի դրանից, և Գ. Աղանյանցի, և Հ. Թոփչյանի ձեռքի տակ եղել են Ղ. Փիրղալեմյանի հավաքած նյութերը: Նշանակում է, ինչպես դժվար չէ հետեցնել, խոսքը վերաբերում է միևնույն բնագրին: Այսպիսով, հեղինակի հարցում, թե ով է ճիշտ՝ Գ. Աղանյանցը, թե Թոփչյանը, դժվարանում ենք հաստատ բան ասել, ենթադրելով, որ այստեղ առկա է մի պարզ թյուրիմացութիւն: Մեզ թվում է հեղինակի անունը ճիշտ է հաղորդել Գ. Աղանյանցը⁵:

¹ Երևան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, էջ 123—122:

² Էջ 171, ծանոթ. 1: Հենվելով Ղ. Փիրղալեմյանի հոգորդման վրա, պրոֆ. Հ. Աճառյանը Հ. Քալֆայանին համարում է XV դարի զկամ ավելի ուշ շրջանի մատենագիր (Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, Երևան, 1946 թ., էջ 530):

³ Յ. Թոփչեան, Ցուցակ ժողովածուաց Դադեան Քալիկ վարդապետի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900 թ., էջ 58: Հենվելով այս վկայութեան վրա, պրոֆ. Հ. Աճառյանը Հովհաննէս Քալֆայանին համարում է XVIII դ. վերջի ե XIX դ. առաջին կեսի անձնավորութիւն (Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, էջ 704):

⁴ Ցուցակ ժողովածուաց Դադեան Քալիկ վարդապետի, մասն Բ, էջ 58:

⁵ Մի այլ ժամանակագրութեան մասին, որը վերահրատարակեցինք 1951 թ. (ՄԺ, I, էջ 355—380) Գ. Սրվանձտյանը գրում է. «Հետեւյալ՝ որ հետաքրքրական է պարունակութեամբն, եղբայրս Պ. Յակոբ Սրուանձտեանց իմ յանձնարարութեամբս Վանայ մէջ ձեռագրէ մը օրինակելով զրկած էր ինձ. և կը ծանուցանէ թէ՛ ձեռագրին սկիզբն ու

Սակայն հաստատ է այն, որ ժամանակագրության հեղինակի աշխարհական անունը եղել է Մարտիրոս և բնագրում էլ երկիցս նա հիշվում է այդպես, իրեն կոչելով «Մարտիրոս Պալիֆայ»։ Այդ պատճառով էլ ժամանակագրությունը վերահրատարակեցինք Մարտիրոս Պալիֆայի անունով։ Վերջինս, ինչպես հաղորդում է Գ. Աղանյանցը, ծնվել է Վանում 1775 թ. փետրվարին¹, Քտհանա ձեռնադրվելիս (1800 թ. հետո) փոխում են աշխարհական անունը և կոչում Հարություն, որը մինչև իր քահանայանալը կազմել է սուլյն ժամանակագրությունը², Վերջինս սկսվում է 623 թ. վկայությամբ և ավարտվում 1800 թվի հիշատակություններով, Բնագրի սկզբի վկայությունները կցկտուր են և համառոտ, երբեմն մեծ ընդհատումներով, ժամանակագրությունը մանրամասն և հետաքրքիր է դառնում XVIII դարի սկզբից։ Սխալ կլիներ ամբողջ ժամանակագրությունը վերադրել Մարտիրոս Պալիֆային, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել, մի մասն է պատկանում Նրան³, Ուստի հիմնավոր չէ Լեոյի կարծիքը, թե Հ. Պալիֆայանն է արտագրել իր ժամանակագրությունը մի հեղինակից⁴։ Ընդհակառակը, Մարտիրոս Պալիֆան մի պատրաստի ժամանակագրություն շարունակել է XVIII դ. 80-ական թվերից։ Հենց այդ թվերի վկայություններից էլ սկսած հեղինակը եղել է այս կամ այն դեպքի ժամանակակից կամ ականատես։ Այսպիսով, ժամանակագրության միայն վերջին մասը՝ XVIII դ. 80-ական թվերից սկսած կազմել է Մարտիրոս Պալիֆան, իսկ սկզբի մեծագույն մասը՝ մեկ ուրիշը, գուցե նրա հայրը։ Ժամանակագրության տեղեկությունները վերաբերում են Վանին և շրջակայքին, նրա փառանքներին, սրանց կամայականություններին, ասպատակություններին, մի խոսքով առավելապես Վանի քաղաքական անցուղարձին։ Ինչքան էլ հետաքրքիր և ուշագրավ լինեն այս վկայությունները, որոնք վերաբերում են Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայ աշխատավորության վիճակին, այնուամենայնիվ, այդ տեղեկությունները լրիվ չեն և ունեն մասամբ միակողմանիության բնույթ, որովհետև Մարտիրոս Պալիֆայի մոտ չենք գտնում հայ աշխատավորության, ներքին կյանքին վերաբերող, կամ ժողովրդի «սեփական»

վերջը թղթեր թափած էին. կըսէ նաև թէ սոյն ձեռագրի մէկ օրինակն ևս Երեմիա եպիսկոպոսն ունի, և թէ ամբողջն կը գտնուի մ. Յոհ. Գօլթզ վարժապետին եով, որում կցորդած է ժամանակակից անցքերն ևս յիշեալ վարժապետն»։ («Մանանայ», Կ. Պոլիս, 1876, էջ 339—340)։ Այս և Հարություն Պալիֆայանի անունով հայտնի ժամանակագրության աղբյուրի մասին անհ. ՄԺ, I, էջ 353)։ Հ. Թոփչյանի հիշած Հովհաննես Պալիֆայանին (Պալիֆա նշանակում է վարժապետ) և Հովհաննես Գոլթզ վարժապետին չենք կարող նույնացնել, որովհետև առաջինը մահացել է 1840 թ. և թաղվել Արարուց եկեղեցում (Հ. Թոփչյան, «Ցուցուկ...», մասն Բ, էջ 58), իսկ վերջինս դեռ կենդանի էր XIX դ. 70-ական թվերին (որա ընդարձակ և չափածո պատմությունը՝ «Տեսարան դիպածոյ Վասպուրականի» խորագրով գտնվում է Մատենադարանում 9424 ձե-ի տակ)։ Այն անտիպ է. պատմությունն սկսվում է 1790 և հասնում մինչև 1870-ական թվականները։ Այս աշխատության ներածականը, որը դրել է Ս. Շալլյանը, պահվում է Հայկական ՍՍԽ ԳԱ-ի Պատմության ինստիտուտի արխիվում, տե՛ս Ս. Շալլյանի ֆոնդ)։

¹ Գրիգոր Հայոց պատմութեան, դիրք Ժ, էջ 105։

² Նույն տեղում, էջ 105։

³ ՄԺ, I, էջ 353, ծանոթ. 1-ին։

⁴ «Պատմութիւն Հայոց», հատ. Գ, Երևան, 1946 թ., էջ 967։ Այդպես պնդել, նշանակում է ենթադրել, որ ամբողջ ժամանակագրությունը կազմել է Հ. Պալիֆայանը։

հարստահարիչներին՝ հոգեորականների, խոջաների, աղաների շահագործման մասին ոչ մի խոսք։

Այս ընադիրը հրատարակում ենք ըստ ՇԴԻԼԱՆՆ-ի, որի հրատարակությանը հիմք է հանդիսացել Ղ. Փիրղալեմյանի թերի ընդօրինակությունը¹, այդ է պատճառը, որ քնագրում եղած բազմակետերը պատկանում են առաջին հրատարակչին։

---

¹ ՇԴԻԼԱՆ Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, էջ ԽԵ։

XXIII

- ՀԲ (623) Արճէշն էառ Թուրքն, ըստ Սամուէլի ՀԴ (625)-ին¹, 123
 ՃԺԳ (664) երեւցաւ սուրբ Խաչն Վարագայ, ի ժամանակս
 Վարդ Գատրկին:
- 5 ՆԿԵ (1016) Սենեքերիմ Թագաւորն Վասպուրականի ետ
 զՎան ի Վասիլ Թագաւորն Յունաց և էառ զՍուվաղ փոխան
 նորա. և ինքն գնացեալ անդ հինգ որդւովքն:
- ՈԿԲ (1213) մեռաւ Մխիթար վարդապետ մականունն Գօշ
 կոչեցեալ:
- 10 ՊԼԵ (1386) Լա[ն]կ Թամուր եկն ի Թաւրէզ, ի Վան. աւերեաց
 զամենայն երկիրոն. և շատ գերի առեալ տարաւ ընդ ինքեան
 յերկիրն Սմրզանտայ. և անդ սատակեցաւ ՊՄԵ (1406)²:
- ՊՀԸ (1429) Ջանշահն էառ զՇամշուլտոյ բերգն³:
- ՊՂ (1441) Լուսաւորչի աջն ի Սըսայ գողացան և բերին
 յէջմիածին:
- 15 ՋԲ (1453) սուլթան Մահմատն էառ զՍտամբուլ:
 ՋՂԹ (1550) սուլթան Սիւլէյման էառ զՎան:
- ԲԺ (1561) Շամիրամայ ջուրն բերին Վանայ այգիքն. չորս
 ամիս դատեցան, ութ հազար սարակ քաղաքէն գնաց, թող զգիւ-
 ղօրէիցն:
- 20 ԲԻԹ (1580) մեծ և առաջին շահ Արասն ի Մաշադ Թաղթ 124
 նստաւ:
- ԲԽ (1591) Քօռ օղլին, Գղիր օղլին, և այլ ըազումք եղէն
 Ջալալիք:
- ԲԾԳ (1604) Ջղալ օղլի սարգար Սինան փաշայն եկն ի Վան,
 25 և գնաց ի վերայ շահին:
- ԲԾԵ (1606) երկրորդ անգամ եկն Ջղալ օղլին և կոտորե-
 ցաւ ի շահէն. և գնացեալ ի Յամիթ սատակեցաւ:
- Ի սոյն թուին մեծ սով անկաւ, որ շուռն և կատու կերին,
 նաև մարդազայլքն երեւցան:
- 30 ԲԿԳ (1614) առաջին շահ Արասն զէջմիածնի քաղերն և
 զԼուսաւորչի սուրբ աջն տանել ետ ի Յասպահան:
- ԲՀ (1621) յունվարի 12, ծովն Ըստամբուլայ պաղեցաւ, որ
 մարդ շրջէր ի վերայ:
- ԲՁԴ (1635) սուլթան Մուրատն եկն յԵրևան և ինն օր էառ
 35 գնաւ. եկն ի Թաւրէզ և անտի ի Վան, և ապա գնաց ի Ստամբուլ:

և դարձեալ զկնի երից ամաց եկն ի վերայ Բաղդատայ և յառուս երեսուն և ութ մեծաւ զօրութեամբ էառ զնա՝

15 ԹՂԷ (1648) ապրիլ 2, աւագ ուրբաթու գիշերն, սաստիկ շարժ եղև ի Վան քաղաքին և շատ աւերութիւն եղև և ըագում մարդիկ մեռան՝:

ԹՃ (1651) անիծեալն Չօմար և Խօշա || պայ պարոնն թալանեցին Վարդայ վանքն. և սուրը Նշան ևս դերի տարան, զոր Մարխաս Չալապին ազատեալ երեք զկնի չորս ամաց, և եգին յեկեղեցի Տիրամօրն:

10 ԹՃԻԷ (1678) Բաքըր փաշայն էր ի Վան. սա Խօճայ Ալխասն կախեաց, որ Լէշկեր ասէին, հետ կլուն շատ կռուան:

ԹՃԻԸ (1670) Մուսլի փաշէն էր ի Վան, որ հրամայեաց Հայոց մորուս թողուլ:

15 ԹՃԻԹ (1680) Ջանփօլատ օղլին. սա զԿայի լաճ և զԶրթաւ օղլին խեղտեաց. հրամայեաց Հայոց գօտիկ վեր առնուլ և գտակ դնել. սորա ջորին ծընաւ. և ինքն աստ մեռաւ:

ԹՃԼ (1681) Նիշլի Ալի փաշէն էր ի Վան. քարախառն կարկուտ եկն Ըսամարօլ, որ մէկ հարիւր դրամ կշռեցին:

20 ԹՃԼԱ (1682) Չալանդլի Ալի փաշէն. ի սորա ժամանակն շինեցաւ սուրը Յակորն:

ԹՃԼԲ (1683) Կօճայ Օմար փաշէն, Խօշապայ Միր-Շամզդին զնալրանդ օղլի Ղազր աղէն և Շաթր օղլի Իրրահիմ աղէն սպանեց: Ի սոյն թուին դարձեալ մարդագայլն երևեցտ:

25 ԹՃԼԴ (1685) Ճաֆար փաշէն. սա զգող Մանսուր և զկոյր Էդգարն կախեաց. և պլիկ ետուր:

ԹՃԼԵ (1686) խաղնատար Ալի փաշայն էր ի Վան:

ԹՃԼԶ (1687) Կայայլի Կօզօղլի Մահմատ փաշէն եկաւ. չի թողին քաղաքն, ելան Աւանց դէմ թալանեցին, խաղք ու [խայտ] առակ յետ ջամխեցին:

30 ԹՃԼԸ (1689) Կաթր Հասան փաշէն. սա զՋամուշ Մահմատ աղէն, Շապան աղէն և Ջաֆար աղէն տարաւ Արտամետն սպանեց. տղայոց մահն եղև շատ:

ԹՃԼԹ (1690) Չոլախ, ըստ ոմանց Թօփալ, Օմար փաշէն եկաւ: 126

ԹՃԽ (1691) Տուրսուն Մահմատ փաշէն եկն ի Վան:

35 Ի սոյն թուին սուլթան Սիւլէյման առաքեաց վայվատայ ի քաղաքս Վան, և թղթով ժողովեաց զխարաջն՝ ալայ, աւսատ, ատնայ:

ԹՃԽԱ (1692) Սօֆի կամ Սարի Օմար փաշէն եկաւ Վան. Մարդանենց Ատոմն և Շէկ Միրզէն կախեց:

40 Ի սոյն թուին դարձեալ Կօճայ Իսմայիլ փաշէն եկն ի Վան. սա խարաջն ինքն ժողովեաց:

ԹՃԽԲ (1693) Մուրթաղայ փաշէն եկն ի Վան. սա Հաւուշ քահնայսին սպանեց:

45 ԹՃԽԳ (1695) Գուռճի Մահմատ փաշէն եկն ի Վան. սա երկու անգամ մահթու էառ վանօրէից:

ՌՃԽԵ (1696) Չարաֆիլ օղլի, ըստ ոմանց Չալապի Իւսիւֆ փաշայն եկն ի Վան:

ՌՃԽԶ (1697) Տաֆայ Տուրսուն Մահմատ փաշէն եկաւ Վան:

ՌՃԽԷ (1698) Տաֆայ ծերունի Ալի փաշէն եկն ի Վան, ըստ ոմանց Իսմայիլ փաշէն. սա գնաց վերայ Մանծկերտու, Շատօն սպանեց:

ՌՃԽԸ (1699) Վանայ կուլ մարդագլուխ ըում⁷ առեց Հայոց:

ՌՃԽԹ (1700) Տաֆայ Սարի կամ Սըբքայ Օմար փաշէն եկն ի Վան. գնաց վէր Խիզնայ. մանդուլ եղաւ գնաց: Վանայ կուլ կրկին Հայոց մարդագլուխ մէկ ղուռուշ խարաջի կոտոր ժողովեցին դաւթարով:

ՌՃԾ (1701) ծերունի Իբրահիմ փաշէն եկն ի Վան: Ի սոյն թվին ծերունի Իբրահիմ փաշէն աստ մեռաւ:

Ի սոյն թուին մարտի 7, մեծ պահոց, սաստիկ շարժ եղև Վան, որք ամենեքեան դուրս ելին ի քաղաքէն:

ՌՃԾԱ (1702) Կարտ Կուլախ Մուստաֆայ փաշէն եկաւ Վան. սորա աւուրս Վան քաղաքի ոհաթ կարի նեղացեալ էին ի ոէս Թօխմախ Միրսիքէն, գնացեալ օր մի ղտուն կոխեցին, և նա մտեալ էր ի հաւու բոյնն, փինտոելով դտին, և չուան եղեալ յոտս քաշելով մեռուցին, և այնպէս բերեալ արկին միջին դարգախն: Փաշայն իմացաւ, որ խօճայ Ջանգուլն էր արեր, Արապկերցի Չիման Չալապին ի հետն էր, նա յղեց բերաւ տարաւ մօտ փաշայն. փաշայն Ջանգուլն խեղդել ետ, և զվեց հարիւր ղուռուշ ըստակ էառ քաղաքիցն. թէ «Ձեր գլխու էսպէս բա՞ն անէք»:

ՌՃԾԲ (1703) Ավտի փաշէն եկն ի Վան:

Ի սոյն թուին Դահիճենց խօճայ Սաֆարն Ֆռանկստանայ եկն, հարիւր քէսի մալ ունէր, կուլ թալանեց:

ՌՃԾԳ (1704) յունիս 28, Տօռիճան Ահմատ փաշէն եկաւ Վան. սա Աւանուց սուրբ Յովհաննէս ժամատունն շինեաց. ասէին թէ Հայու տղայ է: Թագաւորէն դափուջիպաշի եկաւ տեղա՝ գլուխ կտրեց:

Ի սոյն թուին Վարդան վարդապետ սուրբն, Բաղիշեցի, վախճանի:

ՌՃԾԴ (1705) դաւթարտար Բօսայ Խալիլ փաշայն եկն ի Վան:

ՌՃԾԵ (1706) Մաղթուլ օղլի Ալի փաշայն. սորա աւուրս ոհաթն նեղացեալ ի հարկապահանջութենէ երկրով կամէին Հասամբօլ գնալ. ըխտիարեներն եկին ի Բանտի-մահուց յետ դարձուցին:

Ի սոյն թուին շիրէն հարիւր լիտր երեք ղուրուշի ծախվաւ: ՌՃԾԶ (1707) շինեցաւ սուրբ Պետրոս Առաքելոյ եկեղեցին ձեռամբ տէր Իգնատիոսին:

ՌՃԾԷ (1708) Չարքաղ Մահմատ փաշէն եկն ի Վան⁸:

ՌՃԿ (1711) օգոստոս 25, Ռաջապ փաշէն եկն ի Վան. սա սպան զԱլխան օղլի Հասան աղէն. շատ ասքարով, մեծ թօփով, գնաց վէր Խօշտպայ բերդին, ի ճանապարհին թալանեց Ջեռնկայ

ըերդն՝ շատ գանձ առեց, զպարոնն փոխեաց, և ինքն մեծաւ փա-
ռօք դարձաւ ի Վան:

Ի սոյն թուին էին Վարագայ առաջնորդ Բարդուղիմէոս և
Ստեփաննոս վարդապետքն, և սուրբ Նշանն այսմ ամի հանին
5 Տիրամայր:

ՌՃԿԱ (1712) Հասան փաշէն եկաւ. ի սորա աւուրս Առճիշու
դատաւորին երկու գումէշք ջամուկ՝ ծնան: Երկիրն Գաւաշու,
Թուրքի մի երեք խոր ցորէն, դարի տարեկան քար դարձաւ:

Ի սոյն թուին, դեղին սօլ ու մըխս Հայու եասաղ արին:

10 ՌՃԿԲ (1713) վազիր քեահասի Արրահման փաշէն եկն ի Վան:
Ի սորա ժամանակն նորոգեցաւ Կտցու սուրբ Կարապետի եկեղեցին:

ՌՃԿԳ (1714) Կօջայ Մուրթաղայ փաշայն. շարժ եղև Վան:
Եւ ի սոյն ձրմոան կարի շատ ձիւն եկաւ, և սաստիկ ձմեռն եղև,
որ պղնձէ գուգումք պտտառեցան ի մէջ տանց. լուաք որ Արճէշ
քաղաքն մէկ լիտր փթիրն ըռու[պ?] եղև, մէկ բարդ խոտ երեք
15 ղուռուշ, մէկ կարար յարդն ղուռուշ կէս, երկու խուրձ խոտ լաւ
ոչխար մի տային. Աստուած ազատէ¹⁰:

ՌՃԿԾ (1716) յունվարի 18, Բալլի Բուզուք Մահմատ փա-
շայն եկն ի Վան. || սա գնաց ի վերայ Մահմուտանայ սաֆար,
20 և Ապաղու դեղօրայսն եղարկ, և զվեց հարիւր գերի երեր, երե-
սուն հազար ոչխար, անթիւ ձի և ջորի, եզ, գումէշ և կով երեր.
և Ջամուշու Խալիլ աղան սպանեց. և ինքն մեծ Ջատկի խթման
օրն սատկաւ:

129

Ի սոյն թուին օգոստոս 26, Դալի Հասան փաշէն հետ կլուն
25 կովան. կուլ ջարդեց ետ դարձոյց. ամէն եաբալիւ վիրաւոր, մերկ
տկլոզ, քանզի քառասուն բայրաղ լաւանգ ունէր:

ՌՃԿՁ (1717) յունվար 10, Չալապի Ուսուֆ փաշէն եկն Վան,
մայիս 22 մանգուլ եղև գնաց. յուլիս 3 դարձեալ եկն ի քաղաքն:

ՌՃԿԷ (1718) Գալաշի Մահմատ փաշէն եկն ի Վան. մեծ
30 խռովութիւն եղև հետ Նօհ աղի լաճուն և հետ Ալի աղին. շատ
կռիւ արին. էլան բերդ թոփ զարկին. Նօհ աղի լաճ և Ալի աղէն
փախան, Ալի աղի տուն այրեցին:

ՌՃԿԸ (1719) յունիս 17, եկն Քօրփիլի օղլի Ավտուլայ փաշէն
թաւթիշ, Գալաշի փաշէն ևս, տեղս մանսուպ էր, գնաց դէմ. փա-
35 շայն եկն յԱտնականց Ալի աղէն և Նօհ աղի լաճն սպանեց. եկաւ
Աւանց և բերդն յանձնեց դիզաարին. և ինքն 15 օր նստաւ և
ապա գնաց:

Ի սոյն թուին օգոստոս 30, եկն Հաճի Ալի փաշայն և սպան
զնաման աղի լաճ՝ Յասան աղէն, գնամաթի լաճ՝ Ալի աղէն. և
40 միւս աղէքն երկեան յահէ, վասնորոյ Լօթոնց Ուսուֆ աղայն
իւրով զօրօքն ել ի ներքին բերդն՝ հհար վրան. կանգնեաց զբայ-
րազն մինչ ի լոյս մաշկալ վառէր. և թօփ ձգէր դէմ փաշային.
Խալիլ աղայի լաճն և Նօհ աղայի լաճն, որ փախած էին Ավտու-
լայ փաշայէն, եկին և ելին ի կողմն || փաշային. 22 օր գիշեր
45 կովան մինչի հինգ հարիւր թօփ աւել զարկին միմեանց. և ապա
Խալիլ աղայի լաճն էառ ի փաշայէն յիսուն ընտիր մարդ և նո-

130

քօք գնացեալ ի Վերին բերդն, ի Քասուկէն իջեալ Ներքին բերդն, մինչ Ուսուֆ աղայն և զորք իւր անհոգ նստեալ կային. սոքա առաւօտեան յանկարծակի հասին ի վերայ նոցա, հարին, վիրաւորեցին և առին զինչս նոցա զամենայն. և կալեալ զգլխաւորսն 5 նոցա զՈւսուֆ աղայն, զԻրրահիմ քահեայն, զՄուստաֆայ բակն, զՕսման աղայն և զԽուզանսղի երեք լաճն և զմեծամեծս նոցա զամենայն՝ զձեռսն կապեցին և այլքն ցրվեցան. և զկապեալսն առեալ տարան դէմ փաշային. նոյն ժամայն տասն և չորսն ի նոցանէ գլխատեաց, և տասն հոգի ի կադուխն էղարկ՝ Նօհ աղի 10 կորն՝ Կանլի Մուսթաֆէն, Կարայ Յասսանն, Փաշաջու Փշիկն և Նամաթի լաճն սպան. ի սոյն պատճառէն ծաղկազարդի կիրակին Հաւքողի խօջայ Մաղաքէն կոր Ուսուֆն կախեց. Բայրամ քէհէն կանաչ գլխ մօլէմ ետ գնել ի յէջ և շուկայն շուռ ածել դալալով. Սա սարայի բակն մեծացուց, նոր դուռ մի երաց, զոր Ալի փաշայի 15 դուռ ասեն, ի ծովակողմն. սա աւելի խարաջմ էառ ի Հայոց, և Թանրեհ արաց, որ Թուրք օլան սիւտի, խանջալ, ձեռք չառնէ. և վասն խնդրոյ տէր Իգնատիոսին Պետրոս առաքելսյ դուռն մեծացուց չորս աստիճանաւ բարձր, Յունվարի 20 մանզուլ եղև զնաց. միւս օրն մօլաքն ժողովեցան եկին Պետրոս առաքելսյ դուռն քակեցին. տէր Իգնատիոսն փախաւ. կալան հինգ մեծ իշխան ի քաղաքէն, և եղին ի բանտ եօթն օր և հինգ քէսայ տուգանք առին եօթն եկեղեցեացն. և ապա հրամ[ան] ետուռն առաջի փոքր դրան 20 շինելոյ. այս ամէն չարիքս Խալիլ աղայի լաճն գործեաց. և ինքն փախեալ Ըսամարօլ և անդ սպանին և ձգեցին

131

25 մարմին շանց կերակուր:
 ՌՃՀ (1721) փետրվար 17 Տաֆայ Ավտուլայ փաշայն եկն ի Վան և մայիս 27 զնաց վէր Խօշապայ բերդին:

Ի սոյն թուին Օսմանլու էառ ըզթլֆիս:

ՌՃՀԲ (1723) ապա հրաման եկն ի Թագաւորէն՝ եկին Վան 30 Ամասիոյ, Ուրհայու, Չանգուռ փաշայքն և այլ բազում փաշայս իւրեանց զօրքն առ Ավտուլայ փաշայն, որ եղև սարաւքար և զնաց ի վերայ Պարսից. և էառ ըզՀօյ, զՈւրմի, զԵրեւան, զԹավրէզ, զԱրտաւիլ, զՀամատան, զՄուղան և այլ բազում տեղիս, և որչափ գերի տարան և արիւն հեղին, և աւար առին թիւ ոչ մտանէ. 35 զի ոչ մնաց երկիր որ չորս հինգ հարիւր գերի ոչ տարան. և Ավտուլայ փաշայն ամենայն տեղիս փաշայ և զօրագլուխ եդ. և ինքն եկաց ի Թաւրէզ մինչի ՌՃՀԵ (1726) թիւն. Եւ ապա եկն Ալի փաշայն հրամանաւ Թագաւորին ի Թավրէզ. և Ավտուլայ փաշայն օգոստոս 18 եկն ի Վան. և իւր որդի Աբդրահման փաշայն եդ ի տեղի իւր և ինքն սեպտեմբեր չորսին գնաց:

40 ՌՃՀԶ (1727) Աբդրահման փաշայն. սա ի մէջ սարային բաղնիս շինել ետ. և Աւանուց տղամուտ տեղիքն իբրև հազար քայլ տեղ դօշամայ արաց. քանզի մանուկ էր և գինասէր. ի Ըստամբօլ տեսեալ էր փոքր նաւեր՝ շինել ետ և փոքր թօփեր ետ դնել 45 ի մէջն. և ամէն երեկոյի սակաւ մարդով մբտանէր ի նաւսն մաշկալով, գինով, սազով. գիշերն ողջ շրջէր ի վերայ ծովուն,

Թօփ ձգէր աստ և անդր. ուտելով և ըմբելով ուրախանայր և յառաւօտն ելեալ գնայր յիւր սարայն. ի մարտի 18 մանգուլ եղև. ե գնացեալ ի Տրապիզոն և անդ մեռաւ:

ՌՃՀԷ (1728) Բանլի Մուսաաֆայ փաշայն եկն ի Վան:

5 ՌՃՀԸ (1729) Արարկերցի Մահմատ փաշայն, որ Քալաջի ասէին. սորա աւուրս եկն վոյվատայ ի Վան և խարաջ էառ:

ՌՃՀԹ (1730) Կարայ Մուստաֆայ փաշէն, որ Թաւրէզ սարասքսր էր, փախաւ էկաւ մօտ չաուշպաշին, յապս արին, յետոյ գնաց:

10 ՌՃՁ (1731) Յարիֆի Մահմատ փաշէն եկաւ Վան:

ՌՃՁԱ (1732) մեծ Թամուր փաշայն եկն ի Վան ապրիլ 3, աւագ երկուշաբթին, և միւս օրն ելաւ գնաց Արզրում. մայիս 6 դարձեալ եկն, և հասեալ ի Քարափոսն չաուշպաշի Ավտուլայ աղայն սպան. Նօհ աղի լաճ, Ահմատ քեհէն և այլքն փախեան. և 15 զօրքն փաշային զհետ մտեալ բազումք Թալանեցին, շատք վիրաւորեցին. և այնպէս ջարգելով եկն և եմուտ ի քաղաքն. և երեք դարգահն և գաղտան դուռն չանկալ և տարաղաջ շինեաց. ով որ դէմ տանէին ի չանկալն ձգել տայր, և ամենայն երկիր դողային ի յահէ նորա. և այսմ ամի գնաց ի վերայ Բաղիշու, 20 զխանն փոխեաց. երեք մեծ աղայ սպան, բազում գանձս էառ և եկն դարձեալ ի Վան:

Եւ ի ՌՃՁԲ (1733) գնաց ի վերայ Մալմաստու և կողոպտեաց գնա. էառ զՋիչագ, երեք չորս հազար մարդ սուր քաշեց, և դարձեալ եկաւ ի Վան. եկաց աւուրս ինչ իմտատի սաֆարիայ 25 ժողովեաց՝ քան զվաթսուն քէսայ աւելի. ի մայիս 10-ին ելաւ Վանայ և գնաց ի վերայ Թաւրիզու և էառ ը ԶԹաւրէզ. և զրա- յումս Պարսից ազգէն կոտորեաց և գերի արաց, որ թիւ ոչ գոյր¹²:

Ի սոյն թուին յունիս 10 օրին եղև¹³ տօնամայ երեք օր երեք գիշեր վասն Բաղգատայ, որ Թահմազ յետ դարձրին. և զօ- 30 րաց Պարսից զրազումս սպանին զօրքն Թօփալ Օսման փաշային: Ի սոյն ամի եկին ազդ մի Թաթար, որ մարդակեր էին. գնացին Թաւրէզ՝ մօտ Թամուր փաշայն. և փաշայն ի զնջիլ եղած տուրսաղներէն օրն 15 մարդ թային տայր նոցա, որք մորթէին և ուտէին:

35 Ի սոյն ամի դարձաւ փաշայն Թամուր ի Թաւրիզոյ և եկն ի Մալմաստ. իսկ Վանայ կուլն, որք էին Թամուր աղայի լաճ՝ Ահմատ բէկն, սէյիտ Պզրի լաճն, Ալի աղայի լաճ՝ Օսման բէկն և այլ բազում մեծամեծ աղայք, խորհուրդ արարին թէ փաշայն ոչ թողումք որ քաղաքն մտանէ. և Վանայ մուսալիմ Ալի աղան 40 իմացաւ. մարդ յղեց Մալմաստ մօտ փաշայն. և նա մէկ օր Մալմաստու եկն ի Պօշապ. իսկ Վանայ Հայն և Տաճիկն յահէն ամենեքեան փախեան ի քաղաքն, և նորա շինած տարաղաջին չանկալին ջարգեցին և տարդահներն փակեցին. փաշէն երեք օր նստաւ ի Պօշապ, թէ բալքի գան դէմս, սակայն ոչ գնացին դէմս, 45 ոչ առին և ոչ ծախեցին այլ դարգահներն հողեցին. և Թուադչիքն ի բադան լցին. իմացաւ փաշայն, որ կուռել կամին, ելաւ ի Պօ-

շապայ և եկն ի Ղուռուպաշ գիւղն, և դուրս եղած քրիստոնեայ
ռայէն ամեն գնացին ի մօտն. կու վանենային թէ թալանէ զին-
քեանս. և նա յուսագրեաց ասելով Մի վանենաք, գնացէք ի ձեր
տեղին և միամիտ նստարուք. յետ գնա լոյ նոցին ինքն ես
5 հեծեալ անտի Ղուռուպաշայ և եկն Կենդանանից առաջոյն անց
գնաց ծովու ափամրքն ի բերդի յետեն. զի հետ ենգիշար աղա-
ռուն բան եղեալ էին. ի գիշերին ել ի բերդն. և լցեալ զթօփերն
ձգեաց ի մէջ քաղաքին. ուր և կամէր ի վերայ աղայոց տանն.
և անճար ֆնացեալ բացեալ զգուռն քաղաքին ամենեքեան փա-
10 խեան. և ապա եկն փաշայն և նըստաւ ի տեղին իւր. և ղէնդիշար
աղասին կալեալ սպանեաց վասն տալոյ բերդին ինքեան. յետոյ
սարասքարն խնդրեաց գնա և գնաց անդ. և Առնտուտ փաշայն
կարեաց զգլուխ նորա ՌՃՁԴ (1735):

ՌՃՁԵ (1736) Գուրգ Իրրահիմ փաշայն եկն ի Վան և աստ
15 սատկաւ:

ՌՃՁԶ (1737) օգոստոս 25, Սէլիմ փաշայն եկն ի Վան. հետ
կլուն կովաւ. խիստ ոաղիւ, դուրս արին քաղաքէն, գնաց:

ՌՃՁԷ (1738) ապրիլ 7, մուսուլցի հաջի Յուսէն փաշէն
եկն Վան. հետ կլուն կռուան ալչախ ինդաւ. Օսման աղի թգերն
20 էկաւ որչանք թախում ունէր՝ ետուր Օսման աղին, ինքն անու-
զարով գնաց Մուսուլ:

ՌՃՁԸ (1730) վանեցի Օսման աղայն եղև Վանայ փաշայ:
Ի սոյն թուին շինեցաւ Հայկավանուց սուրբ Աստուածածին: Եւ
եկաց ի Վան Օսման փաշայն մինչ ի ՌՃՂ (1741)-ին և ապա ման-
սուպ ի Մուսուլ ետուն և անդ Յուսէն փաշայն զգլուխ նորա կըտ-
25 բեց, զի ֆէրմանչի էր. ասեն թէ վասն շինման ներքին բերդին¹⁴:

ՌՃՂ (1741) Ուչուջի օղլի Օմար փաշէն եկաւ. յետոյ Մուր-
թաղայ փաշայն եկաւ մուսալիմ Սարխօշ Ալի փաշային. ապա
եկաւ Սարխօշ Ալի լլ փաշայն երեք ամիս նստաւ և գնաց. Մուր-
30 թաղայ և Օմար փաշայներն ֆնացին ի Վան. ըռայէն շատ նեղա-
ցան յՕմար փաշայէն. լուսահոգի մեծ Ախիջան աղայն Ղարայ-
սաֆաբեան առեալ ղՎանայ ըռայէն և գնաց Արդրում ի դուռն
Համալ օղլի սարասքէր վէդիրին. և կամէր ի դուռն թագաւորին
գնալ. վասնորոյ առաքեաց ի դուռն թագաւորին և ծանոյց զա-
35 բարս նորին. և զգալ ըռայեային յԱրդրում և բերեալ ֆէրման
յղեաց Վան ի վերայ Մուրթաղայ փաշային. և Մուրթաղայ փա-
շայն եղբայրագիր գոլով նմա գժուարանայր առ այն. սակայն
զթագաւորի հրամանն կատարեաց. աւուր մի ելան երկոքին փա-
շայքն ի բերդն վասն քաւշ անելոյ. և անդ կամեցան սպանանել
40 և չեղև հնար. իջեալ ի բերդէն եկին Թաւրիզու դոնոֆն. քանզի
Մուրթաղայ փաշայն ի Չաւուշպաշոնց տունն իջեալ էր. և Օմար
փաշայն ի սարայն հասեալ ի Թաւրիզոյ դրան փոքրիկ ճամոյ
առաջն՝ Օմար փաշայն կամեցաւ Ազապ Աղանց փոզանն գնալ,
սակայն ձին ոչ գնաց, այլ շահ կանգնեցաւ. վասնորոյ Մուրթա-
45 ղայ փաշայն Օմար փաշային հրաւիրեաց ի ճաշ ի տունն իւր. և
նա յակամայ գնաց առ ի չգնալոյ երիվարին. զի երիցս շահ

134

136

կանկնեցաւ, և յետ ուտելոյ ճաշին, Աղուան ոմն հարեալ ահ ու
վայ խանչարաւ, պատճառ սէյր անելոյ խանչարին, և Մուրթու-
ղայ փաշայն չոքեալ ի վերայ սրտի նորա կտրեաց զգլուխ նո-
րին և առաքեաց յԱրզրում, և ապա եկն Ախիջան աղայն իւրայ-
նովքն:

ՌՃՂԲ (1743) արծկեցի Սիւլէյման փաշէն եկաւ Վան. մեծ
թանկութիւն եղև, որ քիւլայ ցորեն հարիւր զուռուշ || ծախուաւ, 136
լիտր ալուրն երեք զուռուշ, ամէն ըան սոցա նման:

ՌՃՂԳ (1744) Ջարրինի իթ Օմար փաշէն տեղս եկաւ ման-
սուպ չկայր:

ՌՃՂԴ (1745) Թաղթայ Սաղկալ Յուսէն փաշէն. սա սպան
ղճկակ մեծ Օմար աղէն:

Ի սոյն թուին Աստուածածնի պահոց Թահմազն եկաւ վէր
Վանայ. մեծ կափանիկ եղև. Աստուած ատուր յետ դարձաւ:

ՌՃՂԶ (1747) Ջալիք փաշէն եկաւ երկու երեք ամիս եկաց
դնաց:

Դարձեալ ի սոյն թուին եկաւ Ջաթաշի Ավտուլահ փաշայն.
խօջէք շատ տուգանեց. Հայկտվանուց թառմէն փլաւ, էրէց կօրհ-
նէին, անտի կա տուգանս էառ:

ՌՃՂԷ (1748) Մինազ Մուստաֆայ փաշայն եկաւ Վան. և
ի ՌՃՂԸ (1749) Կարայ Միրաքենց Լալէն մեռաւ. չորս օրէն յեա
մարմին գերեզմանէն հանին, գլուխ կտրեցին Ճաւշուհնեց ղըո-
նէն կախեցին:

Այսմ թուին, Գուշուկենց Սաֆարն կախեցին, որ Խօջեկանց
Շարամիրի տուն կոխեց,

ՌՃՂԹ (1750) Ջարրինի Օմար փաշէն տաֆաշ եկաւ Վան,
որ դրամ կտրեց, քառասուն փարայ արաց երեսուն երկու փարայ:

ՌՄ (1751) Ավտի Ջալալ օղլի հաճի Յուսէն փաշէն եկաւ
Վան. սա սպան զնապի Հասան, ընէգի Լօլօն. ադարսղներն շատ
սպանեց, խօջէք ըոնեց շատ դրամ առեց. հացն էլ շատ թանգ էր՝
կալին քսան ու հինգ զուռուշ էր ցորէն, ալուր լիտր մինչ երկու
զուռուշ ծախվաւ. ուղարկեց Մուսուլայ շատ հաց երեր, լիտր
արասիմ իջաւ. անիծեալ Արաս մօհթասըբ էր. || Թէ լինչ... էր կե- 137
րաւ գրել չի գար:

ՌՄԲ (1753)-ին Թօփչու Մուստաֆայն արաց սարքալայ
լաւանդ հետ կլուն գնացին վէր հակարցուն. Թաթար խանն
էնպէս ջարդեց, որ ոչխարի պէս, ամէն էլ թալանեց, որ յետք
առէջք բաց եկին տեղս:

ՌՄԳ (1754) զարսեցի կոր Ուսուլֆ փաշէն հետ կլուն կովան.
մտուցին սարէն, էլան մաշիթ, բոնեցին թուա[ն]քի առջև. յղեց
Խօշապայ մարդ իրեյ. ելան դէմ չի թողին, գիշերով գաղտ դռնէն
եկաւ փախաւ:

Ի սոյն թուին Եաղիճի օղլի Արղրումայ Իբրահիմ փաշէն
էկաւ, տասն ու հինգ օր նստաւ չայիր, էլ մի գնաց:

Ի սոյն թուին Շահսուվար օղլի Մուստաֆայ փաշէն եկն և
գնաց:

ՌՄԳ (1755) մարտ 1, Գուրջի Հաճի փաշեն իրեյ եկն Նորովանց նստաւ. քաղաք չի թողին. Իսայ աղէն ասքար առեց դէմ գնաց, կովան, շատ մարդ մեռաւ. գեղրանք զմէն փախան. ցանքեր կերուցին. յետոյ ենգիչար աղասին ենգիչարօքն, զաղանօքն առին Խաղ աղէն տարան մօտ փաշայն՝ բարիշան՝ Մարմետ բաշխեց աղին, ինքն մաղուլ եղաւ գնաց. երեք հազար մարդ աւելի ունէր¹⁶:

Ի սոյն թուին Սինազ Մուստաֆայ փաշայն եկաւ Վան Կոճայ Արապն սպանեց:

10 Ի սոյն ամի Համբարձման¹⁷ մահն անկաւ. օր հինգ ու տասն կու մեռանէր մինչի Վարդավառ¹⁸. Աստուածածնին¹⁹ օրն 80—90 Տաճկից հասաւ, 30—40 Հայոց հասաւ մինչև աշուն, ապա վերացաւ ողորմութեամբն Աստուծոյ:

Ի սոյն թուին, սուրբ Խոչի պահոց²⁰ սուրբ Նշանն հանին 15 երեք օր Տիրամայր եկեղեցին:

ՌՄԵ (1756) Ըոռաշար փաշեն եկաւ Վան:

138

ՌՄԷ (1758) Տաֆայ Շահսուվար օղլի Մուստաֆայ փաշեն եկաւ. հաց շատ խիստ սուղ էր, ցորեն 40 դուռուշ. հաց օղկէն եօթն փարայ, կորեկ ալուր լիտր քառասուն փարայ:

20 ՌՄԹ (1760) Աղայ փաշեն եկաւ Վան. Թօսբաք օղլին քահնայ էր, շատ արաց որ աղէն սպանի, չի կարցաւ. աղէն մօտ չգնաց իսկի: Այսմ ամի Դօրօյի Աղախան խաղնէն եհան²¹:

ՌՄԺ (1761) նոյեմբեր 12, Ֆէղուլահ փաշայն եկաւ. որ Էղկելոյս, զի լուսահոգի եղբայրն իմ մեռաւ: Սա սպան զԱւտի Դարիմի լաճն ենգիչարի գոլով, ալթմիշ եդի օրթէն կշեկ ետ ձրմոան ձան վերէն:

Ի սոյն ամի մեռաւ Տուռզու կնիկն:

ՌՄԺԱ (1762) յունվար 15 տօնամայ եղև եօթն օր, զի սօլթան Մուստաֆային տղայ եղև:

30 Ի սոյն թուին Չօպան աղէն Խօշապայ պարնի լաճ բոնեց, վանեցիք գնացին վէր Ասլաղու սաֆար՝ աղզի քասիդ թօփ տարան հետ. թօփ զարկողն Աւթանախին էր. Չօպան աղէն փախաւ, բերդն առին:

Ի նոյն թուին ապրիլ 14, Ապարանից սուրբ Խաչն լոյս էջ 35 ի վերայ գմբէթին բաղում աւուրս ե բազում ուխտաւորք գնացին անդ և տեսին:

Ի սոյն ամի եկն Դարիմ խանն ի վերայ Սարգար Վաթալի խանին ի Յորմի, և հոարեաց զնա տարի մը բոլոր, և ի հասանել կէս ձմռան ոայ եկաւ, և էառ զՈրմի:

40 ՌՄԺԲ (1763) վախճանեցաւ Շամախեցի Յակոբ կաթողիկոսն, ապրիլ 14 նստաւ Սիմէօն կաթողիկոսն:

Ի սոյն թուին շինեցան՝ Արարուց || Ժամատուն, Անկոյաներուն, Էջմիածնին, Ղուռուպաշայ եկեղեցին, սուրբ Պօղոս եկեղեցւոյ դուռն և տանիքն և այլ բազում վանքեր:

139

45 Ի սոյն թուին սպանին յԵրուսաղէմայ ճանապարհին Չարուհճի Բարսեղն և Երիցու Նազարն:

Ի սոյն թուին Սարի փաշայն եղև սարսափէր. և գնաց ի վերայ Պաշխաշուզին, շատ ջարդուաւ, հինգ վեց մարդով անջախ փախաւ եկաւ Արղրում:

5 Ի սոյն թուին դեկտեմբեր 29 մանգուլ եղև այս Յէզուլահ փաշայս, և գնաց Սուվադ:

ՌՄԺԳ (1764) ապրիլ 1 Խասաքի Բօռ Ահմատ փաշէն էկաւ, շատ ջանաց թէ Խաաղ աղէն սպանէ՝ չի կարացաւ. աղէն սարայն չէր երթայր, այլ փաշայն ամեն օր կերթայր աղենց այգին:

10 Ի սոյն թուին աղէն իւր տգին՝ Մահմուտ աղային սուլնաթ թօյի արաց, ըայց խիստ զարմանալի թամաշէք կայր ի Ֆշանկէն: Այս թամաշայիս յետի գիշերն զարկին Բարբար Յոհանենց Աստուածատուրի լաճ՝ Յոհաննէսն սպանեցին յունիս 17. սեպտեմբեր 18 Ահմատ փաշէն գնաց Բիլիս²²:

15 Ի սոյն թուին, նոյեմբեր 15, Գոփրի օղլի Նաման փաշէն, որ Խուլ ասէին, եկն ի Վան. շատ հարամ ունէր հետն. իւր երկու լաճուն սուլնաթ թօյի արաց. հետ նոցա երկու հարիւր տղայ աւելի սուլնաթեցին:

ՌՄԺԴ (1765) տէր Մահակն օրհնեցին սուրբ Վարդան: Ի սոյն թուին, մայիս 26 ես գնացի Օրտուվար:

20 Ի սոյն թուին եկին ի Մշոյ հինգ վեց հարիւր ձիաւորք և բակղատայք, հանրմք և խոջայք մէյթարխանայիւք, յաղագս Խաաղ աղայի աղջկան՝ Ուսկուլն հանքմի շէրբաթ խմելոյ. հարիւր քսան || թապաղ կու քաշէին, երկու երկու լաւ սարայսար կուժալ քակած ձգած վերայ թապախին. այսպէս ջերգայ սօլ աղասի Մահմատ աղենց դռնէն բոլորան, Թօփչոնց գռնէն գնացին ազէնց տուն. շատ լաւ թամաշայ եղև:

Ի սոյն թուին բինայ էմինին սկսաւ բերդ և բանտեր նորոգել: Ի սոյն թուին, նոյ[եմբեր] 20, Ամիր Մուստաֆայ փաշէն եկաւ:

30 ՌՄԺԵ (1766) մայիս 11 օրին մեծ և անագին շարժ եղև ի մայրաքաղաքն Հստամբօլ, անթիւ տեղիք փլան և շատ մարդ մեռաւ:

Ի սոյն թուին, յունիս 21, Մուստաֆայ փաշայ մանգուլ եղև և գնաց իւր երկիր:

35 Ի սոյն թուին Յազջի օղլի Իբրահիմ փաշայն եկն ի Վան. և հոկտեմբեր 14 օրին աստ սատկեցաւ:

Ի սոյն օրս, հոկտ[եմբերի] 14 լուսահոգի Ղարասաֆարետնց Սահակ աղայն մեռաւ:

Ի սոյն թուին, մայիսին անձրև եկն, Յակոփու կուռի չայն այնքան շատցաւ, որ եկն եմուտ Թարվիզու դռնն:

40 Ի սոյն թուին դեկտեմբեր 27-ին էր, որ Գրիգոր առաջնորդ սուրբ Նշանն Տիրամօրայ եհան, տարաւ իգիր էջմիածին. ի ժամանակս Խաաղ աղային. քանզի տեղս փաշայ չկայր. ձեռնտուութեամբ Պարիկ աղայի և մղտեսի Թումայ աղային, և քանզի Տիրամայր եկեղեցւոյ ժողովուրդքն ոչ կամէին, զվեց խօջայս ի 45 նոցանէ ըմբռնեաց և զվեց հարիւր ղուռուշ տուգանս էառ. յառաջագոյն Վարագ կամէր տանել, յետոյ էջմիածին եղին: Եւ որ

ինչ կայ սուրբ Նշանի հետն այս է՝ կենաց փայտն, ըողէ խաչն,
ինն մանր խաչ մասունքով, մարգարտէ ոսկի զութի մի || մա- 141
սունքով, սուրբ Գէորգայ աջն, խաչ մի էլ մէջն, Ջաքարիայ
վարդապետի խաչն, Յօհաննէս արեղայի խաչն, տէր Սարգսի
5 սուրբ նշանն երկու մասունքով զութի, պստիկ ոսկի խաչ մը,
արծաթէ գտալ մը, և մարգարտէ տօպրակ մը:

ՌՄԺԶ (1767) Աղկակայու Հասան փաշէն եկաւ Վան:

ՌՄԺԷ (1768) Քուրդ Օմար փաշէն եկաւ. խա[ն]դակներ հոր-
դեցինք: Մօսկոֆու սաֆոր բացուաւ:

10 ՌՄԺԸ (1769), նոյեմբեր 6, Գրիգոր առաջնորդ մեռաւ:

Ի սոյն թուին, օգոստոսի 15 Կայմաղ փաշայն եկն Վան:

Ի սոյն թուին դեկտեմբերի մէջ, յետ մեռանելոյ Խալիլ աղա-
յին, Թամուր աղայն կամէր լինել սօլ աղասի, ոչ ետուն նմա.

15 վառնորոյ անկաւ խռովութիւն ի մէջ իւրեանց. և սկսաւ կուլն
դառնալ ի վերայ Թամուր աղային. միաբանեցան ընդ Օսման

փաշայի տղային, դաշինս եդին. յետոյ օր աւուր յաւելան Շաթրր
օղլի Բամայիլ ըէգն և էհսար աղասին, Աշուրի լաճն՝ Իսահանի

20 Իբրահիմ ըէգն, Իրըղի լաճերն, Մօղրաթ օղլին, և այլ անթիւ
մարդիկ ամէն եղէ[ն] ի կողմն Թամուր աղային, եղի տեղս փաշայ
չկայր այնպէս սիլահով շուրջ կուգային խռըլ գոքլով. յաւուր

միում վստահացեալ հարին փրշտով զկորն մուֆտին, որ Կասըմ
աֆանտի կասէին, մեծ շուն էր. ե սպանին ի մէջ փողանին, և

ապա սկսան կովիլ ռամաղան մինչ ի գլուխ. շուկայք դատար-
կեցին ե բոլորք փակեցին ի անէ թալանելոյ. և մարդ ոչ կարէր

25 դուրս ելանել ի յանէ գուլուլայիցն, որ այնչափ հարկանէին մի-
մեանց. իլահքի դիշեր՝ յետ || մաղրպին. քանիցս անգամ էրիք
արարին ի վերայ միմեանց և ոչ կարացին. ռամաղանին մինչ

30 ի բայրամ կուլ արարին, մինչև՝ որ խապար եկաւ, թէ Երամաթ
Յուսէն փաշէն Մուսուլայ կուգայ տեղս: Յաւուր միում էհսար
աղասին, Թամուր աղայի խօսքով, գնացեալ էնգիչար աղասու

հետն զրուցեցին. գիշերով Դամուր կափուն բացին վերին բերդն,
ցածրի բերդն Կասապ օղլի Ուսուֆ աղայն էր բռնեմ, ըսկըսան

երկու կողմանց և ի մաչիթացն և ի մաթարիսներացն միմեանց
հարկանել, երկու երեք հարիւր մաթտրիս աւելի կայր, կամէին

35 թօփ ձգել ի վերայ Դասաղ աղայեանց տան, բայց ոչ կարացին՝
երկեան, քանզի Դասաղ աղայի թաթարն միշտ գնայր գայր աստ
և անդր, և փաշայն ևս մօտեցաւ գալու:

ՌՄԺԹ (1770) յունիս 1 Դամաթ Յուսէն փաշայն եկաւ Արճէշ.
եկան Թամուր աղան և Օսման փաշի լաճն, երեք չօրս էլ մօլայ

40 մեծագլուխ գնացին հասան Բանտի-մահուն. մօլէքն յղեցին մօտ
փաշէն գանգատ վէր Դասաղ աղին. փաշէն նեղացաւ, թէ Շնս կուգի
քաղաքն, էլ դուք ինչի՞ եկիք. մօլէքն վերուց երկուքի վիզն ի-
ղարկ, Նաֆասի մօլէն, Ռասուլ աֆանտին խրկեց Աղթամար որ

45 ճգնեն. աղէք, կուլ լսան՝ խէծան, բերդան փախան Բայազիտ, միւս
օր Դասաղ աղէն իւր բօլուկիւն գնաց դէմ փաշին՝ խալաթ հագաւ.
փաշէն առեց եկան քաղաքն. գիր օղորկեց Բայազիդ, թէ Ձեզ

բոայի էկէք՝. էն վաղտ, որ մտաւ քաղաք, Կարայ քէհէն Ջաֆար
 րէկի լաճու վիզն իզարկ, Թաղթայ Սազկալի վիզն իզարկ. քսան
 օրից յետ Թամուր աղէն, միւս աղաների հետ՝ կուլն ամէն, եօթն
 ութ հարիւր ձիաւորով, եկան լցուան էգեստար²³. Գորգօենց || Թաղ, 143
 5 Աշուրենց Թաղ, Յասան րազենց Թաղ. րիւղան մաթարիս բոնե-
 ցին. Կարա քէհէն, Իսաղ աղէն գնացին. երեք թօփ տարան հետ
 Կլոր տար ըոնեցին. քառսուն յիսուն թօփ աւելի զարկին տնե-
 րաց. վերջ կուլ տեսաւ չի եղներ, մէկ մէկ մեծեր տօնմիշ եղան.
 կուլ, որ վէր Թամուր աղին էր, զմէն փախան, մնացին երեք ֆէր-
 10 մանլի աղայքն. անճար մնացեալ իւրեանքն էլ փախան, Օսման
 փաշայի լաճն գնաց ի Բաղգատ, Թամուր աղէն ե Շաթըր օղլին՝
 լիւսեալ:

ԹՄԻ (1771) յունվար 17 սուրը Սարգսի պահոց երկուշար-
 թի Իոաղ աղէն մեռաւ. հազար ափսոս:

15 Ի սոյն թուին մայիս 5 Թամուր փաշէն, Օսման փաշի
 լաճն եկին Վան. Օսման փաշի լաճն ելաւ սաղ աղասի, Շաթըր
 օղլին՝ ազապ աղասի:

Ի սոյն թուին Կայմաղ փաշէն թուղ ոչ ունէր. ի սորա
 աւուրս մուֆթու թող ձեռ իսկեցին. երկրով գնացինք՝ Հայ, Տաճիկ
 20 Մաղաղաճի օղլոնց իգին, ծառեր կտրեցին, լամուկ փախաւ:

ԹՄԻԱ (1772) մայիս 15 Վանայ կուլն երկու խարաջ առին
 Հայոց, կէս ղուրուշ էլ խարամ խարաջ:

Ի սոյն թուին սեպտեմբեր 1 սիլախտար Խալիլ փաշէն
 եկաւ Վան: Թամուր աղէն էլաւ սաղ աղասի, քէհէն և կուլ գնացին
 25 փէր Նարեկայ Սէյիտ աղի լաճ, ուայ եկաւ՝ ըերդ քակեցին:

ԹՄԻԲ (1773) Խալիլ փաշայն գնաց Արծկու Մուրատ բէգին
 վրայ:

ԹՄԻԳ (1774) Մալաթ Ահմատ փաշան եկաւ Վան:

Ի սոյն թվին Թամուր փաշայն թուղ առեց եկաւ Վան, որ
 30 գնայր Գարքուտ մանսուպ: Ի սոյն թվին Ահմատ բէկն ելաւ սաղ
 աղասի. Օսման փաշայի տղայն րայրաղ || չէր տայր. կուլ տօնագ
 էր, փլաւ կերցնելով, հալաթ տալով, ղոռով րայրաղ բերել ետուր:

ԹՄԻԴ (1775) օգոստոս 21, Վանեցի Թամուր փաշայն եկն
 Վան մանսուպ. սկսաւ ողորմութիւն հաւաքել Տաճկաց. սա սպան
 35 ղՏաւուտ աղի լաճ՝ Օսման աղէն ե զՍօղրաթ օղլին:

ԹՄԻԵ (1776) Ահմատ բագ կափուշիպաշին գնաց Ըստամ-
 բօլ: Ի սոյն թիւն եկաւ 120 քէսայ միւրի խազնայ Թամուր փա-
 շային: Սեպտեմբեր 8 օրին Ախիջան աղէն գնաց Ըստամբօլ. Աս-
 տուած բանն յաջողէ:

40 ԹՄԻԶ (1777) սեպտեմբեր 1, Ախիջան աղէն եկաւ Ըստամ-
 բօլայ. Թօփոնց Ռասուլ կախեց փաշայն:

ԹՄԻԷ (1778) մայիս 28, այս Թամուր փաշայս մեծ սաֆար
 արաւ վէր Բաղիշու, ուր հետն ունէր և Մաղսուտ փաշայն Մշոյ.
 և գնաց անգ նստաւ աւուրս 17, երկիրն ամեն ուայ եկին. Աբութ
 45 բէկն, որ ի մէջ բերդին էր, 23 քէսայ ըստակ տուաւ. ապա գաղտ
 ի բերդէն փախաւ. և կալեալ ութ մեծամեծացն զէնջիւով ի Մուշն

առաքեաց. և զերկուսն սպան և առեալ հարկս ըագումս և մեծաւ
յաղթութեամբ և փառօք եմուտ ի Վան: Այս Թամուր փաշայս
զչափն՝ կռոի քարերն, ըաղըղի գազերն, ախթարների քարերն
ամէն դամկալամիշ արաց²⁴:

5 Ի սոյն թուին նոյեմբեր ամսոյն գնաց Աղբակու նստած
էլն իգարկ. երեք չորս հազար ոչխար իրեր. էկաւ տեղս՝ Զպուխ-
սարան Օսման աֆանտին խեղդեց. սորա կին երեք էլ ուրիշ
Տաճկի կնիկ իդիր կայմին քեց. Ղարայ Սաֆար օղլու մորուսն
կնդել ետ, որ սարի մէլիք էր:

10 Ի սոյն թուին, դեկտեմբեր ամսին || այս Թամուր փաշայս
Մխիթարենց Բաբանիկն Ապով, որ գիշեր կոր Կազկէ տուն ըրո-
նեցին. եօթն անուանի կնիկ գնել ետուր կամին կըց, որ են
այսոքիկ՝ կոր Կազկէ աղջիկն, Գուլսնչու Եղիսէն, Խանթումանն,
Դաչալ աղջիկն, Օտայպաշու կնիկն, Կազանչու կնիկն, Նորշէնցի
15 կնիկն սերսուփներ²⁵:

ՌՄԻԸ (1779) յունվար ամսին Վանայ ծովն պաղեցաւ եօթ
շաբաթ, որ փաշայի մանղիլքն ի վերայ ծովուն դային և գնային
ի Յարճէշ: Յայսմ ամի Ըստամբօլայ ծովն, որ ասի Բօզաղիչի²⁶,
պաղեցաւ, զի կարի ցուրտ եղև, որ ի Ըստամբօլ, Ջզիրայ և
20 Բաղդատ մեծամեծ ձիւնք եկին, որ այլ տարիք չէր եղեր: Ի սոյն
թուին Քարիմ խանն սատկեցաւ. Սարդարի լաճն Սպահան սպա-
նեցին, յուլիս 13-ին այս Թամուր փաշայս գնաց վերայ Ջուլա-
մերկու Աւտալ բագին. 25 քեսայ ըստակ ետուր լաճն յղեց մօտ
երեսուն աւուր վերայ. յետ դարձաւ եկաւ քաղաքն:

25 Նոյեմբեր 15 այս Թամուր փաշայս ի մէջ գիշերին Քաչալ
աղջիկն և իւր էրիկն դէմ մէկմէկու կախեաց, և Դալի Իբրահիմի
լաճն ի մէջ սարային փարալամիշ արաց, և նորա տուն և Սէլիմ
աֆանտու լաճու տունն այրել ետ: Ի սոյն ամսի Ջրբաշէնց Յա-
կորն դիպֆաճի Սարգսի աղբէրն դանակով սպան. շատ ջառիմայ
30 առին ի նմանէ:

Ի սոյն թուին յուլիս 6-ին արքայն Վրաց Հերակլ եկն ի
վերայ Երևանայ քաղաքին քառասուն հազար զօրօք և շատ աւե-
րութիւն արար՝ երկիրն բոլոր քանգեաց ե այրեաց, վերջ հա-
րիւր յիսուն գեօղ քշեալ տարաւ, երեսուն հազար ոգիս և հարիւր
35 հազար տավարս համարով, որ տասանորդն իւր էր՝ տասն հազար
տավար. || և ինքն յանկարծ ի մարդկանէ վերացեալ գնաց Թիլֆիզ²⁷:

Ի սոյն թուին դեկտեմբեր 27, որ էր օրն ուրբաթ, ահագին
շարժ եղև ի քաղաքն Թաւրիզ, որ բոլոր քաղաքն ամէն տապա-
լեցաւ, և անթիւ մարդիկ մեռան և ի ներքոյ հողին ֆնացին, որ
40 ականատեսքն ասացին, թէ «Ահագին քաղաքն իբրև բնական բլուր
մի եղև», որ ամենեկին քաղաքի նշմարանք ոչ երևէին. նաև շրջա-
կայ կասարայք նորին և գիւղօրայքն՝ Դունայի, Թասու, Սալ-
մաստ, Խօյ, Յորմի և ի քաղաքս մեր Վան ևս շարժեցաւ քա-
նիցս անգամ, բայց ողորմութեամբն Աստուծոյ ոչինչ ֆնաս եղև:

45 Ի սոյն թուին Սամարճի Արրահամու տղայ Շահէն, որ նոր
փեսայ էր, և Արղրում կերթար գայր. սա քանի բեռ պարութ

145

146

առեր էր, որ վերոյիշեալ քաղաք տանէր. յանկարծակի մէկ ընդ
ալմիշ եղև մէկ լիք կարաս պարութի հետ. Աստուած նշանց չի-
տայ մարդոյ, շատ դիան ետուր ուրեանցն էլ, երկրին էլ. զի ական
թօթափելն բոլոր տունն քանի զրկեցի տնօլ դաշտ եղև. և հինգ
5 հոգի Թագին ներքոյ հողին. և ըստուի ինչք ու ապրանք ցիր-
ուցան եղէն ի ներքոյ հողին և այլ տեղիս. լուսք թէ գերան մի
ձգեալ էր ի Տաճկաց՝ գօտերն, և խախտեալ տանց դրանց և փէն-
ճէրայից. և այլ իրաց ոչ ոք կարէ գրով ասել. մինչ զի Խ-
կալայ դուռն և ի Թարվիզու դուռն և շրջակայ մահալքն բոլոր
10 քաղաթլամաքն և ջամերքն և երդոց չարչիվաքն ամէն վար թա-
փեցան: Եւ նոյն պահն երկրի մերձաւորքն և սաղ աղասին, ու
աղասին, բոլոր Հայ և Տաճիկք անդ եկին, և սկսան առ ժամայն
պղել զհողն. լինի թէ ներքոյ և Թագեալքն ողջ դտանիցեն. ջանք
տալով գտին զնոր հարսն և փոքր աղջիկ մի ի գիրկն. իրր թէ
15 կամեցեալ էր փախչիլ, և անդէն եկեալ էր տուն ի վերայ, և
մեռեալ լին երկոքեան. և ի միւս օր հանին ես երեք մեռեալ, որք
էին երկուք մեծ տղայ 15 և 20 տարոյ և աղջիկ մի. և յետ երկու
և երեք աւուրց, որք զհողն պղէին այրեցեալ գերանքն և ինչք
դուրս հանէին ամէն ոչընչացեալ և այրեցեալ. և այն էր զարմանք,
20 որ հիմն ի վեր էր ելեալ, և վերն յանդունգս իջեալ. և այնպէս
խառն ի խուռն էր եղեալ, որ ոչ ոք կարէ զկերպ բանին գրել²³:

ՌՄԻԹ (1787) ապրիլ 15 հինգ հոգի Թուրք սպանին ի գի-
շերի Տաճիկ մի ի մէջ իւր տանն. և իմացեալ փաշային և աղա-
յիցն գտեալ զԹրքերեն երկուքն ի կաղուխ էգարկ, և մին կախեաց
25 և միւսքն փախան, և փաշայն էր վերոյիշեալ Թամուրն. սորա
ջորին ծնաւ, զոր մեք աչօք տեսաք ի սարայն սատկած քան
զկատու մի:

Ի սոյն թուին յուլիս 16, Սահապ Ախիճան աղին հետն
գնացինք Աղթամարայ սուրբ Խաչն. ուխտ արինք Վարդապետի
կիրակին: Ի սոյն օր փոխեցաւ առ Աստուած լուսահոգի Սիմէօն
30 կաթողիկոս և նստաւ յաթոռն տէր Զուկաս սրբազան կաթողի-
կոսն. տէր Աստուած կեանս յերկար պարգևեացէ նմա:

ՌՄԼ (1781) սոյն Թամուր փաշայս յունվար 11-ին հար-
սանիք արար իւր տղայ Ալիբէգին, քսան տիւ և քսան գիշեր, որ
այսպէս հարսանիք ոչ ոք չէր տեսեալ ի Վան, զի անհամար և
35 անթիւ էին բարութից եղեալ խշանգք, և ձիաւորք, և չարխի
ֆէլագք, և ֆրանկ ուշաղիք, յաւայի ֆշանգք. և փոքր թօփեր.
զի երկու ընդ էին շինած ի մէջ սարային. գիշերն յետամեն աթաշ-
բաղ օյինացն երկու բօլուգ լինէին, և ի վերայ բերդից էրէշ
40 տանէին, որ տեսողացն երկուր թէ սարայն բոլոր նաև մարդիկն
ամէն ի կրակ էին, քանզի ֆշանգն իբրև կարկուտ գայր միմեանց,
այլ և չուանի վերայ խաղացողքն, և գուլաշ բռնօղքն, և օղկա-
պաղք, և սազանդարից հաշիւ ոչ գոյր. նաև քսան տիւ և գիշեր
բոլոր երկիրն անդ պատուած էին՝ կերակրին և էմադին, կայֆա-
45 յին և թութունին, ստակին և խալաթին թիւ ոչ գոյր, զի բոլոր
երկիրն անդ հաւաքեալ էին, թող թէ ի դրսէ եկեալ հիւրքն. իւ-

147

148

լահքի թոյ ըակին, որ երեսունէն աւելի նափար ունէր, որ քահ-
 Կայ և խաղնատար, չաւուշ և չուխասարք էին, թող թէ այլ խրդ-
 մաթքարք, և եղա[ք] ջիք. քանդի եօթն ահագին մեծ շուն եալտուղի
 թղթէ կալխանով և թախըմով ետաք կու քաշէին առէջն. իւր մեհ-
 5 թարհանային և դափիփաջայն ըոլոր պաշգայ էր, յուքմ և ըուուր-
 դում ի փաշայէն առեալ էր. ըոլոր երկիրն որքան այեան և ան-
 ուանի մարդ կայր ամէն տուգանեց. քանդի ասէին թէ մինչ ի
 ութ և տասն քէսայ ըստակ էառ թէ փաշայէն, և թէ այլոցն. քանդի
 երկու անգամ փաշային կալդըր արաւ. կարի մեծ և զարմանալի
 10 հարսանիք էր, որ մեծ և ծեր մարդիկն ասէին թէ Վան, որքան
 որ Վան է, այսպիսի հարսանիք եղեալ չէ. և այս ամենայն դէլուր
 և գիտորից վերայ. և ամենայն գործոց վերակացուք էին փաշայի
 դանձապետ Շէքար ազան և փաշայի վաճառականապետն Ղարա-
 սաֆարեան խօճայ Ախիջան աղայն:

15 **ՌՄԼԵ (1786)** սեպտեմբեր 17, || վանեցի Թամուր փաշայն
 կրկին եկաւ Վան. շարաթ օր դիվան արաց. Ջամուշչի օղլիք,
 ենգիչար աղասին և սաղ աղասին ի մէջ սարային սպանեց. այս
 ենգիչար աղասին մղտեսի Յօհանենց այգու մօտն ջազաց էր շի-
 ներ, Թամուր փաշայն քակեց, և այլ բազում յաղթութիւն արաց,
 20 զոր ոչ գրեցաք: Ի սոյն թուին այս Թամուր փաշայս պիլիկ կըտ-
 րել ետ:

ՌՄԽԵ (1796) յուլիս մէկ օրին վանեցի Ամատ փաշէն
 մեծ սափար արար, գնաց ի վերայ Խօյեայ էլին՝ յագարանցի Ալի
 աղային, բազում զօրօք. երեք հազար մարդ աւելի կայր և ոչ
 25 պակաս, քանդի Թամուր փաշայի լաճ՝ Հասրաթ բալն, քահեայ էր.
 և ունէր ընդ ինքեան սաղ աղասին իւր մեծ եղբայր. և սօլ աղա-
 սին, Շաթըր օղլին, Նաման աղէն և այլ բակերն և օջախիք
 գնացին մինչև Բերկրի, 12—13 օր նստան. յետոյ ի մէջ գիշերի
 յանկարծակի հեծան և քշեցին ի վերայ Ալի աղային, քանդի Ալի
 30 աղայի վերայ կէր 1200 մարդ, և մերոյս կէր 3000 աւելի և ոչ
 պակաս, քսան և չորս բայրաղ լաւանդ կէր մերում. ամենեցուն
 բայրաղ տարան. սաղ աղասին, Շաթըր օղլին, Նաման աղէն.
 և այլ բազում ծաճիկք և Գիւրդք ըսպանեցին և մերկացուցին
 և եարալի արին, որ ոչ գոյր թիւ. քանդի հարիւր մարդ ճօրով
 35 սաղ պըծաւ իրե Վան. էն էլ ոտով մերկ, բոբիկ, որ այսպիսի
 խայտառակութիւն մարդ չէր տեսեր. և Վանայ ասքարին այս-
 պիսի խայտառակութիւն չէր հանդիպեր. Աստուած հեռու անէ:

ՌՄԽԶ (1797) ի սոյն թիւ յուլիս 20, էմին բագն էլաւ սաղ
 աղասի. փետր. 28 Ամատ փաշէն պաղաւ: Ի սոյն թիւ, ապրիլ 2,
 40 հինգշաբթի, || Ղարասաֆարեան Ախիջան աղայենց տունըն այրե-
 ցին, որ կասէին թէ վեց հարիւր քէսայի սալթ մալ գնացեր տնէն,
 որ յետոյ Ախիջան աղան ինքն և իւր եղբայր Յաբութիւն աղայն
 գնացին Արզըում մօտ քօռ Իւսուֆ փաշայն և նա արդ արաց
 45 Լստամբօլ, որ մուշապիւր եկաւ մալին թաւթիշ անելու մէկ և
 երկու անգամ. թէպէտ ժողովեցին, բայց ղուուշի մէկ փարէն էլ
 ձեռ չինգաւ. այս ամենայն չարիք գործողներն Ջամուշչոցն Յու-

149

150

սէն և խալիլ աղայքն եղէն. պատճառ թէ Ախիջան աղայն եղև պատճառ, որ մեր հայրք Թամուր փաշայն սպանեց:

Ի սոյն թիւ մայիս 2 սաղաղասի էմին բագն փաշայ եղև Վանայ, Թագաւորէն թղերն ընդունելով:

- 5 Ի սոյն թիւ յունիս 9 աշխարհաժողով արին Յանկուսներ. պատճառ թէ էմին փաշէն խարջ սալեալ շատ բանի ղուլում կանի. շահայք փակեր էին. քանի անդամ յղեց թէ եկէք բացէք, զի եկին, յետոյ բարկացաւ, յունիս 10 օրին Ֆարջուլենց Մանուկ աղէն և խաչկանց մահտեսի խաչատուր ընեց կախեց. պատճառ
- 10 որ կասէին. թէ Ախիջան աղենց տուն այրելուն և շուկէք փակելուն պատճառ Մանուկ աղայն եղև, որ սպանելէն յետոյ հարիւր քէսայից աւելի թէ ըստակ և թէ մալ բերեց կէրաւ:

Ի սոյն թիւ յունիս 15 Ջամուշչոնց Յուսէն և խալիլ աղայքն փախեան:

- 15 Ի սոյն թիւ, ՌՄԽԶ (1797), յունիս ամսոյն խաղըմ²⁰ շահն սպանեցին:

ՌՄԽԶ (1798) փետրվար ամսոյն Սօղըթենց Ջալիլն Արծկէ սպանեցին. դեռ կողընայ, որ պատճառ սա էր եղեր Ախիջան աղայքն²¹ տունն այրելուն:

- 20 Ի սոյն ամսոյ 18-ին, Վէյիս աղէն և Թօփչոնց Օսման բագն ի մէջ սարային խեղդեցին. պատճառ վասն Ախիջան աղայքնց տունն այրելուն:

ՌՄԽԹ (1800) էմին փաշայն խանդակներ հորդել ետ, որ մահլայ մահլայ գնացին հորդեցին:

- 25 Ի սոյն թուին վախճանեցաւ. Ղուկաս Կաթողիկոսն. և յիշատակեցին զՅովսէփ:

Ի սոյն թուին վախճանեցաւ սրբոյ Երուսաղէմայ Պետրոս պատրիարգ և նստաւ վանեցի Թէոդորոս պատրիարքն:

- 30 Ի սոյն թուին սեպտեմբեր 31-ին, Վարազայ խաչի տօնին, Թամուր փաշայի որդի Յասրաթ բագի թղի մուժաէն || իրե. այն վախդ, որ խալհ լսաւ, երկիրս շարժի նման դղրդաց:

- Ի սոյն թիւ հոկտեմբեր 11, ուրբաթ գիշեր, երկինք որոտաց, երբ կայծակ թալեց ի վերայ բերդին Վանայ. ներքին կողմէն քանի կտոր մեծ քարեր պրծաւ անկաւ. դուռ և տանիս ջարդել և ծակել. ժամ 11-ին, որ ժամահարներ կու դիւէն, այն վախդ սուրբ Առաքելոյ ժամահար, որ Կիրակոս ասէին, այդ տեղն որ քարեր կուդայ, մին ի քարանց կանկանէ սորա վերայ կու մեռանի. տէր լուսաւորեսցէ հոգին: Եւ ես տրուպ Մարտիրոս խալիֆայն, այն վախտ արթուն էի և բաց տեղ, զոր աչօք իմովք
- 35 ախանատես եղէ:

- 40 Ի սոյն թիւ, դեկտեմբեր ամսոյ ես՝ Մարտիրոս մտայ աշխարհի կարք:

ԺԱՆՈՒՐՈՒԹՅԱՆՆԵՐ

1. Տէս Ս. Անեցի, էջ 79: Վերջինիս մոտ նշված է մեր թվականության ՈՒՋ (826)-ին, որը Ս. Անեցու հաշվով համապատասխանում է հայոց ՀԴ թվականին:
2. Լ. Թեմուրը մահացել է 1405 թվին:
3. Զահանշահը Շամշուդին գրավել է 1440 թ. (տէս ՄԺ, 1, էջ 119, 124, ծանոթ. 43):
4. Այս վկայությունը ստույգ չէ, պետք է լինի 1587 թ.:
5. Տէս ե հմմտ. վերեում, էջ 305:
6. Այդ մասին տէս վերեում, էջ 284, 285, ծանոթ. 8:
7. Բնագրում հրատարակելը փակագծերի մեջ գրել է. «գահեկանի մի շորերորդ»:
8. Այս մի քանի վկայությունները մանրամասն տէս ՄԺ, 1, էջ 361—364:
9. Հրատարակչին այնուհետե փակագծերում գրել է. «երկուրեակ»:
10. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 366:
11. Այսինքն՝ 1718 թ. ապրիլի 1-ին: Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 367:
12. Այս մի քանի տեղեկությունները մանրամասն տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 368—371:
13. Բնագրում սխալմամբ տպված է «եկն», միտքն անիմաստ է մնում, ուստի այն ուղղեցինք ըստ Անանուն Վանեցու, տէս ՄԺ, 1, էջ 372:
14. Այս տեղեկությունները տէս ՄԺ, 1, էջ 372:
15. Այսինքն՝ 1745 թվի օգոստոսի 12—17-ի ժամանակամիջոցում:
16. Բնագրի մի շարք տվյալները համեմատելի ՄԺ, 1, էջ 373—374:
17. Այսինքն՝ 1755 թվի հունիսի 1-ին:
18. Այսինքն՝ մինչև 1755 թ. հուլիսի 30-ը:
19. Այսինքն՝ 1755 թ. օգոստոսի 13-ը:
20. Այսինքն՝ 1755 թ. սեպտեմբերի 11—18-ի ժամանակամիջոցում:
21. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 374:
22. Այս մի քանի տեղեկությունները տե՛ս նույն տեղում, էջ 374—375:
23. Իմա Այգեստան, Վանի թաղերից մեկը:
24. Այս վկայությունները հմմտ. նույն տեղում, էջ 375—378:
25. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 378: Այստեղ տարեթիվը տարբեր է:
26. Իմա Դարգանիի նեղուցը:
27. Այս մի քանի վկայությունները տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 378—380:
28. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 378—379: Այստեղ տարեթիվը մեկ տարով տարբեր է նշված:
29. Իմա Աղա Մահմեդ Խան:

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԴԱՐԸ?)

Մատենադարանի № 1737 ձեռագրի այլ նյութերի թվում գտնվում են նաև պատմական մի շարք նյութեր, որոնցից մեկը վերաբերում է պարոկական, հրեական, հռոմեական և հայկական թագավորներին¹։ Այստեղ ուշագրություն արժանի տեղեկությունների չենք հանդիպում։ Միայն «Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» խորագիրը² կրող վերջին մասին կցված է խիստ համառոտ մի ժամանակագրություն, որը կարող է հետաքրքրության առարկա դառնալ։ Սա ունի «[Ա]րդե զպատահմունս ժամանակացն ասացից և զորքանութիւն թագաւորին» վերնագիրը։ Նպատակահարմար գտանք այստեղ հրատարակել վերջին երկու բնագրերը։ Բագրատունի իշխանների շարքը սկսվում է հնագույն շրջանից, բայց շուտով հեղինակը համառոտում է և նշում VIII—IX դարերի մի քանի ներկայացուցիչներին, ապա թվարկում Բագրատունի թագավորներին Աշոտ Ա-ից մինչև Աշոտ Դ, հիշում Կարսի և Կյուրիկյան թագավորության հիմնադիրների և այլ դեպքերի մասին։ Այնուհետև սկսվում է վերևում նշված ժամանակագրությունը, որի առաջին վկայությունները վերաբերում են Աշոտ Դ-ի մահվան, Երզնկայի մի երկրաշարժին և այլ դեպքերի։ Այստեղ վերջին վկայությունը վերաբերում է 1176 թվի ապրիլի 11-ի արևի խավարմանը։

Թե մի և երբ է կազմել այս ժամանակագրությունը, հնարավոր չեղաւ որոշել։

Այս բնագրի վերջին մի երկու տեղեկությունները հանդիպում ենք Սամուել Անեցու ժամանակագրության հրատարակության բնագրում։ Սակայն վերջինիս ձեռագիր տարբերակներից մեկում գտնում ենք մեզ հետաքրքրող բնագրի վերջին մասի համարյա բոլոր վկայությունները։ Ս. Անեցու ժամանակագրության այդ տարբերակը գտնվում է Մատենադարանի № 8481 ձեռագրում³, որի բազմաթիվ վկայությունները, որոնք գտնվում են նաև մեզ զբաղեցնող ժամանակագրության մեջ, մի ուրիշ բնագրի հետ սխալմամբ հրատարակվել է XIII դարի նշանավոր մատենագիր Ստ. Օրբելյանի անունով⁴։ Հնարավոր է, որ մեկը Ս. Անեցու ժամանակագրության այս կամ

¹ Էջ 95բ—69բ։

² Էջ 68ա—89բ։

³ Էջ 171ա—204ա։

⁴ «Ժամանակագրութիւն Սահփաննոսի Օրբէլեանի», հրատ. Աշ. Աբրահամյան, Երևան, 1942։ Այդ ժամանակագրության հեղինակի և այլ հարցերի մասին տե՛ս Լ. Խաչիկյանի և մեր հոդվածը (Հայկական ՍՍՌ ԳԱ-ի Հասարակական բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1949 թ., № 2, էջ 77—87)։

նման մի տարբերակից քաղել է սույն տեղեկությունները ե մի առանձին, փոքրիկ ժամանակագրություն կազմել: Հնարավոր ու հավանական է նաև, որ այս փոքրիկ ժամանակագրությունը կազմվել է անկախ Ս. Անեցուց և սրա տեղեկությունները, հետագայում, մեկը մուծել է Ս. Անեցու ժամանակագրության սկզբնական բնագրի տարբերակներից մեկում: Երկու բնագրի տվյալների մանրազնին քննությունը մեր վերջին ենթագրության համար հենարաններ տվեց, օրինակ՝ մի երկու վկայություն այս բնագրում համեմատաբար ընդարձակ են, քան № 8481 ձեռագրում ոչանված բնագիրը և վերջինիս մոտ նկատելի են խմբագրման հետքեր: Բերում ենք այդ հատվածները դեմ առ դեմ:

№ 8481

1. Էջ 201ր ՎՊ ՈՒԳ Թուին աթարակ Էլուկուն պաշարեաց զԱնի և աւերեաց րազում եկեղեցի ի Շիրակ դաւառի, ընդ նրմին և զՋաւախեթ և առժամայն դառնալով ի Դուին սասակի ինքն և սուլտանն և այլք րազումք ի մեծամեծացն:

2. Էջ 202ա. ՎՊՊ առ Գօրգի վերստին զԱնի և ետ զնայ Իւանէի:

3. Էջ 202ա ՎՊ ՈՒՆ Թուին խաւարեղաւ արեղակն ի ԺԱ ապրիլի, յաւուր կիւրակէի, յերկրորդ, ժամու, մինչ աստեղք երևեցան:

№ 1737

1. ՎՊ ՈՒԳ զա աթարակ Ելուկուն և պաշարէ զԱնի և Լալէ րազում եկեղեցիս ի Շիրակ, ընդ նմին աւերէ զԱխալաղաւ և զՋաւախեթ և առժամայն դառնալով ի Դուին սասակի ինքն և սուլտանն և այլ րազումք ի մեծամեծացն:

2. ՎՊ ՈՒԳ Էառ վերստին Գօրգի, Ափխալաղաց քաղաւորն, զԱնի և ետ զնայ Իւանէի:

3. ՎԵԼ ի նոյն ամի (ՈՒՆ) խաւարեղաւ արեղակն ի Նոռ կիւրակէին, ի մետասանն ապրիլի, յերկրորդ ժամու, մինչ աստեղք երևեցան:

Վերևում նշված նկատելի շեղումներից բացի առաջարկվող ժամանակագրության մի տեղեկությունը, թե ինչպես Կարսի ամիրան 1165 թվին բանտարկում է մի շարք հայ իշխանների և հանձնում Գանձակի աթարեկ Էլուկունին, բացակայում է ինչպես Ս. Անեցու ժամանակագրության հրատարակության, այնպես էլ ձեռագիր № 8481 բնագրից:

Նկատի ունենալով այս ամենը, այս ժամանակագրությունը, ենթադրաբար, վերագրում ենք XII դարին:

ի բառնալ Արշակունեացն մինչև ի Բագրատունիքն ամֆ ՆԼԴ (434) միջոցն¹:

Եւ Վաչէի Կամսարականի Բագրատունիքն եղեն իշխանք Հայոց: Առաջին իշխան ի Բագրատունեաց Դաւիթ եղև, ե տիրեաց Հայոց ամս ԺԸ (18), ե ապա Սմբատ, որդի իւր, ամս ԻԲ (22). ե ապա Աշոտ Մսակեր ամս Ի (20), ե յետ սորա որդի իւր՝ Սմբատ, որ Ապարտսն կոչուր ամս Լ (30)-ս ե ապա Աշոտ որդի սորա, յաւուրս Վասլի Յունաց Թագաւորի, Թագաւորեաց ՝ ամենայն Հայոց ամս Է (7). ե նախն քան զԹագաւորն Հայոց ե Վրաց իշխանաց իշխան կացուցեալ ամս Լ (30), որ ե վասն առաւել բարեսէրն լինելոյ Բարեպաշտ անուանեցաւ: Եւ յետ սորա Սմբատ, [որդի] սորա, զոր Տիեզերակալն անուանեն, Թագաւորեաց ամս ԻԴ (24): Ի սորա աւուրս ե հօր իւրոյ եղև խոր խաղաղութիւն Հայոց:

Եւ ՅԿ (911) Թւականին եկն Արուսալայ որդին ե աւերեաց զՀայս, ե կալեալ զՍմբատ ի Դուին ի փայտ հանէ ե զԱշոտ, որդի Շապուհոյ, եղբօր Սմբատայ, կացուցանէ ի տեղոջ Սմբատայ, որ Թագաւորեաց Հայոց ամս ԺԸ (18)²: Եւ ապա Աշոտ, որդի Սմբատայ, Թագաւորէ ամս Ը (8). սայ անուանեցաւ Շահանշահ ի Յունաց Թագաւորէն ե վասն անյաղթելի քաջութեանն Երկաթ անուանեցաւ: Եւ յետ սորա եղբայր իւր՝ Արաս ամս ԻԴ (24). ե զկին սորա Աշոտ, որդի իւր, ամս ԻԵ (25) ե զեղբայր իւր՝ զՄուշեղ Կարուց կացոյց Թագաւոր: Սա որ զգոնջացեալսն իշխանաց իշխան անուանէր ե առատաձեռն էր առ ամենայն կարօտեալս: Յաւուրս սորա, ե ի ՆԺԵ (966) Թվականին, ի Սևորդիսն շինեցան Հաղրատ ե Սանահինն: Ժ (10) ամաւ յառաջ զՀաղրատ շինեաց կինն Աշոտոյ Խոսրովանոյ ե ապա զՍանահինն, վասն արեւշատութեան որդոց իւրեանց՝ Գուրգենայ, Սմբատայ ե Գագկայ: Իսկ սոքա համակամ սիրով երիս բաժանեն զԹագաւորութիւնն՝ հայրազուրիս առնելով. զՍմբատ, ե Գուրգէն տիրէ Գոգարացոց կողմանս սկսեալ ի Գագայ, Խոսայ մինչև ի դուռն Տփլաց: Եւ վարեաց սա զամենայն ժամանակս Թագաւորութեան իւրոյ յոքնապատիկ բարեպաշտութեամբ ե անուանի եղեալ, յուրվակի եղեալ արութեամբ ՝ Թագաւորեաց ամս Ծ (50). ե կամայօժար կրօնաւորի ի վանս Սանահինն ամս Ը (8), որով ե փոխի մահուամբ³:

68

69

- Իսկ ը տեղի իւր կացուցանէ զէրէց որդի իւր զԴաւիթ, որ ե նա
բարեպաշտութեամբ վայելէ ի հայրենի իշխանութեանն. ե ապա
Կիւրակէ, որդի իւր, զկնի նորա թագաւոր, յորոյ ժամանակս Ալ-
փասլան սուլտանն հնազանդէ զՎիրս ե զՀայս, ե առնու զԱնի ի
5 տօնի Աստուածածնին⁴, ե սրոյ ճարակ տայ զբնակիչս քաղաքին.
Իսկ Կիւրակէ ե թագաւորն Վրաց Դօրգի հնազանդութեամբ եր-
կուց տիեզերապետաց՝ Յունաց ե Պարսից, վարեն զիշխանութիւն
իւրեանց: Իսկ յետ Կիւրակէի սուղ ժամանակի ի վերայանցելոյ
մերժին որդիքն նորա ի հայրենեաց իւրեանց, օր ըստ օրէ նուա-
10 զութեան հասանելոյ, ե տիրեն սուղ ինչ ժամանակս Սկիւթացիք
Տաշրայ. ե ապա այլ զօրացեալ թագաւորն Վրաց՝ յաղթօղն Դաւիթ
ե ընդ իւրոյ նուաճէ զամենայն իշխանութիւնն Բագրատունեաց
ե բազում քաջութիւն յաղթութեան ընդդէմ Պարսից կատարէ.
[Ա]րդ ե զպատահմունս ժամանակացն ասացից ե զորքանու-
15 քիւն թագաւորին:
Ի ՆՁԸ (1039) թվականին մեռաւ Աշոտ թագաւորն⁵,
Ի ՆԿԵ (1016)-ն շարժ եկն սաստիկ⁶,
Ի ՆՀ (1021) Թուրքն եհար զԱպիրատն⁷,
Ի ՆՂԸ (1049) մեռաւ Արաս թագաւորն⁸,
20 Ի ՇԲ (1053) վախճանի թագաւորն Դաւիթ⁹,
Ի ՇԺԴ (1064) էառ Ալփասլան սուլտանն զԱխալքաղաք ե
զԹանի:
Ի ՈԺԴ (1165)-ն կալաւ Կարուց ամիրէն զԱպիրատն¹⁰ ե զիւր
փեսայն՝ Ամիր Հասան ե զԱպլղարիֆ, եղբայր Ապիրատին, ե ետ
25 ցնկուղն,
Ի ՈԺԹ (1170) ազատեցաւ Ապիրատն գնովք¹¹,
Ի ՈԺԵ (1166) վախճանի տէր Դբիգորէս ը կաթողիկոսն
<վախճանի> Հայոց¹², յորում ամի ե զԵզնկայն տարաւ¹³,
Ի ՈԺԹ (1170) վախճանի թագաւորն Կիւրակէ ի Մ[ա]ծ[ն]ա-
30 բերդի¹⁴ ե բերաւ ի հանգիստ նախնեաց¹⁵ իւրոց ի Հաղբատ:
Ի նմին ամի ուժգին շարժմանէ բազում քաղաքք ե գա-
ւառք կործանեցան, ընդ որս ե մեծ քաղաքն Արամացոց՝ Բերիա,
որ կոչի Հալբ¹⁶:
Ի ՈԻԴ (1174) էառ վերստին Դօրգի, Ափխ[աղ]աց թագաւորն,
35 զԱնի ե ետ զնա Իւանէի¹⁷,
Ի ՈԻԴ (1175) գա աթարակ Եւտկուղն¹⁸ ե պաշարէ զԱնի ե
քակէ բազում եկեղեցիս ի Շիրակ, ընդ նմին աւերէ զԱխալքաղաք
ե զՋաւախեթ ե առժամայն դառնալով ի Դուին սատակի ինքն
ե սուլտանն ե այլ բազումք ի մեծամեծաց¹⁹,
40 Ի ՈԻԵ (1176) դարձուցանէ Ափխ[աղ]աց թագաւորն զԱնի
առ իւր տեայրսն²⁰,
Եւ ի նոյն ամի խաւարեցաւ արեգակն ի նոր կիւրակէին, ի
մետասանն ապրիլի, յերկրորդ ժամու, մինչ աստեղք երևեցան²¹,
Մահմէտ ի ԿԸ (619) թվականին երևեցաւ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս ամբողջ հատվածը բնագրում գրված է կարմիր թանաքով:
2. Սմբատ Ա-ի մեռնելուց հետո սրա եղբոր՝ Շապուհի որդին՝ Աշոտը թե ինչքան է թաղավորել, պատմիչները չեն հաղորդում, թեև Սմբատ Ա-ից հետո մինչև Աշոտ Նրկաթի Կ. Պոյսից վերադառնալը նրան հիշում են թագավոր (տե՛ս Ն. Գրասխանակերտցի, էջ 293, հմմտ. Ասողիկ, էջ 169—170, Վ. Արևելցի, էջ 119):
3. Աշոտ Գ-ի որդին, կոչվել է նաև Կյուրիկ (Ա) կամ Դերենիկ, հիմնադրել հանգիստացավ Լոռու Բագրատունի թագավորության (Վ. Արևելցի, էջ 122 և ուրիշներ), որի հիմնադրումը Մ. Այրիվանցին սխալմամբ գնում է 931 թ. («Պատմութիւն Հայոց», հրատ. Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 56), սակայն ավելի հավանական է ընդունել 979 թիվը: Պրոֆ. Ն. Աճառյանը սրա մահը նշում է 989 թ. (Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, Նրևան, 1942, էջ 515), այս բնագրի համաձայն նրա թագավորությունը տևում է 50 տարի, իսկ զբանից հետո նա ութ տարի էլ եղել է կրոնավոր. ստացվում է այն, որ իբր Կյուրիկ Ա-ն մահացել է 1037 թ. (979+50+8): Կարծում ենք ճիշտ էլինի, եթե Մ-ի (50) փոխարեն կարդանք Ժ(10), այս դեպքում կստանանք 997 (979+10+8):
4. Ներքևում հեղինակը նշում է այդ դեպքի տարեթիվը հայոց ՇԺԳ (1004): Ս. Անեցին նշում է ՇԺԳ-ին Վիտենի Տիրամօրն առուր երկշաբթոյ՝ (էջ 112), Այսինքն 1065 թ. օգոստոսի 10-ին, երկուշաբթի (ՄԺ, 1, էջ 29 ծանոթ. 19, վերևում, էջ 164, ծանոթ. 70):
5. Իման Աշոտ Գ. հմմտ. Ն՝ 8481, էջ 198 բ, Ս. Անեցի, էջ 107:
6. Այս դեպքը ուրիշները նշում են հայոց ՆԳԷ թվին (Ն՝ 8481, էջ 198ա), իսկ Մ. Այրիվանցին 1011 թվին (էջ 57):
7. Հասան Պահլավունու որդին և Աշոտ Գ-ի մտերիմը (տե՛ս նաև Ն՝ 8481, էջ 198 ա): Սրա մահվան մասին տե՛ս Մ. Ուռուսյացի, էջ 10—11:
8. Հմմտ. Ն՝ 8481, էջ 199: Վկայությունը պարզ չէ, Կարսի թագավոր Մուշեղի որդի Արաս Ա-ին է վերաբերում, թե՛ Գաղիկ Ա-ի որդի Արասին:
9. Խոսքը, հավանաբար, վերաբերում է Կյուրիկյան թագավոր Գալիթ Ա Անհողին, որը Գուրգենի (Կյուրիկ Ա) որդին էր: Հմմտ. Ն՝ 8481, էջ 199:
10. Սա վերևում հիշված անձնավորությունը չէ, այլ նրա թոռան՝ Գրիգոր իշխանի որդին և Բարսեղ Անեցու եղբայրը (տե՛ս և հմմտ. Վ. Արևելցի, էջ 170):
11. Սրա մասին տե՛ս ծանոթ. 10: Ն՝ 8481-ում այս վկայությունը գրված է հայոց ՈԹ թվականի ներքո (էջ 202ա): Վ. Արևելցին ևս հիշում է սրա մասին. Վիտենի մահվանը էլ ի բանտէն Կարուց մեծ իշխանն Ապիբատ և եկն յԱնի՝ (էջ 170). ուրիշ մանրամասնություններ հայտնի չեն:
12. Հմմտ. Ն՝ 8481, էջ 202ա: Իման Գրիգոր Գ Պահլավունի, (կաթողիկոս 1113—1100 թթ.) Ապիբատ իշխանի որդին (ծանոթ. 10, 11) և Ներսես Շնորհալու ավագ եղբայրը:
13. Հմմտ. Նույն տեղում, էջ 202ա: Ուրիշներն այս դեպքը նշում են հայոց ՈԺԷ թվին (ՄԺ, 1, էջ 25), իսկ Ս. Անեցին՝ ՈԺԳ (էջ 138):
14. Հմմտ. Ն՝ 8481, էջ 202ա: Կյուրիկ Գ, Գալիթ Բ-ի որդին (տե՛ս Կ. Գանձակեցի, էջ 145):
15. Բնագրում չհախնեաց՝ ձևով:
16. Տե՛ս և հմմտ. Ն՝ 8481, էջ 202ա: Վերջինս այս դեպքը նշում է հայոց ՈԺԱ և ՈԺԲ տարեթվերի միջև:
17. Տե՛ս և հմմտ. Նույն տեղում, էջ 202ա:

18. Շեմս-ադ-դին էլզկուզը, համաձայն լեն-Պուլի, մահացել է 1172 թ. (էջ 144), հեռագրի այս վկայությունը կարող է վերաբերել նրա որդի և հաջորդ Մուհամմադ ֆեհլեվան Ջեհանին:

19. Տե՛ս և հմմա. № 8481, էջ 201բ:

20. Տե՛ս և հմմա. նույն տեղում, էջ 202ա:

21. Տե՛ս և հմմա. նույն տեղում, էջ 202ա: Դավիթ Քուրայրեցին ևս հաստատում է այս վկայությունը (տե՛ս մեր հոդվածը, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ-ի Հասարակական բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1952 թ., № 8, էջ 115, 119):

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՆՐ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

Այստեղ ներկայացվում են ժամանակագրական այն մանր բնագրերը և հատուկությունները, որոնք դրի են առել մեծ մասամբ ղեպքերին ժամանակակից, հաճախ էլ ականատես անձնավորություններ: Առանձին բնագրերում պատահած բազմակետերը պատկանում են նախորդ հրատարակիչներին կամ ձեռագրերի ցուցակ կազմողներին (անտիպ):

Ստորև տալիս ենք ժամանակագրական այդ հատուկությունների մասին համառոտ տեղեկություններ:

Ա. Մատենադարանի արխիվի Տիրայր վարդապետի ֆոնդի № 119 թղթապանակը Օքսֆորդի Բողոքյան գրատան հայերեն ձեռագրերի ցուցակն է, որի ձեռագրերից մեկը, ինչպես հաղորդում է Տիրայր վարդապետը—«է հաւաքածու զանազան նիւթերի, որի մեջ մտնում են վարձագրութիւն, ծիսարան, աշխարհագրական, քերականական մասեր... տարեգրութիւն, տաղեր» (վավ. 1գ, էջ 265): Այս թղթապանակի 1գ տետրի 270 և 271 էջերում ընդօրինակված է Հեթումյան թագավորական և Լամբրոնյան իշխանական տետրի XIII դարի մի քանի ներկայացուցիչների մահվան ժամանակագրական ցանկը: Այս տեղեկությունները, որոնք հետագայում մուծվել են հեղինակի կազմած տարեգրության բնագրում (ՄԺ, 1, էջ 74—87), թողել է Հեթում Բ-ն իր սեփականությունը հանդիսացող Սաղմոսարանի էջերից մեկում:

Բ. Վերևում նշված թղթապանակի (Ա) մի այլ, 1գ տետրի 239ա—290ա էջերում բերված է ժամանակագրական մի այլ հատված, որը վերաբերում է Հուլիանին և նրա հաջորդներին: Իսկ միևնույն տետրի 292ա էջում գտնվում է ժամանակագրական մի ուրիշ, բավական մանր բնագիր:

Գ. ՄՏՄՑ-ի № 33 թղթապանակի 153-րդ էջում գտնվում է Երուսաղեմի № 2341 ձեռագրի (ժամանակ՝ 1278 թ.) նկարագրությունը: Ցուցակի կազմող Մ. Տեր-Մովսիսյանը գրում է, որ «Ձեռագրիս մեջ կան երկու էջ տարեգրական տեղեկություններ» և ապա բերում ստորև հրատարակվող բնագիրը: Ըստ երևույթին մեկ ուրիշը ձեռագրի դատարկ էջերում ավելացրել է այս վկայությունները, որոնք վերաբերում են XIII դարի երկրորդ կեսին և XIV դարի սկզբներին: Եղեկությունների վայրը հանդիսացել է Կիլիկիան: Բնագրում առկա են բազմաթիվ սխալներ: Մ. Տեր-Մովսիսյանը այդ առթիվ գրում է. «Արտագրողի անհոգությունից, բավական բառեր մնում են անհասկանալի» (թղթապանակ № 33, էջ 153): Մեզ հետաքրքրող ժամանակագրությունը այստեղ բերվածով չի վերջանում. Մ. Տեր-Մովսիսյանը դարձյալ գրում է. «Նման տեղեկություններ, կցկտուր շարադրված են մի

էջ ևս. ով է գրողը, մնում է անհայտ (նույն տեղում, էջ 153): Հենց այդ վիճակով էլ ընագիրը բերում ենք այստեղ:

Դ. Մատենադարանի № 3613 ձեռագրի 71ա էջում պահվել են XIV դարին վերաբերող մի քանի տեղեկություններ, որոնք ամենայն հավանականությամբ չեն պատկանում ձեռագրի գրիչ Մխիթար Անեցուն (էջ 26բ):

Միևնույն ձեռագրի մագաղաթյա առաջին պահպանակի երկու էջերում¹ տարբեր անձնավորությունների կողմից արձանագրվել են ժամանակագրական առանձին տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են XIII—XVI դարերին:

Ե. Մատենադարանի № 1382 ձեռագրի 306բ դատարկ էջում գտնվում են Թ. Մեծովեցու կենսագիր Կիրակոս Բանասերի ինքնագիր մի քանի խիստ համառոտ վկայությունները, որոնք վերաբերում են XV դարի առաջին կեսին:

Զ. «Դիւան Հայոց պատմութեան» Ժ գրքի 17—18 էջերից վերցրել ենք Հովհաննես Կրոնավորի ժամանակագրությունը՝ XV դարի 40-ական թվերին վերաբերող, Հրատարակիչ Գ. Աղայանցն այս բնագրի մասին հաղորդում է, որ այն գտնվել է Վանի ս. Նշան եկեղեցում պահված նրա գրած Ավետարանի սկզբում², Ասել է, թե Գ. Աղայանցի հրատարակությունը քաղված է Հովհաննես Կրոնավորի ինքնագրից:

Է. Տիրայր վարդապետի կազմած Օքսֆորդի Բողոքյան գրատան վերևում նշված հայերեն ձեռագրերի ցուցակից վերցրել ենք այս բնագիրը³, որ վերաբերում է XV—XVI դարերին:

Ը. Մատենադարանի № 1518 ձեռագրի մի քանի էջերի⁴ լուսանցքներում ժամանակակցի մեկը գրի է առել 1600 թ. վերաբերող այս մի քանի տեղեկությունները:

Թ. Այս բնագիրը հրատարակում ենք համաձայն «Դիւան»-ի⁵, Գ. Աղայանցը սրա մասին ասում է, որ քաղված է «Ամասիա գտնված ձեռագիր երազահանից»⁶, Հեղինակը, հավանաբար, XVI դարի վերջի և XVII դարի սկզբի անձնավորություն է:

Ժ. Պրոֆ. Լեոյի արխիվի⁷ № 11 գործի 202 էջում գտնվում է այս բնագիրը հետևյալ վերնագրով. «Ժամանակագրութիւն կամ գաւազանագիրք աշխատասիրեալ յԱւետիքայ ումեմնէ՝ Ժամանակագրութիւնը հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում թուրքերի գերիշխանության տակ գտնվող հայերի վիճակի մասին: Բնագրի երկրորդ մասը, որը վերաբերում է Ջալալիների ելույթներին, գտնում ենք ինչպես Մատենադարանի № 5959 ձեռագրում⁸, այնպես էլ Ա. Դավրիժեցու պատմության մեջ⁹, Վերջին երկու

¹ Պահպանակի վրա նախապես գրված է լատիներեն, որի մի մասը խոնացած է, իսկ մյուս մասը խնամքով մաքրված:

² «Դիւան», գիրք Ժ, էջ 17—18:

³ Մատենադարան, արխիվ, ֆ. Տիրայր վարդապետ, թղթ. 119, վավ. 1դ, էջ 290ա—291ա:

⁴ էջ 272ա, 294բ, 299բ, 314բ:

⁵ Գիրք Ժ, էջ 101—102:

⁶ Նույն տեղում, էջ 101—102:

⁷ Գտնվում է Հայկական ՄՍՌ Գիտ. ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի արխիվում:

⁸ էջ 95ա—102ա:

⁹ էջ 86—87:

բնագիրը համեմատեցինք առաջարկվող ժամանակագրության հետ և նկատեցինք զգալի շեղումներ, իսկ սովի պատմությունը սույն բնագրում հիշվում է առանց մանրամասնությունների: Ամենայն հավանականությամբ այս ժամանակագրությունը առանձին բնագիր է և կապ չունի Ա. Դավրիժեցու մեջբերածի հետ:

ԺԱ. «Դիւանա»-ից¹ քաղված այս բնագիրը հրատարակիչը վերագրել է Գրիգոր Կամախեցուն և նշել, որ Վարդան վարդապետի Օաղմոսի մեկնության գրիչ Սաչատուր արեղան է 1624 թ. արտագրել այս մի քանի տեղեկությունները², իրականում այս բնագիրը Գ. Կամախեցունը չէ: Վերջինս ժամանակագրական մի քանի մանր բնագիր կորստից փրկելու նպատակով գրել է իր ժամանակագրության սկզբում: Այսպիսով, այս տեղեկությունները ժամանակագրական նման մի ուրիշ բնագրից է հանված:

ԺԲ. Դարձյալ «Դիւանա»-ից³ վերցրած այս փոքրիկ բնագիրը Դ. Աղայանցի ասելով քաղված է «Օերաստիա եղած մի բժշկարանից»⁴: Վկայությունները համառոտ են և վերաբերում են XVI դարի վերջին և XVII դարի առաջին կեսին:

ԺԴ. Այս բնագիրը քաղեցինք ՄՏՄՑ-ից⁵, որը նախապես հրատարակվել է «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրում⁶, Երկու. բնագրի համեմատությունը ցույց տվեց, որ կան մասնակի շեղումներ և վերջինում տեղ են գտել սրբագրական մի շարք սխալներ, որոնք կնշվեն ծանոթագրություններում: Ժամանակագրությունը կազմել է Մկրտիչ արեղան 1660 թ. և ընդգրկում է 1603—1677 թվականները, սակայն այդ տեղեկությունները չափազանց համառոտ են: Վերջին մի քանի վկայությունները վերաբերում են հեղինակի կենսագրականին, որոնք ավելացվել են ժամանակագրությունը կազմելուց (1660 թ.) հետո:

ԺԵ. ՄՏՄՑ-ի № 18 գործի 35-րդ էջում գտնվում է մեղ հետաքրքրող բնագիրը: Մ. Տեր-Մովսիսյանը այն վերցրել է Երուսաղեմի № 1833 ձեռագրից: Ժամանակակցի մեկը գրի է առել 1651—1668 թթ. տեղի ունեցած մի շարք եղելություններ:

ԺԶ. Այս բնագիրը վերցրել ենք Ա. Սյուրմեյանի հայերեն ձեռագրերի ցուցակից⁷, Այս առանձին տեղեկությունները, որոնք գրի է առել Ղալամ-քար Հովհաննեսը Հալեպում, վերաբերում են 1633—1679 թվերին:

ԺԸ. Մատենադարանի № 3812 Հայամավուրդի հիշատակարանից հետո⁸, մի ուրիշ անձնավորություն, էջի դատարկ մասում, ավելացրել է այս մի քանի համառոտ վկայություններ, որոնք վերաբերում են 1623—1694 թվերին:

ԺԷ. Մատենադարանի № 4961 Մաշտոցի 148ր դատարկ էջում և 149ա

¹ Գիրք Ժ, էջ 39—40:

² Նույն տեղում, էջ 39—40:

³ Նույն տեղում, էջ 102:

⁴ Նույն տեղում, էջ 102:

⁵ Գործ № 33, էջ 256—257:

⁶ 1912, էջ 56—57:

⁷ «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Հալեպի», հա. Ա, Երուսաղեմ, 1935, էջ 387—388:

⁸ Ձեռ., № 3812, էջ 1032:

էջի ներքեւի լուսանցքում Հովհաննէս Սարկավագն¹ անվարժ գրով ավելացրել է իր ժամանակին՝ 1702—1723 թվերին վերաբերող մի քանի վկայութիւններ:

ԺԸ. Մատենադարանի № 5180 ձեռագրի 533ր—534ա էջերում ձեռագրի ստացող Ոսկան քահանան թողել է 1689—1709 թվերին վերաբերող մի քանի վկայութիւն: Մեկ ուրիշը նույն ձեռագրի վերջին պահպանակի ր էջում արձանագրել է երկու վկայութիւն Նախիջևանի խաների մասին, 1697 և 1709 թվերին վերաբերող:

ԺԹ. Մատենադարանի № 7087 ձեռագիրը ընդօրինակվել է 1639 թվին Ադուլիսում, Մարտիրոս գրչի կողմից², Մեկ ուրիշը՝ Կիրակոս վարդապետը, Տաթևում, որը 1713 թ. դարձել է վանքի առաջնորդ, ձեռագրի վերջին դաւաարկ էջում գրի է առել իր ժամանակին՝ 1697—1719 թվերին վերաբերող մի քանի տեղեկութիւններ, որոնք գտնվում են ձեռագրի 363ր—364ա էջերում:

Ի. Մատենադարանի № 9105 Ավետարանի առաջին մի քանի էջերում³, անվարժ ձեռագրով, սանահինցի Սահակ քահանան արձանագրել է 1654—1713 թվերին վերաբերող մանր տեղեկութիւններ:

ԻԱ. Այս բնագիրը, որը, ինչպես երևում է, տարբեր մարդկանց կողմից արձանագրված առանձին եղելութիւններ են, նույնպես վերցրել ենք Ա. Սյուրմեյանի հայերեն ձեռագրերի ցուցակից⁴, Սրանք շուրջ հարյուր տարվա՝ 1639—1740 թվերի դանաղան անցուդարձերի նշումներ են:

ԻԲ. Դողթանի գյուղերից մեկի (ամենայն հավանականութեամբ Փառակա գյուղի) բնակիչ, Ղարամի որդի Պետրոս սարկավագը 1719 թ. ընդօրինակելով Մատենադարանում պահվող № 604 ձեռագիրը նրա 198ր—199ա էջերում թողել է իր հիշատակարանը: Գրիչը հիշատակարանին կցել է հայրենի և շրջակա գյուղերում տեղի ունեցած մի քանի տարիների անցուդարձին վերաբերող, հետաքրքրութիւնից ոչ զուրկ, փոքրիկ ժամանակագրութիւն, որը վերաբերում է շուրջ 16 տարվա՝ 1703—1719 թվականներին, թեև բնագրում չի պահանջված ժամանակագրական կարգը: Վկայութիւններն ականատեսի և առանձին դեպքերում եղելութիւններին մասնակցողի ստուգապատում հազորդութիւններ են, որոնք վերաբերում են տեղական կառավարիչների կամայականութիւններին, հարևան գյուղերի միջև հողի համար եղած վեճերին և այլն: Հեղինակը, վերևում նշված հիշատակարանում, հետաքրքիր ձևով է բնորոշում հոգևորականութեան հասարակական դիրքը իր անձի օրինակով, ասելով, թե ռազմատաց արեան հացն կերի՞ս (էջ 198բ—199ա):

ԻԳ. Ժամանակագրական սույն հատուկորն արտատպեցինք Շիրաւան-ից⁵ և, ինչպես հրատարակիչն է գրում, այն քաղված է Վերաստիայի ս. Նշան վանքի կանոնգրքի սկզբից⁶:

¹ Այս բնագիրը հրատարակվել է նաև Հովհաննէս Ծղակեցու անունով (Շիրաւան, գիրք Ժ, էջ 379—380) գգալի սխալներով և սրբագրութեամբ:

² Էջ 363ա և բ:

³ Էջ 2ա—8ա:

⁴ ՇՄայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի և Անթիլիասի ու մասնաւորաց, հա. Բ, Հալէպ, 1936, էջ 100:

⁵ Գիրք Ժ, էջ 377—378:

⁶ Նույն տեղում, էջ 377—378:

ԻԴ. Այս բնագիրը, որն ընդգրկում է 1651—1723 թթ. տեղեկություններ, մեծ մասամբ շինարարական աշխատանքներին վերաբերող, վերցրել են դարձյալ «Դիւանա-ից»¹ Հրատարակիչ Գ. Աղանյանցն այս ժամանակագրության մասին գրում է, որ այն քաղված է «Եւգոկիա գտնուած պատկերահանի մի Աւետարանից»²:

ԻԵ. Մատենադարանի № 2245 ձեռագրի ընդօրինակությունից (1689 թ.) հետո, մեկ ուրիշը, ձեռագրի դատարկ էջերից մեկում, արձանագրել է ժամանակակից մի քանի տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են 1724—1759 թվերին:

ԻԶ. Գ. Սրվանձտյանը «Թորոս աղբար»-ի Բ հատորում³ հրատարակեց առաջարկվող բնագիրը, որը, ինչպես երևում է տվյալներից, ձեռագրում գրի են առել տարրեր անձնավորություններ՝ Սարգիս Համթեցին, Գասպար Ջնքուշցին, Գրիգոր Խարերեցին, հավանաբար էլի ուրիշները: Հրատարակիչը ծանոթացնում է, որ այս տվյալները «հին ձեռագրի մը թղթոց էջերը գրուածներէն» են⁴, Վկայությունները դասավորված են ոչ ժամանակագրական կարգով և վերաբերում են 1665—1801 թվերի առանձին եղելություններին:

Միևնույն գրքում Գ. Սրվանձտյանը նշում է մի ուրիշ ձեռագիր Աստվածաշունչ «Երոյ կողն գրուած էր» (էջ 467) ներքևում բերված մի քանի տեղեկությունները, որոնք գրի է առել դարձյալ Գասպար Ջնքուշցին:

ԻԷ. Մատենադարանի № 944 ձեռագրի վերջին՝ 227-րդ էջի տարրեր մասերում, տարբեր անձնավորությունների կողմից խառն ի խուռն գրի է առնված մի քանի մանր տեղեկություններ, որոնք ընդգրկում են 1663—1773 թվականների դեպքերը: Բնագրում մի երկու վկայության սկզբի մասը կտրվել է ձեռագիրը կազմելու ժամանակ և ղրանց միտքն անհասկանալի է մնում, այդ պատճառով այդպիսիք չվերցրինք: Հրատարակության բնագրում տեղեկությունների ժամանակագրական հաջորդականությունը դասավորել ենք մենք:

ԻԸ. Մատենադարանի № 2706 Ավետարանի դատարկ էջում, եկեղեցական և քաղաքական գործիչ Հովսեփ Արղությանցի կողմից, Ղրիմից հայերի տեղափոխվելու և Նոր-Նախիջևանի հիմնադրման մասին գրի առնված մի քանի տեղեկություններ են:

ԻԹ. Մատենադարանի № 9398 ձեռագրի 1ա, 194ր և 195ա, ք էջերում առկա է երեք անձնավորության կողմից արձանագրված մի քանի դեպքեր, որոնք վերաբերում են XVIII դարի 90-ական թվերին Գանձակում տեղի ունեցած միջֆեոդալական կռիվներին:

Լ. Վկայություններին ժամանակակից տարբեր անձնավորություններ (չորս հոգի) Մատենադարանի № 7321 ձեռագրի 207-րդ էջում արձանագրել են մի քանի մանր տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են 1765—1797 թվերին:

ԼԱ. Ժամանակագրական այս երկու փոքրիկ փշրանքը գտնվում է Մա-

¹ Գիրք Ժ, էջ 377—378:

² Նույն տեղում, էջ 377—378:

³ Կ. Պոլիս, 1895, էջ 465—467:

⁴ Նույն տեղում, էջ 465:

տենագարանի № 3276 ձեռագրի 389ր դատարկ էջում, որոնք գրի է առել ժամանակակիցներից մեկը:

ԼԲ. Մատենադարանի № 6485 ձեռագրի դատարկ էջում մեկը, ոչ հաջորդական կարգով, գրի է առել VII—XVI դարերին վերաբերող մի քանի առանձին վկայություններ, որոնց մեջ ամենից ընդարձակը, որոշ շեղումներով, գտնում ենք ԺԲ հատվածում:

ԼԳ. Մատենադարանի № 2191 ձեռագրի 123ա էջում, առանց ժամանակագրական հաջորդականության, արձանագրված են մի քանի տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են մեծ մասամբ XIV դարին: Սրանց հեղինակներն, ամենայն հավանականությամբ, տարբեր անձնավորություններ են: Հեղինակների ստույգ ժամանակը որոշել չկարողանալու պատճառով այս բնագիրը բերում ենք վերջում:

- Եւ՝ ես՝ Հեթում որդի վերոյ անուանեալ՝ ծնաւդացս, որ յետ 270
 իւրեանց վաղճանին թողին ինձ զայս Սաղմոսարանս ի Կա-
 տիարակ յայսմ կենաց ॥ և ի յուս հանտերցելոցն և իւրենք 271
 չուեալ... աստ[ք]ացս... որ է իւրեանց փոխման աւուրքն այս.
- 5   Ի թվին Հայոց ՋՃՂԹ (1250)³ ի յունիս ԻԹ (29) սպանին
 զպարոն Հեթումն, տէր Լամբրունին, պապն իմ՝.
- Եւ ի թվին ՉԱ (1252) և ի յունվար ԻԴ (23)⁴, որ էր աւր
 երեքշաբթի, հանգեօ ի Քրիստոս բարեպաշտ մամն իմ Ջապել Թա-
 գուհին՝.
- 10   Եւ ԷՃԺԹ (1270)⁵ հանգ[ե]աւ ի Քրիստոս պապն իմ Թա-
 գաւորն Հայոց Հեթումն.
- Եւ ՉԼԴ (1285) ի յաւգոստոս Թ (9) փոխեցօ ի Քրիստոս
 ամենայ գովելին հոգով և գեղեցիկն մարմնով մայրն իմ Թա-
 գուհի Կեռան:
- 15   Եւ ի ՉԼԷ (1288) ի փետրուվար Զ (6) փոխեցաւ առ ի Քրիս-
 տոս բարեպաշտ Թագաւորն Հայոց Լեոն, յորմէ փախեալ էր ի
 նմանէ ամենայն անչափութիւն և մայր էր ամենայն չափից:
 Եւ ինձ աւանտեցին ժառանգութեամբ Թագաւորութիւնս Հայոց:
 Եւ իմ Հեթումոյ տեսեալ զի[մ] անարժանութիւն, յառաջ քան
 20   զկոչելն. զիս հրաժ[ար]եցի, և զձիւ Թագաւորական փոխեցի ընդ
 ձիւ կրանաւորական, որ և զՀեթում անուն[ս] Յովանէս վերայ-
 փոխեցի, վասն որոյ աղաչեմ զձեզ զի զվերոյ անուանեալ ծնաւդս
 իմ յիշել յաղաւթս ձեր առ Քրիստոս ե զիս Հեթումս յաղաւթս
 ձեր, ոչ մոռանալ ե դուք յիշեալ լիջիք...:

ՎԱՍՆ ՂԱՆԵՐԱՅՆ

289ա

- Յեաւթն հարուր և վեց (1257) թվականին Հայոց եկին յա-
 րկելից, ուստի մեծ զանն էր, Է (7) զա ॥ նի որդիք, ամէն տու- 290ա
 ման մի հեծելով, և մի տուման ԼԻ (30000) մարդ է, որոց զլիս-
 որն էր Հուլաւու զան, եղբայր Մանկուն զանին. երկրորդ՝ Խուն,
 25   որ զինքն Աստուծոյ եղբայր ասէր և ոչ ամաչէր: Դ. Բալաղէն.
 Դ. Տութարն. Ե. Թակուզարն. Զ. Ղատա զանն. Է. Բուրա զանն:

Հուլայուն Բաղդատ աւերեաց թվին 25 (1258): Յետ Հուլայուն նստաւ զան Արագէն, սրդի Հուլօին: Յետ Արագին՝ Ահմատն նստո: Արդունն, Արագին որդին, սայան զԱհմատն և ինքն նստո զան: Արդունէն յետ Թուլար Բուզան նստաւ: Յետ Թուլար Բուզային Թողթան նստո, յետ սորայ Պայտուն նստո. յետ սորայ Ղաղանն և ընկերն իւր Նաւրուղն նստան. յետ սոցա սուլթան Խարանդէն, եղբայր Ղաղանին նստո. յետ սորայ որդի իւր աշխարհակալ Բուսայիտն նստո. յետ սորայ որդի իւր Արփա զանն նստո: Յետ սոցա այլ հաստատ զան Հնստան, քանզի այլ զարամր ելեալ Ալի փաշայն զԱրփայն եսպան Մուսէ զան նստուց. յետ Մուսային Մահմայ զան նստո, յետ սորա Աւղրէկ զան նստո. յետ սորա Ճանի զան նստաւ:

* *

20 22 թվին (639)⁸ յելն Տաճկաց ի Հայս:
ՈԾԲ (1203) Ֆոանկն էառ զԹագաւորսութիւն Հոռոմին⁹:
15 ՈԶ (1231) Թաթարն զԽորազմն կոտորեց և էառ զԳալին¹⁰,
ՈԶԲ (1239) խաւարեցօ արեղական և մեռաւ Աւագն¹¹,
2 զ (1251) Վանական վարդապետն մեռօ և Մանկու զանն նստաւ:
ՇՀԱ (1122) Դաւիթ Թագաւորն էառ զՏփիսիս¹²:

Գ

20 Թվին 25 (1258) էառ Հաւլասանն¹³ զՀալպ:
Թվին 26 (1266) զԹագաւոր որդիքն սպաննէին, որ բըռնեցին¹⁴,
Թվին 27 (1275) սուլտան երեկ¹⁵,
Թվին 28 (1278) զԱնդուղակ (?) էառ:
25 Թվին 29 (1269) շարժ եղաւ¹⁶, Բ (2) բերդ և գիւղք և վանորայք մեռան, ընկղմեցան:
27 (1275) սուլտանն և Երագու¹⁷ զամենեսեան դերի վաւրեալ, որն (?) Հեթում, Ալֆին եկեալ Վարդապետին:
29 (1281) եկեալ Թաթարն, որ է գլխաւոր Մանկու Դամուրն,
30 դնաց Դմիշիս և ի Հոռոմս:
29 (1291) առին զԱքա:
29 (1292) առին զԽչսըմը¹⁸, զՀաւոռոմկլայն:
29 (1300) Խաղանն առնթագ (?) գնաց ի Շամբն և կոտորեաց զմորաւորն և անհեծելն:
35 29 (1303) ելաւ ի Խամէն Խութ համար ու շահն ու Չաւպանն ու մուլքն ու Տաճիկք զթիւ որնու (?) մտան ի Համբն¹⁹ յաշխարհս ու ճակատեցան ընդ սուլտանն, լցուաւ և այրեց և փախանին և բազում մարդ կորեաւ:
29 (1306) Խաղամն ու Խնու Ալինախն Յայտս կոտորեցին
40 զՀալպա հեծելն՝ ԺՌ (10.000) Տաճիկ սատակեցաւ:
29 (1319) յուլիս ԺԸ (18) Ըռիթայն հանկեաւ²⁰,
Թվին 29 (1307) յԱնարղարա Պիլարդուն նենկութեամբ

սպան զաւտք պարոն ու զլեոն թագաւորն ու այլ շատ իշխա-
նայք²¹։

Թվին 222 (1337) յուլիս Դ (4) ի Բարձրեբրդս լերունքն
նոր ձոյն²² երեք²³։

5 Ի թվին 223 (1334) նոյեմբերի ԺԸ (18) ծնաւ Դրիգորն,
Յոհանէսին կտրիչն։

Թվին 224 (1339) յուլիս Դ (4) գնաց մեր հեծելն ի Հաթի
Թուրքմանն ի Ծեծուխան կըվեցաւ ու շատ մարդ կորեաւ ու
զմեր Կոստանցա սպասաւորն²⁴ բռնեցին, ի հետ երեք Թուրքն
10 գտաւ անհոգ ու ծեծեց, զԱղոխուտն²⁵, զԴազկիկն, զԹաւրկնոցն
տարաւ զանհերոյն²⁶, զամէն ըռղակն ու զՄարտիրոսն ու այլ շատ
ծառայք։ Ի հետ ԻԶ (26) աւուրն տարան զՅոհանէսի երիցկին,
նեղղ(?) զաւաքն, ծառա ու զասպառաւունս (?) և կինն և այլ շատ
ծառայք ԲՃԾ (250) ու անասունք, բաղում ե անհամար սպա-
15 նուան...։

Դ

Յամի տեառն ՌՅՀԶ (1376), յուլիս ԺԷ (17), օրն հինգշաբ- 71ա
թի, նահանջ, տանուտէրն խեցգետինն, արեգականն Դ (4) մասն
խաւարեցաւ²⁷։

20 [Ի] սոյն ամի, յօգոստոս ԺԲ (12), Ջնվէզքն առին զՍտին-
պօլն։

Յամի տեառն ՌՅԶԶ (1386). յուլիս Ա (1), օրն երկու-
շաբթի, լուսնագիրն Ա (1), տանուտէրն ցուլն, արեգակն] դար-
ձեալ խաւարեցաւ²⁸։

25 Ի սոյն ամի ի յուլիս ԺԶ (16), օրն երեքշաբթի, լուսինն
Դ (4) մասն խաւարեցաւ ընդ առաւօտն²⁹։

Յամի տեառն ՌՅԶԸ (1388), տանուտէրն խեցգետին, նա-
հանջ, ոսկէթիւն Բ (2), կիրակէգիրն Դ (4), մայիս ԻԱ (21), օրն
հինգշաբթի, լուսինն ԺԵ (15) աւուր խաւարեցաւ Դ (4) մասն,
յառաջին ժամ գիշերոյն³⁰։

30 Յամի տեառն ՌՅԶԹ (1389) մարտի ամսոյ Ի (20), օրն շա- 71բ
բաթ. ի կէս աւուրն, եղև շարժ ե արար վնաս ի Շիօն և ի Զը-
միոն։ || Յադամա մինչև յօրս յայս են ամք ԶՌ և Դ (6003) և
այժմ թվական փրկչին է Ռ և Ն և է (1407), նահա]նջ], և տանուտէր
տարոյ խեցգետին, լուսնագիրն Ա (1) և կիրակէգիրն Դ, Դ (4,3),
35 փետրվար ԺԹ (19) օր։ Եւ թվականն Հայոց է Պ և ԽԹ (1400)։
Կալ զթվական փրկչին և ՇԾԱ (551) ի բաց, ար]ք] որ փնա թվա-
կան է Հայոց։

Յամի տեառն ՌՅԽԸ (1348) եղև ընթահնուր մահ տարա-
ժամն ընդ ամենայն աշխարհ, սկսաւ յարեելս և գնաց մինչև
40 յարեմուտս և բաւեաց Դ (3) ամ³¹։

Դարձեալ յամի տեառն ՌՅԿԱ (1361) եղև երկրորդ մահն
և բաւեաց ի յուլիս ամսոյ մինչ ի յուլիս³²։

Դարձեալ յամի տեառն ՌՅԶԷ (1387) եղև երրորդ մահն ի Յե-
փեսոս, սկսեալ ի մարտ ամիս և բաւեաց մինչև յօգոստոս ամիս։

Յամի տեառն ՌՅԶԶ (1386) դեկտեմբերի Դամուռ Հանդն
էառ զՏփիսիս ե աւերեաց. և զԲագրատ սլարոնն տաճկացւոց և
տարաւ. ընդ իւր:

* * *

Յամի տեառն ՌՄԺԷ (1217) կարգն սուրբ Տօմինիկոս հաս-
տատեցաւ:

ՌՄԽԹ (1249)³⁴ կարգն սուրբ Ֆրանցիսկոսի հաստատեցաւ:
ՌՅԿԳ (1363) միարանողաց սուրբ կարգ հաստատեցաւ:
ՌՅԽԲ (1342) Արզրուճն աւեր[եցաւ]:
ՌՅԽԳ (1343) Ջանիպէկն երեկ ի վ[երայ] Կաֆային³⁵,
10 ՌՅԽԸ (1348) եղև մեծ մահն յա[ռաջին]³⁶,
ՌՅԾԸ (1358) Ջանիպէկն գնաց Թա[ւ]րէզ և Եսպտն³⁷,
ՌՅԿԵ (1365) Ջընվէզք առին ըզՍուլտան ե զԼրիճն:
Յամի տեառն ՌՆԽԹ (1449) Թվին, օգոստ[ոս] յամիս, ԺԵ (15)
օրն, փոխման Աստուածածնին տօնին, կայծակն էղարկ սուրբ Նի-
15 կօլայ զանկապտան գլուխն ավէրեց՝ վէսպրին:

Յամի տեառն ՌՆԾԳ (1453) Թվին, մայիս ԻԹ (29) օրն,
Յօթմանի որդին Ըստամբօլն էառ, շատն տէրէտրութեամբ(?), ԽՌ
(40.000) հողի սուրն մաշեցաւ, թող զայլն, որ առանց սրոյ մե-
ռան յահէն:

20 Յամի տեառն ՌՅՂԲ (1392) եղև չորրորդ մահն, ի Ղալա-
տաս սկսեալ ի յուլիս ամիս մինչև ի նովեմբեր[ը]:

Թվին Հայոց ՋՀԲ (1523) մա[ր]տի ամիս ԻԹ (29), աւր կի-
րակ[ի] Ծաղ[կ]այգարգի, ձուն էրեկ խիստ:

Թվին Հայոց ՋՀԲ (1523) մառտի Ի (20), կիրակի, գրեցաւ
25 ա[յս]:

Ղալաթան էթող զքաղաքն ու նաւ մտաւ ու փախեաւ Լեոն
գնաց:

Հազար ավախ որ այս ծովափներոյս քրիստոնեութիւն կամի
ջնջիւ:

30 Թվին Հայոց ՋԻԴ (1475) Կաֆան առէվալ³⁸,

Թվին ՋԼԱ (1482) | | |

Ե

ՊՀ (1421) նստաւ Աքան[դ]արն զ[ան]:

ՊՀԱ (1422) առաջին գալն Շահոռ[խի]ն³⁹,

35 ՊՀԸ (1429) միջին գալն և Բուսախտն [ղան] եղիր և տանու-
տէր աղ[ե]ղն[աւորն]⁴⁰,

ՊԶԵ (1436) յետին գալն և տ[ան]ուտէ[րն] խե[ղ]գգետին⁴¹,

ՊԶԹ (1440) Ջանհանջէն [Շ]ամշուլտէ առ և կոտորեաց աւելի
քան զերեք Ռ (1000) և տարաւ գերի աւելի քան զինն Ռ (1000)
և մեծ սուք եթող քրիստոնէից, զի բազումք թողին զՔրիստոս⁴²:

Զ

40 Ի ՊԶԹ (1440) թուականին Ջհանջայ ամիրգէն ի Վրաց 17

տուն մտաւ և շատ աւեր արար և ղեկեղեցիքն քակեց և քան
դտասն երկու հազար աւելի ի Հայոցս զորս սպան և զորս դերի
վարեաց⁴³. և ՊՂԲ (1443) զհազդատն էառ⁴⁴.

- Ի ՊՂԹ (1450) էառ Ջհանշայ ամիր || զէն զէզընկէն և ան- 18
5 թիւ քրիստոնէից կանայք և մանկունք գերի կալաւ:
Եւ Ջ (1451) թիւն զՂլաթայ երկիրն և զհաղիշուն արար
դերի և գետին. վայ հազար բերան, որ զայս խրդներըս տեսաք
աչօք մերօք ի ժամանակին մերում:

Է

- ՊԼԶ (1387) թվին Լանկ Թամուր գնաց մինչ ի Դմբշիս և 290ա
10 և ին ի Հայս, եկաց ամս ԺԷ (17) գնաց ի Սմբրզանա մեռօ:
ՊՀ (1421) թվին Ջաղաթէն արեկ աշխարհս Հայոց:
ՊՀԱ (1422) Շառուխն, Լանկին որդին, երեկ Ղարաբաղն:
ՊՀԲ (1423) Վրացին՝ Ալէքսանդրն երեկ:
ՊՀԹ (1430) || թվին դարձեալ երեկ Շառուխն, Դէմետրէն 291ա
15 զէմ գնաց Ղարաբաղն:
ՊՂ (1441) աջն բերին ի Սըսոյ:
ՊՂԳ (1444) թվին Ջհանշէն Ախլցխա գերացուց:
ՊՂԵ (1446) Ջաղաթէն գնաց ի վերայ Շառուխին իւր մա-
հովն մեռօ:
20 ՋԺԶ (1467) Հասան բէկն գնաց Վրաց տուն գերացուց:
ՋԼԲ (1483) Յազուր բէկն շրի Հայտաղն առաւ:
ՋԼԹ (1490) Նազուր բէկն մեռօ Սունգարն կանկնեցօ:
ՋԽԸ (1499) Ըոստամն կանկ[ն]եցաւ և յետ նորա Ալվանդն:
ՋԾ (1501) թվին շահ Իսմայէլն արեկ Ալվանդն էառ⁴⁵:
25 ՋԳԳ (1514) Ուռումն երեկ շահ Իսմայիլն փախօ⁴⁶.
ՋՀԵ (1526) շահ Իսմայէլն մեռօ, շահ Թահմազն թախտ
եկաւ:
ՌԹ (1560) սուլթան Բայազիտն Դ (4) որդոջն ԼԻ (30000)
մարաով երեկ շահ Թամազին ոտքն և կոտորեցին:
30 ՌԻԵ (1576) շահ Թամազն համամում գեղեցին՝ մեռօ, սուլ-
թան Հայտարն սպանեցին, շահ Իսմայիլն բերդէն դուրս բերին,
թախտ եկաւ⁴⁷:

Ը

- Թվին ՌԽԹ (1600) վաղիրն Յուռնայոյ եկաւ յԱմիթ յուն- 272ա
վարի Ա (1). մարտի Դ (4) խապար եկաւ յԱմիթ. Նազիշուն եկաւ
35 Յուռնայոյ, մարտի Ջ (6) եկաւ վաղիրն Յամթայ, ի Կոստանդ-
նուպօլսէ մինչև Յամիթ գեաւդ և քաղաք շէն չեթոդ զամէնն աւե-
րեց, որ ընդ գրով արկանել չի գայր:
Թվին ՌԽԹ (1600) ապրիլի ԻԱ (21) դետր մի հաց եղև 294ր
Յամիթ Ը (8) շահի ու չէր գտի, Հայ ու Տաճիկ գացին ի վերայ
40 դատուորին մահու կու սպասեն չի կարացին:
Վայ ժամանակի նեղութենիս՝ թվին ՌԽԹ (1600), մայիս Դ 299ր

(4), չարեկ մի ցորեն ի (40) շահի, չարեկ մի կլկլ⁴⁸ լՖ (32) շահի, չարեկ մի կորեկ ի (24) շահի:

Թվին Ռեթ (1600) երեկ Ազարիա կաթողիկոսն ի Ճողայոյ, ³¹⁴ ի նոյեմբերի Դ (4) ելան յԱմթայ գնացին ի Հալապ:

- 5 Դրիգոր Նարեկացւոյն ժամանակ թուին ՆԾԲ (1003), 101
Անեքարիմայ գալն ի Սևրաստիայ թուին ՆԿԷ (1018),
Թամուրին գալն ի Աերաստիայ ի յամի ՊՂԶ (1447)⁴⁹,
Աւթվանցուն զԲուզանգիայ առնուն թուին ՋԲ (1453),
Ամիրպակին գալն թուին ՋԽԱ (1492),
10 Շահ Դահման մինչև Յեզնկան էրեց թուական ՋՂԷ (1548),
Թագաւոր եզաւ Ուզուն Մահմատն⁵⁰ Ռեթ (1595),
Հարայ Եազինճին այրեց զՍերաստիայ թուին ՌԾ (1601).
և եզբայր նորա աւերեց զԹոխաթ թուին ՌԾԱ (1602)⁵¹, Եւ այս
ամի եկաւ Մուրատ փաշան ի Հալապ նստաւ և Ճանփուտին
15 տղան փախուստ արաւ թուին ՌԾԶ (1607):

Ժ

Ժամանակագրութիւն կամ գաւազանագիրք, աշխատասիրեալ յԱւետիքայ ումեմէ:

- Օսմանցւոց Թագաւոր սուլթան Մուրատ, որդի Սէլիմին. 202
սէրասքէրք սորա առին զՆախչվան, և միւս ամին էտո զՏէմուր-
20 Ղափուն, և զրազում զօրս առաքեաց աշխարհն Պարսին և էտո
զԹէվրիզ, զԵրևան, և զԿէնճէ և զԱրաշ⁵² և զՇամախի. զՇրվան
մինչ ի Թիֆլիս. 1 (30) աւուր ճանապարհ զլայնութիւն և զեր-
կայնութիւն տիրեաց աշխարհացն. ԺԷ (17) ամ հեծելակսիս եղեալ
ի սովէ և ի սրոյ և բազումք երկիրք մեռան և աւերեցան:
25 Եւ ի Ռեթ (1580) թվին Հայոց նեղացեալ Մուրատ խոնդ-
քեարն ի Հրէից և ի քրիստոնէից համարձակութենէն և վերա-
ցոյց զփակիզն ի գլխոց նոցա, և սաստիկ եասախ արար և սահ-
մանեաց զսև գտակ գնելն, բայց ի տեղիս տեղիս կաշառս ետուն
և առին զհրաման գնել զփակիզ⁵³, յետ ԺԸ (18) ամի⁵⁴ ապա
30 Կոստանդինուպօլիս. և այլ բազում քաղաքք մնացին գտակով:
Ի Ռեթ (1594) թվին Հայոց, դեկտեմբերի 1Ա (31), սուլթան
Մուրատն մեռաւ և մնաց հոգով մեռեալ հոգեւոր մինչ ի Ռեթ
(1595) թին յունվարի Զ (6). ապա մեռաւ և Թագաւորեաց Մահ-
մէտ, որդի նորա, յունվարի ԺԷ (17) և մինչ յունվարի ԻԲ (22).
35 ապա ածաւ սուսեր Թագաւորութեան ընդ մէջսն և նստաւ ի
Թախթ. Եւ սա էտո Բ (2) ըերթ ի Մաճարէն: Եւ ոչ կարէր
վարիլ զԹագաւորութիւն, ծառայք և պարոնայքն ամենե-
քեան ապստամբեցան և զերես դարձուցին ի նմանէ, քանզի ինքն
միայն ոչ էր իշխանաւոր, կամ յորժամ տայր զքաղաք մի փա-
40 շայի միոյ կամ պարոնի, յետ Ժ (10) աւուր կամ Ի (20), մայրն
կամ քոյրն կամ իւր կինն կամ վէզիրն տային այլոյ փաշայի և
առնուն զբազում կարմիր գահեկան. զՏիգրանակերտն Համիթ

ի Զ (6) ամիսն Թ (9) փաշայի ետուն. կայր զի փաշան գայր,
կայր զի փաշայի վէքիլն գայր. նոքա երր գային գիտէին, զի
րանի յետքն փուչ է, նոքա այլ սկսանէին կողոպտել և թալանել
զքաղաքն և զերկիրն. և ոչ է կար մեզ պատմել զժամանակիս
5 գառնութիւնն. զի յԱմիթ աստ և անդ շենութիւն կայր, ապա
յԱմթայ կէս աւուր հողէն, որ ի դուրս երթայր մինչ ի մեծ քա-
ղաքն Ըստամբօլ աւերութիւն էր⁵⁵, ուր ուրեք գտանէր շենու-
թիւն. պատճառն այս է, զի յաւուրս սորա յայտնեցան Ջալալիք,
որ են այսոքիք՝ նախ⁵⁶ Ղարա Շաղիճին բազում հեծելօք Ռեփ
10 (1598) թվին ապստամբեցաւ ի թագաւորէս և եկեալ յՈւբհա քա-
ղաք, եմուտ ի բերդն և ամրացաւ. Նւ թագաւորն ի վերայ սորա
սարդար առաքեաց ԽՌ (40.000) մարդով, ոչ կարաց յաղթել և
Շաղիճիս զօրացաւ և այլ զօրս ժողովեաց ի վերայ իւր և նոքօք
սկսաւ աւերել զաշխարհս, երկրորդ Լէնկ Թէմուրն, և խաղաց անտի
15 ի կողմանս Կապադոկիացւոց, աւերեաց՝ զՍիրաստիս, զԹօխաթ,
զՊուրոս, զԵնկուրի: Նւ զերկու տարվայ խաղաջն յայս միջոցս
յափտակեաց Շաղիճիս. և յինքն առնոյր և տայր զօրացն. և բար-
դէր ի վերայ իւր զօրս. և այնչափ Ջալալիք ժողովեցան ի վերայ
սորա, մինչ զի առին, թէ ԴՃՌ (40000) ձիաւոր ունէր, որ
20 թագաւորն Օսմանցւոց երկեաւ ի սմանէ և ոչ կարէր ի դէմ գալ,
զի տկար էր, անարի և երկչոտ:

Նւ Ռեփ (1599) թուին Հուսեյին փաշայն ապստամբեցաւ և
հետ սորա Քօսա Սաֆարն: ՌԾ (1601) թվին Ահմատ փաշայն
ապստամբեցաւ, ՌԾԳ (1604)ին՝ Շնջաղան, ՌԾԴ (1605)ին՝ Շու-
25 լարդոտին և Թաւուլն ՌԾԲ (1603)ին՝ ԺԲՌ (12000) ձիաւորով,
և Թաւուլի եղբայրն Մահմէտ փաշայն ԻՌ (20000) մարդով,
Մանօղլի, Ջանփօլատ օղլի Ալի փաշա եւ սորին եղբայրն, աշխ
Քօրօղլին⁵⁷ և սորա ընկեր Գզիր օղլի. Մուսթաֆա բեկ, միւս
Մուսթաֆա բեկ, Ղարաղաշ, Տէլու Նասիր, Իօլա Սզմազ, Թանդրի
30 Թանիմազ, Կէօկէպախան, Չփլազ, Բեասաքեաս, Քրու, Ղարասա-
հաթ, Աղաջտանփիրի: Սոքա ամենիքեան Ջալալիք էին, որք ոչ
հնազանդէին թագաւորին և ոչ ի տեղի ուրեք զկայ առեալ բնա-
կէին. ուր և լսէին զհամրաւ շենութեան, դիմեալ անդր աւարեալ
կողոպտէին և զշենուածսն հրդեհեալ այրէին ի սահմանէն Կոս-
35 տանդինուպօլսի մինչև Երևան քաղաք, ի Բաղտատայ մինչև ի
Իսմուր Ղափուսն, զՍպիտակ ծովու⁵⁸ մէջն և զՍև ծովու մէջն.
զայսքան աշխարհս յաւեր և յապականութիւն դարձուցին: Նւ յայս-
մանէ պատճառէ հողագործք և երկրագործք յահէ սոցա փախու-
ցեալք, և ֆնաց խոպան աշխարհս. և ոչ եղև ցան և վար, վասն
40 որոյ բարձաւ կալ և կուտ և սկսաւ լինել սղութիւն հացի, և ի
չգոյէ ուտելեաց սկսան ուտել զկենդանիս՝ զարջառս և զոչխարս
և ի սպառել սուրբ կենդանեաց, սկսան ուտել զանսուրբ կենդա-
նիս՝ զձի զջորի, և զէշ մինչև զշուն և զկատու և իբրև այլ առա-
ւել սաստկացաւ սոքն սկսան ուտել զմեռեալս և հետեցան ըմ-
45 բոնել զկենդանի մարդ և ուտել: Վայ լսողութեանս, ով ընթեր-
ցողք: Նւ եղև սկիզբն սովուս ՌԾԵ⁵⁹ (1606) թվին, յորում ամի

թոյլ էր ունի, և ի ՌԾԶ (1607) և ՌԾԷ (1608) կարի սաստկացաւ և ՌԾԸ (1609)-ին թողացաւ, ի ՌԾԹ (1610) բարձաւ ողորմութեամբն Աստուծոյ, որ ոչ իսպառ բարկանայ ստեղծուածոց իւրոց:

ԺԱ.

- 5 ՋՂԷ (1548) Թովրէզի շահ Տահմանն եկեալ աւերեաց զԽրենուզ, զԲասեն, զԱրղրում, զԴերջան, զԿեզի, զԲարերզ, զԵղընկան, զԸսպեր⁶⁰:
- Ի թուին ՌԸ (1559) որդիքն խոնդքարին կոռեցան ի Կոնիա՝ Սէլիմն զՊայաղիան չփախուց մինչև յԱրղրում. և նա գնաց ի շահն, 10 երեք որդոյն անդ սպանին ի թուին ՌԺԲ (1563)⁶¹:
- Մահ տարածեցաւ ՌԺԷ (1568):
- ՌԻԸ (1579) Երեան գերեցին:
- ՌԼ (1581) զտուլպանտն ի գլխնուս ը ի վար ճգնլ տուին 40 եասախով սուլթան Մուրատն⁶²:
- 15 ՌԼԴ (1585) Օսման փաշան գնաց էսո զԹովրէզ⁶³:
- ՌԽԱ (1592) Սեաստու Տաճկինն չարացան, առին զԼուսաւորիչ կկեղեցին⁶⁴:
- ՌԽԴ (1594) մեռաւ սուլթան Մուրատ և թագաւորեաց սուլթան Մահումատն:
- 20 Ի թուին ՌՀԴ (1624) ի Թէքիրտաղն զտայ զայս բանս և գրեցի:

ԺԲ

- Թուին ՌԼԹ (1590) էր Արղրում քաղաք այլազգի սրդիքն 100 ի պատիւ կոչեցին զքրիստոնեայք և ի մէկ գիշեր հինգ հոգի ջարդեցին. և մեծ սուգ եղև քաղաքին, քանզի զԹորդումու ձորերն տիրեցին, և զամենայն Վրաց տունն ընդ ձեռամբ Տաճկաց արարին:
- Թվին ՌԾԶ (1607) էր որ մեծ սոփն եղև և զմիմեանս կերան:
- Թուին ՌԶԴ (1635) սուլթան Մուրատն զԵրեան էսո:
- 30 ՌՂԷ (1648) Ապաղայ փաշան ջարդեցին:
- ՌՃԷ (1658) Օսման փաշան ջարդեցին:

ԺԳ

ԱՅՍ Է ԹՎԱԿԱՆՆ ՇԱՀ ԱՊ[Ա]ԶԻ

- Որ Երեվանա բերթն էսո թվականն ՌԾԲ (1603) էր. Բ (2) 256 տարոյն յետն Գանճայ էսո⁶⁵:
- Թվականին ՌԿԴ (1614) Վրաստունն էսո:
- 35 Թվին ՌԿԶ (1617)-ին Օքուզ Ահմէտ փաշէն եկն Երեան⁶⁶:
- Ի նոյն ամին դարձեալ շահ Ապազն գնաց Վրաստունն:
- Թվին ՌՀԲ (1623) բարկութիւն Աստուծոյ տեղեաց ի վերայ նոցա, մահուամբ կոտորեաց զնոսա:

- Դարձեալ ՌՀԴ (1625) ամին Մովրովն դոնմիշ եղև:
 Ի նոյն, հոկտեմբեր ամ[ս]ին, Ղօրչիպ[ա]շին եկն Վրաստուն⁶⁷,
 Թվին ՌՁԱ (1632) Դառութ խանն էառ ղխոնթկարն. եկն ի
 վերա Երևանա, էառ լոնութեամբ⁶⁸,
 5 Շահ [Ա]պաղն, որ փոխեաց, Թագաւորեաց թոռն նորա՝ շահ
 Սէֆին՝ ՌՀԸ (1629) էր թիֆլ:
 ՌՁԶ (1637) Ճանճէն ուրացաւ:
 ՌՂԲ (1643) փոքր շա[հ] Ա]պաղն թախտ ելաւ:
 ՌՃԳ (1654)-ին, օգոստոս ամսոյ Գ (3), պատկեր օրն չո-
 10 լիքշտրթի, արեգակն խաւարեցաւ ի մէջօրէին⁶⁹,
 Թվին ՌՃԹ (1660) եկաք Գանձասար սակս ուսուցանելոյ || 307
 Ղրկերականութիւն:
 Թվին ՌՃԷ (1658) եղէ քահանայ:
 Թվին ՌՃ և Թ (1660) գրեցի ղթ[ի]ւքս ի Գանձասար ես՝
 15 Մկրտիչ աբեղա, վասն Աստուծոյ յիշեցէք:
 Թվին ՌՃԺԴ (1665)-ին իշխանութիւն առի:
 ՌՃԻԶ (1677) եղէ եպիսկոպոս:

ԺԴ

- Թվին Հայոց ՌՃ (1651) լերթին ներսի տներն այրեցաւ 35
 մարտ ամիս ի ԺԱ (11), աւրն երեքշաբթի, աւաք պահոցն:
 20 Դարձեալ ՌՃԺ (1661) ղրսի գիւանխանին գիհն այրաւ յուն-
 վար Դ (4), օր շաբաթ:
 Թվին ՌՃԺԱ (1662) յունիսն կարմնջին հիմն ձգեցին:
 Հոկտեմբերի է (7), օրն երեքշաբթի, Հայոց նաւասարտն
 մտաք, ամիրան ի Մուսուլէն Մուրթաղին վրայ սաֆար [գնաց]:
 25 Թվին ՌՃԺԴ (1664) փետրվարի ԺԴ (14), օրն կիրակի, Իպ-
 րահիմ պէկն մեռաւ:
 Թվին ՌՃԺԷ (1668) էրդնկան շարժ փլեց:

ԺԵ

- Թվին ՌՃԻԸ (1679) ըսկսայ գրել զայս ճօնկս(?) ես՝ հալա- 387
 պեցի Ղալամքար տէր Ուլանէսս ի սուրբ քաղաքն Ե[րուսաղէ]մ,
 30 ի վանքն սուրբ Յակոբայ:
 Թվին ՌՃԻԶ (1677) փետրուար ամսոյ ԺԷ (17) եկաւ Ան-
 արծաթ ներսէս վարդապետն Հալապ, քարոզեց, բռնել տվին զինք
 չար մարդիկք, ԲՌ (2000) զոռւշ ճարեմայ [առան] Աստուած
 անիծէ սապապ եղնողն:
 35 Թվին ՌՁԲ (1633) մարտ ԻԶ (26), օրն չորեքշաբթի, Նաւայի
 փաշան մրտաւ պակլարպակի ի Հալապ. Աստուած զբարին կա-
 տարէ:
 Թվին ՌՁԲ (1633) ի մայրաքաղաքն ի Սիս գրին Կեսարիոյ
 Գրիգոր վարդապետին. և Գրիգոր վարդապետին Ձէյթնցոյ, և
 40 Ներսէս վարդապետին Սեփաաստացոյ, և Յակոբ վարդապետին
 Կարկառացոյ և Մխիթար վարդապետին Յ[ա]րևելոյ, սոցա ամե-
 նեցուն հաւանութեամբն գրին յ[ա]թոռ կաթողիկոսութեան զտէր

Սիմէոն արքեպիսկոպոսն, զոր տէր Աստուած զինքն անփորձ և անսասան պահեսցէ և խաղաղ կենօք. վասն այն դրեցաւ, որ ի պիտոյ ժ[ա]մուն իմացւի:

5 Թվին ՌՁԲ (1633) մարտ ամսոյն Իէ (27) Հալպայ զաղին ողարկեց մօհրեց զեկեղեցիքն՝ Հայուն, Հոռմին, Ասորոյն և Մա-
ռունոյն. Աստուած զբարին կատարէ:

Թվին ՌՁԸ (1639) յուլիսի ԺԱ (11), օրն հինգշաբթի, մտա-
սուլտան ի Հալապ և յուլիս ԻԸ (28), օրն շաբաթ, ելաւ ի Հալպայ,
Ֆոանկին աղջիկն իւր հետն էր:

10 Թվին ՌՁԲ (1633) մարտ ԻԲ (22), օրն ուրբ[ա]թ, գնաց Հալ-
պայ զազին ի յօյվատայ խանն, ի յարեելից կողմն, ի վերն
Ֆոանկի եկեղեցի էր շինած Ձ (6) տարով յառաջ, ելաւ նամազ
արաւ ի մէջ եկեղեցուն, եւ ի մար || տի ԻԵ (25)-ն ի Շիպէնի
խանն Հալապ հին եկեղեցի կայր Ֆոանկին, մտաւ ազան կանչեց
15 և կէս օրն զայն այլ մաչիթի պէս նէմազ արաւ. և Հայոց ազգն
կու վախէր, թէ մեր եկեղեցիքն չի գայ. Աստուած զինքն գէտ
Ռափսակք և զՍոմնաս դպիրն յետ դարձոյց:

Թվին ՌՁԲ (1633) դեկտեմբերի է (7), օրն շաբաթ, Գ (3)
սայաթին մըտաւ վէդիր Ահմատ փաշան ի Հալապ:

20 Թվին ՌՃԻԶ (1677) եկի ի սուրբ քաղաքն Ե[րուսաղէ]մ ես՝
Հալամքար տէր Ուլանէսն:

ԺԶ

ՌՀԲ (1623) Թվին մահ եկաւ խիստ սաստիկ:

1032

ՌՀԳ (1625) Թվին Մոզրոֆն զօնմիշ իլաւ⁷⁰:

ՌՀԵ (1626) Թվին Ղօրչիպաշին եկաւ⁷¹:

25 ՌՀԷ (1628) Թվին շահ Ապազն մեռաւ. և թագաւորեաց շահ
Սափին:

ՌՁԱ (1632) Թվին Թամրազն եկաւ:

ՌՁԴ (1635) Թվին սուլթան Մուրատն եկաւ:

ՌՁԵ (1636) Թվին շահ Սափին եկաւ էրէվան առաւ:

30 ՌՂԱ (1642) Թվին շահ Սափին մեռաւ, թագաւորեաց որդին՝
շահ Ապազն:

ՌՃԺԵ (1666) Թվին մեռաւ շահ Ապազն, թագաւորեաց որ-
դին իւր՝ շահ Սուլէմանն:

ՌՃԽԳ (1694) Թվին մեռաւ շահ Սլէմանն, թագաւորեաց
35 որդի նորա՝ շահ սուլթան Հուսէինն⁷²:

ԺԷ

Ի <յամի> Թվին ՌՃՀԲ (1723) եր, ելեալ Ոսմանլուն ի Ըս- 148բ
տայբօլա Աւդոլայ փաշէն, եկաւ գնաց ի վերայ Պարսից, առաւ
ըզնօ, ըզթասու⁷³, ըզթարֆէզ մինչև ի Գիլան: Սարու Մոզտա-
ֆայ փաշէն առաւ ըզէրէֆան մի[ն]չև Գա[ն]ջայ, անչափ զորայ-
40 ցաւ Ոսմայլուն ի վերայ Պարսից, որ Ճ Ե Ձ⁷⁴ (106.000) ցրվեր:
Յասան փաշի լաճ ի Բաղտատայ առաւ Համայդան, ԺԵ (15) տարի
այնպէս եկաց: Յետու ելեալ ի Պարսից շահ Թամազ⁷⁵ ըաղամ զո-

ըոք, Թվին ՌՃՁԴ (1735) եր, առաւ ըզիւր աշխարհի աւենայն, ետոր
 ըզհաղդատ ի խսար, որ շան միս նուկին ի յոսկիմ եղիւ։ Առաւ
 Աւդոյ վառէն ՅՌ (300.000) ձիւաւոր գնաց ի դիմ Դայմազին ի
 7 Դարս։ Թամազարձակաւ ի վերայ Տաճկին ԳՃՌ (300.000)-ից
 5 ԻՌ (20000) մաղայադոժ գնաց ի տեղիս իւրեալնց։ Յետու աստ-
 ւածայաս բարկութիւն եկաւ ի վեր աշխարհի ն Հայոց՝ եկեալ
 Պարսից ասը ի վերայ Ոչքլիսին, խարեցին զվարդապետն ու
 մտան ի վանք, քանզի Ալաշկերտ փախած ին ի վանք, ըզմարգիք
 սպանեցին և կնիկ ու տղան դիբի տարան. փախաւ Սհաթայ-
 10 փոռի ու օլուս, ՄՌ (50.000) տուն՝ եկաւ կերաւ Ալաշկերտու վաս-
 տակ ու Մալն ծկրոտու, զԲալայնոխայ միլն չէ ի Մղաք¹⁷, փախաւ
 ի Յամայդանայ ՃՌ (100.000) տուն, դարգաղանցիք եկան նստան ի
 Բօլանուխ, անչափ սով եղաւ, որ մար զաղան ծախեց և անոր ինյաց
 ու կերաւ. այս լցաւ խոնք Երեմայի, թէ Վերեսացն յոսիսո
 15 բորբոքեցեն չարիք ի վերայ երկիրի։ Ես տէր Յովանէս յանժամ
 սարկաւաք էի, Ըստայրուլայ նոր եկեր ի Մղաք՝ օրհնեցայ Թվին
 ՌՃԾԱ (1702) ևր։

ԺԸ

Թվին⁷⁸ ՌՃԼԸ (1689) մեք՝ տէր Ոսկան և աէր Բարսեղ գնե-
 ցինք զդիրքս։ Եւ ի Թվին ՌՃԽ (1691) եկինք սուրը Յակօրայ
 20 հայրապետին ծառայութիւն։

Եւ ի Թվին ՌՃԽԵ (1696)-ն ես տէր Ոսկանս գնացի Խոր-
 մաց տունն⁷⁹, ժողովք արինք. տէր Բարսեղն տան ջնաց, պարսպն
 քաշէց և աղբիւրն բերաւ, մէջն հաւզն շինվէց. պարսպին, աղ-
 բիւրին և հաւզին, ամէն խարճ գնացել էր 2 (80) թուման։ Ես
 25 տէր Ոսկանս սուրը Խաչի օրն⁸⁰ եկի տուն պարսպն պրծել էր,
 աղբիւրն նոր ձեռ տված. ինչեկեցէ Աստուծով շինվէց, Աստուած
 առաջնորդէ եկեղեցին այլ շինվի։

|| Թվին ՌՃԽԸ (1699) [ձ]եռնարկինք շինել զեկեղեցին,
 Բ (2) ամն կատարվեց՝ ՌՃԽԹ (1700)։

30 ՌՃԾԸ (1709) տէր Բարսեղն հանկեաւ ի Քրիստոս յունվարի
 մէկն,

Ի սոյն Թվի յունիսի Ժ (10) սաստիկ կարկուտ և սէլ արէց,
 բազում տեղիս քարքանդ արէց, վանքիս Սահմաստու շամպն
 ծառով, թմպով մինչև ԲՃ (200) ծառ մէջն արաւ. Պապի Այգո-
 35 ձորին կշտի պատն քշվէց, հիսապով մինչև Ի (20) թումանի
 զարար եղև վանքիս։

Եւ Թվին ՌՃԾԸ (1709) ընգհանուր տիեզերս եզանց մահ
 ընկաւ, յաշխարհիս ծագէ ի ծագ սփռվէց կոտորուժն եզանց, վան-
 քէս կոտորվէց ԺԲ (12) հալալ տավար⁸¹։ Եւ տարիս սախատ տա-
 40 րի, այդիք դատարկ, անպտուղ, Աստուած ազատէ։

* * *

Վերջին պահպանակ
 Ի Թվին ՌՃԽԶ (1697) և օգոստոսի մէկն նախճիւանա խանն

փոխվեց, թասխիր եղե, Մահմատ Ռեզա խանն և որդին նորայ՝
Մուրթուղաղուին էառ զտեղին հօրն և եկն ի սոյն աւուրս
եմուտ ի նախճիւան: Խնդրեմք յամենակալէն յԱստուծոյ տացէ
սմայ իրաւունս և արդարութիւն զազգս քրիստոնէից պահել
5 առանց հեծեծանաց:

Ջերախիստ են ըոնացեալ չար մարդիքն, թվին ՌՃԾԸ (1709)
Մուրթուղալի խանն պէկլարպէկի արարին, ողորկեցին Աստարա-
պատ և որդին Սէֆիդուլի խան կարգեցին մեր յերկրիս, Աստ-
ւած զիւրն հանճարս տացէ. ամէն:

ԺԹ

10 Հայոց⁸² թվին Ռ-որդի Ճքառասուն Ջ-երորդի (1697) 363,
խոռովեցաւ. տէր Յարութիւնն, ընակեցաւ ի սուրբ Զաթի⁸³:

ՌՃԾԸ (1709)-ին եզանց և կոլուց հասարակ ամենայն
աշխարհի մահ անկաւ և կոտորեաց⁸⁴:

15 ՌՃ և Կ (1711) Ստուքէի յուր թէմն մարախ եկէր, զատ ի
Սիսեանէ:

Եւ նոյն ամի մեղրեցի Մարտիրոս վարդապետն նստաւ
առաջնորդ, ինդրուածօք ամենայն միաբանից և ժողովրդոց Ստա-
դէի թէմի:

20 Սորժամ Լր ՌՃԿԲ (1713) թիւն Հայոց, Մարտիրոս վար- 364ա
դապետն փախեալ յէջմիածին, և գնաց նուիրակ ի Կոստանդնու-

պօլիս, և անդ վախճանեցաւ: Լուաք թէ լոյս իջաւ ի վերայ նորա
և թաղեցաւ անդ: Եւ նստաւ յաթոռ անարժան Կիրակոս վար-
դապետն: Եւ Առաքել վարդապետն տարեան ի Սեան կղզին և
Քնաց Ձ (6) ամիս: Եւ բերեալ էջմիածին, բազում կաշառօք եկն ի
25 Ղափան և բազում ֆէսս հասոյց սուրբ աթոռոյս. և [ՌՃ]ԿԸ (1719)
թվին բազում չարչարանօք սպանանաւ Ալի Մարտան պէկէն:

Ի

Գէդինն որ ժամ էրե, էրէվան փուլ էրե, թվին ՌՃԻԸ 2ա
(1679)-ին էր ունիսի ԻԴ (24)-ին շաբաթ: Մին ալ որ ժամ էրե
ՌՃԿԵ (1716)-ին էր հունվարի ԻԳ (23) օրն էր⁸⁵:

30 Յարեգակն որ խավարվեցաւ թվին Ռ ու ՃԳ (1654) սէկդէ- 4ա
բերի Ա (1), օրն չորէքշարտէ⁸⁶:

Տէր Սհակն ու Քաչայտուրն որ բաժանվեցաւ ՌՃԾԲ (1703)-ին
սէկդէբերի ԺԲ (12)-ին, օրն կիրակի:

35 Մին ալ որ խավարեցաւ արեգակն թվին ՌՃԽԸ (1699) ումն
սէնտէբերի ԺԳ (13), օրն չորէքշապթէ⁸⁷:

Տէր Ահակի կողայից Ուղուրսուլթանն որ առ Աստուած
փոխվեցաւ թվին Ռ ու ՃԾ (1701)-ումն էր, նոյնբերի ամսու
ԻԶ (26)-ին, ուրն հի[ն]գշապթէ: Աստուած ողորմի իւր հոգոյն.
ամէն:

40 Մահմատ Ալի խանին որ պառնուլթիւնն էկաւ թվին Ռ ու
ՃԾԱ (1702)-ին էր, մայիսի Ե (5)-ումն. որ առ Աստուած փոխ-
վեցաւ ՌՃԾԴ (1705)-ին էր փետրվարի էրկուսին:

Տէր Սհակի որդի տէր Յակոբին որ հարսանիք արինք, մի-
ջիղեղէցի Միրաքի որդի տէր Մովսէսի դուստր՝ Դարէջանն բե-
րինք թվին ՌՃ ու Կ (1711)-ին հունվարի ԻԱ (21)-ին. Աստուած
րարի վա[յե]լում տայ. ամէն: Եւ իւր որդի Խաչատուրն, այւէլ
5 անունն Աղայապարտյ ՌՃԿԳ (1715) թվին օգոստոսի է (7)-ին,
օրն կիրայկի, ծնաւ:

Յետոյ որ Գրիգորին համար քօլայդիրանէցի Արեջանի որդի
Գիրայկոսի աղջիք Քաթանն կողայկից բերինք ՌՃԿԳ (1715)
թվին օգոստոսի Ժ (10)-ին, Աստուած բարի վաեղում տայ. ամէն:
10 Գուդաքի Մարիանն թվին ՌՃԾԱ (1702)-ին հունվարի 2
(6)-ուին, ուրն յերեքշապտէ:

Սուլթան Մուրատն որ էրեքվան առաւ էՃՌ (700.000)
մարդով Թ (9) օրումն, առաւ թվին ՌՁԵ (1636)-ին, էր դէկտե-
մբրի ամսումն. յետոյ որ շահ Սէպին էրեք[վան] ԸՃՌ (800.000)
15 մարդով Գ (3) տմսումն առաւ թվին ՌՁԷ (1638)-ումն էր, ապ-
րիւի ամսուն էր⁸⁸:

Քալպալի խանն⁸⁹, որ էր Գանջու ըէկլարէկի, սպասալար
Վրաստանայ, ՃՌ (100.000) մարդով մտաւ Վրաստուն, առաւ
լավ պհայքութիւն, Լուռու պարոն Թամաղղուլի խան արաւ ուռ-
տուն, որ գնաց Թիրալէթ, դաղլ էլաւ, Թամաղղուլի խանին պուիր-
20 միջ արաւ վերայ Յիցու բեռդին, Ռ ու ԲՃ (1200) մարդով գնաց,
ԺԱ (11) ուրումն առաւ բեռդն կամիւն Աստուծոյ թվին ՌՃԽԳ
(1695)-ումն էր, սէդէկբերի ամսումն. ամէն:

|| Պահայտուր խանն, որ է պարոն Լուռու, Աղջայդալու
25 էսայ խանին թոռն, Քալպալի խանին որդի, Շահսուլթան Ուսէինն,
որ նաղար արաւ, աւաւ պառնութիւն նորայ թվին ՌՃԾԵ (1706)-ին,
դէկտեբերի ամսին. ամէն:

Կամաւըն Աստուծոյ տէր Սհակի որդի տէր Յակոբն, որ
օրհնվեցաւ Սարգիս անրն սրբայգան յեպիսկոպոսի ձեռամբն ի
30 դուռն Սանահնու սուրբ Աստուածածնու, մահն քառասունքումն
հանեց էն տարին, մահն պաանաց աշխարհս, որ սիթամ յեղաւ
Ղարայքիլիսու ՌՃԿԲ (1713) թվին օգոստոսի ԺԸ (18)-ին, Աստ-
ւած բարով վաեղում տայ տէր Յակոբին, որ հնայգանդ լինի Սա-
նահնու առաջնորդին, ով հակառակ լինի այս աւետարանքս խոռով
35 նորայ լինի, տէր Սհակի հոգոյն Աստուածածինն բարեխուս լինի.
ամէն:

ԻԱ.

Թվին ՌՁԸ (1639)-ին եկն սուլթան Մուրատն ի Հալապ
յուլիս ամսոյ ԺԱ (11), օրն հինգշաբթի, և ելաւ յուլիսի ԻԵ (25),
օրն շաբաթ:

40 Թվին ՌՃԳ (1654)-ին Իպշիր փաշան ի Հալապ էր և ներսէս
կաթողիկոսն⁹⁰ ի Հալապ էր:

Թվին ՌՃԳ (1655) ըղձալալի Հասան բաշան ի Հալապ սպա-
նեցին:

ՌՃԹ (1660) մեծ սղութիւն եղև:

Թվին ՌՃԺԸ (1669) ի մարտ ամսուն՝ Ին (25) օրն սկսաւ
մեծ մահն, զոր տէր մեր վերկէսցէ զմեղ ամենայն յորոգայթից
ամէն⁹¹։

5 Թվին ՌՃԿ և Ա (1712) յունիսի ԺՁ (16) եկաւ Թաշմազ
օղլի Սարգիս վարդապետն ի Քիլիս, առ մեղ կեցաւ։ Աստուած
զինքն անվորձ պահէ։ ամէն։

Ուշքիլիսաի առաջնորդ Մխիթար վարդապետին աշակերտ
Երեմիայ վարդապետ և իւր աշակերտն տիրացու Ալիքսան եկին
10 Թվին ՌՃԿԲ (1713) նոյեմբերի ԺԸ (18) օրն։

Թվին ՌՃՁ և Թ (1740)-ին օգոստոսի Ի (20), օրն կիրակին,
գնաց մահտեսի Դասպարն ի մօտ Մարտիրոս վարդապետի քովն։
Տայի ողլի մահաեսի Յովանէս, Խորան ողլի մահտեսի Մկրտիչ
15 ողլի Մելքոն Չէլէպի, մահաեսի Դրիգորի որդի Սահակ Չէլէպին։

Թվին 1167 (1718) եկի Մարաշ, աշխարհամատրան երկու-
15 շարթի հիւանդացայ. դութայեցի տէր Ստեփանոսն ուզեց ինձ
անէր աղօթքն վասն ժբ ո՞ր ?։ Մայիսի մէկ օրն ականջիս ասին,
թէ մեռաւ մահտեսի [Աս.?]ատուրն։

ԻԲ

էր Թվին ՌՃԿԲ (1713) փետրվարի ԺԵ (15), որ ամուսինն ^{190ա}
իմ առ Աստուած փոխեցաւ, օրն բուն բարէկենդանի կիրակի։

20 Դարձեալ այստի առաջ, Թվին ՌՃԾԹ (1710)-էն մինչև Թվին
ՌՃԿԷ (1718)-ըն խիստ սով սաստիկ եկաւ, որ մինչև Ը (8) տարի
ցորենն լիտրն մէկ ապասէն մինչև Բ (2) ապասի ծախվեց, փառք
բարեբարին Աստուծոյ։

25 ॥ ՌՃԾԲ (1703)-ումն խիստ հիւանդութիւն անկաւ, որ մեր ^{190բ}
գեղումն ՃԾ (150) հոգի մեռան, տէրն Քրիստոս հոգիք նոցայ
ընդ սրբոց դասին դասեցէ։ ամէն։

Դարձեալ այսմ ամի մեր եկեղեցուն կայծակ տվեց, գմբէթն
քանդեց, վասն իմ ծովացեալ մեղացն։

30 Դարձեալ այսմ ամի Ի (2) միմէզ եկաւ Նախչվան, շատ նե-
ղութիւն տվին այս տառապեալ քրիստոնէից, որ միայն մեր գե-
ղին ԴՃ (400) թուման գնաց։

Դարձեալ Երեանայ, Նախչվանա խանէրն Բ (2) տարէն մի-
չում Դ (4) անգամ փոխվեցան, գեղօրէից շատ շատ խասարաթ
տվին, որ գրեւու նման չէ։

35 Դարձեալ ՌՃԿԴ (1714)-ումն ըստուպեցիք⁹² եկին, դավի
արեցին, թէ Սմբաթի աղբիւրի արտերն մերն է, շատ քաջութաշ
արին, որ Բ (2) տարի խանի բէկլարբէկու դռներէ տան չի նը-
տեցինք, որ ԴՃ (300) թուման մեր գեղին զարար դիպեց։

40 Դարձեալ ՌՃԿՁ (1717)-ումն միմէզ եկաւ Նախչվան, մէկ
տարի նստեց, մեր գեղին ՃԾ (150) թուման գնաց, մեր գեղի
գլուխ եկածն գրելով ճար չի ընիլ, որ յետ սորայ չի կարացինք
ոհտէն գալ։

Թվին ՌՃԿԸ (1719) յունվարի ԺԲ (12) գեղօվ խայրայխայր
շառայշառ մէկ մէկու գիր տվինք, մուջալէ ॥ արինք, քէնտխտէք ^{190ա}

գնացինք Ղազարին շահի դուռն մեր հալն շահին արգ արեցինք.
 տէր Աստուածըն շահի թախտն հաստատ պահէ, ևս ջուղայեցի
 սհաթսաղ աղայ Սահակն, որդովք և ընդանեօք ծաղկեալ պա-
 հեսցէ մինչ ի կատարած աշխարհի, որ նայ մեզ առաջնորդ ելաւ,
 5 որ մեր բողոքն շահի ականջն հասուցրեց, մեր դեղն շահին խա-
 ղենին վրայ կտրեց, որ այլ Քէնկէրլուի ձեռն չի կայ մեր գեղի
 վըայ, մեր ըռաղամն հանեցին, մեր մելիքն Կարապետի որդի
 Մելքոն էր, որ նայ էր շահին դռանն ըռաղամն, վեր առին մեր
 դեղէրի դարուղէն: Սհաթսաղ աղայ Սահակի որդի Սէթ աղէն ըռա-
 ղամովն եկին Թէրվիզ, պատրաստութիւն էինք տեսել, որ գնամք
 10 Երասխ արին դէմ ու առաջ. գազանաբարոյ ազգն Քէնկէրլուի, այն
 գիշերն 200 (600) աւել ղոշուկն եկին, եկեղեցուն Դ (4) կողմն պատե-
 ցին, Յայտնութեան պահոց կիրակի գիշերն էր⁹³, թրաւ, թիվանկով
 դառին⁹⁴ եկեղեցին շատ մարդ յարալու արին. այս վախտիս լաւ
 15 քաշութիւն արինք, ղոշուկն փախցրինք. յետ || ոյ Յարամիշէնց
 Օվակիմ դուլուլով տվին ըսպանեցին. Ի (2) օրի թողեցինք ոչ
 դեղն մտնին, եզրի տնէրն Ե (5) տուն կրակեցին, յետոյ ուրիշ
 գեղացիք եկին, թէ բարիշուութիւն քցեն, մէշն խափվեցանք. ղո-
 շուկն բերինք գեղն, ղօնազ արինք այստունց. սարքալէն Ասլան
 20 բէկին տղ[ա]ն՝ Մէհրալի բէկն էր, Թարխան բէկն էր, յետոյ գեղն
 ըողղուկն ընկաւ, ամէն մեր մարդն փախան, շատ օղուկ ուշաղի
 ոտնէր ցուրտ տարաւ, գնացին մտին Յղնայ, շատն փախան Գար-
 կապն, դեղումն մարդ չի մնաց: Քէնկէրլուքն տվին գեղովն ԽԱ
 (41) բէկու տուն չափմիշ արեցին, ամէն ապրանքն տարին, Դեռ
 25 ղոշուկն գեղումն էր, մեր Սէթ աղէն, մելիքն ըռաղամովն այն-
 օրին իրիկունն եկին գեղն, ղոշուկն փախան. գնացինք մինչև
 Բշրուտ⁹⁵, Դ (4) ուղտ բռնեցինք մեր մէկ քիշ զատերօֆն բերինք.
 մեր Ի (20) մարդ առաջ բռնել էին, տարել Նախշիվան, շատ շատ
 30 ջաղային տվել, արգ արեցինք: Երևանայ բեկլարբէկու յիւր ջառ-
 չիրաշին ողորկեց, եկաւ Նախշիվան, մեր մարդն հանեց, || մէզմէն
 տարած ապրանքէն կէսն հանեց. դեռ ջառչիրաշին Քէնկէրլուից
 վրէն մհասուկ էր, ջաղայ էր անում, շահին արգ էինք արել, շա-
 հին աղաբբաշին Բ (2) բաբաթ մհասուկ եկին ձ (100) մարդով
 35 Նախշիվան այլ Քէնկէրլուի բէկլարին ջանին չօքմիշ ելան, հէնց
 զարպով եկին, որ Երևանայ ջառչիրաշին այլ վախեց փախաւ:

ԻԳ

Թուին ՌՃԶ (1657)-ին Սերաստիոյ դէտն էր Մելքիսեթ 377
 վարդապետն⁹⁶,
 Թուին ՌՃՀԱ (1722)-ին, յունվար 13-ին, Աերաստիոյ առաջ-
 նորդ Դմպուկ Աստուածատուր վարդապետն⁹⁷ վախճանեցաւ: Քոան
 40 ամ առաջնորդ լեալ և ի նոյն թուին յունիս 23-ին էին || առաջ- 378
 նորդ Սերաստիոյ Առաքել վարդապետն, որ էր Ակնեցի⁹⁸ և այժմ
 կայ և վարէ զառաջնորդութիւն. տէր տացէ նմա կարողութիւն,
 Յայսմիկ ամի յուլիս ամսոյն Քէքլիկ խօճայ Նիկաղայոսն
 աշխարհէն փոխեցաւ:

- Թուին ՌՃ (1651)-ին մահ անկաւ ի Թոխաթ: 377
- Թուին ՌՃԲ (1653) ամին հեղեղ էլաւ, շատ մարդ և անասուն տարաւ, դոր տէր Աստուած վրկեսցէ:
- Թուին ՌՃԳ (1654) Ղայամտհալի եկեղեցին ե դսուրը Աննա քակեցին:
- Թուին ՌՃԸ (1659) սուրը Աննա նորոգեցին. Չարդսլէու փաշան քակեց:
- Ի Թուին Հայոց ՌՃԿԹ (1720) ամին կրկին նորոգեալ շինեցաւ սուրը Աննա վանքն՝ երեք փառաւոր խորանիւք ե սեղանիւք պայծառացուցեալ, հանդերձ խցերովն ըոտ պատշաճի պիտոյից, օժանդակութեամբ ժողովրդոց համայնից, և վերակացութեամբ տէր Մարտիրոս քահանային, որոյ տէր հաստատութիւն և անշարժութիւն տացէ և խնամքն Աստուծոյ միշտ և հանապաղ ||
- 10 ի վերայ սորտ լիցի, ի պարծանս և ի ցնծութիւն աղգիս լուսաւորչադաւան մինչ ի կատարած աշխարհիս. ամէն:
- 15 Թուին ՌՃՀԲ (1723) Ֆէրման բերին դսուրը Քառասնից եկեղեցին⁹⁹ նորոգելու, առին հրաման և նորոգեցին. մինչև ոչ թամամիւն, ժողովեցան Թուխաթու ալազգիքն պմենայն, դրոհ տուեալ հասին ի սուրբ Քառասունք և քակեցին: Եւ նոյն ամբողջ խիւն դիմեցին ի սուրբ Աննա վանքն զամենայն ինչ աւար առին և շուտով ոչ քակուիւն այրեցին զամենայն շինուածն յուրիսի 14 օրն. հասաք յուրիսի 30 օրն դեռ ևս ծուխ կու ելանէ. մթթէ տէր կրկին անգամ նորոգելու արժան կանէ:

ԻԵ

- Թվին ՌՃՀԳ (1724) Օսմանլուն էրեւան առտու: 294ա
- 25 Թվին ՌՃՁԴ (1735) Թահմազն խանըն էրեւան յետ առաւ:
- Թվին ՌՃՁԶ (1737) մահ անկաւ աշխարհս:
- Թվին ՌՃՂԶ (1747) շահ Նատիրն ըսպանեցին:
- Թվին ՌՃՂԸ (1749) Իպրտհիմ միրզէն եկաւ Թավրէզ Ամիր Ասլան սարդարն սպանեց և աշխարհն ախրէց:
- 30 Թվին ՌՄԸ (1759) նոյեմբերի ԺԳ (13) մեծ շարժ եկաւ Նախչվան երկիր:

ԻԶ

- Ես...Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Ամթեցի, որ Տիգրանակերտ կոչի, Ղըոպաշի մ[ահտեսի] Բուհիջանի որդի, տիրացու Աարգիսս... 463
- 35 եկի ի սուրը Աստուածածին վանքս Չընքշոյ ի թվին Հայոց ՌՄԺԵ (1766) մայիսի ԻԳ (24), մտի Գասպար աստուածաբան վարդապետի քով միաբան, կացի Բ (2) տարի. յետոյ գնացի տունս, կեցի Բ (2) տարի չըթշուեթիւն էրի. յետ Բ (2) ամաց եկինք հայրիս, մայրիս, չորս եղբայրիս հետ ուխտու լուսահոգի Գասպալ վարդապետ ինձի ու ախպարիս տուեց կարգ դպրութեան || չորս 466
- 40 աստիճան. նա Աստուծով եղև քահանայ...¹⁰⁰,

Ես տիրացու Գասպար ծառայ սուրբ Աստուածածնայ դուռն
կայ թվին ՌՃՀԵ (1726) ամին:

Ձեռնագրուեցայ արեղայ ձեռամբ Նիկողոս վարդապետին
թվին ՌՃՁԶ (1737) ամին:

5 Գաւաղան ընկալայ ձեռամբ Նիկողոս վարդապետին թվա-
կան ՌՃՂԵ (1746) ամին:

Թվին ՌՃՂԸ (1749) ամին սուրբ Երուսաղէմ գնացի:

Թվին ՌՄԲ (1753) ամին գուրան (գմբէթ) շինեցի ես՝ Գաս-
պար վարդապետս:

10 Թվին ՌՄԳ (1754) վանքին քաղկիւր բինայ ջաղացքն շինե-
ցի: Յայսմ ամին սուրբ Կարապետ գնացի ես՝ Գասպար վարդա-
պետս:

Թվին ՌՄԵ (1756) եղև զրաւ կենաց Նիկողոս վարդապետին
և թաղեցաւ վանքն. և առաջնորդեաց իւր ձեռնասուն աշակերտն
15 մարտի Ժ (10), Անառակի կիրակին, Չնքուշցի Գասպար վարդա-
պետ. տեսանողք ասացէք Աստուած իւրեան կարողութիւն տայ
և դուք վարձս յԱստուծոյ առնուք:

Թվին ՌՄԹ (1760) մարտ ամսոյ ԺԴ (14), Ղաղարու շաբթի
երեքշաբթին, Խաչատուր վարդապետ առ Աստուած փոխեցաւ:

20 Թվին ՌՄԺԳ (1764) ես՝ Գասպար վարդապետ[ս] գնացի
սուրբ Էջմիածին ձեռնագրեցայ եպիսկոպոս ձեռամբ Սիմէոնի
Սրբազան կաթողիկոսի:

Թվին ՌՄԻ (1771) աղբիւրն շինեցաւ դէմ սուրբ Աստուա-
ծածնի ձեռամբ Գասպար վարդապետի. խմէք զանոյշ ջրիկն,
25 ասացէք Աստուած ողորմի. ամէն:

Ես տէր Գրիգորս Խարբերդցի, Ղուլու գիւղէն, որդի մ[ահ-
տեսի] Տաւնապետի, եկի Չնքուշոյ վանքն կեցի Խ (40) աւր. թվին
ՌՄՀԱ (1782) սեպ[տեմբերի] Գ (3) էկայ, հոկ[տեմբերի] ԺԲ (12)
էլայ գացի...:

30 Ես՝ Ոսկան... վարդապետս եկի սուրբ ուխտս հրաշալի առ
մեծ և առաքինի սրբազան հայրս մեր Գասպար գերիմաստ և
զգաւնամիտ բարունապետն: Տէր Աստուած զինքն հաստատ և
անշեղ[ե]լի պահեսցէ ի վերայ սուրբ գահիս...:

Թվին ՌՄ (1751) Չէնքշայ քիլայ ցորեն ԺԴ (14) զուրուշ
35 ծախաւ:

Թվին ՌՄԱ (1752) յունվար ամսոյ ԻԵ (25) վանքին արտն
գարի ցանաւ:

Թվին ՌՄԷ (1758) կրկին սով եղաւ¹⁰¹ Ամիթ. քիլայ մի
ցորեն Կ (60) զուրուշ, լիտր մի չամիչ Ի (20) զուրուշ, Չէնքուշի
40 քիլայ մի ցորեն ԼԲ (32) զուրուշ, քիլայ մի կորեկ ԻԴ (24)
զուրուշ:

Թվին ՌԻԷ (1578) ագևոր աստղ մի ելաւ, չորս ամիս շարժ
եղաւ. Բ (2) թագաւոր Պարսից մեռաւ՝ մէկ շահ Իսմայիլ, մէկ
շահ Թահմաղ:

45 Դարձեալ թվին ՌՃԺԴ (1665) յամսեանն դեկտեմբերի ի
մէջ գիշերի ագևոր աստղ մի այլ էլաւ. Թահմաղ խանն իր զաւրաւք
կորաւ:

Դարձեալ Թվին ՌՃԺԴ (1665) յամսեանն յունվարի ադեոր
աստղ մի այլ էլաւ: Չէնքուշայ քիլէ ցորեն Ժ (10) ղուրուշ ծախաւ,
նուկի մի չամիչ՝ Ժ (10) ստակ, Թահմազգուլի խանն էկաւ Բար-
կուտ, Հասան-գալայ աւերեց, գերեց...:

* * *

- 5 Թվին ՌՄԷ (1758) խիստ կարի սով եղաւ. Չընքշոյ քիլայ 167
ցորեան ԻԷ (27) ղուրուշ եղաւ, կորեկին չարէքն՝ Ի (20) ղու-
րուշ, լիտր մի չամիչ՝ Բ (2) ղուրուշ, լիտր մի սոխ՝ Ի (20) փա-
րայ, լիտր շողգամ՝ Ի (20) փարայ, ՅԱմիթ քաղաք՝ չարէք մի
ցորեն Ծ (50) ղուրուշ, ամեն լան սոցա պէս, միսին հոխան՝ Ը
10 (8) փարայ. շատ մարգ մեռաւ այս սովոյս: Թրմի որնտուալ՝ Դ
(4) ճըրդ (7) ծախուաւ, Երկանքն կու աղային հաց կընէին,
թէ Հայ թէ Տաճիկ. յորժամ մայիս ամիսն մտաք՝ Չըն- 468
քուշոյ քիլայն ցորեն ելաւ || ԼԲ (32) ղուրուշ, Չերմուկ՝ Կ (60)
ղուրուշ, ԴՃ (400) մարգ Հայոց աղդէն մեռաւ անօթուն՝ Չնքու-
շոյ մէջ՝ Տաճիկէն մատէ: Յորժամ յունիս ամիսն մտաք՝ եղաւ
15. քիլայ մի ցորեան Կ (60) ղուրուշ, լիտր մի չամիչ՝ Ե (5) ղու-
րուշ, լիտր մի շիրիկ իւղ՝ Ջ (6) ղուրուշ, Ը (8) ամիս Չընքուշայ
եկեղեցին ոչ կանթեղ վառաւ, ոչ ժամկոչ էլաւ, իբրեւ ծովու նման
կու ծփայր երկիրն վասն մեղաց մերոց:
- 20 Յայսմ Թվին Ներքին Ատիշոյ եկեղեցին այլ այրեցաւ, որ
մէկ հատ քար կամ փայտ չի մնաց. Աստուած վերջն բարին կա-
տարէ. ամէն:

- Թվին ՌՄԻ (1771) աղբիւրն շինել տուի, ջուրն բերի մէջ
րաղչային. Ռ (1000) ղուրուշ խաբջեցի հազիւ կարացի բերել,
25 Դասպար վարդապետս. տէր Աստուած ամենայն յիշատակն ըն-
դունելի առնէ:

Թվին ՌՄԻԷ (1778) բազում չաքուրկայ և կարկուտ էկաւ.
կարի դժուար, սով սաստիկ եղաւ, վանքին ութն լիտր չամիչ
եկաւ, ութն լիտր գինու շիրայ:

- 30 Թվին ՌՄԺԲ (1763) ես՝ Դասպար վարդապետս արեւելից
[կողմի] պարիսպն աւարտեցի, Դ (4) քէսայ տուգանք տուի Մա-
տան [փաշային?]. տէր Աստուած շէն պահէ ժողովրդեան...:

ԻԷ

- Թվին ՌՃԺԲ (1663) յուլիս ամսոյ ԻՁ (26), աւրն շաբաթ, 227բ
ելաք գնացաք Ըստամպօլ, ետոյ գնացաք Էտրէնէ, էմր հանեցաք
35 վասն Պաղտատցուն:

Թվին ՌՃԺԳ (1664) Մուստահա փաշան պէզէսթէն շինել
երես Մարզուան քաղաք, ինքն ղայիմախամ էր Էտրենէ Թագա-
ւորին մաւան:

- Թվին ՌՃԽԹ (1700)-ին մարտ ամսոյ Ը (8)-ին եղև տէր
40 Արութին Երրէոհինեայ անուն աղճիկ մի:

Թվին ՌՃԽԹ (1700)-ին մայիսին Ջ (6)-ին հրամանաւն
Աստուծոյ մեկ անձրև մի եկաւ, որ Ա (1) սահէթ ալ եկերեր նէ
ճրհեղեղ կելար:

- Թվին ՌՃԽԹ (1700)-ին, մայիսին Ժէ (17)-ին, հրամանաւ Աստուծոյ Ա (1) սահէթ քիշէրէ նէ ճրհեղեղ կելէր:
- Թվին ՌՃԾԲ (1703)-ին, սուրբ Յակոբայ պաքին ելոյն¹⁰³, Մհարոբին որդոյն՝ մահ[տես]ի Պողոսին յարսանիս եղեւ. ամէն:
- 5 Թվին ՌՃԾԸ (1709)-ին փետրվարի ԺԴ (13)-ին առ Աստուած փոխեցաւ Նուրուճանին կինըն. Աստուած ողորմի հոգին:
- Թվին ՌՃԿԴ (1714)-ին [մ]արտի ամսոյ ԺԲ (12) տէր Արօթին իրիցկին առ Աստուած փոխեցօ. Աստուած լուսաւօրէ իւր հոգին:
- 10 Թվին ՌՃԻ (1771) դեկտեմբերի Ժէ (17), աւրն երկուշաբթի, պսակեցաք զՄեսրօպն հետ Ալէքսանին՝ Դաւթին որդուն, Բ՝(2)-սին հարսանիքն միատեղ եղև:
- Թվին ՌՃԻԲ (1773) փետրվարի Ժէ (17), օրն երկուշաբթի, եղև Մեսրօպին առաջի տղայ:
- 15 Թվին ՌՃԻԶ (1777) մայիս ամսոյ Իէ (27) առ Աստուած փոխեցաւ [Շ]նաւորն, Աստուած լուսաւորէ:

ԻԸ

- ԷՃԶ (1331) Թուին Հայոց մեր ազգն, յԱնւոյ Թագաւորական 677-
քաղաքէն մերմէ, ելեալք բռնութեամբ Թաթարաց, եկեալ են ի
Հաշտրախան և անտի ի Ղոխմ. և յամս ԴՃԶ (480) անդ են մնա-
20 ցեալ վանօրէիւք և եկեղեցեօք:
- Թիւն ՌՄԻէ (1778) մեծ [կ]այսերուհին Ռուստաց Եկատե-
րինէ Երկրորդն մեծի յաղթութեանն Օսմանցւոց զամենայն
քրիստոն[եայս] էհան ի Ղոխմու և երեր ի յերկիրս Ռուստաց՝
[ափ]ն Ադովու՝ Հայք և Յոյնք:
- 25 Թիւն 1779 յամի Կե]նաբա]րին, Դիմիտրի Ռոստով կոչեցեալ
տեղին յետ ազգին Հայոց հաստատուն հրովարտակաւ և ողոր-
մութեամբ և մեք անուանեցաք զքաղաքն Նախիջևան:
- Թիւն Փրկչին 1781 ապրիլի ԻԱ (21) արկաք զհիմունս քա-
ղաքիս Նախիջևանայ օծանելով զչորս քարինս անուամբ Հորից
30 Աւետարանչացն և եղաք ի չորս կողմն քաղաքիս: Ի սոյն յաւ-
ուրքս օծաք մէծ փայտեայ եկեղեցի յանուն սուրբ Աստուածած-
նին և երկուք եկեղեցեաց հիմն արկաք յանուն սուրբ Համբարձ-
մանն Քրիստոսի և սրբոյն Նիկողոսի, արդեամբ լուսանկար մօրն
մերոյ սուրբ աթոռոյն էջմիածնի և յայլ հոգևորականաց. աշխա-
35 տեցանք մեր ի վերա քաղաքիս ի սկզբանէ մինչև հիմնարկու-
թիւնն¹⁰³, Կարօտի այլոց պատմագրաց, մեք զթիւս զայս նշա-
նեցաք վասն տեղեկութեան ապագայիցդ, գիտացեալ այսու զմեր
տաժանեալք գործն. յիշեալիք ի յազօթս ձեր զսանահնեցի Յով-
սեփ արքեպիսկոպոսս Արղութեանց և զհոգևոր ծնօղն իմ զտէր
40 Աիմէօն կաթողիկոսն ամէնայն Հայոց և զնորոգ լուսաւորիչն
ազգիս մերոյ և զմարմնաւոր ծնօղսն իմ զՇիօշբէզն և զԴէթէ-
վանն. յիշողացդ և յիշեցելոց ողորմեսցի տէր. ամէն:
- Ի 1780 Թուին Փրկչի և ի մերս ՌՄԻԹ մեծ կայսերուհին շնոր-
հեաց մեղ խաչ և պատկեր պարանոցի մեծագին և կարգեաց ոռճիկ:

Թվին ՌՄԽԷ (1798) էր, որ մահն եկաւ ամէն երկիր, Գան-
ջայ կոտորէց, յունիսի ամսեան սկսեց մինչ ի մին տարին կո-
տորեց, յետոյ Աստուած խղճոյց աղատեց, վերացաւ ցաւն:

Թվին ՌՄԽԷ (1798) էր նոյեմպերի ԻԲ (22), օրն
5 շափաւ, Հրեշտակապետաց տօն օրն, ծնաւ Գապուիլն, մահի տա-
րին էր:

Լա[ն]կ Թամուրի գալն Թվին ՊՃԼԶ (1387), աղգաւ Թաթար
ի Սամոքղանտայ:

Թվին ՌՄԽԹ (1793) ապրելի ժե (15), օրն ուրփաթ, իրի-
10 կուն էր, ծնաւ Մկըրտումին որդի՝ անուննրն Ավաքջան, Աստուած
ամուր ձեռք պահեցէ ի խորին ծերութիւնն. ամէն:

ՌՄԽԹ (1793) ապրելի ժԹ (19), օրն երեքշափտէ, Զավաթ-
խանը գնաց Շամշատին Ալի ոռւթմանին թե փոնի, չկարաց, շատ
դօշադուծիւն արաւ, Կանջի մարգին աղլորացրուց պաց թողեց:
15 Զավաթխանը շատ եասարութիւն արաւ, փախաւ եկաւ Գանջայ:

ՌՄԽԳ (1795) հոգահմպերի ԻԹ (29), երեքշափաթ գիշերն,
ծնաւ Զանաղանըն:

ՌՄԽԴ (1795) յունիսի Ի (20) էր Աղայմամատ խանն, որ
էր Ախտայ խան կասին, եկաւ Շուշի վերայ, շատ քրիստոնեայ
20 գերի արաւ, Գ (3) ամիս նստեաւ Շուշի վերայ, չի կարաց առնի,
հետ Կարցուց եկաւ, աշնանային էր, Թիփլիզ քաղաքի վերայ,
առաւ քաղաքն, ինչ որ քրիստոնեայ կար տիփ գերի արաւ, շատ
գերի կար, պերին Կանջայ ծախեցին, ԺԵՌ (15000) գերի ասին:

Թվին ՌՄԽԵ (1796) էր որ Զավատխան Կանջայ նստեր,
25 զալայպանա արաւ, էրէկ Լէխանը, Իպրահիմ խանը, Լակդին, Շա-
քու զոշունը տիփ հավաքվեցան Զավաթ[խ]անը փռնն, չի կա-
րացին, շատ աւերեցին, ամէն կողմըն գերի արեցին. մարդի
ամիսն Ի (20) էր մտանք զալեն, յուլիսի ԻԱ (21) Կուրս եկանք,
շատ, անչափ կոտորվեցան:

30 Թվին ՌՄԽԵ (1796) գեկտեմպերի ժԳ (13) էր, որ Ուռուսն
եկաւ Կանջու զալում նստեց. Զավաթխան էր խան, տուրս արաւ,
ինչ որ զալումն մարդ, դուն կայ ամէն Կուրս արաւ:

Թվին ՌՄԽԶ (1797) յունիսի Ի (20) էր, որ մեկել Աղայ-
մամատ խանն եկաւ Շուշի առաւ, մեշն նստեց, իւրան նոքոր
35 գլուխն զարեց ողորկեց Տաղստան, շատ մասխարայ ելաւ¹⁰⁴:

Լ

Ի Թվին ՌՄԺԴ (1765)-ին ոչ եկաւ ձուն մինչև փետրվարի 207բ
ժե (15)-ին:

Թվին ՌՄԺԹ (1770)-ին երկիրն Արզրումու այնպէս ժած
եկաւ, ըողոր բովանթակ գեղան անցաւ, Հասանղալու պարիսպ-
40 ներ ըլաւ, հոգտեմբերի ամսոյն:

Թվին ՌՄԺԹ (1770)-ին ես մեղաւոր և անարժան տիրա-
ցու Մարքարս ամուսնացա փետրվարի Ը (8)-ին, միւռունքս թողի
նոյնեքերին:

Թվին ՌՄԽԶ (1797) ես տիրացու Մկրտիչ զիւր սորվեցայ¹⁰⁵։

ԼԱ

Աստծով Թվին ՌՄՃԽԴ (1794)-ին ամսանըն յուլիսի ԻՅ 389բ
(25)-ին շահրն եկաւ Երևան առաւ։

Թվականին ՌՄՃԽԴ (1795)-ին. Ղայսարէն քանտեց, գնաց
5 Թիւլիդ քաղաքն առաւ, եսիւր ու Թօպնեւրն բերեց, տարաւ Թէհ-
րան հասցրուց Աղայմամատ խանըն։

ԼԲ

Եւ ի Թվին Հայոց Կ (611) էր, որ երևեցաւ Մահմաան 85բ
Տաճկաց։

Թվին Հայոց ՋԲ (1453) էր, որ ելաւ պեղծն և որդին կորըս-
10 տեան սուլթան Մահմատն և էառ զՎոսդանգին պօլիսն ի ձեռա-
ցէն Յունաց։

Թվին Հայոց ՋՂԹ (1550) զԱրզրում քաղաքն աղտի որ-
դիքն պատիւ կանչեցին խարկանօք, մէկ գիշերն Հ (70) ոգի
շարգեցին, մեծ սուգ 'եղև, զԹորթումու ձորերն տիրեցին և զա-
15 մենայն Վրաստուն ձեռամբ Տաճկաց արարին¹⁰⁶։

Ի Թվականիս Հայոց ՄԽԵ (796) երկու եղբարք՝ Սահակ և
Յովսէի կատարեցան ի Դրիստոս, խոստովանելով զհայր և զորդի
և զսուրբ հոգին. ի քաղաքն Կաբնոյ, որ այժմ Արզրում ասի,
ձեռամբ իսմայելացու բռնաւորին, որք են Տաճիկ, յարացի ԺԵ
20 (15), յաւուր հինգշաբթի¹⁰⁷։

Ի ՄՄԶ (807) Թվին սով եղև ընգհանուր աշխարհ, ի մին
քաղաքն Կաբնոյ գտան մեռեալք Ա (1) օրն ԴԻ (3000)։ Եկն
թշնամին Յոսկի դուռն և առին բազում քաղաք։

ԼԳ

Ի Թվին ՊԼԵ (1386) Հանկի Թամուրն եկաւ Թաւրէժ շրջեալ 123ա
25 ընդ յամենայն տեղիս։

Ի Թվին ՊԾԲ (1403) շինեաց քաղաք մի Բաղաղայ անուն։
Յաւուրս տօնի Հրեշտակապետացն եկն ձիւն։ ԴԻ (4000) անձինք
նոր քաղաքէն ամենեքեան էին զօրացն իւր¹⁰⁸. և չուեալ գնաց
յերկիրն իւր անդրէն սատակեցաւ։ Բայց եկաց ի Դրուցէ¹⁰⁹
30 Թիւն ԺԸ (18) ամ. յելանելն աշխարհս և գնալ շրջիլ ԺԸ (18)
ամ եղև, շատ աւեղս արար։

Ի Թվին ՊԼԵ (1386) Թուրքն էառ զրերթն Որոտան, Կախիկ
վարդապետն փախեաւ ի Ծարայ։

Թվին ՊԽԲ (1393) զԴէսկորոսն սպան ի Սիս. տէր Դէսս-
35 կորոսն սպանին, նստաւ տեղի նորա Բոկիկ վարդապետն՝ Կա-
րապետն¹¹⁰։

Եւ ի նոյն ամին քարկոծ արարին յՈստան Ջաքտրիայ
Աղթամարայ կաթողիկոսն։ Նստաւ Բոկիկ Կարապետն Դէսկորոսի
տեղն։

40 Ի Թվականիս Հայոց ՇԼԱ (1082) ամին մուրեցան զսուրբ 123բ

Ջատիկն Ժ (10) աղդ հաւատացելոց, Հայք և Ասորիք ուղիղ կացին,

Ի սկիզբն շրջանի Շ (500)-եկին Դ (4) բաժանեցաւ կաթսուղիկոսութիւնն Հայոց՝ տէր Վահրամ յԵգիպտոս, տէր Բարսեղ յԱնի, տէր Պողոս, հայրն Վարազայ, ի Մարաշ, տէր Թորոս ի Հենի¹¹¹,

Թվին Քրիստոսի ՉԾԱ (751) փոքր Մահմէտ էառ զՀայս և զՊարսիկս:

ՉԾԴ (1305) պատառուֆն Ջատիկն: Սոյն ժամանակս Կոստանդին, որդի Լևոնի, որ կոչեցաւ Կաւալինոս, այսինքն Թրքաժողով, ժողովեաց [Թրիք և] ձգեց ժովն, Տաճիկք տեսեալ երկեան, փախեան. ասեն թէ Ե (5) առիւծ Ա (1) օր զկնի միմեանց սպանեալ սորա:

ԾԱՆՈԹԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Յուլյանական, փակագծերի մեջ, Տիբայր վարդապետն այնուհետև ավելացնում է, «չկայ այդ վերոյանումանեալ կտորը»:
2. Փակագծերում Հայոց «ՋճՂԹ»-ին համապատասխան նշված է 1247: այդ սխալ է, ուստի ուղղեցինք:
3. Հեթում Լամբրոնացիին, Կոստանդին Լամբրոնացու որդին, Հեթում Բ թագավորի պապն էր՝ մոր գծով: Հեթում Բ-ն իր տարեգրության մեջ նշում է, որ 1250 թ. հունիսի 20-ին «կատարեցաւ ի սորայ պապն իմ և տէրն Լամբրոնի» (ՄԺ, 1, էջ 81): Հետեւելով Ալիշանին, այս վկայութիւնը հասկացել էինք ոչ թե Հեթում Լամբրոնացու այլ սրա հոր, Կոստանդին Լամբրոնացու վերաբերյալ (նույն տեղում, էջ 69, հմմտ. «Սիսուան», էջ 85): Հեթում Լամբրոնացու մահվան թիվը հայտնի չլինելու պատճառով Ալիշանը նշում է մինչև 1285 թիվը (նույն տեղում, էջ 85): Ըստ երևույթին, ինչպես հիմա է պարզվում, 1250 թվին սպանվել է Հեթում Լամբրոնացին և սրա հայր Կոստանդին Լամբրոնացին: Հեթում Բ-ի տարեգրության վերաբերյալ հատվածի (ՄԺ, 1, էջ 81) «Եւ սորայ» բառը պետք է համարել «ի սորայ» բառի աղճատում:
4. Բնագրում դրված է. «յուշվար ի Գ (3)»: Սակայն մի ուրիշ վկայության մեջ կարգում ենք. «Եւ ի թվին ՉԱ (1252) և յուշվար ի Գ (23), որ էր աւր երեքարթի հանգեալ... Չապէլ թագուհին...» (Մատենադարանի արխիվ, Փոնդ Տիբայր վարդապետի թղթ. № 119, վավ. 1գ, էջ 288): Եթե հաստատ է «երեքարթի» վկայութիւնը, այն ժամանակ Կուշվարի 23-ը պետք է ուղղել 22:
5. Լուսանցքում ավելացված է. «որ է Նղիսարէթ»:
6. Բնագրում, փակագծերի մեջ սխալմամբ դրված է 1261: Հեթում Ա-ի մահվան ժամանակի մասին տե՛ս վերևում, էջ 167, ծանոթ. 148:
7. Այստեղ ակնարկում է Բուղայի դավադրութիւնը, բայց սա Արզունից հետո չի իշխել (մանրամասն տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 48—49):
8. Փակագծերի մեջ նշված է 1130: Պոսքը վերաբերում է արաբների արշավանքին (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 24):
9. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 78: Պոսքը վերաբերում է խաչակիրների կողմից Կ. Պալատի գրավմանը, սակայն այն տեղի է ունեցել 1204 թվի ապրիլի 12-ին (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 53, ծանոթ. 15):
10. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 26, 30, ծանոթ. 30:
11. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 41: Ավագի մահը սխալ է նշված, ուրիշները, իրավամբ, չեն ունենում 1249—1250 թթ. (ՄԺ, 1, էջ 42, 58, ծանոթ. 58):
12. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 25, 148:
13. Իմա Հուլան:
14. Նկատի ունի 1266 թ. Մառիի ճակատամարտը, որտեղ Հեթում Ա-ի որդիներէն Քորոսն սպանվեց, իսկ Լևոնը գերվեց (տե՛ս վերևում, էջ 73):
15. Պոսքը հավանաբար վերաբերում է եգիպտական սուլթան Բեյբարսի Կիլիկիա Կատարած արշավանքին:
16. Բնագրում «թվին ՉԺԸ շարժ թվ. ՉԺԹ եղաւ» ձևով: Միաքը մնում է անիմաստ, ուստի նպատակահարմար գտանք «թվ. ՉԺԹ» հատվածը հանել, բացի դրանից, ավերի Ներկաշարժ Կիլիկիայում իրոք եղել է 1269 թվին («Սիսուան», էջ 55):
17. Նշված բառից հետո բնագրում երկու-երեք բառի տեղ բաց է թողնված:
18. Բնագրում այդպես:
19. Գուցե Լամբրոն:

20. Այնուհետև միջանկյալ թվաբանական խնդիր, որից հետո բնագիրը շարունակվում է:

21. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 88—89,

22. Բնագրում սխալմամբ տպված է շնոյն:

23. Այնուհետև հաջորդում է. «Ստեփաննոսն իմ եղբայր» բառերը:

24. Բնագրում «սպաւաւոր» ձևով:

25. Կարելի է կարգալ նաև «դԱղոխուան»:

26. Կարելի է կարգալ նաև «զաննեբոյն»:

27. Աստղաբաշխական տվյալները հաստատում են այս վկայութունը («Canon der Finsternisse», էջ 248):

28. Աստղաբաշխական տվյալները հաստատում են այս տեղեկութունը (նույն տեղում, էջ 248):

29. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 365:

30. Ըստ Օպուլցիերի հաշվումների լուսինը խավարել է 1386 թվի հուլիսի 12-ին (նույն տեղում, էջ 365): Բացի դրանից, 1386 թվի մայիսի 31-ը կլինի երկուշաբթի և ոչ թե հինգշաբթի:

31. Տե՛ս վերևում ն. Պալիենցու մոտ, էջ 177: Տիվրիկ գավառի ՕԲմնա վանքում 1348թ. ընդօրինակած Մաշտոցի հիշատակարանում կարգում ենք. «...Արգ՝ աղաչեմ չմեղադրել ողալանաց...» բանգի տեղանկաբ զբաղում գիակունն մարդկան մեռեալս առաջի մեք, և ցնդէր միտս իմ իբրև զվայրենագնաց գազան և հազիւ առ իս ժողովէի յերկիւղէ մահուն, եթէ ոչ ժամանէի յաւարտումն տառիս...» (ՀՁ, էջ 360):

32. Տե՛ս վերևում, ն. Պալիենցու մոտ, էջ 177:

33. Այս և հետագա գեղեցիկ մասին մանրամասն պատմվում է ժամանակակցի մի հիշատակարանում. «Ընթերցի չայոց ՊԼՆ (1386) Լանկ թամուր եկն ի Թավրէզ և ի Նախ-չուան և անտի ի միում աւուր կայօ մինչև ի Կարբի և ի Բճնի, ի Գառնի և ի Սուր-մարի, ի Կոզր և անտի գնաց ի Վրաց տուն. և արար զաղայ զՏփիս քաղաք. և կալեալ զթագաւորն Բաղրատ տաճկացոյց. և գնացեալ ձմեռեաց ի Մուղան: Եւ ի գալ տարոյն յօուր աւագ զաակին, եւ ի Սիւնիս և սփռեալ տարածեցաւ և գնաց հետ Թուրքմանին մինչև ի Համթայ ջուրն, և դարձեալ եկն ի վերայ Վանայ և խաբեաց զնա զօուրս քան և հինգ և առեալ զնա յօուր ԻՋ (26)-ոջ յաթուոյս. խաչիւ և զամենայն ի բերդն, ի վայր ելից էՐ (7000) մարդ: Եւ անց գնաց ի Սմբղանդ. և յետ 2 (8) տարու դարձեալ եկն ի Գուրս թամուրն և էջ ի Պաղտատ և անդ կոտորեաց բազում մարդիկ. և մարդու զլիով Ա (1) միւսարէ շինեաց. և գնաց ի Միջագէտս Ասորոց և անդ կոտորեաց բազում մարդիկ: Եւ էր որդի սուլթան Ահմատին ի բերդն Երնջակոյ և եկեալ Վրացիքն տարան. և լսեց Թամուրն և բարկացեալ եկն ի Գուրս մեծ բարկութեամբ և գնաց ի Վրաց տունն. շատ աւեր և վնաս արար, որով և գերութեամբ քակեաց զմեծամեծ եկեղեցիս ի Տիփիս. և անտի էջ ի Շամտուն և գնաց մօտեցաւ Երուսաղէմայ, բայց անդ ոչ հմուտ և զարձաւ բազում աւարաւ. և գնաց ի Թախտն: Եկն ի Սեբաստեայ և բազում կենդանիս թաղեաց աւելի քան զԲԻ (2600) և զարձաւ տեղի իւր: Եւ ի միւսում տարին գնաց ի Հոռմանց տունն և էառ զԿամախ և այլ բազում տեղիս և ի միւս այլ տարին զարձաւ ի Հոռմոս և զՀլարումն խանն կալաւ, որ ունէր անթիւ հեծեալս և տնհամար զաւրս ցրուեաց և գերեաց զամենեան...»:

34. Բնագրում տարեթվի վերջին երկու տառը՝ «ԽԺ» հաջիվ է նշմարվում:

35. Անանուն մի հեղինակ Ջանիբեկի կողմից Կաֆայի պաշարումը նշում է 1343 թ. սեպտեմբերի 23-ից, իսկ նվաճումը՝ 1345 թ. մարտի 25-ին (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 116, 112, Ժանոթ, 10):

36. Տե՛ս վերևում, էջ 177:

37. Խոսքը վերաբերում է Թամուրտաշի որդի Աշրաֆի սպանությանը (հմտ. ՄԺ, 1, էջ 118, 121, Ժանոթ, 16): Ժամանակակցի մեկը 1258 թվի հիշատակարանում գրում է այդ մասին տե՛ս ՀՁ, էջ 433:

38. Ժամանակակցի մեկը հշտում է այս գեղեցիկ. «Ընթերցի չայոց ԶԻԴ (1475) յունիս ամսոյ 2 (8) իմայելցիքն առին զԿաֆայն...» (Նե 7831, էջ 205ա):

39. Տե՛ս հմտ. ՄԺ, 1, էջ 110:

40. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 110:

41. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 110:

42. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 119, 124, ծանոթ. 43, Այս վկայությունից հետո սկսվում է հիբրակոս Բանասերի հիշատակարանը: Այս հիշատակարանի և № 582 ձեռագրի ժամանակագրությունն ձեռացադիրը նույնն է, զբանով հաստատվում է մեր այն ենթադրությունը, թե հիբրակոս Ռշտունցու անունով հրապարակված ժամանակագրության երեք առանձին հատվածները իրար միացրել և Մատենադարանի № 582 ձեռագրում ընգործնակել է հիբրակոս Բանասերը (ՄԺ, 1, էջ 114): Սակայն հնարավոր է, որ հիբրակոս Ռշտունցին և հիբրակոս Բանասերը միևնույն անձնավորությունը լինեն, թեև զբա համար հավաստի և հաստատ կոչմաններ չունենք:

43. Նկատի ունի Շամշուգիի գրավումը: Տե՛ս վերևում, էջ 514, ՄԺ, 1, էջ 124, ծանոթ. 43:

44. Այս դեպքն ուրիշները նշում են 1440 թվին (ՄԺ, 1, էջ 143):

45. Խոսքը վերաբերում է Իսմայիլ I-ի և, Ուզուն Հասանի թոռ, Ալվանգի կովին (տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 195, 198, ծանոթ. 23—24):

46. Նկատի ունի Սելիմ I-ի և Իսմայիլ I-ի միջև տեղի ունեցած Ձալգրանի ճակատամարտը:

47. Տե՛ս և հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 195, 323:

48. Գործիչի մի տեսակ: Բնագրի Վմի կլիշ պետք է հասկանալ մի չարեք կրկնել, ինչպես մյուս մթերքների մասին է ասված:

49. Տարեթիվը սխալ է նշված, այն պետք է լինի 912 (1387), թեև Թամուրն այս թվին դեռ Հայաստանում էր: Մեքաստիա և այլ վայրեր նա գնաց ու գրավեց 1401 թվին: Այդ մասին է պատմում Մատենադարանի № 5707 (էջ 1ա) ձեռագրի հիշատակարանը:

50. Իմա, սուլթան Մուհամմեդ III-ը:

51. Տե՛ս և հմմտ. վերևում, էջ 278, ծանոթ. 57, ՄԺ, 1, էջ 160:

52. Նաև Աբեշ, Շիրվանի խանության նշանավոր քաղաքներից և զավառներից մեկը:

53. Տե՛ս և հմմտ. վերևում, էջ 267, 394:

54. Այսինքն՝ 1598 թվին:

55. Այս վկայությունը լրացվում է 1006 թվին, Խիզանում, գրված մի հիշատակարանի տեղեկություններով. «Ի թուրքական Հայոց Ռ-ե ՄԾ (1606) ամին... եղև աւարտումն ս. գրքիս ի գառն և ի նեղ ժամանակիս, որում նեղիմք ի բռնութենէ և ի սաստկութենէ ալլաղդեսաց և յանօրինաց, զի կայ ի մէջ աշխարհիս բազում նեղութիւն և պատուհաս՝ սով սաստիկ, սուր անխնայ, գերութիւն անողորմ, աւերումն աշխարհաց և քանդումն գեւորէից, կործանումն տանց և շարժումն յերկրէ յերկիր և ոչ գտանէին բնաւ հանգիստ, զի ի մայրաքաղաքէն Ատամբօլայ մինչ յայս աշխարհս ուրեք շինութեան ոչ գտանիւր ոչ ի քաղաք և ոչ ի գեւգ, ոչ ի լեռինս և ոչ ի դաշտս. և է յայսմ տեղիս յամենայն իրաց պահասութիւն, քանզի քիլայ ցորէն 2 (0) կարմիր է, լիտր ալիւրն 1 (30) շահի, լիտր եւզն 7 (3) զոօշ, լիտր ըռուպն և չամիչն ի կարմիր մի և այլ ամենայն ինչ նմանապէս սոցա, իմացիւր, որ հազիւ ի ձեռք անկանի, որ բազումք ի սովոյ և ի ցրտոյ մեռանէին ի տունս և ի դուրս, ի փողոցս և ի հրապարակս: Եւ ի յայսմ աւուրս յուրբաթի օրս լսեցաք, որ ԺԲ (12) ոգի ի մի փութկայէ ի դուրս բերին մեռեալ և չորացեալ ի սովոյ և ի ցրտոյ և ոչ գիտէին զանհաւատսն և զհաւատացեալսն: Եւ այս ամենայն եղև ի շարժել Բ (2) մեծ թագաւորացն արեւելեան և արեւմտեան...» (№ 4721, էջ 655բ):

56. Այստեղից գտնում ենք Ա. Դավրիժեցու մոտ (էջ 86—87): Նախքան ջալալիներին թվելը, Առաքել Դաւրիժեցին գրում է. «Թէ որքան եղեալ է և զոր ինչ լուաք յականատես պատմողաց՝ զայն գրեմք» (էջ 86): Մյուս կողմից այս ժամանակագրության հեղինակը ժամանակակից է և ականատես իր նկարագրած դեպքերին, նշանակում է ջալալիներին մասին մենք ունենք մի ուրիշ սկզբնաղբյուր:

57. Առաքել Դավրիժեցու մոտ այս հատվածը հետևյալ կերպ է գրված. «Ջանփուլատ Օղլի Ալի փաշայ, Սորին եղբայրն՝ զորոյ անունն ոչ գտաք, Բօռօղլի, այս այն Բօռօղլին է, որ բազում խաղ է ասացեալ՝ զոր այժմ աշղներն եղանակեն» (էջ 87): Ջարմանալին, սակայն, այն է, որ Աբաս I-ի արքունական պատմիչ Մուշշիի տեղեկություններում Բօռօղլու անունը չի հիշվում, որպես ջալալիի (Իսկանդար բեկ Թորթեման (Մուշշի), Թարիխ Ալամար Աբբասի, մաս II, Մատենադարանի պարսկերեն ձեռագրերի ֆոնդ, № 2, էջ 218բ—226ա, այս տեղեկությունը շնորհակալութեամբ վերցրեցինք բնկ. Հ. Փափազյանից):

58. Իմա Միջերկրական ծով:

59. Բնագրում սխալմամբ դրված է «ՌՄԾ», բայց շարունակությունից պարզ երևում է, որ այն պիտի լինի «ՌՄԾ», ուստի ուղղեցինք:

60. Տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 171—172, վերևում, էջ 266—267, 355:

61. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 172, վերևում, էջ 267, 275 ծանոթ. 36:

62. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 172, վերևում, էջ 267:

63. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173, վերևում, էջ 245, 253 ծանոթ. 31:

64. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173:

65. «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի բնագրում այսպէս. «Բ ասորիյան գանսց էառ»:

66. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 145:

67. Այս վկայությունը հաստատում է մի այլ ժամանակագիր (ՄԺ, 1, էջ 145), սակայն «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի բնագրում այս վկայությունը այլ կերպ է դրված. «Ի նոյն երկրորդ ամիսն (1625 թ. հետո. Վ. Հ.) գորշի պզտիկն էկն Վրաստանն ձևով»:

68. «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի բնագրում այսպէս. «Թվին ՌՁԱ Դառուս խանն զօնմիշ եղև, թվին ՌՁԳ. դարձեալ մահ եկն և միւս ամիսն Դառուս խանն էառ գիտնթ ահրն եկն ի վերայ իրեկնա էառ բռնութեամբ»:

69. Պրոֆ. Օպպոլցերի հաշվումներով արևը խավարել է 1653 թ. օգոստոսի 23-ին, 1654 թվին՝ օգոստոսի 12-ին, իսկ 1655 թվին օգոստոսի 2-ին («Canon der Finsternisse» էջ 272): Իսկ 1655 թ. օգոստոսի 2-ն իրոք չորեքշաբթի է:

70. Տե՛ս և՛ հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 145:

71. Տե՛ս և՛ հմմտ. նույն տեղում, էջ 145:

72. Այս վկայությունն ավելացրել է մեկ ուրիշը:

73. Կարելի է կարգալ նաև շրջապատը: Այս բնակավայրը հավանաբար հին Տասվիշ (նաև Տասուշ, Տեքսուշ) գյուղն է, որը, ինչպես ցույց է տալիս ակադ. Ն. Մանադյանը, ընկած է Խոյից-Պարս (Paresaci) տանող ճանապարհի վրա, Բերմա լճից մի փոքր հյուսիս: («Հին Հայաստանի զխավոր ճանապարհները ըստ Պեդսինգերյան քարտեզի», Երևան, 1930, էջ 164—165):

74. Բնագրում տառերը խառնված են. կարելի է կարգալ նաև «ՃՄ ՋԻ»:

75. Իմա, Թահմազ II:

76. Իմա, Արարատյան դաշտ:

77. Հավանաբար խոսքը վերաբերում է Մշո դաշտում գտնվող Մզակ գյուղին:

78. Բնագրում «թվին» բառին նախորդում է «Յիշեցէք ի Բրիստոս զըստացօղ զրոյս, որ կոչի Ալբերթ, որ» հատվածը:

79. Իմա «Հոռոմաց» (Հռոմաց) տունն, այսինքն Թուրքիա: Նույն անձնավորությունը մի այլ ձեռագրում հետևյալն է գրել. «Ի թվին ՌձԽԹ (1700) սուրբ Յակօբայ հայրապետին եկեղեցին ձեռնարկինք շինելոյ...»: Յունիսի մասոյն ԻՁ (26) տէր Բարսեղն գնաց Խորմաց տունն: Եւ յուրիսի ԺԹ (19) տէր Յակօբ գնաց գէպի Դափանն, ես մեղաւոր տէր Սուկանս միայն մնացի...» Խ 1288, էջ 508բ:

80. Եթե այդ վերագրածը տեղի է ունեցել 1696 թվին, ապա Խաչի տունը այդ տարին կլինի սեպտեմբերի 13-ին:

81. Մի ուրիշ հիշատակագիր հաստատում է այս վկայությունը. «...թվին ՌձՄԸ (1709)-ին անասնոց ցաւ անկաւ արեւմուտ և արեւել, ամենայն տեղիս անթիւ և անհամար ջարթ եղև, սակաւ սակաւ զերծանէին մինչ որ թվին ՌձՀԱ (1722), որ այս գիրք կադմեցառ ոչ է վերչացեալ, տեղիս տեղիս մեռանին ի ցաւոյն (Խ 3389, էջ 326ա): Տե՛ս նաև ԺԹ-ում: Այս գեպքը արձանագրվել է նաև այժմյան Ղուկասյանի (հնում Դալգուլի) Դադանյի գյուղում: Ժամանակակցի մեկը ահա թե ինչ է գրում 1709 թ. ընդօրինակված Հայոսմավորքի մեջ. «Եւ խիստ մեծ ցասում եղև, զոր էր տեսիս աշխարհիս, այսպիս ցասումահսվա [s!] տաւարի եղանց, զոր ոչ եղեալ էր այսպիս բանն, անչափելի կոտորեցաւ...» (Խ 9223, ԿԱ): Ինչպես այս վկայություններն են ցույց տալիս, այս մահը մոլեգնել է բավական ընդարձակ տեղիտորիաներ:

82. Բնագրում նախքան ժամանակագրությունը միևնույն ձեռագրագրով դրված է. «Յիշատակ է գիրգս Կերակոս վարդապետին»:

83. Բնագրում «ՁԹ» ձևով: Հավանաբար պետք է լինի Բաղարեբդի Ջաթու գյուղը:

84. Տե՛ս ծանոթ. 81:

85. Բնագրում Յա և բ էջերում դրված է Սահակ քահանայի գերդաստանի անգամներին ծնունդներին և մահվան ցանկը, որն ավելորդ համարեցինք բերել:

86. Աստղաբաշխական տվյալները չեն հաստատում այս վկայությունը, որոնց համաձայն արևը 1054 թվին խավարել է փետրվարի 17-ին և օգոստոսի 12-ին («Canon der Finsternisse», էջ 272): Սխալ է վկայության այն մասը, որ իբր 1054 թվի սեպտեմբերի 1-ը չորեքշաբթի է: Իրականում այն ուրբաթ է:

87. Համաձայն աստղաբաշխական տվյալների արևի խավարումը տեղի է ունեցել 1699 թվի սեպտեմբերի 23-ին հինգշաբթի: Բայց եթե հաստատ է բնագրի սեպտեմբերի 13-ը, ապա անհրաժեշտ է տարեթիվը ուղղել 1700, այդ գեպքում սեպտեմբերի 13-ը կլինի երեքշաբթի (հմտ. «Canon der Finsternisse» էջ 278):

88. Տե՛ս և հմտ. ՄԺ, 1, էջ 198, 199, ծանոթ. 39, վերևում էջ 395:

89. Սրա մասին մի այլ վկայություն էլ տե՛ս ՄԺ, 1, էջ 289:

90. Ներսես Սեբաստացի, Սսի կաթողիկոս՝ Մի ժամանակագիր, սրա մասը նշում է 1635 թ. (ՄԺ, 1, էջ 203, 204, ծանոթ. 1):

91. Այնուհետև հաջորդում է հետևյալ հատվածը. «Վաւէրական, որ է մատանի, փալուի քովն է, սանճախ և զաղ գեղ շաքարլուն»:

92. Իմա, Ստուպ ղյուղը, որը գտնվել է Ճղնայից մի փոքր հյուսիս:

93. Այսինքն 1719 թ. հունվարի 4-ի լույս 5-ի զիշերը:

94. Այս բառը կարդացել ենք ենթադրաբար, պարզ դրված չլինելու պատճառով: Հեղինակը երևի ուղղում է ասել եկեղեցու դուռը՝ բակում, շատերին վերավորեցին:

95. Իմա փխրուտ, փառակայից արևմուտք, Նախիջևանի ճանապարհի վրա:

96. Սրա մասին բավական մանրամասն տե՛ս Հով. Սեբաստացու մոտ («Դիւան», գիրք Ժ, էջ 403—404):

97. Առավել մանրամասն տե՛ս նույն հեղինակի մոտ (նույն տեղում, էջ 400—408):

98. Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 408—416:

99. Սեբաստիայում է:

100. Բնագրում գտնվում է 1801 թվի մի աննշան վկայություն, որը չվերցրինք:

101. Վերկին սով եղած բառերը նշում են, որ 1758 թվից առաջ դարձյալ սով է եղել: Այդ սովի մասին տե՛ս Հակոբ Տիվրիկցու տարեգրությունը, վերևում, էջ 450:

102. Հաջորդ բառն անընթեռնելի է:

103. Իբ մի այլ հիշատակագրության մեջ Հ. Արզումանյան իրեն համարում է Շնոր Նախիջևանայ հիմնադիր, «աշխատաւորս նորաշէն քաղաքիս Նախջևանայ» (ՁԵ2705, էջ 487ա):

104. Բնագիրն այստեղ ընդհատվում է:

105. Այնուհետև բնագրում երկու աննշան վկայություն XIX դարին վերաբերվելու պատճառով բաց թողնինք:

106. Տե՛ս և հմտ. վերևում, էջ 518:

107. Տե՛ս ներքևում, էջ 585, ծանոթ. 30:

108. Այս մասում բնագիրն աղճատված է: Ս. Անեցու ժամանակագրության շարունակողը գրում է. «Ի թվին ՊԾԲ դարձաւ յարեւելս յԱղուանից և շինեաց քաղաք մի Բազադայ անուն, և յաւուրս տօնի չրեշտակապետացն եկն ձիւն սաստիկ ի նոր քաղաքն և սպան ի շինողացն ԴՌ (4000) անձինք, և այն ամենայն ի զինուորացն էին» (էջ 172): Այս հատվածում միտքը արդեն պարզ է:

109. Այս վայրի մասին հիշում է նաև Մ. Ուռհայեցին. «Արգ՝ զսա (սելջուկ Բարկիարուխի քեռին, Իսմայիլ ամիրան—Վ. Հ.) կացուցաներ Պարկիարուխն (Ռուկն—աղ-գին Աբուլ-Մուզաֆֆար Բարկիարուխ, իշխել է 1094—1104 թթ.—Վ. Հ.) զտէր Դրուց աշխարհին.....» (էջ 247): Իսկ Ս. Անեցու մոտ «Դրուց աշխարհի» ասելը հասկացվում է հարսի շրջանը կամ պատմական Վանանգը (էջ 105): Եվ իսկապես, վրացերեն «կարի» նշանակում է «Դրուց». հարս անվան ստուգաբանությունը, միջնադարում, վրացիները տալիս էին այդպես: Ըստ երևույթին, հայ հեղինակներն իր ժամանակի վրացական ստուգաբանությունը թարգմանել են հայերեն և հարսը (պատմական Վանանգը) կոչել «Դրուց աշխարհ»:

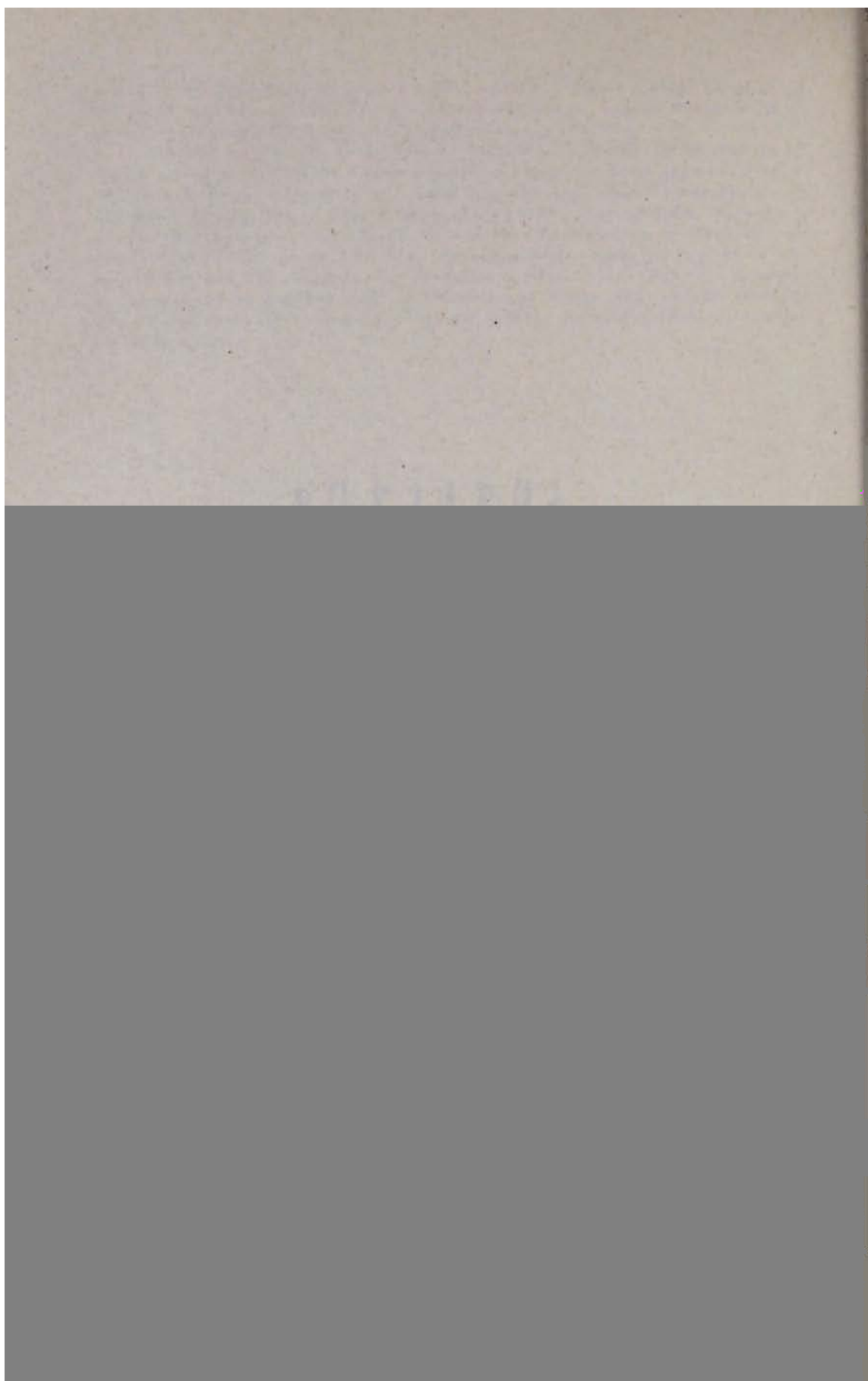
110. Կարապետ Ա. Կեզեցին կաթողիկոս է եղել 1393—1404 թվերին և հաջորդել է Թեոդորոս Բ Կիլիկեցուն, որին սպանեցին 1392 թ. («Աղգապատում», էջ 1990), ուստի մեզ անհասկանալի է մնում, երբ Կարապետ Ա. Կեզեցուն որպես նախորդ այստեղ նշվում է Դիոսկորոսը: Ս. Անեցու ժամանակագրության շարունակություն մեջ գտնում ենք նման մի հատված, սակայն Դիոսկորոսի փոխարեն այնտեղ հանդիպում ենք Թեոդորոս անվան.

«ՌԾՂԵ Ի ՊԵՐ ԹՎԻՆ ՂԱԷՐ ԹԷՈՂՈՐՈՍ Ի ՍԻՍ ՍԱԿԱՆԻՆ, Ե ՆՍԱՍԻ Ի ՄԵՂԻ ՆՈՐԱ ԲՈՒԿԻԿ
ԿԱՐԱՊԵՍԻՆ ՄԱՍ ԺԲ» (էջ 172); ՄԵՐ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԵՂ ԽՈՍՔԻՆ ՄԵՂՈՐՔ ԹԷՈՂՈՐՈՍ ԿԻԼԻ-
ԿԵՑՈՒՆ ՆԻ ՎԵՐԱՐԵՐՈՒՄ Ե ԴԻՈՍԿՈՐՈՍԸ ՎԵՐՂԻՆԻՍ ԵՐԿՐՈՐԳ ԱՆՈՒՆՆ Է:

111. ՏԵ՛Ս Ե ԿԱՄԱ. Մ. ՈՒՈԿԱՅԵՑԻ, ԷՂ 229—230; Ս. ԱՆԵՑԻ, ԷՂ 118; ԲՆԱՂՐԻ ՀԻ
ՍԿԻՂՐՆ ՂՐՂԱՆԻ Շ (500)-ԵԿԻՆՆՆ ԿՐԱՄԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՒՈՂԳ ՆԷ: ԱՎԵԼԻ ՀԻՂՄ ԵՆ Մ. ՈՒՈ-
ԿԱՅԵՑՈՒ Ե Ս. ԱՆԵՑՈՒ ԿԱՂՈՐԳՈՒՑԻԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ ԱՅՂ ՂԵՊԵՐԸ ՆՂՈՒՄ ԵՆ ԱՈՒՂԻՆԸ՝ ԿԱՅՈՑ
ՇԼԳ ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱԿ, ԻՍԿ Ս. ԱՆԵՑԻՆ ԿԱՅՈՑ ՇԼԱ ԹՎԱԿԱՆԻ ՂԱՐՔՈՒՄ: ԵՐԿՈՒ ԿԵՂԻՆԱԿՆ Է՛
ՎԻՄԺՄԱՆԱԿ ԱՎԵԼԱՑՆՈՒՄ ԵՆ. «ՅԱՅՄ ժԱՄԱՆԱԿԻՍ» (Մ. ՈՒՈԿԱՅԵՑԻ, ԷՂ 229) Ե ՀԻ ՍՈՅՆ
ժԱՄԱՆԱԿԻՍ» (Ս. ԱՆԵՑԻ, ԷՂ 118) ԿՐԱՄԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ ՆԵՆ ՆՂԱՆԱԿՈՒՄ ԱՆ-
ՊԱՅՄԱՆ ՇԼԳ ԿԱՄ ՇԼԱ, ԱՅԼ ԱՅՂ ժԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ, ԹԵՐԵՍ «ՇԼԲ» ԹՎԻՆ: ԵՒ ԽԿԱՊԵՍ,
ՄՈՒՄԱՐԱԿԱՆ ՂՐՂԱՆԸ ԿԱՂՎՎԱԺ Է 532 (ՇԼԲ) ՄԱՐՈՒՑ: ՈՒՍՈՒ ՎԵՐ ԲՆԱՂՐԻ «Շ-ԵԿԻՆՆ»
ՊԵՍՔ Է ԱՎԵԼԱՑՆԵԼ «ԼԲ»: ՈՐՊԵՍՂԻ «ԻՍԿԻՂՐՆ ՂՐՂԱՆԻ» ԿՐԱՄԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՄԱՊԱ-
ՄԱՍԻՍԻՆ «ՇԼԲ»-ԻՆ:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ .

ՀԱԿՈՐ ԿԱՐՆԵՑԻ

«ՏԵՂԱԳԻՐ ՎԵՐԻՆ ՀԱՅՈՑ»¹

Հսկոր Կարնեցին XVII դարի մատենագիր է: Նրա գրչին են պատկանում ժամանակագրությունը, հոր՝ Գեորգի կենսագրությունը², առաջարկվող «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատությունը և Կարինի վանքերից մեկի 1653 թվի կողոպուտի պատմությունը³:

Հեղինակի մասին կենսագրական առանձին տվյալներ գտնում ենք վերևում նշված նրա աշխատություններում: Այդ տեղեկությունները հարըստացնելու, մեզ անծանոթ, նոր փաստեր հայտնաբերելու նպատակով ստուգեցինք Մատենադարանում պահվող, 1630—1680 թվերին Կարինում ընդօրինակված երեք տասնյակից ավել ձեռագրերի հիշատակարանները, բայց մեր այդ որոնումներն իզուր անցան:

Մեզ հասած կենսագրական տվյալների համաձայն Հակոբը ծնվել է Կարինում, 1618 թ. վետրվարին⁴: Նա հանդիսացել է Գեորգ և Մանանա ծնողների կրտսեր որդին: Նրա հայրը Կարինի ավագերեցն էր: Հակոբն ունեցել է երկու եղբայր՝ Մելքոն և Մաղաքիա անուններով, որոնցից առաջինը «Շեղե... յոյժ վաճառական և անուանի քերվանպաշի և խոճայ»⁵, իսկ երկրորդը՝ «Մաղաքիան ընդ նմա»⁶: Նշանակում է սրանք եղել են վաճառականությամբ զբաղվող, առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչներ: Ինքը, հեղինակն իրեն նվիրել է եկեղեցական և մատենագրական գործունեության: Հակոբի ուսման տեղություն և նրա ուսուցիչներին մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Այս աշխատության մեջ, խոսելով Սսի Մինաս (նույն ինքը Քաջախ) կաթողիկոսի մասին, նա գրում է, որ նրան Կարինում «տեսաք աչօք մերովք և լուաք զդաս և զքարոզութիւննորա»⁷: Իսկ հոր կենսագրականի մեջ նա իր մասին գրում է, որ ստացել է ժամանակի աստվածաբանական բարձր կրթությունը⁸ և քաջ ծանոթ է եղել հայկական մատենագրությանը: Հակոբը 1641 թվին, Նշմիածնում, Փիլիպոս Աղբակեցու կողմից ձեռնադրվում է քահանա⁹ և վերադառնալով Կարին «եղեն (հեղի-

¹ Կ. Կոստանյանցի հրատարակությունից արդեն հայտնի դարձած այս վերնագիրը նպատակահարմար գտանք այստեղ բերել նույնությամբ:

² Այս երկու աշխատությունը հրատարակվեց 1951 թ., տես ՄԺ, 1, էջ 237—251:

³ Վերջին երկու աշխատությունը հրատարակեց բանասեր Կ. Կոստանյանցը «Տեղագիր Վերին Հայոց» խորագրով, Վաղարշապատ, 1903:

⁴ ՄԺ, 1, էջ 240:

⁵ Նույն տեղում, էջ 248:

⁶ Նույն տեղում, էջ 248:

⁷ Տե՛ս ներքևում, էջ 551:

⁸ ՄԺ, 1, էջ 248:

⁹ Նույն տեղում, էջ 242, 248:

նակը և ոմն Սուքիասը) ժամասացք ի դէմ հօրն իւրեանց Գէորգաս¹։ Այնուհետև Հակոբի կյանքից մեզ ոչինչ հայտնի չէ։ Միայն միջանկյալ մի վկայութիւնից իմանում ենք, որ տակավին 1662 թվին, նա եղել է Կարինի վանքերից մեկում քահանայ։ Թե որքան է տևել Հակոբի կյանքը, նույնպես չգիտենք, թեև հայտնի է, որ նա իր ժամանակագրութեան մեջ խոսում է 1672 թ. մի դեպքի մասին²։

Այս աշխատութիւնը, ինչպես և Կարինի եկեղեցիներից մեկի կողմաւորի պատմութիւնը որ առաջին անգամ հրատարակել է Կոստանյանցը, հեղինակը գրել է եղբոր՝ Մաղաքիայի և ուրիշների խնդրանք³։ Կոստանյանցն իր ձեռքի տակ եղած ընագրի մասին, ծանոթագրութիւններից մեկում, հետևյալն է գրում. «Մեր սեփական մատենադարանի կորստյուն մատնված ձեռագիրներից մեկն էր «Վարք ս. Յովհաննու Ոսկեբերանի»։ Նորա վերջում այլ գրչով կցված էր սույն նկարագիրը, որ բառացի արտագրել ենք՝ բացառութեամբ մի քանի երեսների, որոնք իբրև շատ ծանոթ նյութի կրկնութիւն՝ այն ժամանակ ըաց թողինք։ Վերնագիրը «Բանս է դժբերին Հայոց ի Յակոբ երիցուէ» կցված էր անմիջապես վերջին հիշատակարանին, որը գրել էր 1438 թվին Օգսենտ արքայան. գրչութիւնների տարբերութիւնը ցույց է տալիս, որ այլ ոմն է գրել այդ շարահարուրթիւնը, որը նյութով էլ տարբեր է⁴։

Հայկական ՍՍԻ Մինիստրների Սովետին կից Ձեռագրատանը (Մատենադարան) պահվում են այս աշխատութեան չորս տարբեր ընդօրինակութիւններ հետևյալ ձեռագրերում՝ №№ 4542 (A, էջ 1ա—38բ), 8184 (B, էջ 13ա—48բ), 2995 (B, էջ 112բ—128ա), 6483 (Г, էջ 255ա—278ա), որոնք ժամանակագրական տեսակետից ունեն այսպիսի հնութիւն՝ A-ն ընթերցանակվել է 1826 թվին, 1756 թվի մի ընթերցանակութիւնից⁵, B-ն՝ XVII դարի վերջին կամ XVIII դարում, B-ն՝ 1752 թվին⁶, իսկ Г-ն՝ 1757 թվին⁷։

Վերևում նշված ե Կ. Կոստանյանցի հրատարակած (D) տարբերակների մանրագինն համեմատութիւնը ցույց տվեց, որ B և B տարբերակները պատկանում են մի խմբի, իսկ Г և D-ն մի այլ, որ նրանց բոլորի նկատ-

¹ ՄԺ, 1, էջ 248։

² Տե՛ս ներքևում, էջ 568։ Մատենադարանի № 6972 ձեռագրի 1666 թ. հիշատակարանում Մամուկի գրիչը գրում է. «Գրեցաւ... ի քաղաքն Կարն... և առաջնորդ սուրբ ուխտիս Սարգիս վարդապետ և տեղապահ սորին քաջ և իմաստասէրք Յակոբ բարունապետն և Պետրոս վարդապետ...» էջ 237բ։

Կարծում ենք խոսքն այստեղ վերաբերում է Հակոբ Կարնեցուն։ Եթե ճիշտ է այս, նշանակում է վերջինս 1666 թվին եղել է Մուսուրկու վանքի առաջնորդի տեղապահ։

³ ՄԺ, 1, էջ 243։

⁴ Մատենադարանի № 6485 ձեռագրի հիշատակարանից, որը Հակոբ Կարնեցու ինքնագիրն է, պարզվում է, որ նա երիտասարդ հասակում գրագիր էր նաև ձեռագրեր ընթերցանակելով, որի մասին գրում է. «...զտառապետի ծրոյս զանպիտան Յակոբս, որ եմ մեղաք ի լի և եմ Արզրումցի թվին ՌՁԸ (1639) գրեցի ի գուռն սուրբ Աստուածածնի, որք հանգիպիք այսմ գրգի իմաստութեան ժողովողի կարգալով կամ արիւնակի յիշման առէք զիս ի կարգի, լի և առատ տուք զողորմի ընդ նմին և զհայրն իմ՝ զտէր Գէորգն, զի յոյժ առաւել սեր ունէր այս գրոցս խնդրեաց և ես գրեցի և դուք յիշե՛ք յիշեալ լիջե՛ք ի Քրիստոսէ. ամէն» (154բ)։

⁵ Հակոբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 62, ծանոթ 1։

⁶ № 4542, էջ 35ա։

⁷ № 2995, էջ 130ա։

⁸ № 6483, էջ 275ա։

րամբ էլ Ա տարբերակն ունի բավական զգալի շեղումներ: Այս բանն ավելի վաղ նկատել էր բանասեր Դալուստ Տեր-Մկրտչյանը, որը № 4542 (Ա տարբերակի) ձեռագրի առաջին էջին կից փակցված թերթիկում գրել է. «Կազմել տալ ե յավ պահել, ունի կարևոր ընթերցվածներ»:

Տարբերակների ուշագիշտ համեմատությունը ցույց տվեց մի շարք հետաքրքիր փաստեր, նախ Ա-ի նկատմամբ մնացած տարբերակներն ունեն խմբագրման հետքեր, օրինակ՝

Ա տարբերակ

1. էջ 550 «Ունի բազում գիւղս, ծագկաւէտ և խոտալիւր, մինչև հասանէի Խորդունեաց ձորն և երկիրն Հանդերձու է զիւղի բազում և բնակութիւն է Հայոց և Քրդաց, եայլան լի խոտով»:

2. էջ 553 «և ունի բերթ մի պարսպաւոր և անտիկ ի վերայ բարձրաբերձ վիմի հաստատեալ, որ այժմ Բաբերթ ասեն Բաղաբին այն»:

3. էջ 570 «Աստուծով ամենայն բարութեամբ լի, ծառոց պտուղքն զանազան և անբիւ, խնձոր և տանձ, ծիրան և դեղձ, նուռ և սերկիսի, դամոն և խաղող օտաւ է ի շուկաներն լի մինչև ի Հայոց Զատիկն, եւ ձիթապտուղ, շապալութ, քնկուզ և կաղին, արմաւ և նուշ, մեղրսպուս և սեղ, փօսաւ և դղնուղ և չամիչ անթիւ ի Լրանալ ամին ի սպառ ոչ պակասի»:

Հրատարակություն

1. էջ 9—10 «Եւ ունի գիւղս բազումս ծագկաւէտ և խոտալիւր, մինչև հասանէի Խորձունեաց ձորն և երկիր. և բնակութիւն է Հայոց և Քրդաց յեայլանի»:

2. էջ 15 «Եւ ունի բերթ մի պարսպաւոր անտիկ ի վերայ բարձրաբերձ վիմի հաստատեալ, որ այժմ Բաբերթ ասեն»:

3. էջ 39. «Ամենայն կողմանէ բարութեամբ լի է. ծառոց պտուղն՝ խնձոր և տանձ և խաղող շուկաներն ի լի մինչև ի Հայոց Զատիկն. ձիթապտուղ, շապալութ, կաղին և չամիչ անթիւ, արմաւ և նուշ ի բոլոր տարիս»:

Երկրորդ՝ Ա տարբերակում կան առանձին հատվածներ, որոնք չենք գտնում մնացած տարբերակներում. օրինակ, նախքան Կարինի վանքերի մասին գրելը հեղինակը համառոտակի թվարկում է վանքերը և ուխտատեղիները, ապա նոր պատմում նրանց մասին, այս օրինակը եզակի չէ:

Երրորդ՝ հրատարակության տարբերակն ունի մի շարք անունների անճշտություններ. օրինակ, ոչ թե Ուլեթ, այլ Կուլեթ, ոչ թե Ողկ, այլ Ողկ (Օղկ=էօք) և այլն:

Վերևում բերված, այնպես էլ մնացած փաստերը, որոնք չենք նշում, հավաստում են մեր ասածը: Ի դեպ, անհրաժեշտ է նշել, որ Ա տարբերակը ևս դերձ չէ առանձին բառերի բացահայտ անճշտություններից, որոնք հրատարակության բնագրում ուղղեցինք՝ մյուս տարբերակների օգնությամբ:

Տարբերակներից և ոչ մեկը չունի այն վերնագիրը, որը բերված է Կ. Կոստանյանցի հրատարակության մեջ, Լստ երևույթին, հրատարակության բնագրի խորագիրն ավելացվել է հետագայում, ուրիշի կողմից, հավանաբար ձեռագրի սկզբից թերթ կորչելու պատճառով, որովհետև այստեղ բացակայում է Կարինի հիմնադրման հանգամանքները, որոնք քաղված են Մ. Խորենացուց և հանդիսանում է այս աշխատության ներածականը: Աշխատության խորագիրը, որը գրել է Հակոբ Կարնեցին, այս է. «Շինուած Կարնոյ քաղաքի, որ կոչեցաւ Թէուդուպօլիս, որ այժմ Արզրում վերաձայնիլալ կոչի»:

Այս աշխատության նյութը միայն Ե և Ե տարբերակներում է շարադրված մի շարք կոնկրետ ենթավերնագրերի տակ, որոնք գտնվում են ձե-

սաղրերի ներքևի լուսանցքներում. օրինակ՝ «Վասն Կարնոյ քաղաքին», «Վասն Կարնոյ քաղաքին և գաւառաց նորին», «Վասն շրջակա Թէոդուպօլսին», «Վասն շրջակա գաւառացն և բերթորէիցն Թէոդուպօլսի», «Վասն Թէոդուպօլսի սրբատաշ ըբերթին» և այլն: Այս ենթավերնագրերն անցնում են մեկ ասանյակից:

«Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատությունը թեև զուտ պատմական նյութեր պարունակող երկերի թվին չի պատկանում, սակայն բովանդակում է մի շարք այնպիսի տվյալներ, որոնք վերաբերում են ոչ միայն Կարինին և նրա շրջակայքին, այլև Օսմանյան Թուրքիայի վարած ավերիչ ասպատակություններին և պատերազմներին: Աշխատության բուն նյութը պատմական Հայաստանի «աշխարհներից» մեկի՝ Բարձր Հայքի աշխարհագրական, տնտեսական բնութագրման, ժողովրդի զբաղմունքի մասին է և աղագրական հետաքրքիր նյութեր է պարունակում: Հեղինակն առանձին առանձին, հերթականությամբ, խոսում է Կարինի կուսակալության մեջ մտնող 23 գավառների մասին: Այնուհետև, նա չի մոռանում խոսել վանքերի, եկեղեցիների մասին, պատմելով սրանց ոչ միայն XVII դարի վիճակը, այլև հիմնադրման ավանդական պատմությունները, ինչպես նաև Բարձր Հայքից սկիզբ առնող գետերի և սրանց ընթացքի մասին:

Հետաքրքիր են այն նյութերը, որոնք վերաբերում են ոչ միայն Օսմանյան Թուրքիայի վարած բռնակալական քաղաքականությանը հայերի, վրացիների նկատմամբ, այլև կայսրության ծանր լծի տակ կեղեքվող, աշխատավոր ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների, թուրքերի հաշտ ու խաղաղ, դրացիական վոխհարաբերությանը և կյանքին: Վերջին տվյալները, մի ավելորդ անգամ հաստատում են այն ճշմարտությունը, որ տարբեր ժողովուրդների՝ աշխատավորության անդորր խանգարելը, նրանց իրար դեմ գրգռելը կատարվում էր իշխողների նեղ դասակարգային շահերից ելնելով:

Հեղինակն աշխատության հիմնական մասը նվիրել է իր տեսածի և գիացածի նկարագրությանը, թեև չի խորշել պատմական և առանձին այլ հարցերի կապակցությամբ իր նախորդ մատենագիրներին կամ ուրիշ հեղինակություններին դիմելուն: Իր օգտագործած աղբյուրների մի մասը նա հանվանե հիշում է, օրինակ՝ Արիստոտելին, Մ. Խորենացուն, Ն. Շնորհալուն, Կ. Գանձակեցուն, Հ. Թլկուրացուն, Աստվածաշունչը և այլն, մյուս դեպքերում նա չի հիշում նրանց անունը. օրինակ՝ Ագաթանգեղոս, Փ. Բուզանդ և այլն:

Թե երբ է գրել հեղինակն այս աշխատությունը, հայտնի չէ, սակայն աշխատության մեջ բերված փաստերի ուշագիւր քննումը հնարավորություն տվեց մեզ պարզել նաև այդ խնդիրը: Այդ փաստերի քննությունը, որը կատարված է բնագրին առնթեր ծանոթագրություններից մեկում (27), ցույց տվեց այս աշխատությունը գրելու ճշգրիտ ժամանակը՝ 1668 թ.:

Աշխատությունը Հակոբ Կարնեցին գրել է ջերմ շնչով, պարզ և անմիջական, առանց ճոռոմաբանությունների, այն կարդացվում է մեծ հետաքրքրությամբ, լեզուն ժամանակի գրաբարն է, գերծ բարբառային խառնուրդից:

Ինչպես ասվեց, Հակոբ Կարնեցին քահանա էր և Կարինի ավագերեց Գեորգի որդին, իսկ եղբայրները եղել են խոշոր վաճառականներ: Այստեղից էլ պարզ է դառնում հեղինակի սոցիալական վիճակը և նրա հետաքրքրու-

թյան բնագավառը, Լինելով բարձր խավերին մոտիկ մի անձնավորություն, հեղինակը հրճվանքով է պատմում մասնավորապես վաճառականների հարստությունը եւ նրանց առևտրական աշխույժ գործունեությունը մասին: Կարինի հայ վաճառականների մասին նա գրում է. «Եւ ի վաճառականացն ի Դ (4) կողմանց ազդէս Հայոց անթիւ կան նստեալ տարին ըոլոր ըովանդակ ի դնել և ի ծախել՝ ի փառչայ և ապրշում, ցեղ ու ցեղ ղումաշ և զանազան չուխայ, կտաւէղէն և քթան, անթիւ և ըազում ջաւահիր քար, ալմաս և եայղութն, լալ և զմրութն, սամուր և վարշաղ և ամենայն մազեղէն ի ըոլոր տարին յայտնի դնեն և վաճառեն...»¹:

Բարձր Հայքի տարրերը գավառների բնական հարստությունների և տնտեսական վիճակի մասին խոսելիս, հեղինակը գրում է, որ գյուղերն առատ են անասուններով, կաթնամթերքներով, իսկ դաշտերը՝ հացահատիկներով, մրգաշատ այգիներով և այլ բարիքներով, սակայն նրա տեսագաշտից վրիպել է հայ աշխատավոր գյուղացու վիճակը, այն դասակարգի, որի «վրա էր ծանրանում հասարակության շերտերի ամբողջ կառուցվածքը՝ իշխանները, պաշտոնյաները, ազնվականությունը, քահանաները, պատրիկները և քաղաքացիները: ...ամենուրեք նրա հետ վարվում էին իբրև մի առարկայի հետ, իբրև մի բեռնատար կենդանու հետ և նույնիսկ ավելի վատթար ձևով»²:

Ահա թե ինչու, ակամա հեգնանք է առաջացնում հեղինակի «ամենայն արանց աթլաս և ծիրանի» ու նման ասույթները: Ճիշտ է, որ Բարձր Հայքի գավառների հողը բերրի էր և աշխատավոր գյուղացին աճեցնում էր առատ բերք, թեև հեղինակի համար փուլթ չէ, թե դրանք վերջին հաշվով ով էր վայելում: Ուրիշ հեղինակների օրինակով՝ Հակոբ Կարնեցին ևս անդրադառնում է Օսմանյան Թուրքիայի կենտրոնական և տեղական իշխանությունների հարկային ծանր քաղաքականությունը, որն ստիպեց վրացիների մի մասին դավանափոխ լինել: Ահա թե ինչպես է բնութագրում նա թուրքական բարբարոս ռեժիմը. «Զի ցեղ ու ցեղ և ազգի-ազգի սուտ պատճառաւս հարկապահանջութիւնն և կեղեքելն անասելի է և անպատմելի և անողորմ տուգան առնուլն ի քրիստոնէից, զի ինձ այսպէս թվի, թէ Դանիէլի գլուխ [է, 19, 23] վասն սոցա մարգարէացաւ, վասն չորրորդ գազանին, թէ անեղ էր և զարմանալի, ուտէր և զմնացեալսն առ ոտն կոխէր»³:

Սակայն, այն դերի մասին, ինչ խաղացել են հայ շահագործող դասերը՝ աղաները, վաճառականները և եկեղեցականներն աշխատավորությանը շահագործելու խնդրում, նա լռում է:

Հեղինակը, հայրենասիրական զգացմունքով շարադրելով այս աշխատությունը և ցույց տալով իր հայրենիքի գեղեցկությունն ու հարստությունը, հանգում է քաղաքական եզրակացությունների՝ պաշտպան է կանգ-

¹ էջ 568:

² Ֆ. Էնգելս, Գերմանական գյուղացիական պատերազմը, Նրևան, 1934, էջ 42:

³ Տե՛ս Ուիլիամ Լեհայի, Ուղեգրութիւն (Հանգէս Ամսօրեայ, 1934 թ., Գ. Կամախեցի. Ժամանակագրութիւն, Նրեմիա Չելեպի, Օրագրութիւն, Նրուսաղէմ, 1930, Ա. Գավրիթեցի և ուրիշներ) Տե՛ս նաև Հ. Անասյանի «Թուրքական ախրապետությունը Հայաստանում XVII դարում» ուշագրավ հոգվածը (Հայկական ՍՍՌ ԳԱ-ի Հասարակական գիտությունների բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1951 թ., № 5, էջ 51—60):

⁴ Տե՛ս ներքում, էջ 563:

նում, ֆեոդալական կենտրոնաձիգ միապետության գաղափարները: Խոսելով Օսմանյան Թուրքիայի ռազմա-ֆեոդալական կենտրոնաձիգ կարգերի մասին, որոնք ապահովեցին Թուրքիայի հաջողություններն ուրիշ ժողովուրդներին նվաճելու գործում, ավելացնում է. «Ոչ թէ գովելով պատմեմ զայս, այլ աւաղելով ե արտասուելով գրեմ, յիշելով զսոպո և զրիտ զանկարք և զանվարք զօրացն Հայոց, որ անհնազանդք եղեն առաքելաց ե հայրապետաց ես թագաւորաց և իշխանաց, զի արտուղի գնացին և անրարտաւան շաղուք շրջեցան մինչ որ անրարկանելին Աստուած խեթիւ հայեցաւ և ներողութեամբն Աստուծոյ թագաւորեցին սոքայ»¹:

Հեղինակի այս միտքը պատահական չէ, նա արտահայտել է XVII դարի հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչների իդեալը, որովհետև Կարինը հանդիսանում էր վաճառականների գործունեության խոշոր կենտրոններից մեկը, իսկ հեղինակը սոցիալական այս միջավայրի ծնունդ:

Այս աշխատության Կ. Կոստանյանցի հրատարակությունն ավարտվում է հետևյալ երկարաշունչ խորագիրը կրող գլխով. «Դարձեալ պատմութիւնս այս ի վերայ Կարնոյ քաղաքիս Միարան սուրբ Աստուածածնի եկեղեցոյս է, զորոյ հրաշս և պատմութիւնս և զօրութեան շնորս ի մարդիկք յարադահաս ըաղմաց հասեալ է, որոց և մինն ի ըաղմաց ասասցուք փոքր ի շատէ, զորս տեսաք աչօք մերս»²:

Կ. Կոստանյանցն այս պատմությունը համարել է «Տեղագիր Վերին Հայոց» աշխատության անբաժանելի մասը և վերջին գլուխը: Սակայն, եղած փաստերի ուշագիւր զննումը մեզ բերեց այն համոզման, որ այդ գլուխը ոչ մի կապ չունի Հակոբ Կարնեցու «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատության հետ և այն, թեև գրել է Հակոբ Կարնեցին, առանձին և ինքնուրույն մի փոքրիկ պատմություն է³, որը վերաբերում է 1653 թ. Կարինի Միարան ս. Աստվածածնի եկեղեցու իրերը գողանալու հանգամանքներին, գողերի հայտնաբերմանն ու պատժելուն:

Այդ բանում համոզվելու համար մատնացույց կանենք հետևյալ փաստերը. նախ «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատությունը բացի բուն նյութից ունի ներածական և վերջաբան: Վերջաբանում հեղինակը գրում է. «Բայց գիտեմ, զի պատմութիւնս պարսաւելի է իմաստնոցն, բայց խնդրեմ ազատ առնել զմեղ ի բամբասանաց և կամ զթերին լնուլ, քանզի յոյժ խնդրեաց հարազատ եղբայրն իմ Մաղաքեայ և քահանայքն և սարկաւագունքն մեր յոյժ թախանձեցին և ես զխնդիրս նոցա կատարեցի...»⁴:

Մեջբերված և ընդգծված հատվածը ցույց է տալիս, որ «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատությունը սրանով ավարտվում է, որովհետև հեղինակն իզուր չէր գրի «ես զխնդիրս նոցա կատարեցի»:

Երկրորդ՝ Միարան ս. Աստվածածնի եկեղեցու թալանի պատմության վերջում հեղինակը գրում է. «Բայց ի մէջ եղբարցն քահանայական դա-

¹ Տե՛ս ներքևում, էջ 562—563:

² Տե՛ս էջ 53—54:

³ Մատենադարանի գիտ. աշխատակից Ս. Լալաֆարյանը ևս, որը մասնակցել է պատմական նյութեր պարունակող ձեռագրերի բերլիոգրաֆիան կաղմելու աշխատանքներին, բերլիոգրաֆիայում այդ աշխատությունը նշել է որպես Հակոբ Կարնեցու առանձին աշխատություն:

⁴ Տե՛ս ներքևում, էջ 582:

սուցն ես միայն էի զառաժեալ մեղօք տէր Գէորգի որդի Յակոբս, որ զայս փոքրիկ պատմութիւնս արարեալ գրեցի ի զգուշութիւն ապագայիցն եղբարցն մերոց՝¹։

Ինչպես դժվար չէ հետեցնել, հեղինակը հատուկ նպատակով, որպես առանձին դործ, դրել է այս պատմութիւնը։

Երրորդ՝ այս մասը վերևում նշված ձեռագրերից ունի միայն ԲԴ տարբերակը։

Վերջապես, այս պատմութիւնը ոչ մի կերպ չի շաղկապվում առաջարկվող աշխատութեան բովանդակած նյութի հետ։ Նկատի ունենալով վերևում ասածը, այս փոքրիկ պատմութիւնը չենք հրատարակում այստեղ²։

Այս աշխատութեան ընդարձակ հատվածը, որը վերաբերում է բյուզանդական կայսր Հերակլի դեպի Պարսկաստան կատարած արշավանքին, խաչափայտի զգեցումներին³, հրատարակութիւնից դուրս գցեցինք՝ առանձին կրօնական շնորհակալութեամբ պատճառով։ Սակայն մի քանի փոքրիկ հատվածներ, որոնք ունեն տեղագրական նկարագրութիւն, բերված են լինում։

Հակոբ Կարնեցու «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատութեան սույն հրատարակութեան համար հիմք ընդունեցինք Ա տարբերակը, իսկ փոփոխութեան տարբերակները գրեցինք տողատակ։ Հրատարակութեան բնագիրը չժանրաբեռնելու նպատակով անտեսեցինք ուղղագրական տարբերութիւնները, օրինակ «բերք», «ծով», «դամբարան», «խեթիւ», «ֆոանկ», «անառիք», «թե բերդ», «ծով», «դամբարան», «խեթիւ», «ֆոանկ», «անառիք» և այլն։

Ա տարբերակն ունի նաև ուղղագրական մի առանձնահատկութիւն, ուր «ւ» տառը շատ հաճախ գործածված է «վ»-ի փոխարեն, օրինակ «մինչև ի Կուկաս լեռն», «և ի ստորոտով լեռինն է երկիր մի մեծ», «և հուիտք բաղում ոչխարաց», «թէ Վրացու զաւակ է», «Վանայ ծովափն», «տարին բոլոր բուսնակ» և այլն։ Ընթերցանութիւնը հեշտացնելու նպատակով նման օրինակների մեջ կատարել ենք սրբագրութիւն և գործածել շեղագիր «վ» տառը, այսպես «մինչև ի Կուկաս լեռն», «և ի ստորոտով լեռինն է երկիր մի մեծ», «և հուիտք բաղում ոչխարաց», «թէ Վրացու զաւակ է», «Վանայ ծովափն», «տարին բոլոր բուսնակ» և այլն։

¹ «Տեղագիր Վերին Հայոց», էջ 60։

² Պատրաստում ենք «Մանր պատմութիւններ» ժողովածուն, ուր տեղ կգտնեն նման փոքրիկ բնագրերը։

³ Այդ մասին հեղինակը գրում է. «Երկատար ցրեալ կայ ի Կիրակոս պատմագիրն և այլ ուրեք»։ Կ. Գանձակեցու պատմութեան հրատարակութեան բնագրում վերհիշալ զեպքերի մասին գտնում ենք ընդամենը չորս տող (էջ 51)։ «Արարատ» ամսագրում (1888 թ., էջ 399—404) և «Պատմութիւն Շապուհի Բագրատունւոյ», (էջմիածին, 1921, էջ 6—16) աշխատութեան մեջ հանգիւում ենք Հերակլի Պարսկաստան կատարած արշավանքի, Հացունյաց խաչի պատմութեանը։ Վերջիններս, առաջարկվող բնագրի համապատասխան հատվածի հետ ունեն մի շարք շոշափելի կետեր, թեև չի կարելի ասել, թե հեղինակը միայն դրանցից է օգտվել։ Եվ որովհետև այս հարցերի լուսաբանումը մեղ համար առաջնահերթ և գիտական նշանակութիւն չունի, ուստի բավականացանք լոկ հիշատակութեամբ։

ՇԻՆՈՒԱԾ ԿԱՐՆՈՅ ՔԱՂԱՔԻՆ, ՈՐ ԿՈՉԵՑԱԻ ԹԵՌԻԴՈՒՊՈԼԻՍ, ՈՐ
ԱՅԺՄ ԱՐՁՐՈՒՄ՝ ՎԵՐԱՅՁԱՅՆԻԱԼ ԿՈՉԻ

1ա

Անատոլէ գօրաւարէ ընկալեալ զհրամանն արքունի, ի վայ-
սերէն Թէոդոսէ, եկեալ յաշխարհս մեր հաճի ի գաւառին Կարնոյ,
5 իրրեւ ի միջոցի շինեալ զքաղաքն արգաւանդահող շատ, ջուր
շատ և բերին վարկուցեալ զվայրս, ոչ կարի բացեայ ի տեղացն,
որ ծփրատա մասն ինչ բղխէին աղբիւրք ե հանդարտ գնացիւք
յուռուցեալք ծովանան մօրարեր երեւութիւք. յորում անբաւու-
թիւնք ձկանց ե զանազան հաւուց ճարակաւորաց, որոց ի ձվոց
10 և ի ձկանց միայն կերակրեալ լինէին բնակիչքն: Եւ զեղեր մօ-
րաին շամպ յոյժ և բազմութիւնն եղեգանց. և դաշ[տ]քն ունին
զթանձրութիւն խոտոց և շրջաբերութիւն սերմանաւոր խոտոց և
լերի[ն]քն լի են երէօք կճգարաշխօք և որոճանօք, նաև անա || - 1բ
սուկք պաճարս բաղումս ցուցանեն՝ մեծահասակք, քաջամար-
մինք և յորս ցուցանեն մեծահասակ գերութեան: Եւ առ ստորո-
ւօվ մի զեղեցկանիստ գտեալ լերինն բաղում աղբիւրք ականա-
կիտս ե մանուկս բղխեալ՝ ուն[դ] տեղադրեաց զքաղաքն, զորով
շրջափակեալ խոր փոսիւ անդնդալիւ հաստատեաց զհիմունս
պարսպին անտաշ վիմօք խորագունս, կրօվ զերեսս անդնդոց
20 վազեաց և ի վերա բարձրաբերձ աշտարակս ահագինս շինեաց,
յորոց զառաջինն Թէոդոս անուանեաց՝ ի պատիւ Թէոդոսի. և ի
նմանէ փոքրիկ ամրոցս ի բարձրաւանդակ տէղին և անդր շի-
նեաց աշտարակս ժառանգա[ւ]որս և հասոյց ընդ մեծ պարսպին
և իրրեւ զնաւացողիս, և առանց գոգաւոր խորշիւք, որք ընդդէմ
25 հային լերինն: Սմապէս և ընդդէմ դաշտին հիւսիսոյ: Իսկ ընդդէմ
յարևելից և արևմտից կանկնեաց աշտարակս բոլորաձև և այլ
հնարս հնարեաց, զի թէ || գայցեն թշնամիք և նեղեսց[ե]ն զքա-

2ա

1 Դ Շինուածք, ԵԴ Թէոդոպոլիս, Ե Թէոդոպոլիս: 1—27 տողը Դ չի: 2 Ե Արդու-
րում, ԵԵ վերայձայնիւ չի, Դ վերայձայնեալ յորջորջի: 3 Ե զօրավարէ, Դ զօրավարէ,
հրամանն: 4 Ե աշխարհս, Ե մեր և շրջեալ ընդ բազում կողմանս մեր հաճի: 5 Ե (արգա-
ւանդահող) շատ չի, շատաշուր: 6 Ե բերրի փխ. բերին, Դ բերեն, Ե ի բացեալ ի տեղացն,
Ե բացեալ, Դ ի բացեալ: 7 ԵԵ Երբատայ, Դ Երբատայ: 8 Ե յառաջացեալ փխ. յուռու-
ցեալք, ԵԴ յուռուցեալ: 9 ԵԵ յորոց: 10—11 ԵԴ մօրային: 11 ԵԵ բազմութիւն, Դ բազմու-
թիւնք, եղեգանց: 12 Ե քաջաբերութիւն փխ. շրջաբերութիւն, Ե պաղոց փխ. խոտոց: 13 Ե
վայրի երէնօք: 13—14 Ե զանասունք: 15 ԵԵ գիրութեան: 15—16 ԵԵԴ ստորոտով: 16 ԵԵԴ
լերինն գտեալ, Դ աղբիւրս: 16—17 Դ յազանակիտս: 18 Ե զհիմունս: 18 ԵԵԴ խորագոյնս,
Ե անդնոց: 22 Դ ամրոցս շինեաց, ԵԵԴ տեղին: 23 Ե մեծի: 26 Դ արևելից, ԵԵ յարևմտից,
ԵԵԴ բոլորաձևս: 27 ԵԵ դուցէ փխ. զի թէ:

- ղաքն և մուտ և ել ոչ տան առնել. արարին ներքնափոր ի միջոյ
քաղաքէն փորել ի ներքոյ գետնոյն խորագոյն շինել քարամբ և
գնացեալ էհաս ի մէջ գաշտին, ճաշո մի գնացք ի տէղին որ
ժողով ջրոցն է և շամպ յոյժ, կարող են բերել անասնոց խոտ և
5 այրելոյ եղէդ: Եւ ի միուս [կ]ողմն քաղաքին հարաւոյ ի կողմանն
նոյնպէս գետնափոր փակած մեծամեծ վիմօք մինչև ի լիառն, որ
կոչի Այծու պտկունք և [թէ] կարիք հասանիցին կարող են ձիօք
և հեծելօք մտանել ի քաղաքն առանց գիտելոյ թշնամիացն:
- Եւ վասն ջրոցն կարի գեղեցիկ է և վաելուջ է, զի ոչ ոք է ի
10 քաղաքին առանց ջրոյ, ոչ մեծատուն և ոչ աղքատ, ամենեքեան
ունին ջուրս անուշա, բերեալ երեսօք անգնգոց: Եւ այլ ջուրս ընդ
յուրով տեղիս ածեալ մտոյց անյայտ գնացիւք: Եւ ի վերա ջերմն
բղխեալ աղբերացն յարկս վիմափոր քարանց շինեալ և ի մէջ
քաղաք[ի]ն ապարանք և աշտարակք գեղ ընցկաշէնք և սրբա- 2բ
15 գործս, փողոցք և հրապարակք, սպանդանոցք և վաճառանոցք
սրբատեսիլս, եկեղեցիք բազումք գմբեթայարկք և հրաշալիք տե-
սօղացն: Եւ դրունք քաղաքին բարձրասեմ և լայնանիստ և կա-
տարեալ պարսպաւ վայելոյս և բուրքն ամենայն խոսրովայինք:
Եւ ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակի վայր մթերանոցս բազմա-
20 պատիկս շինեաց, Օգոստոսի անուանեաց՝ ի պատիւ Օգոստ[ոս]ի:
Եւ ելից զինու և պահապան գնտիւք զքաղաքն և անուանեսց
Թէոդուպօլիս, զի յիշատակաւ քաղաքին անմահ լիցի անունն¹:
- Արդ և ես նուաստ ոգի յետնեալս ի կարգէ քահանայից
Յակոր անուամբ, որ եմ ի բնիկ գեղեցկաշէն մայրաքաղաքէն
25 Թէոդուպօլսէս, որ այժմ գեր ի վերոյ և վարկիւնէ ժամանակս
և լի է ամենայն բարութեամբ: Կրկնաբանեցից զվայելչութիւն
սորա, զի սա է Վերին Հայք² և է արեւելք, և է շինեալ վասն
ամրութեան Հոռոմոց և Պարսից հրամանաւ մեծ կայսերն Ստան-
պօլայ Փոքուն Թէոդոսի, որ էր ազգաւ Ֆռանկ, վերակացութեամբ
30 սրբոց վարդապետացն մերոց փիլ[ի]սօփայիցն Դաւթի և Մով-
սէսի աշակերտացն Սահակայ ընդ Մեհարօպայ: Սկիզբն արասցուք 3ա
թելադրութեամբ հոգոյն սրբոյ քաղաքիս, որ բարձ[ր] է քան զա-
մենայն երկիր³ և ունի պատուական գաւառք և աւանք, բերդո-
րեայք ի Դ (4) կողմունսն, և իշխօղ է իշխան սորա բազում տե-
35 ղեաց. զոր պատմեցից կարգաւ:
- Նախ ի հարաւոյ կողմն են դաւառք գովելիք ի ձորն Լակզի

1 Դ արար: 1—22 տողը D չի: 2 BB շինեալ: 3 BB եհաս, BBΓ ճաշոյ, տեղին, BΓ ուր փխ. որ: 4 BB ջրոց: 5 BBΓ այրելու, BB միւս, Դ և միւս, BBΓ ի կողմանէն հա-
բաւոյ: 7 BB հասանիցին: 8 BBΓ թշնամեաց: 9 Դ ջրոց, A ջրորցն, BBΓ (վաելուջ) է չի:
11 B անուշ, Դ անոյշս, BB զերեսօք, ABB ըստ փխ. ընդ: 13 Դ յաղբերացն, վիմափորս,
BB՝ շինեաց: 14 Դ գեղեցիկք: 14—15 Դ սրբագործք: 16 B բազում: 19—20 BB բազմապա-
տիս: 23—25 տողը՝ Արդ և ես... Թէոդուպօլսէս A չի: 23 BB և չի, D արգ և չի: 24
D Յակովբ, B մայրաքաղաքէս: 25 D Թէոդուպօլսէս, A յաժմ, D այժմու, BΓ վարկեանէ,
B վայրկեանէ, D վարկեան, (ժամանակս) և չի: 26 D է լի: 28—29 BB Ըստամպօլայ, Դ
Ստամպօլայ, D Սաամբօլայ: 29 BB Թէոդոսէ: 30—31 BB Մովսէսի, Դ D Մովսէսի: 31 B
Սահակ, Մեհարօպայ, D Մեհրովպայ: 32 D հոգւոյն: 33—34 BD բերդորայք: 35 ABB զոր չի:

կոչեցեալ, ունի բազում դուզս, ծաղկաւէտ և խոտալիւր, մինչե
հասանէ ի Խորգունեաց ձորն, և երկիրն Հանգերձու, է գիւղք բա-
զումք և բնակութիւն է Հայոց և Քրդաց, եայլտն լի խոտով: Ե:
ուսնի Բ (2) աղտհանք ջրոյ, որք բազում տեղիս նոքա լնուն
5 աղով⁴, եղով, բնկուղով և մեղրով: Եւ անտի երկիրն Խորձունեաց,
բազում գիւղք և դաւառք, այգեստանօք և մրգաւէտ ծառօք զար-
դարեալ է, և ունի գիւղաքաղաք զԿեղի փոքր զղեակ մի, և է այժմ
սլարոնանիստ և կարի ախորժահայք վարդապետաց որրոց երա-
ժըշտականաց և բնակարան, դամբարան. և կայ վանք Բ (2),
10 այժմ միարանակեցաց տէղիք, մինն անուն սուրբ ॥ Կարապետին
և միունս՝ որրոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնին. և է անդ
գերեզման սրբոյն Խաթայ եպիսկոպոսին, որ պահպանութիւն է
յաշխարհին, որ այժմ Հակոտուն կոչեն: Եւ ելանէ երկաթ և գու-
լուլայ թօրի. և ունի սինօռ մինչե Բալու:

15 Եւ անտի է գաւառ մի գեղեցկաշէն յոյժ, պարոնանիստ,
խոտալիւր և ջրաւէտ, անասնօք և ոչխարօք լի և գեղերօք Հայոց,
որ այժմ Ղըզըլջան կոչեն:

Եւ ի արեւմտից կողմն ևն գաւառք զարմանալիք, Առաջինն
Հայք, որ այժմ Դերջան ասեն և ունի գիւղս բազումս Հայոց
20 բընակարան, և է երկիր դաշտաձև, հացալից, անասնօք, իւղօք
և մեղրօք ի լի. և ունի գուղաքաղաք զԲագաոթձ առ ափն Եփ-
րատա, և ունի վանս Բ (2), որ այժմ տեղի է միարանակեցաց,
մինն է անքոյթ ի բարձրաւանդակ տեղոյ, որոյ անունն Պըղընձա-
գոյն անապատ ասեն, և միունս է հիմնարկեալ ի սրբոյն Գրիգորէ
25 Լուսաւորչէ, եղեալ մասն ի սրբոյ Կարապետին և միունս՝ բարձրա-
գոյն եկէղեցին սուրբ ॥ Դաւիթ անուանեալ բարձրակառոյց խա-
չերով. և է գանձարան որրոց վարդապետաց ի պահպանութիւն
երկրին այն. և է անդ գերեզման սրբոյն Աթենաթորոսին. որ
յաւուրս Համբարձմանն ուխտ լինի և բազում ախաւածէտաց փա-
30 րատումն լինի շնորհօքն Քրիստոսի և սուրբ վկային նորա:

Եւ գընացեալ հասանէ երկիրն Յեկեղիաց դաշտաձև և լայ-
նանիստ և ունի գիւղք և աւանք բազում և ունի վանս ԻԴ (24),
գմբէթայարկք և հրաշուիք տեսողացն: Եւ է անդ դամբարան

1 ԴԸ և ունի, ԵՅԴԸ գիւղս բազում (ԴԸ բազումս): 2 Ը Խորձունեաց, Ե յերկիրն,
ԴԸ երկիր, Ը Հանգերձու է գիւղք բազումք չիւ: 2—3 ԵՅ բազում: 3 եայլտնի, ԵԸ յեայ-
լանի, ԵՅԴԸ լի խոտով չիւ: 4 Ը երկու, ԵՅԴԸ որ: 5 ԵՅ յերկիրն: 7 Ը մի չիւ: 9 Ե կա
վանս, Ե վանս, Ը երկու: 10 Ե տեղի, ԵՅ մէկն (Ե մեկն) յանուն սրբոյ Կարապետին է:
11 ԵՅ միւսն, Դ միւսն սուրբ, ԵՅ Մարիամու է, Աստուածածնին չիւ, Ը և միունս.....
Աստուածածնին չիւ: 12 ԵՅԴԸ եպիսկոպոսին սրբոյ Խաթայ (Ե Խաթայ, Դ Խաթայ): 13
ԵՅԴԸ աշխարհին, ԵՅ Հաքըստուն (Դ Հաքստուն, Ը Հանգստուն) փիւ. Հակոտուն: 13—14
ԵՅԴԸ գիւղուլայ: 14 ԵՅ մինչ ի Բալու, ԴԸ ի Բալու: 15 ԵՅԴԸ գեղեցիկ: 16 ԴԸ ի լի, ԵՅ
դեղորայք, Դ գեղօրեայք, Ը գեղօրայք: 18 Ը ի (արեւմտից) չիւ, ԵՅ յարեւմտից: 19 ԵՅ
Հարք փիւ. Հայք, ԵՅ բազում: 21 ԵՅԴԸ գիւղաքաղաք, ԴԸ յափն Եփրատայ, ԵՅ Եփրաթայ:
22 ԵՅԴԸ որ է այժմ տեղի: 23 Ը անփոյգ փիւ. անքոյթ, Դ տեղիք մինն է անքոյթ: 24
ԵՅԴԸ միւսն: 25 ԴԸ յուսաւորչէն, Ը ի (սրբոյ) չիւ, ԴԸ սրբոյն. ԵՅԴԸ միւս: 28
ԴԸ աշմիկ փիւ. այն, Դ Աթենաթորոսի, Ը Աթենադորոսի: 29 Ե ախաւածէտաց, Ե ախ-
աւածէտաց: 30 ԵՅ սուրբ չիւ, վկայի նորին: 31 ԵՅԴԸ Յեկեղեաց: 32 ԵԸ ի Դ փիւ. ԻԴ:
33 ԵՅ գրմպէթայարկք:

որրոց վարդապետացն Արիստակէսի և Մեծին Ներսէսի ի Թիւն
 աւանի. և է տեղիք չարչարանաց սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լու-
 սա[ւ]որչին, որ այժմ Տղայ Լուսաւորիչ կոչեն գեղին այնմիկ, զի
 անդ ետ Տրդատ երկոտասան չարչարանք սրբոյն Գրիգորի Բ(2)
 5 ամ. և յետ Բ(2) ամացն ապա ուղարկեաց ի Խոր Վիրապն, զի
 որպէս գրեալ կայ ի լիակատար պատմութեանն իւրում, Եւ ունի
 քաղաք մեծ Հայոց զԵղնկայ, որ լի է ամենայն բարութեամբ,
 բամպակօք, այգեստանօք և մրքարեր ծառօք: Եւ կայ ի մէջ քա-
 ղաքին այժմ Ե(5) Կեղեցի || քահանայիւք և ժողովրդեամբ լի:
 10 Եւ է դամբարան սրբոց վարդապետացն Յօհաննէս Պըլուզին, որ
 լուսաւորչի անձինքն է ասացեալ և Կիրակոս վարդապետին, որ
 լԱրեւելքն է ասացեալ, և Կեղեցի Լուկաս վարդապետին, որ
 զՀոսմայեցոց տումարն և այլ բազում ոտանա[ւ]որս է շարադրեալ
 և Կիլիկոյ Մինաս կաթողիկոսին, որ մականուամբ Քացախ կո-
 15 չիւր, զի աեսաք աչօք մերովք և լուաք զդաս և զքարոզութիւն
 նորա ի քաղաքս Արզրում, և գնացեալ Եղնկայ էառ վախճան
 ՌՁԱ (1632) թվին և եղեալ կայ ի դուռն սրբոյն Սարգիսի, հետ
 Մեծին Դա[ւ]կասու, որ յար և նման էր առաջին սրբոց հայրա-
 պետացն աստուածաբանութեամբ և սրբութեամբ լի: Եւ կայ ի
 20 վերոյ ճանապարհին վանք մի հռչակաւոր, որ Միա[ւ]որի ի սուրբ
 Կարապետ անուն, առ ստորոտով լեառն մեծի, որ Չարտախլու
 կոչեն, որ գնացեալ սինօռն հասանէ մինչև ի Շիպ Դարահիսարն,
 որ է Կողոնիայ:

Եւ անտի յառաջ գնացեալ ի միուս կողմն հասանէ յերկիրն
 25 Դարանդեաց, որ ունի գիւղք և աւանք և ունի բերդ ամուր և
 անսուրբ ի վերա գետոյ[ն] || Եփրատայ, զի ինքն Տրդատ շինեաց
 և հտ անդ զԱշխէն տիկինն և քուր իւր զԽոսրովիդուխտն, Եւ է
 յոյժ վայելուչ և մրգաբեր փոքրիկ քաղաք և բնակութիւն ազգիս
 Հայոց. և ունի պայծառ եկեղեցիք և վանորայք. և լինի յոյժ
 30 ախորժ [և] զարմանալի պանիր, որ ի Ստանպօլ և Արզրում փա-
 շային աղերս կու մատուցանեն: Եւ անդ է լեառն Սեպուհ դամ-
 բարան Լուսաւորչին մերոյ և սրբոյ կուսին Մանիայ: Եւ անդ
 կախեալ կայ յօդն Հաւհալի թուրն Տրդատայ, զոր խաչ ձեացոյց
 սուրբն Գրիգոր, որ գնացեալ արժանաւորք տես[ա]նեն զնա, որպէս
 35 և Պլուզ վարդապետն շարադրեալ է յերդ շարականին ասելով.
 ՔՁէն արքայական սպանման գործի կենաց արքային ի կենացա:

1 BB հայրապետացն փխ. վարդապետացն: 2 BB սրբոյն չիւ, B մեր: 3 B Տղա,
 BBԴՄ այնորիկ փխ. այնմիկ: 4 BBԴՄ զի Տրդատ արքայն անդ ետ, B ԲԺ փխ. Երկոտա-
 սան: 5 AR և չիւ, D զի չիւ: 6 B կտ, ԴԴ ի (լիակատար) չիւ: 7 ԴԴ Հայոց չիւ, B զԵղն-
 կա, 9 Դ ժողովրդեամբ[ը]: 10 B Յոհաննէս, B Յոհաննէս, ԴԴ Յոհաննէս: 11 ԴԴ Լուսաւոր-
 չին: 12 D և (Կեղեցի) չիւ: 13 ԴԴ տումարն, A շինեալ փխ. շարադրեալ: 14 ԴԴ Կիլիկիոյ:
 15 ԴԴ զդաս: 16 BB նորին փխ. նորա, B Երզնկա, B Երզնկայ: 17 BB թվականին, D
 թուին, B կա, BBԴՄ Սարգիսի: 18 ԴԴ առաջին չիւ: 19 B կա: 20 D որ (Միա[ւ]որի) չիւ,
 BBԴՄ ի չիւ, ԴԴ Միաւոր: 21 D յերին: 22 D Շեպ, 24 BBԴՄ միւս, ԴԴ երկիրն: 25 D
 ունի չիւ: 26 B Եփրատ: 27 BԴՄ եղ փխ. ետ, BBԴՄ քոյր, Դ զքոյր: 29 BB ունին, Դ
 վանորեայք: 30 D յԱրզրում: 32 BBԴՄ Մանեայ: 33 B կա: 34 A և փխ. որ, ԴԴ արժանա-
 ւորքն: 35 ԴԴ յերդ: 36 B ըսպանման, B ըսպանմանն, ԴԴ սպանմանն, ԴԴ ի (կենաց) չիւ,
 BB ի կենաց զործիս նուիրեալ:

5 Եւ ի մէջ ձորուն է անգ գերեզման որդոց և թոռանց սուրբ Լուսաւորչին ի Թորթան: Եւ կայ անդ վանք մի Աւաք, զոր սուրբ առաքեալն Թաքէոս հիմնարկեալ է: Եւ յորժամ էջ սուրբն Գրիգոր զայո ի վայր անհուն լերինն ի վերայ ծնկանցն, || որ այժմ Գոհանտմ ասեն, զի կամէր այնպէս գնալ ի սուրբ Յերուսաղէմ, վասն հօրն իւրոյ թողութեան Անակայ, և յորժամ էհաս ի ձորն ոչ հանդուրժեաց միածինն Աստուած ընդ չարչարանս ծառային իւր, այլ առաքեաց սերօքէս, զի ոչ ետուն թոյլ, այլ ասեն թէ Վնհնար է արդարանալ հօր քում, ի զուր մի աշխատիլ, համարեցաւ քեզ Աստուած արդարութիւն: Եւ անդ շինեաց վանք մի յանուն Սերօքէիցն, ուր ետես, որ է միաբանակեցայց տեղիք մինչև ցայսօր: Եւ գնացեալ հասանէ մինչ ի Քարաձորն Յակնայ և Արարկերու: Եւ յետ կոյսն ունի Կամախ Գ (3) գաւառս՝ Հասանօվայ, որ բազում գիւղք կան, և Արմաններն, որ դնացեալ հասանէ մինչև ի Տիւրիկէ, և միւսն է Ղուուչան, երկիր խոր և թաւամայրի, որ ի գրոց Աղնդիք ասեն: Աստի էին և սուրբքն Եւստոստիաստիքն, որ գնացեալ ի Աերաստիայ մարտիրոսացան վասն Քրիստոսի:

20 Եւ անտի շրջեալ դէպ ի կողմն հիւսիսոյ են գաւառք զարմանալիք, առաջինն է երկիրն Գայլ գետոյ⁸, որ ունի գիւղս բազում ձորամէջս, մայրիս և || անտառս յովով, և ունի գուղաքազաք զԿարմրի⁹, և բնակիչք երկրիս Հայք և Տաճիկք են: Եւ աստի ելանէ Գայլ գետն և դիմեալ ի յարեմուտս գնացեալ հասանէ ի Նիկիսար քաղաքն:

25 Եւ յետ այնորիկ երկիրն է Շէոյեանո¹⁰, ունի բազում գիւղք և աւանք, և բնակիչք երկրիս Հայ բազում, Հօոսօք և Տաճիկք ևս: Եւ է յոյժ թաւ մայրիք, սար և ձոր անտառախիտ, և ունի ըերթ զՇէոյեան, և գնացեալ հասանէ մինչև ի դաշտն Յաշխարհու:

30 Եւ անտի շրջեալ ի ձորն Կուկվանցու, որ ընակութիւն է Հոռոմոց և ունի գիւղք և աւանք և վանօրայք բազում, [և] բերդ անառիկ զԿուկվանց, և ունի սահման մինչև ի Սև ծովն մեծ, որ է Պոնտոս:

35 Եւ անտի ուղիղ ի կողմն հիւսիսոյ ձորն է Ծանախոյ, ունի գիւղք և փոքր բերդորայք, վանորայք և հրաշալիք անապատք, թաղաւորաշէնք Հոռոմոց, որ բնաւ կին և անմորուս մարդ ոչ

1 ԵՅԴԸ ձորոյն, Ը անդ չիւ, որդոց, ԵՅԴԸ սուրբ չիւ: 2 Ե կա: 3 ԵՅ Թաքէոս է հիմնարկեալ: 4 ԴԸ ծնկացն: 6 ԵՅԴԸ թողութեան հօրն իւրոյ: 8 ԵՅԴԸ սերովբէիցն: 9 ԵՅԴԸ աշխատիւ: 10 ԵՅ Աստուած քեզ: 11 Ե սերովբէիցն, ԴԸ սուրբ սերովբէիցն: 12 Ը ի (Քարաձորն) չիւ, ԵՅ Ակնա, Ը Ակնայ: 13—14 ԵՅԸ Հասանօվայ: 14 ԵՅ գիւղք բազում: 15 ԵՅ Տիւրիկէ, ԴԸ Տիւրիկէ, ԴԸ և միւս կողմն է փխ. և միւսն է, Ը Իւր փխ. խոր: 16 ԵՅ Արզնցիք, Ը ասիւն, ԵՅ (էին) և չիւ: 17 Ե Սերաստիա: 18 ԴԸ վասն անուանն Քրիստոսի: 20 Դ տաշին: 20—21 Դ բազումս: 21—22 ԵՅԴԸ գիւղաքաղաք: 22 ԵՅԴԸ Հայ: 24 Ը Նիկիսար, ԵՅ քաղաք: 25 ԵՅ Շէոյեանու, Դ Շէոյեանու, Ը Շէոյեանու, ԵՅԴԸ ունի չիւ: 28 ԵՅ Տաճիկ են: 27 ԴԸ են փխ. ևս, ԵՅ մայրի: 28 ԵԸ զՇէոյեան, Ե զՇէոյեան, Դ զՇէոյեան: 28—29 ԵՅ Աշխարհու: 31 ԴԸ վանօրայք (Ը վանօրայք) բազումք, ԵՅԴԸ և ունի բերթ (Ը բերդ): 32 ԵՅ մինչ, Ը ի (Սև) չիւ: 35 Դ բերդորայք վանօրայք, ԵՅԴԸ հրաշալիք:

մտանէ անդ, որք այժմ կան անդադար ի փառաբանութիւն Աստուծոյ: Եւ ունին քաղաք զԳոլմուշխանան, որ է վայելուց և մրգաւէտ վայրք. և բնակիչք սորա Հայք և Հոռոմք բազում, և յայ եկեղեցիք հրաշալիք Հայոց և Հոռոմոց: Եւ ելանէ աստի ոսկի և արծաթ ընտիր, բազում, նաև պղինձ, արձիճ և երկաթ բազում, որ Արղրում և շրջակայք նորա լնուն: Եւ ունի ձորս այս սինօս մինչև Տրապիզոն:

6բ

Եւ անտի շրջեալ ի միւս կողմն հիւսիսոյ է երկիրն Պախտեաց, որ ունի բազում գիւղք և աւանք և վանորայք և է այժմ ամենեքեան միարանակեցաց տեղիք և վարժարան աստուածաբան վարդապետաց: Եւ է սա քաղցր և համեղ երկիր և Հայոց բնակարան, և ունի բերթ մի պարսպաւոր և անառիկ ի վերայ բարձրաբերձ վիմի հաստատեալ, որ այժմ Բաբերթ ասեն քաղաքին այն: Եւ անցանէ գետն Ճորոխ ընդ մէջ քաղաքին, և ելանէ ձկունք անթիւ և զանազան: Եւ են բնակիչք սորա մարդասէր և հիւրընկալ քրիստոնեայք և ծաղրերես քահանայք և տօլվաթաւորք: Եւ ունին այժմ եկեղեցիք Դ (4) զարմանալիք տեսողացն, որ կան անդադար ի փառաբանութիւն Քրիստոս: Եւ է երկիրս այս հացալից, ջրաւէտ, խոտալիւր, ոչխարօք և անասնօք ի լի, իւղ և մեղր յւպիտակ և անթիւ, որ հիանալի է տեսողացն. և ունի սինօս մինչև ի Հոռոմոցն և Սև ծովնափն և Ըսպեր:

7ա

Եւ անտի հասանէ ի ձորն մեծ և անհուն, որ ունի դեակ մի պարսպաւոր շինեալ ի վերայ Ճորոխ դետոյն, որ այժմ Սպեր ասի. և է սա պարոնանիստ, և ունի գիւղս և մազրայս ԳՃ (300) և մայրիս յոլով, է և ձորն այգիք անթիւ և ծառաց պտուղք յոլով համով և հոտով: Եւ ունի վանք մի հրաշալի, անուն սրբոյն Յովհաննու Մկրտչին կառուցեալ, որ է այժմ միարանակեցաց տեղիք. և ամենայն տարի սուրբ Պաշկերացի տօնին գնան անդ ուխտաւորք բազումք: Եւ ունի ի գլուխս լեռանցն եայլաներ յոյժ խոտաւէտ և ջրարուղ, որք բազում հօտք ոչխարաց և անասնոց ճարակաւորեալ լինի, և է իւղ և մեղր անթիւ, և բնակիչք երկրին բովանդակ Հայք, որ գնացեալ հասանէ մինչև ի գիւղն Պոտեջուր. և ունի վանք երկուս, և այլ եկեղեցիք բազում յոյժ, որ այժմ աւերեալ և ամայիք կան ի ձեռս Տաճկաց:

Եւ միուս ձորն շրջեալ որ է Խշխալանիստ, որ ունի բազում

1 ID փառաբանութիւնս: 2 GD ունի, BB զԳոլմուշխանան, D գիւլմուշխանան: 3 GD Հայ: 4 B կա, BBD Հոռոմոց: 5 B և (արծաթ) չի, GD ելանէ նաև պղինձ: 6 BBGD շրջակայքն, D և (ունի) չի: 7 BB մինչև ի Տրապիզոն, GD մինչև ի Տրապիզոն աս. ծովափն: 8 BB յերկիրն: 9 G վանօրեայք: 11 B սայ: 13—14 B քաղքին այն Բաբերթ ասեն: 14 D քաղքին այն չի: 15—16 GD մարդասէրք: 16 D հիւրընկալք: 17 B զօլվաթաւորք, BBGD զարմանալի: 18 GD փառաբանութիւնս Քրիստոսի աստուծոյ: 21 BB ի չի, B Հոռոմոցն, D Հոռոմոցն, BB ի Սև փխ. և Սև, GD ծովու յափն: 22 D Ըսպերու: 24—25 D Ըսպեր ասեն: 27 BBGD հոտով և համով: 27—30 տողք ABB և ունի վանք.....ուխտաւորք բազումք չի: 30 BB գլուխ, GD յեայլաներ: 32 BBGD և է չի: 33 B գեղն: 34 BBGD յոյժ չի: 35 BBGD ամայի, BB ձեռն: 36 BBD և շրջեալ ի (GD ի չի) միւս ձորն, BBGD որ է չի:

5 գիւղք և փոքր բերդորայք և վանորայք ի գլուխս լերանց. և ունի
 յազում նայլայ ակնարուխ անասնոց և խաշանց վաեւուչ վայրք,
 և ի մէջ ձորոցն է այգիք և բուրաստանք և պտուղք ծառոց
 7 և անաղան և անթիւ, և դինի այնչափ յոլով և քաղցրահամ, որ
 մինչև է (7) տարին այնպէս բարէհամ և անապական, որ թրվի
 թէ այսօր հարեալ է ի հնձանէ, որ ոչ սրտի դողումն, և կամ
 գլխացաւութիւն բերէ, այլ ախորժէ ըմպողաց: Եւ ունի ձորս
 այո բերդ անառիկ զԹորթում, որ պարոնանիստ է և իշխող է,
 մինչև ի բերթն Ագրակք առ ափն գետոյն Ճորուխի: Եւ լինի
 10 Թորթումս այս տանձ ևս առաւել խնժոր զարմանալի հոտով և
 համով, տեսողացն որ հիացեալ տացեն փառս ստեղծողին Աս-
 տուծոյ, որ մէկն այնչափ մեծ է, որ ԲՃ (200) գրամ կշռոյ է, որ է
 Ա (1) նուկի և է գունն կարմիր կամ սպիտակ յոյժ, որ հանապաղ
 ի Ստանպօլ և ի դրունս մեծամեծաց ընծայ մատուցեալ լինի, որ
 15 անուամբ շամալմասի ասեն: Եւ կայ ի մէջ ձորոյն մեծամեծ վա-
 նորայք Վրացի գուղն Ուխու¹², Ոշկ¹³ և Իշխան¹⁴, որ յար և նման
 ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբն Սոփի ի Կոստանտնու-
 20 պօլիս: Եւ էին բնակիչք երկրիս և կէսն Հայք և կէսն աղգաւ և կրօ-
 նիւն Վրացի, բայց Հայի լեզուաւ խօսէին: Իսկ ի բաղմանալ հագա-
 25 բացոց ի ժամանակս մեր, ի թվականիս ՌՂԲ (1643) ամին, եղև հրա-
 ման մեծ կայսէրէն Ըստանպօլայ ի վերայ մօլլայի միոջ, որ էր յոյժ
 անուանի և առաջակայ էր քաղաքիս Արղրումայ և փաշանե[ր]ացն,
 Զաֆար անուն, յոյժ անիրաւ և չարասէր, որ և սատանայէ ինքն
 30 Իէլիար, և յոյժ անիրաւ, ժանտաբարոյ և քրիստոնէից թասիպ,
 25 յաշխարհագիր առնել զրուր շրջակայ երկիրս Արղրումայ: Եւ
 ելեալ արար դաւտար և կապեաց ծանր խարաճ և ելից մեծ և
 փոքրն ի թագա[ւ]որական դաւաարն. և երկիրս այս՝ Թորթում,
 վասն խարաճին վրացիքն ամենայն յերկուցեալք ի յահէն դար-
 30 ձան յօրէնսն Մահմէտի. ապայ աղգս Հայոց ֆնացին ի վերայ
 հաւատոցն ողորմութեամբն Գրիստոսի և աղօթիւք սուրբ Լու-
 սաւորչին: Եւ ձորս այս յոյժ բարեաւ լի է, որ քաղաքս մեր
 Արղրում, Բասեն և շրջակայ գաւառքն ամենայն սոքա կու լը-
 նուն՝ գինիաւ, խաղողով և ձիթապտղով և մրգով ամենայն:
 Եւ ունի և աղահանք Բ (2), Ա (1) հատ և Ա (1) քար, որ
 35 բազում տեղիս լնու առատօրէն:

1 Դ բերդորայք և վանորայք: 2 Ե հայլանի, ԴԾ յեայլանի: 4 ԵԵ և (գինի) չիֆ,
 ԵԵԾ անչափ: 5 ԴԾ տարի, ԵԵԾ բարէհամ չիֆ, անապական է փխ. և անապական, ԵԵ
 թվի, ԴԾ թուի: 6 ԴԾ և չիֆ: 7 ԴԾ ըմպողացն: 8 ԴԾ բերթս (Դ բերգս) անառիկս, Դ
 զԹորթում: 9 ԵԵԾ Ագրակ, ԵԵ Ճորուխ, ԴԾ յափն Ճորուխ գետոյն: 10 ԵԵԾ Թորթումս: 11
 ԴԾ տեսողացն չիֆ, ստեղծողին չիֆ: 12 Դ կշռէ: 13 Դ մէկ փխ. Ա, ԵԵ գոյնն: 14 Ե ընծա,
 15 ԵԵԾ շամալմասի: 16 Դ վանորայք, ԵԵԾ գիւղն, Դ Ոշկ փխ. Ոշկ: 17 ԵԵԾ սուրբ,
 Կոստանդնուպօլիս: 18 ԴԾ Հայ, և կէսն չիֆ, և կէսն կրօնիւք Վրացի: 19 ԵԵԾ հագա-
 բացոցն: 20 Դ թուականիս: 21 ԵԴ Ըստանպօլայ: 22 Ե Արղրումայ, ԴԾ փաշանեբաց: 23—24
 տողք ԵԵԾ յոյժ.....անիրաւ չիֆ: 24 Ե քրիստոնէից: 25 ԵԵ աշխարհագիր, Ե շրջակայ: 27
 ԵԵԾ փոքր: 27—29 ԵԵԾ և երկրիս վրացիքն ամենայն երկուցեալք (ԴԾ յերկուցեալք)
 յահէ խարաճին զարձան յօրէնս փխ. և երկիրս այս Թորթում...զարձան յօրէնսն: 29 ԵԵԾ
 ապա, ԵԵ ի չիֆ: 31 Դ որ չիֆ, ԴԾ քաղաքս: 32 Ե շրջակայ: 32—33 ԵԵԾ լնու գինով,
 (ԴԾ գինեաւ): 33 Ե և (ձիթապտղով) չիֆ, ԵԾ ամենայն մրգով: 34—35 տողք ԵԵԾ չիֆ:

Եւ անտի շրջեալ ի կողմն յարեկից է գաւառ մի մեծ և
 րազում գիւղք և բնակիչք երկրին Հայք և Վրացիք. և ունի բերդ
 մի բարձր և անառիկ, որ այժմ Մամրվան¹⁵ կոչեն: Եւ է ի մէջ
 բերդին վանք մի փառաւոր, որ անուն սրբոյն Գէորգա է կա-
 25 ոռացեալ, որ այժմ Կուլէթ ասեն, և է այժմ պարոնանիստ և հա-
 ցալից երկիր և կարի խոտաւէտ և ակնաբուխ սառն ջրոց յոյժ.
 և է ի մէջ մայրի անտառաց, որ փիճի ասեն և ազատմայրի կո-
 չեն, որ ոչ սկիւբն տեղեալ ոք կայ և ոչ ծայրն հասեալ ոք, զի
 ասեն թէ գնացեալ հասանէ մինչե ի Կովկաս լեառն և ի դուռն
 10 Ալանաղ ի Կասպիական ծովն, որ է Կիլան: Եւ երկիրս այս լի է
 պտճարեղինօք և մամենայն բարութեամբ և ունի սինօռ մինչև
 ի Յօխտիք¹⁶ քաղաք և միուս կողմն մինչ ի Բասեն:

Եւ անտի շրջեալ ուղիղ դէպի արեւելս է երկիրն Վերին Բա-
 սենոյ բազում գիւղք և աւանք. և ունի ծաղկաւէտ լերունք, ջրա-
 15 լից, և տուն հացի, անասնօք և ոչխարօք ի լի, իւղ և ՝ մեղր 9ա
 իբրև աղբիւր յորմէ առատ հոսի, դէղեցիկ և վարժք քէհ-
 լան երկվարք րազում, որ տեսողացն հիացեալ փառս տան Աս-
 տուծոյ. նաև գեղեցիկ շինեն դոյլ և կոյժ փայտեայ զանազան,
 յոյժ օգուտ է և ախորժ է ըմպողաց ջուր ի նմանէ. և են ընա-
 20 կիչք երկրի Հայ և Թուրք սակաւք, և ունի մեծ բերդ պարսպա-
 ւոր ի վերայ վիմի հաստատեալ, որ Հայ բառով Դարունք կոչեն,
 բայց եկեղեցի մի է, փայտաշէն և յոյժ մեծ, որ այժմ Հասան-
 ղալայ կոչի, որ անցանէ գետն Արաղ ընդ դուռն քաղաքին. և է
 առ ափն ջրոյն Գ (3) ջերմը ջրոյց բղխեալ, որ շինեալ է յարկս
 25 քարատաշ վիմաց, որ յոյժ ցաւոց և ախտացելոց և օգտակար է
 մտելոց ի ջուրն մերձ կամրճին. և ելանեն ձրկունք անթիւ և
 զանազան ազգի ազգի համեղ ճաշակողացն նաևս ճանառ յոյժ:
 Եւ է բերթս այս մեծ պարոնանիստ և հեծելօք հաւաւոր խմբօղ
 ի մարտ պատերազմի: Եւ ունի վանք հռչակալ[ու]ր և գմբեթա-
 30 յարկ շինեալք ի մօրէն Մագ[ի]ստրոսին, որ անուն սուրբ կուսին
 Մարիամու է կառուցեալ. անդ է հրաշալի պատկերն պահապան
 ազգին Հայոց, որ է ՝ այժմ բազում միաբանակեցաց տեղիք, գրէ 9բ

2 ԵՅ երկիրն ամենայն: 3 ԵՅ Մամրվան: 4 Ը յանուն, ԵՅ Գէորգայ: 5 Ը Ուլէթ
 փխ. Կուլէթ, ԵՅԴ Ինքն փխ. այժմ: 6 Ե Խօտաւէտ: 7 Ը անտառացն: 8 Ե Ըսկիզբն, ԴԸ
 սկիզբն, Ե կա, ԵՅ գծայրն, ԵՅԴ (հասեալ) ոք չի: 9 ԵՅ մինչ, ԵՅԴ և (ի) չի: 11 ԵՅ
 մինչ: 12 Դ ի (Եօխտիք) չի, ԴԸ Օխտիք, ԵՅԴ միւս կողմ, ԴԸ մինչև: 13 ԵԸ գէպ, Ա
 երկիրն չի: 16 ԵՅ յորգառատ փխ. յորմէ առատ, ԴԸ յորմէ առատ հոսի չի, ԵԸ վարժ:
 16—17 ԵՅ քէհիլան: 17 ԵՅ Աստուծոյ փառս տան, ԴԸ տային: 19 ԵՅ որ յոյժ, ԴԸ է (և)
 չի, ԵՅ է փխ. են: 20 ԵԸ երկրին, ԵՅԴ սակաւ: 21—23 ԴԸ Հայ բարբառով կոչեն այժմ
 Դարունք և Թուրք բարբառով Հասան Ղալայ (Ը Ղալա) կոչի փխ. Հայ բառով.....Հասան
 Ղալայ կոչի: 22 ԵՅ բայց եկեղեցի մի է փայտաշէն և յոյժ մեծ չի: 23 Ը որ չի: 24 Դ
 յափ, Ը յափն, ԵՅԴ Գ չի, ջերմ ջուր: 24—25 ԴԸ բղխեալ որ շինեալ է յարկս քարա-
 տաշ վիմաց չի: 25 ԵՅ վիմաց չի, ԵՅԴ ախտաժեւեաց, և (օգտակար) չի: 26 ԵՅԴ մտե-
 լոցն, մերձ կամրճին չի: 27 ԵՅԴ զանազան չի, նաևս ճանառ յոյժ չի: 28 Ե հեծելօք:
 29 ԴԸ մարտ չի: 29—30 ԵԸ գմբեթայարկ շինեալ: 30 Մագիստրոսէ, Ը որ չի, ԵԸ
 յանուն սրբոյ (Ը սուրբ): 31 Ը (Մարիամու) է չի: 31—32 ԵՅԴ անդ է հրաշալի...աղ-
 ղին Հայոց չի: 32 ԵՅԴ գրէ չի:

թէ երկիցս կտտարեցաւ. օրհնութիւն սուրբ մեռնին եւ զերեզ-
ման Մագիստրոսին: Եւ ունի թէմ երկոտասան գաւազանի տեղ,
եւ ի գլուխ լերինն վանացս այսորիկ բուսանի զարմանալի
ծաղիկն համասփռո ժի (12)-ն տարին մի անկամ, որ թէ հան-
5 դիպեալ ես դու համասփռի պատմութեանն, դտանես ի լերենս
այսմիկ, որ Դարու[ն]ք կոչի: Եւ ի հարաւոյ կողմն ի մէջ ձորա-
կին ունի բերթ մի փոքրիկ, որ հասեալ է մինչև ի յօդս վերին
անահ ի մեքենայից, որ Յաւնիկ¹⁷ կոչի, անտի էր ճգնա[ւ]որն
Դառնիկ, որ անփոփեաց տեսլեամբ զմարմին Լուսա[ւ]որչին մերոյ
10 ի Թորթան: Եւ ունի սինօռ Բասենս այս Վերին մինչև ի Զա-
ռափխանան և ի Կաղզվան:

Իսկ ներքին Բասենն է պարոնանիստ. և ունի գիւղաքաղաք
ղժժորստան առ ափն Երասխայ. և ունի բերթ Զիւին. և ունի
ջերմերուղ ջուր, որ բազում ցաւոց օգտակար է, Մէժէնկերտ և Կէ-
15 չէվան. և է ի մէջ բերդին գերեզման խաչատուր Կէչեռեցուն:
Եւ այլ բազում գիւղք ունի և մայրիք, որ գնացեալ հասանէ
մինչև ի Կարս, ի Պարտէզ¹⁸ և ի Սօղանլուն:

10ա

Եւ անտի ի լեռնակողմն հարաւոյ են գաւառք Բ (2), որ
ասեն Ղարայ-Նաղի և Պալի-Նաղի, են բնակարան և եայլայ Բրթալի,
20 որ հանապազ վրանօք Կեզարու շրջին, ոչխարօք եւ անասնօք ի լի.
և գնացեալ հասանէ մինչ ի լիառն Սուկաւէտ, որ ի գլուխ լերինն
է գերեզման օրոց Սուքիասանցն, որ երեւի արիւնն ի վիմին
կանաչ-կարմիր և այլ ազգի ազգի երանգ գունոյց և է մինչև
ցայսօր, որ ամենայն տարի յաւուր կատարման սոցա բղխէ աղ-
25 բիւրս իբրեւ զպրօպատիկէ աւազանին¹⁹, ով ոք որ համդիպի նոյն
օրն բժշկութիւն լինի ամենայն ցաւոց և փարատումն ախտա-
ծէտաց, որ այժմ Բօսսատաղ ասեն:

Եւ ի ստորոտով լերինն է երկիր մի մեծ և դաշտային,
ունի գիւղք և աւանք բազում և բերթորայք անառիկք առ ստո-
30 րոտով լերանց Մասիսոյ, և ունի բերթ պարոնանիսս որդոցէ
որդիք Շաւիկ, Պայաղիս, Պամուր-ղալան²⁰ և զԴիաւտին ի գլուխս
դաշտին. աստի ելանէ մեծ մասն Եփրատայ և քուքուրդ բազում.
և գնացեալ ի մէջ դաշտին և լինի գետ մեծ և անհուն: Եւ եր-
կիրս տյս ի գրոց և որ Վաղարշակերտ կոչի և այժմ Ալաշկերտ 10բ

1—2 ԵՅԴԸ Թե երկեցս..... Մագիստրոսին չի: 3 ԵՅ ԲԺ տեգ գաւազանի, Ը տեգ
չի: 3 Ա ի չի, ԵՅԴԸ լերին վանքիս: 4 Ե ԲԺ-ն, ԴԸ ԲԺ: 5 ԵՅԴԸ համասփռութի: 6 Ը
Դրունք: 7 ԵՅ մինչ, յօթն, ԴԸ յօդն, ԵՅԴԸ վերին չի: 10 ԵՅ մինչ, 10—11 ԴԸ Զարափխա-
նան և ի Կաղզվան և ի Թարգմանն: 13 ԴԸ յափն, Ե Երասղա, Ե Երասղայ: 13—14 ԵՅԴԸ
և ունի ջերմերուղ ջուր որ բազում ցաւոց օգտակար է չի: 14 ԴԸ Մէժէնկերտ: 15 ԵՅ
Կեչեռեցուն, ԴԸ Կեչեռացուն: 18 Ը երկու փխ. Բ: 19 ԵՅԸ Ղարա, Ը խալի, ԴԸ յեայլանի,
Ա Թրթալ փխ. Բրթալ: 20 ԵՅԴԸ վրանաւ: 21 ԴԸ մինչև, Ը որ չի: 22—24 ԵՅԴԸ որ
երեւի արիւնն..... և է մինչև ցայսօր չի: 24 ԵՅ յամենայն, ԵՅ նոցա փխ. սոցա: 24—25
ԵՅԴԸ աղբիւր: 25 Ե զրրոյապատիկէ, Ե զրրոպատիկէ, Ը զպրօպատիկէ, Ե աւազին փխ.
աւազանին, Ա օվ: 27 ԵՅ ասի: 28 ԵՂ դաշտային, 29 Ը ունի չի: 29 Ը ունի գիւղք առ
ստորոտով գիւղք և աւանք բազում, Ը բերթորեայք, 5 բստորոտովն, ԵՂ ստորոտովն:
30 Ե մաւրն մեծին Մասիսոյ, ԵՂ մօրն Մասիսոյ, 31 Ե Պայեաղիս, Ե Պայեաղիս, Ը
Դիւղին: 32 Ե Եփրատա: 34 ԵՅԴԸ որ չի, Ը Վաղարշակերտ:

ասի: Եւ է յոյժ խոտաւէտ, ջրալից և հովիտ. անասուն[ն]ք և հօտք
 ոչխարաց իբրև զաստեղս երկնից սփռեալ կան քնդ երեսս
 դաշտին, իւղ և հաց բազում, ազգի-ազգի գեղեցիկ և տաճիկ
 ձիան, որ պարոնաց և փաշաներաց հեծանելի: Եւ իշխան երկրիս
 5 է մեծ պարոն և բազում զօրաց տէր. և ունի սինօռ մինչ ի
 շրջապատն Մասիսոյ, երկիրն Երէւանայ և միոս կողմն մինչ ի
 Արտազ, որ է Մակու և Յապաղան:

Եւ աստի եկեալ դէմ թագաւորն Տրդատ ամենայն զօրօքն
 Հայոց Լուսաւոր[ը]նին մերոյ Գրիգորի, որ եկն ի Ղայարառ կա-
 10 թողիկոսութեան կարգօքն հանդերձ Անգեղտան իշխանաւն, որ
 ունէին ընդ իւրեանս զմարմին սրբոյ Կարապետին և Աթանա-
 գինեայ հայրապետին, որ եկեալ հանգուցին ի Տարօն տեսեամբ
 հր[ե]շտակի և հրաման տուեալ ազգին Մամիկոնէից, զի շինեացեն
 վրկայարան ի վերայ սրբոցն: Եւ եկեալ սուրբն Գրիգոր հանդերձ
 15 իշխանօքն Հայոց հասեալ ի Վաղարշակերտ և տեսեալ զմիմեանս՝
 հայրապետն և թագաւ[ը]որն յոյժ ուրախացան և բանակեալ առ
 ափն Եփրատայ զօրքն ॥ և ամենայն նախարարքն Հայոց օթեցան
 յայն օր: Եւ ի վաղիւն առեալ սուրբն Գրիգոր զձեռանէն Տրդա-
 տայ իջոյց ի ջուրն և մկրտեաց և Յօհաննէս անուանեաց, ծ և
 20 իՌ (120000) ոգիս զամենեւեան ազգս Հայոց առհասարակ: Եւ
 անդէն յետս արգելաւ դետն յորժամ զսուրբ մեռունն էհեղ և լոյս
 պայծառ և հազգին կամար կապեաց ի վերայ ջրոյն և ամենայն
 հաւատացելոց, և ապայ մատոյց փրկագործ և սոսկալի և սար-
 սափելի, զահաւոր զխորհուրդ սուրբ պատարագն ի մէջ վրանին,
 25 այս է Հատրին և հաղորդեաց զամենեւեան զահաւոր և զկենարար
 մարմնոյ և յարենէ որդոյն Աստուծոյ, զի Լուսաւորիչ աստ ան-
 ուանեցաւ, որ և լուսաւորեաց զազգս Հայոց հոգով և մարմնով:
 Եւ կայ ի մէջ դաշտին գիւղ մի մեծ Բլուր²¹ անուն, անդէն վաղ-
 ճանեալ սուրբ հայրապետն Իսահակ Պարթևն, որ էր թոռին թո-
 30 ոռի որդի մեծ հայրապետին՝ սրբոյն Ներսէսի: Ջի յետ սորայ
 յազգէն Լուսաւորչին ոչ ոք նստաւ յաթոռն հայրապետական, զի
 մարմին սրբոյն Սահակայ Ալաշկերտու տարան ի Մուշ և հան-
 դուցին ի գիւղն Յաշտիշատ. ॥ և է այժմ մեծ վանք, հռչակաւոր,
 11բ շինեալ կայ ի վերայ նորա:

1 ԵՅ է սա յոյժ, ԴԾ այժմ փխ. յոյժ: 4 Ծ որ չի: 6 Ե Երևանա, Ե երկրին, ԴԾ
 երկրին Երէվանայ, ԵԲԴԾ միւս: 7—8 ԴԾ ի (Արտազ) չի: 8 Ծ և չի, Ե սազ, ԴԾ աստ,
 Ե և ամենայն զօրքն: 10 Ծ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի չի: 9 ԴԾ Ղարայսարու: 11—12
 Ե Ագանազինեայ, Ե Ագանազինեայ, ԴԾ Աթանազինեայ սուրբ հայրապետին: 13 Դ հրեշ-
 տակին, Մամիկոնից: 12—33 Ծ տեսեամբ հրեշտակի.....գիւղն Յաշտիշատ չի: 15 Ե
 Վաղարշակերտ: 17 Դ յափն, Ե Եփրատա: 18 ԵՅ այն, 19 ԵԲԴ և Յօհաննէս անուանեաց չի:
 19—20 ԵԲԴ զամենեւեան ազգս Հայոց ծ և իՌ ոգի: 20 ԵՅ առհասարակ չի: 21 ԵՅ ար-
 գիւնալ գետն գարձաւ յետս, Դ արգելաւ գետն յետս: 22—23 Բ.ԵԴ և ամենայն հաւատա-
 ցելոց չի: 23 ԵԲԴ ապա: 23—24 ԵԲԴ փրկագործ..... զահաւոր զխորհուրդ սուրբ չի:
 25 ԵԴ զահաւոր չի, ի կենարար: 27 ԵԴ և (լուսաւորեաց) չի, 28 Ե կա, Դ ի մէջ չի,
 29 Դ թոռ: 30 Ե սորա: 31 ԵՅ յազգէ: 32 Դ սրբոյն չի, ԵԴ Սահակայ: 33 Դ Աշտիշատ:
 34 Ա շինեալ չի, Ծ կայ չի:

5 Եւ անտի դայ հասանէ ի քաղաքն Հայոց Մանազկերտ դաշ-
 տաձև, պարոնանխտ, զի աստ արար առանձին ժողով Հայոց
 կաթողիկոսն սուրբ Յօհան Յօձնեցին, ՃԺԷ (868) թվին²², որ ի
 ժամանակս Եզր կաթողիկոսին այլայլեալ և խանդարեալ էր,
 10 վասն մարմնոյ և հեշտասիրութեան, որ ոչ անկցի յաթոռուն և ի
 պատիւ մեծութենէն փառացն, որ ունէր սուրբն հայրապետն
 Յօհան Յօձնեցին, հաստատեաց զնիկիական դաւանութիւնն և
 ուղղեաց զամենայն կարգս և կանոնս Հայաստանեաց եկեղեցոյ:
 15 Եւ ձեռնադրեալ իշխանին Արծրունեաց Վարդ Պատրկին
 զազգոսն Հոռոմոց, որ եկեալ և տնաւորեալ էին յերկիրս Հայոց,
 զամենեսեան հանեաց և աքսորեաց տամբք և ընտանիօք մինչև
 առ ափն Պոնտոսի, որ է Սե ծովն: Եւ ունի բերդ սրբատաշ, մեծ
 և պարսպաւոր, եկեղեցիք և վանորայք հրաշալիք անսողացն,
 գիւղք և աւանք բազումք, խոտալիւր և ջրաւէտ, հօտք և անա-
 20 սու[ն]ք բազում, գէրք և գեղեցիկք և վարժ երիվարք և ձկուկնք
 զանազան: Եւ է սա քաղցր երկիր և բնակարան Հայոց և Մարաց
 և || ունի սինօռ մինչ ի Արճէշ, Խլաթ և Արծկէ:

12ա

Եւ անտի դայ երկիրն Ապահունեաց պարոնանխտ, որ այժմ
 Խնուս արտաձայնի, և ունի փոքր գղեակ մի պարսպաւոր. ունի
 20 դաւառ և գիւղք բազում հացալից և խոտալիւր և հովիտք բազում
 ոչխարաց, իւղ և մեղր բազում իբրև զջուր առատ. և ունի աղ-
 րիւր աղի, որ իբրև զառու հոսի, քանի որ պիտոյ է, ի կալս և
 ի փոսս թողուն, որ արեքականն հայեցեալ չորացուցանէ, իբրև
 զցորեան ժողովեալ, դարս և կուտակս առնեն և վաճառեն, որ
 25 բազում զօրաց թօշակ լինի, ապա թէ ոչ պիտոյանայ ջուրն, թո-
 ղուն, որ գնացեալ խառնի Եփրատ գետն: Եւ աստի ելանէ արապի
 ձիան վարժ և քէհլտն. և բնակիչք երկիրս բազում Հայք և Քուրդք,
 և ունի սինօռ մինչև ի Չարբհօր և ի խառնո[ւ]րդս Մուրատ գետոյն,
 որ է Եփրատ:

30 Եւ անտի է դաւառ մի փոքրիկք, որ այժմ Վարդո²³ ասեն,
 և ունի գիւղք և աւանք բազում գեղեցիկաշէնք Հայոց և Քրդաց,
 եայլաներ և անասունք բազում, իւղ և մեղր բազում և ամենայն
 բարութեամբ լի. և ունի սինօռ մինչ ի վանս Գլակա սուրբ Կա-
 րապետին և || միուս կողմն մինչև երկիրն Մանդագունեաց, որ

12բ

35 այժմ Գինճ²⁴ անուանեն:

1 Ե դա: 2 D զի չի, ԴԾ ժողովք: 3 ԲԴԾ սուրբ չի, ԵԲԴ Օձնեցին, ԴԾ թուին:
 4 ԴԾ Եզրի, Ե այլայլեալ էր: 5-7 տողերը ԵԲԴԾ վասն մարմնոյ..... Յօհան Յօձնեցին
 չի: 7 ID վերստին հաստատեաց: 8 A հաստացեաց փիս. Հայաստանեաց, ԴԾ Հայաստա-
 նեաց չի: 8-9 D եկեղեցոյ և չի: 10 Ե երկիրս: 11 ԵԲԴԾ ընտանեօք: 12 ԴԾ յափն,
 ԵԲԴ ծով, ԵԵ ունի սա բերթ: 13 Դ վանորեայք: 14 Ե բազում: 15 ԵԲԴԾ ձուկ: 17 ի
 չի: 18 Ե դա, պարոնանխտ: 19 ԴԾ ասեն փիս. արտաձայնի, փոքրիկ: 20 ԵԲԴԾ դաւառ և
 չի, ID բազումք: 21 ԵԲԴԾ բազում չի: 22 ԵԲԴԾ կալս: 23 ԵԵ փոս, ԵԲԴԾ արեգակն: 24
 Դ և ի կուտակս, ԴԾ գոր: 25 Ե պիտոյանա, ԵԲԴԾ ջուրն չի: 27 ԵԲԴԾ Հայք բազում, (ԴԾ
 բազումք), ԴԾ Քուրդք: 28 ԵԵ մինչ, ԵԲԴԾ և (ի) չի: 30 ԵԲԴԾ փոքրիկ, Դ Վարդոյ, D
 Վարդոյ: 31 ԵԲԴԾ և աւանք բազում չի: 32 ԵԲԴԾ եայլանի (ԴԾ յայլանի) հօտք (ԴԾ
 հօտք չի) և անդեայք բազում, ԵԵ D և մեղր չի: 33 ԴԾ Գլակայ, ԵԵ սրբոյ: 33-34 ԴԾ
 Կարապետի: 34 ԵԲԴԾ միւս, ԵԵ յերկիրն:

Եւ դայ յայս կողմն է երկիր մի մեծ և լեռնային սառնա-
սուռն, անփայտ և ձրմեռային, և պարոնանիսս մեծ, որ այժմ
Թաքման²⁵ ասի, և ունի գիւղք և աւանք ըրողում, և Քրդաց
եայլաներ, որ ամառային վրանաւ Գեղարու շրջին, և ունի աղ-
5 ըրւր աղի, որ լընու ըրողում տեղիս և է օգուտ մեծ, որ է դա-
նաղան և անթիւ ակունս շրոց ք[ղ]խելոց սառն և ըրեհամ, որ
այժմ Բինգօլ ասի, որ գետն Արաղ ի սորա լեռանցն ելանէ և
գնացեալ իջանէ ի մէջ դաշտին Բասենոյ: Իւղ երկրիս է անապական
խորե ղշուր անարատ, ոչխարք և անասունք ըրողումք և մեծամեծք
10 և գեղեցիկ, քահլան ձիան ըրողում, և ունի սինօռ մինչև Բասեն,
Արզրում և Կեղի:

* * *

Այս է թէմ և վիճակ նստող փաշային գեղեցկաշէն մայրա-
քաղաքիս մերոյ Արզրումայ. զի ամենայն շրջակայ ըրթորայքս
և գաւառքս, զորս պատմեցից կարգաւ առհասարակ հուքմի և
15 չրամանի ներքև ի սորա են, զի ոչ ոք կարէ կիալ ընդդէմ հրա-
մ[ան]աց սորա, ոչ պարոն, և ոչ իշխան կամ սուպաշի և կամ դա-
տաւոր, || այլ հնաղանդեալ ամենեքեան. և թէ լինի օլ ոք, որ
խստապարանոցի, առժամա[յ]ն սրոյ ճարակ կու տայ զինքն և
ղուրայինքն: Եւ թէ լինի որ Ա (1) Հայ կամ Ա (1) Թուրք կամ
20 Ա (1) շինական Գուրդ կամ Ա (1) գուղական աղքատ կամ Ա (1)
աղատ ի գանգատ գնան, առժամա[յ]ն կու սպանանէ կամ իւր
դաւառէն [կու] վարէ ուր և կամի, և կամ բերթէն կու հանէ և
իշխանութիւնն այլոց կու տայ և կամ կու թալանէ, կաշառօք
զինքն ոչ ոք կարէ կալ ընդդէմ սորայ, կամ կու մահացուցանէ
25 կամ կու կեցուցանէ, գուղէ մօլլա լինի, գուղէ դատի լինի, դա-
տաստանաւ կու դատէ և ի կենաց կու հանէ: Եւ իշխօղ է սա
մինչև ի Բալու, ի Համթա գաւառն, այս փաշային կերւացն²⁶ է
առհասարակ, ղէպի յարեմուտս մինչ ի Թօխաթ, ի Սերաստիայ

1 Ե դա, Ե ու է չի: 2 ԵՄԴ Ժմեռնային, (ձրմեռային) և չի: 4 ԵՄԴ եայ-
լանի (ԴԺ յեայլանի), ամառն: 5 ԵՄԴ որ լընու ըրողում տեղիս և է օգուտ մեծ որ է չի:
7 ԵՄ ասեն: 8 Ա խոր փիւ. Իւղ, ԴԺ խոտ փիւ, Իւղ: 9 ԵՄԴ անարատ չի, ԵՄԴ անա-
սունք և ոչխարք, ըրողումք և չի: 10 Դ գեղեցիկք, ԵՄ քեհլան, Դ քէհլան, ԵՄԴ
մինչի: 11 ԴԺ և Կեղի և Հակղի: 12 Ե փաշային: 12—13 ԴԺ Այս է թէմ և վի-
ճակ Արզրում նստող փաշային կերուածքն փիւ. Այս է թէմ և վիճակ.....մերոյ Արզրու-
մայ: 13 Դ բերթորեայքս: 14 ԴԺ զոր, ԵՄԴ կարգաւ պատմեցի, ԵՄԴ առհասարակ չի:
15 ԵՄԴ ի չի, ԵՄԴ կեալ: 16 ԵՄԴ և (ոչ) չի, ԵՄ և կամ, ԴԺ և (կամ) չի: 17 ԵՄԴ
հնազանդ, ԵՄԴ օվ չի: 18 ԵՄԴ զիւրայինքն: 19—21 ԵՄԴ և թէ լինի որ Ա (Դ մէկ) հայ
կամ Թուրք կամ (ԵՄ և կամ) շինական քուրդ կամ դիւղորէից աղա (ԵՄԴ աղայ) ի
գանգատ գն փիւ. և թէ լինի որ Ա հայ.....կամ Ա աղատ ի գանգատ գնան: 21 ԵՄ յիւր:
22 ԵՄ կու վարէ ուր և կամի և կամ չի, ԴԺ կու հանէ և ի բերթէն կու վարէ փիւ. կու
վարէ ուր և կամի և կամ բերթէն կու հանէ, ԵՄ և բերթէն: 22—23 ԵՄ և (իշխանու-
թիւնն) չի: 23 Ե զիշխանութիւն, Ե զիշխանութիւն նորա այլոց, Ե տա: 24 ԵՄ ընդդէմ
կալ, սորայ չի, ԴԺ ոչ ոք կարէ ընդդէմ հրամանի նորին կեալ, ԵՄ կամի կու մահացու-
ցանէ: 25 ԵՄ կամի, Ե մօլլայ, ԵՄ (դատի) լինի չի, Դ կուղէ մօլլայ, ԴԺ կուղէ դատաւոր
փիւ. զորդէ դատի լինի: 26 ԵՄ կու դատէ և չի: 27 ԵՄ մինչ, ի (Համթայ) չի: 27—28 ԵՄ
Համթա (Ե Համթայ) փաշայի (Ե փաշայի) կերն փիւ. Համթա գաւառն.....առ հասարակ,
ԴԺ մինչև ի Բալու Համթայ փաշային կերն փիւ. մինչև ի Բալու..... առհասարակ: 28 ԴԺ
արեմուտս, ԵՄԴ և ի Սերաստիայ:

փաշային կերուացքն է, և ի հու[ս]իսոյ կողմն մինչ ի Տրապիզոն
 և Ախլցրիսայ փաշային կերուացն է, և յարևելից կողմն մինչև
 ի Կարս և Կաղզվան և Ալաշկերտու երկիրն մինչև ի Վանա ծովն
 մինչ ի Մշու երկիրն մինչ ի դա հասանէ ի Գնճան երկիրն և
 5 Կեղի, որ դայ շրջապատն հասանէ կրկին ի Բալու: Այս է սինօռ
 և կերուածք փաշային մայրաքաղաքիս Արղըռմայ, || Եւ ունի սա
 13բ ընդ ձեռամբ իւրով իսպ[ա]նիք և գուղօրէից տէրք, ենկիչարին և
 ըբըթօրէից պահապանք, Թագաւորական դուլ և ծառայ, որ ամբք
 և տեղօք ևս դրեալ կայ զանունս նոցա ի դրունս արքունի, որ
 10 և հանապազ օլօֆտյն և հացն կուտեն, ևս ունի ՂԹ (30,000) ոգի,
 Թող զԲրդաց պարոնայքն, որ առանց դրի և թօշակի են: Եւ
 փաշային հետ բերեալ զօրքն, որ ոչ են մնացական, այլ յորժամ
 զփաշան ի յուր տեղացն փոխէ Թագաւորն, առժամայն ինքն և
 իւր զօրքն ամենայն ելանեն ի քաղաքէն յայնմանէ: Եւ թէ մեծ
 15 պատերազմ կամ Թագաւորի հրաման լինի իւր կերուացքովն
 ամենայն ճԹ (100,000) Թուրքի ձիաւոր ելանէ քաղաքէս: Ապա
 այնպէս բուռն և սաստիկ հրաման ունին Օսմանցիքս, որ մատ
 մի գրօլ ուղարկեն ուր և կամի, Ժ (10) օր չի յամենար իւր
 քովն գտանել պարտին առհասարակ թէ պարոն է և թէ գաւառաց
 20 տէր. և կամ թէ Թագաւորն և իւր վազիրն ի Ստանպօլայ գիրըմ
 կամ ամբ ուղարկեն, քանի որ մեծ փաշայ լինի և իւրն սիրական,
 առժամա[յ]ն ի դուրս ելանէ բերդէն վաղապակի, Ա (1) սահաթ
 յամենալ ոչ կարէ: Եւ թէ քանի որ լաւ է և || խաղաղասէր փաշա
 14ա լինի Ա (1) կամ Բ (2) կամ Գ (3) կամ Դ (4) տարի մնայ, այլ
 25 հնար չըկայ, Թագաւորն կամ վազիրն մանզուլ և աղլ կանեն ի
 քաղաքէն և ուրիշ քաղաք կու. տան փաշային. ապա թէ չար և
 ժանտ լինի փաշայն և անողորմ կողոպտէ զերկիրն Կարնոյ և
 իրաւունք ոչ տայ առնել, Դ և կամ Ե (4—5) Հայ և Տաճիկ որ և
 գնան գանկատ ի Ատանպօլ, վաղապակի զգլուխն կու կտրէ իւրն

1 ԵՄԳ փաշի կերվածքն, Ծ փաշային կերուածքն, ԵԾ է չիֆ, Ե (և) ի չիֆ, ԵՄԳԾ հիւ-
 սիսոյ: 2 ԵՄԳԾ Ախլցրիսայ փաշայի (Ե փաշի) կերվածքն (Ի Դ կերուածն), ԵԵԾ է չիֆ, Ի Ծ
 արևելից: 3 Ե Վանա ծովափն, Ե ծովափն, Դ ծովին: 4 Դ մինչև, Ե ի (գա) չիֆ, գայ հա-
 սանէ, ԴԾ մինչև գայ: 4—5 ԵԵ և ի Կեղի: 5 ԵԵ դա, ԴԾ որ սա շրջապատեալ հասանէ:
 6 ԵՄԳ կերվածք փաշային, Ծ կերուածք: 7 ԵՄԳԾ և (գուղօրէից) չիֆ, ԵԵ զեղօրէից տէր,
 Դ գիւղօրէից, Ծ գիւղօրէից տեւրք, ԵԵ ենկիչարի: 8 Ե պահապան, Թագաւորի, Ծ որ չիֆ,
 տամբ: 9 ԵԾԾ որ փիս. ևս, Ծ զրանն: 10 ԵՄԳԾ և (հանապազ) չիֆ, ևս ունի չիֆ: 12 Ե փաշայի,
 Ե փաշայի: 13 ԴԾ փաշան, ԵՄԳԾ ի չիֆ, իւր, ԵԵ տեղեացն: 14 ԴԾ իւրայինքն փիս. իւր
 զօրքն, յայնմանէ: 14—15 ԴԾ և թէ մեծ պատերազմ լինի Թագաւորի հրամանաւ իւր
 կերուացքովն: 16 ԵԵ Թուրք ձի կու հեծուցանէ: 17 ԴԾ Օսմանցիք: 17—18 ԵՄԳԾ մէկ
 (ԵԵ Ա) մատ գիր: 18 ԵՄԳԾ ուր և կամի չիֆ, ԵԵ յամենալ: 19 ԴԾ մօան փիս. քոֆ, ԵՄԳԾ
 առհասարակ չիֆ, ԴԾ է չիֆ: 20 ԴԾ վէդիրն, գիր: 21 Ե և կամ, ԵԵ ուղարկէ, ԵՄԳԾ որ չիֆ, Ե
 փաշա: 22 ԵՄԳԾ առժամայն վաղվաղակի ելանէ բերթէն ի գուրս: 22—23 ԵՄԳԾ ոչ կարէ
 մէկ սահաթ յամենալ: 23 ԵՄԳԾ է չիֆ, ԵԾ փաշայ: 24 ԵԵ մէկ տարի երկու կամ երեք,
 Ծ մէկ, երկու, երեք, ԵԵ կամ Դ տարի չիֆ, ԴԾ կամ Դ չիֆ: 25 Ե չէա, Ե և կամ, ԴԾ վէ-
 դիրն, ԵԵԻ Ծ և այլ չիֆ, Ե կենեն, Ե կենեն: 26 ԵՄԳԾ ի քաղաքէն չիֆ, ԴԾ և որիշ փա-
 շայի կու տան քաղաքն, ԵԵ որիշ, Ծ քաղաք չիֆ, ԵԵ այն փաշային: 27 ԵԵԻ Ծ զերկիր,
 Կարնոյ չիֆ: 28 ԴԾ իրաւունս, ԵԴ տա, ԵՄԳԾ և կամ չիֆ, ԵԾԾ և Տաճիկ չիֆ, ԵԵԻ Ծ (որ)
 և չիֆ: 29 ԵԵ գնայցեն, ԵԾ վաղվաղակի:

և խորհրդակցին իւրոյ Ժ (10) կամ Խ (20) արդարն ընդ ամբարշտին, որ ահարեկեալ լինին զօրքն և պարոնայքն ամենայն, և տայ զփաշայութիւնն յեալին ծառային իւրոյ թաքաւորն և ամենեքեան հնազանդին նմա, զի չունին սահման որ օճախ ունենայ և կամ զիշխանութիւն որդոցէ որդիս տայ, այլ ում որ իւրն առաջ և շնորհս գտեալ է և սպասաւորեալ է, թէ Վրացու զաւակ է, թէ Հոռմի է կամ թէ Հայի է թէ Առնաւուտի է նրմա տայ զփաշայութիւնն: Ապա չէ քրիստոնէից և կամ Հրէից նման, որ փրճացեալ ասիցէ, թէ «Ես պարոնի որդի եմ» և առուծարար ընդդէմ դառնայ թագաւորին, այլ մերկապարանոց կան, ամենայն իշխանք և ընկալարէկիքն և հնազանդին թագաւորին:

Այսպիսի կարգ և սովորութիւն է Օսմանցոց և Պարսից մահմէտական թագաւորացն:

Զի ի ժամանակս մեր, որ տեսաք աչօք մերովք ՌՀ (1621) 14բ
15 թվէն ի վեր տարի վերա տարոյ առաւել մեծացան և փարթա-
մացան ընչիւրք և ապրանօք, զօրացան հեծելիօք և հետեւակօք
և ընդունաւ քաղաքս և կղզիս առին ի Ֆռանկաց, Ուոռուսաց և ի
Պարսից, և ի յարեմուտս մինչև ի Կրիտէս կղզին առին և տի-
րեցին. այս Լ (30) ամ է²⁷. որ դեռ ևս պատերազմի է ընդ թու-
20 ճին Վանատիկոյ, և ջանայ զմեծ ըերթն, որ ի Կրիտէս է, կամ ի
առնուլ, նաև որ ի ծոփն Օվկիանոսու, անթիւ մարդով և խազ-
նայով էլից, որ կշտացաւ, և ինքն ոչ նըւաղի մարդով և դրամով,
ևս ի Հայոց աշխարհէս Ա (1) մարդ հեծելիօք և հետեւակօք Հայք
և Տաճիկք դեռևս ոչ է գնացեալ ի պատերազմ. և թէ Ա (1) մարդ
25 որ անկանի ի մէջ պատերազմին, ի Ստանպուլայ Ա (1) Ժ (10)-ին
տեղն կու. գրեն: Եւ այլ ընդունաւ կղզիք, որպէս Ղպրզ²⁸ և ծով-
եզերքն տիրեցին մինչև ի Թօնուս²⁹ և ի Ջաղայիրն, և ի հաւաւոյ
կ. զմն յԵգիպտոսէ մինչև ի Ա (1) ամսէն ճանապարհ դէպ ի Հա-
պաշտան տիրեցին և անտի մինչև ի Խոռուսու երկիրն, որ
30 զաֆոսան³⁰ կելանէ, և գնացեալ ի Մուխայ³¹ հասին Մաքայ

1 ԵԲԻ կամ չիֆ: 1—2 D իւրոյ ծառայի արդարն ընդ ամբարշտին փխ. իւրոյ...
ամբարշտին: 3 B տա: 3—4 ABB և ամենեքեան հնազանդին նմա չիֆ: 4 ԵԲԳԴ ընդի: 5
ԳԴ և (կամ) չիֆ: 6B գիշխանութիւնն, ԳԴ իշխանութիւնն, 6B որդիք փխ. որդիս, ԳԴ տայ:
6 ԵԲԳ (գտեալ) է չիֆ, D առաջ է շնորհս գտեալ: 7 ԵԲ Հոռմի կամ Հայի և կամ Առնաւուտի
նմա տա, ԳԴ և թէ Հոռմի կամ Հայի կամ Առնաւուտի նմա տայ: 8 ԵԲ փաշայութիւնն
պարոնութիւնն և աղաութիւնն, D և (կամ) չիֆ, ԵԲԴ Հայոց փխ. Հրէից: 9—10 ԵԲ.
Ես պարոնի որդի եմ և կամ օճախ տղայ խտապարանոցի և առուծարար դառնա: 9 ԳԴ
առուծարար: 10 D կամ փխ. կան, ամենայն չիֆ: 11 ԵԲԴ քէկարբէկէք, D և (հնա-
զանդին) չիֆ, ԵԲ հնազանդ: 12 D Օսմանցոց: 13 ԳԴ մահմետականաց թագաւորացն:
13 B թվականէն, D թուէն, Գ թվին, D տարւոյ, A առաւել չիֆ: 16 ԵԲԴ ընչիւք, և
ապրանօք չիֆ, հեծելիօք, և հետեւակօք չիֆ: 17 ԳԴ Ուոռուսից, ԵԲԴ և ի չիֆ: 19 B ի պա-
տերազմի: 20 D Վանատիկայ, B որ փխ. և, D Կրիտէ: 21 ԵԲ նաև չիֆ, ի (ծոփն) չիֆ, B
ովկիանոս. B օվկիանոս, 20—21 ԳԴ կամ ի առնուլ նաև որ ի ծոփն օվկիանոսու չիֆ: 22
ԵԲԴ ելից, D որ կշտացաւ չիֆ, ԵԲԴ նուաղի: 23 ԵԲԴ զի այս փխ. ևս ի, D մէկ,
ԵԲԴ հեծելիօք և հետեւակօք Հայք և չիֆ: 24 ԵԲԴ Թուրք փխ. Տաճիկք, ոչ գնացեալ է,
ԵԴ մէկ փխ. Ա: 25 ԵԲԴ Ա չիֆ, ԵԲ Ժ ի, Գ Ժ, D տասն: 26—27 D որպէս Ղպրզ և
ծովեզերքն չիֆ, ԵԲԴ ծովեզերք: 27 ԵԲԴ և (ի հաւաւոյ) չիֆ: 28 ԵԴ մէկ փխ. Ա: 28—29
ԵԲ Հապաշտան, Գ Հապաշտան: 29 B ի չիֆ: 29—30 ԵԲԴ Եմանու (ԳԴ յեմանու)
ուր զաֆան (D զաֆան) կելանէ փխ. Խոռուսու երկիրն որ զաֆան կելանէ: 30 D Մաքայ

և Մատինայ և Արապիստան և Շամա տունն բովանդակ || մինչև 15-
 ի Պաղաաա քաղաքն և ի Հնդկադ ծովն ի Բարսայ և ի Բանտար
 քաղաքն իւր փաշային ձեռքն է: Եւ ի հոսիսոյ կողմն մինչև ի
 Լէհաց երկիրն, Թօնայ դետի եզերքն և ամենայն Մաճարքն ևս
 5 հարկատու արարին, հաֆայու երկիրն և Թաթարիստանու բո-
 վանդակն մինչև ի Ուոուզի բերդն ևս՝ Աղախու բերդն առին և
 տիրեցին, նաև Սև ծովու եզեր[ք]ն ամենայն, որ գնացեալ հա-
 սին ի բուն Վրաց տուն և առին զՊաշիաչուխ³² Թագաւորի քա-
 ղաքն և տիրեցին մինչև ի Թիֆլուդու սինօռն: Եւ ի յարեւից
 10 կողմն Ախլցըխոյ և Չլորոյ երկիրն և Շիրակվանա երկիրն, Յանի
 քաղաքն իւր Թէմոզն մինչև ի դուռն էրէւանայ, և միուս կողմն
 Վանայ երկիրն՝ ամենայն Խօյ և ի Սալմաստ և ի Զուլամերկ, և
 Հագարացոց երկիրն ամենայն, Մոկաց և Սասնոյ գաւառն
 ամենայն, Քրտուստան և Ասորեստանեաց երկիրն ամենայն մինչև
 15 ի Շահրազուդ¹ քաղաքն իւր փաշային է: Այս ամենայն աշ-
 խարհիս տիրեցին, որ իբրև զԱ (1) ձու ի ձեռն ունի Թագաւորն
 Ստանպուլ մեծ կայսրն, զի գտիրեալն ամենայն կարօղ է առանց
 բերթի տաճի Ա (1) մատ. գրով, կամէնա կու կեցուցանէ և մա-
 հացուցանէ: Զի ոչ Ղըզլպաշ և ոչ այլ Թագաւոր ոք || պա- 15բ
 20 տերազմաւ կալ ընդդէմ սորա կարի: Զի ըստ Աստուածաշունչ
 գրոց պատմութեանցն, որ դրեալ կայ, թէ յԵրուսաղէմայ երկիրն
 ԲԺ (12)-ն Թագաւորութիւնն ըստանաւ, իսկ դա Ա (1) փոքր
 փաշայի է տուեալ: Բայց այժմ ՃԾ (150) Թագաւորութիւնն
 25 աւաղելով և արտասուելով գրեմ, յիշելով զսոպո և զրիրտ զան-
 կարք և զանվարք զօրացն Հայոց, որ անհնազանդք եղեն առա-
 քելաց և հայրապետաց ևս Թագաւորաց և իշխանաց, զի արտուղի
 գնացին և անբարտաւան շաղոթ շրջեցան մինչ որ անբարկա-
 նելին Աստուած խեթիւ հայեցաւ և ներողութեամբն Աստուծոյ

1 БВГД և (Մատինայ) չի: Մատինան, և (Արապիստան) չի: 2 ГД Բազաա քա-
 ղաք: Б Բասրա, ГД Բասրայ, БВГД և ի չի: 3 Б փաշաի, В փաշայի ձեռն է, БВГД
 հիւսիսոյ: 4 В ի (Լէհաց) չի: Г գեաէ, БВГД և (ամենայն) չի: ГД Մաճարք: 5—8
 БВГД Թաթարիստան բովանդակ: 6 БВГД ի չի: ГД Ուոուզի, БВГД ևս չի: В Աղախու
 բերդն չի: ВГ բերդն չի: 7 БВ նայես, Д նաև, БВ Սև չի: 7—8 ГД հասանի: 8 Г զՊաշ-
 խաչուխ, Д զՊաշխաչուխ, 9 БВ Թիւլիդու, ГД Թիֆլիդու, արեւից: 10 БВГ Ախլցըխոյ
 երկիրն, Д Ախլցըխայ երկիրն, БВГД Չլորոյ փխ. և Չլորոյ երկիրն, БВГ Շիրակվան, Д
 Շիրակվանայ, Անի: 11 В Երևան, В Երևանայ, ГД Երէվանայ, БВД միւս, Г և միւս,
 12 В Վանա, ամենայն մինչև Խօ, В ամենայն մինչև, ГД ամենայն մինչև ի Խոյ, В
 և (ի Զուլամերկ) չի: 13 Д հագարացոց, В Սասնա, В Սասնայ: 14 БВ Քրդաստուն, Г
 Քրդս[տ]ան, Г Քրդստան, БВ Д և (Ասորեստանեաց) չի: 15—16 БВГД անհուն աշխարհս
 (ГД աշխարաց): 16 БВ զմէկ փխ. զԱ, ГД զԱ չի: զձու: 17 БВ Հսամպուլայ, ГД
 Ստամպուլայ, Д տիրեալն: 18 БВГД գրով կամենայ (БГ կամենա), կամենայ (В կա-
 մենա) կու մահացուցանէ: 19 БВГД ոք չի: 20 БВ կարէ, ГД կարի չի: 21 В
 Երուսաղէմ, Г Երուսաղէմայ: 22 БГ Թագաւորութիւն, ВД երկուստան Թագաւորութիւն
 ВД մէկ փխ. Ա: 23 Д աուել, БВГД և փխ. բայց, В հարել Ծ, БВГД Թագաւորութիւն:
 24 БВГД ի բռն, 25 БВГД արտասուելով և աւաղելով: 26 В կարգ և զանվարք, ВГД
 կարգ և զվարք: 26—27 БВГД առաքելաց և չի: 27 БВГД Թագաւորաց և հայրապետաց,
 և իշխանաց չի: 28 Г գնային, ВГД շաղօք, В շաղօք: 28—29 БГД անբարկանալին:

Թագաւորեցին սոքայ, սոյնպէս առաքիալն Պօղոս գլուխ [Բ, 14] գրէ, Թէ շէկթանոսք յօրէնս ոչ ունին, բնութեամբ ըստ օրինացն շարժին, նոյնպէս սոքայ, հնազանդ լինելով փոքրն մեծին, առաւել զօրացան, զի որչափ զազիր ե անօրէն գործք կայ, որ քրիստոնէից խոտելի է և պարսաւելի է, զայն սոցա օրէնք է՝ զի և գործելի է, զի ցեղ ու ցեղ ե ազգի-ազգի սուտ պատճառաւս հարկապահանջութիւնն և կեղեքելն անասելի է և անպատմելի. և անողորմ տուգան առնուն ի քրիստոնէից, զի ինձ այսպէս թվի, Թէ Դանիէլի գլուխ [է, 19, 23]՝ Վասն սոցա մարգարէացաւ, վասն 10՝ շորրոդ գաղտնին, Թէ Վահեղ էր և զարմանալի, ուտէր և զմնացեալսն առ ոտն կոխէր¹⁴։ Սոքա են, որ մեր թվականին Կ (611) եղեալ էր, և այսչափ տարի ուտեն ևս զազսն քրիստոնէից առ ոտն կոխեն ամենայն կողմանց, զի որ էհարն նոյն ինքն ըմբռնեցէ և փրկեալ ազատեսցէ տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս զազգս 15 չայոց ի ձեռանէ սոցա. ամէն։

* * *

Եւ ես դարձայց զառաջ[իկ]այ պատմութիւնս Թէոդուպօլսի բերթիս զգնտաձև բոլորակութիւնն, զմուտն և զելն այժմոյո, զգեղեցիկ ամառն, զցրտասառուց ձմեռն, զբնակիչ քաղաքիս, Թէ որքան է և կամ ով ոք են ժառանգողք սորա։

20 Նախ և առաջ բերթս այս Գ (3) պարսպալ[ւ]որ է, և Ա (1) քան. զԱ (1) բարձր աշտարակ է, և ամենայն պուռճքն խոսրովային է, որ է շէշխանայ, և մեծութիւնն սորա Բ և Գ (2—3) կանոն սաղմոսիւ հաղիւ կու շրջապատի¹⁵, և ունի Դ (4) դուռն՝ արեւելք և արեւմուտք, հիւսիս և հարաւ։ Շինւածն, որ ի մէջ սորա է, զանազան և զարմանալի, սրբաառջ և փայտեայ, զեղագործեալ 25 ծաղկով քօշկեր և թրծեալ աղ[ի]ւսեայ պալատներ, բազում եկեղեցիք, զորն երևին և զորն արարեալ են մզկիթ և զորն քակեալ ը կան։ Եւ է գերեզման սբրոցն Սահակայ և Յօսեփայ¹⁶, որ այժմ 10՝ եկեղեցին անարատ և է ի ձեռս անհաւատից. և ի տեղի կատարմանն ունի ջուր սառն և բարեհամ, որ առնէ բազում ցաւոց առողջութիւնն, որ և ասի Լուսադր[ի]ւր։ Եւս ունի շատ բաղանիք և մատրասաներ, բարձրասեմ, քարեայ դրամբք, շինեալ ոսկէզօծ,

30

1 Ե սուրբ առաքեալն, ԲԾ առաքեալն, ԵՄԴ գլուխ [Բ, 14] չիւի։ 2 ԵՅ զօրէնս, Դ օրէնս, Ե ունի, ԵՅ ըստ չիւի։ 3 Ե սոքա, Ծ նմանապէս նոքա փխ. նոյնպէս սոքայ։ 4 ԵՅ ազտեղի փխ. անօրէն, Ե կա։ 5 ԵՅ (խոտելի) է չիւի, Դ (պարսաւելի) է չիւի, ԵԴ (օրէնք) է զի չիւի։ 6—8 Ե զաւրէնք և գործելի է։ 9 ԵՄԴ պատճառաւ։ 7 ԵՅ է չիւի, անպատմելի է։ 8 Դ և (անողորմ) չիւի, ԵՄԴ առգան չիւի, ԵՅ առնուլն, Դ թուի, 9 ԵՄԴ գլուխ [է, 19, 23] չիւի։ 10 ԵՅ ուտէր ուտէր։ 10—11 ԵՅ զմնացեալն։ 11 ԵՄԴ սոքա են որ Մահմէտն ի մեր, Ծ Մահմէտն փխ. սոքա են որ։ 12 ԵՄԴ եղեալ է, Ծ Կ տարին եղեալ է, Դ տարիք, ԵՄԴ և զազգս։ 14 Դ մեր չիւի։ 15 Դ ի ձեռաց։ 16 Ա ևս փխ. ես, Դ առաջիկայ պատմութեանս Թէոդուպօլսոյ, ԵՅ պատմութեանս։ 17 Դ բոլորակութիւնս, ԲԾ այժմուս։ 18 ԵՄԴ զցրտասառուց, Դ զբնակիչք։ 20 Դ յառաջ, Ծ Գ չիւի, ԵԾ մէկ փխ. Ա։ 21 ԵԾ զմէկ փխ. զԱ, ԵՄԴ (աշտարակ) է չիւի, Ե բուրճքն։ 22 Ե շէշխանա, ԵՄԴ մեծութիւն, և Գ չիւի, Ծ երկու փխ. Բ։ 24 ԵՄԴ (արեւելք) և չիւի, շինուածք։ 25 ԵՄԴ է չիւի, ԵՄ փայտեալ։ 26 ԵՄ ազիւսեալ։ 26—31 ԵՄԴ բազում եկեղեցիք..... ևս ունի շատ չիւի։ 32 Ե քարեա դրամք, Ե դրամք։

որ յար և նման էր Բուզանդիոյ քաղաքին: Եւ ամենայն տուն
 Հայի ե Տաճկի միապէս շինեալ կան և շինեն, ե զանազանու-
 թիւնն ոչ կայ: Եւս առանց ջրոյ տուն ոչ ոք է, ուր ուրեք գտանի
 որ ոչ գոյ աղբիւր ի տան, բերեալ զերեսօք անդնդօք, և կէսք
 5 բղխեալ ի պորտոյ քաղաքին, ի ըարձաւանդակ տեղոյն: աղբիւրք
 սառն և բարեհամ, որ Ղրխչշմայ ասեն. և կան այլ տղբիւրք
 անուշահամք, որ Ջաննաթի կոչեն, որ այնպէս սառն ե պիտանի
 ջուր է, որ ի Վարդավառին ամիսն այնպէս սաստիկ սառն է, որ
 ատամ չի հանդուրժեր, որ կուշտ ըմպես, որ Ա (1) գառն ուտես
 10 ե ջուրն ըմպես, առժամա[յ]ն հալէ և մարսէ: Այնչափ աղբիւր կայ
 ի մէջ բերթին, յորժամ ի դուրս ելանեն Բ (2) ե Գ (3) ջաղարց
 յառաջ հանեն. ըսպանդանոցք և շուկաներ, || սալարակապ խաներ 17ա
 և բուլթաներ, քարատաշ գեղեցիկ շինուածով, եկեղեցիք բա-
 զումք, որ այժմ է ի ձեռս Տաճկաց անկեալ կան, զորն արարին
 15 ամրարայնոցք ե զորն քակեալ և քայքայեալ են այժմոյս չեն
 երևիլ: Դեռ ես կայր ի մէջ բերթին եկեղեցի մի սագաշէն գե-
 ղեցիկ: Սանոս Չէլէպի ոմն բարէպաշտօն Հալապցի եկեալ ի քա-
 ղաքս Կարին ՌՀԸ (1629) թին, հրամանաւ սուլթան Մուրատ
 Թագաւորին և վեզիրին իւրոյ Խոսրով փաշին, եղև նայ մեծ
 20 մաքսաւոր և կումրիկչի քաղաքիս Արզրումայ, և եգիտ դշնորհս
 առաջի փաշաներուն և ըստ իւր հանճարեղ իմաստութեամբն և
 խոհեմութեամբն վարեաց զիշխանութիւն իւր, որքան եկաց
 կենդանի, ամ ամի զի տայր Թագաւորին ՃՌ (100000) զուռուշ,
 25 այնչափ վարձք արար, որ Աստուած միայն գիտէ, զի մինչև Ռ
 (1000) գերոյն առիթ ազատութեան և պատճառ եղև ինքն. զի
 այն ժամանակս այս մեծ Թագաւորս մարտ մտեալ էր գհետ
 Պարսից, ՌՀԵ (1586) թվին ի վեր պատերազմէին և աւերէին
 զերկիրս միմիանց || մինչև ՌՁԹ (1641) թվին, որ գնացեալ սուլ- 17բ
 30 թան Մուրատն մինչ ի Ժ (10) անգամ ՃՌ (100000) հոգով և

1 ԵՄԴ էր չիւ: 2 Ը Տաճկի, շինին, (շինեն) և չիւ: 2—3 ԵՄԴ զանազանութիւն,
 3 ԵՄԴ և փիւ. ևս, տուն չիւ, Դ ուրեք ուրեք, Ը ուրեք ուրեք փիւ. ուր ուրեք, Դ
 որ գտանի: 4 ԵՄԴ անդնդոց: 5 Դ բխեալ, Ը բերեալ փիւ. բղխեալ, Ը քաղաքէն, ԵՄԴ
 տեղոյն: 6 Ե Ղրխչշմայ, Ե Ղրխչշմայ, Դ Ղրխչշմայ: 7 Ը անուշահամ: 7—8 Ը որ
 այնպէս սառն և պիտանի ջուր է չիւ: 8 ԵՄ վարդավառի: 9 ԵՄԸ հանդուրժել, Ը մէկ փիւ.
 Ա, ԵՅ գառ: 10 ԵՄ ջուրն չիւ, Ը ըմպես ջուրն: 11, Ը երկու փիւ. Բ, ԵՄԴ և Գ չիւ,
 ջաղարց: 12 Դ Կու հանեն: 13 ԵՄԸ փութկաներ, Ե քարայտաշ, ԵՄԸ շինուածովք:
 14 ԵՄԸ է չիւ: 14—15 ԵՄԸ արարեալ են ամրարանոցք: 15—16 ԵՄԸ այժմոյս չեն
 երևիլ չիւ: 16 Ա սաքաշէն: 17 Դ Հալապցի: 18 ԵՄԸ Կարին չիւ, թվին: 19 ԵՄ վազիրին,
 ԵՄԸ փաշային, ԵՄԸ նայ չիւ: 20 ԵՄԸ զամրուկչի (Դ Կամրուկչի) Արզրումայ (Ե
 Արզրումայ) քաղաքիս, ԵՄԸ Զնորհս: 21 Ե փաշաներուն, Դ փաշաներաց, Ը և ըստ չիւ:
 22 Ե խոհեմութեամբն փիւ. խոհեմութեամբն, ԵՄ զիշխանութիւնն: 23 ԵՄ Ը կենդանի
 ամ ամի չիւ: 24 Ե զփաշին, Դ զփաշային, ԵՄԸ կարեացն, և այլ կարօտելոցն չիւ,
 ԵՄ ևս և առաւել, Ը և փիւ. ևս: 25 ԵՄ ազատութեան առիթ և պատճառ, Դ գերոյ ազա-
 տութեան և առիթ եղև ինքն, Ը գերոյ ազատութեան առիթ, և պատճառ չիւ: 27 ԵՄԸ ժա-
 մանակն, ԵՄ Թուրքս փիւ. Թագաւորս, Դ մեծ Թուրքս այս, ԵՄԸ հետ, Ը գհետ չիւ: 28
 ԵՄ Թուրքին պարսից, թվականն, Ը աւերէին: 29 Ը միմիանց չիւ, ԵՄԸ գնաց: 30 ԵՄԸ
 մինչ ի չիւ, Ը տասն, ԵՄԸ ոգով, Ը ոգւով:

էառ զԲարբիւն ի ձեռանէն Պարսից և հանդարտեցոյց զերկիրն
ամենայն մինչև ի Պարսայ ելից զօրօք բազմօք և դարձան ինքն ե
վազիրն իւր ի Սասանաօլ, Եւ այն վազիրն Առնաւուտ էր Մուստաֆայ
անուն և յոյժ իմաստուն և հանճարեղ էր, որ բազում ժամանակս
5 վարեաց զիշխանութիւնն, առ ինքն ունելով զարքունական մատա-
ն[ի]ն: Եւ արար խաղաղութիւնն սուլթան Մո[ւ]րատն ընդ Ղզըլ-
պաշին ուխտ և դաշին եդին, որ էրէվան Ղզըլպաշին լինի և Պաղ-
տատ Օսմանցուն, այլ միմիանց թուր չըքաշեն, վաճառականք և
շինականք աներկուղ գայցեն և գնայցեն. հոտք սոցա ե նոցայ
այժմ խառնին ընդ միմիանս. զի Գ (3) և Դ (4) տարին անգամ
10 մի առաքեսցէ շահն ընծայա ի Պօլիս ապրշմեղէնս, փիղս ե մի
եղջերիս և այլ պիտոյս արժան և պատշաճ թագաւորին: Զի խա-
ղաղութիւնն Աստուծոյ նախախնամութեամբն եղե, և այսպէս,
որ ազաւեցաւ ազգս Հայոց ի երկուց կողմանց, զի այն
15 կողմի բնակիչք երկրին ամենայնք Հայք էին և են || և յայս 18ա
կողմս ամենայն Հայոց ազգէն էին, Յոյնք և Տաճիկ բազում, զի
Մուստաֆայ վէզիրն այն ողորմութեամբն Աստուծոյ և խաղա-
ղացոյց ընդ միմիանս և բարի անուն ժառանգեաց: Զի այսմ
կողմին բերթորէից պահապա[ն]քն քաշ և արիքն ընդ իւրոց յա-
20 ջող ժամուռն, ամենայն աւուր ե ամենայն տարի, բազում զօրօք
ասպատակէին ևս գնացեալ երկիրն Երէւանայ, Լոռու, Զօրսայ և
Բամակլայձօրու առհասարակ ասպատակէին, մանկունսն գերի վա-
րէին և զծերսն սրոյ ճարակէին և զտեղիսն հրով կիզուին, նոյն-
պէս ե Պարսիկքն քան զսոսայն անողորմքն չար ե բարբարոսք
25 են, ատելիք Աստուծոյ և մարդկան, ամենայն կողմանց ելանէին

1 ԲՅ զԲարբիւն, ԴՄ զԲարբիւն ի ձեռաց Պարսիցն, ԵՅ հնազանդեցոյց փխ. հան-
դարտեցոյց, 1—2 Դ հանդարտեցոյց զերկիրն ամենայն մինչև ի Պարսայ չի: 2 Դ ելից,
ԵՅ զօրք բազում, ԵՅԴՄ զարձաւ: 3 ԴՄ իւր չի: 3—4 ԵՅԴՄ և վազիրն այն Առնաւուտ
էր և յոյժ հանճարեղ Մուստաֆայ (Ե Մուստաֆայ) անուն: 6 ԵՅ խաղաղութիւն հաշտե-
ցոյց, ԴՄ խաղաղութիւն և հաշտեցոյց, հետ փխ. բնդ: 7 Դ գաշինս, ԵՅ Երէւան, ԴՄ
Երէվան: 9 ԵՅ աներկիւղ, Ե: Դ գնացեն, Դ նոցա փխ. սոցա: 10 ԵՅԴՄ միմեանս, Դ
Երէք, ԵՅԴՄ և Դ չի: 11 Դ առաքէ, ԵՅԴՄ ընծայ, Ե ընծա, ԵՅԴՄ Ստամպօլ փխ. Պօլիս,
Փիլս փխ. փիղս, և (մի) չի: 12 Դ եղջիւրս, Դ եղջիւրս, ԵՅԴՄ արժան և պատշաճ չի,
ԵՅ Թագաւորաց, ԴՄ Թագաւորաց: 12—13 ԵՅԴ խաղաղութիւնս այս յԱստուծոյ: 13
ԵՅԴՄ նախախնամութենէն եղև, և այսպէս չի: 14 ԵՅԴՄ կողմն (ԴՄ կողմանց) գազանացն:
15 ԵՅԴՄ ամենայն: 16 ԴՄ այս ամենեքեան, ԵՅԴՄ Հայք փխ. Հայոց ազգէն էին, Յոյնք
և Տաճիկ բազում չի: 17 ԵՅԴ վազիրն, Դ Մուստաֆայ վազիրն: 17—18 ԵՅԴՄ ողորմու-
թեամբն Աստուծոյ և խաղաղացոյց ընդ միմիանս չի: 18—19 ԵՅԴՄ և այս կողմանց փխ.
զի այսմ կողմին: 19 ԵՅԴՄ քաշ և արիքն չի: 19—20 ԵՅԴՄ բոս իւրեանց աջող (ԴՄ
յաջող) ժամուռն ելանէին: 20 ԵՅԴ ամենայն աւուր և չի: 20—23 Դ ելանէին ամենայն
տարի բազում զօրօք և գնացեալ երկիրն Երէւանայ Զօրսայ Լոռու և Բամակլայձօրու աս-
պատակէին երէին և աւերէին մեծամեծսն ի սուր քարշէին զկին և զտղայսն գերի բե-
րէին փխ. ամենայն աւուր և ամենայն տարի..... և զտեղիսն հրով կիզուին: 21 ԵՅԴ աս-
պատակէին չի, և փխ. ևս: 21—22 ԵՅԴ Վանայ Երէւանայ (Ե Երէվանայ) Զօրսայ (Ե Զօրսայ)
Լոռու (Ե Լաւոռու) և Բամակլայձօրու: 22 ԵՅԴ առհասարակ չի: 22—23 ԵՅԴ երէին և աւե-
րէին մեծամեծսն ի սուր քարշէին (Դ քարշէին) զկին գաղայսն (Դ գաղայսն) գերի առեալ
(Դ առեալ չի) բերէին փխ. մանկունսն գերի վարէին..... հրով կիզուին: 23—24 Դ նմա-
նապէս փխ. նոյնպէս: 24 Դ և (Պարսիկքն) չի, ԵՅ զսոցա (ԴՄ զսոսա) փխ. զսոսայն,
ԵՅ անողորմք չարք, ԴՄ չարք և անողորմք: 25 ԵՅԴՄ են չի, ատելիք Աստուծոյ և
մարդկան չի:

գաղտագողի ասպատակեալ քանդէին և աւերէին առհասարակ՝
 Կարոյ և Անի երկիրն, ես Վանայ ծովափն ընդ ամենայն, և
 մինչև ի դաշտն Մշու, Խնուսու և Ալաշկերտու, Դիաւտնու և
 Խամուրայ³⁷, Բաթնոցա³⁸ և Պայազիտու երկիրս ամէն երէին և
 5 աւերէին, զկին և զտղայս զէրի ածէին և զծերսն ի [ս]ուր սու-
 սերի մաշեցուցանէին, զի այնպէս անապատ արարին այս սահ-
 րաթ երկրներս, որ Արզուրմայ հետ մինչև Էրէվան միայն || բեր- 18,
 թորեայքն ի շէն ֆնացին: Այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն
 մեզաց մերոց, զի մի կարէ ընդ դրօշ արծաթեմ, բայց ստեղ-
 10 ծօղին միայն է յայտնի, որ գիտի զամենայն: Ապա յարոյց
 Աստուած ի ժամանակին զհողիւրնկալ երեցս երանեալ տեառն
 տեառն գերազանց Մօսէս աստուածապսակ կաթողիկոսն ամենայն
 Հայոց ի ՌՀԹ (1630) թվին, զի ամենայն պարոնէից և մէլիքաց
 հարկ դնէր, որ զգերիեալսն ազատէին, նաեւ սրբազանն ըստ
 15 ընչիցն իւրոց տայր և ազատէր ամենեքումք առեալ Գ և ԴՌ
 (3—4000) գերիս Երեւանայ և ի Թաւրէզու և այլ տեղիս և ի գու-
 ղտաքաքսն ազատէին և առաքէին յաշխարհն իւրեանց: Ջի այն
 ժամանակն ազդս Հայոց վաճառականաց յոյժ ընչեղք և փար-
 թամք էին այս կողմն և այն կողմն առհասարակ, վասն որոյ
 20 նոյն Սանոս Ձէլապին և քաղքին դուլաթաւ[ւ]որքն և վաճառա-
 կանքն որչափ գերի աղաանցան և առաքէին ի տեղիս իւրեանց,
 որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցին. ամէն: Իսկ իշխանն այն
 պարոնն Սանոսն, եկեղեցի մի կայր ի մէջ բերթին, որ տուն և
 սարայ էր Տաճկի միոյ, առեալ դրամով զտունն հանդերձ եկեղե-
 25 ցաւն և ետ Հայոց: Ի հասանիլ Ռ22 (1637) || թվին քանդեալ 19,
 աւերեցին զսարայն մեծ և շինեցին եկեղեցի³⁹. մեծ և փոքր,
 քահանայք և ժողովուրդք, ռամիկ և շինականք ջերմ սիրով մեծ
 փայտեայ ժամատուն շինեցին և բազում դրամս մսխեցին ի

1 ԵՄԴ ասպատակէին, քանդէին և չիւ, ԵՄԴ աւերէին առհասարակ չիւ: 2 ԴԴ
 Անու, ես չիւ, ընդ չիւ: 2—4 ԵԵ Յանու երկիրն Բասենու և Ալաշկերտու երկիրն Վանայ
 ծովափն ամենայն մինչև ի դաշտն Մշու և Խնուսոյ փխ. Անի երկիրն ևս.....Պայազիտու
 երկիրս ամէն: 2—3 ԴԴ և (մինչև) չիւ: 3 ԴԴ և Խնուսայ: 3—4 ԴԴ և Ալաշկերտու Դիաւտ-
 նու.....և Պայազիտու երկիրս ամէն չիւ: 4 ԱԴԴ գերէին փխ. երէին: 5 Դ տղայսն, Դ
 զտղայսն, ԵԵԴ տանէին փխ. ածէին, զմեծամեծսն փխ. զծերսն: 7 Ե Արզուրմու, ԵԵ
 Երեւան, ԴԴ Երէվան: 7—8 ԵԵ Բերթորայքն, Դ Բերդորայքն: 9 Ա օվ, Ե գրով արծաթե-
 լով, ԴԴ գրով արկանել: 10 Դ յայտի, ԵԵԴ գիտէ: 11 ԴԴ ի ժամանակին այնմիկ հողի-
 ընկալ: 11—12 ԵԵԴ տեառն տեառն չիւ: 12 ԵԵ կաթողիկոսն Մովսէս, ԴԴ Մովսէս, ԵԵԴ
 աստուածապսակ չիւ: 12—13 ԵԵԴ ամենայն Հայոց ի չիւ: 13 ԵԵ թվականին, ԵԵԴ զօլվա-
 թաւորաց փխ. պարոնէից և մէլիքաց: 14 ԵԴԴ զգերեալսն, ԵԵ ինքն ևս փխ. նաեւ սըր-
 բազանն, ԵԵԴ ըստ չիւ: 15 Ա ընտ փխ. ընչիցն, ԴԴ զի ինքն ևս իւր ընչիցն տայր, ԵԵԴ
 (ԴՌ) չիւ, Դ առեալ չիւ: 16 ԵԵԴ գերի առեալ: 15—16 Դ երեք չորս հազար գերի աւել փխ.
 առեալ Դ և ԴՌ գերիս: 16 ԵԵԴ Երեւան, Դ Երէվան, ԵԵԴ Թաւրէզ, և այլ տեղիս և ի չիւ:
 16—17 ԵԵԴ գիւղաքաղաքսն: 18 Դ ընչաւէտք (Դ ընչասէրք) փխ. ընչեղք: 19 ԵԵԴ
 յայն կողմն և յայն կողմն, առհասարակ չիւ, ԱԵԵ վասն որոյ չիւ: 20 ԵԵ նոյնպէս փխ.
 նոյն, ԵԵԴ Ձէլապին, ԵԵԴ քաղաքիս, Դ քաղաքի: 21 ԴԴ անչափ փխ. որչափ, ԵԵ գերի
 դայր ազատէին, ԴԴ գերիս ազատէին: 22 ԵԴԴ եղիցի, ԴԴ ամէն չիւ: 23 ԵԵԴ պարոնն
 չիւ, ԵԴԴ Սանոս: 24 ԴԴ սարայր, ԵԵ միոյ: 24—25 Ե եկեղեցեաւն: 25 ԴԴ և ի, Ե թվա-
 կանին: 26 Դ զսարայրն, Դ զարայրն, ԵԵԴ մեծ և շինեցին եկեղեցի չիւ: 27 ԵԵԴ
 ռամիկ և շինականք չիւ: 27—28 ԵԵԴ սիրով շինեցին մեծ փայտեայ (Դ փայտեայ)
 ժամատուն:

- ղրուես փաշաներաց. ևս լինէր յարաժամ փառարանութիւն
Քրիստոսի ժամ և պատարակ, Իսկ ի հասանիլ ՌՃ (1651) թվին
եկն Վանայ մօլլայ մի Վանի անուն, ճարտարասան և յոյժ հմուտ
դուռան[ի]ն և քարոզող նոցին: Եւ ի քաղաքս ել համբաւ նորա ընդ
5 ամենայն երկիրս Տաճկաց. և էր յոյժ կեղծաւոր անընչութեամբ
ոչ ինչ առնելով ումէքէ, ըստ նմանութեանն նաքօւրի և կախար-
դին Սիմօնի և նմանիսն լէգէհոնին. և եղիտ զշնոր[ի]ս առաջի փա-
շաներաց և այլոց, մինչ որ յիմացեալ վէզիրն և տարաւ ի քա-
ղաքն Պօլիս, և յոյժ մեծացոյց և արար խորհրդակից թագաւո-
րին և օր ըստ օրէ ելից օձապա[տ]իւր չար խորհրդովն և անօրէն
10 լեղաւն իւրով հաւանեցոյց զմիտս վազիրին և արքային, որ
եստուն սաստիկ հրաման ՌՃԺԱ (1662) թվին ի մէջ Ստանպօլա,
որ մինչև Ժ (10) եկեղեցի Հոռոմոց և Հայոց քանդեալ աւերե-
ցին, և զգլուխս ամենայն քրիստոնէից մինչև ի Սերաստիայ || 19ր
15 վիճակն և ի Թօխաթ սիաւ գտակ անցուցին և գօտին եասախ
արարին: Եւ մօլլաս այս ամբ էառ ի թագաւորէն և առաքեաց
ի վերայ փաշային Արզրումայ, և առին այն զեկեղեցին, որ ի մէջ
բերդին էր, և արարին իւրեանց մզկիթ¹⁰. և եղև սուգ մեծ ազ-
գիս Հայոց, որ մնաց Ա (1) եկեղեցի պարսպէն ի դուրս, զոր
20 հիմնարկեալ է Մեսրօպայ վարդապետէն և շինեալ է ձեռամբ
Դաւթեայ Ան[յ]աղթէն և Մովսէսէ Քերդօղէն, անուն սրբոյհոյ
Աստուածածնին. և էր առաջին վանք հոշակաւսր եղեալ ի քաղա-
քին և ի ժամանակս մեծ կայսերն Գոսդանդնուպօլսու Փոքուն
Թէոդոսի, որ դպրոց է եղեալ և միաբանակեցայց տեղիք ևս,
25 որ այժմ Միարան սուրբ Աստուածածին վերածայնեն: Եւ ի մի-
ջոյ բերթին եղեալ քահանայքն և ժողովուրդքն ամենայն մնան

1 ԴԾ փաշաներացն, ԵՅԴԾ և փխ. ևս: 1—2 ԴԾ փառարանութիւն Աստուծոյ սաղ-
մոսերգութեամբ և պատարագօք: 2 ԵՅԴ հասանել, ԴԾ թվականիս (Դ թվականին) Հայոց:
3 ԵՅԴԾ յերկրէն (ԴԾ երկրէն) Վանայ (Ե Վանայ), Ե մօլլա, ԴԾ ճարտասան: 4 ԵՅ և (ի)
չիւ, Ե և էլ, ԴԾ եկն ի քաղաքս Արզրում և ել համբաւ փխ. և ի քաղաքս ել համբաւ: 6—7
ԵՅԴԾ նմանութեան (Դ՝ նմանութեանն) կախարդին Սիմօնի և նաքօւրի (ԴԾ նաքօւրի):
7 ԵՅԴԾ և նմանիսն լէգէհոնին չիւ, Ե առաջի չիւ: 8 ԵՅԴԾ և այլոց չիւ, ԵՅ իմացեալ
վազիրն, 1Ծ իմացեալ: 8—9 ԵՅ քաղաքն չիւ, ԴԾ ի քաղաքն չիւ: 9 ԵՅԴԾ Ստանպօլ, փխ.
Պօլիս: 10 ԵՅԴԾ չար խորհրդով և օձապատիր, և անօրէն չիւ: 11 ԵԴԾ լեզուաւն, Ե լե-
զուաւ, Դ միտս վէզիրին: 12 ԵԴԾ Ստանպօլայ: 13 ԵՅ մինչև ի, Դ տասն: 14 ԵԾ
ի գլուխս (ԵԴ և ի գլուխս) փխ. և զգլուխս, ԵՅ մինչ ի Սերաստիոյ: 14—15 ԴԾ
քրիստոնէից Ստանպօլայ մինչև ի Թօխաթ և ի Սերաստիոյ վիճակն սև փխ. քրիստոնէից
.....սիաւ: 15 ԵՅ սեաւ, Դ յազուցին (Դ հազուցին) փխ. անցուցին, ԴԾ փակեղն փխ.
գօտին: 16 ԵՅԴԾ մօլլայս, ԴԾ յամբ, Դ ի չիւ: 17 Ե փաշին Արզրումայ: 17—18 ԵՅ որ էր
ի մէջ բերթին, ԴԾ որ ի մէջ բերդին (Դ բերթին) անուն սրբոյն Ստեփաննոսի: 18 ԵՅ
մէջիւ իւրեանց, Դ իւրեանց չիւ: 20 Ե Մեսրօպայ: 21 Ե Դաւթա Անյաղթէն, Մովսիսէ,
ԵՅ յանուն: 22 ԵՅ Աստուածածնի, և սա փխ. և էր, առաջին չիւ, լեալ է քաղաքիս:
19—23 ԴԾ որ թագ մէկ (Դ Ա) եկեղեցի պարսպէն ի դուրս անուն սրբոյն (Դ սուրբ)
Աստուածածնայ զոր հիմնարկեալ է Մեսրօպայ վարդապետէն և շինեալ է ձեռամբ Դաւթի
Անյաղթին և Մովսէսի Քերթօղին և առաջմանէ հոշակաւոր վանք լեալ է քաղաքիս փխ:
որ թագ Ա եկեղեցի.....եղեալ ի քաղաքին: 23 ԵՅԴԾ և չիւ, Կ. Պօլիս: 24 ԵԾ միաբանա-
կեցաց, ԵՅԴԾ ևս չիւ: 25 ԵՅ սուրբ չիւ, ԵՅԴԾ կոչեն փխ. վերածայնեն, Ե ի չիւ: 26
ԵՅԴ բերթի, Դ բերդի, ԴԾ քրիստոնեայքն և քահանայքն փխ. քահանայքն և ժողո-
վուրդքն:

մինչ ի ծագել արեգականն [յ]որժամ զդուռն բանան, ապա դի-
մեալ գան եկեղեցին և աղօթեմք ի միասին և եմք քահա-
նայք Լ (30) կամ Խ (40), եղբայրք սիրով առ յիրարս եղեսլ,
ամենեքեան գրագիրք և ծաղկարարք, հմուտք ի ժամերգութեանն
5 և ճարտարասանք, տեղեակ չին և նոր կտակարանաց, զի ամե-
նայն օր ՃԾ (150) փոխ Սաղմոսացն վրճտրի անխափան, ժամ
և պաշտօն պատարագ մատչի, || սարկաւագունք ընդումք փափ- 20ա
զաձայնք և երգողք գոյնդգոյն եղանակք երաժշտական երգոց և
տուժարական արհեստից տեղիակք, պարկեշտ գնացիւք և քաղա-
10 քավարութեամբ ի լի, զոր տէր Աստուած հաստատուն և ան-
ղբրդվելի պտհեսցէ անարատ սրբութեամբ. ամէն:

Եւ դուռն բերթին այն, որ ընդ հուսիս հայի, Կանայ և
Վրաստանու դուռն կոչի, որ զարմանալի խաչեր կան կաղմեալ
և դրոշմեալ ի պարիսպն, կան որ և հիանալի է ի տեսողացն.
15 և ի վերայ միջի դրանն սեմոց դրօշմեալ կայ սրբոյն Սարքսի
զօրաւարին պատկերն նիզակն ի ձեռին և հեծեալ երկվարս ի
պահպանութիւն քաղաքին. Եւ պարոպէն ի դուռս Դ (4) կողմն
շինութիւնք ընդում և կան ընակեալ մինչ ի ԽՌ (40000) տուն
մարդիկք, իսպահիք և ենկիչարիք, յոյժ ընչավէտք, բայց ազգէս
20 Հայոց հազիւ թէ կան Դ (4) և ԵՌ (5000) առհասարակ: Եւ ի
վաճառականացն ի Դ (4) կողմանց ազգէս Հայոց անթիւ կան
նստեալ տարին ընդր բովանդակ ի/գնել և ի ծախել՝ ի փառչայ
և ապրշում. ցեղ ու ցեղ դումաշ և զանաւուզ չուխայ, կտաւէղէն
և քթան անթիւ. և բազում ջալմահիր քար, ալմաս և եայդութն,
25 լալ և զմրութն, սամուր և վաքաղ և ամենայն || մազեղէն ի 20բ
բոլոր տարին յայտնի գնեն և վաճառեն, զի այժմ քաղաքս այս
յոյժ բանտար է նման Ատանպօլայ, որ տարին Ժ (10) կամ ԻՌ

1 ԴՄ մինչև արեւուն, յորժամ զբերդի դուռն բանան: 2 BB գան մայրս մեր
է սուրբ եկեղեցիս փխ. գան եկեղեցին, ԴՄ յեկեղեցին: 2—3 Դ քահանայ, D
երեսուն քահանայ: 3 BBԴՄ կամ Խ չի, BB իրեարս, BBԴՄ եղեալ չի: 4 BB դրա-
գիր: 4—5 BB ժամասաց և ճարտարասանք փխ. հմուտք ի.....ճարտարասանք, ԴՄ
ծաղկարարք ժամասաց և ճարտասանք հմուտք հին և նոր կտակարանաց փխ. ծաղկարարք
.....նոր կտակարանաց: 5 BB ի հմուտք փխ. տեղեակ: 6 D Սաղմոսն: 7 BBԴՄ պաշտօն
չի, ԴՄ սարկաւագունք, BB բազում: 8 BB եղանակաց: 9 BBԴՄ տեղիակք չի: 9—10 BBԴՄ
քաղաքավարութեամբ ի (ԴՄ ի լի) անգագար կան ի փառաբանութիւն (ԴՄ փառաբա-
նութիւնս) Աստուծոյ փխ. քաղաքավարութեամբ ի լի: 10 BBԴՄ Յիսուս փխ. Աստուած,
10—11 BB պահեսցէ հաստատուն և անգրգվելի: 11 BBԴՄ անարատ սրբութեամբ չի: 12 ԲԴՄ
հիւսիս: 13 BBԴՄ Վրաստան, B դուռն չի, ԴՄ կոչն: 13—14 BBԴՄ կաղմեալ և չի: 14 BB
դրոշմեալ կան, BBԴՄ կան որ և չի է ի չի: 15 BB դրան սեմոցն, ԴՄ սեմոցն, A դրօշ-
մեալ կայ չի, B կա: 16 BBԴՄ զօրաւարին չի, նիզակ, AB և չի, D երկվար: 17 ԴՄ առ
ի պահպանութիւն քաղաքիս, D ի չի, չորս: 18 BB մինչև, D քառասուն հազար: 19 B
ընչավէտ, D ընչասէրք փխ. ընչավէտք: 20 BB Հայոց ԲՌ տուն հազիւ կան, ԴՄ Հայոց
ԲՌ (D երկու հազար) տուն հազիւ թէ գտանի, BBԴՄ առհասարակ չի, (և) ի չի: 21 BBԴ
վաճառականք, D վաճառականք ի չորից կողմանց Հայոց ազգէս, BBԴ Հայոց ազգէս: 22 B
(և) ի չի, BBԴՄ ի (փառչայ) չի: 23 BB ապրշում, ԴՄ ապրշումեղէն, ABBԴՄ զանազան
փխ. զանաւուզ, B չուխայ: 24 A (անթիւ) և չի, BB ջալմայի, ԴՄ ալմաստ, BB եայդութ,
ԴՄ յեայդութ: 25 BBԴՄ զմրութ (ԴՄ և չի) լալ: 25—26 BBԴՄ տարին ի (D ի չի)
բոլոր: 27 BBԴՄ ԺՌ փխ. Ժ կամ ԻՌ:

(20000) րեոն մասնէ և կելանէ, որ ճԻ (100000) դուռուչ մտանէ քոակն փաշային, թող զիւր թեմին և սարերուն Գրգաց կէլուրն. այս ամենայն դալօղ և դնացօղաց լինի, որք են վաճառականք. Եւ թերթս այս շինեալ կայ ի բարձրանիստ տեղի, իրր թագաւորական գահոյք նստեալ առ ստորոտով րարձր լերին մի, որ Շողալար ևս Դոնանամ կոչեն և հայի ի վերայ բոլորած և խոտալի և Գրավէտ դաշտին և գեղեցկաշէն գուղորէիցն իւրոց, ևս առաւել ի վերայ օրհնեալ գուղին Կանայ⁴¹, որ անդ բնակեալ կան Գ և ԴՃ (400) ասունք Հայոց և ունին գեղեցկաշէն եկեղեցի մի, որ անուն սրբոյ Վառվառիայի է կառուցեալ սուրբ կուսին, որ և կատարմանն ի աեառնէ հայեցեալ ի տապաստ և ի ծաղկեալ երիւսայքն և ասնին ի դուռն, այռժամա[յ]ն Հորանայ և ազատի շնորհքն Գրիստոսի և սուրբ կուսին Վառվառիայ. և կան քահանայք Ժ (10) և սարկաւապունք և բազում դպիրք յաւրժամք ի փառաբանութիւնն Աստուծոյ: Եւ ունի || Գիւղս այս և դաշտս սիւս և պտղաբեր հողս, որ գարի և ցորեան և բազում կտաւատ լինի, որ բոլոր շրջակայ գաւառներն սոքա կու լնուն ձիթով, որ ԺԲ (12) նուկի ձէթն Բ (2) դրամ արծաթոյ վաճառեն: Եւ լինի Գիւղս այս գոմէշ մեծ, վիթխար[ի] և անճոռնի, և գեղեցիկ մեծ եզինք ախորժք աեսողացն առհասարակ. և է այժմ շրջակայ գիւղքս և գավառքս ամենայն Հայաստան. ի գիւղն Աշխալայ⁴², որ է ԵՃ (500) տուն Հայոց, և ունի աղբի[ւ]րս աղի, զի յոյժ բազում և առատ լինի: Եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ քան զամենայն երկիր հանգարա և խաղաղութիւն, առևտուր բազում, յոյժ լիութիւնն հացի, մսի, եղի և մեղրի: Տունք և ապարանք շինվածք ամենայն որպէս Տաճկի, հանդերձք և կանացի զարթերքն միապէս՝ ոսկեղէնք և ապրշմեղէնք որչափ և կարես ի գլուխս մեծաց, և փոքունց, արանց և կան[ան]ց ամենից որչափ վայել է. գօտի զարով ևս փաթանի, հագիստն ամենայն արանց աթլաս և ծիրանի, չուխայ ազգ և ազգ, և ի բա-

1 ԵՅԳԸ ԲԿ, D ելանէ: 2 ԵՅ փաշին, ԴԸ փաշային, ԵՅԴԸ թէմի, սարերու, D Գրգերուն: 3 ԵՅԴԸ գալօղ և գնացօղ վաճառականացն: 4 Ե կա, ԵՅԴԸ ի չիւ, ԴԸ աեղիս: 5 D մի չիւ: 6 ԵՅԴԸ և փիւ. ևս, A կոչեմ: 7 Ե գեղեցկաշէն, ԵՅ գեղորէիցն իւրոյ, Դ գիւղորէիցն, D գիւղորէիցն, ԵՅ ևս և, D և փիւ. ևս: 8 ԵՅ աւրհնեալ գիւղին Կարնոյ որ այժմ Կան վերաձայնեն փիւ. օրհնեալ գուղին Կանայ, ԴԸ գիւղին, ԵՅ որ չիւ, են փիւ. կան: 9 ԵՅԴԸ Գձ տուն Հայք: 10 ԴԸ որ չիւ, ԵՅ յանուն, ԵՅԴԸ սրբոյ կուսին Վառվառեայ (Ե Վառվառեայ) է: 10—11 ԵՅԴԸ սուրբ կուսին.....հայեցեալ չիւ: 11 ԵՅԴԸ որ տապաստ փիւ. ի տապաստ, (և) ի չիւ: 12 ԵՅԴԸ աղայքն փիւ. երեխայքն, և (տանին) չիւ, Ե չորանա: 13 ԵՅ սուրբ չիւ, ԵՅԴԸ Վառվառեայ, Ե Վառվառեայ: 14 D տան, Դ սարգաւարդունք, ԵՅԴԸ և բազում դպիրք չիւ: 14—15 ԵՅԴԸ յաւրժամ փառաբանութիւն, Ե յաւրժամ: 16 ԵՅ սեաւ, ԴԸ սեաւ, A հողմով փիւ. հողս, ԵՅ հող, (գարի) և չիւ: 17 ԵՅԴԸ կտաւատ բազում, ԵՅ շրջակայ, ԵՅԴԸ կու չիւ: 18 D ասաներկու, երկու: 18—19 ԵՅԴԸ կու տան փիւ. վաճառեն: 19 Ե որ փիւ. և, AԵՅ գիւղս այս չիւ, ԵՅ D վիթխարի չիւ, ԵՅ մեծ չիւ: 20 ԵՅԴԸ առհասարակ չիւ: 21 ԵՅ շրջակայ: 21—23 ԵՅԴԸ ի գիւղն Աշխալայ.....յոյժ բազում և առատ լինի չիւ: 23 ԵՅԴԸ լիութիւն, Ե մսի, Ե և եղի, ԵՅԴԸ և մեղրի չիւ: 20 ԵՅԴԸ շինուածք, ԴԸ հանդերձ: 27 ԵՅԴԸ զարգերք, D զարթեր, ԵՅԴԸ միապէս չիւ: 28 ԵՅ տղայոց և արանց (Ե արանցն) ամենայն (Ե ամենայն չիւ փիւ. մեծաց և փոքունց: 28—29 ԵՅԴԸ արանց և կան[ան]ց ամենից որչափ վայել է չիւ: 29 ԵՅԴԸ ամենայն գօտի զարով, ԵԸ և փաթանի, ԵԸ և փիւ. ևս, ԵՅԴԸ հագեստն: 30 Ե չուխայ, ԵՅԴԸ և (ի) չիւ:

զանիսն անտրառունջ մտանեն ի միասին Հայք և Տաճիկք, լաւ ե
 խելացի, զատկան ընդագործ ե փէշաքար, կամ ժուր գալող 21ր
 մարգն, որ իւր թագաւորական հարկն ե իւր խարաճն փաշային,
 որ տայ, այլ մարգ կարող չէ կամ ուրիշ Տաճիկ վատ խօսք ասել
 5 կամ ձեռն գնել ի վերայ Հային: Աստուծով ամենայն բարու-
 թեամբ լի, ծառոց պտուղքն զանազան ե անթիւ, խնձոր ե տանձ,
 ծիրան ե գեղձ, նուռ ե սերկէիլ, դամոն ե խաղող շատ ե ի շու-
 կաներն լի մինչե ի Հայոց Ջատիկն. եւ ձիթապտուղ, շապալութ,
 բնկուղ ե կաղին, արմավ ե նուշ, մեղրապուկ ե սեղ, փշատ ե
 10 զլլճուղ ե չամիչ. անթիւ ի լրօնալ ամին ի սպառ ոչ պակասի:
 Իսկ ի մտանել աշնան եղանակին ի նոյններէր ը (8), յորժամ
 արեգակն ի ծովն մտանէ օր ըստ օրէ սաստկանայ ցուրտն ե
 սկսանի գալ բաղում ձիւն, մինչե ի գեկտենրերի ԺԸ (18)-ին
 դարձի արեգականն, պաղի գետինն ե լինի որպէս ապակի ե
 15 ջուրքն ամենայն սաստկանան. ե լինի շամանդաղ, որ է մոայլ,
 որ փոքր մի հեռուստ որ ոչ զմիմիանս տեսանեն մարդիք, ե թէ
 Ա (1) «Փառք սաղմոսի» չափ ե կամ աւելի ուրեք գնայ մարգն
 հեր գլխոյն ե մաղ մօրվացն սպիտակի ը ե պիսերն որպէս ոչ 22ա
 խարի ասերք լուլայ կախեալ լինի. Ապայ ի բերմանց աստեղաց
 20 ե տանուտէրաց տարի կայ, որ քողցր օգօվ ե անձիուն անյոու-
 ցանէ ձմեռն. իսկ [յ]որժամ հասարակ լինի արեգազն ե ի Ոոյն
 մտանէ, կակղանայ երկիրն ե հնչէ հարաւ՝ հալէ զամենայն ձիւնսն,
 ե ի մտանել ապրիլի ամիսն ցանեն պարտէզ, գարի ե ցորեան
 եւ կղավատ անթիւ. ե ի այս ամսոյ Ի (20) նոր եափրախն խոս-
 25 զողի գայ ի քաղաքս, ե ձուկ բազում կարմրախայտ ազգ ե ազգ՝
 հօխան Ա (1) ստակ, նայե զանազան երամս հաւուց ե թռչնոց
 ճողղականաց ընդ երեսս դաշտին սփռեալ լինին երամագնացիք,
 ե բազումք ի ձուոցն ե ի հավուցն կերակրեալ լինին, ոմանք
 փետուրացն: Իսկ ի մտանել մայիս ամսոյն կանանչացեալ սա-
 30 զարթախիթ դրախտնասարաս, կանանչանայ սար ե ձոր ե պըտ-

1 ԵՅԴ Բաղանիսն Հայ ե Թուրք ի միասին անտրտունջ (D ե անտրտունջ) փխ.
 բաղանիսն անտրտունջ..... ե Տաճիկք: 2—3 ԵՅ Զուռ (B ժուռ) գալող մարգ, Դ ամե-
 նայն ժուռ գալող մարգ: 3 ԵՅԴ (որ) իւր չիֆ: 3—4 ԵՅԴ որ աայ (Ե աա), փաշային (B փա-
 շային): 4 ԵՅԴ մարգ չիֆ, կամ չիֆ, ԵԴ որիշ: 5 ԵՅԴ Հայի, յամենայն (Դ ամենայն)
 կողմանէ փխ. Աստուծով ամենայն: 6 Դ լի է, ԵՅ պտուղ, Դ պտուղն, ԵՅԴ զանազան
 ե անթիւ չիֆ: 7 ԵՅԴ ծիրան ե գեղձ նուռ ե սերկէիլ դամոն ե չիֆ, շատ ե ի չիֆ: 8
 ԵՅԴ ի լի, եւ չիֆ: 9 ԵՅԴ բնկուղ ե չիֆ: 9—10 ԵՅԴ կաղին ե չամիչ անթիւ արմաւ
 ե նուշ ի բոլոր տարին փխ. ե կաղին արմավ..... ի սպառ ոչ պակասի: 11 ԵՅ ի (նոյնն-
 րերի) չիֆ: 12 Ե սաստկանա: 13 ԵՅԴ ձիւն բազում, ԵԴ ԺԸ: 14 ԵՅԴ ե լինի որպէս
 ապակի չիֆ: 15 ԵՅԴ ջուրք, սաստիկ: 16 ԵՅԴ աչք ոչ կարէ տեսանել զմարդ փխ. որ
 ոչ զմիմիանս տեսանեն մարդիք: 17 D մէկ, Դ աւել, Ե որէք զնա մարդ, ԵԴ մարդ, Դ
 զնա մարդ: 18 Դ մօրուացն, D սպիտակք: 19 ԵՅԴ յետք փխ. ասերք, Ե լու-
 լա, ԵՅ D ապա: 20 Ե կա, ԵԴ անձիւն: 21 ԵԴ ե արեգակն: 22 Ե կակղանա, ԵՅԴ
 երկիր, ե հարաւ հողմով փխ. հնչէ հարաւ: 23 Ե ապրիլ ամսոյ, Ե ամսոյ, Դ ապրիլ: 24
 ԵՅԴ եւ կղաւտ չիֆ, անթիւ, ԵՅ յայս, Դ ի (այս) չիֆ, ԵՅ ի Ի (20), Դ Ի (20) չիֆ,
 ԵՅ եափրախ: 24—25 Դ յափրախ խաղողին: 25 Ե դա, Ե կարմրախատ: 26 D մէկ, ԵՅԴ
 ե փխ. նայե, A ե չիֆ: 27 ԵՅԴ ճողղականաց: 28 Ե ձվոց: 28—29 ԵՅԴ ոմանք փե-
 տուրացն չիֆ: 30 ԵՅ կանանչանայ չիֆ, D (ձոր) ե չիֆ:

ղարերք ծառքն ծաղկեալ վրթթին և լերինքն հանեն ծաղկունք
անուշահոտք և գունդգուն Ռ (1000) ցեղ, պիտանիք և օգտակարք
աջաց և այլ բազում ցաւոց դեղք, շուշան վայրենիք և ծաղիկն
անթառամ, գեղեցիկ թուլթիայ և լալայ, լօշտակ, ազգ և ազգ ॥
5 քանճ[ար], ցեղ ու ցեղ մանուշակ, որ գան բժ[ի]շկք ի Պարսից
և ժողովին զոմանց զգլուխն և զոմանց զտակոխն, տանին ի պէտս
դեղոց: Նոյնպէս և ի գլուխս լերանց խոտ և աղբերակունք ան-
թիւ, սառն և բարէհամ: Եւ ի Դ (4) կողմն քաղաքիս եայլաներ
Բրդաց և գուղորէից կովուց և ոչխարաց և երիվարաց և ջուկք
10 հօտից և վայրի ոչխարաց և անասունք էրէսք, եզն և այծք ռա-
զում ախոեալ կան ի ձորս և ի գլուխս լերանց, որ որսօղքն նոցա
ի մօտ կերակրեալ լինին: Իսկ ի հասանել մայիսի Ի և Ե (25)
գայ լայ, տանծ և խնձոր ի Պարտէզաց: Եւ ի հասանիլ դարձի
արեգակնն յունիսի ԺԹ (19) ամենայն պտուղք ծառոց բազում
15 դայ ի Վրաստանայ, [Եւ] ի մտանելն յուլիսին յոյժ շողանայ
երկիր և լինի ազնիւ ամառն ուր և կամիս ննջեայ ի գիշերի և
ի տուրնջան, ոչ ահ օձից և ոչ երկուղ կարճաց, ոչ ջերմը դողի
և կամ շօպայի կամ այտուճն, այլ ի սիգ օդ հանդարտ մեղմով:
Եւ բնակիչք քաղաքիս և երկրիս մարդիկք հսկայազուն և կար-
20 միր երեսօք, արկք և կանայք պնդակազմ առոյք մարմնօվ⁴³.
յոյժ առողջարար ॥ և սնուցիչ է մարդկան ջուրն և հողն երկրիս: 23
Եւ [ի] միաւանել օգոստոսի հնձեն դարի և ցորեան, կաավատ, և
գայ խաղող անթիւ, ձմերուկ և խիար հասանի ի քաղաքս մեր,
որ յար և նման ուրեք ոչ գտանի, անուշ և պաղ խիար, պար-
25 տիղաց սազւիք քան զխոտն աժան է, զի այնպէս բազուկ լինի
և սպիտակ, որպէս ձիւն և թզաշափ մի լայն, բողկ և շաղկամ
պարարտ և խոշոր, այնպէս է որ Ա (1)-կն Դ (4) հօխայ կշռօվ գայ,
որ հիացեալ փառս տան Աստուծոյ տեսօղքն: Եւ ի մտանելն
աշունն, սեբասմրերի ԺԸ (18) ժողովին արդունս զամենայն ի
30 շտեմարանս: Եւ է երկիրս այս յոյժ լիութիւն հացի, մսի, եղի և

1 ԵՅԴՄ պտգարեր ծառք, ԵՅ լերունք: 2 Ե գունդգոյն, ԵԴՄ գոյնզգոյն, Դ Ռ
չիւ, ԵՅԴՄ պիտանիք դեղոց, Ե օգտակար: 3 ԵՅԴՄ այլ բազում չիւ, գեղք չիւ, վա-
րենի, ծաղիկ: 4 Ե թուլթիա, Ե և ազգ և ազգ: 5 ԵԴ րժիշկ: 6 Դ տակվին (Դ զտակվին)
փիւ. զտակոխն: 7 ԴՄ (նոյնպէս) և չիւ, ԵՅ աղբիւրակունք: 8 Դ չորս, քաղաքին, ԵՅ
եայլանի, ԴՄ յեայլանի: 9 ԵՅԴՄ գիւղորէից, կովուց և ոչխարաց և երիվարաց չիւ: 10
ԵՅ և վայրի ոչխարաց չիւ, ԴՄ վայրի չիւ, ԵՅԴՄ անասնոց, ԵՅ վայրի էրէսք, ԴՄ և
վայրի երէք, Ե եղունք, ԵԴ և եղունք, ԵՅԴՄ և այծք չիւ: 11 ԵՅԴՄ որ չիւ, ԵՅԴՄ որսօղք:
12 ԵՅ մայիս, Ե Ի և Ե-ն, Դ Ի Ե, Դ քսան և հինգն: 13 Ե դա, Դ և տանձ, ԵՅԴՄ և ծի-
րան փիւ. և խնձոր, ԵՅ Տրապիզոնայ փիւ. Պարտէզաց, ԵՅԴՄ հասանել, 14 ԵՅ պտուղ: 15
Ե դա, Վրաստանայ, ԴՄ մտանել յուլիսն, ԵՅ յուլիսի, Ե շողանա: 16 ԵՅԴՄ ամառ, ննջեա:
17 ԵՅԴՄ տուրնջեան, Դ առնջեան, ԵՅԴՄ երկիւղ, ԵՅ դող, ԴՄ ջերմ դող: 18 ԵՅԴՄ շօ-
պայի կամ չիւ, օգ չիւ: 19 ԴՄ քաղաքիս և չիւ, ԵԴՄ հսկայազունք, Ե չայկազունք, ԵՅ
և (կարմիր) չիւ: 20 ԵՅԴՄ երեսք, արք: 21 ԵՅԴՄ ջուր, հող: 22 ԵՅԴՄ մտանել օգոս-
տոսի (ԴՄ օգոստոս) ամիսն (ԵՅ ամիսն չիւ), Ա և (ցորեան) չիւ, ԵՅԴՄ և կտաւատ: 23 Ե
դա, ԵՅԴՄ ի չիւ, մեր չիւ: 24 ԵՅԴՄ լինի փիւ. դտանի: 25 ԵՅ սաւսիղ, ԴՄ սաւղիք, զխոտ,
ԵՅԴՄ է չիւ: 26 Դ և սպիտակ չիւ, Դ և (սպիտակ) չիւ, ԵՅ թզաշաք: 27 ԵՅԴՄ մէկն, Դ
չորս, ԵՅԴՄ կշռոյ, Ե դա: 28 ԵՅԴՄ հիացեալ տեսօղքն փառս Աստուծոյ տան: 28—29 ԴՄ
մտանել աշնան: 29 ԵՅ աշնան, ԵՅԴՄ արդիւնս: 30 ԵՅ շտեմարանս:

գինոյ, փայտի, աղ և մեղր անասելի և անպատմելի. զի Կ (60) ոտք երկայն և գրկաչափ լայն և հաստ փիճի փայտն Ա (1) ղուռուշ, որ մինչև ի ծայրն ոստ ոչ գոյ, որ տեսանելն մարդ հիանայ և ապուշ մնայ. գառն Ա (1) ըռուպ, ոչխարն Բ (2) ըռուպ, Կ (6) կամ Ը (8) ըռուպ, ձին և եզն նոյն գունով, եղ և մեղր Ա (1) լիտրն կէս ղուռուշ, գինի անթիւ, և սոքայ անպակաս տարին ի բոլոր, այսպէս ե այլն ամենայն իմասցիս հանճարեղ և պատվական եղբայրդ իմ, զի թէ գտաւ ինչ ի սմայ ըստ հաճոյից ձերոց կամայ, թէ գտեառնէ շնորհաց և գտեառնէ գոհացարուք, և թէ ոչ, ներումն հայցեմ յանցանաց իմոց. ամէն:

237

* * *

Եւ ունի օրհնեալ քաղաքս այս ե երկիրս աթոռք ե ուխտատեղիք Դ (4), այսինքն Մուտուրկու⁴⁴ և սուրբ Լուսա[ւ]որչի վանք, Բ. է սուրբ Կարմիր և հրաշալի Հնձուց վանք⁴⁵, որ ի Ներսէսի է հիմնարկեալ, որ է և պատմիչն ասէ⁴⁶. Գ. է Խաչկաւանք⁴⁷, որ և մասն անդ է ձեռամբ որդոյ Թագաւորի ևս Յօհաննէս կալսկոպոսին. ևս Դ. վանքն հռչակա[ւ]որ ի մօրէն Դրիգորի Մագիստրոսի է, որ անուն սրբոյ կուսին Մարիամու ասի Սպիտակավանք, անդ է Է (7) վիրոց պատկերն ըստ Ղուկասու նրկարեալն և է անդ պահապան ազգիս Հայոց. ևս Ե. վա[ն]քն է հրաշալի սպիտակ և սիւս, որ է Բաշխենց վանքն, անդ է մասն կենաց փայտ[ի]ն, մածեալն աստուածային արիամբն, որ կայ ի Նե[ր]քին Բասեն. ևս այս հրաշալի տաճարքս կան անդադար ժամ և փառարանութիւնն Աստուծոյ, յարաժամ սաղմոսերգութիւն և պատարակ մատչին Աստուծոյ համայնից օրհնեն և փառարանեն նաև ազգն քրիստոնէից հանդերձ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Եւ ունի թ քաղաքս այս և ունի աթոռք Դ (3) այսինքն ևս Մուտուրկու վանք, որոց առաջին և գլուխ է ի քաղաքիս աթոռ, սուրբ Լուսաւորչի վանք, որ ևս ասի Մուտուրկու վանք. որ է այժմ տեղիք միարանակեցաց, որ է յարաժամ ի մէջ սաղմոսերգութեանն ժամ, պաշտօն և պատարագ, զոր տէր Աստուած հաստատունս պահեսցէ ի տէր ամենայն ժամ: Ի Թվականիս մերոյ ՌՂԵ (1646), որ եկն Սաանպօլցի Սարգիս վարդապետն սուրբ Էջմիածնայ նուիրակ, որ անդ էր վարժեալ և ունէր ձայն անեղ

24ա

1 D գինոյ, ԵՄԴՄ փայտ: 2 ԴԴ երկայն փայտն, ԵԵ զրկաչափ մի, լայն և չիւ: 3 ԴԴ չկա փիւ. ոչ գոյ, որ ի տեսանելն: 3—4 Ե հիանա: 4 Ե մնա, D մէկ, Դ Բ ղուռուշ, D Երկու ղուռուշ: 5 ԵԵ և կամ, D վեց ոռուպ կամ ութն ոռուպ, ԵՄԴՄ ձի, D և եզն էշն, ԵԵ ղուռակ, ԴԴ գնով: 6 Ե Ա չիւ, լիտր, Ե Ա լիտրն չիւ, ԴԴ կէս կէս ղուռուշ Ա լիտրն, Ե ղինին, անթիւ չիւ, ԵԴ սոքա: 7 ԵԵ D և այսպէս: 8 ԵՄԴՄ պատուական, սմա: 9 ԵԴ տեառնէ, ԵԵ շնորհք, և (գտեառնէ) չիւ, ԴԴ շնորհք և տեառնէ: 10 ԵՄԴՄ ամէն չիւ: 11—26 տողերը ԵՄԴՄ չիւ: 27 ԵԵ և երկիրս փիւ. այս և ունի, ԴԴ և ունի քաղաքս և երկիրս, և ունի չիւ, D երեք: 27—28 ԵՄԴՄ այսինքն ևս Մուտուրկու վանք չիւ: 28 D ի (քաղաքիս) չիւ: 28—29 ԵԵ և միւս վանքն է Մուտուրկոյ որ յանուն սուրբ լուսաւորչին է կառուցեալ փիւ. որոց առաջին և գլուխ.....Մուտուրկու վանք: 29 D վանքն, Դ ևս չիւ, ԴԴ Մուտուրկու վանք ասեն, 30 ԵՄԴՄ միարանակեցաց տեղիք: 30—32 ԵՄԴՄ որ է յարաժամ.....ժամ չիւ: 33 ԵԵ ՌՂ և Ե, ԴԴ ՌՂԵ փիւ. ՌՂԵ, ԵՄԴՄ որ չիւ: 34 Ե Էջմիածնա:

և զարմանալի անուշ և համեղ, որ և հաւանեցոյց զքաղաքս և
 զերկիրս ճարտար քարոզութեամբն իւրով. և եպիսկոպոսն Ղազար
 իւրալի կամօւն հրաժարեցաւ և ետ ի նայ զվանքն. և նա դար-
 ձաւ առ կաթողիկոսն Փիլիպպոս և էտո հրաման և կօնտակ նստիլ
 5 մեծագահ տօնոն Թէոդուկօլիս, և եկեալ արար ըագում շէնք և
 շինեածք ձեռնտուութեամբ քրիստոնէից և վաճառականաց
 քաղաքիս և յոյժ աշխատութեամբ երեւ ջուր ե եհան ի դուռն
 վանացն աղբիւր, ևս Ա (1) ջաղացք⁴⁸ մի. յոյժ վայն || լուջ և զար-
 10 մանալի տեսողացն ի վերայ կօչկօչան գետին՝ Էղբրն և այլ ու-
 ղութիւնս ե ի բարի կարգս և կրօնս արար ի սուրբ ուխտս այս,
 զոր տէր Աստուածն համայնից անշարժ և հաստատուն պահեսցէ
 մինչև ի կէտ կոչման իւրոյ. ամէն:

15 Եւ ի միտու վանքն է Հնձուց Կարմիր վանքն, որոց և յիշատակէ Մօսէս Խորենացին. զոր և հիմնարկեալ է մեծին Ներսէսէ կաթողիկոսէ, որ թողին թողէր սրբոյն Գրիգորի մերոյ բազմաշարհար նահատակին, յարի ե քաջ լուսաւորչին. զի յորժամ թագաւորն Հայոց Արշակ առաքեաց զՆերսէս իշխանօք և բազում զօրօք ի Կեսարիայ և ելեալ գնացին անդ, ուղղ և երկրպագութիւնն մատուցին. Եւ սուրբ հայրապետն (Եւսեբի տեսեալ զհրաշադեղն Ներսէս և փառաւոր իշխանքն բնգ նմայ, յոյժ ուրախացաւ և պատրաստեաց ձեռնադրել զՆերսէս կաթողիկոս Հայոց ընդ նմին և Բարսեղ Հայասար[է]ցին, զի յորժամ սուրբ զօծուեալ ընկալան սուրբ հայրապետէն նոյն ժամա[յ]ն յայտնապէս հոգին սուրբ Աստուած էջ ի վերայ սրբոյն Ներսէսի և սրբոյն || Բարսղի, որ 25 աւկներկ ամենեքեան տեսին երկոցունցն արժանաւորութիւնն և հիացեալ փառս ետուն Աստուծոյ, որ այնպէսի առաջնոր[դ] ունին սրբազան ազգն Հայոց. Եւ առեալ զսուրբն Ներսէս իշխանօքն և ամենայն զօրօքն յոյժ ուրախութեամբ աշխարհս Հայոց մօտին. և ամենայն քաղաք բնդդէմ նորա դային ուր և հասանէր

1 ԵՅԴ զարմանալի չի, ԵՅ և համեղ որ չի, ԴՆ և համեղ չի: 2 ԴՆ երկիրս: 3 ԵՅ կամացն, ԴՆ կամօքն, ԵՅԴՆ նա: 4 ԵՅԴՆ և կօնաակ չի: 5 ԵՅ Թէդուպօլսիս, ԴՆ Թէդուպօլսի: 6—7 ԵՅԴՆ քաղաքիս և վաճառականացն փխ. քրիստոնէից և վաճառականաց քաղաքիս: 8 ԵՅԴՆ և փխ. ևս, Ա չի: 8—9 ԵՅԴՆ մի յոյժ վայելուչ.....կօշկօշան գետին եղբրն չի: 10 ԵՅԴՆ բարի կարգս և կրօնս չի, ի վանքն փխ. ի սուրբ ուխտս այս: 11 ԵՅԴՆ մեր փխ. համայնից, անշարժ և չի, պահեսցէ հաստատուն: 12 ԵՅԴՆ կոչմանն, ԵՅ մաճն չի: 13 ԵՅ որոց առաջին և զլուինէ վանն հնձուց փխ. և ի մուս.....հարմիր վանքն, ԴՆ ի (միուս) չի, միւս, Դ հարմիր չի, յորոց: 13—14 Ե և (յեշտաակէ) չի, յեշտաակէ և զբէ Մովսէս: 14 ԴՆ Մովսէս, ԵՅԴՆ և չի, ԵՅ ներսէս: 15 ԵՅ մեր: 15—16 ԵՅԴՆ բազմաշարշար նահատակին յարի և քաջ չի: 16 Ե կեսաբիա, ԵՅ գնացին հասին անդ: 18—19 ԵՅԴՆ ուղղ և երկրպագութիւնն մատուցին չի: 19 ԵՅԴՆ Մերի: 20 ԵՅԴՆ իշխանք, նմա: 22 ԵՅԴՆ օծուծն (ԴՆ զօծուծն) սուրբ: 23 ԵՅԴՆ սուրբ հայրապետէն չի: 24 ԴՆ ի վերայ նորա այսինքն սրբոյն ներսէսի և Բարսղի փխ. սրբոյն ներսէսի և սրբոյն չի, զօրօք: 20 ԵՅ զէմ չի: 26 Դ այնպէս: 27—28 ԵՅ իշխանքն: 28 ԵՅԴՆ և (ամենայն Բարսղի, ԵՅ սրբոյն փխ. բնդգէմ, ԴՆ նոցա երթային փխ. նորա գային, ԵՅԴՆ հանդիպէր փխ. հասնէր:

անգ հիմն արկանէր և շինէր եկեղեցի, օծանէր քահանայս սար-
գաւագունս և դպիրս, սպասաւորեսցեն սրբութեամբ ևս արժա-
նա[ւ]որս ձեռնադրէր եպիսկոպոսս ի վերայ քաղաքաց ե վանո-
րէից, շինէր ի վերայ ճանապարհին խաներս և հողէտունս: Եւ
5 եկեալ էանց ի գաւառն Դերջանայ ե հասեալ ի մօտ դաշտին Կար-
նոյ, նայես լուաւ քաղաքապետն զգալն սուրբ հայրապետին ես
յարգելի իշխանցն և փառաւոր սիրելիացն եւ ընդյառաջ նոցայ
բազում ընծառւք ե պատրաստութեամբ զօրօք ե հետեակօք, տա-
րեալ եմուծ ի բերթն Արզրումայ, որ էր փոքրիկ, զոր յետոյ
10 հրամանաւ Փոքուն Թէոդոսի եղե, թ զի շինեցին ե մեծացուցին: 25բ
Եւ արար սէր ե ընդունելութիւն սուրբ հայրապետին ե պարգես
բազումս ետ նմա, ե նոյն ժամայն ելեալ անտի և եկն ի բարձ-
րաբլուրս մերձ քաղաքին, դէմ յարեկս կոյս, և խաչակնքեալ ան-
տի զքաղաքն փրկական սուրբ նշանաւ, որ ունէր ընդ ինքեան,
15 օրհնեաց զքաղաքն և զամենայն սահմանս նորին, զիշխանս և
զամենայն բնակիչսն որ ի նոսա: Եւ իջեալ անտի սուրբ հայ-
րապետն հանդերձ իշխանօք ե զօրօքն ամենայն, գնացեալ հասին
ի Քերսոն քաղաք անուանեալն ե ի գիւղն Հինձք, դէպ յարեկս
կոյս ի բարձր տեղւոջ բանակեալ օթեցան, կամէր սուրբ հայ-
20 րապետիս մերոյ գնալ յաթոռն Գրիգորաշէն, որ ասի Էջմիածին:
[Եւ] ի գիշերին, յորում օթեալ էր, ետես զարմանալի տեսիլ յայտ-
նապէս, զի ամենամաքուր սուրբ Աստուածածինն ունելով ի
գիրկս իւր զորդին միածին բազմութեամբ հրեշտակօք իջեալ և
զգեցեալ էր ծիրանազգէստս կարմրափայլս և փայլակնացայտս
25 հրեշտակք պարունակելով եղանակէին ասելով: Շու ես հարսն

1 ԵՅԳԸ անգ չի, և շինէր չի, եկեղեցիս, ԵՅ կարգէր փխ. օծանէր: 1—4 ԳԸ կար-
գէր քահանայապետս և ձեռնադրէր եպիսկոպոսս և շինէր ի վերայ ճանապարհին և (Ը) և
չի) հողէտունս փխ. օծանէր քահանայս.....խաներս և հողէտունս: ԵՅ և ձեռնադրէր
եպիսկոպոսունս փխ. սարգաւագունս և դպիրս.....քաղաքաց և վանորէից: 4 ԵՅ ճանա-
պարհացն: 5 Ե Գերջանա, ԵՅ մուտ փխ. մօտ: 6 ԵՅԳԸ նայես չի, զգալն իշխանաց
և սուրբ հայրապետին: 7 ԵՅԳԸ ևս յարգելի չի, և փառաւոր սիրելիացն չի, Ը նոցա: 8
ԵՅԳԸ ընծառւք և չի, և զօրօք, և հետեակօք չի, 9 ԵՅԳԸ եմոյծ, Ե Արզրումայ, Ը ետոյ:
10 ԵՅԳԸ եղ և զի չի, 12—13 ԵՅԳԸ եւ սուրբ հայրապետն (ԳԸ սուրբ հայրապետն չի)
ի բարձրաւանդակ տեղին փխ. ելեալ անտի և եկն..... յարեկս կոյս: 13—14 ԵՅԳԸ անտի
զքաղաքն չի: 14 ԵՅԳԸ նշանաւն, Ը ինքեանս: 15 Ե աւերհնեաց: 15—16 ԵՅԳԸ և զերկիրն
և (ԵՅ և չի) զիշխանն (Ը զիշխանս) և զբնակիչքն (ԳԸ բնակիչքն) ամենայն փխ. և
զամենայն սահմանս.....որ ի նոսա: 16 ԵՅԳԸ ելեալ փխ. իջեալ անտի, ԵՅ սուրբ չի: 17
ԳԸ իշխանօքն, և գնացեալ, Ե հասին չի: 18 ԵՅԳԸ ի Քերսոն քաղաք անուանեալն և
չի, Հնձուց, ԳԸ արեկս: 19 Ե բարձրաւանդակ տեղին, ԵՅԳԸ բարձրաւանդակ տեղին և
անգ բանակեալ նստան, Ե նստան փխ. օթեցան: 19—20 ԵՅԳԸ զի դէմ եղեալ էր սուրբ
հայրապետին գնալ յաթոռն իւր սուրբ Գրիգորաշէն որ ասի Էջմիածին փխ. կամէր սուրբ
.....որ ասի Էջմիածին: 21—25 ԵՅԳԸ յայնմիկ տեսիլ զարմանալի տեսն սուրբն Ներսէս
յայտնապէս որ սուրբ Աստուածածինն նստեալ դէմ յանդիման վիմին ծիրանազգէստ
փայլակնացայտ (Ե փայլակնացայտ) և հրեշտակք պարունակեալ ունէին զնա և եղանա-
կէին (ԵՅ եղանակելով) ասելով (ԵՅ ասէին) փխ. յորում օթեալ էր..... եղանակէին
ասելով:

անարատ հօրն երկնաւորի, գու մայր ստեղծողին մերոյ, որ մեք սարսեալ դողամք, գու ծրարեալ ունիս զնա ի քում սենեկի, նա որ երկինք և երկիր չէին բաւական տանիլ || գու բարձեալ ունիս ի ռազկի քում, որով և լի է երկինք և երկիր փառօք նորա հա-
 5 ճեցաւ ընդ քեզ իջանել ի վերայ վիմիս յայսմիկ: Եւ զայսոսիկ մինչ ետես և լուաւ պահեաց ի մտի:

Եւ ընդ լուսանալ առաւօտուն հրամայեաց զօրացն ամենից քարինս բերկ և էարկ հիմն եկեղեցւոյ ի նոյն վիմին, յորում իջեալ էր ամենօրնեալ սուրբ Աստուածածինն և տէրն մեր Յի-
 10 սուս Բրիստոս մանկական կերպի[.] ի գիրկս մօրն և օծեաց զքարինս Գ (4) և կացեալ աւուրս ինչ ի շինումն սուրբ տաճարին, որ և հիմնարկեալ հասոյց աւարտ կամարակապ ե գմբէթայարկ, կարմրափայլ քարամբք զԿաթողիկէն, զարդարեաց ի նմանու-
 15 թիւն հանգերձ ի սուրբ կուսին, որ ի հեռուստ իբրեւ զշափիւղայ փայլէ⁴⁹: Ձեռնադրեաց եպիսկոպոս և յանձնեաց իշխանի քաղաքին և նա ուրախութեամբ անձն էառ, զի զամենայն կատարեսցէ անպակաս զշինւած յայլ տեղեաց նորին: Եւ ինքն զնացեալ եհաս ի տեղի իւր, ուր էր միտք սուրբ հայրապետիս: Եւ իշխան քա-
 20 ղաքին հաստատեաց զամենայն և բազմացան ի նմա միաբանու-
 թիւնք: Եւ էր գլխաւոր վանք, զոր Շնորհալին ի «Յիսուս որդի» գրգոջն երգէ, որ և Քեսրոն⁵⁰ քաղաք շինեալ, ի Կարմիր վանքն հուպ անւանեալ⁵¹: Աստ է գերեզման Գրիգոր կաթողիկոսին⁵² ||
 և Ապիրատ մականուանեալ սուրբ հայրապետին Հայոց ընդ նմին, մերձ առ շիրմի սորին կայ ամփոփեալ Յօհաննէս կաթողիկոս
 25 սուրբ հայրապետն մականուն. Իմաստասէր վերաձայնեալն, տես ի կարգս կաթողիկոսաց ի ժամագրքի անգ: Նաե ի մէջ տա-
 ճարի սոյնոյ ի ներքս խորանի է ամփոփեալ զմարմին Վասիլի, զոր Ելուզակ անուանէ Շնորհալին⁵³: Աստ են և մասունք սրբոց և մասն սրբոյ խաչափայտին Բրիստոսի: Նաե մերձ առ սրբոյ
 30 հրաշալի ուխտիս է կիսոյ ժամաւ հեռի ձոր ինչ, որ կայ անգ հանգեալ տաճարք և մատրանք յանուն սրբոց և սիրելեացն Աս-
 տուծոյ և յատուկ ճգնութեան տեղի սրբոց Հռիփսիմեանց և

1—5 տողի փոխարեն ԵՅԳ անարատ հօրն երկնաւորի որ և մեք սարսեալ դողամք գու ծրարեալ ունիս ի քում սենեկի որ լի է երկինք և երկիր փառօք նորա փխ: անա-
 րատ հօրն.....ի վերայ վիմիս յայսմիկ: 1D գու մայր ստեղծողին մերոյ չիք, որ և մեք:
 2—5 D գու ծրարեալ ունիս.....ի վերայ վիմիս յայսմիկ չիք: 6—8 ԴD ե զայսոսիկ.....
 պահեաց ի մտի չիք: 7 ԵՅԳ ամենայն, D ամենից չիք: 8 ԵԴD տեղին փխ. վիմին: 9—11
 ԵՅԳ զսր ետես նստեալ զսուրբ կոյսն ի վերայ վիմին և օծեաց քարինս Գ փխ. յորում
 իջեալ էր.....օծեաց զքարինս Գ: 10—11 D ե օծեաց.....աւուրս ինչ չիք: 11—32 ԵՅԳ
 ձեռնադրեաց եպիսկոպոս և յանձնեաց (Դ անձնեաց) իշխանի քաղաքին և նա ուրախու-
 թեամբ յանձն էառ և շինեալ կառոյց գմբէթայարկ և լայնանիստ խորան ի քարանց
 կարմրագունից որ ի հեռուստ իբրեւ զափիւղայ (Ե զափիւղայ) փայլէ յանուն սրբուհոյ
 Աստուածածինն որ է մինչև ցայսօր հռչակաւոր և միաբանակեցաց տեղիք որ այժմ Կար-
 միր վանք կոչի և ունի ձորն անապատ կուսանաց և ճգնաւորաց և բարեհամ աղբիւր և
 վայելուչ վայրք որ Հռիփսիմեանք (Դ Հռիփսիմեանց) փխ. ի շինումն սուրբ..... սրբոց
 Հռիփսիմեանց և, D որ է մինչև ցայսօր հռչակաւոր և միաբանակեցաց տեղիք որ այժմ
 Կարմիր վանք կոչի և ունի ձորն անապատ կուսանց և ճգնաւորաց և բարեհամ աղբիւր
 և վայելուչ վայրք որ Հռիփսիմեանց փխ. ի շինումն սուրբ.....Հռիփսիմեանց և:

- Գայիանանց, որք ի գալն ի Հռովմայ եկեալ կացին և Թևացին
անդ ժամանակո ոչ սակաւ ճգնելով ե աղօթելով զանձինս ապ-
րեցուցանել կամելով ի յտշխարհային զաղիր ցանկութենէ: Եւ
ասա է ըստենամ ցրտացեալ և սառն ջուր քաղցրահամ, որ և
5 ասի Հովփոիմէի աղբիւր, որ և է առողջարար ի զովացման և
փարատումն ջերման և այլպէս պատահմանց, որք ըստումք գնան
յուխա. և երկրպագութիւն, ի գալն ի սուրբ ուխտս Կարմիր վանք
ե աստի անդ, որ և տէր պահեսցէ հաստատ մինչ ի կատարած:
- || Եւ միուս վանքն է ի կողմն հուսիսայ, որ անուն սրբոյ 27ա
10 Խաչին է շինեալ և կառուցեալ, զոր փոքր ի շատէ պատմեցից
քեղ, և թէ զխաչափայտին զրոժանդակ պատմութիւնն հարցա-
նիցես, լիակատարն դրեալ կայ ի Կիրակոս պատմագիրն և այլ
ուրեք, բայց մեր պիտանացուն տյա է, թէ որպէս բերաւ յաշ-
խարհս Հայոց և թէ վասն էր ասի խաչափայտ և Խաչկավանք:
- 15 Զի յորժամ Թագա[ւ]որեաց բարեպաշտ և երկուղածն Աստուծոյ
մեծ կայսրն Հերակլ ի Ստանպօլ, որ էր ազգաւ Հռոմ ի Թրւա-
կանիս մերոյ Օէ (608), ազդեցութեամբն Աստուծոյ ել ի խնդիր
խաչափայտին Գրիստոսի բաղում և անթիւ զօրօք գնալ ի Թար-
վէղ, զի յառաջագոյն գնացեալ էր պիղծն և ժանգն Խուրիան
20 հրամանաւ Պարսից արքային Սոսրովու բաղում զօրօք և հնաս
Մարը մինչ ի յԱղէքսանդրիայ ե գերիեալ քանդիաց և աւար էառ
դերկիրն Արապստանայ և ի դառնալն յետս եմուտ ի սուրբ քա-
ղաքն Յերուսաղէմ և բաղում քրիստոնեայս արար սրախողող և
սրբութիւնքն զամենայն ընդ նմին և զխաչափայտն Գրիստոսի,
25 որ ի Գողգոթայ կանգնեալ կայր վարեաց գերի ՝ և քահանայք 27բ
բաղում տարաւ ի Թարվէղ առ Թագաւորն Սոսրով, որ էր կոա-
պաշտ: Իսկ Թագաւորն Հերակլ ել ի Կոստանդնուպօլսէ և ելն
էհաս Արզրում, որ էր ընդ ձեռամբ և իշխանութեամբ իւրով. Եւ
տեսեալ զպարիսպն խախտեալ և քայքայեալ էր, զոր չար և
30 անիծիալն, ատելին Աստուծոյ և մարդկան Սոսրիանն աւերեալ էր
սակաւ ինչ. և հրամայեաց շինել և նորոգել զամենայն և նստաւ
ինքն բոլոր տարի մի և խոր[ն]էր հանապազ ևս վարանէր ի մտի
իւրում և սգայր անմըխիթար, թէ որով հնարիւք կարիցէ զխա-
չափայտն ընդ ձեռամբ ձգել⁴.....:
- 35 Եւ ինքն անկեալ առաջի զօրացն ամենայն անցին ընդ 30ա
գաւառն Խնուս և իջին ի դաշտն Ալաշկերտու և կտրեալ զվերին
կողմն Մասիսոյ և հասին Արտաւազ գաւառն, որ է Մակսւ և

1—8 ԵՅԴ կոչի փխ. Գայիանանց որք.....մինչ ի կատարած, D կոչեցաւ որ է
մինչ ցայսօր փխ. Գայիանանց որք.....ի կատարած: 9 ԵՅԴ միւս, հիւսիսոյ, յանուն,
Դ անուն չի, ԵՅԴ սուրբ: 10 Ե շինեալ և չի, Դ ծանուցից փխ. պատմեցից: 11 ԵԾ
խաչափայտին: 12 D լիակատար: 13—14 ԵՅԴ աշխարհս: 14 ԵԵ և կամ Խաչկավանք, Դ Խաչ-
կավանք: 15 ԵԴ երկուղածն: 16—17 Ե թվականիս, Դ թուականիս: 18 Ե զոր փխ. գի,
Դ առաջագոյն, ԵՅԴ Սոսրիան: 20—21 ԵՅԴ էհաս մինչ (Դ մինչ) ի Մար և Աղէքսան-
դրիայ և գերեալ քանդեաց: 22 ԵՅԴ մտաւ, 23 ԵԴ սրախողող արար: 25 ԵԾ դերի վարեաց:
13—577 էջի 32 եղբ D բայց մեր պիտանացուն.....որդի Թագաւորին կրճատված: 27 Ե
4. Պօլսէ: 29 Ե չարն: 30 ԵՅԴ և անիծիալն ատելին Աստուծոյ և մարդկան չի, ԵԴ Սո-
սրիան: 31 ԵՅԴ սակաւ ինչ չի: 32 ԵՅԴ տարի մի բոլոր, և փխ. ես: 33 Դ որով: 34 ԵԵ
ընդ չի:

գնացեալ Հարեգանդ դաժառ, որ է Խօյ և անդ բանակիալ նստան
մինչ ի դալ յետնոցն ամենայն դօրացն.....

5 Եւ եկեալ ենաս ի դաժառն Հացունեաց, որ այժմ Զօրս
ասի, և անդ եկեալ Բուրեղ տիկինն Սուրբաց ընծայիւք
ընդառաջ մեծ կայսերն...

10 Եւ նա առեալ հաւատով եդ ի հիմունս եկեղեցոյն ե շի-
նեաց վանք վայելուջ, հոյակապ և դմբէթայարկ խայտախար քա-
րիւ ի պահպանութիւնն երկրին Բասենու, որ և կայ մինչև ցայսօր
յիսկս Բաշխենց վանք կոչեն: Եւ անտի ելեալ որդիք Թագաւորին
10 առաջնորդութեամբ իշխանին ելին ի լիառնակողմն և մտին ի
թաւ մայրիս, որոյ անունն Ազատ կոչի և դընդեղեալ հասանի ի
դուղն Ծաղկի, յակունս Եփրատայ, որ է ի գլուխս դաշտին Կար-
նոյ և անտի ելեալ գնացին ի ձորամէջ, ի կոլղմն հուսիսոյ, և ի
բարձրաբերձ լեռնոջ միոյ յայնկոյս և տեսին տեղին այն խո-
տալի ե վայելուչ վայր, յանդիման Կարնոյ բերդին և բանակե-
15 ցան անդ աւուրս ինչ, վասն Բ (2) պատճառի՝ ա. որ յոյժ հայ-
լայ էր, որ ապահով էր վայրն այն, բ. որ մօտ էր ի քաղաքն,
զի ճանապարհի պիտոյսն հոգասցեն...

20 Եւ ժողովին շրջակայք ամենայն դիւղք և դաւառք, մանա-
ւանդ ի քաղաքէն Արդրումայ բաղմութիւնն՝ արանց և կանանց, ևս
Տաճիկք անթիւք ևս ի ումկաց ի մեծի աւուրն, այսինքն ի Վար-
դաւառին. և առնեն ընդում մատաղ ի փառո Քրիստոսի և խա-
չին նորա: Եւ յայնչափ պաղ է ջուրն, որ ի յակէն ոչ ոք կարէ
է (7)-ն քար հանել, և բնաւ ոչ երեւին տեղիք բղխմանն, այլ կոյ
25 հանդարտ. և այնքան յրստակ է, որ թէ Ա (1) ըստակ մէջն ձգես
պղղտոր կու երևի ըստակն: Եւս յառաջնորդեն յառաջս ջրին Բ (2)
Պաղաքք յառաջ կու հանէ և շուրջ ածէ, զի այս հրաշք մեծ է...
Իսկ եսլիսկոպոսն Յօհաննէս կեցեալ անդ ևս շինեաց անդ
բաղմածախ եկեղեցի հոյակապ և հռչակաւոր յանուն սուրբ խա-
չին, որ մինչև ցայսօր Խաչկտւանք ասեն: Նաևս Ա (1) խորան
30 շինեաց ի դսի կողմն, անուն սուրբ Յարութեան, զի յարուց որդի
Թագաւորին.....

* * *

Եւ այսուհետեւ սկիզբն արասցուք և գետոցն. զի քաղաքս և
լերունքն բարձր են քան դամբնայն երկիրս, իբրև զշատրվան
35 բղխեն դանադան ակունք ի Դ (4) կողմանց լերանցն ե լինի
Դ (4) գետ մեծ, ե ընթանայն ի Դ (4) կողմն աշխարհիս: Առա-
ջինն է և գլուխն, որ ելանէ արեւելից կողմանէ, որ Վրաստունայ
պողող կոչեն, ի Ծաղկավէտ լեռնէն մասն Եփրադայ, զոր Աստու-
ածաշունչն դրէ անսլզալ՝ ի դրախտէն ելեալ սա, որ արեւելից
40 ելեալ և ուղիղ գէտի հարաւ ընթանայ, իսկ Մօսէս Խորենացին

33 ԲԵ Զի այսուհետեւ, ԴԴ և (այսուհետեւ) չի: 34 ԲԵ լերունքս, Դ լերունքն, ԲԵ
երկեր գի իբրև շատրվան, ԴԴ զշատրվան: 35 Դ յակունք, Դ ջուրս, ԴԴ լերանց: 36 Դ
յորս, ԲԵԴԴ մեծ չի, Դ չորս, ԲԵ աշխարհի: 37 ԲԵԴԴ և չի, գլուխ, ԲԵ յարեւելից:
37—38 ԲԵ Վրաստան պողադ, ԴԴ Վրաստան պողադ կասեն: 38 ԲԵ Եփրաթայ, 39 ԲԵԴԴ
անսլզալ, ԲԵ սա, յարեւելից: 40 ԴԴ և չի, ԲԵ գէտ, ԲԵԴԴ Մօսէս:

ասէ, թէ Բ (2) յակ է Եփրատ՝ մինն || Կարնոյ ելանէ և միուն 35բ
Ալաշկերտոյ, բայց գնացեալ երկոքինն յիրար միանան և լինի
Եփրատն մի գետ. նաև Թուլգուրանցին, որ ՂԱրարածոց գիրքն
ոտք հաներ է տաղիւ, յիշատակէ ասելով, թէ Եփրատ ի Կարնոյ
5 ելանէ, ի Ծաղկազարդ տեղին, ուր Ոսկիանքն⁵⁶ և զՍուքիասանքն
մկրտեցին. և ի մկրտելն զմիմիանս փութացուցանէին, զի
մկրտեալքն զՔրիստոս տեսանէին և ավէտիք տային միմիանց.
անդ և խաչ կանկնեցին ի դուռս Ավետեաց ձորակին, որ կայ ի
վերայ վիմին գրօջմած մինչև ցայսօր ի յակունո Յեփրատա, որ
10 ստուգիւ աստ են մկրտեալ, որ բաղում անգամ ուխտարարք գան
ի վերայ Համբարձման. մեք և Փիլիպպոս կաթողիկոսն գնա-
ցեալ բաղում վարդապետօք և անդ բանակ եհար ի վերայ Ավե-
տեաց խաչին⁵⁶ և արար պատարագ: Եւ անտի ելանեն զանազան
և բարեհամ ակունք և խառնին ընդ իրար, նաև Խաչափայտի
15 ջուրն⁵⁷ ևս խառնի ընդ սա և գետանա և գնացեալ յառաջ
Հնձուց վանիցն և լինի գետ մեծ: Եւս է գերեզման սուրբ վար-
դապետին Գոծեո յարուցի, և իջեալ ի մէջ դաշտին, դէմ [յա]ն]-
դիման բերթին Կարնոյ, ճաշոյ մի գնացք և ծովանա հանդարտ
գնացիւք. և լինի շամպ խոտ և եղէդ յոյժ և մորայ, որ է ցեղ,
20 հաւուց և թռչնոց տեղիք ապաստանից: Եւ գնացեալ հասանէ
ի գուզն Ճրագ և Ջերմուկ և դա ջուր Բլուրն և Օղբակուն, նաև
ջուր Յրտաձորուն գան, միանան, խառնին և լինի գետ մեծ ի
մէջ դաշտին անհուն և ձայն || արձակեալ գնայ ի ձորն Զինիսու: 36ա
Եւ ի հիւսիսային կողմանէ լերանցն փոքր գաւառէն Ովաճըղու,
25 որ է ի մէջ մայրիացն, ելանեն բաղում ակունք և լինի գետ
սուր և ախօրան և մտանէ անհուն ձորն Ծիրանայ և Սառչամու
և հասանէ ի գուզն Մասուր և խառնի ընդառաջ Գաղտառիճու
Վամրջին ընդ Եփրատայ: Եւ մտանէ ի ձորն Շողէնու, և գնացեալ
հասանէ ի Դերջան ի գուզն Բագառիջ և Կօղեր: Եւ գայ ջուրն
30 Հակզոյ, Խորզունեանցն և Կեղոյ և միանայ. և լինի Եփրատս ծով.
և անտի ոլորտս տալով գնացեալ հասանէ Եգնկայ և կտրեալ ընդ

1 ԵՄ ակ Դ յակն, Եփրատս, Դ երկու ակն է Եփրատս, ԵՄԴ ի Կարնոյ, ԵՄԴ
միուն: 2 ԴԾ խառնին յերար փիւ. յերար միանան: 3 ԵՄԴ Եփրատ: 4 ԴԾ հանել, ԵՄ
թէ չի: 4-5 ԵՄ բայց այս որ ի Կարնոյ ելանէ փիւ. ի Կարնոյ ելանէ: 5 Ա ելանէ չի,
ԵՄԴ Ոսկեանքն: 6 Ե մկրտելն, ԵՄԴ զմիմիանս: 7 Ե մկրտեալքն, ԵՄԴ միմիանց:
8 ԵՄԴ կանգնեցին Աւետեաց ի գուզն ձորակին: 9 ԵՄ վերայ չի, Ե Եփրատ: 10 Ե
մկրտեալ, ԴԾ ուխտարարք փիւ. ուխտարարք: 10-11 ԵՄԴ գան ի վերայ Համբարձման չի:
11 ԴԾ և մեք: 14 Դ յակունք, ԴԾ յերար, ԵՄ իրեար: 14-15 ԵՄ նաև Խաչափայտի ջուրն
ևս խառնի ընդ սա չի: 15 ԵԴ գետանայ, ԵՄ յառաջս, Դ առաջ, Դ առաջի: 16. 17
ԵՄԴ ևս է գերեզման.....Գոծեո յարուցի չի: 18 ԵԴ ծովանայ: 20 ԵՄԴ թռչնոց տեղի
ապաստան: 21 ԵՄԴ գիւղն: 21-22 ԵՄ Յրտաձորոյն և Բլուրն խառնի փիւ. Բլուրն և
Օղբակուն.....միանան խառնին, ԴԾ և գայ ջուր Յրտաձորոյն և Բլուրն խառնի փիւ.
և գա ջուր.....միանան խառնին: 23 Ե գնա, ԵՄ ձինիսու, Դ ձինիզու, Դ ձինիշու: 24
ԵՄ հիւսիսոյ, լերանց, Ե Օվաճուխա, Ե Օվաճուխայ, ԴԾ Օվաճուղու: 25 ԵՄԴ մայրեացն,
Դ յակունք: 26 Ե Ծիրանա: 27 ԵՄԴ գիւղն: 27-28 ԵՄ ընդառաջ Գաղտառիճու կամրջին
չի, ԴԾ յառաջ: 28 ԴԾ կամրջին, Ե Եփրատ, ԵՄ Շողայեանու, ԴԾ Շողենու: 29 ԵՄԴ
գիւղն, ԵՄ Կօթեր և Բագառիճ, Ե դա: 30 ԵՄԴ Խորզունեանցն, Դ Խորզունեանցն, Ե
միանա: 31 Ե Երզնկայ, Ե Երզնկայ:

մէջ դաշտին և ի Դ (4) կողմանցն բազում ջուրք խառնին ընդ նմա, Եւ գնացեալ հասանէ ի բերթն Կամախ և մտեալ ի Քարա-
 ձորն Յակնայ և Արապկերու և անտի հասանէ ի գաւառն Չմշկայ
 ի գլուխն Մալաթիոյ, Եւ միուս ակն, որ ելանէ ի Դիատին բեր-
 5 թէն ի գլուխ դաշտին Ալաշկերտու, բազում ակունք բ[զ]խեն
 յորդատատ և խառնին ընդ իրար և գետան[ա]ն և գնացեալ ի
 մէջ դաշտին խառնին ջուրք բազում և լինի գետ մեծ, որոյ
 անունն Մուրատ ձայնեն, Եւ անտի գնացեալ հասանէ ի դաշտն
 Մանաղկերտու և ընդ ստորոտովն Խնուսու և մտանեն բազում
 10 դետք և գնացեալ հասանէ ի դաշտն Տարօնոյ յառաջս վանից՝
 սրբոյ Կաբապետին և մտեալ ի ձորամէջս յառաջս ամուր բեր-
 թին Ողկանայ, ուր սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն ամրանայր, և
 ոլորտս անցանէ ընդ գաւառն Ճապըղջրոյ, և հասեալ ի բերթն
 15 Բալու և լինի Մուրատս անտանելի դետ, և շրջեալ իջանէ զներ-
 քին կողմամբն || դաշտին Խարբերթու և գնացեալ հասանէ և սա
 ի գլուխն Մալաթիոյ, և միանան ընդ իրար Բ (2) ակունքս և
 լինի Եփրատս մեծ ծով, որ արապի բառով Յրատ ասեն գետոյս:
 Եւ գնացեալ մտանէ ի ձորն Ապտէհերու և հասեալ ի բերդն հայ-
 20 րապետին մերոյ Ներսէսի, որ Կըլայ ուղջորջի, և շրջապատեալ
 զբերթն և գընացեալ հասանէ ի Բորաճուկ, որ նաւք գնան ի
 վերայ նորա, և այնուհետե անկանի ի մէջ դաշտին և հանդարտ
 գնացիւք բազում չօլս և անապատս անցանէ, զի ուղտփ վայրի
 Գուրթ և Արապի գուղք և շինւածքն կան առ ի եզերքն գետոյս
 25 են բնակեալք, որ ամենեկին ձիւն չեն տեսներ: Եւ գնացեալ հա-
 սանէ յանդիման Պաղտատայ ի բերթն Ղուռնայ ի սահմանս
 Հիլլաու, և անտի խաղացեալ Ե (5) աւուրբ յառաջք և գայ Դիլատ
 դետն Բաբիլոնի, որ է Եատն, զոր Աստուածաշունչ դրոց Տիգրիս
 կոչի, և խառնի ընդ Եփրատս և միա[ւ]որեալ գնան ի Բասրայ
 քաղաքն և մտանէ ի ծովն Հնդկաց, որ է Սպիտակ, զի իմաստա-
 30 սէրն Արիստոտէլ սորայ Օվկիանոս ասէ⁵⁸, զի Սպիտակ ծովս է
 շրջապատեալ ի Դ (4) կողմն աշխարհիս: Զի Դ (4) գետք ի դրախ-
 տէն ելանեն՝ երկուքն սոքայ ևն՝ Տիքրիս և Եփրատէս, որ Հա-
 յոց երկրէն ելանեն և գնացեալ ընդ իրար միանան, զի բուն

36բ

1 D գաշտըն, BBFD և չիւ, D չորս: 2—3 ΓD ի (Քարաձորն) չիւ: 3 BD Ակնայ, B Ակնա, B Չմշկոյ, B Չմշկոյ: 4 BBFD միւս: 5 Γ յակունք, D բ[զ]խեն չիւ: 6 BB իրեար, ΓD յիրար: 7 ΓD բազումք: 8 ΓD անուն: 9 BB Մալապկերաու: 10 BB առաջս, ΓD առաջս (D առաջոյ) վանիցն: 11 ΓD առաջս: 12 [D սուրբն, B Ողկանայ: 13 BB ոլորտս տալով անցանէ: 15 ΓD Խարբերթու գաշտին: 16 ΓD Մալաթիոյ, BBԻրեար երկու, Γ յիրար, յա- կունքս, D յիրար երկու յակունքս: 17 BB Յրեատ: 18 BB բերթ: 19 BBD յորջորջի, Γ յորջորջի: 20 BBFD և (գընացեալ) չիւ, BB Բէքիաճուկն: 21 BBFD նորա չիւ, BB և (հանդարտ) չիւ: 22 BBFD գնացիւք: 23 BBFD գիւղք, BB շինւածք, ΓD շինուածք, BBFD ի (եզերքն) չիւ: 24 BB բնակեալ: 25 BB գէմ յանդիման, B Պաղտատա, BB Ղուռնայ ի սահ- մանս չիւ, D Ձուռնայ: 26 B Հիլլա, B Հիլլայ, ΓD Հիլլայու, BB Ը և կամ Ժ աւուրբք փխ. Եւ աւուրբք, BFD յառաջ, B դա: 27 B Բաբելովնի, Γ Բաբելոն, ΓD Աստուածաշունչն, գե- տոյս փխ. զորոց: 28 B ասի փխ. կոչի, B կոչի չիւ, ΓD կոչէ, B Եփրաթիս, ΓD խառնին ընդ յիրար Եփրատս և Տիգրիս: 29 BB մտանեն ի ծովն: 30 B սորա, BBFD Ովկիանոս: 31 BB պատեալ փխ. շրջապատեալ: 32 B Բ-քն, ΓD երկուք, BD սոքա: 33 B յերկրէս, BB իրեար:

երկիրն Ասորոց ի մէջ երկուց գետոյս են ընալիտլ իրրե իղղի,
վասն այնորիկ գիրք ամենայն Միջագետաց Ասորոց ասեն: Զի
Տիգրիս Հաշտէն գաւառէն ելանէ և գնացեալ ի Յամիթ և ի Մու-
սուլ, ի Պաղտատ և խառնին ընդ Եփրատին, որպէս ի վերոյ
5 գրեցաք. և Քրիստոս փառք յաւիտեանս. ամէն:

Այսուհետեւ վերջ արասցուք || Եփրատին և սկիզբն արա- 37ա
ցուք միուս գետոցն, որ բղխեալ ելանեն ի հարաւսին իողմանց
ի բարձրաբերձ լեռանց ի Բինգօլէ, որ է Ռ-ականց և սկիզբն ի
Շուշարա և խառնեալ ընդ իրար գետանայ և գայ մտանէ ի ձորն
10 Թէքմանու. և լինի Արաղ: Եւ սկսանի գնալ ուղիղ գէպի յարեւելս
և հասեալ ի դաշտն Բասենու գնացեալ ի կամուրջն Ջօպանի³
ևս գայ Վերին Բասենու Մուրց գետն, ևս ջուրն Քուռնիճու, ևս
Թիմարու, նա ևս Պտիճվանու ջուրքն ևս դան և խառնին ընդ մէջ
կամրջին, ևս գայ ջուրն այն Անիկի և միանա առաջն Եայդանու
15 և լինի Արաղս գետ մեծ և անհուն: Եւ գնացեալ մտանէ ի Վի-
շապաձորն Կաղզվանայ և հասեալ Աղճաղալան և դետն գայ Ղար-
սայ և Անոյ, որ է Ախօրան ևս խառնի ընդ Արաղն և ուլտոս
տալով, գնացեալ հասանէ երկիրն Երէվանայ և Դվնայ ընդ ստո-
րոտովն Մեծին Մասիսոյ. և գան ջուրքն Արարատեան գաւա-
ռացն և խառնին ընդ Արաղն. նայ ևս ծովանայ, և կտրեալ զներ-
20 քին իողմն Արարատեան դաշտն ևս գնացեալ հասանէ ի գուղայ-
քաղաքն Աստապատ և Զուղայ, որ նտվորդք գնան ի վերայ նո-
րայ. և անտի մտեալ ի խորաձորս քաղում աւուրք ևս խառնին
ջուրք քաղում. և գնացեալ հասանէ երկիրըն Շրվանայ և Դար-
25 պանդա[յ]ն, որ է Շամախի և միանայ ընդ Կուր գետին և մտանէ
ի ծովն Կասբիական, որ է Կիւան:

Եւ միուս գետն Ճորոխ ելանէ ի հիւսիսոյ լեռանց քաղա-
քիս ի Թաւ մայրիաց միջոյ ի գաւառէն Չորմալոյ և գիմեալ
գայ ուղիղ գէպ հուսիս || ելանեն ակունք քաղում և գանադան և
30 յառաջացեալ խառնին ընդ յիրար և գետանայն և իջանէ ի մէջ

1 D գետոցս, Γ բնացեալ փխ. բնակեալ, BVGՃ իբր: 2 B Միջագետաց, BB ասէ: 3 BVGՃ ի Յամիթ և չիւ: 4 BBD և ի Պաղտատ (B Բաղաատ), BVGՃ խառնի: 5 BB և Քրիստոս փառք յաւիտեանս ամէն չիւ: 7 BVGՃ միւս, BD հարաւային: 8 BB ի (բար-
ձրաբերձ) չիւ, Γ որ է չիւ, BVGՃ հազարաւանաց փխ. Ռ-ականց, և (սկիզբն) չիւ: 9 B Շուշարայ, ΓD Եուզալարայ փխ. Շուշարա, BB իրեար, B գա: 10 BB գէպ ուղիղ, ΓD արեւելս: 11 BB Բասենոյ, BVGՃ Ջօպանի կամուրջն (D կամուրջն): 12 B3GD և գայ (B գա), B3 Բասենոյ, BVGՃ Մուրց չիւ, ջուրն փխ. գետն: 12—13 BVGՃ ևս ջուրն Քուռնիճու ևս.....ևս դան և խառնին չիւ: 13—14 ΓD խառնի ի մէջ կամրճին: 14 BB կտրմէին, BVGՃ ևս գայ ջուրն այն Անիկի և միանա առաջն Եայդանու չիւ: 16—17 B ոս Ղարսա: 17 BVGՃ Յանոյ, BGD և փխ. ևո, ΓD Արաղս: 18 B Երեւան, Դվնա: 18—19 ΓD և ընդ ստորոտովն: 19 BVGՃ ջուրք Այրարատեան: 20 BΓ նայ չիւ, B3GD և փխ. ևո, B ծովանա: 21 B Այրարատեան դաշտին, BGD Այրարատեան դաշտ և գնացեալ (B գընա-
ցեալ): 21—22 BVGՃ գիւղաքաղաքն: 22 B Զուղա: 22—23 BGD նորայ չիւ: 23 BB ևս չիւ, ΓD և փխ. ևս: 24 ΓD քաղումք, BVGՃ երկիրն (B յերկիրն) Շրվանայ (B Շրվանա): 24—25 BVGՃ ի Դարպանան: 26 Γ ծով, ΓD Կիւան: 27 BVGՃ միւս, B ի (հիւսիսոյ) չիւ, BB հիւսիսային: 28 BGD մայրեաց, B մայրոց, BVGՃ Չորմալոյ: 29 BB գնայ փխ. գայ, BBD հիւսիս, Γ ի հիւսիս, ΓD քաղումք: 30 BB իբրար, BVGՃ գետանան, մէջ չիւ:

ձորուն Մաստատու և գնացեալ հասանէ ի քաղաքն Բարերթ և
 ճեղքեալ Բ (2) բաժանէ զշինուածքն. և շրջեալ զրերթն անցանէ
 ընդ մէջ դաշտին. և գան ջուրք ի չորից կողմանց խառնին ընդ
 սա, և լինի ձորոխս մեծ և անհունս. և մտեալ ի խոր ձորս Ըս-
 5 պերու և հասանէ ընդյառաջ սուրբ Թօհաննէսիւ վանիցն, որ կայ
 անդ անփոփեալ զճըկոյթ սրբոյն Թօհաննու Կարապետին, ես կան
 ի միջի նորայ կարգա[ւ]որ և միաբան բազմութեան մինչև
 ցայսօր սաղմոսերգութիւն պաշտօն, ժամ, և պատարակ անխա-
 փան: Եւ անտի յառաջ խաղացեալ հասանէ ի բերթն Ըսպեր և
 10 Ագրաք ևս գնացեալ աւուրս բաղումս ի մէջ անհուն և անտանելի
 ձորոյն, հասանէ ի քաղաքն Վրաց և ի Արթվին լի և անթիւ ձի-
 թաղաղով. և ի մէջ ձորուն, առ ալին դետոյս Բ (2) կողմ, բո-
 վանլակ գուղք և աւանք, այգիք ևս ծառոց պտուղք զանազան և
 ախարժք, բազում յոյժ մինչև ի յեղր ծովուն անպատմելի և
 15 անթվելի: Եւ գետք յոլովք գան ի Թորթումու, Իշխանու, Օղ-
 թիւսցն ևս Փանակու և միանան ընդ ձորոխս և հասեալ ի բերթն
 Գօնիայ առ ալին Սև ծովին և մտանէ ի նա:

Եւ միուս գետն յառաջացեալ յարեմտից լերանց յերկսէս և
 դիմեալ գնայ ուղիղ արեմուտս կոյս, որ Գայլ գետ ասեն սորա,
 20 զի ի գաւառէն Գա[յ]լ դետոյն ելանեն անթիւ ալունք. ի դեղջէն
 Կարմրոյ լերանցն ժողա[ւ]վեալ մտանեն ընդ ձորն և լինին գետ
 սուր և զարհուրելի, և գնացեալ հասանէ ի Մուրատ զալասիս և
 անտի Նիկիոս քաղաքն, զի անդ էր ըսուրբ հայրապետն Գրի-
 դոր Նիւսացին: Եւ ջուրք բազում մտանեն ընդ սա և մտեալ ընդ
 25 խորաձորս և անցանէ ընդ բազում գաւառս Հոռոմոց և հասեալ
 ի Սև ծովն և մտանէ անդ: Զի իշխանն Վարդ Պատրիկ ի վերայ
 դետոյս այս խոյս տուեալ և կամուրճն ետ ընկենուն ի դետն և
 ինքն էանց. և զօրքն Հոռոմոց փախստական դիմեալ ի կամուրճն
 ոչ գտին. և Տաճկացն զհետմտեալ զորն կոտորեցին և զորն
 30 դիաթաւալ արարին և զորն սրոյ ճարակ արարին և կէսք ջրա-
 սոյդ արարին Բ (1000)-ս և Ժ (100)-ս: Ոչ թէ Վարդ Պատրիկն ի
 զուր արար, զի յառաջմէ չարաճըճիկ ազգն Հոռոմոց բազում

8ա

1 ԵՄԴ ձորն, Դ ձորն, Մաստատու: 2 ԵՄԴ յերկուտ, Դ յԲ, ԵՄԴ զշինուածք: 3 ԵՄ ի
 կողմանց չորից, ԴԴ և խառնին: 4 ԵՄԴ անհուն, ԵՄ ի ձորն խոր, ԴԴ ի ձորս խոր:
 5 - 9 ԵՄ ընդյառաջ սուրբ.....ի բերթն Ըսպեր և չի: 6 ԴԴ առաջ: 7 ԴԴ Թովանէսու,
 ԴԴ Թովանէսու: 8-9 ԴԴ ևս կան ի միջի.....պատարակ անխափան չի: 9 ԴԴ առաջ,
 Ըսպերու: 10 ԵՄ Ագրակ և, բազում աւուրս, ԴԴ Ագրակ և գնացեալ ի բազում աւուրս, Դ
 անհուն և չի: 11 ԵՄԴ և ի չի: 11-12 ԵՄԴ զոր ձիթապտուղ լի և անթիւ լինի: 12
 ԵՄ ձորոյն, ԴԴ ձորոյն, ԴԴ երկու: 13 ԵՄԴ գիւղք, և փխ. ևս, ԵՄ պտուղ: 13-14 ԵՄԴ
 զանազան և ախարժք բազում յոյժ չի: 14 ԴԴ մինչ, ԵՄԴ ի չի: 15 ԵՄ գետ, Ե ի (Թոր-
 թումու) չի: 16 ԵՄԴ Թորթումու Իշխանայ (Ե Իշխանայ): 16-17 ԵՄԴ Թօխտեացն և: 17
 ԴԴ Գօնեայ, ԴԴ յալին, ԵՄԴ անդ փխ. ի նա: 18 ԵՄԴ միւս, ԵՄԴ երկսէս փխ. յերկսէս:
 19 ԵՄ գնա, ԵՄ յարեմուտս, ԴԴ արեմտից: 20 ԵՄԴ գաւառէն չի, ԵՄԴ գետոյն,
 Ե և ի գեղջէն: 21 ԵՄԴ զալասին: 22 ԴԴ Նիկիոսար, ԵՄԴ անտի: 24 ԴԴ բազումք, ԵՄ
 27 ԵՄԴ ընկենու: 28 ԵՄ և կամուրճ: 29-30 ԵՄԴ և զորն դիաթաւալ.....սրոյ ճարակ
 արարին չի: 30 ԵՄ Գօն: 30-31 ԵՄ ջրասուղ: 31 ԴԴ Ժ-ս և բիւրս, ԴԴ հազարս և բիւրս,
 32 Վարդն Պատրիկ, Ե Պատրիկ: 32 ԴԴ առաջմանէ, ԴԴ չարաճըճիկ էին ազգն Հոռոմոց:

նեղութիւնս հասուցին ազգիս Հայոց, ևս իշխանքն մեր վիրա-
ւորեալ էին ի ձեռս նոցայ և ի դիպօզ ժամու հայէին, որպէս
աստ դոյն գործեալ զչարին և հատուցին զչարն, Աստուած կայ,
վասն այն պատճառին Հոռոմքն շուն էրմանի ասեն ադդին մե-
5 րոյ, բայց արարմունքն երկոցունցն ոչ էր հաճելի Աստուծոյ:

Ապա ներողութեամբն Աստուծոյ թագաւորեաց Մահմէտն ե
հնան զակն գոռոզից և անրարտաւանից՝ Հոռոմոց և քրիստոնէից,
զոր աէր Աստուած փրկեալ աղատեսցէ զձեզ ի ձեռանէ սոցայ:
Այսքանս վասն գետոցն, որ ելանեն ի լերանցն Արդրումայ ե
10 որպէսդի ճանապարհաւ և որքան աւուրբք մտանեն ընդ ծովերն
որիշ որիշ պատմեցից քեզ կարգաւ, իմաստուն եղբայր: Բայց
քայն զԵփրատն երկար ճանապարհ ոչ ոք ունի, որն Դ (20), որն
Լ (30), որն Խ (40) աւուրբք մտանեն ի ծովն, բայց Եփրատն Գ
(3) ամսէն ճանապարհաւն, ապա թէ ի ծովն մտանէ: Բայց դի-
15 տեմ, զի պաամութիւնս պարսաւելի է իմաստնոցն, || բայց խընդ-
րեմ աղատ առնել զմեզ ի բամբասանաց և կամ զթերին լընուլ,
քանզի յոյժ խնդրեաց հարազատ եղբայրն իմ Մաղաքեայ և
քահանայքն և սարկաւագունքն մեր յոյժ թախանձեցին ե ես
զխնդիրս նոցա կատարեցի բարէխօսութեամբ սուրբ կուսին Տա-
20 լիթայ և Ամլորդոյն նաև լուսատուին մերոյ ե ամենից սրբոցն.
ամէն:

38բ.

1 ԵՆ նեղութիւն, ԵՅԴԸ ե փխ. ես, D իշխանին, ԵՅԻԸ մեր չիւ: 2 D նոցա: 3 A զոյն,
Γ գործեալ հատուցին չար, ԵԵԸ զչարին և չիւ, չար, ԵՅԴԸ Աստուած կայ չիւ: 4 ԵՅԴԸ
նորա համար փխ. վասն այն պատճառին, ԵԵ Հոռոմք, էրման: 4—5 ԵՅԴԸ ազգին մերոյ
չիւ: 6 ԵՅԴԸ արարմունք, ԵԵ երկունց: 7 ԵՅԴԸ գոռոզից և անրարտաւանից Հոռոմոց և
չիւ: 8 ԵՅԴԸ զմեզ փխ. զձեզ, ԵԴԸ սոցա: 9 ԴԸ այսքան, ԵՅԴԸ Արդրումայ (Ե Արդրու-
մայ) լերանցն: 10 D որպիսի, Ե աւուրբք: 11 ԵԵ պատմեցի: 12 ԵՅԴԸ քան, Γ զՅեփրատն,
B զԵփրաթն, ԵԵ յերկար, ԵԵ (Դ) որն չիւ: 13 ԵԵ և կամ փխ. որն (Խ), Γ կամ Լ կամ Խ,
D քան կամ երեսուն կամ քառասուն, ԵՅԴԸ աւուրբք, Γ երեք: 14 ԵՅԴԸ ճանապար-
հաւ, ԵԵ թէ չիւ, ԵԵ ի ծով, ԴԸ մտանէ ի ծովն: 15 ԵԵ իմաստնոց պարսաւելի է, ԴԸ
իմաստնոց, ԵԵԵ բայց չիւ: 17 Ե Մաղաքիա, ԵԴԸ Մաղաքիայ: 18 ԴԸ սարկաւագունքն:
20 ԵՅԴԸ Ամլորդոյն, ամենայն փխ. ամենից:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս ամբողջ հատվածի սկզբի մասը Մ. Խորենացու Պատմության III գրքի ԾԹ ղլուխն է, մասամբ աղավաղված, որը բերված է այստեղ որպես ներածություն, մինչդեռ լրացակալում է Կ. Կոստանյանցի հրատարակության բնագրին:
2. Պատմական Հայաստանի 16 «աշխարհներին» մեկը: Ա. Շիրակացու անունով հայտնի Աշխարհացույցը այն կոչում է «Բարձր Հայք, այսինքն Կարնոյ կողմն» (պրոֆ. Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան 1944 թ., էջ 348):
3. Նույն Աշխարհացույցի հեղինակը Բարձր Հայքի ղիբքի մասին գրում է. «Եւ ըստ անուանդ, արգարե բարձր քան զամենայն երկիր, քանզի ի չորս կողմանս արձակ է» (նույն տեղում, էջ 349): Աշխարհացույցի համաձայն Բարձր Հայքը ունեցել է ինը գավառ (նույն տեղում, էջ 349), սակայն, XVII դարում Օսմանյան Թուրքիայի վարչական բաժանման համաձայն Կարինի (էրզրում) կուսակալության մեջ մտնում էին Բարձր Հայքը և Տուրքուբերան, Այրարատ, Տայք նահանգների մասերը, որոնցից կաղաված էր, ըստ Հակոբ Կարենցու, 23 գավառ:
4. Հեղինակն ուրիշ անգամ էլ է հիշում առանձին գավառների ազով հարուստ լինելու մասին: Այդ փաստը, ի դեպ՝ հիշատակում է նաև Աշխարհացույցի հեղինակը (էջ 349):
5. Նկատի ունի Ազաթանդեղոսի պատմությունը:
6. Խոսքը վերաբերում է «Արեւելք գերարփի» բառերով սկսվող շարականին, որը ոմանք վերագրում են Կիրակոս Թադմանչին (XII դ.) Գրիգոր Վկայասերի աշակերտին, ուրիշները՝ Կիրակոս Երզնկացուն (XIII դ.):
7. Այս անձնավորությունների մասին հեղինակը հիշում է նաև իր ժամանակագրության մեջ (տե՛ս ՄԺ, I, էջ 241):
8. Գայլ գետի անունով գավառը, որն ընկած էր Երզնկայից հյուսիս, XVII դ. գտնվում էր Կարինի կուսակալության մեջ: Գավառի կենտրոնը հանգիստանում էր Կյալ-կութ-Ձիֆուլիկը, Գայլ գետի վրա: Տես վերևում, էջ 213, ծանոթ. 2:
9. Այժմ դուրդ, Երզնկայի մոտերքում, կոչվել է նաև Կարմրէ:
10. Այս գավառը Բարձր Հայքի պատմական Առյուծ գավառի մի մասն է կազմել և ընկած էր Գարանաղից արևմուտք:
11. AḡḡI տարբերակներում «և ունի վանք զվս երկու» ձևով, «զվս»-ի վրա պատիվ չկա. իմաստավորել չկարողանալու պատճառով հրատարակությունից գուրս գցեցինք: Սակայն, այստեղ, ենթադրաբար նշում ենք՝ «զովելիս» իմաստը:
12. Վրացիները կոչում են Պախուլ, որն ընկած է Թորթում լճի մեջ Թափվոզ համանուն գետակի եզրին, լճի հարավ-արևմտյան ծայրում գտնվող Օշք (նաև Էոշք) դյուզից հարավ-արևմուտք: Մատենագրանի № 3223 ձեռագրի 1458 թ. հիշատակարանում Ավետիք գրին այն համարում է նաև գավառ, «Գրեցաւ... ի գաւառիս Պախուա և Թորթումայ, ի վանս, որ կոչի Ազըրկի» (էջ 326ր):
13. Տես ծանոթ. 12:
14. Այս դյուզն ընկած է Օլթի գետի ստորին հոսանքում, գետի աջ ափին:
15. Կոչվել է նաև Նառիման, գտնվում է Թորթումից արևելք:
16. Իմա, Օլթի: Մ. Ուռհայեցու մոտ հանդիպում ենք Հակոբ Կարենցու նշված ձևով (էջ 425):
17. Գտնվում է Վերին Բասենում, կոչվում է նաև Զիվան-Կալի:

18. Բավական մեծ գյուղ Օլթիից արևելք, գտնվում է Օլթի գետի մեջ Թափոկո Պարտեզ-չայի ձախ վտակներից մեկի վրա:

19. Հունարեն «Πορθανος» բառից: Ունի միայն Հովհան ավետարանիչը: «Եւ էր յԾրուսաղէմ ի պրորատիկէ աւագանին՝ որ կոչէր երբայեցերէն բթհեղա. հինգ սրահ. յորս անկեալ զնէր բաղմութիւն յոյժ հիւանդաց, կուրաց կաղաց զօսացելոց, որ ակն ունէին ջրոցն յուղելոյ» (Ե. 2—3):

20. Գյուղ, կոչվել է նաև Պամլրեղ. գտնվում է Պնուս գավառում համանուն լեռան վրա, որը հանդիսանում է Բինդյոյի արևելյան ուղղությամբ բաղուններից մեկը:

21. Այն գյուղը, ուր, մեր պատմիչների համաձայն, մահացել է Սահակ Պարթևը. «...վախճանեցաւ խաղաղական հանգստիւ ի դաւառին Բաղրեստնգայ, ի գիւղն որ անուանեալ կոչի Բլուր...» (Ղ. Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխտ. Գ. Տեղ-Մկրտչյան և Ստ. Մախսյանց, Տփլիս, 1904, էջ 37 (հմմտ. Մ. Պորենացի, իմ. հիշատակներ):

22. Մանգլեթի ժողովն իրականում տեղի է ունեցել 726 թ. անս. վերելում, էջ 36, ժաննթ. 34):

23. Այս գավառն րնկնում է Բինդյոյից հարավ-արևելք:

24. Ծապաղջրի մոտերքում:

25. Պատմական Մանանդ գավառը, Կարինից հարավ:

26. «Կերւաց» և «կերուացք» բառերի տակ հեղինակը հասկանում է վարչական առանձին միավորի, տվյալ դեպքում կուսակալության, փաշայի իշխանության անսահման իրավունքները: Նշանակում է փաշային հանձնված կուսակալության մեջ մտնող բնակչությանը վճարելու էր ոչ միայն կայսերական զանազան հարկերը, այլև փաշայի, նրա պաշտոնյաների, զորքի և մյուսների ապրուստի ծախսերը, ինչպես նաև հարկերը:

27. Հակոբ Կարնեցին իր ժամանակագրության մեջ ևս նշում է, որ Կանդիայի պատերազմը տեղի է 30 տարի (ՄԺ, 1, էջ 242), ուրիշներն էլ նշում են այդպես (նույն տեղում, էջ 326): Սակայն դա սխալ է: Այդ պատերազմն սկսվեց 1645 թվին և տևեց մինչև 1669 թվի, շուրջ 25 տարի: «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատության ղրբլու ժամանակ, ինչպես նշում է հեղինակը, այդ պատերազմը շարունակվում էր. «այս և (30) ամ է, որ գեռ ևս պատերազմի է (խոսքը օսմանյան Թուրքիայի մասին է—Վ. Հ.) ընդ թուճիս Վանատիկոյ. և ցանցայ զմեծ բերքն, որ ի Կրիսէս է, կամի առնուլ» (էջ 561): Այս խոսքերը վերաբերում են Կրեստի կղզու գլխավոր քաղաք Կանդիային, որը թուրք զորքերից պաշարվել էր 1648 թ. և միայն 1669 թ. սեպտեմբերին նվաճվեց: Հետևապես այս աշխատությունը ավարտվել է մինչև 1669 թ.: Նկատի ունենալով ինչպես այս, այնպես էլ Եւ և Ե տարբերակներում պահված հետևյալ հիշատակարանը, որը գտնվում է «Շինուած Կարնոյ քաղաքի» աշխատության բուն նյութի մեջ. «Երեցաւ պատմութիւնս ի քաղաքս Արդրում ձեռամբ բաղամեղ Յակոբա ի Թվականիս մերոյ Ռժժի (1668)» (Ե, էջ 44ա, նույնը տես Ի, էջ 126ա), կարող ենք հաստատ պնդել, որ այս հիշատակարանի մեջ հիշված «բաղամեղ Յակոբ»-ը նույն ինքը Հակոբ Կարնեցին է և աշխատությունն էլ գրվել է ու ավարտվել 1668 թ.:

28. Իմա, Կիպրոս:

29. Իմա, Դանուբ գետը:

30. Զաֆուան բույսի տեսակ (արաբ. Zâferan պահլ. և պրսկ. kurkum), կոչվում է նաև բրբռում: Այս բույսի մասին մեջ ենք բերում պրոֆ. Ստ. Մախսյանցի բացատրությունը.

«Թրատերենների կարգին պատկանող...բույս...մուգ կանաչ դոյնով, մէջտեղից սպիտակ ջրով, մանուշակագոյն անուշահոտ ծաղիկներով, որ գործ է ածվում իբրեւ համեմունք և իբրեւ ներկատու նիւթ (գեղին դոյնի): Մագում է Արևելքից, բայց տարածված է ամեն տեղ» («Հայերէն բացատրական բառարան» հտ. IV, էջ 596):

31. Կոչվել է նաև Մոքթա, քաղաք Արարիայում՝ Եմենում, Բար-էլ-Մանգեպ նեղուցից մի փոքր հեռու:

32. Իմա, Իմերեթիա:

33. Ժիշտ ձեր Շահարաղուր, քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում:

34. Օսմանյան կայսրության ժանր հարկապահանջության մասին Հակոբ Կարնեցին ինքնադիր հիշատակարանում ահա թե ինչ է գրում. «Ով եղբայրք, յորժամ հանդիպիք ի յայս թղթիս մի մեղայգրէք գրիս, գի Տաճիկք խիստ կու նեղացրին հարկապահանջութեան և խիստ տրամեալ էի և իբր գերադի գրեցի» (Ձ 6485, էջ 175 և 176ա), իսկ Ստամբուլ

գրիւը այդ մասին իր հիշատակարանում հետևյալ սակավ առդերն է թողել. «որ անրաժա-
նելի կողոպտեն զմեզ, որպէս աւաղակ ի Դեռնիս (Նո 4649, էջ 302ա)»:

35. Ժամանակի չափ, որով կարելի է որոշել նաև տարածութեան մեծութիւնը: Հե-
ղինակը նման հասկացութիւն ուրիշ անգամ էլ է գործածել: Տվյալ զեպքում ուղում է
ասել կարինի բերդի շրջադիծն այնքան է, որքան տարածութիւն կարելի է լինի անցնել
2—3 կանոն սաղմոս ասելու ժամանակամիջոցում: Չափի նման հասկացութիւնը, որը,
սովորաբար, եկեղեցականներն են գործածում, հանդիպում ենք նաև Անդրիաս Եվդոկե-
յոս մոտ, որպէս ժամանակի չափ (ՄԺ, 1, էջ 157):

36. Նահատակներ, որոնք սպանվել են Կարինում 808 թ. հոկտեմբերի 19-ին (ամս
ՄԺ, 1, էջ 28, ծանոթ. 10):

37. Գյուղ և դավառ Ալըբարատի պատմական Բազրեանդում (Ալիշան «Ալբարատ»,
էջ 521—522):

38. Գյուղ և դավառ պատմական Ապահունիքում:

39. Տէս նաև հեղինակի ժամանակագրութիւնը, ՄԺ, 1, էջ 242:

40. Այս մասին տես նաև նույն տեղում, էջ 242:

41. Բավական մեծ գյուղ, ընկած է Կարինից հյուսիս:

42. Գյուղ, գտնվում է Կարինից արևմուտք, Սարչամ և Ղարա-սու գետերի խառնը-
ման մոտերքում:

43. Հմմտ. ՄԺ, 1, էջ 249:

44. Գյուղ և վանք, Կան գյուղի (ծանոթ. 41) մոտերքում: Մատենադարանի Ն 6682
ձեռագիրը բովանդակում է Գրիգոր Օշականցու բանաստեղծութիւնները, նրա կենսա-
գրութիւնը և այլ նյութեր: Նա եղել է էջմիածնի նվիրակ և XVIII դարի 90-ական թվե-
րին շրջել է Կարինի, Բասենի, Թորթումի, Մուշի և այլ վայրերի վանքերը ու վերջին-
ներին նվիրված բանաստեղծութիւններ գրել: Յուրաքանչյուր բանաստեղծութիւն վե-
րևում նշում է վանքի անունը, տեղը. օրինակ՝ ոտանավորներից մեկի վերևում գրված է.
«Ի Մուսուրկու վանքն, որ յանուն սրբոյ Լուսաւորչին կառուցեալ գոյ ի մէջ տաճարի
նորին առաջի սուրբ սեղանոյն առ ոտս կամարին, որ իջանի յաջակողմն զբեցաւ այսպէս»:
Մյուսը՝ «Ի դաշտն Կարնոյ որ ի հիւսիսակողմն քաղաքին ի վանս սրբոյ Խաչին ի մէջ
սրբոյ տաճարին ի ճակատ սեանն, որ կանգնի ընդ որմն յաջակողմն զբեցաւ այսպէս»
և այլն:

45. Նաև գյուղ Կարինից հյուսիս-արևելք: Հնձուց վանքը կոչվել է նաև Կարմիր
վանք:

46. Հաջորդ էջում (573) հեղինակը նույն վանքի մասին գրում է. «որոց և հիշա-
տակ է Օսէս Խորենացին: Նշանակում է շաւարմիչն ասէ՛ք խոսքերով հեղինակը նկատի
ունի Մ. Խորենացուն: Սակայն վերջինիս պատմութեան այժմյան հրատարակութեան
բնագրում այդ մասին ոչինչ չենք գտնում: Հմմտ. Փ. Բուզանդ, IV, դ.:

47. Սարչամ լեռան ստորոտում, Կարինից հյուսիս:

48. Այս մասին տես նաև ՄԺ, 1, էջ 242:

49. Ե և Ե տարբերակներում Հնձուց վանքին վերաբերող այս հատվածը գրված է
Մուսուրկու վանքին վերաբերող հատվածից առաջ:

50. Իմա, Գեսուն, բերդաքաղաք Մաքաշի կողմերում, Պեհեսնից հյուսիս:

51. Ն. Շնորհալին «Շարագրութիւն Հոմերական վիպասանութեամբ» աշխատութեան
մեջ հենց այդպէս էլ ասում է.

«Բաղաք Գեսուն իմն անուանեալ,

Յոր հուպ է վանք Կարմիր կոչեալ: (Տէս «Բանք չափաւ», Վենետիկ, 1830, էջ 549):

52. Նախապես այդպէս է գրել նաև Մ. Ուսհայեցին (էջ 300):

53. Ն. Շնորհալին վերևում նշված երկում (ծանոթ. 51): Գող Վասիլին այդպէս է
կոչում. «Նախ ելուզակ մանկանուանեալ» (նույն տեղում, էջ 549):

54. Շարունակութիւնը վերաբերում է Հերակլի Պարսկաստան արշավելու և խա-
չափայտի ճաշատաղմանն ալանդական պատմութեանը, որը կրկնութիւն է ծանոթ նյու-
թի, ուստի ավելորդ համարեցինք հրատարակել: Բայց որովհետև այդ մասում կան ու-
շագրութեան արժանի տեղագրական նկարագրութիւններ, այդ պատճառով բերում ենք
միայն առանձին հատվածներ:

55. Իմա Հովհ. Թլկուրանցի, Սսի կաթողիկոս 1485—1525 թթ.: Մատենադարանի

№ 3119 ձեռագրում (էջ 229ա—248ա) պահվել է Հ. Թլիկուրանցու Վրարածոց մեկնությունը (չափածո), որից բերում ենք համապատասխան հատվածը:

«Նփրատ ի Կարնոյ ելանէ և Յոսկեանց ի յերկու ական, շատ զետք մրտանեն ի նա, բաղում ջուրք յիրար միանան» (էջ 232բ):

56. Վայր Մաղկոտն գալառում:

57. Գետ, որը սկիզբ է առնում Կարինի հյուսիսում դանվոզ Տումլի լեռից: Այս գետը հայտնի է նաև Տումլի-սու անունով:

58. Հեղինակը մի փոքր սխալվում է, ոչ թե Հնդկաց, այլ Միջերկրական ծովն է միջնադարում կոչվել Սպիտակ ծով: Տես նաև վերևում, էջ 517: Իսկ ինչ վերաբերում է Արխատոտելի վիճակն ունեցող թյանը, ապա, պետք է նշել, որ տիեզերական և այլ հարցերի մասին մանրամասն խոսվում է Արխատոտելին վերադրված «Յաղագս աշխարհի» աշխատության մեջ, որտեղ նման բան չենք գտնում, թեև նա նշում է, որ Օվկիանոսը մեղ է շրջապատում: «Իսկ ընկածսն, այսինքն ծովախորն, որ է արտաքոյ տիեզերիս Աղլանտիկեան կոչի, և որ շրջանոսի զմեօք Ոգէանօս: Իսկ ի նեղ ինչ բերանի րացելոյ առ մուտս արևու, ըստ Հերակլեան ասացելոց արձանացն կուսէ: Ղնոյն ներհոսէ ի ներքին ծովն, որպէս թէ ի լիճ ինչ, ըստ փոքում լայնացեալ բնդարձակի, պարփակելով ծոցս մեծամեծս շարամերձետլս իրերաց, երբեմն ըստ նեղուց պարանոցս անձկացեալ և երբեմն դարձեալ լայնացեալ» (Վ. Ա. Հակոբյան «Արխատոտելին վերադրված «Յաղագս աշխարհի» աշխատության հայկական թարգմանության ընդարձակ տեքստերը և այդ աշխատության հայկական մեկնությունները», Երևան, 1947, էջ 138, անտիպ):

59. Իմա, Գոփրիքեյ:

ԼՐԱՑՈՒՄ ԵՎ ՈՒՂՂՈՒՄ

1. ՄԺ, II, էջ 404, 16-րդ տողի շարունակությունը.

Թուրքաց երկրի խարճ, դանակ տեստեն ԺԵ (15) չէոկի լաւն, Բ (2) ծիթնար, դեղին թէնէքէ, ծիթնարն Խ (40) թուվարտի, Ասեղին Ռ (1000)-ն գինն ԺԶ (16) չէսկի:

Ե[ր?]կան իւան տիլի չալլի, պոյն Ե (5) թիզ ու նեղ լինի, գինն ԼԲ (23) թուվարտի Ճ (100)-ն:

Ածեկի, վրան դրվածն, գինն ԺԴ (14) չէսկի՝ տեստեն, առանց գինն՝ ԺԲ (12) չէսկի:

Լաւ թուրն, վրան գրված յեալտզով, գինն մէկ-մէկ թուրվարտի, Օրթա պոյ թուրին գինն է թուվարտի, դէստեն ԺԲ (12) հատ է:

Կնկան մատնոց գինն ԼԸ (38) չէոկի տուզինըն, Ֆոանցուսի մատնոց գինն Ծ (50) չէսկի:

Ճերմակ սիմ գինն՝ տեստեն ԺԴ (13)-ական չէսկի:

Ղատախ գինն տեստեն է (7) ու կէս չէսկի (ուրիշ գրչէ). Մանտր դանակ՝ ԺԱ (11) տեստեն մէկ թուվարտի:

Աղբզ դոփուզի գինն՝ տեստեն Ը (8)-ական չէսկի: Սև կոթ դանակ գինն՝ տեստեն ԻԵ (25) չէսկ ու կէս:

Դեղին չախմախ տեստեն ԺԲ (12)-ական չէսկի:

Պոնճուխներ՝ ճերմակ, դեղին, կապուտ, գինն տեստեն ԺԵ (15)-ական չէսկի:

Կարմիր սուտ մէրճան, տեստեն գինն ԺԸ (18)-ական չէսկի: Առանց գիր դեղին շամտան, տեստեն ԻԵ (25) չէսկի, վրան գրած մեծ շամտաներ կան՝ Բ (2)-ն մէկ տեստէ, Դ (4)-ն մէկ տեստէ, Զ (6)-ն մէկ տեստէ, գնեըն՝ մեկին ԾԵ (55) չէսկի, Ծ (50) չէսկի, ԽԵ (45) չէսկի:

Մանտր մկրատներուն գինն տեստեն ԻԴ (24) չէսկի, մեծերուն գինն ԼԵ (35) չէոկի, օրթայ պոյն Լ (30) չէսկի: Չախու գինն մէկ-մէկ թուվարտի ցածն, լաւն Հ (70) չէսկի տեստեն, մանտրերուն գինն լաւն Ծ (50) չէոկի:

Մոմի մկրատ, տեստեն ԻԵ (25) չէսկի. և այլ մանտր դանակ, տեստեն ԾԶ (56) հատ է, գինն ԽԹ (49) չէսկի:

Մեծ հայլիին գինն մէկ թուվարտի:

Պիպեոի չաղացներուն գինն Ի (20) չէսկի, օրթայ պոյ հայլիին գինն տուզին մէկ թուվարտի:

Նիրընպէոքու մաանեստանունն դինն տուզինան 45-ական չէսկի, լաւն ու ցածն մէկ զմէկի վրայ:

Չախմախ քարն Ճ (100) մէկ թինֆ: Քառթայ լաւն է (7) չէսկի, ցածն՝ 6 չէսկի: Ավել 25-ն ԾԶ (56) չէսկի:

2. ՄԺ-ի 1-ին հատորում (էջ 262—264, ընագիրը՝ 265—277) ժամանակագրական մի ընագիր վերագրել էինք Լիվոռնոյի մի հայի, սակայն, ինչպես հետագա փաստերը ցույց տվեցին, այդ պնդումը չի համապատասխանում իրականության և այդ ընագրի հեղինակի հարցը բոլորովին այլ լուսաբանություն է ստանում:

Մատենադարանի № 8463 ձեռագրի վերջին մասի հետ կազմված է նույն չափի ութ տպագիր թերթ (206—212). Տպագիր այս թերթերից երկուսը Կարապետ վարդապետի խրատն է, հետևյալ վերնագրով. «Կարապետի վարդապետի խրատք պիտանիք մանկանց եկեղեցւոյ» (206—207), իսկ մնացածն ունի «Համառօտ վիպասանութիւն յաղագս ժամանակաց կենցաղոյս ի յիսկզրանէ ստեղծման աշխարհի մինչև զներկայական տմանակս մեր» խորագիրը և հետևյալ ծանուցումը «և վասն առաւել կարեւոր ե պիտանացու իրաց եղելոց առ ի բառնալոյ զամենայն կարծիս և զերբայութիւնս ի մտաց. վասն որոյ պիտոյ է դիտել զթիւ ամաց անցելոցն իրաց, նախահարցն և թագաւորացն և քաջ արանց ոմանց մեծագունից» (էջ 208ա), Այնուհետև տրվում է թարգմանչի տեղեկությունը. «Թարգմանեցեալ ի Ջաքարիայ Սինեցւոյ բանասիրի ի լատին բարբառոյ ի հայս, և ի հայոց ևս արտաքարշեալ առ ի պետոս հայկադունեանց ճշմարտասիրաց»:

Այս ընագիրը սկսվում է. «Արդ ուրեմն պարտէ գիտել զի յԱզամայ մինչև ի Յովսէփն են ամք 2198» և այլն, Բնագիրը վերջից պակասավոր է: Վերջինս, երբ համեմատում ենք Անանուն Լիվոռնոցու ժամանակագրության հետ, նկատում ենք, որ դրանք նույն բանն են: № 8463 ձեռագրում պահվել է մեր հրատարակության 265 էջից մինչև 269 էջի 25-րդ տողը՝ «Սորա լեալք որդիք երեք՝ Բար, Տիրան և Վահագն, որ» հատվածը:

Ինչպես պարզվում է վերեի մեջբերումից, այդ ժամանակագրության հեղինակը լատինացի է, ընագիրն էլ եղել է լատիներեն, որը հայերեն թարգմանվել է 1683 թ. Ջաքարիա Սյունեցու կողմից: Բնագրի «և ի հայոց ես արտաքարշեալ» բառերը ցույց են տալիս, որ թարգմանությունը չի կատարված բառացի, այլ հայոց պատմությունից էլ բազմաթիվ տեղեկություններ մուծված է ժամանակագրության մեջ:

Արդ՝ ով է Ջաքարիա Սյունեցին, որը իրեն կոչում է բանասեր: Սրա մասին եղած ներքոհիշյալ տեղեկությունները շնորհակալությամբ քաղել ենք ընկ. Հ. Ս. Անասյանի «XVII դարի արեւմտահայ ազատագրական շարժումների պատմությունից» (պատմական հետազոտություն) անտիպ աշխատությունից: Պարզվում է, որ Ջաքարիա Սյունեցին քաղաքական նկատառումներով Մատենի Շահմուրատի, Հովհաննես Թութունջիի և ուրիշների հետ 1683 թ. լինում է Վերսայում (И. А. Орбели, «Описание Версаля в армянской записи 1683 года», Известия Российской Академии Истории материальной культуры, т. I, № 33, 8 Февраля 1921 г., стр. 391—399):

Այնուհետև ընկ. Հ. Ս. Անասյանը գրում է. «Ջաքարիա Սիսիանցին, որը կոչվում էր և Սյունեցի, նմանապես հայտնի անձնավորություն էր, ծննդով՝ Հայաստանի պատմական Սյունյաց նահանգի Սիսիան գավառից, գուցե և համանուն գյուղից (այժմյան Սիսիանի շրջան): Նա, ինչպես Խաչատուր Գաղատացին, լատին միսիոնար Կղեմես Գալանոսի աշակերտն էր. ուստի պատկանում էր հայ հոգևորականության ժամանակի լատինասեր

կուսակցութեանը. 1650-ական թվականներին ապրում էր Հալեպում և գրական աշխատանքներով էր պարապում¹, նրա մտավորական աշխատանքների արդյունքն է և մի համառոտ ժամանակագրութուն, որ ինքը թարգմանել է լատիներենից և մասամբ լրացրել հայկական աղբյուրներից, և, 1683 թվին, երբ Ֆրանսիայում էր գտնվում, տպագրել է տվել «Համառոտ վիպասանութիւն յաղագս ժամանակաց կենցաղոյս»² վերնագրով (էջ 164—165)։

3. ՄԺ, 1, էջ 383. Մի անանուն ժամանակագրութեան մասին դրել էինք, որ այն կաղմված է երկու, իրարից անկախ, հատվածներից, տարբեր անձնավորութիւնների կողմից, այդ բանի համար նշելով Մատենադարանի № 482 ձեռագրի 54ա էջում պահված մի հատվածը, որը վերոհիշյալ Անանունի երկրորդ մասն է։ Սակայն հիշյալ ընագրի առաջին հատվածը, որը չէինք նկատել ավելի վաղ, գտնում ենք նաև նույն № 482 ձեռագրի մի այլ մասում (էջ 15բ)։ Այդ հանգամանքը մի նոր ապացույց է մեր վերահիշյալ եղբակացութեան։ Հրատարակութեան բնագրում (էջ 384, տող 17) վերջանակ տրեւել էր ի նոցանէն-ի տպված է տրեւարեւել էր ի նոցանէն»

¹ Հոռմի Վատիկանյան Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերից մեկի՝ Codex Borgianus Armenus № 24 ձեռագրի ընդօրինակողն է Ջաքարիա Սյունեցին, ինչպես կարգում ենք նրա հիշատակարաններում. «Արաբեցաւ սուրբ մատեանս ի թուականիս Հայոց ՌՃԱ ի նոյնմբերի Ի. ի քաղաքն Տիբերայ որ է Ալապ, ի ձեռն յոքնամեղ տէր Ջաքարիա Սիւնեցւոյ, աշակերտի Կղեմէս աստուածաբան վարդապետի, ի վախճան իւրոյ անձին, և յիշատակ իւրն և ընտանեաց իւրոց» (էջ 396բ) և «Յիշատակայ դիբքս Սիսինանցի տէր» (էջ 423բ), հմմտ. F. C. Conybeare, «Codices armeni Bybliothecae Vaticanae» etc. Romae. 1927, p. 31: Ջաքարիա Սյունեցուց ծանոթ է նաև 1643 թվից չափածո մի հիշատակարան, նոյն մատենադարանի՝ Codex Vaticanus Armenus № 16 (էջ 102բ), հմմտ. F. C. Conybeare, Ibidem, p. 277. Մեր կարծիքով նույնինքն սա է այն Ջաքարիա զպիրը (Zacharias clericus), որը 1641 թ. Գալանոսի հետ Կ. Պոլսից Հռոմ գնացող երեք հայերից մեկն էր, տես՝ Cl. Gulianus «Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romanae», pars I, Romae, 1650, p. 184. Idem, «Historia armena ecclesiastica et politica», Coloniae 1686, p. 244—5. Ն. Ս. Ա.։

² Տես հետևյալ հրատարակութեան մեջ. Շիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց, որ է Աղուեսաղիբզ, Մարտիրոս, 1683, էջ 289—320, Կա նաև առանձին հանված, հմմտ. Գ. Ջարրհանայան, «Հայկական մատենագիտութիւն», Վենետիկ, 1883, էջ 320—321։

Տպագրութիւնը մնացել է անավարտ և հետևաբար տեքստի պարունակութիւնը չի հասնում մինչև հեղինակի ժամանակը։ Ն. Ս. Ա.։

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՑ ԲԻՒԼԻՈԳՐԱՓԻԱ¹

№ 604. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 207: Մեծությունը՝ 16×10: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Պետրոս սարկավադ: Ժամանակը՝ 1719 թ.: Վայրը՝ Փառտկա(?) դյուղ:

№ 605. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 279: Մեծությունը՝ 18,5×10,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Կիրակոս արեղա: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 678. Հայելի վարուց: Թերթերի քանակը՝ 202: Մեծությունը՝ 19×12,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Սուքիաս Ղալանցի: Ժամանակը՝ 1673 թ.: Վայրը՝ Հառիճավանք:

№ 944. Ոսկեփորիկ: Թերթերի քանակը՝ 227: Մեծությունը՝ 27×19: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես և Հազար արեղաներ: Ժամանակը՝ 1431 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1181. Համաձ Արևելիցի, Առակների մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 231: Մեծությունը՝ 20,7×15,7: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Նրկայուն և միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Կոմիտաս Գյումրեցի: Ժամանակը՝ 1693 թ.: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 1382. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 316: Մեծությունը՝ 25,5×16: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարարից ցածր, կան զննարկված էջեր: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1219 թ.: Վայրը՝ Հառիճավանք:

№ 1618. Միս. Ասորի, Ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 325: Մեծությունը՝ 31×27: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Նրկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Ասեփանոս: Ժամանակը՝ 1594: Վայրը՝ Ամիթ:

№ 1771. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 343: Մեծությունը՝ 20×15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Նրկայուն և միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Վաթան երեց: Ժամանակը՝ 1651 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1898. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 280: Մեծությունը՝ 23,2×17,2: Նյութը՝ մաղաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Ժամանակը՝ 14-րդ դար: Գրիչը և վայրը՝ անհայտ:

№ 2038. Մարտիրոս Լեւոցի, Գավազանագիրք: Թերթերի քանակը՝ 354: Մեծությունը՝ 29×20: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Թումա: Ժամանակը՝ 1674 թ.: Վայրը՝ Ամիթ:

№ 2174. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 237: Մեծությունը՝ 16,5×12,3: Նյութը՝

¹ Մանր ժամանակագրություններ ժողովածուի 1-ին հատորի ձեռագրերի բեր-
լիոգրաֆիայում (էջ 402—404) նշել էինք միայն այն ձեռագրերը, որոնցից հրատարակվել
էին բնագրեր: Քանի որ այս հատորի ձեռագրերի բերլիոգրաֆիան ընդգրկում է ինչպես
մեր կողմից հրատարակած բնագրերի, այնպես էլ ներածություններում և ծանոթագրու-
թյուններում օգտագործված ձեռագրերը, ուստի նպատակահարմար գտանք այս ցուցակին
որոնք օգտագործել էինք ներածականներում և ծանոթագրություններում: Այն ձեռագրե-
րը, որոնք նշվել էին նախորդ հատորի բերլիոգրաֆիայում, այստեղ չենք նշի: Բերլիո-
գրաֆիայի սկզբում տրված է այս հատորի մեր հրատարակած բնագրերի ձեռագրերը,
այնուհետև 2-րդ և 1-ին հատորների ներածականներում ու ծանոթագրու-
թյուններում օգտագործած ձեռագրերը:

թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորադիր: Գրելը՝ Ավագ երեք և ուրիշներ: Ժամանակը 1300 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2191. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 194: Մեծությունը՝ 16×11 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարարից ցածր, աեղ-աեղ ֆլասոված: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրելը՝ Իդնաարիս և Մարտիրոս Համթեցի: Ժամանակը՝ 1687/97 թթ.: Վայրը՝ Մերզիս:

№ 2245. Քարոզիչիք: Թերթերի քանակը՝ 284: Մեծությունը՝ 21×16 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Նոտրադիր: Գրելը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1689 թ.: Վայրը՝ Ետրինե(?) :

№ 2383. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 165: Մեծությունը՝ 15×10 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրելը և վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 18-րդ դար:

№ 2079. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 359: Մեծությունը՝ $28,2 \times 10,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Միջին Մեսրոպյան: Գրելը՝ Ղուկաս: Ժամանակը՝ 971 թ.: (Նորոգումը 981 թ.): Վայրը՝ անհայտ: Ժամանակագրությունը ավելացվել է հետադայում՝ 1225 թ. ձեռագրի՝ դատարկ էջերում:

№ 2706. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 680: Մեծությունը՝ $27 \times 18,5$: Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրելը՝ Վարդան և Վրթանես: Ժամանակը՝ 1668—1690 թթ.: Վայրը՝ Կաֆա:

№ 2776. Մխ. Գոշ, Գատաստանադիրք: Թերթերի քանակը՝ 274: Մեծությունը՝ $22 \times 15,3$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրելը՝ Գրիգոր երեք, Ժամանակը՝ 1385 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2993. Քարոզիչիք: Թերթերի քանակը՝ 136: Մեծությունը՝ $22,5 \times 16,2$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Նոտրադիր: Գրելը՝ Մինաս երեք, Մելքոն: Ժամանակը՝ 1707 թ., 1752 թ.: Վայրը՝ Բայազետ:

№ 3078. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 279: Մեծությունը՝ 21×15 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորադիր, նոտրադիր: Գրելը՝ Հովսեփ, Ալեքսան, Պաշտուր: Ժամանակը՝ 1608 թ.: Վայրը՝ Կարկառ:

№ 3276. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 498: Մեծությունը՝ 19×12 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրելը՝ Ներսես: Ժամանակը՝ 1624—1630 թթ.: Վայրը՝ Նիդան:

№ 3613. Ս. Անեցի, Ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 79: Մեծությունը՝ $16,5 \times 11,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորադիր և նոտրադիր: Գրելը՝ Միխայիլ Անեցի: Ժամանակը՝ 13-րդ դար: Վայրը՝ Հոռոմոսի վանք:

№ 3812. Հայսմավուրք: Թերթերի քանակը՝ 516: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրելը՝ Գավիթ եպիսկոպոս և Հովասափ երեք: Ժամանակը՝ 1610 թ.: Վայրը՝ Ղարամուրատ դոնդ:

№ 3965. Գավոգանադիրք: Թերթերի քանակը՝ 116: Մեծությունը՝ 19×16 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ ֆլասոված, վերջից պակաս: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրելը՝ Ներսես: Ժամանակը՝ 1624 թ.: Վայրը՝ Կամենից:

№ 4044. Գավիթ Բաղիշեցի, Ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 68: Մեծությունը՝ 21×16 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, բայց միջից և վերջից ընկած են Թերթեր: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրելը և վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար(?) :

№ 4347. Գավաղանադիրք: Թերթերի քանակը՝ 212: Մեծությունը՝ $21 \times 14,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրելը՝ Սարգիս եպիսկոպոս: Ժամանակը՝ 1701 թ.: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 4542. Հ. Կարնեցի, «Տեղադիր»: Թերթի քանակը՝ 41: Մեծությունը՝ $20 \times 13,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրելը՝ Արքահամ արեղա: Ժամանակը՝ 1826 թ.: Վայրը՝ Կարմիր վանք:

№ 4723. Հայսմավուրք: Թերթերի քանակը՝ 364: Մեծությունը՝ $39 \times 25,7$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ քայքայված: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրելը՝ Գրիգոր Վարդգեսի, Վարդան: Ժամանակը՝ 1684 թ.: Վայրը՝ Վարդի վանք:

№ 4061. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 261: Մեծությունը՝ $27 \times 18,4$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ քայքայված: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրելը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 15-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 4998. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 411: Մեծությունը՝

22X17, Նյուլթը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Սիմեոն
դպիր: Ժամանակը՝ 1723 թ.: Վայրը՝ Հերապոլիս:

№ 5180. Ալրեբթ դիրք: Թերթերի քանակը՝ 536: Մեծությունը՝ 17X12: Նյուլթը՝
թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: պահպանվոր: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Իսրայել արեղա:
Ժամանակը՝ 1689 թ. տոաջ: Վայրը՝ անհայտ:

№ 6483. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 281: Մեծությունը՝ 21X15: Նյուլթը՝ թուղթ:
Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Բաղդասար երեց: Ժամա-
նակը՝ 1757 թ.: Վայրը՝ Կարին:

№ 6485. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 198: Մեծությունը՝ 14,5X10,5: Նյուլթը՝
թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկայուն և միասյուն: Բոլորադիր և նոտրադիր: Գրիչը՝
Հակոբ երեց: Ժամանակը՝ 1635—1039 թթ.: Վայրը՝ Կարին:

№ 6554. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 62: Մեծությունը՝
22X16,5: Նյուլթը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը,
վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 18-րդ դար:

№ 6617. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 269: Մեծությունը՝ 14X9: Նյուլթը՝ թուղթ:
Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Ավետիս քահանա: Ժամանակը՝
1618 թ.: Վայրը՝ Շոշ:

№ 7087. Քարոզդիրք: Թերթերի քանակը՝ 365: Մեծությունը՝ 13X10: Նյուլթը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Մարտիրոս: Ժամանակը՝
1638 թ.: Վայրը՝ Աղուլիս:

№ 7273. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 173: Մեծությունը՝ 13X11: Նյուլթը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Մինաս: Ժամանակը՝ 17-րդ
դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7321. Կիւրեղ Երուսաղեմացի, Կոլոմբ ընծայութեան: Թերթերի քանակը՝ 207:
Մեծությունը՝ 21,5X16: Նյուլթը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն:
Նոտրադիր: Գրիչը, վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 18-րդ դար:

№ 7589. Դավիթ Լադիշեցի, Ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 58: Մեծու-
թյունը՝ 27X18: Նյուլթը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը և
վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 18-րդ դար(?):

№ 8245. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 96: Մեծությունը՝ 22—17,5: Նյուլթը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Սողոմոն Մանուչակյանց:
Ժամանակը՝ 1347 թ.: Վայրը՝ Տփլիս:

№ 8506. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 165: Մեծությունը՝ 15X11: Նյուլթը՝
թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Հակոբ տիրացու: Ժամանակը՝
1640—1642 թթ.: Վայրը՝ Կեղյով:

№ 9105. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 262: Մեծությունը՝ 28,5X21: Նյուլթը՝
թուղթ: Վիճակը՝ քայքայված: Երկայուն: Բոլորադիր: Գրիչը, վայրը՝ անհայտ: Ժամա-
նակը՝ 14-րդ դար:

№ 9398. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 193: Մեծությունը՝ 16,5X11: Նյուլթը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորադիր և նոտրադիր: Գրիչը, Ժամանակը և
վայրը՝ անհայտ:

Բախիմ օեղագիր. Մեկնությունների ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 589: Մեծու-
թյունը՝ 25X18: Նյուլթը՝ թուղթ: Վիճակը՝ քայքայված: Կան պոկված և վերին եղբերը
մաշված էջեր, վերջից թերի: Երկայուն և միասյուն: Բոլորադիր, նոտրադիր: Գրիչը՝ Մի-
քայել մականունով Գրուշանք: Ժամանակը՝ 1664—1667 թթ.: Վայրը՝ Բաղե:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

№ 46. Գիրք առաքինութեանց: Թերթերի քանակը՝ 340: Մեծությունը՝ 18X12,5:
Նյուլթը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորադիր և նոտրադիր: Գրիչը՝ Գրի-
գոր Տաթևացի: Ժամանակը՝ 14-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 178. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 284: Մեծությունը՝ 24,5X17: Նյուլթը՝
թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: վերջից թերի: Երկայուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Միքայել
քահանա: Ժամանակը՝ 1253 թ.: Վայրը՝ Երկար մորուք վանք:

№ 199. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 434: Մեծությունը՝ 27,5X19: Նյուլթը՝

ժազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Կոստանդին: Ժամանակը՝ 1271 թ.: Վայրը՝ Գրազարկ:

№ 210. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 296: Մեծությունը՝ 18×13 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գոգոս վարդապետ: Ժամանակը՝ 1474 թ.: Վայրը՝ Մղակի վանք:

№ 287. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 200: Մեծությունը՝ $21,3 \times 15,5$: Նյութը՝ ժազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Կոստանդին: Ժամանակը՝ 1258 թ.: Վայրը՝ Հոռմիկա:

№ 435. Ժամագիրք: Թերթերի քանակը՝ 324: Մեծությունը՝ $29,5 \times 21$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր Երևանցի: Ժամանակը՝ 1080 թ.: Վայրը՝ Էջմիածին:

№ 507. Ժամագիրք: Թերթերի քանակը՝ 324: Մեծությունը՝ 27×21 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Զաքարիա արեղա: Ժամանակը՝ 1625 թ.: Վայրը՝ Երևան:

№ 570. Ն. Շնորհալի, -Թուղթ ընդհանրական: Թերթերի քանակը՝ 290: Մեծությունը՝ 17×13 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1270 թ.: Վայրը՝ սբ. Սարգիս վանք:

№ 737. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 248: Մեծությունը՝ 15×10 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Աբրահամ, Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1711 թ.: Վայրը՝ Կաֆա:

№ 835. Կանոնագիրք: Թերթերի քանակը՝ 248: Մեծությունը՝ 13×10 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Մուրատ, Մարտիրոս: Ժամանակը՝ 1052 թ.: Վայրը՝ Բագեշ:

№ 843. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 294: Մեծությունը՝ $15,5 \times 10$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Հակոբ, Անսոն: Ժամանակը՝ 1724 թ.: Վայրը՝ Թոխատ:

№ 912. Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական: Թերթերի քանակը՝ 233: Մեծությունը՝ $27,5 \times 19,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն, միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Ստեփան Կ. Գրիսեցի: Ժամանակը՝ 1785 թ.: Վայրը՝ Կ. Գրիս:

№ 947. Հանախապատում: Թերթերի քանակը՝ 161: Մեծությունը՝ 28×22 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գեորգի: Ժամանակը՝ 1215 թ.: Վայրը՝ Քեսուն:

№ 962. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 367: Մեծությունը՝ 26×18 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1630 թ.: Վայրը՝ Արճեշ:

№ 079. Ճաշոց: Թերթերի քանակը՝ 477: Մեծությունը՝ $34,5 \times 25$: Նյութը՝ ժազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1286 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1121. Վարդան, Սաղմոսի և Երզնկացի մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 287: Մեծությունը՝ $16,5 \times 12,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Բոլորագիր, նոտրագիր: Գրիչը՝ Երեմիա (?): Ժամանակը՝ 14-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1282. Մեկնություններ: Թերթերի քանակը՝ 203: Մեծությունը՝ 24×17 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Բաբսեզ վարդապետ: Ժամանակը՝ 1604 թ.: Վայրը՝ Վերկերն Սոկաց:

№ 1288. Մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 512: Մեծությունը՝ 20×16 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Հակոբ և Աստվածատուր Թոխատեցի: Ժամանակը՝ 1613 թ.: Վայրը՝ Կամենից:

№ 1334. Գր. Տաթևացի, Հով. Ավետարանի լուծումներ: Թերթերի քանակը՝ 204: Մեծությունը՝ 19×14 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Սրապիոն Բաբերդցի: Ժամանակը՝ 1608 թ.: Վայրը՝ Տրապիզոն:

№ 1394. Գր. Տաթևացի, Հուժմունք: Թերթերի քանակը՝ 367: Մեծությունը՝ $15 \times 10,5$: Նյութը՝ ժազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Աղսեմա կրոնավոր: Ժամանակը՝ 1437 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1480. Գատնառաց գիրք: Թերթերի քանակը՝ 583: Մեծությունը՝ 30×20 : Նյութը՝

թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Վարդան Խիզանցի: Ժամանակը՝ 1617: Վայրը՝ Բաղնի:

№ 1602. Հայտնավորք: Թերթերի քանակը՝ 581: Մեծությունը՝ $38 \times 30,5$: Նյութը՝ մաղաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Պաշտոն, Հովհաննես: Մարտիրոս: Ժամանակը՝ 1051 թ.: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 1612. Հայտնավորք: Թերթերի քանակը՝ 570: Մեծությունը՝ $36 \times 33,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1689 թ.: Վայրը՝ Էջմիածին:

№ 1634. Հայտնավորք: Թերթերի քանակը՝ 612: Մեծությունը՝ 41×28 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1695 թ.: Վայրը՝ Էջմիածին:

№ 1721. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 156: Մեծությունը՝ $15,5 \times 12,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Ղազար: Ժամանակը՝ 1096 թ.: Վայրը՝ Նոր Զուգա:

№ 1808. Միթայել Ասորի, Համառոտ Ժամանակաց զրույցք: Թերթերի քանակը՝ 233: Մեծությունը՝ $21,4 \times 14,8$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1585 թ.: Վայրը՝ Սեբաստիա:

№ 1875. Նորեկ: Թերթերի քանակը՝ 229: Մեծությունը՝ $23 \times 16,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 14-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1896. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 270: Մեծությունը՝ $21,1 \times 15,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Հակոբ: Ժամանակը՝ 1689 թ.: Վայրը՝ Բաղնի:

№ 1899. Ս. Անեցի, Ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 449: Մեծությունը՝ $22,7 \times 16,8$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Պողոս Գավառցի: Ժամանակը՝ 1676 թ.: Վայրը՝ Բաղնի:

№ 2218. Բարոյգիրք: Թերթերի քանակը՝ 307: Մեծությունը՝ $21 \times 14,7$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Մելքոն, Աստվածատուր: Ժամանակը՝ 1625 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2271. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 283: Մեծությունը՝ $20,3 \times 15$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Ավետիս: Ժամանակը՝ 1724 թ.: Վայրը՝ Նոր Զուգա:

№ 2281. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 402: Մեծությունը՝ 20×15 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր, նոտրագիր: Գրելը՝ Միմոն զպիր և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ Երուսաղեմ:

№ 2361. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 339: Մեծությունը՝ 13×10 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Հակոբ և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1679 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2379. Փիլոն Երբայեցի, Վերլուծություն Հաղազս նախախնամության: Թերթերի քանակը՝ 297: Մեծությունը՝ $14,5 \times 10,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Սարգիս: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2381. Զանազան նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 325: Մեծությունը՝ $15,5 \times 10,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Ստեփաննոս և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1626—1639 թթ.: Վայրը՝ Կարբի:

№ 2519. Մատթեոս Աստաղատեցի, Ղուկասի ավետարանի մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 295: Մեծությունը՝ $18 \times 12,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ սկզբից թերի, մաշված և փնտրված: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Մատթեոս Մոնոզոն: Ժամանակը՝ 1391 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2598. Ն. Համբրոնացի, Ատենարանություններ: Թերթերի քանակը՝ 445: Մեծությունը՝ 25×17 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Բարսեղ Երաժիշտ: Ժամանակը՝ 1294 թ.: Վայրը՝ Գեղարկ:

№ 2705. Առաքածառնչ: Թերթերի քանակը՝ 487: Մեծությունը՝ 29×21 : Նյութը՝ մաղաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Առաքել, Ստեփաննոս: Ժամանակը՝ 1368 թ.: Վայրը՝ Պոլոնիա և Կաղարիա:

№ 2748. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 359: Մեծությունը՝

27×20,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր, նոտագիր: Գրելը՝ Աստվածատուր և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1624: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2986. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 180: Մեծությունը՝ 21×15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկայուն: Նոտագիր: Գրելը՝ Ղուկաս: Ժաճանակը՝ 17—18-րդ դարեր: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 3007. Մի. Գոշ, Երեմիայի մարգարեության մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 207: Մեծությունը՝ 22×16,2: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտագիր: Գրելը՝ Գարբեի Սերաստացի: Ժամանակը՝ 1772 թ.: Վայրը՝ Ադանա:

№ 3092. Տոնապատճառ: Թերթերի քանակը՝ 478: Մեծությունը՝ 21×10,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, սկզբից թերի: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Գեորգ: Ժամանակը՝ 1207 թ.: Վայրը՝ Խոր-Վիրապ:

№ 3119. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 348: Մեծությունը՝ 20×13,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Գավիթ Ղրիմեցի: Ժամանակը՝ 1650 թ., 1076 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 3223. Գանձարան: Թերթերի քանակը՝ 331: Մեծությունը՝ 14,3×11,6: Նյութը՝ մաղաղաթ: Վիճակը՝ վնասված, լուսանցքները խունացած: Միասյուն: Մանր բոլորագիր: Գրելը՝ Ավետիք: Ժամանակը՝ 1458 թ.: Վայրը՝ Ագրիկ վանք:

№ 3380. Քարոզգիրք: Թերթերի քանակը՝ 360: Մեծությունը՝ 17×10,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, պակաս պահպանված: Միասյուն: Նոտագիր: Գրելը՝ Հովասափ Արքրումյի: Ժամանակը՝ 1716—1722 թթ.: Վայրը՝ Հնձուց գյուղ (Կարին):

№ 3711. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 311: Մեծությունը՝ 22×14,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ ֆլասված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 13—14-րդ դարեր:

№ 4034. Գր. Տաթևացի, Հով. Ավետարանի մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 394: Մեծությունը՝ 20,5×15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ ֆլասված, վերջից թերի: Երկայուն և միասյուն: Նոտագիր: Գրելը՝ Արքանազ գյուղ, Պետրոս և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1697 թ.: Վայրը՝ Ամբղուլ վանք (Բաղեշ):

№ 4109. Պողոսի թղթերի մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 354: Մեծությունը՝ 26×18: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Թումա: Ժամանակը՝ 1660 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 4186. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 263: Մեծությունը՝ 25×17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ սկզբից թերի, վնասված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Մելիքսեթ: Ժամանակը՝ 1428 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ, Արճեշ:

№ 4180. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 244: Մեծությունը՝ 23,5×14,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, պակասում են թերթեր: Երկայուն և միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Սիմոն (?): Ժամանակը՝ 1236 թ.: Վայրը՝ Հավուց թառ (?):

№ 4173. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 183: Մեծությունը՝ 25,5×18: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ մի մասի՝ Իսրայել: Ժամանակը՝ 1580 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 4211: Սողոմոնի առակների մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 529: Մեծությունը՝ 24×16: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, սկզբից և վերջից թերի: Երկայուն: Բոլորագիր, նոտագիր: Գրելը՝ Մարգարե: Ժամանակը՝ 1292 թ.: Վայրը՝ Հոռմկլա:

№ 4243. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 277: Մեծությունը՝ 16,5×12: Նյութը՝ մաղաղաթ: Վիճակը՝ վնասված, որոշ թերթեր պատռոտված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Սահփաննոս: Ժամանակը՝ 1266 թ.: Վայրը՝ Բարձրբերգ:

№ 4470. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 648: Մեծությունը՝ 21×17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Ղ. Փերզադյան: Ժամանակը՝ 19-րդ դար: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 4472. Հայսմավուրք: Թերթերի քանակը՝ 668: Մեծությունը՝ 32×21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Հեբապետ, Ղազար: Ժամանակը՝ 1452—1457 թթ.: Վայրը՝ Լիմ, Քաջբերունք:

№ 4584. Պատմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 386: Մեծությունը՝ 27,5×18,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Մանր նոտագիր: Գրելը՝ Աբրահամ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 4649. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 307: Մեծությունը՝ 22×16: Նյութը՝

թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, ցեցակեր, մաշված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Սամուել Ղափր: Ժամանակը՝ 1667 թ.: Վայրը՝ Կարին:

№ 4681. Հայսմավուրք: Թերթերի քանակը՝ 528: Մեծությունը՝ 46—26: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Խաչատուր Խիզանցի: Ժամանակը՝ 1696: Վայրը՝ Վան:

№ 4685. Հայսմավուրք: Թերթերի քանակը՝ 617: Մեծությունը՝ 39,5×25,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, վերջից թերի: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 16-րդ դար (?): Վայրը՝ անհայտ:

№ 4731. Հայսմավուրք: Թերթերի քանակը՝ 666: Մեծությունը՝ 39×26: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, սկզբից և վերջից թերի: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Սարգիս Խիզանցի: Ժամանակը՝ 1606 թ.: Վայրը՝ Խիզան:

№ 4732. Հայսմավուրք: Թերթերի քանակը՝ 665: Մեծությունը՝ 38,5×25,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, վերջից թերի: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Մարտիրոս: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 4746. Ճաշոց: Թերթերի քանակը՝ 447: Մեծությունը՝ 32×21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, սկզբից թերի: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1457 թ.: Վայրը՝ Արճեշ:

№ 4764. Ճառընտիր: Թերթերի քանակը՝ 350: Մեծությունը՝ 31×20: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ մաշված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Մարգարե: Ժամանակը՝ 1534 թ.: Վայրը՝ Վան:

№ 4830. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 318: Մեծությունը՝ 27×18,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1453 թ.: Վայրը՝ Աղթամար:

№ 4881. Կյուրեղ Երևեսագեմացի, Կոչումն ընծայության: Թերթերի քանակը՝ 275: Մեծությունը՝ 34×20: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, սկզբից թերի: Երկայուն: Խոշոր բոլորագիր: Գրիչը՝ Գանիել կրոնավոր: Ժամանակը՝ 1307 թ.: Վայրը՝ Աղթամար:

№ 4882. Հայսմավուրք: Թերթերի քանակը՝ 623: Մեծությունը՝ 32×21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Վարդան: Ժամանակը՝ 16-րդ դար (?): Վայրը՝ անհայտ:

№ 4004. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 285: Մեծությունը՝ 31×21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1672 թ.: Վայրը՝ Ալամեք գյուղ (Բաղեշի կողմերում):

№ 5155. Մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 503: Մեծությունը՝ 26×15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Թումա, Գավթի Բաղիշեցի: Ժամանակը՝ 1689 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 5179. Մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 244: Մեծությունը՝ 26×13: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1661 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 5397. Ժամագիրք: Թերթերի քանակը՝ 147: Մեծությունը՝ 24×17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ սկզբից և վերջից թերի, քայքայված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր Զուղայեցի: Ժամանակը՝ 1643 թ.: Վայրը՝ Զղրաշեն:

№ 5495. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 118: Մեծությունը՝ 20×14,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ նորոգված: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրիչը՝ Ղազար: Ժամանակը՝ 1696 թ.: Վայրը՝ Ստամբուլ:

№ 5501. Գատական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 391: Մեծությունը՝ 20×14: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ նորոգված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1684 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 5507. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 233: Մեծությունը՝ 30×21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Սաղաթեղ կրոնավոր: Ժամանակը՝ 1577 թ.: Վայրը՝ Խաչեն:

№ 5518. Լուծմունք: Թերթերի քանակը՝ 307: Մեծությունը՝ 25×17: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրիչը՝ Հովհաննես, Կոստանդին: Ժամանակը՝ 1271 թ.: Վայրը՝ Վանկունք վանք:

№ 5582. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 233: Մեծությունը՝ 19×14,5: Նյութը՝ թուղթ:

Վիճակը՝ նորոգված, մաշված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Միջայել: Ժամանակը՝ 1692 թ.: Վայրը՝ Բուխնից գյուղ (Մոկոչով):

№ 5685. Շարական: Թերթերի քանակը՝ 203: Մեծությունը՝ $13 \times 8,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ նորոգված, ունի ընկած թերթեր: Միասյուն: Մանր բոլորագիր: Գրելը՝ Առաքել: Ժամանակը՝ 1632 թ.: Վայրը՝ սր. Հովհաննու ուխտ (Տարոն):

№ 5707. Նարեկ և ճառեր: Թերթերի քանակը՝ 415: Մեծությունը՝ 23×17 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Հակոբ վարդապետ: Ժամանակը՝ 1383 թ.: Վայրը՝ Ոստան:

№ 5732. Մեկնություն: Թերթերի քանակը՝ 165: Մեծությունը՝ 22×10 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված և մաշված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1664 թ.:

№ 5736. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 318: Մեծությունը՝ 24×17 : Նյութը՝ մագաղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Թորոս: Ժամանակը՝ 1290 թ.: Վայրը՝ Գրադարկ:

№ 5830. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 234: Մեծությունը՝ 20×15 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Գրիգոր: Ժամանակը՝ 1694 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 5931. Փիլիսոփայական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 198: Մեծությունը՝ $15,5 \times 12,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, մասամբ ցեցակեր, մաշված: Միասյուն: Մանր բոլորագիր: Գրելը՝ Հովհաննես վարդապետ: Ժամանակը՝ 1383 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 6172. Տոնացույց: Թերթերի քանակը՝ 227: Մեծությունը՝ 10×7 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Մանր բոլորագիր: Գրելը՝ Վարդան սարկավազ: Ժամանակը՝ 1663 թ.: Վայրը՝ Ալեքանդր գյուղ (Մոկոչով):

№ 6196. Ճառեր: Թերթերի քանակը՝ 612: Մեծությունը՝ 50×33 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, վերջից թերի: Երկայուն: Խոշոր բոլորագիր: Գրելը՝ Սարգիս՝ Ղազար: Ժամանակը՝ 1227 թ.: Վայրը՝ Խլաթ:

№ 6198. Հայսմավուրբ: Թերթերի քանակը՝ 487: Մեծությունը՝ $43,5 \times 30$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Մատթեոս: Ժամանակը՝ 1581 թ.: Վայրը՝ Գրախտիկ գյուղ:

№ 6282. Հայսմավուրբ: Թերթերի քանակը՝ 626: Մեծությունը՝ 37×20 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Մարգար, Նիկա Բերկերեցի: Ժամանակը՝ 1560 թ.: Վայրը՝ Գետամեջի վանք (Չարաբերդում):

№ 6434. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 225: Մեծությունը՝ $23 \times 15,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Վարդան Բալուկեցի: Ժամանակը՝ 1680 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 6495. Գանձարան: Թերթերի քանակը՝ 441: Մեծությունը՝ $25 \times 17,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1490 թ.: Վայրը՝ Արճեշ:

№ 6682. Տաղարան: Թերթերի քանակը՝ 68: Մեծությունը՝ $21,5 \times 15$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրագիր: Գրելը՝ Մովսես վարդապետ, Հովհաննես Նոտար: Ժամանակը՝ 1820 թ.: Վայրը՝ Կարին:

№ 6801. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 184: Մեծությունը՝ 18×12 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Ղազար սարկավազ: Ժամանակը՝ 1657 թ.: Վայրը՝ Բաղեշ:

№ 6870. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 367: Մեծությունը՝ 17×12 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Ընտիր բոլորագիր: Գրելը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1483 թ.: Վայրը՝ Կոուլց անապատ:

№ 6881. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 253: Մեծությունը՝ 16×11 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Հովհաննես: Ժամանակը՝ 1531 թ.: Վայրը՝ Արճեշ:

№ 6972. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 238: Մեծությունը՝ $14,5 \times 10,5$: Նյութը՝ մագաղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Սամուել: Ժամանակը՝ 1666 թ.: Վայրը՝ Մուսուղուկու վանք (Կարին):

№ 6989. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 352: Մեծությունը՝ $14,5 \times 10$: Նյութը՝

թուղթ: Վիճակը՝ վնասված, վերջից պակաս: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Ղուկաս: Ժամանակը՝ 1646 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7117. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 347: Մեծությունը՝ $12,5 \times 8,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, բայց մաշված: Երկսյուն և միասյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Հովհաննես Արճիշեցի: Ժամանակը՝ 15-րդ դար: Վայրը՝ Մեծոփա վանք:

№ 7534. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 293: Մեծությունը՝ 25×17 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Սահփաննոս և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 1274—1275 թթ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7015. Կանոնագիրք: Թերթերի քանակը՝ 286: Մեծությունը՝ 10×14 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, վերջից թերի: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 14-րդ դար (?):

№ 7020. Բարոդգիրք: Թերթերի քանակը՝ 425: Մեծությունը՝ 21×13 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկսյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1409 թ.:

№ 7757. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 331: Մեծությունը՝ 28×38 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1468 թ.: Վայրը՝ Նիզան:

№ 7786. Գր. Տաթևացի, Գիրք Հարցմանց: Թերթերի քանակը՝ 250: Մեծությունը՝ 25×19 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Գինոս երեց: Ժամանակը՝ 1629 թ.: Վայրը՝ Կարին:

№ 7831. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 297: Մեծությունը՝ $24,5 \times 17,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար (?): Վայրը՝ Ղրիմ (?):

№ 7864. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 326: Մեծությունը՝ $22,5 \times 16$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Գրիգոր ղպիր: Ժամանակը՝ 1679 թ.: Վայրը՝ Իսպահ:

№ 8170. Մաշտոց: Թերթերի քանակը՝ 199: Մեծությունը՝ $19,5 \times 14,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Նիկողոս: Ժամանակը՝ 1661 թ.: Վայրը՝ Կաֆա:

№ 8349. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 60: Մեծությունը՝ 15×10 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Մարգարե Երևանցի: Ժամանակը՝ 1656—1657 թթ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 8380. Կանոնագիրք: Թերթերի քանակը՝ 266: Մեծությունը՝ $18 \times 13,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Գրիգոր երեց: Ժամանակը՝ 1603 թ.: Վայրը՝ Ղարա-Կիսար:

№ 8463. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 218: Մեծությունը՝ 14×9 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոտրադիր: Գրիչը՝ Տիրացու Ակոբ: Ժամանակը՝ 1707 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 8635. Շարակնոց: Թերթերի քանակը՝ 388: Մեծությունը՝ $10 \times 7,5$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար, նորոգված: Միասյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Առաքել: Ժամանակը՝ 1683 թ.: Վայրը՝ Գրենիկ գյուղ:

№ 9223. Պատանդիկների ժողովածու:

№ 9424. Հով. Քոլոզ, Տեսարան գիպվածոյ Վասպուրականի: Մեծությունը՝ 26×19 : Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Շեղադիր, նոտրադիր: Ժամանակը՝ 19-րդ դար:

№ 2. (Պարսկերեն ձեռագիր) Իռքանդար-բեկ Թորքեման (Մունշի), Արասյան աշխարհարար պատմություն, հտ. 2-րդ: Թերթերի քանակը՝ 301: Մեծությունը՝ $33,5 \times 22$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Գրիչը՝ Հաջի մուլա Հուսեյին Ալիաբադի: Ժամանակը՝ 1082 թ.: Վայրը՝ Ալիաբադ:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

№ 996. Տոնական: Թերթերի քանակը՝ 568: Մեծությունը՝ $30,3 \times 20$: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկսյուն: Բոլորադիր: Գրիչը՝ Հովհաննես միայնակեաց: Ժամանակը՝ 1442 թ.: Վայրը՝ Սերկեկի գյուղ:

№ 1113. Գր. Տաթևացի, Հորի լուծմունք: Թերթերի քանակը՝ 296: Մեծությունը՝

17,3×12: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Նոսրագիր: Գրելը՝ հակոթ Ահ-նեցի և ուրիշներ: Ժամանակը՝ 17-րդ դար: Վայրը՝ Կ. Պոլիս:

№ 1601. Շարականոց: Թերթերի քանակը՝ 321: Մեծությունը՝ 14×9,7: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Սարգիս: Ժամանակը՝ 1331 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 1773. Առ. Գավրիլեցի, Գառմաթյուն: Թերթերի քանակը՝ 452: Մեծությունը՝ 20,7×14,8: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Աթանաս զպիր: Ժամանակը՝ 1663 թ.: Վայրը՝ Կարբի:

№ 1897. Ս. Անեցի, Ժամանակագրություն: Թերթերի քանակը՝ 284: Մեծությունը՝ 21,8×16,1: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Հայրապետ: Ժամանակը՝ 12—13-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 2848. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 318: Մեծությունը՝ 33×24: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վնասված: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1292 թ.: Վայրը՝ Նորավանք:

№ 2939. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 598: Մեծությունը՝ 32×21: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն և միասյուն: Նոսրագիր: Գրելը՝ Մարտիրոս: Ժամանակը՝ 1779—1796 թթ.: Վայրը՝ Նորաշեն գյուղ:

№ 3031. Հաղբատի և Սանահինի վանքերի արձանագրությունների ժողովածու (Քյոթոս): Թերթերի քանակը՝ 267: Մեծությունը՝ 19×15: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Նոսրագիր: Գրելը՝ զանազան մարզիկ: Ժամանակը՝ 17—18-րդ դարեր: Վայրը՝ Սանահին:

№ 3074. Գառմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 135: Մեծությունը՝ 19,5×14,2: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ վայրը՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 15—16-րդ դարեր:

№ 3260. Բարդուղիտական պատմություններ: Թերթերի քանակը՝ 472: Մեծությունը՝ 14×10,7: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ վերջից ընկած թերթեր: Միասյուն: Նոսրագիր: Գրելը՝ Մարկոս: Ժամանակը՝ վայրը՝ անհայտ:

№ 3881. Գառմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 195: Մեծությունը՝ 16×11: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոսրագիր: Գրելը՝ Առաքել Կոստանդյան: Ժամանակը՝ 1886—1888 թթ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 5619. Ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 226: Մեծությունը՝ 16,5×12,5: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Ավետիս: Ժամանակը՝ 1176 թ.: Վայրը՝ Կամրջաձոր:

№ 5766. Ավետարան: Թերթերի քանակը՝ 344: Մեծությունը՝ 27×19,6: Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Երկայուն: Խոշոր բոլորագիր: Գրելը՝ Սարգիս: Ժամանակը՝ 1336 թ.: Վայրը՝ Սիս:

№ 6273. Ղ. Փիրզալեմյան, Հիշատակարանների ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 573: Մեծությունը՝ 34×20: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Շեղագիր: Գրելը՝ Ղ. Փիրզալեմյան: Ժամանակը՝ 19-րդ դար: Վայրը՝ տարբեր տեղեր:

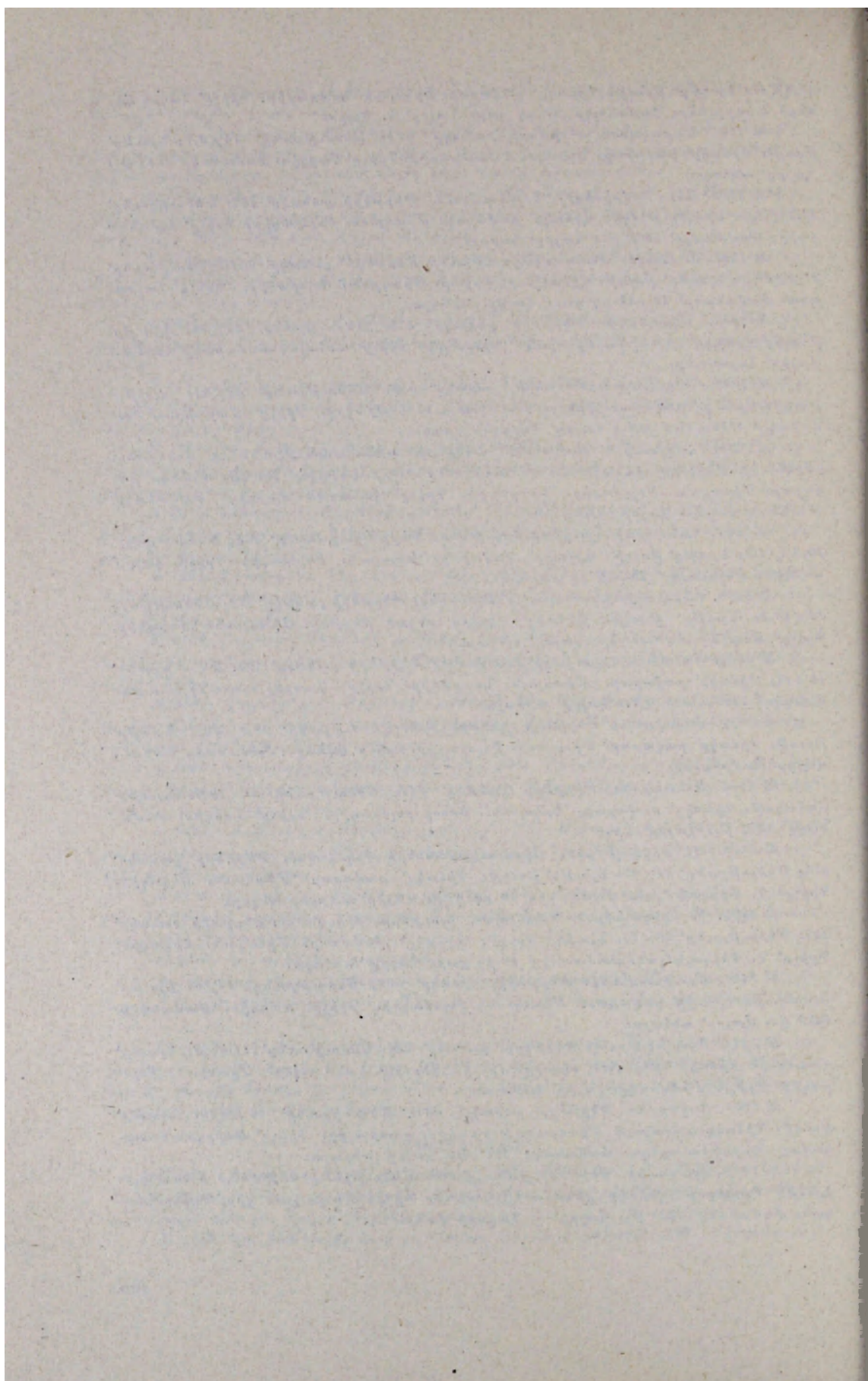
№ 6332. Ղ. Փիրզալեմյան, Գառմական նյութերի ժողովածու: Թերթերի քանակը՝ 292: Մեծությունը՝ 30×23: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Շեղագիր: Գրելը՝ Ղ. Փիրզալեմյան: Ժամանակը՝ 19-րդ դար: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7125. Մանրուսմունք: Թերթերի քանակը՝ 267: Մեծությունը՝ 11×8: Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Սարգիս: Ժամանակը՝ 1330 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7141. Աստվածաշունչ: Թերթերի քանակը՝ 246: Մեծությունը՝ 11,5×8: Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ վնասված, սկզբից, միջից, վերջից՝ պակասավոր: Միասյուն: Բոլորագիր: Գրելը՝ Ժամանակը՝ վայրը՝ անհայտ:

№ 7707. Տաղարան: Թերթերի քանակը՝ 331: Մեծությունը՝ 14,5×10: Նյութը՝ թուղթ: Վիճակը՝ բավարար: Միասյուն: Նոսրագիր, բոլորագիր: Գրելը՝ Ամիրզատե սարկավազ, Զաքարիա արեղա: Ժամանակը՝ 1611 թ.: Վայրը՝ անհայտ:

№ 7729. Ճառընտիր: Թերթերի քանակը՝ 607: Մեծությունը՝ 67,5×52,5 և 70×55,5: Նյութը՝ մազաղաթ: Վիճակը՝ վնասված: Նոսրագիր: Միջին Մեսրոպյան գիր: Գրելը՝ Վարդան: Ժամանակը՝ 1205 թ.: Վայրը՝ ս. Ղազարի վանք:

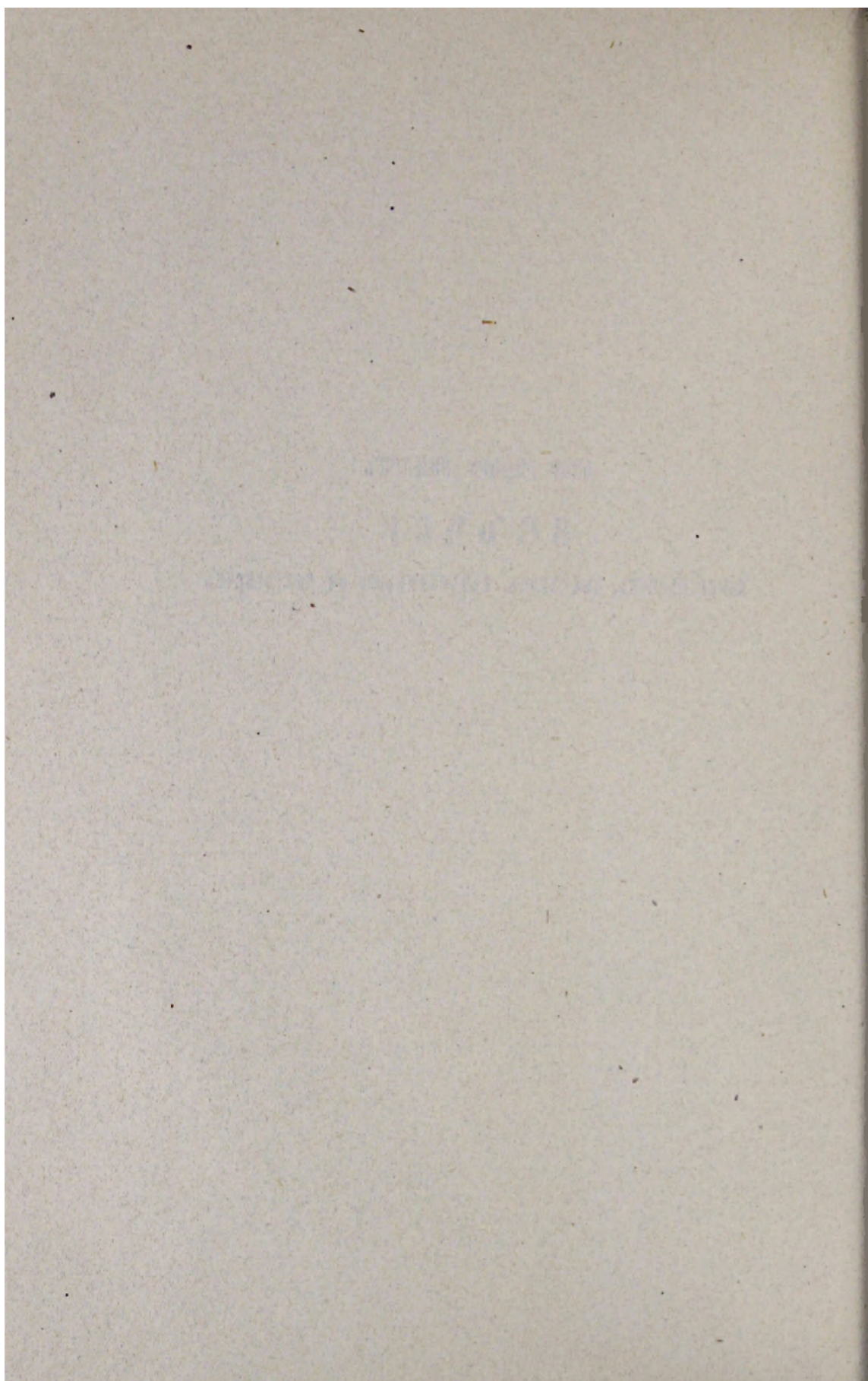

ՕՏԱՐ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

ԸԹԽԸՐՀԱԳՐԱԿԱՆ, ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ, ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՌԱՐԿԱՅԵԱԿԱՆ

ՕՏԱՐ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Այն բառերը, որոնք բացատրված են ծանոթագրություններում կամ գործածվում են որպես հատուկ անուն, չեն մանուկ բառարանի մեջ, Բառարանում բերված են օտար բոլոր բառերը, ոչ միայն բացատրությունները նշելու, այլև հայերենում, տվյալ շրջանում, մուտք գործած բառերի քանակը ըստ տալու համար: Օտար բառերի բացատրությունը նշելիս նկատի չենք ունենցել որևէ բառի իմաստն ընդհանրապես, այլ կոնկրետ կամ մոտավոր իմաստը, որը գործածվում է տվյալ բնագրում: Արաբերեն և պարսկերեն բազմաթիվ բառեր, որոնք գործածողներն անմիջականորեն վերցրել են թուրքերենից, նշեցինք որպես թուրքերեն: Բառերի ուղղադրությունը պահել ենք ընդերքերին համապատասխան: Առավել դժվար հասկանալի և բարբառային բառերից մի քանիսը ևս տեղավորեցինք այստեղ: Գործածված են հետևյալ համառոտագրությունները՝ ադր-աղբրեջաներեն, ասր-ասորերեն, արբ-արաբերեն, գերմ-գերմաներեն, թրք-թրքերեն, լտ-լատիներեն, հուն-հունարեն, հ. ֆր.-հին ֆրանսերեն, մնդլ-մոնղոլերեն, վր-վրացերեն, պրսդ. պարսկերեն:

Աբսիթերս—(հավանաբար հուն. ἀπσις, այստեղից էլ ἀπσις=απσις — վահանակի բառից) վահանակի նման—280
Ադարս—թրք. անամթ, անբարոյական, անբարեկերթ—489
Ադիցուսարաս—եղեմի նման—398
Ազաբբաթի—թրք. (ազապ՝ թուրքական զորքի տեսակ) ազապների պետ—525
Ազամ—արբ. մեծագույն—437
Ազան—արբ. աղոթքի հրավեր—520
Ազապ ադասի—թրք. զինվորական աստիճան—493
Ալբրգ զոփուգ—թրք. նվազարան (նման փանգիդի?)—587
Ազլ (անել) թրք. պաշտոնանկ անել—560
Արաբեկ (նաև աթապակ)—թրք. անկախ իշխանություն տեր (սելջուկների ժամանակ), թագավորահայր, փոխարքա, խնամակալ (թագաժառանգների)—134, 164
Արաբագ—պրսկ. հրախաղաց, կրակով ձեռնածություն անող—495
Այու—պրսկ. շաղախ, գինեշաղաղ(?)—219
Ալան—թրք. գույնգույն, խալաթադետ—460
Ալայ—թրք. բարձր—483
Ալթիթի—թրք. վաթսույոթ—490
Ալթիթ (իմա ալալալալի եղև)—թրք. բոնկվեց, արծաթակվեց—495
Ալլալ (ընկավ)—թրք. ստոր, անարգ, լիբր—488
Ախրար—թրք. մանրածախ առևտրական—494

Անուգուր—պրսկ. հառաչանք, հեծեծանք, ախու վախ—488
Աղգի փախիգ բոփ—թրք. բերանը՝ փողը կտրելով հրանոթ, կարճափող հրանոթ—490
Ամ—տեք էմբ
Ամանաթ—արբ. ալանդ, ապահովություն, վստահություն—181
Ամարաթ—արբ. ապարանք, պալատ, մեծ շենք, շինություն—284
Ամիր (նաև ամիրա)—արբ. պետ, տեր, իշխան, ազատ, հրամանատար, նախարար, ոստիկան—213, 218, 220—221, 227—228
Ամիրգա—տեք միրգա
Այնան—արբ. ազնվական, թրք. հայտնի, անվանի—496
Այնա—արբ. հայելի—462
Անշտի—թրք. հաղիվ, միայն, սակայն, բայց—491
Աօրխ—արբ. սիրահար, թրք. գուսան—459
Ապրոմ (ապրեղում)—պրսկ. մեծաքս—459, 568
Ապրոմեդե—մեծաքսեղեն—565, 569
Ասախ—տեք եասախ
Ասնաֆ—արբ. համբար, ընկերակից—420
Ասլա (նաև ասկար)—գինվոր, զորք, զինգունդ—299, 395, 406, 453, 455, 457, 458, 476, 484, 490, 496
Ասնայ—արբ. ստորին—483
Ասալա—թրք. սայլ, կառք—229, 453
Արգ—արբ. աղբրսագիր, խնդրագիր, խընգիր—463, 476, 496, 525

Արգունիս—պրահ, տես արդ
Արծվիսուց—(հ. ֆր. արշեվեք) արքեպիսկոպոս—78
Արդուշի—մզլ. դատավոր—72
Աղրեց—հ. ֆր. արտոնագիր տվեց, շնորհեց, առանձնաշնորհում տալ—48
Աւուլ—թրք. դահլիճ, դավիթ—476
Աւման—տես ոման
Աւստոս—արբ. միջին, միջակ—483:

Բաբար—թրք. դասակ, շարք, կարդ—525
Բադան—թրք. պատվար, մարտկոց, պարիսպ—487
Բադրիսիոս—լատ. պաարիկ—47, 51
Բադուլ—թրք. կերպասի առևտրական—494
Բազմամիկ—արբ. որոշ չքավորներ—229
Բադար—պրահ. շուկա—459—460
Բալի—արբ. գուցե, թերևս—487
Բալիպատ—պրահ. բեկի որդի—491
Բախտուր—մոզլ. քաջ, կարիճ—137, 138
Բադշա—պրահ. այգի, պարահեղ—459—460, 528
Բայադ—թրք. զբոշ, գունդ (գին.), նշան—485, 493, 496
Բայրամ—թրք. տոն—492
Բանե—պրահ. մաքարտակ, շրբանդ—491
Բանսար—արբ. նապահանգիստ վաճառատեղի, վաճառաշահ, բաղամվաճառ քաղաք—568
Բաթա—պրահ. բաժին, մաս—457
Բաթեց—պրահ. նվերեց—490
Բասան—հ. ֆր. անցում, հատկապես խաչակերներին արշավանք—58, 179
Բարիսան—թրք. հաշտվեցին, խաղաղվեցին—465, 490
Բարիսուրյուն—թրք. հաշտութուն, խաղաղութուն—525
Բարս—թրք. վառող—494—495
Բաւադ—թրք. նեղուց, կիրճ—376, 577
Բերդան—տես բերդան
Բէլու—թրք. նշանավոր, հայտնի—525
Բէշի սուլա—կանանց երեսի քողի ոսկեթելը—382
Բէլլերեկ—թրք. նահանգապետ կուսակալ—519
561
Բիւ—թրք. ապօրինի գավակ—432
Բիւն—թրք. շինութուն, շինք, կառուցում—491, 527
Բիրդան—թրք. հանկարծ—492—493
Բոգդուկ—թրք. խոտվութուն, խոտնակութուն—525
Բուուրդուլ—թրք. հրաման, կարգադրութուն—496
Բուրջ (նաև բուրճ)—արբ. աշտարակ, որը շինվում է բերդի կամ քաղաքի պարսպի մեջ պաշտպանության նկատառումներով—68, 70, 76, 92, 279, 563

Բուրվա—ասբ. իջևան, պանդոկ, փոքրիկ պահականոց—535, 564
Բրինձ (նաև բրինձ)—լատ. հ. ֆր. իշխան—54, 60—65, 68—72, 75—78, 98, 102—110, 113, 205, 404, 405
Բրնձէս—լատ. հ. ֆր. իշխանուհի—110
Բրնձուրյուն—լատ. իշխանութուն—109—110
Բրսիսիոն—լատ. թափոր—62
Բրֆաս—հ. ֆր. նախարան, առաջարան—34
Բոլուզ—թրք. գործատա, գումարտակ, խուճ, հատված, մաս—454, 492, 495
Բոլուրաւի—թրք. գնդապետ, գործադիր, խմբապետ—454

Գագ—պրահ. երկարության չափ, հավասար է 112 սմ.—494
Գարսիցալլ—տես կարտինար
Գարսիցարլլ
Գափիփաջա—անձանթ բառ—496
Գափուշիպաւի—թրք. պալատական պաշտոնյա—476, 484, 493
Գուրա—թրք. գմբեթ, կամար, խորան—527
Գուգում—թրք. պղնձյա սավոր ջրի համար—485
Գէլուր—թրք. եկամուտ, մուտք (եղբին հակառակ)—496, 569
Գիսար—թրք. ելք—496
Գուլաւ—թրք. կոխ, ըմբռամարտ—495
Գուլուլա—պրահ. հրացանի գնդակ—492, 525
Գունդ (նաև գունթ)—հ. ֆր. կոմս—60—61, 64—69, 71—76, 105—107, 109, 178
Գունդուրիւն—հ. ֆր. կոմսութուն—75, 103
Գունդուրսալլ—լատ. ախոռապետ, հ. ֆր. գործի ընդհանուր հրամանատար, արքայական պալատի բարձրագույն պաշտոնյա—63, 67, 74, 104, 108
Գուլ (նաև գումին)—լատ. համայնք, հասարակութուն, (համայնքի ժողով?)—62, 78
Գուսսան—թրք. ավազակ, հեն, ծովահեն—405
Գուրդ—տես քուրդ
Գուալլ—լհ. կայսր, թաղավոր—408
Գուլար—պրահ. մահմեդականի գերեզման, դերեզմանոց—495

Դալալ—արբ. մունետիկ, փողոցներում բարձր ձայնով լուրեր հայտնող, փերեզակ—386
Դաղլ (լինել)—արբ. մուտք գործել, մտնել—523
Դամիլալամիս (անել)—թրք. կնքել, խաբել, դրոշմել, նշան անել—414, 494
Դուսուր—արբ. թուլություն, կարգադրություն—229
Դավի—արբ. վեճ, դատ, դատով պահանջ—524

Դարգահ—պրսկ. ապարանք տանող մուտք, արքունի դուռ—484, 487

Դարիք—արբ. նավի տեսակ—72, 80

Դարուդա—մղլ. վարչական պաշտոնյա, ոստիկանապետ—525

Դարպաս—պրսկ. մեծ դուռ (պալատի), պալաս, նվեր, որ տրվում է թագավորին կամ իշխանին ներկայանալիս, ուխտավորների նվերը վանքին, որին ուխտ են դնում—56

Դասար (նաև դաւթար)—թրք. հաշվի տետր, մատյան—404, 420, 474, 484, 557

Դաւթարսար—պրսկ. դիվանապետ—484

Դէկրէթ—լա. հ. ֆր. հրաման, հրովարտակ—177

Դիզար—պրսկ. բերդապահ, բերդակալ—485

Դից—պրսկ. դեն-հավատ, կրոն—334

Դիվան—արբ. աստան, դատաստան, դատարան, ժողով—272, 496

Դիւանխանա—պրսկ. դիվանատուն—519

Դուլաթ (աւուր)—արբ. հարստութիւն, հարստութիւն ունեցող—219, 406, 553, 566

Դոնմիթ (նաև զոնմիշ) լինել—թրք. ետ դառնալ, վերադառնալ, դավաճանել—493, 519—520

Դուխ—լտ. աղնվական բարձր աստիճան, ֆեռդ. իշխան, ղորավար, առաջնորդ—50, 56, 60—61, 63, 102, 103, 404—405

Դոյբանդ տէս տուլրանդ

Դօլլաթ—տէս ղոլլաթ

Դօւաւա—թրք. քառահատուկ, սալահատակ, տախտակամած—486

Եալուզ } —թրք. ոսկեջուր, ոսկեզօծ—496, 587
Սալուզլի }

Եալլա—թրք. արոտատեղ, հովասուն լեռնային տեղում—553—554, 559, 571, 577

Եասարուքիւն—թրք. գերեզմարութիւն (գուցե թրք. ասար-բառից՝ վրեժ, արժանի պատիժ)—530

Եասալս թրք. արգելք, պատուհաս, պատիժ—267, 270, 395, 485, 516, 518, 567

Եարալու (նաև եարալի)—թրք. վերավոր, խոցված—485, 496, 525

Եափրաիլ—թրք. տերև—570

Եղալջի—թրք. նժուշի սանձը քաշող պաշտոնյա—496

Ենգիշարի—թրք. օսմ. Թուրքիայի ղորքի մի տեսակ, որը կազմվում էր մահմետականացած դերի քրիստոնյա երեսաններից—227—228, 230, 277, 560

Ենգիշար աղասիլ—թրք. ղին. աստիճան—405, 488, 490, 496

Եպարնու—հուն. փոխաբեր, կառավարչապետ, բարձրագույն պաշտոնյա—437

Եսիր—թրք. դերի—531

Եսալ—թրք. սանձ, երասան—496

Եփրատ—լա. կայսր—401—407

Եօղուօ—թրք. զառիվեր—459

Զախուլս—հավանաբար արբ. զախրէ-էցր շտեմարան—11

Զապիթ—թրք. քաղաքապետ, իշխան, պետ, ոստիկան—450—458, 463—464

Զարար—արբ. ֆասս—521, 524

Զարայ—արբ. զարկ, թափ, սաստկութիւն, ուժ—525

Զարպազանգ—պրսկ. բարանի նման ռազմ. մեքենա, որով քարեր են նետում—229—230

Զդալիւրա (իմա՝ զախիւրա)—արբ. պաշար, կուտակում—220

Զերա—պրսկ. որովհետև—522

Զէնցիլ—տէս զնջիլ

Զիւսն—պրսկ. վնաս—495

Զնդան (նաև զընդան, ղնտան)—պրսկ. բանտ—73, 212, 218, 451, 460

Զնդանիլ կամ զնդանիւց—բանտարկել, բանտարկեց—60, 211

Զնջիլ—պրսկ. շղթա—487

Զոլաւմ—տէս ղոլլում

Զուլում—արբ. աղետ, մեծ չարիք, անիբա-վութիւն—106, 497

Զուկուդ—թրք. տնանկ, աղքատ—454

Զօրպա—թրք. ուժեղ, վես, ժանտ, խիստ ապստամբ—476, 478

Զօռօվ—թրք. հաղիվ—493, 496

Էլ—թրք. ցեղ, օտար, կողմնակի մարդ—491, 496

Էլի—թրք. դեսպան, պատվիրակ, նվիրակ—461—462

Էնթիմադօլլէ—արբ. պարսից շահի գլխավոր, վեզիրը—430

Էնսար աղասիլ—թրք. ղին. աստիճան—492

Էմագ—թրք. կեր, ուտելիք, կերակուր—495

Էմից—թրք. վերակացու, տեսուչ, տնօրեն—491

Էմր—թրք. հրաման, օրենք, հրովարտակ—528, 560, 567

Էնիօ—թրք. վայելջը, զառիվար—459

Էսփեր—տէս ասքար

Էսիսիուց—հավանաբար հուն. ἐκείνου—տարեկան—40

Էրիօ—թրք. դրոհ, հարձակում, մրցավազք—492, 495

Ըիսիար—թրք. ծեբ—484

Ընբուր—լտ. ֆր. կայսր—57—58, 61—66, 68—69, 74, 103, 107

Ընբուրուքիւն—լտ. ֆր. կայսրութիւն—68

Ըռան—պրսկ. ճանապարհ, ուղի—280

Ըռալամ—պրսկ. հրովարտակ—525

Ընայ—արբ. համաձայնություն—490, 493
 Ընայե—տես ուսյա
 Ընաս—պրսկ. առաաաձեռն, բարեգործ—57
 Ընգսկ—արբ. ուսանա, պաշար, ապրանք,
 հարստություն—75, 233, 404, 456, 513
 Ընէ—ֆր. թաղավոր—62—65, 68, 71—72,
 74—76, 78, 107—109, 180
 Ընէ քր Կասեչի (նաև Կաստեչի)—ֆր. Կասաի-
 լիայի թաղավոր—61, 63, 72
 Ընէ քր Նուար—ֆր. Նավարայի թաղավոր—
 65—66
 Ընէ քր Ֆրանս—ֆր. Ֆրանսիայի թաղավոր—
 56—61, 63—69, 71, 74—76, 78, 108—109
 Ընէչէլ—թրք. մուրարա—459
 Ընիար—տես ուսյա
 Ընուայ—արբ. պողից քամած հյուսթ—535
 Թսլմա—դուցե չալումտ (տես)—267
 Թալսրմ (նաև Թախում)—թրք. սերմ, ամբողջ
 խումբ, կոմպլեկտ, սարք—488, 496
 Թախրան—պրսկ. ասպատակություն, տվյալ
 դեպքում՝ ավար—221
 Թսլս (նաև Թաղթ) թրք. դահուլե, թաղա-
 վորական դահ—404, 428, 431, 434, 442,
 452, 461, 482, 515, 516, 519, 525
 Թահթ—տես Թախտ
 Թան—թրք. Թաղ, պսակ (?)—229
 Թամամիլ—թրք. լրանալ, ավարտվել, վերջաց-
 վել, ամբողջացվել—526
 Թաման—տես Թուման
 Թամանա—արբ. տեսարան, փողոցային հան-
 դես—491
 Թային (անել)—արբ. նշանակել, որոշել, ընտ-
 րել—455, 462, 476, 487
 Թանրեհ (անել)—արբ. պատվիրել, հանձնա-
 րարել—486
 Թապալ—թրք. ափսե, սկուտեզ—491
 Թապալ—արբ. կրոնական անհանգուրժողա-
 կանություն—554
 Թախիլ—արբ. գուցե Թախիլ, հանցանք—
 522
 Թալթիս—թրք. քննություն—485, 496
 Թեգեիլ—թրք. թիթեղ—587
 Թեփե թրք. զազաթ, կատար—459, 461
 Թլեռ—տես Թուդ
 Թալթուլս—թրք. Թթենու աղի—159
 Թալթուն—թրք. Ժխախոտ 395, 400, 495
 Թուդ—թրք. փնջուլս՝ զին. բարձր աստիճան,
 նշան, կնիք, արքունի զորոյմ—453, 457,
 488, 493, 497
 Թուլլու—թուդ կրող (տես)
 Թուդ—տես Թուդ
 Թուն—թրք. դոժ (doge), վենետիկյան հան-
 րապետության առաջին անձը—561
 Թուման—թրք. նահանգի շրջակա գավառները,

շրջակայքը, գորագունդ—171, 187, 220,
 252, 253
 Թումս—տես Թուման
 Թումն (նաև Թիվանկ)—թրք. հրացան—230,
 489, 525
 Թումնգլի—թրք. հրացանակիր, զինագործ,
 հրացանագործ—223, 231, 487
 Թուգ—տես Թուման
 Թսլիլ—արբ. խորհուրդ, միտք—186
 Թոյ—թրք. հարսանիք, խնճույք—491
 Թոյ րակ—թրք. հարսանքապետ—496
 Թովման—տես Թուման
 Թով—թրք. հրանոթ, զնգակ (խազի) 229—
 231, 475, 484—488, 490, 492—493, 495,
 531, 550
 Ժլուլ—արբ. գրադունք, ուշադրությունը
 ցրել—211
 Իբեյ—անձանթ բառ—489—490
 Իթ—թրք. շուն—489
 Իլսիլի—արբ. մանավանդ—492, 496
 Իլամ—թրք. իմաստուն, օրենսդետ—476
 Իլան սիլի չալիլ—թրք. օձը լեզու—նվազա-
 րան, նվաղելու գործիք, հավանարար
 կլառնետ կամ նման մի նվազարան—587
 Իլդար—թրք. սրբնթաց, արագընթաց, ճեպըն-
 թաց 228—229, 231
 Իմարեթ—արբ. գեղեցիկ շինություն, պա-
 լատ—450
 Իմսաթի—թրք. նպաստ, օգնություն—487
 Իննիլ—արբ. ավետարան—474
 Իօիմ—(հավանարար խիշիմ բառից) պրսկ.
 ցասում, բարկություն, զայրույթ, կատա-
 ղություն—272
 Իսկելիլ—թրք. նավահանգիստ—406
 Իսպահիլ—տես սպահի
 Իլեմ—թրք. մինչդեռ, յորժամ, երբ—476
 Իլիննիլ—թրք. երկրորդ—476
 Լամուկ—քրդ. աղա—493
 Լայիլս—թրք. արժան, պատշաճ, արժանավոր,
 վայելուչ—460
 Լառ—տես Լեշ
 Լաշվադ—պրսկ. ընտիր կապույտ ներկ, գո-
 ճազմ—383
 Լաւանդ—պրսկ. անկարգ, երեսառած թրք.
 կամավոր զինվոր, ինքնագլուխ—453—458,
 462, 485
 Լեգեհն—հուն. լո. մի տեսակ դեղ, առասպե-
 լական հրեշային ձուկ օվկիանոսում, առաս-
 պելական օձ, որ իբր թե շրջապատում է
 երկրագունդը—567
 Լեռ—թրք. դիակ—212, 452
 Լեվեց—տես լաւանդ

Լիկաթ (նաև լիկադ, լիկատ)—լա. պապի նվիրակ—67—68, 70, 72, 76, 78, 176

Լից—հ. ֆր. ճորտ—76

Լիման—հուն. նավահանգիստ, ձոց—406

Լուլա—պրսկ. խոզովակ, գլանաձև սառույցի կտոր—570

Խաբար (նաև խապար)—արբ. լուր, տեղեկություն—70, 278, 408, 452, 456, 457, 463, 476, 492

Խաղի (նաև խատի)—տեա զատի

Խազնա—արբ. գանձ, գանձարան, շտեմարան—77, 153, 490, 493, 525, 561

Խալաթ—պրսկ. զոհատ, որով արևելքում էջ-խողները պարզատրում էին մեկին ինչան էրենց զոհանակության, նորահարսին արվող նվեր—129, 226, 275, 419, 453, 493, 495

Խալե—տեա զալե

Խալիֆա—արբ. վարժապետ—480, 497

Խալի—արբ. ժողովուրդ, բաղմունքուն—497

Խալից—արբ. նենդ, դավաճան—152

Խալալխալալ—արբ. թրք. բարի, օգուտ—424

Խան—թրք. իշխան, օթևան, պանդոկ—451, 455, 459—461, 564, 574

Խանդակ—արբ. խրամատ, փոս—254, 408, 416, 419, 492, 497

Խանչար—պրսկ. դաշույն—489

Խասան—արբ. (խիսաս) նվագում—149

Խասարաթ—թրք. ֆես—524

Խարան (նաև խարալ)—արբ. թրք. արքունի հարկ—270, 381—382, 417—418, 452, 464, 483—484, 486—487, 493, 517, 554, 570

Խառաջի կոսոր—թերևս հավելյալ հարկ (խա-բաջ)—420

Խաջ սալխալ—հավանաբար պեաք է լինի խարաջ ե սալխան, պրսկ. տարեկան հարկ, տուրք—497

Խառն—տեա խարան—451, 453

Խառն—թրք. ծախս (խարեն-ծախսել)—413, 457, 521, 528, 587

Խարամ—տեա հարամ

Խառսայուլալալ—արբ. փլատակող, քանդող ռազմ. մեքենա—78

Խափունի—թրք. պալատական ծառայողներ—476

Խափունիպառի—տեա գափունիպաշի

Խափս—արբ. բանտ—405

Խաֆաս—տեա զաֆաս

Խել—ասոր. ցեղ—136

Խզենասար—տեա խազնատար

Խզենայ (նաև խզինա)—տեա խազնա

Խզմաքալալ—պրսկ. ծառա, սպասավոր—496

Խազնասար—արբ. գանձապահ, բարձրա-

դույն պաշտոնյաներից մեկը—79, 403—407, 483, 496

Խրման—պասը լուծել, թաթախվել—485

Խիար—պրսկ. վարունգ—571

Խիլա—տեա խլաթ

Խաանգ—տեա ֆշանգ

Խուդա—պրսկ. աստված—231

Խուեսառ—թրք. բարեկամ, մտերիմ—74, 105

Խուլալալալ թրք. թնդանթի գնդակահան—408

Խուսուր—թրք. թերի, պակաս, նվազ—476

Խսար—արբ. բերդ, պարիսպ, պաշարում, շրջապատում—70, 71, 107, 142, 152, 210, 233, 400, 453—4 0, 521

Խսարել—արբ. պաշարել, շրջապատել—61, 64, 73—74, 143, 152—153, 189, 210—211, 232—33, 490, 534

Խրիս—պրսկ. դնում, առևտուր—404

Խոջա—տեա հոճա

Միքնար—անժանոթ բառ, բայց չափի միա-վոր—587

Վազուխ—թրք. ցեղ, ձոց—486, 495

Վալդը (անել)—թրք. բարձրացնել, տեղից վերհանել—496

Վալխան—թրք. վահան—496

Վաղանդ—լա. յուրաքանչյուր ամսի առաջին օրը՝ ամսամուտ, հունվարի առաջին օրը՝ տարեմուտ 3

Վայֆա—տեա դահլե

Վասաբալ—տեա դասապա

Վասուր—թրք. չափ, չափի միավոր—485

Վասնալ—լա. ֆր. բարձր աստիճանի հողե-րական կաթոլիկ եկեղեցում, թվով 70 հողի, որոնք իրենց միջից ընտրում են պապին և կազմում պապի դերագույն խորհուրդը—52, 56, 69, 71, 79—80

Վափանդ—թրք. փակում, արդելում—489

Վափունիպառ—տեա գափունիպաշի

Վելուր—տեա գելուր

Վելմի—թրք. նավ—461—462, 494

Վեօլ—թրք. լճակ, փոքրիկ ծովակ—474, 478

Վեօմրիմի—թրք. մաքսատան պաշտոնյա—449, 461, 564

Վեօռե—թրք. ըստ, համեմատ, համաձայն—457

Վլա—արբ. ամբոց, բերդ—60, 181, 241, 530, 581

Վլեռիկոս—հուն. կղերական, եկեղեցական ստորին պաշտոնյա—39—40, 43, 49, 52, 178

Վոմս—լատ. աղնվական տիտղոս, զինվ. բարձր աստիճան—61, 65, 135

Վոր—թրք. թիկնապահ—486, 492, 494

Վուլ—տեա զուլ

Առնման—արբ. ընտիր կերպա—135, 221, 491, 568

Առնմանկիչի—տեմ կէօմբիւքսի
Առնմանկ—լա. մեծ գոռա—406

Հա—թրք. այո, արդարեւ—476

Հազիմա—տեմ խաղնա

Հալ—արբ. վիճակ, դրություն—525

Հալաթ—տեմ խալաթ

Հալալ—արբ. արդար, անխարդախ, օրինա-
վոր—521

Հալիլ (զալ)—արբ. հաշիվ նստել, պատժելու
իմաստով—463

Հանի—թրք. ուխտավոր, ուխտադնաց, մահ-
տեմի—476

Համամ—արբ. լրադնիս—515

Հանրմ—թրք. տիկին, օրինորդ—491

Հասլ—թրք. հատ, հունդ, դեղահունդ—210

Հասնեկ—հ. ֆր. մարդու կամ ձիու դրահ,
սարք—75

Հատմ—թրք. անիրավ, անօրեն, անարժան—
491

Հատմի—արբ. ավազակ—148—149

Հալալ—թրք. օդ—462—463

Հաւան—պրսկ. փոքր սանդ՝ փայտից, մեա-
դից—179

Հաւզ—թրք. ավազան—521

Հիսար (նաև հասար)—տեմ խասար

Հիլալի—թրք. մոհիկային, սլաք(?) հավա-
նարար ապրանքի անուն—460

Հիստալ—արբ. հաշիվ, թիվ—272, 521

Հիւնէր—թրք. առարկություն—476

Հումմ—թրք. հրաման, դատաստան, կամք,
վճիռ—400, 496, 559

Հասալ—տեմ հիսապ

Հասալ—տեմ խասաբել

Հոնա—թրք. ուսուցիչ, վարժապետ, վաճա-
ռական, ավագ, պարոն—463, 476, 489,
491

Ղարլընա—թրք. հանքային ջուր, ջերմուկ—
460

Ղարուլ (լինել)—արբ. համաձայնել, ընդու-
նել—227

Ղալաղալ (անել)—արբ. արգելք անել, ար-
գելել—422

Ղազա—թրք. կրոնական պատերազմ, մարտ,
կռիվ—232, 534

Ղազան—թրք. արգելք արդի հող. հա-
վատքի համար կոմիտի ղեկավարներ—490

Ղազի—տեմ զատի

Ղաթա—թրք. չափի տեսակ, քանակություն,
իրրև, որչափ—209

Ղալալալ (անել)—արբ. պրսկ. հավանա-
բար բերդում ամրանալ—530

Ղալա—տեմ կլա

Ղալի—տեմ կլա

Ղալէ—հուն. մի տեսակի հին նավ—61, 66—
67, 70, 72—73, 75—76, 78—80

Ղալփալ—թրք. մորթի գլխարկ, խոյր, փա-
փախ—422

Ղախէ—արբ. սուրճ, կոֆե—270, 495, 561

Ղալիկ—թրք. նավակ—269

Ղալիմալամ—թրք. կուսակալի տեղակալ,
տեղապահ, զավառապետ—528

Ղախաւուլ—թրք. հում մետաքսից՝ զազից
զործված կտոր—568

Ղախալալ—թրք. գյուղաքաղաք, ավան—
459—460, 494

Ղախալ—արբ. բաժակ—587

Ղախի—արբ. դատավոր, հողեկորական դատա-
վոր—415, 476, 520, 559

Ղախիթ—թրք. պանդուխտ—464

Ղաֆա (նաև զաֆա)—թրք. վանդակ—265,
275, 351, 381, 392

Ղալնուլ—թրք. հոն—570

Ղալալալի (անել)—թրք. մեծել—406

Ղալիթ—թրք. արժեք—457

Ղալիթ—թրք. տուփ, փոքրիկ արկղ—492

Ղալի—թրք. սարուկ-ղինվոր (զվարդիական
ղինվոր)—255, 269, 396, 417, 482, 483,
485, 487—489, 492—493, 560

Ղալմուս—տեմ կոմաշ

Ղալուլալի (լինել)—թրք. լարված լինել,
պատրաստ լինել—460

Ղալալ—թրք. հյուր—525

Ղալուլ—թրք. զորք, արշավող զորք—525, 530

Ղալալալի—թրք. արիւնթյուն, քաջու-
թյուն—530

Ճամազի—արբ. արագավազ, բեռնարարձ
ուղի—184

Ճամի—թրք. մահմեդականների ազոթատուն,
ժողովարան, մզկիթ—360, 455, 461, 488

Ճամբալ—թրք. լարախաղաց, ձիավարժ—452

Ճախմալ—տեմ ջառիմա

Ճեմ—արբ. ղուլմար, ընդամենը—406

Ճեմէրալ—ֆր. ղեկավարական բարձր աստի-
ճան—404—405

Ճեմէրի—թրք. մարտիկ, ղեկավոր, պատերազ-
մող—408

Ճոռով—տեմ ղոռով

Մագուլ—թրք. արդար (ձեռագրում այդպես,
սակայն պետք է լինի թրք. մանգուլ՝ 356
էջի տողատակ՝ մագուլ, տեմ ներքևում)—
356, 358

Մագուլ (նաև մագուլ)—տեմ մանգուլ

Մագուլ—արբ. մշակելի հող, հանդ, ագարակ—
553

Մարադիս—թրք. պատենչ, խրամատ. հոգա-
րլուր, պատվար—492—493
Մալ—արբ. թրք. ապրանք, հարստություն,
զույր, ոսկի, արծաթ, խոշոր եղջերավոր
անասունների խումբ—153, 454—455,
457—458, 461, 496, 497
Մախրու—տե՛ս մուղազա
Մահրու—տե՛ս մուղազա
Մահլիսայ—թրք. լուսնի լույս, լուսրնկա—462
Մահլա—արբ. թաղ—495, 497
Մահմէդ (մահմէդաւոր)—արբ. ձիւս խթան,
խթանավոր ձիավոր—186
Մադաւա—արբ. քարայր—406
Մադրուայ—թրք. արեւմտւոյ—492
Մայն—հ. ֆր. ձեռք (?)—72
Մայսառ—լտ. պետ, կառավարիչ, ղեկավար,
հոգարարձու, ուսուցիչ, խնամապար—60,
65—66, 68—69, 72, 76—77, 79—80
Մանգիլ—տե՛ս մէնգիլ
Մանգուլ—թրք. պաշտոնանկ, իշխանություն-
նից հրամարված—269, 394, 416—418, 420,
423, 484—487, 490—491, 560
Մանուայ—թրք. որեւէ պաշտոնի նշանակված,
հաստատված—435, 488—489, 493
Մաեկալ—(արբ. մաշալ-ից՝ ջահ) կրակաշոր—
485—486
Մաշիր—թրք. աղոթատուն, մզկիթ—414, 489,
492, 520, 563, 567
Մաշխարաւ—արբ. ձիծաղաշարժ, ծաղրա-
շարժ—530
Մասրաֆ—թրք. ծախս, ծախք—453, 457
Մասէ—արբ. բացի—528
Մասնեսանուն—անծանոթ բառ—587
Մասրասալ—թրք. հոգեւոր դպրոց—563
Մարազախ—հ. ֆր. ղիւն. բարձրագույն աս-
տիճան, զորավար (կիլիկյան տերմին),
մարշալ—60, 70, 79, 104
Մարգիլ—հ. ֆր. ազնվականական տիտղոս,
զքսի և կոմսի միջև—59—60, 106—108
Մարիան—հ. ֆր. ամուսնություն, պսակա-
դրություն—110
Մարիֆէր—թրք. շնորհք, զիտություն, հան-
ճար, հնարք, տեղեկություն, ծանոթու-
թյուն—463
Մարկոֆ—գերմ. մարկդրաֆ—405
Մզկիթ—տե՛ս մաշիր
Մէրան—թրք. ապրանք, մթերք, իւր, թան-
կարժեք ապրանք—449, 455, 459—461
Մէյրախանա (նաև մեհթարհանա)—թրք.
նվազախումբ, ղիւն. նվազախումբ—491, 496
Մէյսան (նաև միյտան)—թրք. հրապարակ—
272, 451, 454
Մէնգիլ—թրք. սուրհանդակ—456, 494
Մէնուր—արբ. հայտնի, հռչակված—460
Մէօա—ադր. անտառ—218

Մէրէր—արբ. կին, կողակից—231
Մէրեան—թրք. բուստ (մարջան)—587
Մէրէպ—թրք. դպրոց—463
Մէօհիւր—արբ. կնիք, նշան, դրոշմ, մատանի
(իշխանության)—461, 463
Մըխս—կոշիկի մի տեսակ—485
Միւլէ—արբ. հարկահան, հարկերի չափերը
որոշող պաշտոնյա—524
Միւնա—արբ. նավահանգիստ—73, 188
Միւնարէ—արբ. մզկիթների մոտ աշտարակ,
որի վրայից մուլաները բարձրաձայն աղոթ-
քով հավատացյալներին աղոթքի են հրա-
վերում—534
Միւրաւլի (տալ)—արբ. դրություն աալ,
թուղթ տալ—474, 476
Միւրա—պրսկ. աղնվատոհմ իշխանածին, ար-
քայածին—152, 210, 212, 220, 223, 428
Միւր—տե՛ս Ամիւր
Միւրի—թրք. պետական, արքունի—493
Մյիւնաց—արբ. (միւլէ բառից) սեփականաց-
բեց—214
Միւսուլ—թրք. հարկապահանջ, հարկահան—
525
Մնուր—լտ. կրտսեր—64, 68
Մուսէ—պրսկ. ավետիս, ավետալի լուր, վարձ
կամ նվեր ավետալի լուրը բերողին—497
Մուլֆ (նաև միւլէ)—արբ. անշարժ գույք—
231, 450
Մուլֆ—թերևս արբ. մուլուք բառից՝ իշխան-
ներ—512
Մուհէսէրէ (պահէլ)—արբ. պաշարված պա-
հէլ—452
Մուղաղա—արբ. որոշակի, որոշված գումար
(որ տալիս էին վանքերը և եկեղեցիները)—
418, 428, 483
Մուսապիր—արբ. (մուրաշիր)—վերականգն-
գործակալ—496
Մուջալի—արբ. համախոսական զիր—524
Մուսալիմ—թրք. տեղապահ—487—488
Մուրադ—թրք. փափազ, նպատակ, ցանկու-
թյուն, իղձ—416, 459
Մուրասըր (լիւնիլ)—թրք. նպատակին չհաս-
նել, նպատակը անկատար մնալ—464
Մուֆթի—թրք. կրոնապետ, բարձրագույն դա-
տական իրավասությամբ—492—493
Մոհրասըր թրք. շուկայի վերահսկիչ—489
Մոհր—արբ. կնիք, մօհրեց՝ կնքեց—520

Յալս (արին)—թրք. բանտարկեցին, կալա-
նավորեցին—487
Յալսու—տե՛ս եարալու
Յալսի ֆեւնգ—թրք. օգ բարձրացող փամ-
փուշտ, հրավառություն, հրթիռ—495
Յալսգ—տե՛ս եարալու
Յէնիւ—տե՛ս էնիւ

Յէնիշէի աղասի—տե՛ս *հնգիշարի աղասի*
Յէրի—*Քրք. տեղացի*—405
Յիւղբաօի—*Քրք. հարյուրապետ*—430
Յուսիմ—տե՛ս *հուքմ*

Նազար—*Քրք. տեսուչ, վերահացու*—523
Նալ—*արբ. պոյա*—454

Նաղմ—*պրսկ. ական, այստեղից էլ Նաղմից*
(183, 181) *ական փորեց*—79, 152, 269

Նամազ—*Քրք. մահմետականների աղոթք*—520

Նաֆար—*Քրք. անձ, շուկնչ, հողի, զինվոր*—496

Նէմազ—տե՛ս *Նամազ*

Նէնէ—*Քրք. մայր, մայրիկ, մեծ նէնէ՝ տատ*—449

Նէֆրան—*Քրք. անեծք, նախատինք, դար-շանք*—463

Նոմար—*պրսկ. ծառա*—530

Նուի—*միշկ. իշխան, զորապետ*—139, 147

Նոմու—*հուն. օրենք*—248

Շահ (իշնէլ)—*Քրք. ծառա լիշնէլ*—488

Շահանղակ—տնտեսութեան բառ—77

Շահասան—*պիլ. մեծ քաղաք, թագավորա-նիստ կամ նահանգի կենտրոն, մեծ առևտրի կենտրոն*—121, 139, 171, 221, 245, 254, 276

Շաղալար—տե՛ս *շաւաղաթ*

Շահան (ձաւ)—*արբ. զոհվել, տվյալ զեպքում*
Հշահատա-ը պետք է սրբազրեւ ճահատա-սախատ՝ հաշմանդամ իմաստով—268

Շահնղաղէ (նահ շահառա, շահգատէ)—*պրսկ. արքայի, թագավորի որդի*—428, 431—432, 443

Շահնա—*արբ. ֆին. պաշտոնյա*—454

Շամսան—*Քրք. աշտանակ, լուսակալ, մոմա-կալ*—587

Շառաշառա—*Քրք. շառ բառից՝ շար, վնաս*—524

Շաւաղար—*արբ. զուր, հզոր մուրթուն, կա-րեկցութուն, նվերել, զոհել*—229, 231

Շափխա—*Քրք. գլխարկ*—267

Շափիւլա—*արբ. թանկագին քարի մի տե-սակ*—575

Շելս—*արբ. մուսուլմանների կրօնապետ, հո-գեոր առաջնորդ*—428, 443

Շէօխանա—*Քրք. վեցանկյունի*—563

Շէրբար—*Քրք. օշարակ, քաղցր և զովացուցիչ ըմպելիք, որ պատրաստում են զանազան պտուղների հյութից*—491

Շիրա—*պրսկ. քաղցու, խաղողից մզված քաղցր հյութ*—484, 528

Շիրիկ—*արբ. քունջութից հանած ձեթ*—528

Ոման—*հ. ֆր. մեծաբանք*—66, 71, 76, 78

Ուման—տե՛ս *ոման*

Ունգլուի—(պրսկ. *ընգուլաք*) *փորփրել*—151
Ուօաղ—*Քրք. մանուկ, ծառա, պատանի*—454, 495, 525

Ուտսու (ի՛մա օրդու)—*սեսու օրդու*

Ուտքաւար—*պրսկ. հմուտ, վարժ, արվեստա-գետ*—420

Չալումա—*Քրք. նուրբ երկար կտոր, սպի-տակ, սե կամ այլ գույնի, որը, զլիարկութե-պես մահմետականները, մի քանի անգամ փաթաթում են ֆեսի վրա*—267

Չալսիւլա—*Քրք. կայծաքար կամ սրա հար-մարանք՝ կրակ ստանալու համար*—587

Չալսու—*Քրք. զրպանի զանակ*—587

Չամուտ—*Քրք. ցեխ, տիղմ*—460

Չայ—*Քրք. գետ, առու*—491

Չայիւր—*Քրք. մարգագետին, խոտ քաղկու-տեղ*—489

Չանկալ—*Քրք. կեռ, ճանկ, կեռացրած սուր ծայրով երկաթ*—487

Չալուս (նահ չաուշ, չաուշ)—*Քրք. զին. կրտսեր աստիճան, նվիրակ*—483, 496

Չալուսպալի—*Քրք. նախորդի պետ, պաշտո-նատար անձ*—487

Չասր—*Քրք. վրան*—557

Չարխի ֆէլազ—*Քրք. անիվ (վեհակախա-ղի)*—495

Չարչիլա—*Քրք. շրջանակ, փեղկ*—495

Չարօք

Չարօու } —*Քրք. շուկա, առուծախի հրապարակ*—272, 451, 456,
459, 461

Չարօք—պաղար

Չարօու և անչարօու—*Քրք. քաղաքամաս (квартал) և քաղաքամասից դուրս*—272

Չափմիօ (անէլ)—*Քրք. սապատակել, կողոպ-տել*—525

Չափ—*Քրք. միշնէ*—273

Չափուրկա } —*Քրք. մորեխ, մարախ*—463, 528
Չէֆիլէ }

Չէկօուրի—*Քրք. նավի տեսակ*—406

Չըրչուրիւն—*Քրք. չթավաճառութուն, չթա-զործութուն*—526

Չոնել—*պրսկ. ծնկների վրա կանգնել, ծնրա-գրել*—489

Չոմիօ (լիշնէլ)—*Քրք. բկին նստել, կքել, ճնշել*—525

Չուլ—*Քրք. քուրձ, հնացած՝ շոր, զգեստ*—449

Չուխասար—*Քրք. ձիու սանձը բռնող և քա-շող, ձիու սպասավոր*—496

Չուլ—*Քրք. անապատ, անջրդի կամ անմշակ վայր, վայրի անբնակ տեղ*—579

Չարմիօ—*Քրք. խորասուզված, թաղված, ըն-կըղմված*—460

Պախալ—**Թրք.** նղաբավանդ, պարենավանդ—461

Պանացուր—տե՛ս բահատուր

Պաղնա (նահ պաղնա)—տե՛ս բաղնա

Պանանախ—**Թրք.** քենու ամուրին, քենակալ—404

Պալ—հ. **Ֆր.** կառավարիչ, հսկող, պատվի տեսչոս *Կիլիկիայում*—64—74, 76, 103—105, 108, 205

Պալուսիւն—նախորդի պաշտոն—69, 71, 102, 109—110

Պաւ—**Թրք.** գլուխ, գլխավոր, առաջնորդ, ազնիվ *և այլն*—336

Պառզա—**Թրք.** ուրիշ, օտար, այլ, առանձին—496

Պառիկոս—հուն. տերոջ *հեթանոս, հարկատու շինական, պանդուխտ*—186

Պասիկ—լատ. բարձր աստիճան. հին Հռոմում ժառանգական ազնվականների զանազան գրե՛ն պատկանող, Հայաստանում՝ *երկրի կառավարիչ*—47

Պասրուսիս—տե՛ս բասրեսիոս

Պարոն—հ. **Ֆր.** պարոն, պալատական—188

Պարոնուսիւն—իշխանություն—183

Պարուր—տե՛ս բարուր

Պեզեսիւն—**Թրք.** կերպարի վաճառանոց—528

Պեմի—**Թրք.** պահապան, պահակ—459

Պեռլիկ—տե՛ս բոլուք

Պեմեմ—**Թրք.** միջնա—452

Պիրուն—**Թրք.** ամբողջ, բոլոր—273

Պիպիւ—**Թրք.** տաքտեղ—587

Պիրագ—**Թրք.** մի քիչ—476

Պուրմիս (տնեկ)—**Թրք.** հրամայեկ—523

Պուրն—տես բուրջ

Պուր—տե՛ս բուրջ

Պանսիւսիս—լատ. շատ մտերիմ, շատ մոտ—104

Պոսոֆրոնիւն—հուն. առաջին խորհող, նախաթոռ—424

Պոյ—**Թրք.** հասակ, երկարություն, բարձրություն—587

Պոննուկ—**Թրք.** ուլունք—587

Ջազա—արբ. նեղություն, տանջանք, տուժ, տուգանք—525

Ջամ—**Թրք.** ապակի—495

Ջամի—տես ճամի

Ջան—պրոնկ. **Թրք.** հոգի, անձ, մարմին—525

Ջառիմա—**Թրք.** տուգանք, տույժ, մեղք, հանցանք—494, 519

Ջառիբաօի—**Թրք.** մունեստիկապետ, ավագ մունեստիկ—525

Ջերգա—**Թրք.** շաբաթ, կարգ—491

Ջըվալ—**Թրք.** աթի մազից պատրաստած պարկ—465

Ջոնս—արբ. **Թրք.** հրեա—149, 394

Ջղայ—(հմմտ. պրոնկ. ջղա շցցունք)—ակերով զարգարված զլխազարգ, բազկացած նահ թռչունի փետուրից, որը կրում են քաջերը—431

Ռազիլ—պրոնկ. խայտառակ—488

Ռամադան—տես ռամազան

Ռամազան—**Թրք.** մահմետականների իննեւորդ ամիսը՝ մահմեդականների մեծ ծոմը—220, 223, 492

Ռադիաթ—տես ռալա

Ռայ—տես ռալա

Ռայա—արբ. հպատակ, հարկատու ժողովուրդ—210, 230, 484, 488

Ռէ—տես ռե

Ռէս—արբ. գլխավոր, գյուղապետ—484

Ռնաթ—տե՛ս ռալա

Սազ—**Թրք.** երաժշտական լարային գործիք—486

Սազանդար—**Թրք.** լարային գործիքների նվագախումբ, սազ նվագող—495

Սալեան—պրոնկ. տարեկան—455, 457, 464, 476

Սալթ—**Թրք.** միայն, լոկ, սոսկ—496

Սալաս—**Թրք.** պակասավոր, հաշմանդամ—284, 521

Սակման—գործի տեսակ ?—277

Սահաթ—տե՛ս սէհէթ

Սահարա. (նահ սահրա)—պրոնկ. սահման, սահմանադուր, սահմանամերձ—231, 393, 396, 566

Սադ ադասի—**Թրք.** գին. աստիճան—493, 495—497

Սադալաթ—արբ. պետք է լինի շավազաթ՝ նվերի, զոհի, ավյալ զեպեում Տիգրիսը գցել, Տիգրիսում խեղդել—142

Սադրիան—պրոնկ. մշակված, նուրբ՝ ներկած կաշի—460

Սադրի—**Թրք.** ներկած ընտիր կաշի կոշիկի համար—460

Սանթանաթ—արբ. շուք, փառք, շքեղություն—275

Սապալ—**Թրք.** պատճառ, առիթ—519

Սարակ—մշակ, օրականով աշխատող բանվոր—482

Սարայ—պրոնկ. ապարանք, պալատ, տանը կից շտաբացվող պարզ շինություն՝ հոգե հատակով, մարազ—486—489, 491, 494—497, 566

Սարայաթ—պրոնկ. **Թրք.** գլխից գլուխ, ծայրից ծայր, կերպարի այն տեսակը որի մեջ հավասար և ծայրից ծայր անցնում են ոսկե թելերը—491

Սարասիւր—**Թրք.** զորապետ, զորավար, զորագլուխ, սպարապետ—404—406, 432, 486—488, 391, 516

Սարդար—պրսկ. զորավար, զորագլուխ—482, 517, 526
 Սարէն—տե՛ս Սարայ
 Սարի—թրք. դեղին, գունատ—494
 Սարեալա—պրսկ. վարչական պաշտոնի տնուն—489, 525
 Սաֆար—տե՛ս սէֆէր
 Սաֆարիա—թրք. պատերազմական—487
 Սեցեսցալ—հ. ֆր. պալատական մատովակ, պալատական բարձր պաշտոնյա հիլիկիա—յուս. արքունի գանձերի պետ—69
 Սեփէճուլ—վր. արքայազն—202
 Սէլ—թրք. հեղեղ—456, 521
 Սէնէր—թրք. ժամ, ժամանակ—456, 459—460, 475, 520, 528—529, 560
 Սէյիւր (նաև սէյր անել)—արբ. հանգես, դիտում—463, 489
 Սէյիւս—արբ. մահմեդականների 4-րդ խալիֆ՝ Ալիի սերնդից, պարոն—487
 Սէրագզէր—տե՛ս սարասքէր
 Սէֆէր—թրք. պատերազմ, կռիվ, ճանապարհ (շնկնել, զնալ)—456—457, 463, 476, 485, 490, 492—493, 496, 519
 Սընաթ—տե՛ս սէհէթ
 Սիլ—արբ. քամի, թեթև ակորժելի քամի, զեփյուռ—571
 Սիզեղ—լատ. կնիք, հուն. կնիք, կայսրական հրամանագիր, հրաման—50, 71, 102, 185, 187
 Սիթամ—թրք. չորիք, աղետ—523
 Սիլաւի—թրք. զենք, սպառազինութիւն—492
 Սիլախսար—թրք. զինակիր, ինչ որ պաշտոն—493
 Սիւմ—թրք. կեղծ ոսկյա լար՝ արեւոյան լարային զործիքների համար—567
 Սիցիլիոս—հուն. ծերակույտի անգամ, հին Հռոմում սենատի անգամ—40—41
 Սիմոն (նաև սինոն)—հուն. սահման, հարակից, սահմանակից—69, 72, 181, 251, 550—551, 553, 555—560, 562
 Սիր—հ. ֆր. տեր, իշխան—65—66, 69—76, 78—79
 Սիւրկիւն—տե՛ս սուրկուն
 Սիսթաւաղ—թրք. ժամագործ—525
 Սիլաւ—տե՛ս խսար
 Սիլաւիլ—տե՛ս խսարել
 Սպահի—թրք. հեծյալ—272, 277, 560, 568
 Սուբայ—արբ. առվոտ, լուսարաց—228
 Սուցաթ(ել)—թրք. թլպատութիւն, թլպանել—272, 491
 Սուպաօի—թրք. զործակալ, ոստիկան, վերակացու, գալառապետ—59
 Սուրկուն (նաև սուրգուն)—թրք. քար, տարազութիւն—231, 268, 270, 356, 461
 Ստատիսիւթիւն—հուն. զորավար, սպարապետ, պատվանուն, պաշտոն—364

Սուլ—սանգալ, կոշիկ, չուստ—485
 Սուլ աղասի—թրք. դին. աստիճան—491—492, 495—496
 Վալիսա—թրք. մայր. սուլթանի մայրը—377
 Վալս—թրք. ժամանակ, միջոց, ժամանակին—493, 497, 595
 Վեսպերիւ—լատ. (vesper) երեկոյան, արեւուտ—514
 Վէս—հ. ֆր. եպիսկոպոս—79
 Վէրիլ—թրք. փոխանորդ, ներկայացուցիչ, լիազոր—517
 Վիգայր—լատ. տեղակալ, թեմի առաջնորդի փոխանորդ, հոգևոր պաշտոնյա—71
 Տաղլըմիս (լինել)—թրք. ցիր և ցան լինել, ցրվել—462—463
 Տաղմա—տե՛ս զամկալամիշ
 Տամուճէլ—հ. ֆր. շքագիր, պալատական օրինորդ—109
 Տայնմիս (լինել)—թրք. կանգնել—461
 Տավանուքիւն (անել)—թրք. վեճ, դատ հարուցել—476
 Տավար—թրք. խոշոր եղջերավոր անասուն—494
 Տարաղաթ—թրք. կախաղան—418, 487
 Տարգան—ա՛ս դարգահ
 Տաֆա—թրք. դարձյալ, նորից, էլի—489
 Տէլէս—հուն. իմաստուն, հռետոր—268
 Տէլի—թրք. հիմար, թեթևամիտ, արի, քաջ, հեծելազոր—455
 Տէլիպալ—թրք. թիկնազորային—455
 Տէստ—թրք. կապոց, փունջ, խումբ—587
 Տէվր—թրք. թափել, տեղափոխել, մի կողմ կուտակել—476
 Տէսէ—թրք. հայր, մեծ տէտէ՝ պապ—451, 455
 Տէրէ—թրք. ձուռ. հեղեղատ, հովիտ, ծործոր—460
 Տէրս—թրք. ցավ, կսկիծ, վիշտ, տառապանք, հոգս, տանջանք, չարչարանք—476
 Տէֆսէր—տե՛ս դաւտար
 Տիբլ—հուն. տիտղոս—39
 Տիմի—թրք. ծաղկանկար կտոր—459
 Տիվան—տե՛ս զիվան
 Տուգին ֆր. դյուսթին՝ միկնույն տեսակի իրերի 12 հատը—587
 Տուլբանդ (նաև տոլպանտ)—թրք. շգարշ, շգարշից քող, նուրբ փատուխա քրիստոնյաների տարբերանշանք—267, 355, 518
 Տուվա—թրք. աղոթք, մաղթանք, աղաչանք—464
 Տուսաղ (իմա տուսաղ)—թրք. կալանավոր, բանտարկյալ, գերի—487
 Տուվաթ (աւոր)—տե՛ս զուլաթ, գուլաթաւոր
 Տոնագ—թրք. անկայուն, դրժող—493

Տօնամիա—ահա տօնանմա
 Տօնանմա—թրք. տոն, ցնծություն, հրավա-
 ություն, հաղթանակ, նավատորմ—376,
 462, 463, 487, 490
 Տօնմիւ—տեա զոնմիւ
 Տոմ (նաև զուր) —տեա զուրս
 Փակեղ (նաև փակեղ) —հուն. դիւի փաթաթոց,
 ծածկույթ, վեղար—414, 516
 Փանլաւան—պրսկ. քաջ, լաւատալաց, բմբիւ—
 218
 Փարալամիւ (անել) —թրք. հոշոտել, պատառ-
 պատառ անել, մանրել—494
 Փէնկէրա—պրսկ. պատուհան, լուսամուտ—495
 Փէօաւաւ—պրսկ. արվեստագործ, արվեստա-
 զեա—570
 Փէլէկ—պրսկ. բնծա, նվեր, պարգև—454
 Փուրկա—տեա բուրբա
 Փուլ—պրսկ. զատտուր, անպիտան, վատ, ան-
 պիտք—517
 Փրիցծ (նաև փրիւնծ) —տեա բրիւնծ
 Քանեա—տեա քէտիսուտէ
 Քանլան—թրք. աղնվացեղ, ցեղական ձի—555,
 558—559
 Քաղաքլամա—թրք. թղթած լուսամուտ,
 ապակու փոխարեն—495
 Քառքա—պրսկ. դանակ—587
 Քալկիր—թրք. քարուկիր, ամուր—455, 527
 Քաւու—գոցե արք. քաշֆ—ից հետախուղու-
 թյուն, հետադոտություն—488
 Քէնա } —տեա քէտիսուտէ
 Քէնէ }
 Քէօֆ—թրք. հայտարարություն, հայտնու-
 թյուն, մեկնություն—476
 Քէթիսուտէ—պրսկ. տանուտեր, հոգաբարձու,
 և այլն—277, 405, 483, 485—487, 490,
 493, 496, 524
 Քէրկան—թրք. կարավան—454—455, 457
 Քիւրֆ—թրք. մուշտակ—454
 Իումանցուր—ֆր. հրամանատար, վերատե-
 սուլ—79
 Քուրդ—լա. արքունիք—178—179
 Քուրուրդ—թրք. ծծումբ—556
 Քուֆր—թրք. հայհոյանք, անեծք—266, 283
 Քսիպ—անծանոթ բառ—153

Քօօկ—թրք. օթյակ, հովանոց, տաղավար,
 ապարանք—563
 Քօռ—պրսկ. կուլը—491
 Օլան (թուրք օլան)—թրք. ով որ թուրք է,
 թուրք մարդ—486
 Օլուս (իմա ուլուս)—մղլ. ցեղ, տոհմ—521
 Օլօֆա—արք. կենդանիների կեր, ընդհանրա-
 պես կեր, ոռճիկ—560
 Օղկապաղ—թրք. ձեռնածու—495
 Օղուլ—թրք. որդի, զավակ, տղա, երեխա—
 454, 525
 Օնախ—տեա օջախ
 Օլից—թրք. խագ, խորամանկություն, միջոց—
 495
 Օյիցբազ—թրք. խեղկատակ, հնարագետ, խո-
 րամանկությամբ մի բան անող—463
 Օղիբազարի մարդ—թրք. բանակին ուղեկցող
 առևտրականներ, որոնք կազմակերպում
 էին առևտուրը զորքի հետ—429
 Օղուլ—թրք. բանակ, բանակատեղ, ճամբար—
 188, 228, 490, 523
 Օջախ(լի)—տոհմիկ, իշխանական՝ աշնվակա-
 նական, քրդական ցեղերին տրված ավատ—
 496, 561
 Օրթէն—տեա օրդու
 Օրքա—թրք. միջին—587
 Օրքա խարն—թրք. միջին հարկ (հարկի տե-
 սակ)—464
 Օրման—թրք. անտառ—459—460
 Ֆարման—տեա ֆէրման
 Ֆել—արք. հնարք, հնարագիտություն—152
 Ֆէլմէնկ—թրք. հոլանդացի—404
 Ֆէրէնէ—թրք. թիկնոց, օթոց—463
 Ֆէրման—պրսկ. հրովարտակ—421, 463, 488,
 526
 Ֆէրմանլի—թրք. հրովարտակ ունեցող կամ
 հրովարտակով հաստատված—488, 493
 Ֆէրմանլի—տեա ֆէրմանլի
 Ֆիլ—թրք. փիղ—163
 Ֆօանգ—թրք. փամփուշտ—491, 495
 Ֆրանկ—թրք. եվրոպացի կամ եվրոպական
 հագուստով (?)—495
 Ֆրէր—ֆր. եղբայր, այս ընդհանուր անունով
 էին հայտնի կաթոլիկ միսիոներներն արե-
 վելքում—60, 64—66, 68—70, 73, 76—80

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Այս և հաջորդ ցանկում մտել են բնագրերում, ներածականներում և ծանոթագրութ-
յուններում հանդիպած անունները, ուստի ուղղագրությունը հիմնականում պահել ենք
բնագրերին համապատասխան.

Արագած—սես Նպաս Արու Մենեզ գետ—84 Արուսահլ—340 Աղշար—սես Նիկոսյուիս Աղուլիս—284, 508, 592 Աղբ—445 Աղբակ (նաև Աղբաք)—554, 581 Աղբուլ—423 Աղանա (նաև Ատանա)—73, 104, 174, 266, 277, 348, 595 Աղբրեջան—31, 222, 235 Աղբրեջան Հարավային—223 Աղբրեջան—323, 369, 470 Աղբրիս—48 Աղբի բերդ—402, 404, 408, 562 Աղատանտառ—577 Աղնվաձոր—232 Աղնցիք—սես Ղուռուշան Աղոսուտ—513 Աղովի բերդ—սես Աղախ Աղովի ծով—529 Աթուրիա—սես Նիցուե Ամգանակ—200 Արահաբատ—445 Արահաբան—454 Արամեք—596 Արամանք—50 Արամաց աշխարհ—45, 58, 63 Արամութ (նաև Արամոտ)—70, 89, 142, 166, 176, 190, 202 Արայա (նաև Արայիա)—142, 166 Արանք—242, 245, 253, 328 Արաշկերտ—424, 521, 556—557, 558 Արաշկերտի դաշտ—576, 579 Արաշկերտի երկիր—560, 566 Արապ—սես Հալիսայ Արատաղ—սես Մաղկունց լեռներ Արանիա Հարավային—408 Արգետի հովիտ—252	Ալեքսանդրիա Տրոլա—88 Ալիարադ—598 Ալիկունիա—406, 407 Ալուր (նաև Ալուր) գյուղ—228, 233 Ալպիսաան—սես Ասլիսան Ախալքաղաք (նաև Ախալքաղաք)—133, 500, 502 Ախալա—155 Ախալ—սես Ախալքաղաք Ախալքաղաք—277, 515, 560, 562 Ախալքաղաք Նիկոսյուիս Ախալքաղաքի դաշտ—151, 171 Ախալքաղաքի գետ—580 Ալիկունիա—474 Ալիկունիա—473, 476, 478, 552, 579 Ալիկունիա—75, 104, 105 Ալիկունիա—19, 332 Ալիկունիա—298 Ալիկունիա—328 Ալիկունիա—253 Ալիկունիա—329 Ալիկունիա (նաև Ալիկունիա)—127, 155, 275, 285, 314, 335, 376, 494 Ալիկունիա—155 Ալիկունիա—416 Ալիկունիա—18—9, 17, 28, 29, 40, 41, Ալիկունիա—45, 46, 59, 84, 339, 576 Ալիկունիա (նաև Ալիկունիա)—130, 214, 222, 231, 306, 330, 337, 339, 343, 352, 354, 363, 382, 413, 418, 419, 427, 492, 495, 531, 596 Ալիկունիա—492 Ալիկունիա—214, 232, 304, 368 Ալիկունիա (նաև Ալիկունիա)—152, 523, 580 Ալիկունիա (նաև Ալիկունիա, Ալիկունիա)—18, 138, 139, 144, 169, 202, 309, 340, 343, 344, 394, 537 Ալիկունիա աշխարհ—141, 235, 236 Ալիկունիա երկիր—242, 345, 436

- Աղուստեա - սես Առուգորուրգ
Աղցք—18, 19, 330
Աղբիլիսա—238
Աղբբման—382
Ահանթա—72
Ամասիա—133, 164, 271, 272, 459, 465, 486, 506
Ամատուն քաղաք—438
Ամարա—164
Ամարաս—243
Ամբ (նաև Ամպ) զյուղ—223
Ամեա—493
Ամիգ (նաև Ամիթ)—138, 152, 171, 210, 211, 213, 270, 278, 283, 332, 347, 359, 382, 393, 482, 515—517, 527, 528, 580, 590
Ամուկ (նաև Ամյուկ)—171, 229, 233, 306
Ամկոյ երկիր—228
Ամսասն—219
Այտա—80, 174, 188, 189, 512
Այծու պակունք լեռ—549
Այուպատար—64
Այբարա—197, 248, 301, 305, 322, 325, 350, 352, 354, 583, 585
Այբդայդ—74
Այբէվանից ձորակ—280
Այբարաանեան քաղաք—սես Երևան
Անատու—270
Անաւարդա—57, 97, 100, 102, 176, 180, 188, 512
Անարգարա—սես Անուարգար
Անրերդ—136
Անդեղաուն—200, 309, 557
Անդիւիա—82, 408
Անդառաղ—92
Անդրիւ քերդ—432
Անդրկովկաս—235, 372, 426
Անթաղիւիա—133
Անթափ—366
Անժուա—սես Աճնուա
Անի—130, 132, 133, 136, 147, 164, 263, 310, 337, 372, 500, 502, 503, 529, 532, 562
Անի երկիր—566
Անինա—408
Անկորա ՝ (նաև Անկյուրա)—265, 277, 351, Անկուրիա } 358, 374, 381, 392, 406, 517
Անձեացեաց զավառ—223
Անդուզակ(?)—512
Անճուա—71, 106
Անտըռուղ—79
Անոյ դեա—սես Ախորան
Անաթ (նաև Անդաթ)—սես Անթիոփ
Անաիոթ—10, 29, 49, 56, 59—63, 65, 66, 68, 69, 71, 74—76, 78, 82—84, 86, 90, 94, 96, 98, 102—105, 108—110, 112—113, 134, 180, 191, 205, 312, 319, 341, 343, 344, 365
Աշխալա—569
Աշմալ-թամա—89
Աշոցք—209
Աշարակ—16, 329
Աշտիշատ—12, 321, 557
Աշոցիք ՝ —453, 454
Աշուտցիք ՝
Առաքուրդ—406, 409
Ապահունեաց զավառ—31, 32, 132
Ապահունեաց երկիր—558
Ապահունիք—27, 202, 232, 368, 371, 585
Արագա—485, 490
Ապամեա—89, 172
Ապլճես—80, 182
Ապլասան—146, 147, 152, 168
Ապուլիա—86
Ապուլիէ—475, 478
Ապուէհերու ձոր—579
Առակի—72, 89
Առան—202, 309
Առանի դաշտ—146
Աորբան զավառ—233, 329
Առեսա փոքր—329
Առյուծ զավառ—583
Ասիա—39, 41, 167, 196—198, 300, 308, 348, 391, 399
Ասիական կղզի—304
Ասիալա—53, 60, 66, 67, 83—85, 110
Ասկալոն—սես Ասխալա
Ասկուռա—102, 111
Ասորեստան—200, 217, 221, 300, 304—306, 311, 315, 321
Ասորեստանեաց աշխարհ—141
Ասորեստանեաց երկիր—562
Ասորեստանի դաշտ—304
Ասորիք—310
Ասորոց երկիր—580
Ասուրիա—սես Շամբ
Ասպահան—345, 349, 350, 356, 357, 359, 382, 387, 421, 427—434, 436—438, 482, 494
Ասպահանի երկիր—437
Ասպուրական—սես Վասպուրական
Ասապատ—580
Աստարա—438
Աստարադ ՝ —432, 522
Աստարապատ ՝
Ավարա—սես Ամարա
Ավարայր—29
Ավեռն—75
Ավետեաց խաչ (Ծաղկոտն զավառում)—578

- Ավետեաց ձորակ—578
 Ավինին—սես Վիգուհ
 Ավանասան—426, 436
 Ավուշիուհ—սես Աուգուրուհ
 Ատալիա—62
 Ատապատական—29, 32, 240, 242, 246, 345, 350, 427
 Արարական ծով—436
 Արարիա—391, 584
 Արարիկ (նաև Արարիկ) —552, 579
 Արագած—197, 279, 303
 Արագածոյ գավառ—334
 Արագածոյ ուր—303
 Արագածոտն գավառ—329, 330, 334, 336
 Արաղ քաղաք—409
 Արաղ գետ—555, 559, 580
 Արածանի—234
 Արագա տուն—152
 Արամօնք գյուղ—334
 Արայ լիւս—223
 Արապիստան—562
 Արապիստանայ երկիր—576
 Արասուն—98
 Արասոյ երկիր—74
 Արարատեան գավառ—126, 223, 241, 253, 280, 353, 580
 Արարատեան գաղտ—536, 580
 Արարատեան երկիր (նաև նահանգ)—233, 241, 276, 279, 302, 304, 436
 Արարուց—490
 Արդ—66
 Արգարիլ—սես Արսաւիլ
 Արեշ—516, 535
 Արդրում—սես Արիւհ
 Արդրումի բերդ—574
 Արդրումի լեռներ—582
 Արթիւկ—581
 Արծաթիկ—52
 Արծիկ—15, 171, 216, 221, 223, 229, 231, 232, 234, 328, 350, 353, 381, 493, 497, 558
 Արծիկ գաւառ—223
 Արկա—61
 Արկն—սես Արդհ
 Արդն—211, 213, 214
 Արճէշ—19, 126, 146, 228, 231, 232, 260, 263, 302, 343, 350, 352, 381, 482, 485, 492, 494, 558, 593, 595—597
 Արճէշ գյուղ—333
 Արճիշու բերդ—231
 Արճիշայ երկիր—171
 Արմաշ—280
 Արմաշիւր—291, 303, 304, 310
 Արմէն անապատ—170
 Արմատաններ—552
 Արշակաւան—323
 Արշակունեաց գաւառ—սես Արշակունեաց գաւառ
 Արշարունեաց գավառ—337
 Արաիւր—սես Յուրսաւիլ
 Արսուֆ—60, 66, 67, 69—72, 74, 76, 83
 Արտաղ)
 Արտաղ գավառ) —սես Մակու
 Արտաւազ գավառ)
 Արտամետ—227, 232, 415, 417, 483
 Արտաշատ—315, 317
 Արտաշեսյան գավառ—232
 Արտուէլ (նաև Արտաւիլ)—31, 246, 427, 433, 486
 Արքակազնի—102
 Արքաշիւն—332
 Աւանց գյուղ—278, 417, 483—486
 Աւարայիթ—70
 Աւթմուս գյուղ—15
 Աւնիկի ջուր—580
 Աւստրիա—69
 Աւրէլ—սես Օրէլ
 Աւրնդանց գյուղ—597
 Աւրիկ—45, 47, 49, 52, 399
 Աւրիկեցոց աշխարհ—199
 Աքա (նաև Աքքա, Աքայ)—56, 59—62, 64, 66—79, 83, 85, 88, 90, 92, 107, 149, 174, 179, 181, 191, 512
 Աքայի բերդ—107
 Աքքաբաբադ—442
 Աֆ—սես Պաֆ
 Աֆրիկա—սես Ափրիկէ
 Բաբելոն (նաև Բաբելոն)—26, 39, 142, 143, 181, 197, 200, 201, 219, 289, 299, 301, 306—308, 335, 336, 348, 350, 372, 376, 382, 391, 565, 579
 Բաբելոն (նաև Բաբելոն)—213, 265, 267, 355, 393, 518, 543
 Բաբելոնի գաղտ—277
 Բաբելոն քաղաք—543, 553, 581
 Բաբ էլ Մանդեպ—584
 Բաբի—51, 82
 Բաբլաւան—281
 Բաղանիւ—550, 578
 Բաղարան—18, 292
 Բաղշէ—169
 Բաղրանդ—30, 329, 414, 584, 585
 Բաթնոց (նաև Բատնոց)—234, 566
 Բոթս—28
 Բալբիկ—88
 Բալէում—58, 84
 Բալիս—սես Բաիլ
 Բալու—326, 550, 559, 560
 Բալու բերդ—579

- Բակ դյուղ—26, 32
 Բակևար բերդ—32
 Բաղ բաղաք—121, 122, 201, 246, 308, 312, 315, 350
 Բաղ—338
 Բաղարբերդ—536
 Բաղադա քաղաք—531, 537
 Բաղդատ—30, 70, 142, 152, 153, 176, 190, 229—231, 233, 269—271, 283, 347, 358, 360, 392, 395, 405, 420, 428, 432—434, 436, 438, 463, 483, 487, 493, 494, 512, 515, 517, 520, 521, 534, 562, 565, 579, 580
 Բաղէշ (նաև Բաղեշ)—172, 217, 220, 221, 223, 224, 227, 232, 275, 287, 289, 296, 350, 351, 359, 361—363, 377, 381, 384—339, 393, 396, 399, 400, 411, 414, 417, 419, 422, 477, 493, 515, 592—598
 Բաղիշու բերդ—232
 Բաղիշու զոյակ—227
 Բաղի-Ֆահրաբադ ալդի—431
 Բամպկաձօրու երկիր—565
 Բայադեա—492, 556, 566, 591
 Բայրնորը դյուղ—460
 Բանպէն—48
 Բանտար 562
 Բանախ-մահու գետ—484, 492
 Բաշկալիկ—սես Աղբալի
 Բասարդեշար—սես Վասսկաթէն
 Բասրա (նաև Բարսա)—405, 419, 420, 562, 565, 579
 Բասէն (նաև Բասեն)—267, 355, 393, 428, 518, 554, 555, 559, 585
 Բասենի գաշտ—251, 559, 580
 Բասենի երկիր—252, 577
 Բասեն Ներքին—556, 572
 Բասեն Վերին—555, 556, 580, 583, Բավարիա—409
 Բավի—51
 Բարդուղիմէոս ուխտ—376
 Բարդուղիմէոս առաքելոյ վիճակ—358
 Բարիդ—39, 47
 Բարձրբերդ—64, 73, 75, 87, 102, 104, 105, 170, 192, 194, 513, 595
 Բարձր Հայք—544, 545, 549, 583
 Բարաս—242
 Բաւրդան—63
 Բաքու—432, 438
 Բեսդէհեմ (նաև Բեթդէհեմ, Բեդլահեմ)—39, 121, 203, 298, 308, 312
 Բեթանիա—սես Իերուսալիմ
 Բեկատ—113
 Բեկրայիս—սես Պլպէս
 Բելլորդ—սես Պէլլորդաս
 Բենեսնի—80, 50, 149, 169, 585
 Բեյրութ—սես Պերութ
 Բենդեր-Արաս—425, 436
 Բենդեր-Սուրաթ—425
 Բերդիկ (կամ Բերդկա)—20, 332
 Բերդկան—104
 Բերդուս—62, 86, 87, 112
 Բերիա—սես Հալիս
 Բերդի—27, 32, 228, 302, 347, 350, 420, 496
 Բոնուհեաց երկիր—384
 Բոնուհեաց ծով—130, 232
 Բոնուհեաց նահապետութիւն—202
 Բոնուհիք—20, 275, 302, 352
 Բէլլորդ—սես Պէլլորդաս
 Բէհէսն զոյակ—182
 Բէրիթ—92
 Բըղնուհեան դափառ—221
 Բրիճան—220, 223
 Բիդա—177, 190
 Բինդյուլ լեռ—584
 Բինդյուլ—559, 580
 Բինկան—458
 Բիր—73, 89, 153, 172
 Բիրջիկ—սես Բիր
 Բիւղանդիա } —սես Կոստանդինուպոլիս
 Բիւղանդիոն }
 Բիւթանիա—67, 69, 71, 106
 Բիշան—սես Բըլիճան
 Բլուր դյուղ—557, 584
 Բլուրի ջուր—578
 Բհրուտ—սես Փխրուտ
 Բոլայնոն—սես Բուլանքլիս
 Բոլինց—597
 Բոնտան լեռներ—223
 Բոնտան-սու—223
 Բոյդեր (նաև Բոդեր)—44, 74, 75
 Բոյլ աշխարհ—58, 61, 63, 69, 71, 72, 80, 109
 Բոյլ երկիր—55
 Բորանուկ—579
 Բուգապեշա—408
 Բուգանդիոն } —սես Կոստանդինուպոլիս
 Բուգանդիա }
 Բուլանքլի—223, 521
 Բուխարա—246, 549
 Բուխարեսա—280
 Բուխտան (նաև Բոնտան)—172, 220, 221, 423
 Բունք—334
 Բուվին—սես Պուվին
 Բուրական—334
 Բուրաս—սես Պուրաս
 Բջնի—136, 350, 534
 Բջնի բերդ—132
 Բջնի քաղաք—339

Բրդանիա—42, 47, 65
 Բրեռլավիլ—սես Պուսսիլ
 Բրուանո (նաև Բրաւանց)—65, 71, 72
 Բողաղիլի—սես Գուդանիլի Գեղուց
 Բօլանուո—սես Բուլանքիս

 Գար—54, 68
 Գարափա—սես Գարափա
 Գարարան—292, 330
 Գարեղենից զավառ—29, 329
 Գաղ—134, 138, 501
 Գաղաւ—76
 Գաղալօն—սես Գարգանից
 Գաղիբոն—303
 Գաղանաձակ—30
 Գաղա (նաև Գաղա)—60, 65, 88, 89
 Գալարի—74
 Գալիլիա—8, 83, 89
 Գալիլիա ծովակ—83
 Գաղասիա—277
 Գաղտառիճի կամուրջ—578
 Գամբանիա—50, 54, 65
 Գամիբը—301
 Գալլ դեա—125, 155, 552, 581, 583
 Գալլ դեա զավառ, Երկիր—213, 552, 581, 583
 Գալֆաղ—60
 Գանդիս—445
 Գանիս—405
 Գանձակ—սես Մազավերա
 Գանձակ գյուղ—417
 Գանձակ—սես Գանջա
 Գանձասար—374, 519
 Գանձէնք—սես Գաջենք
 Գանջա (նաև Գանձա)—134, 137—139, 155, 164, 166, 242, 245, 246, 252, 272, 341, 427, 428, 433, 500, 509, 512, 516, 518, 520, 523, 530
 Գաշխանի—սես Մազավերա
 Գաշխան—սես Մազավերա
 Գաշխէնք—155
 Գառնահագին—60
 Գառնի—24, 138, 303, 319, 534
 Գառնի զավառ—279
 Գառնի քաղաք—334, 336
 Գասկար—432, 438
 Գավկամիլա—207
 Գարգան (նաև Գարգան)—45, 46, 74
 Գարթալ—461
 Գաւաղ—222, 231, 363, 485
 Գաւառ—376
 Գաւրտուա—72
 Գափուղվար—405
 Գելոգ—սես Կալնո
 Գեհոն—291, 300

Գեղ լեռ—303
 Գեղամա Երկիր—245, 253
 Գեղամա լեռ—320
 Գեղամա ծով—333
 Գեղամի զասանկերա—սես Գառնի
 Գեղարբունի—197, 252, 303
 Գերեղան—302
 Գեղի—սես Կեղի
 Գեհնեռարեթ—սես Գալիլիա ծովակ
 Գերմանիկ—41
 Գթաց Երկիր—246
 Գիլան—31, 246, 432, 520
 Գինճ—558, 560
 Գլէրմունթ—56, 79
 Գյոզալդարա—232
 Գնճա Երկիր—սես Գիճ
 Գոգարացուց կողմունք—501
 Գոգովիա—սես Կոգովիս
 Գոթացոց աշխարհ—81
 Գոհանամ լեռ—552, 569, 580
 Գոգոթա լեռ—298, 318, 576
 Գոգթան—30, 32, 200, 307, 325, 333, 357, 433, 508
 Գորի Երկր—սես Գորի
 Գուգարացոց աշխարհ—137
 Գուգարք—165, 329
 Գուլնարաթ—431
 Գուլիէյթա—433
 Գուլիէյթան—268, 283, 394, 464, 553
 Գուլնայի—494
 Գուրա—Հոմոն—սես Գոմոնան
 Գուրջըսուուն—275
 Գրիգորաշէն աթոռ—սես Էջմիածին
 Գոգաց Երկիր—139
 Գոմոնան—404, 408
 Գոնիա Երկր—581
 Գորի—242, 248, 255

 Գաղման—350
 Գամասկոս—29, 30, 58, 65, 66, 70, 84, 88, 89, 165, 171, 183, 186, 187, 191—193, 310, 333, 344
 Գամասկոսի գետ—192
 Գամիեա—սես Տամիաթ
 Գամուր-դափու (դապ, դաֆ)—242, 245, 252, 283, 432, 516, 517
 Գամիլ (օրդեն)—56, 57, 60, 73, 76, 77, 79, 88
 Գամիլուն ամրոց—92
 Գամիլուն տուն—76, 180
 Գանուր—408, 584
 Գավրէժ—սես Թավրեզ
 Գապրիէ—սես Տապարիա
 Գարանաղեաց Երկիր—551
 Գարանաղ—583

- Դարբանդացի } երկիր—316, 580
 Դարբանդա }
 Դարբանդի ղուռ—137, 345
 Դարբանդի բերդ—432
 Դարբանդ—128, 138, 147, 252, 373, 438
 Դարանդ—108
 Դարդադ—223
 Դարդահին—81
 Դարդանեղի նեղուց—494, 498
 Դարուն—29
 Դարունք բերդ—555
 Դարունք լեռ—556
 Դարպսակ—65, 74, 88, 90, 105
 Դավուրական լեռ—սես Թաբոռական լեռ
 Դղլա—սես Տիգրիս
 Դեղրնքար—74
 Դեմեհտ—սես Տամիաթ
 Դերբենդ—սես Դարբանդ
 Դերջան—224, 267, 277, 355, 393, 518, 550, 574, 578
 Դերջան ներքին—213
 Դերջան վերին—213
 Դըվնիկ—252, 598
 Դըննիդին գետ—67
 Դիատին բերդ—556, 579
 Դիատնու երկիր—564
 Դիարբեկ } —214, 227, 228, 231, 405
 Դիարբեկի }
 Դիզա դաշտ—376
 Դիզակ—242, 243, 252
 Դիմիտրի-Ռոստով—529
 Դիմոն—201
 Դիպուրդին—43, 55, 57
 Դմանիս—164, 242
 Դմախ—60, 66, 69, 71, 143, 145, 512, 515
 Դովր գետ—40, 81
 Դոֆինն ներքին—88
 Դուին—19, 20, 30, 130, 136, 320, 329, 330, 334, 337, 342, 500—502
 Դուլուզ—75
 Դունիդ—74, 75, 91
 Դուռն արկաթի—սես Դամուր դափ
 Դուսան—38
 Դուսկլան—58
 Դուրուն—61, 103
 Դուրս—39, 44, 58
 Դուրս—534
 Դվին—սես Դուից
 Դվնա երկիր—580
 Դրաբ—75
 Դրադարկ—75, 100, 102, 103, 105, 146, 191, 343, 593, 594, 597
 Դրախտիկ գյուղ—597
 Դրուց աշխարհ—531, 537
 Դորոն—176
 Ենուզուզ լեռ—436
 Եման—561
 Եայդան—580
 Եաֆա—462
 Երեբ—45
 Եղիպոս—29, 37, 46, 59, 61, 88—91, 93, 119, 120, 124, 145, 151, 165, 181, 187, 188, 192, 201, 297, 310, 330, 339, 347, 355, 391, 532, 561
 Եղիպաքոց աշխարհ, երկիր, նահանգ—99, 168, 329
 Եղեսիա—29, 83, 312, 313
 Եղնկա—սես Երզնկա
 Եդա քաղաք—437
 Ելլաք—տաղի—459
 Ելի—25
 Եկրատան—438
 Եկեղեցի դավառ—122, 214, 277, 317, 320, 324, 325, 350
 Եյն Ղեծի Ներ
 սր. Աննա—43
 Ապարանից սր. խաչ—338
 սր. Առաքեալ (Վան)—497
 սր. Աստվածածին (Վասակաշեն)—253
 սր. Աստվածածին (Հայկական)—488
 սր. Աստվածածին (Նոր-Նախիջևան)—529
 սր. Աստվածածին (Աղբիլիսա, Սոթք)—238
 Արարուցի—480
 սր. Բարդուղիմեոս (Աղբակ)—376, 416
 սր. Դեդրդ (Ակն)—474, 475, 477
 սր. Դրեդր (Երզնկա)—139
 սր. Դաւիթ (Կարին)—550
 սր. Դուսաւորիչ (Սերաստիա)—268, 355, 518
 սր. Խաչ (Աղթամար)—337
 Խաչկավանք (Կարին)—577
 սր. Կարապետ (Կոռն)—485
 սր. Համբարձման (Նոր-Նախիջևան)—529
 Հայամանլի եկեղեցի—526
 Հուռուպաշի եկեղեցի—490
 Միաբան սր. Աստվածածին (Կարին)—546, 567
 սր. Յակոբ—536
 սր. Յակոբ (Վան)—382, 414
 սր. Յանապատ (Երևան)—280
 Յաւազ եկեղեցի (Աքա)—72
 Յերկու երես (Երևան)—244, 253
 սր. Յովաննէս Ժամատուն (Աւանց)—484
 Յուսկան որդու եկեղեցի (Բերկերի)—420
 Ներքին Ատիշի եկեղեցի—528
 սր. Նիկողոս (Նոր-Նախիջևան)—529
 սր. Նիկոլ (Ղրիմ)—514
 սր. Նշան (Պողոս)—412
 սր. Նշան (Վան)—506
 Նորաշեն եկեղեցի (Վան)—411

Եւր Գետիկի եկեղեցի—343
 սր. Պաւղոս—46
 սր. Պետրոս (Վան)—484, 486
 սր. Պետրոս (Հոռմ)—46
 սր. Պոգոս (Վան)—490
 սր. Սարգիս (Գվին)—330
 սր. Սարգիս (Երզնկա)—551
 Սեպկպոցի եկեղեցի—423
 սր. Սոփի (Կիւրոս)—78
 սր. Սոփի (Սիս)—167
 սր. Ստեփաննոս (Վիեննա)—404, 406
 սր. Սոֆիա (Տարսոն)—180
 Սղղա գյուղի ժամատուն—414
 սր. Վանական (Կարին)—569
 Վերին սր. Աստվածածին (Ակն)—476
 սր. Վարդան (Մակու)—219
 սր. Վարդան (Վան)—379, 412, 491
 սր. Վարդիկ (Վան)—419
 սր. Տերաձայր (Վան)—412, 490, 491
 սր. Տերաձայր (Վարդ)—483, 485
 սր. Քառասնից (Սերաստիա)—149, 526
 Փրկիչ (Յուլաշ)—271

 Եղեկաց ձոր—252
 Եղեկարդ—123, 223, 329, 336
 Եմեն—584
 Ենդերես—155
 Ենկուրի—սես Աճկուրիս
 Երագ—512
 Երասի—198, 218, 242, 246, 291, 303, 428, 525, 556
 Երզնկա—131, 132, 135, 138—142, 145—148, 152, 153, 171, 190, 210—213, 215, 224, 258, 263—265, 267, 268, 277, 284, 286, 346, 355, 393, 394, 427, 499, 502, 515, 516, 518, 519, 551, 578, 583
 Երեզա—10
 Երեշատ—սես Զարիօտ
 Երեքով—40, 66
 Երկաթի գուռ—սես Դամուր դափ
 Երնջուկ (նաև Երնջակ)—350, 357, 359, 534
 Երուսաղէմ—3—6, 12, 18, 28, 29, 38—40, 42, 48, 56—66, 69, 71, 72, 74, 76—78, 82, 83, 85, 88, 89, 94—96, 102, 105—107, 109, 110, 113, 121, 127, 130, 133—135, 180, 185, 190, 193, 199, 203, 209, 244, 252, 259, 263, 264, 306, 311—314, 318, 332, 339, 340, 342, 344, 345, 360, 365, 370, 372, 377, 381, 395, 387, 395, 400, 414, 418, 462, 465, 479, 490, 497, 505, 507, 519, 520, 527, 534, 552, 576
 Երուսաղէմի երկիր—562
 Եփեսոս—3, 6, 14, 45, 122, 277, 349, 392, 420, 513
 Եփրատ—77, 92, 143, 164, 187, 214, 291,

311, 314, 318, 548, 550, 551, 556—558, 577—580, 582, 586
 Երեւան (նաև Էրեւան)—233, 244, 246, 252, 260, 267, 270, 272, 279, 280, 293, 353, 355, 356, 358, 375, 376, 394, 400, 414, 419, 423, 427—429, 432, 433, 436, 438, 482, 486, 494, 516—520, 522—526, 531, 536, 557, 562, 565, 566, 580, 593
 Երեւանի աշխարհ—254
 Երեւանի բերդ—252, 253, 395
 Եւզոնիա—509
 Եւրոպա (նաև Եվրոպա)—289, 300, 348, 354, 372, 399

 Զար Մեծ գետ—376
 Զամանդի գետ—87, 164
 Զամբեզ գյուղ—223
 Զամբեզեան ջուր—221
 Զամբեզիկ—223
 Զանգա—432
 Զանգարիուն գետ—437
 Զառափանա—556
 Զարա (նաև Զառա)—148, 169, 447
 Զարեհաւան—307
 Զարիշատ—233
 Զեյրա—214
 Զենջան—438
 Զեռնկա—420, 424, 484
 Զեֆորա—85
 Զընբակի գյուղ—453
 Զիլէ—406
 Զիմառա—458
 Զիւին բերդ—556
 Զիւն (նաև Զիւնի)—277, 361, 513
 Զուռնա բերդ—579
 Զուսառիմ—սես Զուսառիմ
 Զուսառիմ—126, 155

 Էդեստար—սես Այգեսան (Նիքիւս)՝
 Էդեր քաղաք—408
 Էդիո—սես Այաս
 Էդմորա—սես Յայկըմար
 Էիհալ—51
 Էլիա—սես Երուսաղէմ
 Էկրէ—405
 Էկրիտէրէ գյուղ—460
 Էհմիստան—սես Պարսկաստան
 Էյն-Զալուտ—սես Յայն-Ճալուտ
 Էնդիշահար—392
 Էնկիւռի—սես Աճկուրիս
 Էոջ—սես Ուֆ
 Էջմիածին—251, 252, 280, 295, 330, 341, 353, 354, 357—359, 361—363, 376, 381, 382, 392, 413, 414, 417—419, 421—423,

- 428, 477, 479, 482, 490, 491, 522, 527, 529, 541, 572, 574, 593, 594
էվրեա կղզի—75, 91
էտրէնէ (նաև էարինե)—528, 591
էրզնկա—սես Երզնկա
էրզրում—սես Կարին
էրէվան—սես Երևան
- Ըզրմպատ լեռ*—456
Ընկիզաց աշխարհ—49, 59, 63, 72
Ընձաք գյուղ—234
Ընձաքի սաբ—սես Կապուսկոյ
Ըռամլէ—56, 83, 107
Ըռաւան—40, 54, 56
Ըռաւչալ (կամ Ըռաւչէլ)—62, 64
Ըոհիդարտան—69
Ըոշտունեաց գավառ—329, 337
Ըոշտունիք—սես Ռոսունիք
Ըոշլալ—74
Ըսպարկերտ—423
Ըսպեր—սես Սպեր
Ըստամբոլ, Ըստրմպոլ—սես Կ. Պոլիս
Ըստամբոլա ծով—494
- Քարաւրական (նաև Քափոր) լեռ*—63, 69, 87, 89, 144
Քաթարիսան—562
Քանդոր-համամի—460
Քանչ—6
Քանջան—350
Քասու—494, 520, 536
Քավրէզ (նաև Քարվէզ, Քաւրէզ)—134, 138, 150, 152, 153, 171, 172, 176, 193, 210, 213, 214, 219, 222, 227—232, 241, 245, 248, 249, 252—255, 266—270, 281, 283, 293, 332, 349, 350, 355, 356, 374, 375, 393—395, 412, 421, 423, 427, 428, 430, 431, 436, 482, 486—488, 494, 514, 516, 518, 520, 525, 526, 531, 534, 566, 576
Քարթառ գետ—253
Քարխու—432
Քարսիս—199, 277
Քաջման երկիր—559
Քաւրկնոց—513
Քեսալունիկ—471
Քերջան—սես Դերջան
Քէհրան—430, 436, 531
Քէոզուպոլիս (նաև Քէօզուպոլիս)—սես Կարին
Քէվրիք—սես Քավրէզ
Քէքերտազ—518
Քէքմանու ձոր—580
Քիլ—104, 146, 320, 551
Քիմարու ջուր—580
Քիֆլիզ (նաև Քիլֆիս, Քիֆլիզ)—239, 432, 433, 438, 486, 494, 516, 530, 531, 562
Քլզուրան (նաև Քիլզուրան)—210, 213
Քոխաթ (նաև Քօխաթ, Քուխաթ)—153, 221, 224, 259, 269—271, 356, 375, 405, 406, 438, 459, 516, 517, 526, 559, 567, 593
Քորգան (նաև Քորթան)—20, 552, 556
Քորթում—554, 581, 583, 585
Քորթում գավառ, երկիր—554, 583
Քորթում լիճ—583
Քորթումու ձորեր—518, 531
Քուլաս կղզի—324
Քուխ գետ—232
Քօւխ ջուր—228
Քուզուլ գյուղ—452
Քոււն—350
Քունա (նաև Քօնա) գետ—53, 457, 561, 562
Քունիս—սես Դունիք
Քուրխալ գյուղ—459
Քուրքատուն—275
Քուրքիա—172, 221, 232, 255, 255, 275, 359, 410, 422, 448, 473, 480, 521, 534, 536, 544—546, 583
Քոքման-սու—164
Քրազարկ—սես Դրազարկ
Քօլօն—406
Քօնուս—սես Քունա
Քօսիա—460
Քօրէզ—սես Քաւրէզ
Քրեյն—56, 83, 84
Քրնիմիտ—461
Քրնիա—59, 62, 63, 85, 87, 164—166, 168—171, 267, 276, 277, 355, 393, 518
Քմերթիա—584
Քմէնիո կղզի—190
Քնա քաղաք—313
Քնէ-քաղաք—459
Քննական տեղ—309
Քշան գյուղ—19, 330, 554, 581
Քշանանիստ—553
Քպլին—սես Իքելին
Քսալրիոյ աշխարհ—102, 103
Քսպանան—սես Ասպանան
Քսպանիա—408
Քսպեր—սես Սպեր
Քտալիա—35, 38, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 179, 409
Քտալիա Հարավային—86
Քրաք—409
Քւլիքիստ—սես Ուլիիստ
Քւսիլուտար—սես Կոստանդնուպոլիս
Հակզի—559
Հակզի ձոր—549
Հակզոյ ջուր—578

Լակզու երկիր—432
 Վահիջան—432
 Լամարջ—107
 Լամբ—սես Լամբոն
 Լամբոն (նաև Լամբոն)—63, 98, 105, 111, 112, 342, 512, 533
 Լամբոն—սես Լամբոն
 Լայսիկ—406
 Լառիս—133
 Լաս Նավաս դե Տոլոգա—87
 Լավդատ բերդ—63
 Լասիկ—59, 78,
 Լարանդա—սես Ղարամնա
 Լարոյ ո Մուան—87
 Լաւէնտ—271
 Լաւոյն գավառ—106
 Լեհաց (նաև Լէհ) քաղաք—սես Խորիկ
 Լեհաց երկիր—283, 407, 562
 Լէաւնիանէ—52
 Լէվ—սես Լով
 Լիբիա—300, 309
 Լիկանդոն—164
 Լիմ անադաւ—287, 356, 378
 Լիմ Կղզի—233, 289, 357, 595
 Լիմիսոն—67, 76
 Լինն—39, 66, 76
 Լիվանդր—45
 Լիվոնոն—409, 425
 Լիւ—65
 Լիւբիկէ—41
 Լոնդոն—256
 Լոռ—252
 Լոռի—147, 242, 372, 503, 523
 Լուլվա բերդ—63
 Լուսաղբեր (Կարին)—563
 Լուսն [երկիր?—514
 Լուսնկլայ—194
 Լուսնի որդու երկիր—սես Կիլիկիա
 Լոսէ—սես Լոսի
 Լոռու երկիր—565
 Լով—407
 Լորէն—406
 Խաղէ—սես Գաղա
 Խալի-Յաղի—556
 Խախ գյուղ—324
 Խախու գյուղ—554, 583
 Խախու գավառ—583
 Խախու—սես Խախու
 Խաղտեաց գավառ, երկիր—308, 553
 Խահրէ (նաև Խահրէր)—սես Կաֆիրի
 Խամ—512
 Խամբերդ—սես Խամուր-գալա
 Խամուր երկիր—566
 Խամուր-գալա—556, 584

Խաչափայտի ջուր—578, 586
 Խաչեն—140, 143, 144, 242, 252, 596
 Խաչենի (նաև Խաչենք)—սես Խաչեն
 Խաչին (նաև Խաչին)—սես Խաչեն
 Խաչուլու լիճ—223
 Խաչկացի—450
 Խաչմադ—438
 Խառ—501
 Խառաբաստ—351, 353
 Խասան—298, 333, 363
 Խարարաշահ—223
 Խարաման—սես Ղարամնա
 Խարբերդ—83, 152, 153, 213, 214, 223
 Խարբերդի զաշտ—579
 Խարիոց—423
 Խարդին գյուղ—459
 Խաւմ—սես Նիկոպոլիս
 Խէնտէկ գյուղ—460
 Խիզան—214, 228, 420, 484, 535, 591, 596, 598
 Խլաթ—24, 32, 134, 136, 138, 140, 146, 165, 172, 220, 223, 227, 228, 231, 252, 275, 350, 558, 597
 Խլաթ երկիր—136, 515
 Խնուս—266, 267, 275, 355, 393, 518, 558, 579
 Խնուս գավառ—576, 584
 Խնուս երկիր—566
 Խոզադ—223
 Խոտին—270, 358, 375, 394, 558
 Խոնաս—62
 Խոսեջուր—553
 Խորասան—134, 137, 146, 168, 214, 219, 222, 223, 227—229, 232, 241, 246, 251, 293, 345, 349, 350, 428, 429
 Խորասան աշխարհ—350
 Խորասան երկիր—349, 430
 Խորասան առն—171
 Խորասան գյուղաքաղաք (Ներքին Բասեն)—556
 Խորդունեաց ջուր—578
 Խորդունեաց ձոր—550
 Խորդունեաց ձոր—543
 Խորին անապատ—193
 Խորձունեաց երկիր—550
 Խորմաց տուն—սես Թուրքիա
 Խոր-Վիրապ—11, 122, 317, 318, 330, 331, 353, 551, 595
 Խուլթ—512
 Խուլթիսան—439
 Խուլմա գետ—87
 Խոռմու երկիր—561
 Խրամ—155, 164, 307, 333
 Խոյ (նաև Խոյ)—32, 231, 252, 424, 486, 494, 496, 520, 536, 562, 577

Պօռն դաշտ—153
 Պօշար (նաև Պօշտպ, Պօշար)—233, 285, 412, 414, 418—421, 424, 483, 487—489
 Պօշապ բերդ—484, 486
 Պօշապ գետ—424

 Մակք—80
 Մաղկազարդ—578
 Մաղկանց լեռներ—228, 233
 Մաղկավէտ լեռ—577
 Մաղկէ լեռ—315
 Մաղկի գյուղ—577
 Մաղկոտն դավառ—233, 586
 Մաղկունաց ձոր—252
 Մամլնդավ—133, 339
 Մանախոյ ձոր—552
 Մառս գյուղ—252
 Մար—275, 531
 Մարա երկիր—237, 244
 Մեծ—67, 73
 Մեծուխան—513
 Մերանա ձոր—578
 Մղակ (նաև Մղաք)—521, 536
 Մմրո գյուղ—32
 Մովսիսի Կիլիկիա—88, 166
 Մուր—սես Սուր
 Մուգետ գյուղ—223
 Մուգետեան ջուր—221, 223
 Մովք զղեակ—341
 Մոփաց դավառ—304, 320, 321, 337
 Մոփք—202

 Կաղխիա—155, 371
 Կադարիա—594
 Կազուան—350
 ոբ. Կաթողիկէ (Այբարատ?)—126
 ոբ. Կաթողիկէ (Անի)—130
 ոբ. Կաթողիկէ (Նրդնկա)—145, 147
 Կալադիր—155
 Կալամելի—91
 Կալան-Պաղատ—132
 Կալանաւառաւ—64
 Կալյար—91
 Կալուկադնոս—88
 Կալհոք (նաև Կալհոք)—220, 223
 Կախեթ—432
 Կակադ գյուղ—335
 Կահիրե—80, 84, 93, 184, 193
 Կաղզվան—29, 337, 556, 560, 580
 Կաղզուանա լեռ—սես Վիւապաժուր
 Կաճկաքար—2, 24, 30
 Կամախ—138, 139, 142, 213, 447, 534, 552, 579
 Կամարակապ—474, 478
 Կամենից—591, 593

Կամրզկապ } —սես Կամարակապ
 Կամրակապ }
 Կամրջաձոր—599
 Կայեթ—176
 Կայնոյ քաղաք—սես Կարիճ
 Կայֆա—70
 Կան (նաև Կանա)—569, 585
 Կանան—118
 Կանդար—309
 Կանդարա—63
 Կանդիա—376, 584
 Կանջա—սես Գանջա
 Կառննպար քաղաք—445
 Կապադոկիա—161, 304
 Կապադոկացոց աշխարհ, երկիր—348, 349, 391
 Կապան—63, 170
 Կապույտ բերդ—163
 Կապուակոդ—231, 233, 234
 Կասրիական ծով—սես Կասբից ծով
 Կասրից ծով—346, 347, 432, 438, 555, 580
 Կասման գյուղ—458
 Կասասմոն—277
 Կասախլիա—87
 Կարամանիա—սես Ղարամնա
 Կարբի—534, 594, 599
 Կարթագեն—91
 Կարին—18, 21, 26, 27, 127, 138, 139, 164, 179, 249, 251—253, 258, 264, 267, 269, 270, 275, 277, 283, 346, 355, 358, 360, 361, 394, 400, 412, 421, 424, 427, 447, 465, 487—489, 491, 494, 496, 514, 518, 530, 531, 541—546, 548, 549, 551, 553, 554, 559, 560, 563, 564, 566, 567, 573, 576—578, 583—586, 592, 596—598
 Կարին բերդ—577, 578, 585
 Կարին դավառ, երկիր—179, 337, 548, 560
 Կարին դաշտ—574, 577
 Կարլովից—408
 Կարկառ—591
 Կարճկան—31
 Կարմեղ լեռ—87, 88
 Կարմիր գյուղ—552, 581, 583
 Կարմիր ծով—297
 Կարմրէ—սես Կարմիր գյուղ
 Կարուց—սես Կարս
 Կարս—136, 165, 251, 277, 339, 365, 372, 373, 432, 499, 501, 503, 521, 537, 556, 560
 Կարս բերդ—566
 Կաւկաս լեռ—սես Կովկաս լեռ
 Կաւսիտառոյ երկիր—100
 Կաւրամաւղաւալ գյուղ—100
 Կաւք—150, 170

Կաֆա—176, 190, 268, 284, 282, 514, 534, 591, 593, 598
 Կաֆայի երկիր—562
 Կեղով—592
 Կեղի—213, 267, 355, 395, 518, 550, 559, 560
 Կեղոյ բերդ—212
 Կեղոյ ջուր—578
 Կենդանանք—488
 Կենդանակալ ամրոց—100
 Կեոք-սու—սես Կոկիսոն
 Կեպլ—77
 Կեսարիա (Փ. Ասիա)—122, 140, 149, 164, 304, 308, 316—321, 324, 337, 346, 573
 Կեսարիա (Պաղեստին)—9, 56, 60, 61, 63, 65, 68, 72, 83
 Կեսարիա—սես Մամա
 Կեօդ-խափոն—405
 Կէյպթէ զյուզ—461
 Կէնճէ—սես Գանգրա
 Կէչէվան—556
 Կէոն բերդ—65
 Կէրէտէ զյուզաքաղաք—460
 Կըլա—սես Հոռմկլա
 Կըզլէբսլուզ-չայ—214
 Կիլան—սես Կասրիակաճ ծով
 Կիլիկիա (նաև Կիլիկեա, Կիլիկէ)—33, 84, 86—88, 94, 96, 98—103, 111, 116, 134, 138, 146, 150, 167, 170, 174, 176, 179, 180, 188, 190, 195, 202, 205, 271, 340, 365, 373, 374, 505, 533, 551
 Կիլիկեցոց աշխարհ, երկիր—61, 101, 136, 145, 151, 168, 170, 277, 347
 Կիլիկիոյ աշխարհ, դավառ, երկիր—100, 102—105, 196, 205, 348
 Կիպրոս (նաև Կիպրալա)—60—65, 67—79, 85, 89, 91, 92, 94, 96, 103—105, 107—109, 180, 182, 189, 267, 344, 355, 394, 413, 561, 584
 Կիւմիլիանէ—սես Գումիլիանէ
 Կիւմիլի-օվա զյուզ—460
 Կլայն Հոռմէական—սես Հոռմկլա
 Կճաւ—423
 Կյալկուլթ-Չիֆալիկ—583
 Կնիկան—64
 Կոդովիա—18, 292, 293, 330
 Կոդի—41
 Կոկիսոն—164
 Կոդը—127, 330, 534
 Կոդրոփոք—165
 Կոդոնիա—125, 126, 155, 345, 551
 Կոճակ—213
 Կոմանա—133, 164
 Կոմարակապ—սես Կամարակապ
 Կոնիա—սես Իկոնիա

Կոսակեսիոն—սես Ալայա
 Կոռիկոս—սես Կոռիկաւս
 Կոսմանա դետ—137
 Կոստանդիա—սես Կոստանդնուպոլիս
 Կոստանդնուպոլիս (նաև Կ. Պոլիս)—13, 16—18, 26, 29, 43—46, 48—50, 55, 61, 71, 86, 98, 100—102, 106, 121, 131, 132, 144, 147, 150, 153, 160, 170, 180, 182, 183, 241, 245, 247, 219, 251, 254, 258, 263, 268—273, 276—278, 280, 283, 296, 319, 323, 325, 331, 338, 348, 354, 355, 358—360, 363—365, 375—378, 382, 389, 392—396, 405, 403, 413, 414, 418, 422, 447, 448, 451, 452, 455—465, 470, 476, 482—484, 486, 491, 493, 494, 496, 503, 513—517, 520—522, 528, 531, 533, 535, 549, 551, 553, 554, 560—562, 564, 565, 567, 568, 576, 589—591, 593—596, 599
 Կովկաս լեռ—137, 138, 309, 314, 315, 430, 555
 Կոսայք (Կոսայից դավառ)—23, 328, 334, 335
 Կոսաս լեռ—սես Կովկաս լեռ
 Կոսեր (նաև Կոսոր)—166
 Կոսման դետ—165
 Կորֆու կղզի—83, 408
 Կուրլա-չայ—438
 Կուլլթ—543, 555
 Կուկվանց բերդ—552
 Կուկվանցու ձոր—552
 Կուկուլիանա—սես Գումիլիանա
 Կունդալ-Իրմակ—447
 Կունիա—սես Իկոնիա
 Կուռիկաւս—34, 37, 73, 76, 104, 178, 179
 Կուր դետ—242, 248, 314, 580
 Կտուց անապատ—233, 485, 597
 Կրետացոց կղզի—45
 Կրիտէս կղզի—304, 360, 376, 561, 584
 Կօդեր զյուզ—578
 Կօռիկոս—սես Կոռիկաւս
 Հազարացոց երկիր—562
 Հաթ—513
 Հալիձորի անապատ—439
 Հալիս (նաև Հալապ, Հալպ, Հալեր)—68, 70, 75, 86, 89, 90, 92, 103, 110, 112, 113, 143, 153, 176, 221, 206, 277, 339, 342, 347, 318, 365, 502, 507, 512, 516, 519, 520, 523, 589
 Հակոտուն—550
 Հազրատ—233, 341, 353, 501, 502, 599
 Հաճըն—164
 Հաճի զյուզ—459
 Հաճի-Համդա—459
 Համ դաշտ—սես Համսա դաշտ

Համա (նաև Համմա)—143, 168
 Համադան—132—434, 486, 520, 521
 Համաթ—92
 Համ[ա?]դան—26
 Համթա դավա—559
 Համթա ջուր—534
 Համիթ—սես Ամիդ
 Համու—74, 102
 Համս—143
 Համսա դաշա—148
 Համսա դուռ—77
 Հայասան—29—31, 116, 161—163, 178, 190, 216, 218, 285, 301, 3.9, 333, 334, 365, 372, 374, 535, 544, 583
 Հայաստան աշխարհ—334, 438
 Հայաս տուն—428
 Հայի երկիր—279
 Հայկաձոր—285
 Հայկաշէն—223, 312
 Հայկական—488, 489
 Հայոց աշխարհ, երկիր—32, 73, 76, 77, 129, 131, 133, 137, 140, 141, 163, 164, 172, 188, 198, 201, 285, 315—317, 322—326, 328, 332, 334, 335, 337, 346, 370, 428, 468, 469, 515, 521, 558, 561, 573, 576, 579
 Հայոց տուն—167
 Հայուձոր—302
 Հայք—10, 24, 25, 161, 181, 182, 196, 202, 203, 276, 292, 302, 304—306, 321, 323, 328, 330—333, 335, 338, 339, 367, 381, 392, 401, 512, 515, 532
 Հայք Առաջին—304, 550
 Հայք Երկրորդ—304
 Հայք Երրորդ—164, 169, 304
 Հայք Չորրորդ—18, 304, 320
 Հայք Մեծ—179, 304
 Հայք Փոքր—սես Կիլիկիա
 Հայֆֆա—83, 88
 Հանդստուն—550
 Հանդերձու երկիր—543, 550
 Հաշտէն—322, 580
 Հաշտրախան—529
 Հապաղստան—361
 Հասան-դալա (նաև Հասան-դալա)—528, 530, 555
 Հասան-ովա—552
 Հասանքս—82
 Հարիմ—86
 Հարունի դղյակ—176
 Հարք—13, 16, 197, 302, 328
 Հարկանդ—սես Խոյ
 Հացունեաց դավառ—սես Զորս
 Հաւիդա—432, 434
 Հաւուց Թառ—354, 595

Հաքստուն—550
 Հեմիան—148
 Հեմս—88, 91, 168, 180
 Հենի—532
 Հեր—32, 246
 Հերաթ—222, 223, 428, 430, 436, 437
 Հերակլիա—սես Առակլի
 Հերապոլիս—592
 Հերմոն—135
 Հերուդիա—4
 Հիւս—579
 Հինձք—574
 Հինա—սես Հնդկաստան
 Հնդիկք—սես Հնդկաստան
 Հնդկաստան (նաև Հնդստան)—177, 331, 429, 435, 436, 440, 441, 445, 446, 455, 463
 Հնդկաստան (Արեւմտյան)—435
 Հնդկաց ծով—562, 579, 586
 Հնդկաց տուն—391
 Հնձուց դյուղ—465, 595
 Հոլանդիա—403
 Հոգոցիմ—328
 Հոռոմ (Իմա Փոքր Ասիա)—26, 27, 77, 150
 Հոռոմաց տուն—սես Թուրքիա
 Հոռոմոց աշխարհ, դավառ, երկիր—69, 132, 141, 147, 148, 151, 172, 241, 346
 Հովանավանք—31
 Հուձոր—սես Գումուս
 Հունդարիա—276, 403, 409
 Հուսնաբատ—75
 Հուվեյդա—438
 Հուրմուզ (կղզի, նավահանգիստ)—428, 436
 Հուրփսիմէի աղբյուր—576
 Հոռոմ (նաև Հոռոմ)—3, 9, 10, 19, 28, 29, 33, 35—58, 62—66, 69, 71, 72, 75, 76, 78, 79, 81, 103, 153, 173, 178, 179, 310—312, 319, 325, 353, 365, 463—471, 576, 589
 Հումակլա (նաև Հոռոմակլա)—80, 92, 93, 149, 174, 181—189, 191, 341, 342, 345, 347, 373, 512, 579, 593, 595
 Հրատ—սես Հեռաք
 Հրատան դետ—279
 Հրեստան—303, 310, 312
 Հրեոյ դուռ—152
 Հրէ—153, 171
 Հոթուն—սես Խոսիհ
 Հոյ—սես Խոյ
 Զադ—23, 335
 Զեղվան—սես Սյունձեղվան
 Զորադյուղ—253
 Զորտվան—353

Ջորովոր—332

Ղարալայ—430

Ղազայ-կէօլի գյուղ—460

Ղազանի գյուղ—536

Ղազրին (նաև Ղազին, Ղազմին)—143, 246, 275, 276, 430, 431, 437, 438, 525

Ղազ-օվա—459

Ղալատա—514

Ղալէկեր—450

Ղայամահայ—526

Ղայդուլի—536

Ղայսարի—277, 531, 557

Ղանդահար—428—431, 434, 437

Ղանդահարու երկիր—431, 437

Ղարարազ—245, 252, 255, 515

Ղարահեսար—277, 598

Ղարաղաջ—252

Ղարաճալար—460

Ղարամա—71, 152, 171, 374

Ղարամուրատ գյուղ—591

Ղարայ-ծաղի—556

Ղարաչոր—454

Ղարասար գյուղ—454

Ղարա-սու—585

Ղարաքիլիսա—523

Ղարս—սես Կարս

Ղարսայ դետ—580

Ղափան—218, 522, 536

Ղզլաղաջ—438

Ղըզլան—550

Ղլաթ—սես Խլաթ

Ղոզնիա—8

Ղուլու գյուղ—527

Ղուկասյանի շրջան—168, 536

Ղուռուչան գյուղ—552

Ղուռուպազ գյուղ—488, 490

Ղուռնա բերդ—579

Ղուրթ-պէլի—459

Ղարդ—սես Կիպրոս

Ղրիւնէճայ ազրյուր (կարին)—564

Ղրիմ—190, 351, 509, 514, 529, 598

Ղոճայ-հիսար գյուղաքաղաք—410

Ղօնիայ (կամ Ղօնեա)—սես Իկոնիա

Ճակասու երկիր—350

Ճապաղշուր—152, 171, 222, 350, 584

Ճապրղրոյ գավառ—579

Ճաֆ—60, 61, 65, 65; 68, 69, 73, 74, 76, 90, 106

Ճենաց երկիր—316, 317

Ճենվր—75

Ճգիրայ—211

Ճշնվա—406

Ճիվէ-բաղլար գաղա—460

Ճոխ գյուղ—348, 391, 459

Ճոզա—սես Ջուզա

Ճորոխ (նաև Ճորուխ)—553, 554, 580, 581

Ճուզա—սես Ջուզա

Ճուաշ գավառ—32, 159

Ճուաշոտ գավառ—32

Ճուռակ գյուղ—176

Ճպլաքար—61, 75

Ճպլէթ—61, 109

Ճրագ գյուղ—578

Մադէ—300

Մադինա—124

Մադազա—22, 332, 335

Մազանդարա—350, 432

Մաթաթ—198, 310

Մալաթիա—83, 169, 464, 579

Մալթա—360, 376, 407

Մալթէփէ—459

Մածնաբերդ—502

Մակեդոնիա—41

Մակնի—423

Մակու—218, 219, 222, 293, 313—315, 349, 354, 424, 557, 576

Մակու երկիր—418

Մակուրան—350

Մանուաան (նաև Մանուաանք)—229, 230, 275, 285, 421, 485

Մաղվա—63, 64

Մանարու երկիր—404

Մամուլէստիա—348

Մամրվան բերդ—555, 583

Մայաթու—355

Մայանս—61

Մայդան ալ հաս—192

Մայնս—39

Մանադկերա (նաև Մանածկերա, Մալանծ-կերա)—13, 21, 30, 32, 128, 132, 302, 324, 334, 419, 484, 521, 558, 584

Մանադկերաի գավառ—365

Մանադկերաի գաղա—579

Մանանադի գավառ—584

Մանաւադեան (Մանադաւեան) նահանգ—31, 202

Մանազունեաց երկիր—սես Գիճճ

Մանեա ալբ—320

Մանիալն բերդ—71, 104

Մանկուս—41

Մանսուր քաղաք—67, 89

Մաշազ—128, 434, 482

Մաշավերա դետ—126, 155

Մաշկեռ ուխտ—100

Մաշին աշխարհ—սես Զիճ ու Մաշիճ

Մասական ավան—159

Մառի—73, 167, 533

- Մասոյ կապան—105
 Մասնիկիկա—71, 403, 407, 409
 Մասնագոտ—260, 332
 Մասնացիայ—180
 Մասիս (Մասիսք, Մասիսք Արարատեայ)—
 20, 292, 293, 300, 303, 315, 556, 557,
 576, 580
 Մասուր դյուզ—578
 Մաստատու ձոր—581
 Մատինայ—562
 Մարախ—77
 Մարադայ—433
 Մարանդ—153, 223
 Մարաշ—76, 86, 87, 168, 266, 524, 585
 Մարաշոյ երկիր—277
 Մարաց երկիր—393
 Մարդաստան զավառ—233
 Մարեֆթալիկա—85
 Մարդրան—90
 Մարդուան (նաև Մարդուան)—265, 392, 459,
 528
 Մարդապ—77, 78, 91
 Մարմըլիու—59
 Մարմսաֆար—57
 Մարմետ—233, 490
 Մարնեուլի շրջան—155
 Մարջրախիտ—192
 Մարսեկ—սես Մասսիլիեսա
 Մաւրոտ—104
 Մաւնֆաւրթ—սես Մունֆաւրթ
 Մաւաանտին—սես Մոււաանդիւն
 Մաւաւկան լեռ—361
 Մաքայ—124, 125, 561
 Մելան—սես Միլան
 Մելիս—սես Նիկոսիլիս
 Մելտենու ջրեղբ—152
 Մեծ-քար—112
 Մեղրադեա—223
 Մենդալի լեռ—84
 Մեսենա—3
 Մերդին (նաև Մէրտին, Մէրդին)—89, 143,
 172, 203—211, 213, 405, 591
 Մերութ—40
 Մէժընկերտ—556
 Մէլիտին (նաև Մելտեն, Մելիտին)—105,
 149, 153, 344
 Մնթանի երկիր—272
 Միլան—44, 66, 471
 Միխայլովկա—սես Նիզովայա
 Միջադետք (նաև Միջադետս, Միջադետ)—
 41, 89, 133, 145, 153, 165, 181, 210,
 223, 315, 365, 534, 580, 584
 Միջադետաց աշխարհ—143
 Միջերկրայս (նաև Միջերկրայք)—310, 336,
 391
 Միջերկրական ծով—409, 535, 561, 586
 Միջերկրականի ափ—91
 Միրապիտ—61
 Մժրին—302, 303, 309, 312, 316
 Մյուրիոկեֆալոն—85
 Մնուր—սես Մունուր
 Մշոյ զավառ, զաշտ, երկիր—172, 381, 535,
 560, 566
 Մոզենա—409
 Մոլովոն—170, 192
 Մոկաց բերդ, զավառ, երկիր—223, 423, 562,
 593
 Մոկս (նաև Մոկք)—25, 26, 231, 423, 597,
 Մոնալ—276
 Մոնտֆորտ—սես Մունֆաւրթ
 Մոքքա—սես Մուխա
 Մուլհեանաց երկիր—142
 Մուլլիոսյան կաթուղի—471
 Մուրա—561, 584
 Մուրան—134, 138, 141, 346, 386, 534,
 Մուրթ Սայնդ-Անջիլ—70
 Մուրկուռ—41
 Մուրնիդարդ—59
 Մուրտաս—70
 Մուրֆաւրթ—64—66, 75, 88, 106
 Մուշ—22, 32, 172, 220, 223, 227, 231,
 395—387, 475, 491, 493, 557, 585
 Մուրանդին բերդ—69, 89
 Մուսուլ—306, 405, 488, 489, 492, 519, 580
 Մուրատ դետ—558, 579
 Մուրատ զաւասի—581
 Մուրեշուլ դետ—409
 Մուրսալ դյուզ—453
 Մուրց դետ—580
 Մուֆարդին (նաև Մուֆարդին)—143, 347,
 Մսայկանդարայ—76
 Մսիս—սես Սիս
 Մոր—56, 60, 61, 65—68, 70—80, 105, 145—
 147, 149, 151, 153, 166, 172, 180, 181,
 183, 184, 264, 266, 347, 374, 462, 576
 Մսրայ աշխարհ—151
 Մսկօֆ (նաև Մսկօֆ, Մսկոֆ)—404, 408,
 433, 456—458, 461, 463, 465, 476, 492
 Մոռըլ—սես Մուսուլ
 Յադուլիս—սես Ազուլիս
 Յադուս—199
 Յաթենք (Աթենք)—328
 Յաթրար—391
 Յալանք—սես Ալանգ
 Յալթու (Ալթու)—քօփրու—228
 Յակար—423
 Յակն—սես Ակն
 Յակոփու-կուսի-չայ—491
 Յաղրակ—սես Աղրակ

Յաղթամար—սես Աղքատար
 Յաղիովիտ (Աղիովիտ)—322, 353
 Յաղվանք—սես Աղուան
 Յամայդան—սես Համադան
 Յամիթ—սես Ամիդ
 Յամիւկ—սես Ամուկ
 Յայառ—սես Այաս
 Յայկըմաւրթ—74, 91
 Յայն-Ճալուտ—70, 89
 Յայրարատ—սես Այրարատ
 Յանգմիշ Բերդ—323
 Յանի—սես Անի
 Յանիւն—408
 Յանկուրիա—սես Անկուրիս
 Յանկուսներ—սես Անկոյսներ (Ներքեում)
 Յանուշ (Անհուշ) Բերդ—325
 Յանտաք—սես Անտիոք
 Յանտիոք—սես Անտիոք
 Յաշտիշտա—սես Առաքեալ
 Յաշխարհի դաշտ—552
 Յապաղա—557
 Յապուտտան—սես Ապստան
 Յառեստ (Առեստ)—16
 Յառջանց—423
 Յասիւ—սես Ասիա
 Յասիւլա—սես Ասիւլա
 Յասորի—սես Ասորեստան
 Յասպահան—սես Ասպահան
 Յատանա—սես Աղանա
 Յատրպատական—սես Ասրպատական
 Յարբիա—սես Արարիս
 Յարադաթոտն դափառ—սես Արադաթոտն դափառ
 Յարադեհան դափառ, Երկիր—սես Արարա-
 սեան դափառ, Երկիր
 Յարդրում—սես Կարին
 Յարի—152
 Յարիշ—56
 Յարծկէ—սես Արծկէ
 Յարկա—59
 Յարճէշ—սես Արհե
 Յարմուկ գետ—155
 Յարսուֆի (Արսուֆի) գետ—69
 Յարտոդ—սես Մակու
 Յարտաւէլ—սես Արտաւէլ
 Յաւնիկ Բերդ—556, 583
 Յաքա—սես Ախա
 Յաֆֆա—83, 85
 Յեանըդ—404
 Յեդեսիա—սես Նոբսիս
 Յեդընկա (Նաե Յեդընկա)—սես Նոբսիս
 Յեկեղեց Երկիր—550
 Յեղապատրուշ (Նոբապատրուշ)—334
 Յեղիվարդ—սես Նոբիվարդ
 Յերասի—սես Նոբասի
 Յերեան—սես Նոբեան
 Յերիձոր—228
 628

Յերուսաղէմ—Նոբուսաղէմ
 Յերանդաւան (Նոբանդաւան)—314
 Յեփեսոս—սես Նոբիսոս
 Յէջմիածին—սես Նոբիածին
 Յընկիղաց աշխարհ—սես Նոբիղաց աշխարհ
 Յիզի ձոր—423
 Յորդանան—3, 43, 66, 345
 Յոսմա—426
 Յոթմոս—սես Նոբմոս
 Յոթոպ—352
 Յոպդե—սես Նոբֆա
 Յոռեանց (Նոռեանց)—53 6
 Յոստան—սես Նոստան
 Յորմի—սես Նոբի
 Յորսիւրան դրուդ—335
 Յուլաշ դրուդ—271
 Յուհաց աշխարհ—41
 Յուշի—սես Նոբի
 Յուշոյ դաշտ—31
 Յուռայ—սես Նոռայ
 Յուսանիայ—103
 Յոին Կուրտայ—սես Գինոն
 Յոշաուենաց դափառ—սես Նոբուենաց դափառ
 Յստամպուլ—սես Կ. Պոլիս
 Յեփրատ—սես Նոբրատ
 Յոթման դրուդ—332
 Յոթուիք—սես Նոբի
 Յոմէլու դրուդ—460
 Նարլ—սես Նոբարլ
 Նադարէթ—65
 Նախիզուր—255
 Նախիջևան (Նաե Նախիզուան, Նեղիզուան, Նախ-
 չվան)—134, 138, 222, 251, 252, 333,
 424, 427, 433, 439, 503, 516, 521, 522,
 524—525, 534, 537
 Նանենց—423
 Նապուդ—66
 Նոռիման—սես Նոբման
 Նարեկ—493
 Նաւարա—74, 75
 Նեպուլ—53, 68, 84
 Նեհափենդ—371
 Նեդոսի գետ—84
 Ներդուլ—39
 Նեկըրուրթ—սես Նոբրա
 Նիադով—սես Նոբովա
 Նիդ—330, 334
 Նիդարադ—սես Նոբովա
 Նիդովայա—432, 438
 Նիլոս գետ—61
 Նիկիւ—11, 42, 43, 56, 82, 134, 319
 Նիկիւսար—552, 581
 Նիկոպոլիս (Նաե Նիկոպուլիս)—40, 125,
 126, 155, 171
 Նինուէ—26, 29, 197, 207, 299, 304, 305

Ներքնպէն—404, 406, 408, 587

Նիւշապուհ—սես Նուստար

Նովէղան—38

Նոյեմբերյանի շրջան—165

Նորադավիթ—436

Նորաշեն—599

Նորավանք—490, 599

Նոր Գետիկ—344

Նորմանդիա—54, 56, 61

Նոր իսթիշկան—509, 529, 537

Նոր-Ջուղա—594

Նորս դյուղ—439

Նուշաուր—323, 350

Նպատ լեռ—318, 322, 324

Նփրկերտ—304

Նֆին—61, 78, 79

Շալլուղ ամրոց—86

Շահասան—սես Թափէզ

Շահբաղուլ } —562, 584

Շահբաղուր }

Շամ—70, 75, 77, 151, 153, 180, 266, 347, 355, 391, 512

Շամաի—272, 279, 352, 427, 428, 430, 433, 438, 516, 550

Շամա տուն (նաև Շամտուն), աշխարհ, երկիր—143, 144, 153, 221, 534, 562

Շամբ—սես Շամ

Շամիրամայ ամուր, ամրոց—սես Վան

Շամիրամակերա—սես Վան

Շամիրամայ բլուր—280

Շամիրամայ ջուր—482

Շամշատին—530

Շամշոյլաէ—133, 164, 482, 498, 514, 535

Շապին-Գարահիսար—155, 551

Շապիվան—328

Շատ—սես Տիգրիս

Շատուան—381

Շարուր—252

Շաւարշան—սես Մակու

Շաւրիկ բերդ—556

Շաւաք բերդ—56

Շաքի—430, 530

Շերիմսահ—սես Շիրիմսահ

Շէոհայն բերդ, երկիր—213, 552

Շինէլ-Հաղիդ—90

Շիլիլ—72

Շիպ-Ղարահիսար—սես Շապին-Գարահիսար

Շիոհան—սես Շէոհայն

Շիրադ—153, 221, 349, 350, 425, 431

Շիրակ զավառ—303, 337, 500, 502

Շիրակավան—159, 161

Շիրակավանայ երկիր—562

Շիրիմսահ—67, 68

Շիօն—513

Շիւղիա—406, 407

Շնքուռկ—256, 275, 286, 382, 393

Շողալար—սես Գոհանամ

Շողէնու ձոր—578

Շոշ (նաև Շօշ)—356, 592

Շուղալար—սես Գոհանամ

Շուշար—580

Շուշի—510

Շուշտար—434, 438, 439

Շուստեր—սես Շուստար

Շվեցարիա—408

Շրուան (նաև Շրվան, Շրւան)—252, 253, 268, 394, 430, 438, 516, 535

Շրվանայ երկիր—433, 580

Շքլովուշ—405

Ողկ—սես Ուկ

Ողկան բերդ—317, 579

Ոշկ դյուղ—543, 554, 583

Ուլբիլիսա—սես Ուլֆիլիսա

Ուսպէթալ (օրդեն)—65, 71, 73, 75—78, 80

Ուստան—26, 214, 229, 231, 232, 281, 285, 334, 363, 381, 415, 531, 597

Ուլաճըղի զավառ—578

Ուլայք դյուղ—335

Ուլկիանոս—սես Սև ծով

Ուրեդ—սես Սդեխա

Ուրմի—232, 311, 486, 490, 494

Ուրտան—351, 531

Ուլիթ—սես Կուլէթ

Ուլտիթ—սես Օլթի

Ուկրաինա Արևմտյան—375

Ուճնի դյուղ—սես Օճուկ

Ուլվար—406

Ուշի—2, 25, 31

Ուշնուհ—215

Ուլբիլիսա—414, 521, 524

Ուսուայ—27, 89, 100, 106, 172, 181, 196, 271, 278, 281, 284, 312, 313, 347, 486, 515, 517

Ուսուղի բերդ—սես Ազախ բերդ

Ուսկոյտար—278

Ուրմիա լիճ—215, 536

Ջաթի } —522, 536

Ջաթու } —522, 536

Ջալլարան—266, 355, 375, 535

Ջաղաթա—211, 219, 350

Ջանդու—486

Ջանտըր զալխի—87

Ջարաբերդ—242, 597

Ջարբօր—558

Ջարեք—242

Ջարտախու լեռ—551

Ջեթիա—403

Ձենքուշ--սես Զրնգու

Ձերքէշ գյուղ--460

Ձրւղը--251, 562

Ձրնքուշ--526--528

Ձին ու Մալին--137, 139, 345

Ձինասան--374

Ձիւրդ--487

Ձիւկ }--320, 413, 579

Ձիւկածակ)

Ձոռոմ (նահ Ձորուս)--271, 272

Ձորմայրոյ գավառ--580

Ձպուխարա--494

Ձօպանի կամուրճ--սես Քափրիֆի

Ձօբա--421, 433, 439, 565, 577

Պագէշ--272

Պալերմո--սես Բալէոմ

Պալրգլը--սու--164

Պալունեաց երկիր--350

Պալտաք--սես Բաղդաս

Պանլ--սես Բանլ

Պաղատան--5

Պաղեստին--3, 38, 83, 121, 135, 298, 300, 310, 311, 336

Պաղտատ--սես Բաղդաս

Պաղրաս--74, 88, 93

Պայազիտ--սես Բայազետ

Պաշխանլի--491, 562

Պապեռան--64, 87, 103, 104, 111

Պապի Այդոճոր--521

Պաքա--սես Բաւաք

Պալէրա--405

Պալիա--սես Բաբի

Պատմոս--5, 323

Պարասիս գետ--75, 105

Պարպարուն--57

Պարսայ--սես Բաւար

Պարտավ--242

Պանիւլայտ--51

Պարսիկ երկիր--432

Պարսից աշխարհ, երկիր, տուն--141, 171, 345, 355, 391, 432, 438, 516

Պարսից ծոց--436

Պարսկասան--81, 89, 207, 251, 300, 371, 426, 428, 431, 435, 439, 547, 585

Պարք--48, 134, 203, 300, 307, 308, 313, 314, 321, 323, 328, 336, 391, 400, 429, 463, 536

Պարտեզ--556, 571

Պարտեզ յայ--584

Պանաւականթ--50

Պաֆ (նահ Պաֆոս)--64, 88

Պեհեսի--սես Բեհեսի

Պիթ--Հասան--սես Բեհեսի

Պեշա--408

Պէշ--սես Փէշ

Պերուս--56, 61, 65--67, 69, 72, 79, 93, 86, 107, 108

Պերսպերդ--սես Բարձրբերդ

Պէաֆաւթ--66, 71, 74

Պէլլերդատ--283, 404--405, 403

Պէլլերդատ Հասանի--405

Պէլլերդատ Մեծ--405

Պէկպար--405

Պէշնաղոմիւր--221, 223

Պըղբնձաղոյն անապատ--550

Պիզ--սես Բիդա

Պիզու (Փ. Ասիա)--132

Պիկաւիա--34

Պիւր--սես Բիւր

Պիւնաս--59

Պիպէս--59, 84

Պյուրկ--155

Պոլոնիա }--406, 409, 594

Պօլօնիա }

Պոլթեր--սես Բոյդեր

Պոնտոս }--29, 41, 263, 277, 304, 381

Պօնտոս }

Պոնտոս--սես Սև ծով

Պոռ--393

Պուղտան--սես Պուսուկ

Պուկին--63, 68, 87

Պուտա }

Պուտիմ }--266, 393, 404--406, 408

Պուտուն }

Պուրաս--349, 351, 354, 392, 517

Պուկան--64

Պուսլով--403, 404, 406--408

Պօտոն Արմեն--սես Հայք Առաջին

Պտիճկանու ջուր--530

Պտլոմիդիա--սես Ալա

Պրագա--408

Պրգայն, Պրգանիա--սես Բրգանիա

Պրիսիլ--42

Պրկոյն--54

Պօլի գյուղաքաղաք--460

Պոլիս }--սես Կոստանդնուպոլիս

Պօլիս }

Պօռ--405

Ջաղիրա--սես Ջըզիրայ

Ջակ գյուղ--328

Ջահան }--գետ, գավառ--168, 189

Ջահուն }

Ջահուն գետ--349

Ջազաջաջուր--սես Տեղիւրիք գետ

Ջամբայն--42, 107

Ջամնա գետ--445

Ջաննաթի աղբյուրներ (Կարին)--564

Ջասգէլ Պլանդ--75

Զոսաէլ Ուրին—63, 79
 Զաստէր Ռէլէկըին—92
 Զարարերդ—եսն Զարարերդ
 Զաւախեթ—700, 502
 Զգրաշեն—596
 Զերեկ-աս-Սայիհ—192
 Զերմուկ (Արդնի կողմերում)—210, 214
 Զերմուկ (Կարին?)—578
 Զեդերե }
 Զդերայ } —220, 221, 223, 494, 561
 Զրդերայ }
 Զինիսու ձոր—578
 Զիվան Կալե—եսն ԹաւԳիկ
 Զհանարադ—442
 Զորջանեթ—246
 Զուլմերկ—376, 494, 562
 Զուդա—307, 428, 431, 437, 516, 580
 Զրափ—423

 Թարան—90
 Թամիկ—եսն Ընամիկ
 Թասրլէն—210
 Թաշու }
 Թեշու } —432, 438
 Թէ—315, 350
 Թինդ զետ—445
 Թշուռնիք—31, 234, 275, 350, 353, 422, 438
 Թոնսեվալյան կերէր—82
 Թումի երկիր—86, 172
 Թումիինիա—280, 408, 409
 Թուստաց երկիր—529

 Սազսոն—47, 62, 406, 408
 Սախէ—եսն Սայսէ
 Սալահօն—476
 Սալայիք }
 Սալայր } —38, 42
 Սալմաստ—252, 416, 487, 494, 562
 Սալմուն—80
 Սալնադատ—293, 413
 Սալք լեռ—202
 Սահարետ—135
 Սահաստու շամպ (Որոտան?)—521
 Սաղմոսական—423
 Սաղուսեան }
 Սաղուսեան } —Իսրայէլական—4, 28
 Սաղուստ—5
 Սամանդրա—164
 Սամշուլտէ }
 Սամշուլտէ } —եսն Շամսոյլսէ
 Սայիտէ }
 Սայիտէ } —56, 62, 65—67, 69, 70, 76, 79,
 Սայիտէ } 83, 92, 105
 Սայնթ Անջէլ—54, 82
 Սայնթ-Լաւրայնդ—69, 70
 Սանահին—136, 501, 523, 599

Սանճախ—152
 Սապանա զյուդաքաղաք—460
 Սապիա—55
 Սանճին—եսն Սարսայ
 Սանչամու ձոր—578
 Սանտայ—եսն Սարսայ
 Սասնոյ դավառ, լեռ—352, 562
 Սասուն—154, 306, 317, 335
 Սափօյ (նաև Սափոա)—401, 405, 403
 Սաադ—213
 Սարայ—146
 Սարդ—153
 Սարդինիա—եսն Սարսայ
 Սարդինիայի ծովափ—91
 Սարթափ—293, 349
 Սարքսու—231, 234
 Սարմաշուկ լեռ—459
 Սարմատիայ—301
 Սարոս զետ—164
 Սարուսու—եսն Սարքսու
 Սարչամ—585
 Սարվանդիքար—71, 74, 104, 105
 Սարտայ—46, 66, 74, 91
 Սաքս }
 Սաքսոնիա } —եսն Սագսոն
 Սաթէթ—66, 73, 90
 Սեաւ ալդի—եսն Ղարաբաղ
 Սեաւ լեռ—եսն Սեւ լեռ
 Սերաստիտ—116, 131, 140, 141, 149—151,
 153, 169, 170, 254, 262, 263, 265, 266,
 268, 271, 275, 277, 279, 284, 296, 337—
 339, 343, 346, 355, 364, 381, 382, 392,
 393, 405, 447, 450, 452—455, 458, 459,
 476, 482, 491, 507, 508, 516—518, 525,
 534, 535, 537, 552, 559, 567, 594
 Սեզետ }
 Սեզետին } —403
 Սելենիկ —283
 Սելեիայ—196, 306
 Սեհլ—135, 165
 Սեպկպոց զյուդ—423
 Սեպուհ լեռ—551
 Սերմակորուստ—31
 Սերուջ—83
 Սելեիայ (Կիլիկիան)—88
 Սելեկիոյ զետ—ԵՕ
 Սերկէիլ զյուդ—598
 Սեւան—160, 333, 336, 522
 Սեւաստ—եսն Սեփասիա
 Սեւ լեռ—74, 82, 88, 339, 364
 Սեւ ծով—152, 304, 461, 517, 552, 553, 558,
 562, 581
 Սեւորդիս—501
 Սզայր—եսն Կեսարիա (Պաղեստին)

Մէկէթվար } —405
Մկէկթար }

Մէկէն }
Մէկէն } —59—61, 66, 67, 79, 91, 92, 181
Մէկն }

Մէրմին—110

Մերունդ—70

Միդ—303

Միդոն—սես Սայիսէ

Միւեդիա—408

Միւիոն—38

Միւլան—214

Միկի—64

Միկիա—սես Ալիսանդրիա Տրովա

Միկիլիա—49, 53, 55, 58, 63, 71, 72, 78, 86

Միմ լես—200, 334

Մինդ—435

Մինեդ—սես Սյունգծեղվան

Մինոպ—150, 375

Միս—64, 73, 80, 87, 90, 100, 102—105,
111, 129, 145, 167, 170, 174, 183, 194,
271, 277, 343, 348, 353, 354, 381, 392,
482, 515, 519, 531, 537, 538, 541, 585,
597

Միսական—202, 309

Միսիան—522, 538

Միվիլա—64

Միւր-Ատան աշխարհ, երկիր—64, 166

Միւրիա—49, 88, 91, 171, 176, 192, 193

Միւնեաց երկիր—350, 439, 588

Միւնիք—198, 237, 238, 303, 352, 353, 439,
534

Միւնիք Փոքր—244, 253

Մկանդարիա—սես Աղիսանդրիա

Մկուտր—125

Մհաթ } —241, 521

Մհաթայիոս }

Մդդա դյուդ—414

Մմրաթի աղբյուրի արտեր (Փառակա դյուդ?)
—524

Մմրդանդ (նահ Մմրդնդ)—265, 293, 349,
351, 392, 482, 515, 530, 534

Մյունձեղվան }

Մյունձեղ }

Մնձեղվան } —16, 29, 329, 371

Մնձդնուտ }

Մնձվա }

Մոդյություսու—163

Մոթ դավառ—238

Մոթնոց—139, 166

Մորի } —214

Մորիկ }

Մուայվը—սես Ալամնաց աթխարհ

Մուդ—438

Մուլթանիա—214, 233, 432, 438, 350

Մուկալ } լես—315, 556

Մուկալէտ }

Մուկտան—514

Մուր—57, 59—61, 64, 66, 70, 72, 76—79,

83, 84, 88, 91, 92, 103, 105, 108, 182

Մուրր Մարի } —350, 372, 534

Մուրմարի }

Մուրդաթ—151

Մուրդ—սես Սեբասիա

Մուքիասանց զերեղման—556

Մպհան—սես Ասպանահ

Մպհիա—42, 45, 46, 51—53, 62

Մպրկերա—31

Մպաւլիդ—51, 57

Մպեր—267, 355, 393, 518, 553, 581

Մպերու ձոր—581

Մպիտակ ծով—517, 579, 586

Մսի երկիր—50

Մսոյ կլայ—60

Մսոյ յարդ—183

Մսադէի թեմ—522

Մտամբուլ } —սես Կ. Պոլիս

Մտանբուլ }

Մրոայ—152, 153

Մոդանլու—556

Մօֆիա—405

Վադիդ դյուդ—478

Վաթիկան—38

Վալան—88

Վալանին—88

Վալանս—88

Վակունիք լես—203

Վանկոյ բերդ—100—102, 179, 180

Վադադնի դյուդ—351, 352, 374

Վադարչակերտ—սես Ալաեկերտ

Վադարչակատ—315, 327, 357, 359

Վայոց ձոր—26, 328

Վան—171, 198, 220, 227—229, 231—233,

251, 254, 255, 278, 281, 283—286, 305,

312, 350, 352, 350—363, 365, 377, 379,

381—383, 386, 396, 397, 401, 410—421,

427, 428, 433, 479, 480, 482—498, 503,

534, 567, 596

Վանա բերդ—222, 229, 231, 497

Վանա դաշտ—227

Վանա դղյակ—227

Վանա երկիր—229, 562, 565

Վանա լիճ, ծով—225, 233, 494, 560, 566

Վանանդ—19, 30, 328, 332, 334, 353, 537

Վանատիկ—սես Վեհեթիկ

Վանկունք անապատ—167

Վանոսսպ—232

ՎԱՆՔԵՐ

Աղբյուրի (Թորթում) — 583, 595
 Աղբյուր — 233
 Աղբյուր վանք — 104, 343
 Ամբղու (Բագդ) — 217, 359, 362, 384 — 386, 389, 394, 407, 595
 սր. Աննա (Սերաստիա) — 526
 Աղարանից սր. խաչ — 490
 սր. Ասաբեկի (Երևան) — 376
 սր. Առաքելոց (Մուշ) — 386, 387
 սր. Աստուածածին (Ավետի) — 362
 — (Կարին) — 542
 — (Ջերմուկ) — 526
 — (Սանահին) — 523
 Աւաք (Թորթում) — 552
 Բաշխենց (Կարին) — 572, 577
 սր. Դայանէ (Էջմիածին) — 280, 353, 354
 Գետամեջի (Ջաբաբեղա, Մար) — 275, 597
 սր. Գէորգ (Լիւ) — 78
 — (Մամրվան) — 555
 — (Գեղնազոմեք) — 223
 Գոթալ վանք — Տես խաբա-վանք
 Գոմոց (Բագդ) — 362, 387
 սր. Գրիգոր — 22
 Դադի (Մար) — 244, 253
 Եղբայր — 232
 Երկար յորուք — 592
 Երնչակի — 351
 ուր. Թաթէի (Մար) — 237, 233
 — Ստաթէի (Սյունիք) — 253, 293
 Թաղէոս ասաբեկի (Մակու) — 140, 191, 293, 353, 418, 420
 Թաթլոյ — Տես Վիգայաձոր
 Թոմա առաքելի — 417
 Իննակաց — 122
 սր. Լազար (Բյուրանիա) — 106
 Խաթրավանք — 253
 սր. խաչ (Աղթամար) — 495
 — (Բասեն) — 252
 — (Կարին) — 535
 Խուչկավանք (Կարին) — 572, 576
 Խառարաստի — 293
 Խնդրակատար (Բագդ) — 287, 362
 Խութավանք — Տես խաբա-վանք
 Մզակի — 593
 Կաղմանս (Ֆրանսիա) — 50
 Կամբանդորի — 337
 Կանանց — 122
 Կարմիր — Տես Հնձուց
 սր. Կարապետ (Երզնկա) — 551
 — (Կարին) — 550
 — (Տարոն) — 221, 385, 475, 527, 558, 579
 Հառիճավանք — 590
 Հերմոնի — 293, 352, 353

Հնձուց Կարմիր վանք — 337, 340, 572, 573, 575, 576, 578, 585, 591
 Հոգոց (Մանուկ) — 413
 Հոռոմ վանքեր — 131
 Հոռոմոսի (Շիրակ) — 337, 591
 սր. Հռիփսիմէ (Էջմիածին) — 280, 353, 354, 359
 սր. Դադարի (Տարոն) — 172, 287, 599
 ուր. Մարիամ — Տես Սպիտակավանք
 — (Դարյունք) — 555
 — Աստուածածին (Կարին) — 550
 Մեծովի — 293, 348, 352, 353, 374, 598
 Մուսուրկու (Կարին) — 542, 572, 585, 597
 սր. Յակոբ (Երուսաղէմ) — 318, 360, 395, 519
 — (Ռշտունիք) — 234
 — (Վան) — 483
 — 398, 521
 սր. Յոհաննէս (Սպեր) — 553, 581
 սր. Նարեկ (Ռշտունիք) — 337
 սր. Նշան (Սերաստիա) — 278, 508
 — (Վարազ) — 233, 288
 Ուրուիք — 387
 Չնքուշի — 527
 սր. Սարգիս — 593
 Սերորէից (Դարանազ) — 552
 Սուխարայի — 293, 351
 Սպիտակավանք (Կարին) — 572
 սր. Սքանչեւագործ (Երզնկա) — 286
 — 157
 Վալմուկ — 59
 Վանկունք — 596
 Վարազի — 284, 483, 591
 Վիշապաձորի — 337
 Տէի — 266, 382
 սր. Փրկիչ (Ակն) — 477
 սր. Քառասնից (Սերաստիա) — 265, 381, 392
 Օթմա (Տիվրիկ) — 534
 Վասպուրական — 26, 30, 32, 130, 131, 133, 155, 158, 163, 232, 233, 262, 275, 337, 338, 347, 353, 354, 334, 410 — 412, 417, 482
 Վարազ — 127, 230, 233, 286, 288, 353, 411 — 413, 419, 485, 491, 532
 Վարազա ուխտ — 337
 Վարաժնունիք — 303, 309
 Վարանգա — 242, 243, 252
 Վարատ — 405
 Վարդանակերտ — 333
 Վարդգէսավան — 315
 Վարդս զավառ — 558
 Վարդտնա գյուղ — 437
 Վարշով — 404, 407
 Վասակաշէն — 215, 253
 Վեհնա (նաև Վեհնա) — Տես Փէշ

Վերին Գեղամայ երկիր--275
 Վերին Հայք--եսն Բարձր Հայք
 Վերին Չանար--87
 Վենետիկ--61, 73, 168, 251, 403, 561, 584
 Վէրքտաւն--69
 Վիալազ (նահ Վիւիազ)--51, 54
 Վիդայր--75
 Վինու--173, 179, 191
 Վիշապաձոր--328, 530
 Վիրապ--եսն Խոր Վիրապ
 Վիսազեն բուրաստան--8
 Վիրք--եսն Վրաստան
 Վլանս--65
 Վնեժ } --եսն Վնեսիկ
 Վնիցի }
 Վորդանան--եսն Յորդանան
 Վոան--43
 Վրանջունիք--200
 Վրաստան--202, 235, 251, 255, 502, 523, 571
 Վրաստան--518, 519, 523, 531
 Վրաստանայ պողոտ--577
 Վրացական ՍՍՌ--164
 Վրաց աշխարհ, երկիր, առն--137, 141, 145, 147, 248, 272, 337, 427, 428, 432, 514, 515, 534, 562
 Վրաց քաղաք--581
 Տաթ--253, 351--353, 385, 508
 Տաթի անապատ--356, 423
 Տաղստան--530
 Տաճարական օրդեն--եսն Դումփի

ՏԱՃԱՐՆԵՐ

սր. Աղարիթոռ--46
 սր. Աստուածածնի--40
 -- 52
 սր. Բէնէգիբտոսի--53
 Իմունդ-Կարսին }
 Հազրանի--53
 սր. Հաշարի (Բութանիա)--69, 71
 սր. Հաւրէնաիոսի--43, 46
 սր. Մարկոսի (Հոռոմ)--52
 սր. Յարութեան (Երուսաղէմ)--342
 Յով. Մկրտչի--52
 Նոր տաճար--եսն սր. Աստուածածին (Շ-բդ)
 սր. Պաւղոսի--46, 52
 սր. Պետրոսի--52, 55, 57, 63
 սր. Սոփի (Կ. Պոլիս)--123, 131, 554
 Սոգոմոնի (Երուսաղէմ)--է3
 սր. Տիրուհոյ (Որոտան?)--352
 Տոյնի--57
 սր. Փրկիչ (Երզնկա)--145
 -- (Երուսաղէմ)--146
 Տաճկաստան--եսն Եգիպտոս

Տաճկոյ դաշա--228
 Տաճիաթ--59, 62--64, 67, 68, 84, 87, 89
 Տայր--22, 132, 583
 Տայոց դավան--330
 Տանպաա--200
 Տաշիր--303, 319, 333, 502
 Տառ-Կարշիթ--32
 Տապարիա--56, 59, 67, 73, 83, 85
 Տասու }
 Տասվի } --եսն Թասու
 Տարրերունի--եսն Տուրուբեան
 Տարիճէ--460
 Տարպանդ--եսն Դուրբանդ
 Տարոսն } --64, 75, 87, 100, 102, 104, 105,
 Տարսուս } 111, 180, 342, 343
 Տարաւն } --12, 26, 32, 162, 275, 287, 309,
 Տարօն } 317--3.9, 335, 557, 597, 599
 Տարօնեան (Տարոն) դավան--172, 221, 232, 350
 Տարօնայ դաշտ--277, 579
 Տաւզ--69
 Տաւնա--եսն Թունս
 Տաւոհի--266, 355, 393
 Տաւաան--199
 Տեւ-Բաշիր--83
 Տեկիրմի դետ--87
 Տերոուշ--եսն Թասու
 Տէլի Տէվրիշ դետ--459
 Տէկսր--16, 18
 Տէմուր-դափու--եսն Դամուր-դափու
 Տիարպէթի--եսն Դիարբէքի
 Տիրք--եսն Դովր
 Տիրեայ երկիր } --եսն Հալէպ
 Տիրիք }
 Տիրերիա } --եսն Տապարիա
 Տիրեայիս }
 Տիրերիա լիւ--90
 Տիգրանակերտ--214, 307, 361, 516, 526
 Տիգրիս--142, 143, 223, 291, 300, 579, 580
 Տիգակ--եսն Դիդակ
 Տիգրոն--331, 332
 Տիպլէ-Խան--450
 Տիվրիկ--447, 458, 464, 465, 534, 552
 Տիրառիւ--16, 329
 Տիւղճէ գյուղ--460
 Տիւրիկէ--եսն Տիվրիկ
 Տղա լուսավորիչ գյուղ--551
 Տմբէ--եսն Դմեթի
 Տյուրոս--եսն Սուր
 Տոլի--184
 Տոնդուղու--149
 Տոսպ--եսն Վան
 Տուլոն--եսն Թուլոն
 Տուճանիս--եսն Դմսնիս
 Տուճիլ-սու--եսն Խաչափայտի ջուր

- Տուրուրերան—223, 275, 583
 Տրապէզ—սես Տրապիզոն
 Տրապիզոն—147, 148, 265, 268, 269, 276, 277, 304, 339, 354, 358, 375, 381, 382, 394, 487, 553, 560, 593
 Տրապուլիս (նաև Տրապուլիս, Տրապուլիս)—56, 59—61, 63, 68, 70, 76—79, 83, 91, 92, 105, 109, 113, 135, 148, 174, 179, 191
 Տփլիսաց ղուռ—501
 Տփլիս—134, 137, 138, 145, 241, 242, 252, 279, 319, 370, 512, 514, 534, 592
 Տօրոս (նաև Տօրոս) լեռ—82, 170
 Բիսպիկ—408
 Յիսուս ուխտ—351
 Յից բերդ—523
 Յոնայ—525, 537
 Յոլակերտ—303
 Յուրապ—126, 155
 Յրաաձորի ջուր—578
 Փայակարան—սես Տփլիսի
 Փանակ—581
 Փառածնկերա—330
 Փառաբոս—303
 Փառակա—308, 537, 590
 Փաս—25
 Փարցիսի—252, 255
 Փէնսիկ—461
 Փէչոյ—405
 Փէշ (նաև Փէշ)—256, 267, 276, 355, 394, 404, 406—408
 Փիբուա—525, 537
 Փոքր Ասիա—88, 171
 Փոքր Դաւթի երկիր—սես Վրաց երկիր
 Փոքր Հայք—սես Հայաստան
 Փսոն—291
 Փոթո—405
 Փօճօղա—405
 Քաղապաղ դաշա—198
 Քաղաքացոց երկիր—296, 363
 Քաղկիկ—513
 Քաղրդիկ—97, 101
 Քամախ—սես Կամախ
 Քայիթուլն լեռ—147
 Քայքուլի-Կանդառ—168
 Քանան—363
 Քաշան—429, 431
 Քաշնաւք—72
 Քապիկ դյուղ—283
 Քաջբերունեաց երկիր—352, 353
 Քաջբերունիք—275, 353, 595
 Քասախ—315
 Քասդար—սես Գասկար
 Քասուկ—486
 Քար Ամկոյ—233
 Քարաբլուր—87
 Քարաձոր—552, 579
 Քարավաղ—303
 Քարափոս—487
 Քարաք—112
 Քարկաս—525
 Քարկուտ } —405, 409, 493, 528
 Քարքյուք }
 Քեսոմ—սես Քեսուն
 Քեսուն—340, 574, 575, 585, 593
 Քեսուն—սես Քեսուն
 Քերի—251
 Քերուն զեա—439
 Քերսոն—սես Քեսուն
 Քէրկիւա—սես Քարկուտ
 Քիլիկ—210, 491, 524
 Քիրման (նաև Քրման)—349, 350, 429, 437
 Քուլաղ լեռ—214
 Քսէմանա երկիր—121
 Քուռ—սես Կուր
 Քուռնիճու ջուր—580
 Քոփերիքէյ—580, 586
 Քուրդուստան—275
 Քրդսաան } —172, 200, 219, 562
 Քրթսաան }
 Քրաուսաան }
 Քրմանշահ—432, 434
 Քօշէր շէն—437
 Քօսաաղ—սես Սուկաւ
 Օդմոյ դյուղ—15, 328, 334
 Օզրակուի ջուր—578
 Օլթի 132, 144, 555, 581, 583, 584
 Օլթի զեա—533, 584
 Օձուն—144, 333
 Օզաիք—սես Օլթի
 Օշին զաւառ—212
 Օշկ—սես Ուկ
 Օշնու—232
 Օսէկ—405
 Օսմաննուխ—սես Նոխ
 Օվկիանոս (նաև Ովկիանոս)—12, 579, 586
 Օվկիանոսու ծով—սես Միջերկրական ծով
 Օրէլ—212, 214
 Օրթայ-քոյ—414
 Օրաուվար—491
 Օքսֆորդ—505, 506
 Օֆեն—սես Պուստ
 Յազունների դյուղ—76
 Յաբրապա—437
 Յամակուսա—79
 Յասախաւ—46

Ֆարամ—56
 Ֆաւհ—61, 69
 Ֆերկուս—եսն Բերդուս
 Ֆլանար—61
 Ֆլօրենցա—406
 Ֆլունֆլերթեն—276
 Ֆունախի—40

Ֆոանկսան—եսն Ֆրանսիա

Ֆրանս } —45, 47--51, 54—56, 58, 61,
 Ֆրանսիա } 65, 67—69, 71, 74—76, 191, 404,
 Ֆրանց } 408, 484, 589

Ֆրաա—եսն Եփրատ

ԲԱՂԱՔՆԵՐԻ ԹԱՂԵՐ ԵՎ ԱՅԼ ՕՐՑԵԿՏՆԵՐ

Աբայի դուռ—106

Թոխարում

Մահմաանէիւ թաղ—438

Կարինում

Թէոդոսի աշտարակ—548

Կանա դուռ—568

Յոսկի դուռ—531

Վրասաանի դուռ—568

Կ. Պոլսում

Աթ-պաղար—273

Ախ-Սարա—273

Այադատ-խափու—272

Եթէմէղ-Թէթէ—273

Ջնդանի դուռ—272

Հօնա-փաշա—461

Մահմաա փաշա—461

Յաթ-մէյտան—272

Սառահիանա—272

Սուլթան Սուլեյման—272

Վլանկա Սուլեյման—272

Տաւութ փաշա—273

Փաշայի դուռ—463

Հոռմում

Հադին դուռ—55

Վանում

Աղապ Աղաանց փողոց—488

Ալի փաշայի դուռ—486

Այդեստան թաղ—493, 498

Անկոյսներ > —490, 497

Աշուրենց > —493

Գաղաադուռ—419

Գօրդենց թաղ—493

Գամուր-կափ—492

Թալրիդու դուռ—491, 495

Իսկալայ դուռ—495

Կլոբ Տար—493

Յասան Բադենց թաղ—493

Յօհաննենց այդի—496

Ներքին բերդ—485, 486, 488

Վերին բերդ—486, 492

Տիվրիկում

Նոր Խան—451

Ուռու ծայր, թաղ—454

Տապախանէի կամուրջ—455

Թալրիզում

Շամդադան ամարաթ—234

Ուսթաշաղբրա > —284

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Մի քանի դեպքում համանուն տարբեր անձնավորությունները, առանձին նշել չկարողանալու պատճառով, դրել ենք միասին՝ փակագծերում ավելացնելով զանազան համանունների հերթականությունը (օրինակ Հեռն I, II, III, IV, V և այլն՝ պապեր) երբևէ ստույգ որոշել չկարողանալու պատճառով, հերթական թվահամարի մոտ դրել ենք հարցական նշան (?)։ Այս և նախորդ ցանկում տեղ են դրել նաև տողատակում բերված ընդմիջարկությունների պահած անունները, համանուն անձնավորությունները տարբերելու համար անունների մոտ հաճախ նշել ենք նրանց զործունեության վայրը և տարբերիվը։ Գործածել ենք հետևյալ համառոտագրությունները՝ Հն.— Հնոմի, բերլ.— բերլիական, ավանդ.— ավանդական, Բյուզ.— բյուզանդական, կթղ.— կաթողիկոս, վրդ.— վարդապետ, ծն.— ծնված, մահ.— մահացած, անդլ.— անդլիական, ֆր.— ֆրանսիական, դերմ.— դերմանական։

Արաղա, մոնղոլ զան— 73, 74, 77, 90, 105, 145—148, 166, 168, 512
Արաս Ա Բաղրատունի—204, 337, 501, 503
— սպարապետ, եղբայր Աշոտ Ա-ի—24, 31
— որդի Գաղիկ Ա Բաղրատունու— 502, 503
— որդի Կարսի թագավոր Մուշեղի—503
— I Պարսից շահ—246, 247, 255, 260, 272, 278, 284, 356, 382, 394, 428, 482, 518—520, 535
— II կամ Փոքր, Պարսից շահ—272, 429, 436, 519, 520
Արղար, Ուռնայի թագավոր—3, 203, 312—314, 368
Արղալ փաշա—սեռ Ավդալ փառա
Արղլա, հայր իսլամի հիմնադիր Մահմետի—124, 391
— խալիֆ—334
— ոստիկան—332
Արղլմեք, ոստիկան—21
Արղլմելիք, խալիֆ—14, 333
Արղլմունիք—391
Արզուլա խան—սեռ Սէլիզ Արզուլա խան
— փաշա, Վանում, 1725 թ.—433
— ոստիկան—20
Արդրահաման փաշա, Վանում, 1727 թ.—486
Արեթ—սեռ Ցաբէթ
Արեդեանէ—309
Արեդյան Մ. աղադ.—294
Արել, բերլ.—118, 293
Արելունի, բերլ.—118
Արիսալամ—սեռ Ալի Արսլան
Արլաբաս—սեռ Սմբատ Խոստովանդ

Արութ բեկ, Բաղդում, 1778 թ.—493
Արուրաբ—14, 253, 330—332, 391
Արուլ Աբրահա Ահմեդ էլ Մուսամիդ, խալիֆ—160
Արուլ Մեհաբի Տադրիբերդի—92
Արուլֆաբալի—91
Արուլֆեդա—86, 90, 92, 170
Արուլ-Սեյիդ, թոռ Հենկ-Թեմուրի—153, 172, 219, 223, 443, 446, 514
Արուսէթ (նաև Արուսիթ)—335, 337
Արուսլիֆ—26, 32
Աբրահամ, բերլ.—118—121, 197, 262, 289, 291, 296, 298, 303, 303, 333, 363, 372
— Խոստովանող—326
— Աղբթանցի, կաթողիկոս—17, 126, 292, 329, 330
— պապ Գրիստափոր կաթողիկոսի—19
— որդի Գալիթ երեցի, XVI դ.—238
— ոմն, Կիլիկիայում, 1301 թ.—194
— քահանա, նահատակ 1601 թ.—281, 284
— Համթեցի—389
— աբեղա, դրիչ № 4542 ձեռ.—591
— Մշեցի դրիչ—388, 593
— դրիչ № 4584 ձեռ.—595
Աբրահամյան Աշ. պրոֆ.—237, 288, 291, 293, 367—369, 378, 425, 435, 436, 438—440, 499, 583
Աբրահամյան Բարձ—371
Աբրահաման փաշա, Վանում, 1713 թ.—485
Աղաթանդեղոս—291, 368, 369, 544, 583
Աղամ, բերլ.—17, 118, 119, 121, 154, 289, 291, 298, 300, 312, 513, 588

- Աղդէ - 319
 Աղիւ Սեյֆ-ադ-դին Արու Բեկը 1—60, 86
 Աղիւ Սեյֆ-ադ-դին Արու Բեկը 11—88
 Աղբամանիք (նաև Աղբամանիք) — 199, 305
 Աղբաման աղդ — 203
 Աղբամանոս Հռ. կայսր — 6, 28, 39
 Աղբամանոս I Հռ. պապ — 51
 — III > > 53
 — IV > > 58
 — V > > 76
 Աղարիա Զուղայեցի, տոմարագետ — 429, 430, 440, 442, 445, 516
 Աղիդամ — 1, 32
 Աղիմ-աշ-շան — 443, 444, 446
 Աղիմաշան —
 Աղիշի-սես 'Լաւրս-Նազիշի
 Աթանաս Աղեկսանդրացի — 13
 — Գրիշ — 599
 Աթանադինէ, Թոռ Գր. Լուսավորչի — 12, 321
 Աթանադինէս — 318, 557
 Աթենաթորոս — 550
 Աթմանայ Խալիֆա — 266
 Աթգահակ — 200, 307, 309, 367
 Ալա-ադ-դին Քայ Գուրատ I — 64, 87, 134, 138, 165, 166, 348, 391
 — II — 151, 171
 Ալամգիր — սես Մուհի-սդ-դին Աուրեգզիբ
 Ալեմգիր
 Ալայադին } — սես Ալա-ադ-դին Քայ-Բուրս
 Ալատին }
 Ալարիբ — 81
 Ալեքսի Գուկա Մուրդուֆ — 61, 86
 Ալեքս, Բյուզ. կայսր — 55, 56, 59, 134, 365
 Ալեքսան — 529
 — Գրիշ № 3078 ձեռ. — 591
 Ալեքսանդր — 515
 Ալեքսանոս Կրօնավոր — 237, 250
 Ալիֆ, Կիպրոսի Թադուհի — 62, 64—67, 103
 — զուսար Ռուբեն Բ-ի — 95, 103, 109, 112
 — զուսար Հեռի ար Զանրայի — 107
 — զուսար Բուրուհի II-ի — 106, 108, 113
 Ալինաի, Եղբայր Հեթում Բ-ի — 188, 194
 — բահատուր — 147
 Ալիբէգ — 495
 Ալի ադա Նամաթի Լահ — 485
 — Վանուս, 1718—1733 թթ. — 485, 487
 — Վանուս, 1796 թ. — 496
 — Բաղնիշի Կոզմեթուս, 1657 թ. — 361
 Ալի Մարտան պէկ — 522
 Ալի Արման — 161, 336
 Ալի Հահի փաշա — 485
 Ալի Միրզա, որդի Ալիշահարի — 212
 Ալի փաշա Մաղթուլ օղլի — 484
 — Զանփուտ օղլի — 277, 517, 535
 — Վանուս — 382, 414, 416, 419, 420, 483, 486
 Ալի փաշա, յոնդուլ — 512
 — Էլպէք — 458
 Ալիշան — 85, 87—90, 95, 111—113, 163, 173—175, 190, 191, 194, 216, 233, 236, 233, 250, 276, 288, 376, 533, 535
 Ալիշանուր, Հռ. պապ — 69, 71
 Ալիշահար — 211, 212
 Ալի պակ, որդի Զահանշահի — 153
 Ալի պեկ, 1776 թ. — 462
 Ալի Սուլթան, 1793 թ. — 530
 Ալիքսան, տիրացու — 524
 Ալիօսմանեան — 290
 Ալիան օղլի Հասան ադա — 484
 Ալիաս — 266, 355, 393
 Ալիաս Խոնա — 382, 413, 414, 483
 Ալպոյանյան Ա. — 164
 Ալպրիկ — 54
 Ալվանդ — 427, 515, 535
 Ալի Արսլան — 133, 365, 502
 Ալֆի — 77—79, 91, 147—149, 180, 512
 Ալֆունս Լ Պաւն — 63, 87
 Ալֆունս ընէ տը Կաստէլ — 61
 Ալֆունս, որդի Փետի — 78
 Ալիշան ադա — 489, 493
 Ալպուղա — 150
 Ալտա Խան — սես Ադա Մանմաս Խան
 Ակրալ — 170
 Ակրար — 442, 443, 445
 Ակդէն — 316
 Ակինյան Ն. — 167
 Ակեղաւ — 5, 6
 Ակ-Կոյունլու — 209, 213, 218, 219, 222, 223, 435
 Ակուլյան Ա. — 156
 Ահմատ — 232
 — յոնդուլ — 148, 169, 512, Տես Գառ Թալուդար
 — տահիկ մախրայ ոմն — 205
 — Թարփիդի տերը — 374, 534
 — Հալիպուս, 1633 թ. — 520
 — փաշա, ջալալի — 517
 — փաշա Բաղդատուս, 1726/27 թթ. — 432, 433
 — Բեկ, Վանուս, 1733 թ. — 487
 — քեհէ, > 1732 թ. — 487
 — փաշա, Վանուս, 1796/97 թթ. — 496
 — I, սուլթան — 268, 269, 356, 375, 394
 — II > > — 405
 — որդի Համիդ I սուլթանի — 463
 Ահմէտ ադա, Պուտիմուս, 1656 թ. — 405
 — փաշա, Շեյխ օղլի Տէրէնտէցի — 405
 — շահ, Տիվրիկուս — 449, 450
 Աղահարիք — 69
 Աղայ փաշա, Վանուս, 1766 թ. — 450
 Աղայ Մանմադ Խան — 497, 530, 531
 Աղայպար — սես Խաչատուր, ծնվ. 1715 թ.:

Աղանյանց Գ.—225, 226, 254, 282, 285,
287—289, 372, 379, 339, 400, 411, 479,
480, 506, 507, 509

Աղապիտոս, Հո. պապ—47

Աղաջուան Փերի, ջալալի—517

Աղբէրկ—343

Այրիանոս—13

Աղդոյլուք—սես Ակ-Կոյունլու

Աղէքսանդր Մակեդոնացի—39, 121, 200,
201, 203, 205, 207, 208, 290, 307, 312,
319, 375

— Սաղիսայի ամուսինը, հրեա—310

— I Հո. պապ—39

— Նախորդի հայր—39

— Հո. կայսր, III դ.—9, 41

— Զուգայեցի—421, 423

Ալէքսանդրիա—սես Սաղիսա

Աղէքսանդրի, որդի Յան Սոպեակու—404

Աղէքսանդրոս III Հո. պապ—58

Աղուպ բէկ, Արարատյան նահանգի խան—
354

Աղօրոս, բիրլ—298

Աճառյան Հ. ահադ.—193, 275, 288, 478, 479,
503

Աճիդ—43

Ամալրիկ—սես Ամառի, Երուսաղեմի քաղաք

Ամառի-Երուսաղեմի թաղավոր—59, 60, 84,
106, 113, 340

— Եղբայր Կիւրոսի թաղավորի—78, 108

— Տյուրոսի տերը—91, 105, 182

Ամասիա, ավանդ.—197, 291, 299, 301, 303

Ամատունի —232, 314, 438

Ամատունիք յ

Ամարեա—սես Ամառի Երուսաղեմի քաղաք

Ամարկում մարդարե—45, 271

Ամբրոսիոս, Միլանի եպիսկոպոս—44

Ամբրոսիոս Կ.—223, 224

Ամինադար, բիրլ—297

Ամիր Ասլան, սարդար—526

Ամիրայ բէկ—229

Ամիրզադե, զրիլ—599

Ամիր Էղզին—381

Ամիր Խօջա—412

Ամիրխան—437

Ամիր Համդա, Պարսից թագաժառանգ—245,
254, 255, 428

Ամիր Հասան—502

Ամիր Մուսուլլա իւշա—491

Ամիր Շարաֆ—350

Ամիր պակ—516

Ամոնայ տուն (տոհմ)—319

Ամբան—14

Այմար—55

Այմուն } —75, 76

Այմունտ }

Անախա—սես Անահիս

Անակ—10, 122, 315—317, 331, 552

Անակլէսոս I—40

Անակտորոս I—39

Անահիտ—10, 29, 317, 359

Անանէ, հակաթոռ Սերաստիայում—342

Անանէ } —Մոկացի—25, 337, 338

Անանիա } —Մոկացի—25, 337, 338

Անանիա Գանձակեցի—341

— Շիրակացի—332, 583

Անանուն, որդի Արդարի, ավանդ.—313

— Վանեցի, XVII դ.—387, 410

— — XVIII դ.—439, 411, 498

— Սերաստացի, ժամանակագիր, XIII դ.—
115—117, 257, 274, 278

— Լիվոնացի—588

Անանուն Սերաստացի, ժամանակագիր
XVI դ.—167, 213, 257, 174, 278, 286,
399

Անասյան Հ.—545, 588, 589

Անասաս I Բյուզ. կայսր—15, 46

— II » » —50

— հայր Հո. պապ Փիլիքսի—43

— հայր Լիպեթրոս I-ի—43

— Ակոռեցի—19, 332

Անատոզ Ալեկսանդրացի—10

Անատոլ—292, 324, 548

Անրակ, ավանդ.—199

Անդուն, Կայսիի եպիսկոպոս—176

Անդովկ—322

Անդրեյ II, Հոնդարիայի թագավոր—87

Անդրէ առաքյալ—43, 319

Անդրէաս Ալեկսանդրացի—12, 123, 329

— քահանա, նահատակ—284, 286

— Եվդոկեցի—585

Անդրոնիկէ—111

Անդրոնիկոս, որդի Միլ. Պալեոլոգի—147

Անդոնինոս—սես Անտոնիոս Կարսեւայ

Անեբիա ավանդ.—299

Անթիպատրոս Ասկադոնացի—310, 311

Աննէք—108

Աննիգէ—106

Անոյ2 } —ավանդ.—200, 307

Անու2 }

Անուշաւան—198, 301, 305

Անջիուլլո Զ.—172, 435

Անտիգոն ավանդ.—308, 367

Անտիգոնես } —310—312

Անտիգոնոս } —310—312

Անտիոքոս Թէոս (նաև Թիոս)—201, 307

— Սովետը—201, 307

— զորավար—320

— Եղբայր ավանդ. Դեմետրի—308

Անտիոք, հայր Անակտորոս I պապի—39

Անտիոքի բրինձ—սես Բոնեմուկ II

Անտոն դրիշ—593
 Անտոն մահտեսի, հայր տիրացու հարու-
 թյունի—449
 Անտոնէս—9
 Անտոնիոս Կարսկայ—40, 81
 — Միայնակեաց—43
 — Ն. Կայսր—9, 40
 — յ (տարբեր)—39
 Անտոնիոս—սես Բերոս
 Անֆրէ Կ. Մուսֆաւրդ—78
 Աշխան—397
 Աշխէն—551
 Աշոտ Ա թագաւոր—24, 31, 129, 156—162,
 204, 233, 335, 333, 339, 371, 499, 501
 — Բ Երկաթ (նաև Շահնշահ)—25, 204, 208,
 337, 501, 503
 — Գ—163, 204, 337, 338, 371, 501, 503
 — Դ—132, 204, 205, 333, 499, 502, 503
 — Բաղրատունի (իմա Աշոտ Ա)—129, 159,
 161, 162
 — Բաղրատունի (իմա Աշոտ Բ Երկաթ)—337
 — Բաղրատունի, որդի Վասակ Բաղրատու-
 նու—334
 — Մստկեր—162, 335, 501
 — Աշոտ Ա-ի թոռը, Շապուհի որդին—501,
 503
 — Դերենիկ, որդի Դարիկ Ա Արծրունու—26,
 31
 — որդի Դերենիկի—159
 — Արծրունի—337
 Աշտահակ—սես Լիդիանի
 Աշրաֆ (նաև Աշրաֆ Մուղաֆֆար-ադ-դին
 Մուսա)—79, 80, 89, 92, 138, 140, 149,
 150, 165, 181, 347
 — Խլաթի իշոողը—136
 — որդի Թամուրտաշի—534
 — ավղան, իշխեց Պարսկաստանում 1725—
 1729 թթ.—433, 434
 Ապադ—սես Աբաս
 Ապադա փաշա—258, 268—270, 277, 358, 595,
 518
 Ապադա—սես Աբադա
 Ապայինտուր—153
 Ապաշան—սես Բաշու
 Ապղիմե—սես Աբղիմէլի
 Ապըշխա—150
 Ապիրա, որդի Հոսան Պահլաւունու—502
 — Եղբայր Բարսեղ Անեցու—502, 503
 — հայր Ն. Շնորհալու—310, 503
 — Ն. Շնորհալու եղբոր որդին—342, 575
 Ապլապա—սես Աբլաբա
 Ապլասանը—104
 Ապլարիփ, եղբայր Բարսեղ Անեցու—502
 Ապուպաք—սես Աբուբաք
 Ապուսահլ, որդի Դարիկ Ա Արծրունու—337

—, որդի Սենեքերիմ Արծրունու—131, 262
 Ապտի փաշա—405
 Ասաւեն—200, 307
 Ասաւենեանը—200, 307
 Առաքել Դավրիժեցի—233, 235, 236, 250,
 253, 255, 277, 280, 281, 285, 286, 294,
 361, 371—377, 380, 383, 399, 400, 435,
 436, 439, 506, 507, 535, 545, 599
 — զրիշ Նե 2708 ձեռ.—594
 — յ Նե 3881 յ —599
 — յ Նե 5665 յ —232, 597
 — յ Նե 8825 յ —252, 598
 — վարդապետ, սեփական ձեռագիրը տվել է
 Դավիթ Մերզիպանուն ընդօրինակելու—211,
 213, 214
 — Ակնեցի, Սերաստիայի առաջնորդ—525
 — Ակնեցի, Ժամանակագիր—473, 476
 — վարդապետ, Սևանում, 1713 թ.—522
 — վարդապետ, Դրիդոր Վաղարշապատեցու
 աթոռակից—244, 253
 Առաքելեան Բ. Ն. պատմ. դիտ. դոկտոր—159—
 162
 Առաքելեանը—473
 Առիդէս—316
 Առնակ, ավանդ.—199
 Առնաւուտ փաշա—488
 Առստամ—238
 Առտիկիո, ավանդ.—306
 [Աս?]ատուր—524
 Ասլան ադա—413
 Ասլան բէկ—525
 Ասլան Քայուն—151
 Ասողիկ—29—32, 155, 156, 158, 163, 291,
 292, 294, 295, 306—371, 378, 503
 Ասորդան, ավանդ.—505
 Ասպուրակէս—13, 325
 Աստիլֆ—51
 Աստուածատուր Ակնեցի—473—475
 — Մ. Նաղաշի կենսագիրը—214
 — զրիշ Նե 1288 ձեռ.—593
 — յ Նե 2418 յ —595
 — յ Նե 2248 յ —594
 — Սաղմոսականից—354
 — Արճիշեցի—343
 Ասքանադ, ավանդ.—301
 Ասքանադան տոհմ—97
 Ասքանադան դունդ—306
 Ավագ, զրիշ Նե 2174 ձեռ.—115, 116, 591
 Ավաքջան, ծն. 1793 թ.—530
 Ավգերյան Մ.—35
 Ավդալ—331, 363, 377, 396, 397, 401
 Ավետիս Բարլասանցի, նահատակ—281
 — զրիշ Նե 2271 ձեռ.—594
 — յ Նե 5810 յ —599
 Ավետիք զրիշ Նե 3223 ձեռ.—583, 595

Ավետիք վարդապետ, Գավիթ Բողոքեցու բն-
կերը—289
Ավետի Զալալ օղլի Յուսէն փաշա—489
փաշա Վանում, 1703 թ.—484
Ավտուլայ փաշա Քօրփլի օղլի—485
— փաշա, Վանում, 1723 թ.—486
— աղա, Վանում չառնապաշի—487
Ասան, պալլ—104
Ատոմ, նահատակ—335
— որդի Սենեքերիմ Արծրունու—131, 262
Արա Գեղեցիկ—198, 290, 291, 299, 301,
301, 303, 365
— որդի նախորդի—198
— Արայեան—301, 305
Արամ, ավանդ.—198, 296, 299, 301, 303,
301
Արամայիս, ավանդ.—197, 299, 301, 303
Արամանեակ—սես Արամեան
Արամեան առնիմ, առն—250, 343
Արամեանակ—197, 303—303
Արամենի—198
Արապ կօճայ—490
Արապչան }—211
Արապչան պակ }
Արապչան, որդի Ղլիճ Ասլանի—222
Արբել—299
Արբուկ, ավանդ.—199, 305
— (նաև Արբուկ) Ճենաց Թաղավոր—317
Արբուն—199, 305
Արգուն—61
Արեջան 523
Արելիանոս—սես Արեղիանոս
Արեոս Աղէքսանդրացի—12, 43, 124, 319
Արիստարուս—310
Արիստակէս, որդի Գր. Լուսավորչի—11, 317,
319, 320, 551
— Լուսավորացի—32, 163
— դրիչ—170, 193
Արիստոտել—544, 579, 586
Արծրունեաց աղդ, առնիմ—163, 202, 290,
337, 342—347
Արծրունիք—200, 303, 309, 339
Արկադէոս 13, 45, 325, 470, 472
Արձան—232, 326
Արդուն դան—144, 148, 149, 169, 512, 533
— (նաև Արդուն)—մոնղոլ պաշտոնյա, աշխար-
հադիր կատարողը—141, 253, 264
Արմաղդ—317, 359
Արմեանակ—սես Արամեանակ
Արմէնք—198
Արմիկ—198
Արմոգ 200, 307
Արշակ Ա, Արշակունի—202, 303
— Բ, Արշակունի—12, 201, 207, 321—325,
363, 370, 466—468, 471, 573

Արշակ Գ, Արշակունի—14, 325, 468, 469
— Լ, պարսիկ—7, 121, 201, 308, 314, 319,
367
— II, պարսիկ—203, 308
Արշական—303
Արշակունիներ }—121, 162, 326, 333, 468,
Արշակունիք } 469
Արշակունեաց աղդ, առնիմ, Թաղավորութուն—
129, 195, 290, 315, 306, 331, 336, 343,
378, 466, 468, 469
Արշամ, մարգպան—204
Արշանակ—303, 309
Արշավիր—308, 312
Արուս—528
Արջամ, ավանդ.—303, 312, 367
Արապչան Ա, և ավանդ.—5, 203, 232, 295,
312, 314, 315, 363
— հայր Տիրիթի—321
— տես Արտաշէր վերջին Արշակունի
— I պարսիկ—201
— II » —308
— III » —308
— IV և ուրիշներ—203, 309, 310, 312, 313
Արտաշէսի Պահլավ—313
Արտաշէր, Արշակունի վերջին Թաղավոր—
14, 204, 326, 331, 370, 469
— որդի Սասանի—սես Արտաշէր Սահարացի
— Սահարացի—8, 308, 315—317, 331
— որդի Շապուհ II-ի—325, 326, 331
— Պարսից շահ VII դ.—332
Արտաւազդ Բ }—203, 315, 368
— Շիրազ }
— Մանգակունի—10, 317
Արտաւան }—պարսիկ, վերջին Արշակունի—
Արտեան } 8, 303, 315, 319, 331
Արտեմիդ—310
Արփա դան—512
Արփաքսաթ—119, 238
Արքեղայոս 320
Աւագ պարոն—սես Կոստանդին պալլ
— որդի Իվոնի, մահ. 1350 թ.—140, 512,
533
Աւրիս ճնուէզ—63
Աւդոստոս, հռ. կայսր—3, 28, 37, 311
— Կլաւդոս—սես Գալստղոս
Աւգստինոս դրիչ Ք 1394 ձեռ.—593
Աւդ աղ Դուսկլան—67
— I դերմ. կայսր—53, 82
— II » —53, 54
— III » —54
Աւդուն (IV) » —53, 58, 62, 63, 84, 86,
87
Աւդուլայ փաշա, Թուրք զորավար—520, 521
Աւետիս Աստապատեցի—352

Աւետիս, Դավիթ Դ կաթողիկոսի աթոռակից—
357
— վարդապետ, չակոբ Զուգայեցու ժամա-
նակ—361
— զբիշ յե 6617 ձեռ.—154—592
— զպիբ, յե 843 ձեռ. զբիշ չակոբի հայրը—
438
— էջմիածնի գործակալ—413
— ծերունի վարդապետ—387
Աւետիք ժամանակագիր—506, 516
— բանասեր—378
Աւթանտիլ—490
Աւթման—14
Աւդբէկ դան—512.
Աւլիվեր տը Դէբմ—76
Աւլոնպիոս—46
Աւմար—սես Օմար
Աւշին, տեր Լամբրոնի—102
» որդի Լեոն Բ-ի—103
» եղբայր Հեթում Ա-ի—73
Աւպէրա—62
Աւսման—սես Օսման
Աւտալ բեկ, խան—սես Աւդալ
Աւտալ բեկ, Զուլամբերկում, 1770 թ.—494
Աւսուարտ, գերմ. կայսր, բայց անգլիացի
Ռիչարդի որդին—72, 73
— որդի Անգլ. Թագավորի—75
— ոմո, իշխան—75, 76
Աւստուրին—80
Աւրեգիոս—10, 28, 41
Աւրիկիուդ, գուսար Բոհեմոնդ Միականու—
103
— Բոհեմոնդ III-ի երկրորդ կինը—109
Ափշին—25, 31, 337
Ափրիկանոս ժամանակագիր—9
Ափրոդիտե—310
Աքիլևս Պոնտիկոս—39
Աֆշին—սես Ափսից

Բար, ավանդ., որդի Բելի—299, 302
— ավանդ., որդի Տիգրանի—200, 307, 588
Բարայ—421
Բարգէն կթղ.—15, 328, 371
Բարուր (նաև Բարբ)—443, 446
Բազամ, ավանդ.—200, 307
Բազարատ, Թաղաղիբ—201, 303
— որդի Աշոտ Մսակերի—129, 162
— Տարոնի իշխան—335
— (նաև Բազարատ) V, Վրաց Թագավոր—350,
514, 534
Բաղիբ քէհա—277
Բաղրատունեաց ազգ. տոհմ—136, 199, 337,
339, 340, 350
Բաղրատունիք } —156, 162, 164, 195, 241,
Բաղրատունիներ } 274, 280, 306, 330, 336,
343, 374, 499, 501, 503

Բաղ—302
Բազաբրա—310—312
Բազուկ—199, 305
Բազունի—82
Բաթու դան—115, 141, 142, 165, 347
Բաթում—սես Եսախորդր
Բալագէն—511
Բալատու—սես Պալթոն
Բալդուին—սես Պաղսին
— Ֆլանդրացի—86
Բակուրան—103
Բահաթրյանց Ս.—250
Բահատուր շահ—սես Կուսբ-ադ-դին Շահ-Ալիմ
Բահայուր օան
Բահլաուներ } —121, 122
Բահլաւք }
Բահրի գինաստիւ—171
Բադգասար, բիրլ—181
— արար. Թագավոր—121
— զպիբ—465
— զբիշ—592
Բադտոյ—սես Պաղսին
Բայաղիտ—սես Պայագիս, որդի Սալիման I-ի
Բայաղիտ Իւտրում—սես Պայագիս I
Բայանդու—220, 221
— Դոշի միւրա—220
Բայանջար—սես Պայանջար
Բայդու դան—սես Պայսու դան
Բայնիթ—178
Բայրամ քէհէ—486
Բաշիկերա—151
Բաշու } —139—141, 264, 346, 347
Բաշու }
Բաուհան—316
Բառնարա—46
Բասիլարիոս—47
Բասիլիոս I—սես Վասիլ I
Բատ—32
Բարայ—սես Բարա
Բարբարո Ջ.—172
Բարդուղիմէոս—314
— առաջնորդ Վարագի—485
Բարթոլոմէոս—53
Բարեպաշտ—սես Առոս Ա
Բարեպաշտեանց Մ.—253
Բարեպաշտ—սես Ռուկն-ադ-դին Աբուլ-Մու-
գաֆֆար Բարեպաշտ
Բարշամ—304
Բարսեղ Անեցի—340, 341, 372, 503, 532
—Բաղիշեցի—394
— Դավանցի—359, 362, 376, 400
— Երամիշտ, զբիշ յե 2588 ձեռ.—93, 594
— զբիշ յե 1282 ձեռ.—593
— էջմիածնի նվիրակ—477
— Կեսարացի—13, 279, 321, 324, 573

Գարսեղ Ղայարեցի—սես Կեսարացի
 — Վարդեցի—253
 —, տեր Ոսկանի ընկերը—521, 536
 Բարսեղիոս—15
 Բարսնաթ—41
 Բարտոլդ Վ. (Бартольд В.)—436, 438
 Բարբա—142
 Բաբբր փաշա—382, 413, 483
 Բարբի I—49
 — II—50, 51
 Բելասիոս II—35, 48
 Բելեկ իրն Բեգրամ—83
 Բելլոցոս—305, 306
 Բելլարա—սես Պնդուխսար
 Բենսէ—223
 Բերոս—7, 28
 Բիզնունեանք—197
 Բէլ—196, 197, 299, 301, 302, 304, 312, 366
 Բէլաիոս I—47
 Բէլաիոս—սես Բելասիոս II
 Բէլասիոս—45
 Բէլիար—163, 554
 Բէլլոցոս—199
 Բէլկադա—275
 Բէնէդէքտոս I պապ—47
 — III պապ—52
 — VI » —54
 — IX » —55
 — XI? » —189
 — հայր Սէրճիոս III պապի—53
 — հայր Աղբիանոս III պապի—53
 Բէստիդիանոս—28
 Բիւրդուհ—սես Պիւրդուհ
 Բիոս—սես Անոնիոս, Հո. Վայսր
 Բլաժան, կին Կիպրոսի Թագավոր Հեռի—
 68, 71, 108
 — կին Բոհեմունդ IV-ի—109
 — զուտոր Բոհեմունդ V-ի—109
 Բիզոյ—317
 Բոկիկ վարդապետ—սես Կարապետ Ա. Կեղեցի
 Բոհեմունդ—սես Պեմունց
 Բոնիֆացիոս Մոնֆերատցի—86
 Բորակ—սես Պարալս
 Բորմ—332
 Բուգա, արար դորավար—24, 30, 335, 337
 — մոնղոլ դորավար—512, 533
 Բունսիան—41
 Բուչկուր—170
 Բուստիտ—սես Աբու-Սեյիդ
 — մոնղոլ դան—512
 Բուրա—511
 Բուրդարա Պարսիկ—317
 Բուրեղ Վճիկին Սունեացի—577
 Բուրհան դաւի—265, 381, 392
 Բրահիմ—230

Բրդիշ, Ասորի—15, 327
 Բրիմադա—220
 Բրնճեր—53
 Բոկոդիկոս—4
 Գարադ—309
 Գարեղեանք—309
 Գարէլ—309
 Գարիանոս—310, 311
 Գարրիէլ, ավանդ.—345
 — Թորաթեցի—402
 — վրդպ. էջմիածնի միարան, XVII դ.—361
 — պարոն—106
 — Սերասապի, դրիշ—595
 Գադիկ Ա Բաղրատունի—130, 204, 338, 501, 503
 — Բ Բաղրատունի—93, 100, 132, 133, 164, 179, 205, 208, 274, 338, 339
 — Ա. Արծրունի—31, 130, 162, 163, 337, 338
 — որդի Դերենիկ Արծրունու—159
 — հարսի Թագավոր—133, 339
 — Շահնշահ—սես Գագիկ I Բագրատունի
 Գալիանոս—41
 Գալուստ, պապ Հակոբ գրչի—433
 — Վաղուսից—352
 Գամբ—197, 299—301
 Գայիանէ—414
 Գայիոս Գալիկոլա—37
 Գայոս—27, 250, 355, 378
 Գապուի ոմ, ծնվ. 1798 թ.—530
 Գառնիկ ավդ.—202, 303
 — ճգնավոր—556
 Գառլոս—սես Ջառլ I
 Գապար ավանդ.—154
 — Գր. համալեցու մեկենասը—257
 — մահտեսի—524
 — Ջընքուշցի—509, 526—528
 Գաստէտ Տաւն Ալֆունս—72
 Գարադաշյան Ա.—190
 Գաւալադա—275
 Գաւնդաւֆրէ աբ Պոյուն (նաև Պուլուն)—56, 82, 83, 106, 340, 365
 Գաւստոս Ավրէլիոս—40
 Դեղամ ավանդ.—197, 198, 202, 291, 299, 301, 303
 Դեռիկ I, Տրապիզոնի Թագավոր—147, 168
 — Սաակաձե—276
 Դերմանիկոս—5, 28
 Դիբր օզլի Մուսթաֆա բեկ—517
 Դէորդ Ա, Բյուրահանցի—22, 334
 — Բ, Գառնեցի—24, 157, 336
 — Արմեն անապատի վերատեսուչ—170
 — Լոսեցի, Գրիգոր Բ Վկայասերի աթոռա-
 կից—339
 — Մեղրիկ—341

- Գէորգ վրդպ. աշակերտ Հով. Որոտնեցու.—351
 — Վրաց թագավոր—եսն Գորկի III
 — հայր Հակոբ Կարնեցու—541, 542, 544, 547
 — Գրիչ Ք 3082 ձեռ.—595
 Գինոս—598
 Գինսիան—45
 Գինցեկ Ֆ. (Glnzel F.)—445
 Գիշ—1, 32
 Գիորկի—եսն Գորկի III
 Գիուդ դան—67, 347
 Գիսանէ—300, 318, 367
 Գիրայկոս—523
 Գիրիսա—49
 Գիւտ—15, 328
 Գլակ—199, 305
 Գլարոս—42
 Գլահաւթ—46
 Գլաւէմոյր—47
 Գլինի—56
 Գլովայնա—47, 81
 Գդակ—եսն Գլակ
 Գնէլ—321, 322
 — Շահապեա Գնունեաց—311
 Գնթունի } —199, 202, 305, 309
 Գնթունեաց ազգ }
 Գնունի } —197, 200, 202, 306, 309
 Գնունիք }
 Գոթֆրիդ Բուլոնացի—եսն Գաւնդաւֆրէ սք
 Գոյլուն
 Գոծեո վարդապետ—եսն Լ. Կոզնոն
 Գոհար—464
 Գոռակ—199, 305
 Գորգիանոս—9
 Գորգիանոս—41
 Գուգիկ—եսն Գագիկ Բ
 Գունդարտ—40
 Գունդ Բաւլ—65
 Գունֆ—72
 Գուշար—309
 Գուրգեն, որդի Գուրգեն—Գերենիկ Արծրու-
 նու—159
 — Արծրունի, եղբայր Սենեքերիմ թագավո-
 րի—337
 — որդի Աշոտ Գ Ի—501
 — Եսն Կիւրիկէ Ա
 Գուրճի Մահմատ փաշա—418, 483
 — Հաճի փաշա—490
 Գուակ—եսն Գոռակ
 Գվիտոն Լուդինյան—85, 113, 178, 190
 Գրաւիանոս—13, 323, 470
 Գրիգոր Անավորգեցի—149, 150, 182, 191,
 347, 3.8, 373
 — Աստվածաբան—13
 — Դորաւանդեցի—եսն Կաւմախեցի
 — Երևանցի—279
 Գրիգոր Զեյթունցի—519
 — Լուսավորիչ—11, 118, 120—123, 125,
 127, 132, 140, 154, 178, 290, 295, 309,
 316—321, 327, 330, 331, 335, 339, 341,
 350, 353, 354, 357, 359, 360, 363, 374,
 381, 392, 468, 550—552, 556, 557, 573,
 579
 — Ծերենց—121, 351
 — Կամախեցի—253, 256—259, 261, 268,
 278, 375, 507, 545
 — Մագիստրոս—132, 339, 556, 572
 — Մամիկոնյան, ժառանգան—24, 332
 — Մաշկոյր—156, 157
 — Նարեկացի—121, 291, 296, 338, 340, 364,
 378, 516
 — Որոտնեցի—եսն Տաթևացի
 — Սքանչեւագործ—10
 — Վանեցի—եսն Վարազեցի
 — Վարդեցի—281, 282, 285, 379, 380, 411,
 422, 591
 — Տաթևացի—121, 162, 293, 351—353, 374,
 375, 394, 592, 593, 595, 598
 — Տուրքերիցանց—եսն Անավարզեցի
 — Քաջբերունեաց—եսն Մաւելեոս
 — Ք. Գահլավունի—340—342, 362, 502, 503,
 575
 — Ք. Տղա—342
 — Ապիրատ—342—344
 — ԺԲ Վաղարշապատցի—253
 — III պապ—50
 — IV պապ—52, 53
 — VII պապ—55
 — (նաև Գրիգորիոս) IX պապ—65, 66
 — X պապ—75, 76
 — Բժնեցի—339
 — Բոքակեցի—341
 — Վկայասեր—339, 583
 — Եղբայր Բարսեղ Անեցու—503
 — Մակվեցի—354
 — Պարբերդի—509, 527
 — Կեսարացի—359, 519
 — Շղթայակեր—385
 — Նյուսացի—581
 — որդի Լևոնի, տեր Բերդուսի—62
 — ռմ—31
 — պատրիարք (Կ. Գրիգոր?)—49
 — Կ. Գոլսի պատրիարք—եսն Պաւմաճյաճ
 Գրիգոր
 — հայր Սարիտշի—286
 — Հայտնավորքի հրատարակիչ—281
 — Նահատակ 1692 թ.—382, 414
 — Օշականցի—535
 — Վանի ն. Հակոբ եկեղեցու 1682 թ. նորո-
 ղող—414
 — Երեց—191

Գրեգոր վրդպ. Կիրակոս Վերապետը ընտրու-
թյան պատվիրակ հազարտից—293, 353
— վրդպ., նախորդի նման պատվիրակ
Բ. Առաքելի վանքից—293, 353
— «Արարանեան» Դր. Տաթևացու աշակերտը—
352
— աշակերտ Դր. Տաթևացու—352
— վրդպ. Մուղնու առաջնորդ—423
— » Վանում—491, 492
— Բաղեղում—387
— Դրեչ Աճ 435 ձեռ.—593
— » Աճ 737 » —593
— » Աճ 2776 » —591
— » Աճ 4086 » —596
— » Աճ 4830 » —214, 596
— » Աճ 5179 » —288, 289, 596
— » Աճ 5397 » —596
— » Աճ 5501 » —385, 387, 596
— » Աճ 5830 » —597
— » Աճ 7864 » —598
— » Աճ 8380 » —598
— ռմ., ծն. 1334 թ.—513
— ռմ., 1716 թ.—523
— յահտեսի, 1740 թ.—524
Դրեղորես I պապ—48
— Թոռ Դր. Լուսավորչի—12
Դօրկի III, Վրաց թագավոր—136, 164, 500,
502
— Խան, Վրաց թագավոր—429, 430, 432, 439

Դաբերական խել—136
Դադյան Խ.—216, 283, 289, 389, 410, 479
Դակուպերթ—50
Դանմազ } —սես Թաճմազ
Դանման }
Դադրայան Հ.—156, 158
Դամաթ Յուսէն փաշա—492
Դամուռ Լանգ—սես Լեճկ Թեմուր
Դամուրտաշ—սես Թամուրտաշ
Դանդին—սես Կասանդիկ, եղբայր Հեքում Բ-ի
Դանիել, յարգարե—335, 545, 563
— հայր Մովսես Արծկեցու—216
— Ժերունի—321, 322
— զրիչ—596
Դանիշման—342
Դասխոս—42
Դասպար—121, 154
Դաս—202, 309
Դարաշուքուր—429
Դարդիլիան Ափրիկեցի—40
Դարեհ Արշամայր—200
— I—120, 314, 319
— III—201, 207
Դարէջան—է23
Դաւթի աղգ—5

Դաւթ, բերլ.—120, 199, 305, 305, 340
— Անհոգ—502, 503
— Անհաղթ—292, 326, 328, 549, 567
— Բաղրատունի—501
— Բաղիշեցի—225, 287—291, 293—295, 297,
300, 352, 366—370, 372—378, 384, 385,
389, 401, 591, 592, 596
— որդի Սենեքերիմ Արծրունու—131, 262
— Սահառունի—204, 207, 330
— Կյուրոպաղա—27, 32, 132
— Աղբակաղնեցի—62, 344
— Մերգիցի—209, 213—215
— երեց, եղբայր Հով. Մարեցու—226, 238
— յարգարէ—319
— Ա, Աթմաարի կաթողիկոս—343
— փրկիսոփա—սես Դավիթ Աճաղբ
— Դորայրեցի—է04
— Ա Արամունցի—21, 334
— Բ Կակաղեցի—22, 335
— Շինոզ, Վրաց թագավոր—502, 512
— V, Վրաց թագավոր—140
— VI, Վրաց թագավոր—142, 144, 146
— որդի Բազրատ V-ի—350
— Դր. Լուսավորչի աները—122, 317
— աթոռակից Դավիթ Դ կաթողիկոսին—357
— Դվնեցի, նահատակ—20, 32
— Գոյեցի—20
— նամակաբեր՝ «Երեք զթուղթն կայսեր»—20
— Բ Կյուրիկյան թագավոր—503
— որդի Կյուրիկե Ա-ի?—502
— վրդպ. Այբեղի վանի առաջնորդ—280
— ճգնավոր—338
— վարժապետ—293
— եպիսկ. զրիչ—213
— Մառնեցի, զրիչ—252
— Ղերիմեցի, զրիչ—595
— վրդպ. Կիրակոս Վերապետը ընտրու-
թյան պատվիրակ—353
— հայր Ալեքսանի—529
— զրիչ—91
Դաւութ Խան—272, 519, 536
Դաւուտիբեկ—275
Դելմիկներ—31
Դեկոս—41, 81
Դեմետրէ—308
— ավնգ.—309, 318, 367
— II, Վրաց թագավոր—146, 147
— Վրացի?—515
Դեմիտրիան—5
Դեսպինա, 144, 166
Դերենիկ, Վասպուրականի իշխան Աշոտ Ա-ի
փեսան և Վասպուրականի թագավոր Դա-
դիկ Ա-ի հայրը—130, 158, 159, 337
Դեոսկորոս—46
Դեովկիս—306

Դիագիւն—361, 397
 Դիկոս—10
 Դիմոփիլոս—13
 Դիշլանկ ձուսեյին—276
 Դիոգեն Ռոմանոս—164, 339, 365
 Դիոկղիտիանոս—10, 42, 316, 368
 Դիոնէսիոս, նահատակ—39
 Դիոնիսիոս, եպիսկ.—7
 — Մոնկացի—41
 — Յո. կայսր—10
 Դիոս—310
 Դիոսկորոս (նաե Դէոսկորոս)—531, 537, 538
 Դիպաթ Կառտին—79
 Դոկուզ Տիմուր—150, 170
 Դոմէտիանոս—38
 Դյուլիբիէ (Dulaurier Ed.)—83, 86—88, 91, 154, 156—159, 168, 213
 Դուռնաճիպաշ—456
 Դբադսունթ—46
 Դոփեայ, ազգ—244

Եագիշի—սես Ղարայ Եագիշի
 Եագիշի Օղլի Իբրահիմ փաշա—489, 491
 Եաքուկ, որդի Յան Սոպեկցու—404
 Եբբէշինէ, ոմ, ճնվ. 1700 թ.—528
 Եղեկիէլ—9, 291
 Եղիշի—սես Ղարայ Եագիշի
 Եղիա II, Իալիֆ—30
 Եղնակ } —14, 292, 326
 Եղնիկ }
 Եղբ—18, 127, 128, 330, 334, 558
 Եղբոն—296
 Ելուզակ—սես Գոդ Վասիլ
 Եկատերինէ II—529
 Եղիա Ա Աբճիշեցի—333
 — սես Եղիսէ
 — լեկաթ—78
 — հայր Վարդան Բագիշեցու—384
 — Յոսոպուլ, աշակերտ Դր. Տաթեացու—352
 — Բերկերեցի, զրիշ—597
 Եղիազար Այնթափցի—387, 414, 417—419, 422
 Եղիշա, ալի—301
 Եղիշէ—193, 292, 326
 — եպիսկ. Ռշտունեաց—131
 Եղիսաբէթ—սես Զապէլ, կից Հեթում Ա-ի
 Եղիս—8
 Եղիսէ—25, 337
 Ենովս } —118, 119, 298
 Ենովք }
 Ենջազան—517
 Եուլարգոտի—517
 Եպիփան—13
 Եսայի մարգարե—210
 — Ա Եղիպարուշեցի—22, 334

Եսայի Նշեցի—351
 — Երնջակեցի—357, 359
 Եվարիստոս—39
 Եականց ազգ—143
 Երագի } —303
 Երաս }
 Երարթ աբ Նանդոյլ—73
 — աբ Վալարի—73
 Երատոն—49
 Երեմիայ, մարգարե—238, 289, 303, 366, 521
 — Զեկեպի—280, 545
 — Մեղբեցի, բառադրքի հեղինակ—385
 — Վրդպ. Էջմիածնի միաբան—361
 — Վրդպ. աշակերտ Ռւջբիլիսայի առաջնորդ Միթթար Վրդպ. —524
 Երեանոս—8
 Երինէ—51
 — Կին Բոհեմունդ II-ի—109
 Երկաթ—սես Աոս Բ Երկաթ
 Երուանդ—4, 199, 203, 317, 317
 Եւա—118, 298
 Եւգինէս—52
 Եւթաղ—13, 316, 317
 Եւսերի— } —Կեսարացի—2, 23, 195, 196,
 Եւսերիոս } 207, 291, 296, 321, 573
 Եւստոստիաստիք—552
 Եւտիքէս } —46, 47
 Եւտիքոս }
 Եւրիփատ—201
 Եփրեմ Ասորի—341

Զալաոզան Գալհաւիկ—323
 Զալխան—436
 Զահիր-ազ-զին Իբրահիմ—164
 Զահիր-ազ-զին Մուհամմադ Բաբուր—սես Բաբուր
 Զամես—198
 Զանազան, ոմ, ճն. 1798 թ.—530
 Զանկի մուղրի—345
 Զապէլ (նաե Զարեկ), Կին Հեթում Ա-ի—63, 64, 69, 104, 105, 109, 113, 146, 344, 511, 533
 — զուտար Հեթում Ա-ի—105, 109
 — զուտար Լեոն Բ Հեթումյանի—94, 105, 108, 182
 — Կին Ռուբեն Բ Իշխանի—103
 — ալրկաւեր—109
 — զուտար Հեոի աբ Զայնբայնի—107
 — զուտար Յիպրոսի Թազավոր Ռյիկի—71, 107—109
 — Կին Յիպրոսի Թազավոր Հեմրէի—61, 107
 — զուտար Ամալրէի—60, 106, 107
 — Շառուտար տուկին Աթենացոյ—103
 — Շառուտար Կի աբ Գլին—108

Զապէլ, Կին Աքայի պայլի—72
 Զափեն Ա—29, 324, 325
 Զարհանայան Գ.—173, 174
 Զարհ—200, 307
 Զարմայր—199, 305
 Զարմանգուհտ—332
 Զարմես—305
 Զարարարեւ—119, 120
 Զաւան—199
 Զաւանակ—199
 Զաքարէ Ա Զաքարյան—136
 — Բ Զաքարյան—136
 — Գ — —144
 Զաքարի Պէթ—79
 Զաքարիա 1 պապ—50
 — Ա Զաղեցի—23, 160, 335, 336
 — Բ Վաղարշապատեցի—232
 — Բ Աղթամարի կաթողիկոս—531
 — Գ Աղթամարի կաթողիկոս—222, 382
 — Սարկավաղ—31, 165, 235, 285
 — Նրուսահեմի հայրապետ—48
 — Վրդպ. Կիրակոս Վերապետ ընտրութեան
 պատվիրակ Վարդից—353
 — Նախորդի նման, Վաղարշապատից—357,
 359
 — Հովոց Թառից, Կ. Վերապետ հակառա-
 կորդներէից—354
 — Սիւնեցի (նաև Սիսանցի)—538, 589
 — Վրդպ.—492
 — Կաղզկանցի, Կ. Պոլսի պատրիարք—461,
 465
 — արեղա, զրէյ Ք 507 ձեռ.—593
 — արեղա, զրէյ Ք 7707 ձեռ.—599
 Զաքարյաններ (առհմ)—165
 Զգոն—316
 Զերեգ—398
 Զենդի—112
 Զենոն—15, 46
 Զինալպէկ—423
 Զինախաշա—231
 Զուբա, որդի Վարդան Մամիկոնյանի—371
 Զրադեշա—198
 Զրուան—298

Հաս Աղէքսանդրացի—17, 123, 329
 Հրեր—298
 Հզգար—483
 Հլէդ փաշա—270, 358, 395
 Հլիգ—սես Ալիծ, ղուստ Բուլղուից 11-ի
 Հլիոս Բէթթիւնաքս—40
 Հլիսայր—47
 Հլուկուզ Շեմս-ադ-զին—134, 164, 500, 502,
 504
 Հմին բադ—496, 497

Հմին Մկրտիչ—503
 Հնիաս—37
 Հնիֆա—39
 Հուր (նաև էյսարյաններ)—165, 342
 Հսայի Խան—523
 Հսլի—103
 Հվրիսար—43
 Հրարդ ար Պրէն—107
 Հրարա—55
 Հրդիա—201
 Հրուանդ—սես Նրուանդ

Հղապէլ—սես Զապէլ
 Հնձակ—199, 305
 Հոտջար փաշա—490
 Հուարէն, Թոռ Հեոն Ա Թաղավորի եղբոր—
 63, 64
 Հուաւանթ—51
 Հոայույ տը Սայշուկ (նաև Սայշուկ)—65,
 66, 88
 Հուաւէլ, Սիցիլիայի Թաղավոր I և II—55,
 58
 — տը Մաւի—60
 — ար Սայնըսվորի—76
 Հուաւէլի—55
 Հուաւէլտ—54
 — Կիշարդ—սես Ռապերդ Կիցարդ
 — Շուկն Նարմանդոյ—56, 83
 Հուափիւնո—42
 Հոէջարդ—66, 82
 — Կառուցող Ասկալոնի—66
 — Եղբայր Անդլ. Թաղավորի—72
 Հուիթա, դուստր Հեթում Ա-ի—71
 — ռմ, մահ. 1310 բ.—512
 Հոիջարդ Առյուծասերտ—60, 61, 85, 107
 — սես Գաւ Ռիշարդ I
 — Շուկն Նորմանդոյ—54
 — Նախորդի որդին—54
 — աղդական Տանկրէդի—110
 Հոնադա ա Վիշեր—69
 — ա Զաստիլուն—110, 114
 Հոշեւ—սես Ռոջեր դել Պրիցիպալո
 Հոմիլոս—40
 Հոուրենեանց աղդ.—340
 Հոուդնաւին—սես Ռուֆն-ադ-դիւն Ղլիւն Արա-
 լան IV
 Հոուսթին—43
 Հոուս ա Հադոյր—70
 Հոստամ—515
 Հոզալվինծ—407
 Հոշիւ, դուստր Կիպրոսի Թաղավոր Հեմրիկի—
 107
 — դուստր Կաթիլ տ Մունպէլիարաի—107
 — Շիկին Պերուք—108

- Թաղէոս (նաե Թաթէոս) Առաքեալ**—120, 313—316, 362, 552
 — **Կաֆայեցի**—175, 176, 190
 — **որդի Դավիթ երեցի**—233
Թաթար խան—489
Թաթուլ—328
Թաւուղար (նաե Թաքուժար)—145, 169, 511
 — **սես Գաե Ահմատ**
Թահմազ I—227, 229, 231—233, 240, 241, 251, 267, 275, 276, 355, 393, 427, 435, 515, 516, 518, 527
 — **II**—425, 431, 432, 434, 487, 489, 521, 536
 — **շահադա**—**սես անմիջական Գախողը**
 — **խան, 1665 թ.**—527
 — **» 1735 թ.**—526
Թահմազդուլի խան, 1665 թ.—528
Թահմազդուլի խան, 1695 թ.—523
Թահմազ դուլի խան—**սես Նադիր օսմ**
Թաղաշար—150, 170
Թաղա Տամուր—148
Թամարա—136
Թամթա } —138, 140
Թամթէ }
Թամուր Լանկ } —**սես Լեկ Թեմուր**
 — **Կադ** }
 — **փաշա, Վանում, XVIII դ. I կեսում**—487
 — **փաշա, Վանում, XVIII դ., II կեսում**—493—497
 — **աղա**—487, 492, 493
Թամրազ խան, Կաթեթում—432
 — **խան, 1632 թ.**—520
Թամուրտաշ—188, 534
Թանգրի Թանիմազ—517
Թարա—119, 197, 296, 298, 363
Թարխան րէկ—525
Թաւթունին—**սես Թոխու Գուի**
Թաւուլ—277, 517
Թաւաան Գահատուր—146
Թաւաւու—106
Թաւֆիլ—268
Թեոգոր (նաե Դեոգորոս) Լասկարիս—**սես Լաւաբէ**
Թէմուր Սհարզրան—**սես Լեկ Թեմուր**
Թէւատարիկ, Ֆր. Թադավոր—49
 — **որդի Դակորեբա**—50, 51
Թեոգիպարտ—48
Թէոդոս I Մեծ—13, 44, 45, 179, 190, 292, 322—325, 369, 370, 468, 470, 472
 — **II Փոքր**—14, 45, 227, 466, 469, 470, 472, 548, 549, 567, 574
 — **Հռ. դորավար**—322
 — **Սոլանացի**—**սես Թէոդոս I**
Թէոդոսիէ—364
Թէոդոսիոս—50
Թէոդորիկ—47
Թէոդոր—51
Թէոդորոս (նաե Թէօդոս) Ռշաունի—127, 204, 208, 330, 331
 — **Ա Ռշաունի, Կաթողիկոս**—25, 337
 — **Բ Կիլիկեցի**—537, 538
 — **Սրուսագեմի պատրիարք**—497
 — **«Թադաւորն Կաւաքոց»**—46
 — **ժահանա**—48
Թէֆանոյ, քույր Հեթում Ա-ի—108
 — **դուստր Լեոն Բ Թադաւորի**—105, 182
Թեոփիլոս—23
Թիւատարիկ—48
Թիւրաւ—197, 299—301
Թորէլ—301
Թորմախ խան—241, 251
Թուղուզ Տամուր—**սես Դոկուզ Տիմուր**
Թորդիլ—**սես Տուդիլ**
Թոմա Արծրունի—2, 30, 31, 158, 159, 162, 163, 232, 233
 — **Մեծոփեցի**—225, 233, 291—293, 295, 351, 353, 374, 375, 392, 399, 506
Թովմա ճգնավոր—293
 — **Միւնասենց**—216
Թորդում—197, 238—202
Թորդումեան սեռ—97
Թորոմանյան Թ.—253
Թուղրիլ—**սես Տուդիլ**
Թորոս Ա Էլխան—100, 111, 205
 — **Բ**—98, 100—102, 111, 205, 208
 — **որդի Հեթում Ա-ի**—70, 73, 105, 145, 347, 533
 — **եղբայր Հեթում Բ-ի**—94, 98, 105, 108, 150, 170, 180, 182, 183, 188, 192—194, 205, 348
 — **Ալվրցի**—190
 — **Մեկիտենցի**—344
 — **գրիչ Ք 5736 ձեռ.**—597
 — **» Ք 5223 ձեռ.**—**ի հիշատակարանի**—191
 — **Կաթողիկոս Շի Հենի**—532
 — **ոմն**—340
Թուղուրանցի—**սես Հովհաննէս Թլկուրանցի**
Թումաս, կոմս—64
 — **Գրարտ**—69
 — **Շի Կարդէ Բրիջուրացն**—70
 — **ա Լընդին (նաե Լընթին)**—76, 77
 — **ար Սոյնպրդին**—76
 — **Թորոս Բ-ի աները**—102, 103
 — **եպիսկոպոս**—191
Թումա, եղբայր Հովհաննէսի Մարեցու—228, 250
 — **գարբին**—230
 — **Կ. Գոյսի պատրիարք**—272
 — **Աղթամարի Կաթողիկոս**—418, 419

Թուման Դանձակեցի (Ռշտունիք)—413, 417
 — վրդպ. Գաղթերունեաց—սես Թումա Մեծն-
 փեցի
 — աղա, Վանում—491
 — զրիչ Ք 2038 ձեռ.—590
 — յ Ք 4109 յ —595
 — յ Ք 5155 յ —596
 Թումաս, նահատակ 1171 թ.—59
 Թոփչյան Հ. (նաև Թոփեհան Յ.)—216, 238,
 288, 291, 293, 379, 380, 479, 480
 Թոխմախ Միրաք, Վանի ռես—420, 484
 Թոխու Նուրի—146, 147

 Իմն Ալաթիբ—83, 86, 164
 Իմն. Խոսրով—26
 Իբրահիմ I, սուլթան—271, 359, 376, 395
 — շահադատէ, Հնդկաստանի Մոնղոլական զի-
 նաստիայի թագավոր Շեմս-ադ-դին Ռաֆի-
 ադ Դերեջատի եղբայրը—443
 — Հեմսի էշխոզ—88
 — փաշա, Արճեշում—231
 — Շեքերունի Վանում—484
 — բեկ, Խոշարում—420
 — աղա, Վանում—415, 483
 — «Քահեայ», Վանում—486
 — խան, Դանձակում—530
 — բէգ Իսահանի—492
 — բեգ, մահ. 1664 թ.—519
 — փաշա (Գուրդ)—488
 — մերզա—226
 Իզնատիոս, Կ. Պոլսի պարերար IX դ.—52
 — Սեկեռնեցի կամ Շնորհալի—340
 — վրդպ. մահ. 1683 թ.—414
 — 1707 թ. կառուցեց Վանի ս. Պետրոսի եկե-
 ղեցին—481, 486
 — ——591
 Իզդ-ադ-դին Ղլիկ Արսլան II—59, 62, 85, 86
 — ադ-դին Գայ Գալուզ I—62, 63, 87
 — յ յ յ II—166
 Իզդ-ադ-դին Իզա—73, 80, 145
 Իզդէթլի Ահմէտ փաշա—461
 Իզիտ—14
 Իլարիոն—44
 Իլտրում Պայագիտ—սես Պայագիտ I
 Իմադ-ադ-դին Ջենկի—84, 114
 Իմամզուլի խան—428
 Ինաւսանթ II պապ—57, 84
 — III պապ—62, 63
 — — — } IV—66, 69, 69, 190
 Ինովկենտիոս
 Իոսիֆ I—403
 Իոսցելին—83
 Իպրի փաշա—523
 Իպրահիմ—սես Իբրահիմ
 Իռաւին—49

Իսա Իբն աշ Շայի Իբն Սալիլ աշ-Շեյրանի—158
 Իսա աղա—490
 Իսահակ, բերլ.—118, 119, 298, 363
 — Պարթև—սես Սահակ Պարթև
 — Ժամանակագիր—285, 422, 423
 — Արդար—414, 420
 — Մակվեցի—413
 Իսադ աղա—414
 — 491, 493
 Իսլամպակ—69
 Իսկանդար, նահատակ—281, 284
 Իսկանդար բեկ Թորքեման—սես Մուհեթի
 Իսմայէլ, բերլ.—333, 363
 Իսմայէլի ադդ—330
 — (նաև Իսմայիլ) I—355, 375, 425, 427,
 515, 535
 — II—241, 242, 251, 427, 435, 515, 527
 — Շապուրիկ շահ—428
 — Բարկիարուխի քեռին—537
 — սես Սուլէյման I
 — բէկ—492
 — փաշա, 1692—1734 թթ. շրջանում, Վա-
 նում, զուցե և տարբեր անձնավորու-
 թյուններ—4 8, 420, 21, 474, 483, 484
 Իսրայէլ Ա Օթմեցի—19, 332
 — զրիչ Ք 4173 ձեռ.—252, 593
 — զրիչ Ք 5181 ձեռ.—592
 Իւանէ, պապ Զաքարի—136
 — եղբայր Զաքարի—136—139, 161
 — պապ Հով. Որոտնեցու—351
 — Անիի էշխոզ—500—502
 Իսքբար Նուրի—346
 Իփիտոս Պրաքիոն—200, 207
 Իօլա Սղմազ—517

 Լալա Մուստաֆա փաշա—235, 241, 242,
 246, 247, 251, 267, 280, 435
 Լալտֆարյան Ս.—374, 546
 Լազուկ Ըստէտղովի Կրիստոֆ—407
 Լենկ (նաև Լանկ) Թեմուր—172, 223, 230,
 265, 277, 290—292, 349—351, 374, 381,
 383, 332, 412, 414, 427, 435, 443, 446,
 482, 493, 514—517, 530, 531, 534, 535
 Լաշա—136, 139
 Լաշարէ—62, 87, 103, 112
 Լաշին—սես Մանսուր Հսւսամ-ադ-դին Լաշին
 Լաւզայր—51
 Լաւիդ (ըռէ ար Ֆրանս) VI—56, 57, 83, 84
 — — — VII—57—59
 — — — VIII—61, 63, 64, 85
 — — — IX—64—67, 74, 75, 88—91
 — տ Պիամունթ—109
 — որդի Կառլոս Մեծի—51
 — որդի Կլոդայրի—52
 Լաւրէնտիոս—45

Լեն-Պուլ (Лен-Пуль С.)—86, 88, 112, 114, 165, 168, 169, 171, 192, 251, 278, 408, 435, 439, 445, 446, 504
 Լեռ, պրոֆ.—156, 157, 447, 480, 506
 Լեռպուղ I—408
 — ավատրիացի—87
 Լեռն Ա իշխան, որդի Կոստանդին իշխանի—96, 100, 101, 180, 205, 342, 343
 — Բ իշխան, որդի Թորոս Բ-ի—102
 — Ա Թազավոր, որդի Ստեփաննի—60—64, 86, 95, 103, 104, 112, 113, 115, 136, 139, 146, 165, 180, 191, 205, 209, 342—344
 — Բ Թազավոր, որդի Հեթում Ա-ի—69, 73—75, 78, 90, 94, 98, 108, 112, 113, 145, 147, 148, 169, 182, 191, 192, 205, 347, 373, 511, 533
 — Գ Թազավոր, նախորդի Թորոս—94, 105, 108, 170, 188, 193, 194, 205, 348
 — Դ Թազավոր, որդի Օշին Թազավորի—188, 194, 205, 206, 348
 — մարաջախտ—70
 — տեր Բերդկանի և Մոխրոտի—104
 — տեր Բերդուսի—62
 — որդի Հեթում Բ-ի եղբայր Թորոսի—105
 — որդի Փեռնի—84
 — I պապ—45
 — II » —49
 — III » —35, 49, 82
 — IV » —51
 — V » —52
 — VI? » —55
 — I կայսր—46
 — II » —50
 — III » —50
 — IV » —51
 — V » —51
 — VI » —158, 336, 337
 — տոմարագետ?—328
 — հակաթոռ Խոնկենտիոս II պապի—57, 84
 — հայր Կալայիստի—532
 Լէաւն—սես Լեւոն
 Լէխան—530
 Լէշկեր—սես Ալիսա խոնա
 Լէօ—սես Լեւոն
 Լիաւն—73
 Լիկիանոս (նաև Լիկիւնիոս)—10, 316, 317, 469, 471
 Լիւնոս—38
 Լիպէրիանոս (նաև Լիպէրիոս)—43, 44
 Լիպէրիոս—48
 Լիւս—40
 Լիւսի—սես Նափրէլիս
 Լուսին—42
 Լիւսինիոս—42
 Լիւսիոս II պապ—59

— III պապ 59
 Լճեր—49
 Լոյ—405
 Լոյք տը Կրիմատ—73
 Լուգովիկոս I—190
 — XIV—408
 — սես Լաւիգ քոէ քը Ֆրանս
 Լուգովիկ Բազարացի—194
 Լուգինյաններ—85
 Լուկիւսպէ—59
 Լուկուպարոս } նաև Լօնպարոս—35, 47, 48
 Լուկարոս }
 Լուսավորիչ—սես Գրիգոր Լուսավորիչ
 Լուսենա—313
 Լուսիան, զուտոր Անտիոքի իշխանի—78, 79
 — զուտար Բոհեմունդ V-ի—109
 — զուտար Բոհեմունդ VI-ի—109
 Խազրմ շահ—սես Աղայ Մանմադ խան
 Խաղան—սես Լազան զան
 Խաթ (իմա Խազ) եպիսկոպոս—550
 Խաթուն—236
 Խալի, որդի Ուգուլն Հասանի—153, 220, 221
 — վաշէր—209, 276, 277
 — փաշա, Շախախաւար—493
 — աղա մահ. 1769 թ.—492
 — » —497
 Խալիֆա, տանուտեր—223
 Խամարատին—64
 Խայխաթուն—216
 Խանափեր, խոնա—419
 Խանաւալ—423
 Խանգեմեր—222
 Խանթուման—494
 Խանում—349
 Խանսուլթան—239, 250
 Խաչատուր Ասպահանցի (նաև Սպահանցի)—357, 359
 — Աքուլեցի—359
 — Գաղատացի—588
 — Գողթանցի—357
 — Կէշառեցի—556
 — ռուսցի Վարդան Բաղիշեցու—362, 384, 385
 — Վրդպ. «Աշակերտ Բուժիկ Յոհաննիս»—359
 — կաթողիկոս—սես Խաչիկ Բ
 — ռմ, ծն. 1718 թ.—523
 — » 1703 թ.—522
 — Վրդպ. մահ. 1760 թ.—527
 — աբեղա, զրիչ—507
 — զպեր, զրիչ Ք 3078 ձեռ.—259, 260, 591
 — զրիչ Ք 1802 ձեռ.—594
 — Խիզանցի, զրիչ Ք 1881 ձեռ.—596
 Խաչիկ Ա կաթողիկոս—26, 338
 — Բ » —263, 339, 364

- Խաչիկ Մոկացի**—սես Խաչիկ Ա
Խաչիկյան Լ.—368, 499
Խարրանա—512
Խարա Եադիհի—սես 'Լարա Եադիհի
 — **Նաւիայ**—149
Խիւթագին—316
Խիրոզիտ Բոսորացի—9
Խլիհ Ասլան—սես Իզգ-ադ-դիհն Ղլիհն Արսլան II
Խլիհաւան—սես 'Լլիհն Արսլան Դավադ
Խլոզվիդ—սես Դլոզվան
Խլոսար—սես Կլաւայր
Խոջա—137, 161
Խոս—197, 202, 302, 303
Խոսիան (Նաւ Խոււհան, Խոսնիայն)—18, 22,
 127, 155, 332, 576
 — **Գրսկ. Թաղավոր**—332
Խոջա Կոկջա—սես Կոկջա Խոջա
 — **Ոկհա, Օդջա**—սես Գալսուդը
Խոռոտուկեաց ադդ } —197, 302
Խոռոտուկե }
Խոսրով Ա, հայր Տրդատ Գ-ի—122, 203, 308,
 315, 316, 331
 — **Ի Կոտակ**—12, 203, 204, 320, 467, 468,
 471
 — **Գ**—13, 204, 325, 326, 469
 — **V դ. Թարգմանիչներէց**—292, 326
 — **պարսիկ**—սես Խոռիան
 — **Թաղավոր Գարսից (զանազան)**—8—10,
 12, 18, 29, 48, 49, 123, 126, 329, 331,
 332, 576
 — **Գողթնցի**—30, 333
 — **Կպիսկպոս Անձեացեաց**—338
 — **Փաշա, վեդիւր**—258, 269, 270, 277, 564
 — **Ճ Վանուս**—251
Խոսրովանոյ—501
Խոսրովիդուխտ, քույր Տրդատ Գ-ի—319, 551
 — **Կէն Աշոտ Ա-ի**—161
Խոսրովշահ—սես Ղլիա ադ-դիհն-Գայ Խոսրով I
Խոսրովուհի—316
Խուլթուշահ—150, 186, 193
Խուլթուզ—սես Մուղաֆֆար Սեյֆ ադ-դիհն Կու-
 սուզ
Խուլթիկ Նեստորական—126
Խուլդան—511
Խուլիստե Ախտեր—սես Ռաւեան Ախտար,
 Հնդկաստանի Մոնղոլական դիւնասիայից
Խուտարանդայ } —241, 245, 246, 251, 254,
Խուդարենդե } 255, 428
Խորշա (Նաւ Խրդրա)—265, 392
Խոհօղլի փաշա—406

Կադիմոս } —202, 301, 302, 309
Կադմոս }
Կադմիայ տուն—302

Կալաւթան Գաւրֆերաւիէն—57, 84, 100,
 111, 180, 205, 365
Կալեստոս—40
Կալիստոս—57
Կալլոս—41
Կաթթեր աբ Գրէն—107
 — **Նախորդի Թոռ**—103
 — **«Գոռնդ Ճաֆուէն»**—66
 — **տ Մուկալիարտ**—62, 107
Կաթիկ—սես Յոհ. Որոհեցի
Կադորոս—13
Կամարական—331
Կամարականաց ադդ—313, 333
Կայէն—118, 298, 450, 458, 459
Կային—298
Կայմադ փաշա—492, 493
Կայինայն—298
Կայան—298
Կայպակ—199, 305
Կայսիկներ—31
Կանլոււն—51
Կապակ—սես Կայպակ
Կապետինդների դինաստիա—85
Կառլ I Սիցիլիացի—113
Կառլոս Մեծ—սես Զառլ I
Կասապ օղլի Ուսուֆ ադայ—սես Ուսուֆ ադայ,
 Կասապ օղլի
Կասրմ աֆանաի—492
Կասա—31
Կասերինո Զ.—172
Կասրամիտէ—130
Կատրանիդե—160, 161
Կար—199
Կարա-Կոյունլուներ—210, 213, 223, 435
Կարապետ Ա Կեդեցի—531, 537
 — **Մոկացի**—359
 — **Փարիսցի**—362
 — **վրդպ. Վանի առաջնորդ**—411, 414, 419
 — **որդի Ադիդամի**—32
 — **Մկրտիչ**—309, 318, 557
 — **Եպիսկոպոս**—238
 — **ժահտեի**—226
 — **վարդապետ, 1441 թ. ժողովի մասնակից**—
 293, 353
 — **ժեկիք**—525
 — **վրդպ. հեղինակ «Խրատք պիտանիք ման-**
կանց եկեղեցւոյ» դրվածքի—588
 — **(զանազան)**—351, 353, 475
Կարդոս—198
Կարենա } **Գահլաւ.**—313, 331
Կարինեան }
Կարին տ Մուկալույ—65
 — **որդի Դարոսի**—42
 — **որդի պարսիկ Արշավիբի**—312
Կարուինդներ—33

Կարոս—10
 Կարպոկրատ—13
 Կաւատ Պերոզ—8, 9
 — Արաաշիր Խոսրովեան—12
 — (զանազան)—29, 123, 332
 Կաւտաւֆրէ ար Պուլուն—սես Գաւգուֆրէ սք Պոլլուն
 Կաւտըպէրդ Փոքր—50
 Կեդար—124, 556
 Կենտուր—121, 363
 Կեռան, ժայր Հեթում Բ-ի—98, 105, 148, 169, 511
 Կեռակ շէշեր Մարվայոյ—63, 64
 — կայսր—61
 — Կիպրոսի զոյքս—60
 Կեսար—364
 Կեսար—սես Ֆիրսոս Աւգոստոս
 Կէովարդ—64
 Կէօկէպախան—517
 Կի ա Լըդինայ—59, 60, 95, 106, 107
 — ա Պլին—105, 108
 — ա Սայնհիլ—սես Կլէման IV
 — Կիպրոսի Թագավոր Ռյկի որդին—103
 — Երուսաղեմի Թագավոր—95, 107
 Կիլիմ, Անդլիան նվաճողը—56, 82
 — Մարդիդ—սես Լուկկըսպէ
 — տը Հաւուլանտ—63
 — տը Զաստէլնոյէֆ—66
 — տը Պիայնոյդ (նաե Գիաճաւդ)—77, 79
 — Ռաւսիլուն (նաե Ըռաւսիլաւ)—76, 77
 — Ֆարապէլ—63
 — Պաստառտ—49
 — Շալստոն Ոսպեթլուն—68
 — Շեպիսկոպոս Աճանթոյ—72
 — Երուսաղեմի պատրիարք—74
 — որդի Սիցիլիայի Ռոշել Թագավորի—55
 — նախորդի որդին—55
 Կիլիկեցի—սես Թուխյան Հ.
 Կիուկ—սես Գիուկ զան
 Կիւռնա—սես Կեռան
 Կիս—սես Խուլիկ Նեստրական
 Կիտ—205
 Կիտաւադդ—52
 Կիտիմ—30!
 Կիտոն—սես Գվիսոն Լուգիւնյան
 Կիրակոս Բանասեր—291, 293, 374, 506, 535
 — Գանձակեցի—116, 156, 158, 162, 163, 165, 166, 291, 292, 296, 340, 344, 346, 369—373, 544, 547, 576
 — Երզնկացի—583
 — Թարգմանիչ XII դ.—583
 — ժամանակագիր—508, 536
 — Ռշտունցի (նաե Ռշտունեաց)—353, 535
 — վարդապետ Շոր Արեւելքն է ասացեալ—551
 — Վերապեցի—295, 353, 354, 358, 392

Կիրակոս, ժամահար—497
 — արեղա, դրիչ—260, 590
 — վարդապետ—522
 Կիրիլոս—45
 Կիրիոն—սես Կիրիոն
 Կիրսադո—85
 Կիփչակ 193
 Կիւրակէ Աղվանից Թագավոր—340
 — 502
 Կիւրեղ Աղէկսանդրացի—12, 13, 341, 375
 — Երուսաղեմացի—592, 596
 Կիւրիկե Ա—503
 — Գ—502, 503
 Կիւրիոն—124—126, 155, 329
 — Օղոստոս կայսեր զործակալը—312
 Կիւրոս—200, 307, 319
 Կլաւդար, Շաղաւոր Ֆրանսին, ժահ.
 530թ.—47, 82
 — Շաղաւոր Հոռմայ, 844—854 թթ.—52
 — յ յ 857—875 թթ.—52
 — Շեկաց կայսր Ի Հոռմ, 890—ական թվե-
 րին—53
 — XII դ.—57
 — կայսր 915—918 թթ.—63
 Կլաւդիոս Տիրերիս—սես Տիրերիոս
 Կլաւդիոս, Հո. կայսր—44—56 թթ.—28, 37
 — Շաղաւոր Հոռմ 209—270 թթ.—10, 41
 Կլաւմանս—46
 Կլաւտաւվէնս—49
 Կլէմանս I պապ—38
 — II պապ—55
 — III յ —56
 — IV յ —72, 74
 — V յ —34, 76
 — VI յ —176, 177, 190
 Կլէմէնթոսիոս—178
 Կլիմաս—118
 Կլշ Արսլան Սելջուկ—86
 Կղաւդիոս—սես Կլաւդիոս Շաղաւոր Հոռմս
 Կղեմոս—սես Կլէմանս V
 Կղեմէս Գալանոս—588, 589
 Կղեովպատրայ—312
 Կյուլեսերյան Բ.—289
 Կյուրեղ Երուսաղեմացի—սես Կիրեղ Երուսա-
 ղեմացի
 Կյուրիկե Ա—սես Կիրիկե Ա
 Կյուրիոն—սես Կիրիոն
 Կոզէոն—սես Յով. Կոզեոն
 Կոկշա խոշա, նահատակ—266, 284, 286, 382, 393, 400
 Կոմանոս Կիթառտ—364
 Կոմիտաս Ա Աղցեցի—19, 330
 — Քյոմուրճյանց—550
 Կոմոդոս—8, 28
 Կոնթօֆրէ—սես Գաւգուֆրէ սք Պոլլուն

Կոնիբեր Ֆ. (Conybeare F.)—589
 Կոնոն—49
 Կոնաարի Ա.—172
 Կոնրադ—սես Բուռաթ
 Կոմ—312
 Կոռնակ—306
 Կոստանդ, հայր Հովհաննես I պապի—47
 — հայր Ստեփաննոս II պապի—51
 — Հո. կայսրներ (զանազան)—48—50, 331, 411
 — սես Կոստանդին՝ Լեոն Բ թագավորի որդի և Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի
 Կոստանդրանոս I—11, 42, 44, 120, 213, 290, 296, 318—320, 363, 365, 368, 378, 466, 468, 469, 471
 — II—43, 320, 468—471
 Կոստանդին I իշխան, սրբի Ռուբեն I-ի—82, 100, 179, 205, 203, 342, 343
 — II իշխան, որդի Թորոս I-ի—100
 — Պայլ (նաև Գոլնգոստար), հայր Հեթում Ա-ի—63, 64, 71, 89, 96, 104, 105, 108, 146, 344
 — որդի Լեոն Բ թագավորի—98, 105, 150, 151, 170, 183, 192, 205, 348
 — որդի Սենեքերիմ Արծրունու—131, 262
 — Ա Բարձրբերդցի—64, 143, 145, 176, 344, 345, 347
 — Բ Կատուկեցի (կամ Պրոնազոր)—148, 149, 237, 347
 — Գ Կեսարացի—348
 — տեր Սարվանդեթարի—71, 105
 — Համբրոնացի—348, 533
 — Շորդի տեառն Համբրունին—63
 — Ն, թագավոր Հայոց—206
 — Գրիչ Ք 287 ձեռ.—593
 — Ք 199 ձեռ.—593
 — զրիչ Ք 5118 ձեռ.—596
 — սես Կոստանդինոս I և II
 — որդի Յան Սոպեցկու—404
 — I, Վրաց թագավոր—350
 — Կալալինոս—532
 — Ռուբեն Բ իշխանի թոռ—103
 — (զանազան) կայսրներ, զորավարներ—12, 19—21, 27, 42, 49, 51, 331, 364
 Կոստանյանց Կ.—161, 374, 375, 511—543, 546, 583
 Կոստանս, Կին Բոհեմունդ I-ի—108—109
 — զուտոր Բոհեմունդ II-ի—108, 110, 113, 114
 Կոստանտինոս—սես Կոստանդինոս II
 Կոստանց Պոմարախ—62
 Կոստանցա—սես Կոստան, զուտոր Բոհեմունդ II-ի
 Կոստանցա, սպասավոր—513

Կոստանցիա, զուտոր Սեցիլիայի թագավոր
 Ռոջելի—55, 58
 Կոստանցիոս, «կայսր Հռոմ»—42
 — սես Կոստանդինոս II
 Կոստան—43, 44, 469, 470
 Կոսրագոս—6
 Կորին—292, 326
 Կուաբ—307
 Կուդլեր Բ. (Кудлер Б.)—82 89, 91, 92, 113
 Կունդար (նաև Կունդրամ)—47, 48
 Կունդրամ—48
 Կունտոփրի—սես Գալգալֆրեթ քր Պոլլուց
 Կուտր-ադ-դին Շահ-Ալեմ Բահադուր շահ—442—446
 Կուրէլ—124
 Կոնոս—299
 Կոնակ—199
 Կրանսիանոս—44
 Կրանսիանոս, կայսր—44
 — Շուրբը—39
 Կրանոս—309, 311
 — «Թագավոր Լիդացուց»—367
 Կրիմալթ—49
 Կրիոն—սես Կիւրիոն
 Կրիսոս «Թագավոր Լիդացուց»—367
 Կրման—սես Վրամ
 Կոկաթայ—151
 Կոճայ Արապ—սես Արապ Կոճայ
 Հարեթ—290, 291: Տես նաև Յաբեթ
 Հարիբ—162
 Հակակ—199, 200
 Հակոբ Ակնեցի—593
 — Ա Կլայեցի—373
 — Կարնեցի—276, 278, 400, 541—547, 583, 584, 591: Տես նաև Յակոբ Կարնեցի
 — Հիսուսի—222, 278
 — Տիվրիկցի—447, 448, 537: Տես նաև Յակոբ Տիվրիկցի
 — զրիչ Ք 843 ձեռ.—433, 593
 — ՝ Ք 1288 ՝ —793
 — ՝ Ք 1898 ՝ —594
 — ՝ Ք 2361 ՝ —594
 — ՝ Ք 5707 ՝ —517
 — ՝ Ք 6485 ՝ —592
 — ՝ Ք 8508 ՝ —592
 Հակոբյան Վ.—516
 — Օսման—452 455, 457, 458, 463
 Համազասպ Մամիկոնեան—325, 327
 — մարզպան 204, 332
 Համամ Արեւիցի—331, 510
 Համզան?—26
 Համզայ—211
 Համիտ I—461—463
 Համմեր Հ. (Hammer J.)—251, 255

-Հայդար (նաև Հայտար) շերտ, որդի Սեֆի—
 427, 435
 — որդի Թահմազ 1-ի—428, 515
 -Հայեզներ } —404, 405
 -Հայեզներ }
 -Հայկ—195, 197, 202, 299—302, 309, 366
 -Հայկազանց առնմ, ժեզ—290, 342, 343
 -Հայկազենայ իշխանք—111
 -Հայկակ—199, 305, 307
 -Հայր—սես Աննոնիս, Հո. կայսր
 -Հայրապետ արեգա, նահատակ—266, 284, 286,
 382
 — զրիչ—599
 -Հանֆրէ տը Դուրուն—103, 106, 107
 — տը Մունֆաւրթ—108
 — ոմն—60
 -Հապոգյան Մ.—161
 -Հասան Ալի, որդի Զհանշահի—216, 218, 219,
 222, 223
 — բեկ (նաև պակ, պէկ, խան, դան)—Ակ-
 Կոյունլու—152, 153, 171, 172, 203—212,
 214, 216, 218, 219, 221—224, 435, 515,
 535
 — Պահլավունի—503
 — փաշա, ջալալի—523
 — յ Տիգրանակերտում—361
 — յ Աղկակայից—492
 — յ սպանիկից 1689 թ. Վանում—417
 — յ Բազդատում—432
 — յ Վանում—485
 — Ալի խան—սես Սէյիսի Հասան Ալի խան
 -Հասանյ ազդ (տոհմ)—244
 -Հասրաթ բակ—496, 497
 -Հարապետ—սես Հայրապետ
 -Հարմա—198, 239, 301, 303
 -Հարուրդուն յայֆայան—սես Մարտիրոս խա-
 լիֆա
 — սես Զարուրից Տիրացու
 -Հարալարս—47
 -Հաւանակ—305
 -Հաւասան—սես Հուլաւու
 -Հաւակի թուր—551
 -Հաւունի—303
 -Հաւախարտ—106, 113
 -Հաքար—343
 -Հեթում Ա (նաև Հէթում)—64, 69—72, 74,
 75, 90, 105, 113, 115, 141, 143, 145,
 146, 165, 167, 168, 176, 205, 344, 346,
 347, 373, 511, 533
 — Բ 78, 80, 85, 86, 88, 94, 95, 97, 98,
 105, 148—151, 169, 170, 182—184, 188,
 191—195, 205, 208, 347, 348, 373, 505,
 511, 533
 — Պատմիչ—33—37, 81, 90, 91, 94—97,
 111, 112, 179, 191, 193

— Հտեառն Կոռիկոսի (նաև Հտէր Կոռիկոս-
 ոյ) —սես Հեթում Պատմիչ
 — Համբարնացի, որդի Օշին Բ-ի (զավա-
 ճան)—102, 105, 111, 511, 533
 — Սաննեցի—112
 — ոմն—512
 -Հեթումյան դինաստիա—95, 174
 -Հեղինէ—11
 -Հեմրի (նաև Հէմրի) Կիւրոսի Թազավոր—61,
 103, 104, 107, 109
 -Հենրիխ—սես Հեռի
 -Հենրիկոս—սես Հեռիգոս
 -Հեռի 1—54
 — 11—54
 — 111—55
 — V—58
 — VI—61, 86
 — որդի Հոյ Զարի—54
 — յ Ռոբերտի—54
 — Յր. Թազավոր, 1059 թ.—55
 — Կերայր Ռոբերտ Նորմանդացու—56, 83
 — Անդլ. Թազավոր—57, 84
 — Հորդի Մահաթ կայսերուն—58
 — որդի Յրիգրիի I կայսեր—60
 — կոմս—60
 — Շամպանիացի—61, 86, 107
 — որդի Ալի Ժ Թազունու—67—69
 — Անդլ. Թազավոր—68
 — յ յ Յրիգրիի Կերոբ որդին—68
 — Հորդի Պեմունտ բրբնիս Անտիոքա—71
 — Աքայի պալլ—72
 — Կիւրոսի երկրորդ Թազավոր Ոյկի որդին—
 107
 — Կիւրոսի չորրորդ Թազավոր—108
 — Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ Կոյրի ու-
 դին—108—109
 — Հայր անմրդի և խեղանդամ—94, 103
 — տը Զամբայն—107
 — տ Ալամայն—75
 — Հայրն Կիւրոսայ Թազավորին—76
 — տ Հրդինայ—78, 91
 -Հեռիգոս—179, 191
 -Հեռնատ, գիտնական—57
 -Հերակլ, աղգ.—307
 — Բյուզ. կայսր—18, 29, 48, 49, 126, 127,
 330, 332, 547, 576, 585
 — II. Վրաց Թազավոր—432, 491
 -Հերապետ Կրոնավոր—375
 — զրիչ—595
 -Հերմանդ աբ Փէռկաւրդ—66
 -Հերովդէս—3, 121, 203, 310—313
 -Հեփեսոս—310
 -Հէլէն—42
 -Հէլլենեա—42

- Հէլուէդ. շրուսար Հեմրի թագավորին հիւ-
 բանութ—103, 107
 — հիւրանի հինգերորդ թագավոր Ոյկի
 գոստորը—108
 — զուսար Բոհեմուս IV-ի—109
 Հէմրի, Երուսաղեմի IX թագավոր—60
 — Անտիոքի սլաւարարը—61
 — որդի Կաթիւր տը Պրէնին—108
 — որդի հիւրանի հինգերորդ թագավոր Ոյ-
 կի—108
 Հէոթ—սես Լեռի
 Հէրակլ—սես Լեռակլ
 Հէրմուկ—406
 Հէրոդէ—սես Լեռակլէս
 Հիւսէին փաշա—316
 Հիւրկիանոս—310—312
 Հլարամ Խան—սես Պայագիս I
 Հմայակ Մամիկոնյան—328
 Հոգաբան զան—315, 347
 Հոգտաւիոս, հայր Օգոստոս I կայսեր—37
 — սես Օգոստոս I կայսր
 Հոդիեր—սես Լաւիարս
 Հոլաու—սես Լուլաու
 Հոմերոս—291, 297
 Հոյ, ալանդ.—199, 305
 — Զար—54
 — Ճրպլեթի տերը—109
 — որդի Ռորերտի—54
 Հոյէթ—72
 Հոնորիոս—13, 472
 Հովասափ Սերասապի—275
 — գրիչ № 3812 ձեռ.—591
 — » № 3380 » —595
 Հովիանոս—սես Յոբիանոս
 Հովակիմ Քանաքեոցի—սես Յովակիմ Քանա-
 քեոցի
 Հոհան, Հո. կայսր—472
 — Անհոդ—սես Ճուսն, Անգլիայի բագավոր
 — Իպլին—113
 — Կոմենոս Միլանաթին—սես Կալաւման
 Պաւլֆերաւիէն
 Հովհան Ակնեցի—սես Յոհան Ակնեցի
 — Մամիկոնյան—154, 367—369
 — Ավետարանիչ—584, 597, Տես Գաւ Յով,
 Ավետարանիչ
 Հովհաննէս Արճիշեցի, տարեգիր—225, 226,
 232, 352
 — Արճիշեցի, Թ. Մեծոփեցու աշակերտ—225
 — Գրասխանակերտցի—30, 31, 156—158,
 161, 232, 291, 292, 366, 358—371, 503
 — Թուրքացի—544, 578, 585, 586
 — Թուրքացի—սես Յովհաննէս Թիւթիւնցի
 — Մարեցի—235, 236, 238, 253, Տես Գաւ
 Յովհաննէս Մարեցի
 — Կոզեռն—259, 274, 578, Տես Գաւ Յով-
 հաննէս Կոզեռն
 — Սմբատ—274, Տես Գաւ Յովհաննէս Սմբատ
 — Կրոնավոր—306
 — Քրիստ. 598, Տես Գաւ Յով. Քրիստ
 — Սարկավագ կամ Մղակեցի—503, 521
 — Սերասապի—399
 — որդի Գեշի—1, 32
 — Օձնեցի—155, 156
 — սես Լեռակլ
 — Եպիսկ., եղբայր Հեթում Ա-ի—167
 — Սիւնեաց եպիսկ.—237
 — Վանեցի, ծագկոդ—386
 — Կոլոս—335
 — Խալֆայան—479
 — աշակերտ Գր. Տաթևացու—351
 — գրիչ № 579 ձեռ.—593
 — » № 944 » —590
 — » № 962 » —216, 232, 593
 — » № 998 » —598
 — » № 1802 » —594
 — » № 1868 » —254, 594
 — » № 1875 » —594
 — » № 3078 » —591
 — » № 1382 » —590
 — » № 4746 » —516
 — » № 4904 » —595
 — » № 4981 » —591
 — » № 5518 » —596
 — » № 5931 » —374, 597
 — » № 6495 » —220, 597
 — » № 6682 » —585, 597
 — » № 6879 » —597
 — » № 6881 » —226, 597
 — » № 7117 » —593
 Հովհաննիսկ Մարեցի—235—240, 250
 Հովսեփ Արզումանյանց—սես Յովսեփ Արզու-
 քեանց
 — Օգմերի—400
 Հովսեփյան Գ.—225, 259, 293, 371, 374
 Հուգո I—սես Ոյկ I
 — Հուգինյան—սես Ոյկ քր Լգիւսայն
 Հուլիան—147—149
 Հուլիան (նաև Հուլավու, Հուլայու)—70, 89,
 90, 141—145, 166, 167, 176, 264, 347,
 373, 505, 511, 512, 533
 Հուլիանոս—սես Յուլիանոս
 Հուլայու—սես Նասիր-ադ-դիհ Հուլայու
 Հուսէյն I, Պարսից շահ—429, 431, 434,
 437, 520
 — փաշա, 152 թ.—266, 355, 393
 — փաշա, Գալալի—517
 — Էֆէնտի Մուֆտի—270, 395
 — Ալիարատ—598
 — Բայկար—223

Հուստինիանոս—29, 82
 Հոքտայ դան—սես Հոգեհոստայն դան
 Հուստինոս } —Ստոնոտայն—292. 326
 Հոմանոս }
 Հրանդ—199, 305
 Հրաչեայ (նաև Հրաչէ) —199, 306
 Հրաչէ, որդի Հեփթագնների թաղավորի —316
 Հօբայ } —119, 305
 Հօբոյ }
 Հօֆֆօլմաստօր—403, 407

Ջիւնակալ—309

Հադր ադա Նալբանդ օղլի—415, 483
 Հադան դան 115, 142, 150, 151, 170, 171,
 183, 185, 186, 192, 193, 512
 Հադար Բաղդեցի—352, 353
 — Եպիսկոպոս, Կարինում—573
 — վարդապետ—351
 — Փարսեցի—292, 326, 594
 — քահանայ, նահապակ—474
 — քահանայ, Ակնում—375
 — դրէչ Ք 944 ձեռ. 590
 — ՝ Ք 1721 ՝ —594
 — ՝ Ք 4472 ՝ —595
 — ՝ Ք 6498 ՝ —596
 — ՝ Ք 6196 ՝ —597
 — ՝ Ք 6801 ՝ —597
 Հադարյան Մ.—156
 Հադիդուան—232
 Հալլիխա խան—սես Հալլիխա խան
 Համէք—118, 119, 298
 Հայթաղ—242
 Հայլիխա խան—269
 Հասախ խան—269
 Հատա դան—142, 166, 511
 Հատըր ադա—415
 Հատն—սես Հատա դան
 Հաբա Ծաղիչի—269, 271, 278, 284, 356,
 375, 515 517
 — Ուսուֆ—381
 Հաբա-Հոյունու—սես Կաբա-Կոյունուներ
 Հաբամ—508
 Հաբասուֆարյան Ախիջան—488, 491, 496,
 497
 — Յարութիւն—496
 Հաբիպ—384
 Հաբպանտայ—331
 Հաւնդրաթ—147, 148
 Հաֆադարյան Կ.—161
 Հեւոն (դանադան)—14, 15, 20, 22, 24
 Հեւոնդ Ա Եռաստեցի—16, 329
 — Թարգմանիչ V դ.—292, 326
 — Պատմիչ—50
 Հեւոնդեանք—341

Հեւոնդէս, հայր Որոգենի—8
 Հեւոնդիոս—318, 319
 Հիաս-ադ-դին Քայ Խոսրով I—62, 86, 87
 Հիաս-ադ-դին Քայ Խոսրով II—148, 168
 Հիաս-ադ-դին Մասուդ II—148, 169
 Հլիհ Արսլան Դավուդ—134, 164
 Հլիհ Ասլան, հայր Արապշահի—222
 Հոթուն նուի—346
 Հոփս—319
 Հոււլա—232
 Հուկաս Աւետարանիչ—293, 319, 310, 378,
 572
 — Առաքեալ—43
 — Կարնեցի—479, 495, 497
 — Կեղեցի—267, 393, 551
 — Հադրապեցի—244
 — Երեց, Մերդինում—211
 — դրէչ Ք 679 ձեռ.—591
 — ՝ Ք 2966 ՝ —595
 — ՝ Ք 6989 ՝ —598
 Հուկիոս—28
 Հուկոս—7
 Հիւլաղ—137
 Հօրչիպաշի—519, 520

Ճաղ—«Պատրիարք Երուսաղէմի»—69
 — տը Մայլի, «Մարաջախ Դամիլուն»—60
 — տ Մաւլայ, «Մայստո Դամիլուն»—79
 — տ Պլին, «Գունթ Ճաֆուն»—76
 Ճալալ—սես Ջալալ, Խաչենի տեր
 Ճալալաթի—սես Ջալալ-ադ-դին
 Ճահանշահ—սես Ջահանգիր, հայր Հովհաննէս
 Մարեցու
 Ճահվար, Ջալալի—269
 Ճաղաթա—152
 Ճանի դան—512
 Ճանիկյան Հ.—473, 478
 Ճանէէ—519
 Ճանիփօլատ, Ջալալի Ալի փաշայի հայրը—277,
 517
 Ճաւիէ, դուստր Բալդուին II Եդեսացու—106
 Ճաւալին, «Դունդ Ուրհայոյ»—106
 — Իշխան—62
 Ճաւֆրէ տը Մարէին—66, 69—71, 74
 — տ Լըդին—107
 — Սարվանդիքարի տերը—71, 104
 Ճաֆար Իսմայիլացի—սես Ջաֆր Իսմայիլացի
 Ճաֆար փաշա—սես Ջաֆար փաշա, Վանում
 Ճերոնիմոս, Թարգմանիչ—44
 Ճէլայդ—57
 Ճէրոնիմոս—43
 Ճիդուֆ—50
 Ճիլ—67
 Ճիհանշահ—սես Ջահանգիր
 Ճիհէպալթ—48

ձերբաւտ—65
 ճհանշահ—սես Զհանգահ
 ճհանդիւր—սես Զհանգիւր
 ձուան աբ Դուրուան—78
 — աբ Լըզինայ—78
 — ա Դուանֆաւրթ—108
 — աբ Գլին, շուանդն ձաֆուան—69, 72
 — աբ Գլին, շուանգին աերն—67, 69, 70
 — աբ Գլին, շուան Գերութա—65
 — աբ Գրայն—107
 — որդի Կաթեր աբ Գրէն—108
 — ա Վիլեր—80
 — Ֆոնուան—67
 — Վիլայրին աերն—65
 — Շաղաւորն Նուանգէմա—62—64
 — Շուանդն ձաֆուան—73
 — Շաղաւոր Կիպրոսի—108
 — Անդլ, թաղաւոր՝ ձաֆուան Անդո—61, 63, 86, 87
 — Վայիտոյ աերն—67, 69, 71, 76, 105
 — սուրբ—39
 Մադիսարոսի մայր—555
 Մադնեհիոս ՝—470, 471
 Մադնիտոս ՝
 Մադնոս—328
 Մադոյ—301
 Մադայ—301
 Մադէս—198
 Մաթե—374
 Մաթէոս Զուլայեցի—352
 — աշակերտ Մարդիս Ալարակունեցու—351
 Մաթոսաղ ՝—118, 298
 Մաթուսաղայ
 Մալաբ փաշա, Վանուս—361, 377, 396, 401
 Մալաբ Մանաստ փաշա—սես Նախորդ
 Մալիսայանց Մտ. աղաղ.—31, 233, 284
 Մալթաթ—363
 Մալիսաղ—202
 Մալար—սես Լեքուս Ա
 Մալարիոս—9
 Մալուան—47
 Մալուանդին, Շարքալիսկոպոսն Մասէնցիոյ—180
 Մալեդոն ձողեմարտ—29, 323
 Մահաւթ—58
 Մահէ աբ Գլէրմուսթ—79
 Մահմէդ (նաե Մուհամադ, Մահմատ, Մուհամադ), Իսլամի հիմնադիր—16, 49, 123, 124, 143, 154, 242, 263, 276, 292, 393, 330, 331, 336, 347—349, 377, 381, 389, 391, 531, 554, 582
 — I, սուլթան—351, 353, 392
 — II, » —172, 224, 265, 296, 354, 355, 365, 382, 392, 333, 482, 531

Մահմէդ III, սուլթան—247, 248, 268, 269, 271, 272, 278, 356, 394, 516, 518
 — IV, սուլթան—360, 389, 395, 398, 404, 405, 408, 417
 — ամիրզա, որդի Զհանշահի—210, 218, 222
 — փաշա, Սերասախայի Էլիոդ—278
 — փոքր, աբար զորավար—532
 — փաշա, Արարկեցի—487
 — ջալալի—517
 — Ալի Խան—522
 — որդի ձամիթ I սուլթանի—463
 — Խան, Նուանի Խան—252
 — Շիլան Սահիբին—սես Թոխմախ Խան
 — սես Օկրայ
 — Ռըզա Խան—522
 — պալ, Շոր...Ուղուրլու աւէին—153, 172
 — շահ, Թոռ Լենկ Թեմուրի—443, 446
 — Ֆարուխ Սիար—443, 444
 — աղիմ—սես Աղիմուսան
 — շահ փաղաշահ—սես Նասիր-ադ-դին Մուհամմեդ
 — աբար ոստիկան—332
 — ոմե—13
 — պարսիկ զորավար—229, 231
 Մահմուդ—սես Միր Մահմուդ
 — աղա—491
 Մահմադուլի Խան—432
 Մաղադիէլ—118, 298
 Մաղաբիա Զրիմեցի—351
 — Էլբայր ձակոր Կարնեցու—541, 542, 546, 582
 Մաղիսաղունիք—202, 303
 Մաղսուտ պալ, որդի Ուղուն ձասանի—153
 — փաշա, Մուշուս—493
 Մամայ դան—512
 Մամրէ Վերթանոյ—292, 328
 Մամրոն—317, 318, 323, 331
 Մամիկոնէից աղդ (նաե Մամիկոնյանեցի)—30, 318, 557
 Մամլան }—26, 27, 32
 Մամլուն }
 Մանանա, մայր ձակոր Կարնեցու—541
 Մանանդյան Լ. աղաղ.—29, 155, 160, 275, 478, 536
 Մանդասար—225
 Մանաւաղ(եանք)—197, 302
 Մանդոս—123
 Մանդակունիք—202, 309
 Մանէն Ապահունի—327
 Մանիայ—551
 Մանկոս—204
 Մանկու (նաե Մանդու, Մանկո) դան—69, 70, 140—142, 347, 373, 511, 512
 — Տամուր (նաե Գամուր)—77, 147, 148, 180, 512

- Մանովեա աղղ—314
 Մանուկ (նաև Մանուէլ) I, բյուզ. կայսր—
 57, 59, 85, 106, 108, 109, 290, 296, 365,
 378
 — Չաքարի—79
 Մանուկ չուսմ-աղ-դին Լաշին—151, 171
 — Սեյֆ-աղ-դին-կալուուն—սես Ալֆի
 — Վանուս—417
 Մանվել I, Տրապիզոնի թագավոր—168
 Մանուկ—358, 375
 Մանֆրէ—72
 Մաշակ—301
 Մաշկին Ն. (Машкин Н.)—467
 Մաշտոց (նաև Մաշթոց) Ա. Խոտաճարակ—
 335, 338
 Մատինոս—313
 Մասուտ—սես Ղիսս-սղ-դիԳ Մասուդ II
 Մասրոր—սես Մեսրոպ Մաեսոց
 Մավրա—սես Մավրով
 Մավրիս—48
 Մասան փաշա—528
 Մատթէոս (նաև Մատթէոս) Ավետարանիչ—
 37, 341, 478
 — Ուոհայեցի—32, 82, 111, 116, 163, 164,
 274, 372, 503, 537, 533, 583, 585
 — Ութտեցի—374
 — Ասապտաեցի—594
 — քահանայ, Ակնում—475
 — Սեբաստացի—373, 399
 — Ղրիչ Ա 2510 ձեռ.—594
 — ՝ Ա 6148 ՝ —537
 Մարգար խոճա Մելիք օղի—474
 — Ղրիչ Ա 6283 ՝ —597
 Մարգարէ վրդպէ—293, 351
 — աէր, Վարադում—419
 — Ղրիչ Ա 4704 ձեռ.—233, 596
 — ՝ Ա 4211 ՝ —595
 — ՝ Ա 8340 ՝ —598
 Մարդէլ—50
 Մարդին, եպիսկոպոս—41
 — պապ—49
 Մարթա—435
 Մարիամ Մակղաղենացի—406
 — Կին Գր. Լուոսվորչի 122, 317
 — քույր Հեթում Ա-ի—113
 — Սյունաց իշխանուհի—159—161
 Մարիայ, դուստր Հեթում Ա-ի—105
 — քույր Հեթում Բ-ի—սես Ռիքա
 — Թրէդին—407
 — դուստր Բոհեմունդ Միականու—109
 — դուստր ՝ VI-ի—109
 — դուստր Քուոաթ մարդիդ տ Մունֆրան-
 թի—107
 — Կին Հանֆրէ տը Գուրունի - 103, 107
 — դուստր Կիպրոսի թագավոր Ոյկ I-ի—107
 Մարիայ, դուստր Կիպրոսի թագ. Ոյկ II-ի—108
 — (նաև Մարին) Ճուան—62, 107
 — դուստր Անտիոքի իշխան Ռուբենի—103
 Մարիհար—368
 Մարինո Սանուո 87
 Մարիսա Չալապի (նաև Վոնջալ)—412, 483
 Մարկիանոս, Հռ. կայսր—14, 466, 470, 472
 Մարկիանոս } —128
 Մարկիոն }
 — Պոնտացի—7
 — թարգմանիչ—8
 Մարկոս Ավետարանիչ—4, 37, 38, 46, 339
 — Աւրեղիանոս (նաև Անտոնիոս Սէվիոս)—
 7, 28, 40
 — կայսր—222—223 թթ.—40
 — եպիսկոպ.—28
 — ՝ Կերակոս Վերապեցու հակառա-
 կորդներէց—354
 — Ղրիչ—599
 Մարկվարտ Հ. (Markwart I.) պրոֆ.—156—
 159, 161, 471
 Մարկրիա, դուստր Լաւիդ ա Պիամունթի—
 109
 — դուստր Ոյկ տ Լըդինայի—105, 107
 — կայսրուհի—108
 — դուստր Կիպրոսի թագ.—ի—108
 — Վամուսին Պեմունտ բրընժին—77
 Մարդէ 316
 Մարուդ վրդ. Մարմանվանից—423
 Մարչուֆլ—սես Ալիքսեյ Դուկա Մուրզուֆլ
 Մարսէլիանոս—42
 Մարտինոս Վալէնդին—46
 Մարտինոս Լիւացի—35, 33, 81, 82, 84, 85,
 87, 90—92, 173—175, 190, 191, 195, 590
 — IV պապ—91
 — Վէռմա հայրապետ—19
 Մարտիրոս դի Առաքել—425, 437, 410, 441
 — Խալիֆա—479, 480, 497
 — Գաղատացի—413
 — Փշրուկ 363
 — Մեդրեցի—522
 — քահանայ—526
 — վարդապետ—524
 — ՝ Նվիրակ—522
 — ՝ Վերորդեաց զՎարդիկ հօր եկե-
 դեցին—419
 — որդի սբ. Սարգսի—321
 — ռեմ—513
 — Ղրիչ Ա 835 ձեռ.—377, 593
 — ՝ Ա 1802 ՝ —534
 — ՝ Ա 2101 ՝ —531
 — ՝ Ա 2030 ՝ —599
 — ՝ Ա 4732 ՝ —596
 — ՝ Ա 7037 ՝ —592
 Մաւղակիս—306

Մաւիւր—14
 Մաւյեանցիք—104
 Մաւրիկ—սես Մորիկ
 Մաւրֆիա—106
 Մաւրբար, տիրացու—530
 Մաքսիմիանոս, չն. կայսր—9, 41
 — (նաև Մաքսիմիւէս) Դայա—463, 469, 471
 — չն. կայսր—42
 Մաքսենտինոս—469, 471
 — (նաև Մաքսենտէս)—469, 471
 Մադնիսոս (նաև Մադնենտինոս)—470, 471
 Մաքսենտինոս—42
 Մաքսիմոս—42
 Մարբիդ—167
 Մելիդենդ, զուստր Բալդուին 11-ի—84, 103, 113
 Մելիք Զահեր. } —86
 — Ադ Զահեր }
 — Ասլան 152
 — Աշրաֆ—սես Աօրաֆ
 Մելիք Դահեր—90
 Մելիք էլ Մանսուր—90
 — Վախատին } —134, 139
 — Ֆախրաահին }
 Մելիքըէկ—253
 Մելիքսեթ—595
 Մելիքսեթ Բեկ ի. պրոֆ.—155, 161
 Մելիքսեթեկ—32
 Մելիքսեթ, Սերաստիայի առաջնորդ—525
 — աշակերտ Ներսես Բեղլուի—357
 — աթոռակից Դավիթ Դ. կաթողիկոսի—357
 — աշակերտ Դր. Տաթևացու—351
 Մելքոն, հայր Հովհաննիսիկ Մարեցու—235, 238, 250
 — Մելիք—525
 — եղբայր Հակոբ Կարնեցու—541
 — Պարսից Թաղավոր—121
 — զրիչ—594
 Մեծրայիմ—301
 Մեղտի—414
 Մեղքոմ—319
 Մենանդրոս—5
 Մեստրաիմ—299
 Մեսրոպ (նաև Մեսրոպ) Մաշտոց—14, 292, 325—328, 311, 370, 519, 567
 — ուսուցիչ Դավիթ Բաղիշեցու—287, 289, 359, 362, 363, 377, 417
 — Ամենափրկչի առաջնորդ—423
 — որդի Մ. Նաղաշի—210, 214
 — Վարդան Բաղիշեցու համախոհներից—387
 — ռմ—523
 — յեկ ուրիշը—529
 Մերովինդենը—33, 81
 Մերսիման Արծրունի—323, 324
 Մէժէժ Դնունի—204, 329

Մէլէք Մնսուր } —սես Ալֆի
 Մէլէք Մնսուր Ալֆի }
 — Քէժլ—սես Քամիլ Մուհամմեդ
 Մէլէքըլ Թայալ—61
 Մէլիսանթ, զուստր Բոհեմունդ II-ի—106
 — կին Բոհեմունդ IV-ի—107, 109
 Մէլիք Նասր—սես Նասիր Նասիր-ալ-դին Մուհամմեդ
 Մէլիք—սես Մահմեդ IV
 Մէհրալի Բեկ—525
 Մէմի աղա օղլի—սես Սաֆալի Մէհմեհ աղա
 Մէմի փաշա—474
 Միանդակ } —202, 309
 Միանդական }
 Միխայել Ասորի 87, 291, 341, 342, 365, 372, 389, 401, 550
 — II (նաև Միքայել) —23, 51
 — III Բյուզ. կայսր—23, 24, 52
 — IV » » —34
 — VI » » —334
 — VII » » —32, 365
 — IX » » —182
 Միխայել Պալեոլոգ (VIII)—71, 75, 89, 147
 Միխայել V?—27
 Միհրդաա Դարեհ—303
 — Պոնտագի—155, 310
 — որդի Տիգրանի քրոջ—311
 Միհրդապուհ—326
 Միհնա Համթեցի—191, 193, 423
 — աշակերտ Դր. Կամախեցու—259, 263, 278, 592
 — երեց, չով. Թուրունջու ընկերը—413
 — քահանա, Ակնում—475
 — Սահ Կթղ.—541, 551
 — վրդպ.—423
 — երեց, զրիչ—591
 Միրաք—523
 Միրդա—238, 250
 Միրանշահ—443, 446
 Միրդաշահ Վեդոյն պարոն—275
 — պապ Հովհաննիսիկ Մարեցու—238, 250
 Միր-Վէլիդ—430, 431, 434, 433
 — Հասան—սես Հասան Բեկ
 — Մահմուդ—430, 431, 433, 437
 — Շահդիդ—483
 Միքայել, Ակնի առաջնորդ—476, 477
 — զրիչ Ք 5582 ձեռ.—423, 597
 — Քուլանթ, զրիչ Քրաքի օրինակ—289, 592
 — քահանա, զրիչ Ք 178 ձեռ.—592
 — » Վանում—411
 — վրդպ.—361
 — I ? Բյուզ. Թաղ.—22
 Միքայելիան Դ.—96
 Միքէլ—սես Միխայել III

- Միքիայ—45
 Մլակեր Կ. (Mlaker K.)—156—159
 Մլին—100, 102, 103, 112, 205
 Միքիթար Այրիվանցի—162, 163, 370, 503
 — Անցի—506, 591
 — Գոշ—236, 288, 289, 343, 344, 482, 591, 595
 — վարդապետ Վարենյոյ—519
 — Ունքիլիսայի առաջնորդ—524
 — Նրուսադեմի նվիրակ 1698 թ.—418
 — Սասնեցի—348
 — Ուտուհի, աշակերտ Հովհ. Որոտնեցու—351
 — Վճաթեու—352
 Միքիթարյանց Ա.—160
 Մկրտիչ Նազար—210, 214, 265, 354, 375, 393
 — Հոգեցի—293, 353
 — Փայաարանցի—352
 — ողղի Գավիթ երեցի—238
 — ժամանակադիր—517, 519
 — աշակերտ Գր. Տաթևացու (երկու անձնավորություն, զուգե միևնույն)—351, 353
 — Ընկեր Բ. Մեծփեցու—374
 Մկրտիչ, տիրացու—531
 Մկրտում—530
 Մյուլլեր Ա. (Мюллер А.)—85
 Մովսէս Բերլ.—45, 118—120, 262, 298
 — Արծկեցի—216, 224
 — Խորենացի—15, 154, 195, 196, 199, 207, 232, 291, 292, 294—296, 305, 322, 326, 328, 366—370, 374, 466, 467, 471, 543, 544, 549, 567, 573, 577, 583, 585
 — Կաղանկատվացի—366
 — Տաթևացի (նաև Խոտանացի)—295, 297, 357, 358, 361, 376, 428, 566
 — Տփեցի—352
 — Բ. Նզվարդեցի—17, 123, 125, 126, 329, 330
 — Վճարտաւայ եպիսկոպոսն—126, 156
 — ՎՄիշիդեցի—523
 — Քերթոկ } —սես Ողվես Խորենացի
 — Քերթոկահայր }
 — Վրդպ.—361
 — Վրդպ. Վիւս—361
 — Ղրիչ—597
 — Վոթ չեպիսկոպոսն—363
 Մոխն—ադ-դին Անար—84
 Մողրով—սես Մովրով
 Մոնղոլական դինաստիա—435, 436, 440, 445, 446
 Մոսթ—301
 Մովրով—269, 272, 358, 519, 520
 Մուսադին—սես Մուկդ-ադ-դին Ջեմադար
 Մուսաֆար Մեյֆ-ադ-դին Կուտուզ—70, 89
 Մուղղամ Թուրանշահ—89
 Մութադա փաշա—277
 Մուխդ-ադ-դին Ջեմադար—443, 446
 Մուլայ—151
 Մուհամմեդ (նաև Մուհամատ) I, II, III, IV—
 — սես Սահմէդ I, II, III, IV
 — Եղիզար—223
 — սես Մահմէս, ողղի Ջեմադարի
 — սես Մահմէս օսման
 — Խուզարեդե—սես Խուզարեդար
 — Փեհլեան Ջեմադար—504
 Մուհեմէտ փաշա—272
 Մուհի-ադ-դին Աուրեմեդդեր Ալեմդեր—429
 — 436, 442—446
 Մուհեմ—535, 598
 Մուհեդ, Կարսի թագավոր—501, 503
 — Կթդ.—սես Մուսէ
 Մուհե—16, 292, 326, 328
 Մուհեդ Մամիկոնյան, IV դ.—324, 370
 Մուսթաֆա Բորթ—սես Սեմիս II
 Մուսադա—սես Մուսթաֆա
 Մուսէ դան—512
 Մուսլի փաշա—382, 414, 483
 Մուստաֆա (նաև Մուսթաֆա) I—258, 268—
 — 270, 277, 356, 358, 394
 — II—405
 — III—451, 453—458, 461, 490
 — Լալա փաշա—սես Լալա Մուսաֆա փաշա
 — փաշա, վադիր—271
 — փաշա Շահսուվար օղլի—489
 — Տեփրիկի դապիթ—463, 464
 — Բեկ, ջալալի—517
 — Բակ—486
 — վադիր (առնառու)—565
 — փաշա, Մարդվանում—528
 Մուստաֆա—236, 238
 Մուսթաֆա—142, 347
 Մուրատ (նաև Մուրադ) I—349, 392
 — II—353, 392
 — III—241, 244—247, 251, 254, 255, 259, 267, 269—272, 355, 375, 376, 394, 516, 518, 535
 — IV—258, 269—272, 277, 358, 360, 395, 396, 400, 412, 428, 482, 518, 520, 523, 564, 565
 — Բեկ—211
 — Արծկեցի—493
 — Ալեք, փաշա—271
 — փաշա—270
 — փաշա, Հալեպում—516
 — Ղրիչ—593
 Մուրթուդա փաշա, Վանում—488, 489
 — փաշա, Թոխաթում—270
 — Վանում—483
 — Կոշայ—485
 — ոսմ—519

Մուրթուղալի խան—522

Մուրթուղաղուլի—522

Մուրացաւան աղդ—307

Մուրիկ—սես Մօրիկ

Մսերյան Մ.—235

Մրեր—6

Մրջրձեիկ—323

Մրւան—332, 333

Մոնամախ—364

Մօսէս պատմագիր } —սես Մովսէս Խորենացի
— Վիպադիր }

Մօսէս } —սես Մովսէս բիրլ.
Մօվսէս }

Մօվսէս Վերոպարան զրբաղան վարդապետ, 1713 թ.—436

Մօրիկ—17, 277, 304, 330, 332

Յարաս—սես Աբաս I, Պարսից ռահ

Յարզար—սես Աբգար

Յարէթ (նաև Յարեթ)—197, 298—301

Յարէթի—299

Յարուսակ—342

Յաղբիպա—4

Յադամ—սես Աղամ

Յադատին—սես Ղիաս-աղ-դիւն Քայ Խոսրով III

Յաղբտին Քայքառուս—սես Իգգ-աղ-դիւն Քայ
Քալվուս I

Յաղկերտ Վրամեան—4

— Վրոն խոստովա—12

— I—326, 327, 331, 469

— II—328, 331

— III—332

Ճալատին } —սես Ալա-աղ-դիւն Քայ Քուրաս I
Յալատին }

Յալեսանոս Կրօնավոր—սես Ալեքսանդր Կրօ-
նավոր

Յալթըկըաւ—58

Յակոր, բերլ.—118, 120, 363

— Մծընայ հայրապետ?—398

— ավանդ.—4

— Ա Կլայեցի—74, 145, 148, 167, 347

— Բ Անավարդեցի—248, 373

— Դ Ջուղայեցի—20, 357—359, 361, 414

— Ե Շամախեցի—490

— Կառկառեցի—519

— Զրեմեցի—392

— Կարնեցի—549: Տես Ըան Հակոբ Կարնեցի

— Տիվրեկեցի—449: Տես Ըան Հակոբ Տիվրիկեցի
— սես Զգոն

— Վաղընդու—352

— Բոստացի—352

— Գր. Լուսավորչի հորաբերո՞ր որդին—319

— Սրուտնձտեանց—479

— Տղնավոր—351

— Զահան—226

Յակոր, Վրե՛տաբինի վարդապետ—351, 352

— (Ջանաղան)—351, 523, 535

Յակորոս—4

Յաղէքսանզր Մակեդոնացի—սես Աղէփանդր
Մակեդոնացի

Յաղուր—427, 435, 515

Յամիր Յամդայ—սես Ամիր Համզա

Յամիրխան, Թավրիզի էշխան—241

Յան Սորեսկի—սես Սօպէցկի

Յանակ—սես Անակ

Յապադա—սես Աբադա

Յապէտոսթէ—299

Յառաքալ—սես Առաքել վրդպ. Գրիգոր Վա-
ղարապատեցու արքունիկից

Յասան աղա—485

Յասրաթ բադ—սես Հասրաթ բակ

Յարսպ—149

Յարեդ—118, 298

Յարեկ Ջալրի օղլի—450

Յարթրունեաց աղդ, տոհմ—սես Արծրունեաց
աղդ, տոհմ

Յարդուն, Հասան Ջալալին սպանողը—143

Յարաաւան—սես Արսաւան

Յարութիւն ուսուցիչ Յակոր Տիվրիկեցու—
447, 449

— ռոն—522

Յաւան—301, 305

Յենովս—սես Ենովս

Յեսու Նաւեայ—118, 199, 305

Յետլ—սես Աղիլ Սեյֆ-աղ-դիւն Աբու Բեկր I

Յետկա—298

Յերակլ—սես Հերակլ, Բյուզ. կայսր

Յիսաի—սես Եսայի Ա Եղիպատեցու

Յիւնոս—սես Յուլիանոս

Յորիանոս—12, 44, 470, 471

Յոկար—սես Յովար, կթղ. Հայոց

Յոհան Ակնեցի—473—475

— Արծկեցի—353

— Թարգմանիչներեցի—292, 326

— Մանդակունի—15, 328

— Ոսկերեքան—13, 341

— Որոտեցի—351, 352, 374, 392, 531

— Կաթղ. Հայոց—սես Յովնանեցի Բ

— Վի Տեկորա—18

— Մարեցի—սես Հովնանցիսիկ Մարեցի

— որդի Շմավսնի—310

— բարեկամ Ռամեկի—139

— Մայրալանեցի—127

— Օձնեցի—սես Յովնանցեւ Օձնեցի

— (զանազան)—4, 26, 351

Յովար ավդ.—319

— Կաթղ. Հայոց—22, 334

Յովակիմ Քանքեցի—462, 465

Յովհաննէս (նաև Յոհաննէս) Աւետարանիչ—
3, 5, 39, 52, 340

Հովհաննէս «Աւագէրէցն սր. Յոհաննիսի»—55
 — Թարգմանիչներէն—92, 326
 — Թիւթիւնջի—353, 412, 413, 588
 — Գառնեցի—345, 347
 — Մեծոփեցի—351, 353
 — Սմբատ—132, 133, 204, 263, 338
 — Հերմոնից—293, 352, 353
 — Ուրհայեցի—359
 — Փափշէնցի—293
 — Եպիսկոպոս—սես Սեղբոսրոս
 — Ժամանակագիր—32
 — Տուեցի—144
 — Կողեոն—131, 262, 279
 — Մարեցի—217, 244, 250, 253: Տես նաեւ
 Հովհաննէս Ծորեցի
 — «Նըւ ասոս» } —սես Հովհաննիսիկ Մարեցի
 — Մայրեցի }
 — Եղբայր Հեթում Բ-ի—70
 — սես Հեթում Բ
 — I պապ—47
 — II ? > —49
 — VII > —50
 — X > —53
 — XI > —53
 — XII > —53
 — XIV > —54
 — հայր Անակլէտոս I պապի—40
 — հայր Բէլաիոս I պապի—47
 — Բ, Կթղ. Հայոց—16, 18, 29, 292, 329, 330
 — Գ, Օձնեցի (նաեւ Աւձնեցի)—20, 128, 129,
 333, 334, 381, 558, 575
 — Դ Ովայեցի—23, 335
 — Ե Գրաստանակերացի—24, 316, 336: Տես
 նաեւ Հով. Դրաստանակեցի
 — Զ Սսեցի—62, 64, 343, 344
 — Սարկավազ—341
 — որդի Երզնկայի Սարգիս Եպիսկոպոսի—
 146
 — Քոլոզ—480: Տես նաեւ Հովհաննէս Քոլոզ
 — «Ի Վաղընդու»—374
 — սես Տրդատ III
 — Կախիկ—սես Յոհանն Որոսեցցի
 — Երեց—211
 — (Սարկավազ)—341
 — որդի Բարբար Հովհաննիսի—491
 — Կրօնավոր—233
 — Վահան, ժարդպան—329, 371
 — Պեոփեոստան—սես Կալաւմուս Պաւլֆեւս-
 լէն
 — (ղանաղան)—342, 352, 354, 361, 362,
 374
 Յովասափ Ղափանցի—413
 — «Ոհանավանից առաջնորդ»—423
 Յովաքաղ—305
 — Բիբլ.—118, 588

Յովսէփ Կթղ. Աղվանից—340
 — Ա, Հոգոմցի—292, 326—328
 — Բ, Փարպեցի—22, 334, 335
 — «Եպիսկոպոս Ի Կողմանցն Անաիոքայ»—
 341, 343
 — Արդությանց—497, 509, 523, 537
 — վարդապետ, հիշված 1247 թ.—140
 — Խառտրաստից—333
 — Նահատակ—531, 563
 Յովսէպոս պատմագիր—սես Յուսէպոս սյուս-
 մագիր
 Յուդա Գաղիղէացի—3, 2
 — Մակարէ—310
 — (ղանաղան)—120, 296, 314
 — ազգ—306, 303
 Յուդայեան—336
 Յուդաս—սես Էնիֆա
 Յուլիանոս—սես Հուլիանոս
 Յուլիանոս—12, 44, 277, 321, 376, 452,
 468, 470, 471
 Յուլիոս—43
 Յուլիանոս (Հալիկաոնացի?)—12
 Յուլիոս—238, 250
 Յունան, Շամախից—352
 Յուսակ—199, 305
 Յուսէն աֆանտի—358
 — փայա—488
 Յուսէփ—սես Յովսէփ Ա
 — սես Յովսէփ Բ Փարպեցի
 Յուսէպոս պատմագիր (Իմա Փլավիոս)—4, 28
 Յուսիկ—Գր. Լուսավորչի Թոռ—12, 321, 322
 — հայր Ստեֆանի—347
 Յուսուփ } —123, 162, 163, 337
 Յուսուֆ }
 Յուսափ Ֆ. (Justi F.)—162
 Յուստինէ—16
 Յուստինոս I—16, 17, 47, 50, 123, 329
 — II ?—50
 — «Երբորդ»—50
 Յուսաին I—47
 Յուստինա II—20
 Յուստինա } —17, 47
 Յուստինոս }
 Յուստոս Եպիսկ.—6
 Յօղբէկ—սես Օգրէկ
 Յօհան Ակնեցի—սես Յոհան Ակնեցի
 — Յօձնեցի—սես Յովհաննէս Օձնեցի
 Յօհաննէս Իմաստասէր—սես Նախորդը
 — Պըլուզ—551
 — Եպիսկ. Խաչկափանքի ավանդական կառու-
 ցող—572, 577
 — սես Տրդատ III
 — Սմբատ—սես Յովհաննէս Սմբատ
 — Արհիշեցի—228, 230
 — աբեղա—492

Թոսման—սես Օսման I
 — սես Օսման Թուղթմիշ
 Թոսեփ—սես Թովսեփ Գահաթակ
 Թովսեփ—սես Թովսեփ II, Հոդոմցի
 Թովսեփ—303
 Դասասոն—297
 Դարուղողոնոսո (նաև Դարոգողոնոսո)—
 120, 199, 306, 319, 391
 Դադիր (նաև Դատիր) շահ—425, 426, 434,
 439, 526
 Դադար խան—սես Գոսնոդդի
 Դադլուխան—238, 250
 Դաթանիլանք—102, 111
 Դալրանդյան Հ.—86, 90, 93, 167, 170
 Դահապետ Եղեսպետ—418—421, 423
 Դադաշ վարդապետ—սես Մկրտիչ Նալաօ
 Դամաթ—485
 Դաման ադա—485, 496
 Դասիր-ադ-դին Հուսայու—427, 435, 443
 Դասիր-ադ-դին Մուհամմեդ—440, 442, 445
 Դասիր Նասիր-ադ-դին Մուհամմեդ—183, 192
 Դասիր Սալախ-ադ-դին Թուսուֆ—89
 Դասիր Սալահ-ադ-դին Թուսուֆ—59, 60, 85,
 86, 135, 164, 263
 Դասիր-ադ-դին Սուլեյման II—164
 Դասիր Դաուդ-Քարաբեցի—88
 Դասուֆ, փաշա—270
 Դավրեյիա—40
 Դարկոս)—Թերեա միկնոյն անձնավորու-
 Դարսոս) թյուր—9, 40
 Դաւայի փաշա—519
 Դաւեայ—118, 199, 305
 Դաւուդ (նաև Դաւրուդ)—150, 512
 Դաքովր)—119, 298, 567
 Դաքուր)
 Դերբովթ—սես Բէլ
 Դեկտառիոս—13
 Դեո—9, 293, 391
 Դեստուրիոս—45
 Դերշապուհ—328
 Դերոն—4, 33
 Դերուան (նաև Դերաուոն)—5, 28, 39
 Դերսէհ (նաև Դերսեհ) ափանդ—200, 307
 — մարզպան—204, 332
 — Կամսարական—332
 — որդի Շապուհ I—331
 — (զանազան)—321, 398
 Դերսէս (նաև Դերսես) Ա Պարթև—12, 13,
 133, 146, 178, 190, 321—325, 341, 346,
 369, 468, 551, 557, 572, 573
 — Բ Բադրեանդցի—16, 329
 — Գ Իշխանցի—19, 30, 331
 — Դ Շնորհալի—59, 84, 121, 340—342, 365,
 372, 503, 544, 575, 579, 585, 593

Դերսէս Լամբրոնացի—85, 340, 343, 594
 — Պալեկնց—35, 173—175, 178, 179, 190—
 193, 195, 196, 207, 208, 534
 — որդի Հեոն Գ Թադավորի—98, 105
 — Կլայեցի)—սես Ներսես Դ Շնորհալի
 — Եարակնասաց)
 — Դնունեցի—237, 233
 — Սերասացի—519, 523, 537
 — Բադիշեցի—362
 — Բեդլու—356, 400
 — Շէրապետ—362
 — Կթո. Աղուանից—144
 — դրիչ Ք 3276 ձեռ.—591
 — յ Ք 3983 յ —591
 — (Փոքր) արեղա—233
 Դերվա—սես Ներուստ
 Դերճավըդուս—109
 Դէքու—սէր—սես Նիկուսիյար
 Դիկանովր (նաև Դիկանովր)—սես Սեւեկոս
 Դիկանովր
 Դիկաւլ տը Սայնթ-Ումեր—119
 — Ֆրէր Ք Կարգէ Բրէշուրացըն—78
 Դիկաւաւաւն ՎՄայսոն Ոսպիթլուն—77
 Դիկաւայոս I պապ—52
 — II յ —55
 — ? յ —78, 79
 Դիկափոր)
 Դիկիփաւու)—22, 26, 365
 Դիկիփոս)
 Դիկոդայոս Սալկոն—34
 Դիկոդոս վրդպ.—527
 — դրիչ—598
 Դիկոմոս—122
 Դիկուսիյար—442, 445
 Դինոս—196—198, 290, 298, 299, 304, 305
 Դինուան—199, 299, 305
 Դիւքար—304
 Դշանյան Մ.—257
 Դոմէրեանոս—42
 Դոյ—118, 119, 195, 197, 289, 291—293,
 298—301
 Դոյեմզար—298
 Դոյլդեկե Թ. (Noldeke Te.)—371
 Դովեյրի—167
 Դորայր—199
 Դորմանդական դինաստիա—82
 Դորբոն—սես Նուր-ադ-դին Մահմուդ բեկ
 Զեցի
 Դուրատին, որդի Բադեշի Ավդալ բեկի—361,
 397
 — Հալեդուս (հավանաբար Ավդալ Նուր-ադ-
 դին Ալին 1186—1196 թթ.)—342
 Դուր-ադ-դին Մահմուդ բեկ Զեքի—110,
 112, 114

Նօխա խան—151

Նօհ աղա—420, 486

Շարբաթ—սես Շամբար

Շաթրը—415, 483

— (ուրիշ)—492

Շայջյան Ս.—480

Շահադիդ Ծ.—253

Շահալամ—սես Կուսթ-աղ-դիւն Շահ-Ալիմ Բա-
հադուր օսն

Շահակ—13, 324, 325

Շահապ—230

Շահրանուար—164

Շահրադ—սես Աբսու I

Շահէն—494

Շահի-Արմէն—134, 164

Շահիջան—սես Շինար-աղ-դիւն Շահ Զեհուն

—)—սես Ռաֆի-աղ-դաուլա Շահ-

— փաղշահ I Զեհուն II

Շահմասուր—349

Շահմուրաա—588

Շահմէլիք—214

Շահնազար խան—436

Շահնազարյան Ա.—165

Շահնշահ—սես Սմբատ Բ

— որդի սպասաւար Զաքարէի—136, 144

— Վրաստանից—151

Շահպախի—144, 264

Շահռուխ—171, 223, 514, 515

Շահսուլթան Ուսէի—523

Շահսուվար—489

Շահվարադ—սես Խոռիան

Շամամ—230

Շամամիաթուն—238

Շամրաա—199, 306

Շամդդիւն պարոն—420

Շամիրամ—196—198, 290, 291, 299, 304,
305

Շամխալի աոհմ—430

Շամշադրամ—313, 368

Շամս-ադ-դիւն Մուհամմէդ Զուվէյի—148,
150, 168

Շարան—419

Շապան աղա—483

Շապուհ I—41, 81, 317, 318, 331

— II—44, 81, 319, 321, 323—325, 331, 468

— որդի Հազկերա I-ի—204, 326, 469

— որդի Աշոտ Ա-ի—501, 503

Շատոն (նաև Շատուն)—419, 484

Շարա—303, 309

Շարաֆ-ադ-դիւն (Cheref-oudfine)—366

Շարաֆ խան—387, 417

— Աիբր—227, 228

— Բեկ)—232

— պարոն)

Շաւարշ—199, 305 .

Շեմս-ադ-դիւն Ռաֆի ադ Գերեշաա—442, 443,
445

Շիզար—սես Արսալագդ Բ

Շինար-ադ-դիւն Շահ Զեհան—429, 436

Շիպէն—520

Շիրիւն—465

Շիօշրէք—529

Շիամիր—227

Շիաւուն ավանդ.—310

— Տաթևից—293, 353

Շմէզդդիւն—381

Շմուէլ (նաև Շմաւէլ)—15, 327

Շնաւսր—529

Շրուանշահ—31

Ոգոհի—316

Ոգոստոս—3, 120

Ոյումպիա—322, 323

Ոհան վրզպ. Ազուլիսից—423

Ոհրան—սես Օրհան

Ողբիանոս—324

Ոյկ, կայսր Իսալիայում—53

Ոյկ I, Թազավոր Կիւրոսի—62, 63, 71, 87,
109

— ա Լըզինայ «Պայլ Կիւրոսի» և ապա Թա-
զավոր Կիւրոսի—71—74, 77, 78, 91,
105

— Ընէվայլ «Մայսաոն Ոսպէթլուն»—77

— «Գունդ ար Պրայն»—108

— Լևոն Բ Թազավորի Թոռ, աղջկա դժով—108

— զանազան—107, 108

Ոյկէթ—74

Ոյրբանոս—71, 72

Ոնորիոս, որդի Թէոդոս I-ի—45, 325, 470

— II—պապ—57

— III > —63, 65

— ? > —78

Ոսկան, Ժամանակագիր—508, 521, 536

— Չնքուշեցի ?—527

Ոսկեանք—314, 578

Որմիսդ Խոսրով 10

Որմիզդ (զանազան)—331, 332

Որոգեն—8

Որոգինէս (նաև Որեզինէս, Որոգենէս)—8—
10, 28, 40, 41

— III պապ—58

Ոքոզոս—10

Ուայիս պէկ—211

Ուզուն Հասան—սես Հասան Բէկ

— Մահմատ—սես Մուհամմադ III

Ութմանիկ—233

Ուլամա (նաև Ուլամէ)—227—229, 231, 232

Ուլուխան—250

Ուխտանես—154, 155

- Ուկ—180
 Ուգուրու Մուհամեդ—սես Մահմեդ պալ
 Ուղուրսուլթան—522
 Ումէկ—139, 145
 Ուլանիս—212
 Ունկուղաց թախտ—266, 355
 Ունորէն—սես Հոնորիոս
 Ուշուշի—488
 Ուսկուն հանրմ—491
 Ուսուֆ—սես Նասիր Սալահ-ալ-դին Յուսուֆ
 — սես Յուսուֆ
 — փաշա Ղարսեցի—489
 — կոր—486
 — Չաթրաւիլ օղլի—418
 Ուսպենսկի Ֆ. (Успенский Ф.)—ազգ. .
 85—87
 Ուսէացոց ազգ—303
 Ուրախան—սես Օրհան
 Ուրբանոս I պապ—41
 — II պապ—56
 Ուրուխան—238

 Չաթրաւիլ—418
 Չալբի—450
 Չաղատա—168, 346
 Չամչան Մ.—111, 156, 173—175, 235, 467
 Չանկզ (Նաե Զրնկզ) դան—137, 141, 345
 Չարմաղան—139, 345, 346, 372
 Չաւպան—151, 512
 Չէնկէլլի-բէլ—459
 Չիբիբիբ—47, 48
 Չիլտէպերթ)
 Չիլտրպայրդ)—48, 49
 Չիլտէպայրտ)
 Չիլտրիկ—46, 49, 51
 Չիլտրիկ—51
 Չիտէպէրս—47
 Չիշկիկ—26
 Չունակ—323
 Չոմար—412, 483
 Չօպան—սես Չաւպան
 — աղա—490

 Չալալաղ—սես Միխայիլ Պալեոլոգ
 Չալթօն }—150, 171
 Չալթան }
 Չալիալաղ—սես Միխայիլ Պալեոլոգ
 Չալիան տը Պիլն (Նաե Արսուֆի և Ակայի
 պալլ)—67, 69—71, 74, 76, 107
 — Վճիւր Պերուժան—66, 67
 — Վսայիտոյ տէրն—66
 Չալհաւունոյ ազգ—339, 340
 Չալարոս—311, 312
 Չահատուր խան—523
 Չահլաւունիք—121, 122

 Չաղտին I—0, 56, 83, 106, 110, 340
 — II տը Չուրդ—56, 57, 83, 84, 106, 108,
 113, 340
 — III—59, 84, 106, 113, 340
 — IV (Գոդի)—59, 85, 106
 — V (Փոքր)—59, 85, 95, 106, 113
 — Չլանդրացի—61, 86
 — տը Պիլն—107
 — ոմ—62
 Չահոյս—199, 306
 Չայազիտ I—265, 349, 351, 381, 392, 534
 — II—265, 266, 355, 393
 — որդի Սուլեյման I-ի—267, 275, 355,
 393, 515, 518
 Չայանչար—150, 170
 Չայապիս—198, 304
 Չայտար Նուի—70
 Չայտարայ—80
 Չայտու } դան—150, 169, 512
 Չայաալ }
 Չայինաուր—153
 Չայիտուրաց (Նաե Չայընտուր) ազգ.—152,
 213
 Չանտուլֆ—54
 Չաչու }
 Չաչօ }—սես Բաչու
 Չապ, Արշակունի թաղաժոր—13, 178, 204,
 207, 292, 323, 324, 369, 370, 468
 — թոռ Գր. Հուսաժորիչի—12, 321
 Չապալ—56
 Չասմանյան Գրիգոր—461, 465
 Չասքամ—200, 309
 Չատկանյան Բ.—236
 Չատմարան—սես Հով. Դրասխանակերտցի
 Չատրիսիոս—35
 Չարախ—146, 168
 Չարհտ—198, 305
 Չարթենիկոս }—5. 28
 Չարթիկոս }
 Չարիկ աղա—491
 Չարիկիարաւիս—սես Ռուկն-ալ-դին Աբուլ-
 Մուզաֆֆար Բարկիարուիս
 Չարոնլոյս—284
 Չարոյր (Նաե Չարույր Սկայորդի)—199, 305,
 306, 366
 Չարպար—46
 Չարքայ—147
 Չաւոս, հայր Հեն II պապի—45
 — սես Պոդոս Առաքեալ
 Չաւաւֆանց—սես Պէթր Կայդան
 — IV պապ—48
 — VII »—54
 Չաւֆիբայք—45
 Չաւֆիբաւէ Կալաւֆան—սես Կալաւման
 Պաւֆիբաւիէ

Գեր—266
Գեղտառ—սես Պիղատոս
Գեմունա, Անտիոքի մի քանի իշխաններ՝
 Շերինձա և սրանց ժառանգներ—60—62,
 65, 68, 71, 76, 88, 105, 106, 108—110,
 113, 114
 — Շերինձա Դարանդին—108
 — Շիրի թաղաւորին Կիդրոսի—78
 — (ղանաղան)—63—65, 77, 103—110
Գետրոս Առաքեալ—4, 37—39, 48, 51, 319,
 403
 — Աղեկսանդրացի—11
 — Բրովաւստ—54
 — Ա Գետադարձ—263, 338, 339, 381
 — Շատրիարք Անաաքոյ—61
 — Շաւաղէրէց—49
 — Սարկավադ, ժամանակադիր—508, 590
 — Վրդալ, Կարինում—542
 — Նրուսաղեմի պատրիարք—479, 497
 — Եպիսկ. Շաղէոսի Առաքելոյ—353
 — զրիշ Ն 947 ձեռ.—593
 — յ Ն 4034 յ —595
 — (ղանաղան)—28, 362
Գետրուշեակի Ի. (Петрушевский И.)—222,
 223
Գերձ—199, 305
Գերոդ, Գարսից թաղավոր—303
 — որդի Հաղկերա 11-ի—328, 331
Գերոդամատ—331
Գէմունտ, Շերինձն Կոնիկոսոն—178
Գէրթ—66
Գիւարդու—188, 512
Գիդատոս ավանդ—3, 37, 313
 — ոմն—476
Գիշխուր—150
Գլանչ—68
Գղաաւն—50
Գյոտր 1—402, 408, 426
 — հայր Լեոնի—84
Գնդուխտար—70—76, 90, 91, 145—147, 168,
 533
Գնէթ Զաքարիա—79
Գնէթ Կայդան—80
Գոդոս Սամոստացի—19
 — Գ, Վանեցի—462, 465
 — Գավաոցի—385, 399, 594
 — ՇՀայրն Վարադայ—532
 — մահտեսի—529
 — զրիշ—593
Գոմպէոս (նաև Գոմպիոս)—155, 310, 311
Գորփիւր—374, 375
Գուգա Չնքսան (նաև Թուլար Բուդա)—148,
 512, 533
Գուդադուշի—150
Գուսաթ—145

Գուսաթ } —սես Արու Սեյիդ
 Դուտոն }
Գուրկոյն—107
Գորամ—199
Գալովիդ—201
Գարրոին Գէկպարս—սես Պնդուխտար
Գրաւրոս—10, 42
Գրաւիկ—42
Գրնճեր—Կայսր Իսալիոյ—53
 — Խտալական կայսր Ոյկի որդի—53
Գողոս Առաքեալ—4, 13, 38, 39, 319, 341,
 563
 — Ակնեցի—475
 — ոմն—340
Գողքեր—470
Գորֆիրոթէ—սես Կալաւմսն Պարֆուրիէն

Զարր Շամիրապետ—335
Զաւալ, Խաչենի իշխան—143, 144
 — Թաւրա—147
 — սես հաջորդը
Զտրալադին—134, 137, 165, 345
Զաւալյան Հասան—437
Զահար—24
Զադաթա, մոնղոլ ղորավար—143
Զադաթէն—515
Զամասպ—7, 332
Զանդուլ—494
Զանիպէկ } —514, 534
Զանիբեկ }
Զաուլ 1—50, 51, 82, 179
 — 11—52
 — 111—53
 — Մարդէլ—50, 51
 — որդի նախորդի—51
 — Մայն—51
 — որդի Գիպինի—51
 — Եզրայր Լուդովիկոս IX—68, 71
 — Շրոէ, Սիցիլիայի թաղավոր—72, 74—76,
 78, 109
 — (ղանաղան)—51, 55
Զավաթխան—530
Զաֆար Ներքինի, Թարվեդի իշխող—245,
 248, 249, 255, 356
 — (նաև Զաֆր) Իսմայէլացի—142
 — Վաշա, Վանում—416, 483
 — աղա—483
 — մոլա—554
Զաւալ-ադ-դին Միրանշահ—սես Միրանշահ
Զիսամուր—143
Զհանդիւր (նաև Զահանդիւր)—209—213
 — Հնդկաստանի մոնղոլական դինաստիայից—
 443
**Զհանշահ (նաև Զահանշահ, Զհանշահ, Զի-
 հանշահ)**—152, 153, 171, 209, 210, 213,

214, 216, 218, 222, 223, 265, 427, 435, 482, 498, 514, 515
 Զհանշահ (նաև Զահանշահ) — հայր Հովհաննես
 Մարեցու — 235, 236, 238, 244, 250, 253
 — Եսու Ռաւսան Աիւսաւ
 Զհու Սահիպ Դիւան — Եսու Սաղ-աղ-Դովլի
 Զոհաննէս, Հո. Պապ — 189
 — Մնուր — Եսու Հեքուլ Բ
 — Եղբայր — > > >
 — «Վարդապետ սիւրբիւկտն» — 176
 Զոշկապ — 148
 Զուան 205
 Զուաշիւր «Արքայն Հեփթադ» — 316
 Զուտնշիւր «Իշխան Բադադ» — 333
 Զուշի Կասար — 170
 Իտդաւ — 298
 Իտդուլֆ Սուսանցի — Եսու Ընայուլ քը Սայ-
 օուկ
 Իտթի Պապ — 147
 Իտհադ — 23
 Իտմաս — 26
 Իտմանու 117 — 26, 363
 — 111 — 27, 364
 Իտյոնդ (նաև Իտյոնդ) — Եսու Ռեմուկ
 Իտշիդ-տդ-դին — 90, 116, 167 — 171, 192 —
 193
 Իտշապ — 484
 Իտսուլ — 492
 Իտադակնիս — 45
 Իտապէրտ Կիշարդ — 55, 108
 — «Մոյստուն Ռապէթուկն» — 60
 — «Պատրիարք Երուսաղէմի» — 66
 Իտուշան Ախտար — 442 — 446
 Իտֆի-ադ-դաուլա Շահ Զեհան II — 442, 443,
 445
 Իտֆիալ Գարջահադ — Եսու Շեմս-աղ-դին
 Իտֆի-աղ-Դեհեջաս
 Իտֆիալ շահ — Եսու Նաշուրդ
 Իտֆիալէ — }
 Իտֆի-աշ-շան — 442, 443, 446
 Իեմուկ «Գուկն Տրապալտոյ» — 103, 110,
 113
 — «Բրինձ Անտիոքայ» — 95, 103, 112, 113
 — տը Բաւդեր — 108
 — քեռի Հեթում Բ-ի — 181
 — (զանազան) — 109
 Իիթա, կին Հեթում Համբրոնացու — 102, 111
 — դուստր Հեթում Ա-ի — 105
 — քույր Հեթում Բ-ի — 105, 182, 183
 Իիշարդ 1 — 60, 61, 85, 86, 88
 — աղդական Նախարար — 66, 88
 Իոշեր-դիւ-Պրինչիպատո — 110, 113
 Իովրէն Ա Իշխան — 82, 94, 100, 179, 191,
 205, 208, 342, 343

— Բ Իշխան — 96, 100, 101, 205, 342
 — Լեոնեցի (Գ) — 95, 103, 103, 205
 — Գ — 95, 98, 101, 107, 112
 — որդի Հեթում Ա-ի — 105
 — որդի Լեոն Բ Թագաւորի — 105
 Իովրինեց ադդ } — 94, 99, 111, 136, 239,
 Իուրինեց } 365
 Իուրինյաներ }
 Իուրեն — Եսու Ռովբէն
 Իուկն-ադ-դուի Արուլ Մուդաֆֆար Բարկիա-
 րուկ — 537
 Իուկն-ադ-դին Ղլիճ Արսլան IV — 66, 72, 89,
 148, 168
 Իուկթամ պակ } Թրխան աւդի (կամ Թրխանի-
 Իուկթամ } որդի) — 210 — 212, 214
 Իստակ — 238, 250
 Իստակէս — Եսու Արիսակէս, որդի Գր. Լուսա-
 վորշի
 Իտրէն — Եսու Ռովբէն
 Իուկէնցի — 179
 Իոսսեյիկին Ֆ. (Россежкнн Ф.) — 160
 Սարաթայ Պահատուր (նաև Բահատուր) — 115,
 137, 138
 Սարէլիոս — 40
 Սարուրիոս — Եսու Շապուհ I և II
 Սա'դ ադ Գովլի — 149, 169
 Սադուլա Խան — 429
 Սադր-ադ-դին Իրրահիմ — 150, 170
 Սաթենիկ — 314
 Սալահատին — Եսու Նասիր Սալահ-աղ-դին Յու-
 սուֆ
 Սալարն } — 26, 31
 Սալարյան }
 Սալիխ Իսմայիլ — 88
 Սալիխ Նեշի-ադ-դին Էյուր — 88, 89
 Սալիմ — Եսու Սելիմ II
 Սալուկ Խաթուն — 226
 Սալուկ — > — 153
 Սալտուխ } — 134, 164
 Սալտուխ բեն Ալի }
 Սահալատին — Եսու Նասիր Սալահ-աղ-դին Յու-
 սուֆ
 Սահակ — Եսու Իսահակ Բիբի.
 — Պարթև — 14, 292, 325 — 328, 330, 331,
 341, 370, 549, 557, 584
 — V դ. Թարգմանիչներէն — 22, 326
 — Բ Կթդ. — 16, 328
 — Գ > — 20, 332, 333
 — Արծկեցի — 418
 — Ապիկուրէ — 336
 — Խոճա Շահպահադ — 418
 — Բադրատունի, ապետ — 325
 — Նահատակ — 31, 563
 — Չէլէպի — 524

- Վանեցի—287, 386
- Զուգարացի (Վահագն)—525
- Վերնակաց թաղաւոր—130
- Կալիսկոս ?—20
- Բագրատունի իշխան—30
- Վերդույ Իսմայիլի—30
- Տես Շահալ
- Վարդապետ աթոռակալ—361
- տրեդա, գրիչ—285, 286
- Ժամանակագիր—508, 522, 523, 536
- (ղանաղան)—363, 397, 423, 491
- Սահիպ տիւան—Տես Կալիսկոս Մուհամմադ Զուլկիյի
- Սաղա—298
- Սաղաթիւ—596
- Սաղինա—310
- Սամաղար—77, 149
- Սամուէլ Անեցի—2, 28—33, 84, 85, 94, 97, 99, 111, 112, 162, 164, 169, 191, 193, 194, 214, 235, 250, 253, 286, 290—292, 294, 296, 340, 367, 370—373, 375, 482, 498—500, 503, 537, 538, 591
- Արծկեցի—15, 328
- գրիչ Ք 0072 ձեռ.—542, 597
- ՝ Ք 4649 ՝ —584, 596
- Սամսոն—314
- Սանասար—199, 200, 306
- Սանատրուկ—3, 203, 313, 314
- Սանդուխտ—314
- Սանոս Չէլէպի—564, 566
- Սանուա—88, 91
- Սապա—38
- Սաջյաններ—31
- Սառայ—306, 363
- Սառի փաշա—453
- Սասան (Ստահրապի)—8, 303, 315, 331
- Սասանյան(եան) ազգ—123, 331
- Սատուհ—6
- Սատրատ—Տես Սադր-ադ-դին Իբրահիմ
- Սարգիս, Երզնկայի արքեպիսկոպոս—140, 142, 144—147
- Արծկեցի—353
- Կաթայեցի—413
- Կիւրապի—410, 413
- Կոփեցի—420, 424
- Տիգրանակերտցի—401
- Զորավանից—353
- Կարինից—361
- Խառարաստից—353
- Ստանպուլից—572
- Սորբեցի—311
- Համթեցի—509, 526
- սարկավազ—397
- Ս կթղ—26, 338
- որդի Արիզմամի—32
- ուսուցիչ Կիրակոս Վերապետ—353
- Սալնապատից—293
- Միանակեց—124
- Վրդպ., Կարինում—542
- ՝ Թաշմաղ օղլի—524
- իշխան—144
- Զաքարյաններից—133
- (ղանաղան)—233, 245, 253, 293, 321, 331, 339, 340, 351—353, 492, 568
- գրիչ Ք 1601 ձեռ.—599
- ՝ — 2379 ՝ —594
- ՝ Ք 4347 ՝ —591
- ՝ Ք 4721 ՝ —596
- ՝ Ք 5786 ՝ —599
- ՝ Ք 6106 ՝ —597
- ՝ Ք 7125 ՝ —599
- Սարգիսոս—200
- Սարգաթի—347
- Սարգանապալ—199, 305
- Սարի փաշա—491
- Սարիհայ Վրդիկ Աղանեցի—313
- Սարիօշ—236
- Սարվան—144
- Սարտար—252
- Սաւալան պակ—211, 212
- Սաւտիւր—40
- Սափի—Տես Սեֆի I
- Սաֆար, նահատակ—266
- Վանում—415
- Վարդապի—423
- Սերէոս—29, 155
- Սերոսոս—48
- Սեդեկիայ—319
- Սեւեկյան թաղաւորներ—207
- Սեւեկոս Նիկանովր—201, 307, 312
- Սեդրեստրոս I—42, 318
- III—54
- IV?—55
- Սեմ—119, 289—291, 298—303
- Սեւեքերիմ (նաև Սեւեքերիմ) ավանդ.—196, 199, 202, 306, 309
- (նաև Սեւեքարիմ, Սեւեքարիմ) Արծրունի—27, 130, 131, 133, 262, 263, 337, 338, 347, 364, 482, 516
- Սերուք—119, 298
- Սեւաստիոս Հեոի—62
- Սեւերոս—8, 40, 469
- Անտիոքացի—297
- Սեֆի—Տես Սեֆի I
- Սեֆյան գինաստիա—425, 435
- Սէթ—118, 293, 525
- Սէլեստինոս III—60
- IV—66
- Տես Փէո Տ Մուսուհ

- Սէլիմ (նաև Սելիմ) 1—266, 375, 382, 383, 393, 535
 — (Սելիմ) II—267, 275, 355, 394, 516, 518
 — փաշա—488
 Սէյիդ Արղունյա խան—442, 443
 Սէսլի—սես Սէֆի I
 Սէվերիոս—42
 Սէրճ—52
 Սէրճիոս II—52
 — III—53
 Սէֆի շէխ—427
 — I, Պարսից շահ—425, 428, 429, 436, 519, 520, 523
 Սէֆիդուլի խան—520
 Սէֆրաին—սես Ադիլ Սեյֆ ադ-դիւն Աբու Բեկր
 Սիլիսէ—41
 Սիկերմոնթ—47
 Սիճէպայրա—47
 Սիճէպէրթ—48
 Սիմաքոս, Թարգմանիչ—7, 40
 Սիմէոն (նաև Սիմէօն) Նրեանցի—357, 376, 378, 490, 495, 527, 529
 — Լեհացի—545
 — Սյունիքից—352
 — արքեպիսկոպոս—520
 — Ապարանցի—254
 — քահանայ—2281 ձեռն.—594
 — յ ձ 4160 յ —595
 — յ ձ 4908 յ —592
 Սիմոն I, Վրաց Թագավոր—241, 242, 247—249, 252, 255
 — ար Պոյլ—74
 — ուսուցիչ Մենանդրոսի—5
 Սիմոն ա Մունֆաւրթ (նաև Մընֆաւրդ)—72, 73, 75
 — նախորդի հայրը ?—75
 Սինան փաշա Ջղալ օղլի—482
 — տաճիկ—419
 Սինոքերիմ—սես Սեցեբերիմ Արծրունցի
 Սինքիոս—54
 Սիոն—22, 334
 Սիսակ—198, 237, 303, 309
 Սիւրաւո—69
 Սիւրեյիոս—7
 Սիւրեկ—75
 Սիւրեկոս—44
 Սիւլէյման—սես Սուլէյման
 Սիւրաւլիվեր ալ Գայրմ—72
 Սլաք—202
 Սկուլյոն—38
 Սղկունիք—309
 Սմբատ (նաև Սմպատ) Ա—2, 31, 129, 130, 161—163, 204, 232, 336, 337, 501, 503
 — Բ—130, 163, 204, 338, 371, 501
 — ժարգպան—204
 — Գունդստարլ—67, 89, 111, 112, 164, 168, 194, 346
 — եղբայր Հեթում Բ-ի—98, 105, 115, 150, 170, 183, 192, 205, 348
 — Շահինշահ—սես Սմբատ Բ
 — Խոստովանող—24, 31, 335, 501
 — Բագրատունի—(մի քանի հոգի)—314, 324, 332—335, 501
 Սմբատյանց Մ.—238, 253
 Սմբաւթ—սես Իզգ-ադ-դիւն Իզայ
 Սյուրմեյան Ա.—507, 508
 Սնէսք—44
 Սնդուր Աշխար (նաև Հշխար)—սես Սոցկուր
 էլ Աօխար
 Սոլիման—սես Սուլիման
 Սողոմոն բերլ—120, 340
 — Գառնեցի—22, 334
 — Մանուկյանց, դրէչ—592
 Սոմնաս—520
 Սոնկուր էլ Աշխար—74, 90, 91, 105, 112
 Սոփի—316, 317
 Սոֆի, զուտար Աշոտ Ա-ի—159
 Սութան—151
 Սուլամիշ (նաև Սոյլամիշ)—150, 151, 170, 171
 Սուլէյման I—233, 266, 267, 275, 355, 382, 383, 393, 394, 399, 412, 482
 — II—117, 404, 405, 408, 483
 — I, Պարսից շահ—272, 429, 436, 520
 — փաշա Արժկեցի—489
 — յ Պուտիմով—405
 — ընկ Բիթան օղլի—219—221, 223, 224
 Սուլթան—սես Խանսուլթան
 Սուլիման—14, 128
 Սուլիման-ադ հուտրի—164
 Սունդար—515
 Սուր—199, 305
 Սուրեն, պարսիկ արքայազն—312
 — որդի Անակի—316
 Սուրենեան Պահլավ—313, 315
 Սուրմակ—15, 326, 328, 331
 Սուքայ (նաև Սուկեյ)—150, 170
 Սուքիաս, վրդպ.—417
 — ոմն—542
 — դրէչ—279, 594
 — Ղափանցի—590
 — (եանք)—314, 316, 578
 Սպանդարտ Արշակունի—327
 Սպանդունի—202, 309
 Սպիւ, կին Լեոն Ա Թագավորի—62, 104, 107, 180
 — զուտար Հեթում Ա-ի—64, 105, 109
 — ժայր Բաղդունի Փոքրի (V)—59, 95
 — ընկ Բաղդունի Գոթու (IV)—106, 107
 — կին Պիմունտ III-ի—109
 — զուտար Գիւրոսի Հեթու Թագավորի—107

Ստեփաննոս Ա Գլխեցի—22, 334
 — Բ Ռշտունի—337, 338
 — Դ Հոռմկլայեցի—80, 93, 149, 181, 191, 347
 — Ե. Սալմառեցի—251
 — Ջուղայեցի (նաև Սպահանցի)—419, 423
 — Մեղրեցի—280
 — Վարդգեսի—233
 — Տարեգիր—116, 165, 166, 168, 169
 — Տարօնեցի—սես Ասողիկ
 — Սիւնեաց եպիսկ.—237, 292, 326
 — Թավրիզեցի—352
 — Գութայեցի—524
 — Այրիվանի առաջնորդ—280
 — նահատակ 1384 թ.—381, 392
 — „ 1682 թ. 382, 414
 — Հոռմայեցի—սես Սս. Հոռմկլայեցի
 — Շնորհնձալ—233
 — Իլ պապ—51
 — որդի Յուսկա—347
 — որդի Ռամանուսի—26
 — ժողովուրդի Սիւնեաց—293, 353
 — Օրբելյան—155, 158, 161, 191, 499
 — Վանի առաջնորդ—411, 419
 — Ակնուս—475
 — Վարդգուս—485
 — Ղրիշ ԼԵ 912 ձեռ.—593
 — „ ԼԵ 1518 „ —590
 — „ ԼԵ 2381 „ —594
 — „ ԼԵ 2708 „ —594
 — „ ԼԵ 4243 „ —595
 — „ ԼԵ 7534 „ —598
 — (ղանաղան)—51, 191, 329, 338, 340, 357, 361, 375, 534
 Ստեֆ (երկու անձնավորութիւն) — 57, 58
 Ստեֆանէ—100, 102, 103, 205, 342, 343
 Սրապիոն Բարեղցի—593
 Սրվանձտյան Գ.—167, 251, 253, 447, 448, 449, 509
 Սրտեա-Սլաք—303
 Սքալ—433
 Սօպէցի—404, 408
 Սոս—սես Անուստան
 Սքանդար (Ակ-Կոյունլու)—171, 514
 — սես Իսկանդար, Գահաւակ
 Վաղիր փառա—252
 Վալանդիրոս—50
 Վալանտ—12, 44, 81, 321—323, 369, 470, 471
 Վալանտէ—43
 Վալանտ—սես Վալանտ
 Վալանտիանոս I—44, 322, 368, 470, 471
 — II (Փոքր)—44, 45, 470, 472
 — III—15, 470, 472
 Վալէնդ—սես Վալանտ
 Վալէնտիանոս—սես Վալանտիանոս II

Վալէնտինիա—սես Վալանտիանոս III
 Վալէրիանոս Վալար Հոռմա 259 թ.—10, 41
 Վալէրիանոս—սես Վալանտիանոս II
 — Վալէրիանոս—41
 Վալէրիանոս—սես Վալանտիանոս I
 Վալէրիոս Վալար Հոռմա 301 թ.—42
 Վալարիա—52
 Վալտանդ VI—432
 Վալոն Երուզակ—203
 Վահագն—200, 307, 588
 Վահէ—200, 307
 Վահան, Վարդգան—204, 328
 — Ա ԿԹԳ—338
 — Գողթնցի—21, 30, 333, 371
 — Նիկիոյ արքեպիսկոպոս—160
 Վահապ—սես Վահագն Գողթնցի
 Վահուհի—200, 307
 Վահրամ Բարսեղ—93—98, 111, 112
 — Մարաշիտ—64, 104
 — Ջաքարյանների նախահայրերից—136
 — ժողովուրդի
 — ԿԹԳ. Երուզակ—532
 Վաղարշ, հայր Արտեմի—8
 — Պարսից թագավորներ—308, 328, 332
 — Հայոց թագ.—315
 Վաղարշակ, Պարսից թագավորներ—6, 8, 201—203, 308, 309
 — որդի Պապի—14, 201, 325, 468
 — ավանդ.—196, 303, 367
 Վաղենտիանոս—սես Վալանտիանոս—I, II, III
 Վաղէս—սես Վալանտիանոս
 — սես Վալանտ
 Վալանտիոս—46
 Վան—200, 307, 356
 Վանական վարդապետ—140, 291, 344, 346, 363, 372, 373, 512
 — եպիսկոպոս—350
 Վանի—567
 Վանդոյ—337
 Վաշտակ—199, 305
 Վաչէ Մամիկոնյան—323
 — Կամարական—501
 Վասակ, սպարապետ—323, 324, 370
 — հայր Գր. Մաղիստրոսի—132, 339
 — Հ. Որոտնեցու նախնիներից—351
 Վասիլ I—24, 158, 336, 501
 — II—26, 27, 32, 131—133, 262, 263, 337—339, 363, 364, 378, 381, 482
 — Վահագնի պարոն—64
 Վարդգես—13, 207, 324, 468
 Վարժ—202
 Վարժունիք—202
 Վարար Արշակունի—314
 Վարրան Մար—199, 335, 303
 Վարդ Գառնիկ—201, 329, 482, 558, 581

— Սիկլանոս—32
 Վարդան Արեւելցի—30, 85, 116, 117, 143, 144, 146, 154—156, 158, 160—163, 237, 264, 346, 373, 503, 507
 Վարդան վարդապետ } —սես նախորդը
 — Բարձրբերդցի }
 — Բաղիշեցի—287, 362, 376—378, 384—389, 393, 401, 413, 417, 419, 422, 475, 478, 484
 — Գալաշեցի—413
 — Բալուեցի—287, 597
 — Հաղբաւեցի—314
 — Բարունի—սես Վարդան Բաղիշեցի
 — Թուրաթեցի—382
 — Մամիկոնյան—327, 328, 371
 — Խիդանցի—594
 — Սարկավադ—591
 — Ղրիշ Ա 1771 ձեռ.—590
 — „ Ա 2706 „ —591
 — „ Ա 4882 „ —596
 — Թաթլոյ վանքի յիւրան—337
 — (զանազան)—20, 233, 295, 329, 351, 353, 414
 Վարդանանք—14, 328, 331
 Վարդոս—328
 Վաւլեսիանոս—41
 Վէյդար—416
 Վէյիս աղա—497
 Վէսպիանոս—4, 38
 Վէստ—131, 262
 Վէրհէա—459
 Վիլկեն Ֆ. (Wilken F.)—82—92
 Վիլհելմ I Նիւման—56, 82
 — II—83
 Վինչենցո դ' Ալեսանդր—223, 251, 435
 Վլահ—342
 Վլիթ—14, 333
 Վկայառէր—339, 340
 Վնդոյ—314
 Վսամ—199
 Վստասկար—305
 Վոամ Կրման (IV)—326, 331
 — (V)—326, 327, 331
 Վոամ Յաղկեբաւեան—3
 Վոամշապուհ, Հայոց թաղավոր—14, 204, 325, 326, 331, 370, 469
 — Պարսից թաղավոր—321
 Վրթանէս, որդի Գր. Լուսավորչի—12, 317, 320, 321
 — Քերթոյ—126
 — Եպիսկ.—382
 — Ղրիշ—591
 Վրոյ—314

Տակուպէթ—սես Դակուպէթ
 Տահման—սես Թահմաղ I

Տաճառ Արմատունի—317
 Տաճուրտաշ—սես Թամուրսաւ
 Տաճալլաշ—61
 Տանի Վէժթ—405
 Տանկրէ (նաե Տանկրեդ)—109, 110, 113
 Տաշյան Հ.—1, 233, 256, 402, 403
 Տասիսոս—10
 Տաւաշիք—71
 Տաւնաթ—43, 45, 81
 Տաւնապեա—527
 Տաւուա ագա—493
 Տաւրպայ—73
 Տաւս ալ Ռիշ—60, 63
 Տերգթ } —սես Տիբեր
 Դերեր }
 Տեր-Միքէլյան Ա.—33, 156, 174, 191, 235
 — Մկրտչյան Գ.—1, 543, 584
 — Մովսիսյան Մ.—209, 289, 389, 399, 505, 507
 Տէսիոս—սես Դեկոս
 Տէրենդ—324
 Տիբեր—17, 22
 Տիբերիոս (նաե Տիպեր)—3, 28, 37, 313, 368
 — ուրիշ—50
 Տիգրան ավանդ.—199, 200, 203, 307, 315, 366
 — Բ—7, 310—312
 Տիդիտէր—51
 Տիմէնիկ—40
 Տիտան—299
 Տիտոս—4, 5, 28, 38, 190
 — Անտոնիոս—7
 Տիրայր վրդ.—505, 503, 533
 Տիրան ավանդ.—503, 307, 588
 — Արշակունի—6, 12, 203, 204, 207, 315, 320—322, 467, 468
 — որդի Ջուանշիրի—316
 Տիրատուր—351
 Տիրացու եպիսկ.—191
 — Վանանդից—353
 Տիրիթ—321, 322
 Տիօփէլ } —սես Դիօսեմ Լիմանոս
 Տիօփէն }
 Տիօտաթօ—406
 Տնդին—սես Կոստանդին, եղբայր Հեթում Բ-ի
 Տնիսայ Ադապ—210
 Տոգալար—սես Թաղաւար
 Տողրիլ—133, 365
 Տութար—511
 Տուկիծ—132, 263, 365
 Տուղրիլ—սես Տողրիլ
 Տուրք—03
 Տուրքնդայ—79
 Տուրսուն փաշա—418, 419
 Տրախանոս, Հո. Կայսր—5, 39

Տրախանոս, աղանդավորական—7
 Տրաւան ՝—49, 50
 Տրաւոն ՝—
 Տրակուն Տաւն ՝ շաժ—65
 Տրդատ Գ—10, 11, 121, 122, 203, 308, 313,
 316—320, 324, 331, 341, 466—469, 471,
 551, 557
 — Պաւլքսիմոս—104
 — որդի Տէրանի—321, 322
 — Ա, Օղմսեղի—21, 30, 334
 — Բ, Դասնաւորեցի—21, 334
 Տօմէնիք—407
 Տօմինիկ (օրդեն)—514
 Տօնադոս—սես Տաւնաթ
 Բար—սես Բաբ, որդի Տիգրանի
 Բայնալի Շատիլոնացի—սես Ըննադոս և Զուս-
 տիլուն
 Ծուլակ—291, 303
 Փաղեկ—119, 298
 Փաշամէլէք—225
 Փաշօ—սես Բաշու
 Փառանձեմ—322, 323
 Փանակ—199
 Փանաւոս ՝ (նաև Փանուաս)—199, 305, 306
 Փանաւաղ ՝—
 Փանեքսեհ—12, 321
 Փանոխ—291, 303
 Փարէս—296
 Փարի—238
 Փարիթան—226
 Փարախ—սես Պարախ
 Փարինթան—250
 Փաւկան—սես Փոկաս
 Փաւոս—199, 306
 Փաւստոս Բուզանդ—150, 291, 294, 322, 369,
 370, 467, 471, 544, 585
 Փափաղյան չ.—215, 535
 Փեսաղոս—311
 Փերուրի—311
 Փէոս Մուռուն—80
 — Կրոնավոր (իմա Պոռաբ Ամյենրի)—56
 — Շաղաւորն Ընազունաց—78
 — Լէաւն—57
 Փէրփօժէն—սես Կալաման Պաւլֆերաւիէն
 Փիանդ—236—238, 250
 Փիդոս Պրաքսիւօն—սես Իփիսոս Պրաֆլուն
 Փիլաբոս—365
 Փիլիան—սես Փիլիպոս, Իօխան Անտիօֆի
 Փիլիպոս Աղբակեցի—357—362, 376, 377,
 382, 395, 428, 541, 573, 578
 — Զո. Կայսր—9, 29, 41, 81, 315
 — Իշխան Անտիոքի—344

Փիլիպոս ափանդ.—313
 Փիլիքս—43, 44
 Փիլոն Երբայեցի—594
 Փիսկ—321
 Փիւրալի—171
 Փիլղաւյան Ղ.—216, 217, 222, 224, 278,
 282, 285, 288, 374, 379, 380, 389, 411,
 422, 479, 481, 595, 599
 Փիւրուլ—413
 Փիւր-պակ—211, 212
 Փիւր-Պուապ—152
 Փոկաւ—18, 26, 48
 Փոս—160
 Փորթուղալ փաշա—193
 Փաւորախ—306
 Փըրիշոյ—սես Բեգիսայ Ասորի
 Քաթան—523
 Քալպալի Խան—523
 Քաղթի (նաև Քաղրդա)—263, 330, 331
 Քամ—196, 289, 298, 290, 291, 299—301
 Քամիլ Մուհամմեդ—5, 138, 165
 Քայաղ—299
 Քայխաթու }—149, 150, 169
 Քայղաթու }
 Քայքաւաւ—սես Իղգ-աղ-ղին Քայ-Քալուն I
 Քանան—299
 Քաչապաշ—232
 Քեյխատու—սես Քայխասու
 Քէթիւան—529
 Քէմլ—սես Քամիլ Մուհամմեդ
 Քիթպուղա—70, 143, 144, 264
 Քիտիմ—301
 Քյոմուրէյան Ե.—280
 Քնքշի—147
 Քուշ—299, 301
 Քուռաթ I—54, 82
 — II—57
 — IV—107, 113
 — Ջարդիդ ա Մուհամմեդ—107
 — (զանազան)—68, 69, 74, 107
 Քուրդիկ—30
 Քուրեխի—65
 Քսեսա, Կայր Կաթորդի—45
 Քսեսաոս—45
 Քսիւթը—298
 Քրիստափոր Ա, Տիւրաքիցի—16
 — Բ, Ապահունի—19, 329, 330, 371
 Քրիստօֆ—407
 Քրլու—517
 Քօնօզլի—482, 517, 535
 Օղոսաոս, Զո. Կայսր—37, 203, 312, 406,
 549
 — I լեհ. Քաղափոր—408

Օղսենտ արեղա—542
 Օղրէկ—246
 Օթման—330—332
 Օյումպեայ Պէնէտիքտայ—406
 Օկրայ—333
 Օհան Ծարեցի—սես Հովնաճիսիկ Ծարեցի
 Օհաննէո—սես Պօլոս Ակնեցի
 Օմար (VII դ.)—263, 350—332, 391
 — խալիֆ—129, 156, 333
 — շէխ (Լենկ Թեմուրի սերնդից)—143, 446
 — փաշա Սուլեյմ օղլի—188
 — փաշա (Ռուրդ)—492
 — փաշա Վանուս (թերես միեկնույն անձ-
 նաժողովորդունը)—414—416, 418, 420
 Օշին իշխան (XII դ.)—82
 — լամարրոնացի—111
 — եղբայր Հեթում Բ-ի—205, 208
 — թաղավոր—188, 318
 Օպպոլցեր Թ. (Oppolzer Th.)—29, 31, 163,
 275, 278, 377, 423, 478, 534, 536
 Օսթանոսուս—364
 Օսման I—259, 269, 348, 391, 392, 395
 — II—268—270, 277, 356, 358, 394, 395
 — III—451, 452
 — Յուզղեմի—242, 245, 246, 252, 253,
 268, 276, 355, 394, 518
 — (VII դ.)—263
 — աղա (երկու անձնաժողովորդուն)—486,
 488, 493
 — աֆանտի—494
 — բեկ—457
 — փաշա—518
 — յ Սերաստիայում—476
 Օվրանդի—սես Մուհի-ադ-դիմ Աուրեցզզիբ
 Ալմեցի
 Օսան—սես Ասդ, Աւդուց
 Օրբէլի չ. (Орбелин Ч.)—158, 588
 Օրհան—349, .92
 Օրմանյան Մ.—29, 30, 156, 157, 160, 191,
 253, 376
 Յաթայալի Խան—420
 Յահրատ փաշա—244, 246, 248, 252, 254
 — հերթաթի հերոս—459, 465
 Յապիանոս, Հո. կայսր ?—41
 — եպիսկոպոս—46
 Յասմեր Բ.—156, 158
 Յաստիւրոս—38
 Յարուխ Սիւր (նաև Սէրէ)—442, 443, 445,
 446
 Յաւդոս—սես Փոկաս
 Յաւտին—39
 Յէղսուլահ փաշա—490, 491
 Յիլիսլ Ընէ ար Յրանց, I—55, 56, 83, 113

Յիլիսլ Ընէ ար Յրանց, II, Աւդուս—59—61,
 63, 64, 84—87
 — — III—75, 78
 — — IV—78
 — ա Մընֆարթ—72, 103
 — ար Պիլի—65
 — զուստր չէոի տ Ջանրայնի—107
 — զուստր Ռուրեն Բ իշխանի—103
 — Անտիոքի իշխան—64, 104, 109, 205, Տես
 Գաւ ֆիլիպոս, Անտիոքի իօխսն
 — (զանազան)—50, 58, 62
 Յիլիսլ(ինէ)—103, 112
 Յիլիքս III Հո. պապ—46
 — քահանայ—46
 Յիմի, զուստր չէթում Բ-ի—69, 105
 Յինկ Ֆ. (Finck F.)—33, 34
 Յիպուրսիէ—44
 Յիրաոս Աւգոստոս—41
 Յլավիոս Մեկրոս—471
 Յլաւրանս—69
 Յնդուխար—սես Պնդուխար
 Յորմոսիոս—53
 Յուկո—սես Յուկ
 Յուկաս—սես Փոկաս
 Յուրուզինա Կատարինէ—407
 Յուք—57, 58, 95, 106
 Յրանցէկ—64
 Յրանցիսկոս (Օրդին)—514
 Յրորիկ (Յրիդրի I)—55, 57, 58, 60, 84
 — II—62, 107, 113
 — (զանազան)—63—66, 68, 74
 ՏՈՂՄ ԱՆՈՒՆԵՆԵՐՈՎ ԵՎ ԱԶԳԱՆՈՒՆԵՐՈՎ
 ՀԻՇՎԱԾ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐ
 Աղապ Աղաանք—488
 Ալթունենց Մարիաս—413
 Ատնականց Ալի աղա—485
 Աւդուլբեկենց Մկրտիչ—293
 Բարրար Յոհաննենց Աստուածատուր—191
 Գուշակենց Սաֆար—489
 Դահիենց Խոնա Սաֆար—484
 Թօփչոնց Ռասուլ—493
 — Օսման Բազ—497
 Թօփչոնք—491
 Լօթոնց Ուսուֆ—485, 486
 Խաչկանց մահտեսի Խաչատուր—497
 Խօջեկանց Շարաֆի—489
 Կարա-Միւրաքենց Լալա—489
 Զննիկենց հարս—231
 Ճաւդուենց—489
 Մահմատ աղինք—491
 Մաղապաճի օղլոնք—493
 Մարդանենց Ատոմ—418, 483
 Միլիթոսենց Բարանիկ Ապով—494
 Յարամիլենց Օվակիմ—525

Լահայեանց Մկրտիչ—293
 Ողբեկենց Մկրտիչ—293, 353
 Ջաւուպաշոնք—488
 Ջուլիսենց Ալէքսան—475
 Պարոնեանց յանտեսի Յակոբ—455
 Զամուշոնց Յուսէն—496, 497
 Զբրաշենց Յակոբ—494
 Սօղբթենց Զաւիլ—497
 Յարջուլենց Մանուկ—497

ՄԱԿԱՆՈՒՆԵՐ

Ավետարանիչ—6
 Բալի Բուզուք Մահմա—485
 Բանլի Սուսաաֆա—487
 Բորիկ վարդապետ—սես Գրիգոր Անարծաթ
 Բուժիկ Յոհանէս—359
 Գոգ Վասիլ—340, 575, 585
 Գուզաքի Մարիա—523
 Գուլիսնչու Եղիսէ—494
 Գրիգոր Անարծաթ—413
 Գալի Իբրահիմ—494
 Գալի Հասան—485
 Գալուկ Աստուածատուր—525
 Գօրօյի Աղախան—490
 Ելուզազ—սես Գոյ Վասիլ
 Երեցու Նազար—490
 Զարբինի Օմար փաշա—489
 Զոպի Մուստաֆա—476
 Ընէղի Լօլօ—489
 Թահիր Էօմէր—462
 Թաղթայ Սաղկալ Յուսէն փաշա—489, 493
 Թուլար Բուզա—512
 Թրքաժողով—սես Կաւալիճու
 Թօփալ Օմար—սես Զօլախ Օմար
 Թօփալ Օսման—487
 Թօփչու Մուստաֆա—489
 Խասաքի Գօր Ահմատ—491
 Խարա Մուստաֆա—272
 Խնու Ալիսնախ—512
 Խոզբերան—52
 Կաթր Հասան—483
 Կախիկ—սես Յովնանց Որոնցի
 Կակաղ Բրինձ—113
 Կայալի Կողօղլի Մահմա—416, 483
 Կայծակ Յովհաննէս—419
 Կայֆաճի Մարդիս—494
 Կանլի Մուսթաֆա—486
 Կասըմ աֆանտի—492
 Կաւալիճու—532
 Կարա Կուլախ Մուստաֆա—484
 — Մուստաֆա—487
 — Յասան—486
 — Յուսուֆ—214
 — քէնէ—493
 Կարմիր Ավետիս—418

Կարմիր, Յոհաննէս—352
 — Վսնահայր—337
 Կիշի Ահմէտ—405
 Կօնտյ Օմար—483
 Կոյր Բրինձ—101, 107—109
 Կոր Կաղկէ—494
 Հաւուզ (նաև Հաւրդ) Ահմատ—269, 395
 Հաւքողի Մաղաքէ—486
 Հալաճար Ովանէս—507, 519, 520
 Հոյալի Հողօղլի Մահմատ—սես Կայալի Կօ-
 զօղլի Մանաս
 Հայետյ Զալապի—412
 Հարա Եաղչի—սես վերևում
 — Մահմատ—350
 — Մաֆար—494
 Հարազա—517
 Հարաստաթ—517
 Հրոպաջի Բուհիշան—526
 Մալազ Ահմատ—493
 Մանսուր Գոգ—483
 Մանօղլի—517
 Յարիֆի Մահմատ—487
 Նապի Հասան—489
 Նաֆասի յօլէն—492
 Ներսէս Անարծաթ—416, 519
 Նիշլի Ալի—483
 Շէկ Միքա—418, 483
 Շէքար աղա—496
 Շկակ Օմար—489
 Ուզուն Հասան—սես Հասան Բեկ
 Ուզուն Մահմատ (իմա Մուհամմէդ III)—516
 Ուզուրլու, Ուզուրլու Մուհամմէդ—153, 172
 Ջաթաջի Ավտուլ—489
 Ջալանղլի Ալի—483
 Ջալապի Ուսուֆ—481, 485
 — Իսիւֆ }
 Ջալիք—489
 Ջարունճի Բարսեղ—450
 Ջարքազ Մահմատ—484
 Ջիման Ջալապի—484
 Ջուլախ Օմար—483
 Ջիլազ—517
 Ջուլախ վարդապետ—413
 Պիուզ—145
 Զամուշ Մահմատ—483
 Զամուշու Խալիլ—485
 Սաթրբէի—271
 Սախրբ փաշա—457
 Սահապ Ախիճան—495
 Սամարճի Աբրահամ—494
 Սարդար Վաթախի Խան—490
 Սարի Օսման—419, 420
 — Օմար—483
 Սարխօշ Ալի—488
 Սարու Մոզտաֆա—520

Մաքչալի Մէհմէտ—405
 Մըրքայ Օմար—484
 Սինադ Մուստաֆա—489, 490,
 Սօֆի Օմար—սես Սարի Օմար
 ա Աւնէեք—57
 Տաֆա Սարի—սես Սըրայ Օմար
 — Ալի—484
 — Ավտուլայ—486
 — Տուրսու Մահմատ—483, 484
 Տէլի Մհմէտ—464
 Տէլու Նասիր—517
 Տէվրէշ Ահմէտ—463
 Տէրացու Ակոր—598
 Տօսիճան Ահմատ—484
 Փաշաջա. Փշիկ—486
 Փէրբսէիո—437
 Քալալի Մահմատ—485, 487
 Քալալ աղջիկ—494
 Քաղաթ—541, 551
 Քեսուսքեան—517
 Քէքլիկ խօճայ Նիկադայոս—525
 Քոստէլիճէի—399
 Քուչանք Միքայիլ—592
 Քուչուկ Մուստաֆա—419
 Քօռ Իսուֆ—496
 Քօնօղլի—սես Վերկուս
 Քօսայ խալիլ—494
 Օբուդ Ահմէտ—518

**ՀԱՅՐԱՆՈՒՆԵՐՈՎ ՀԻՇՎԱԾ
 ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹԵՐՈՒՆԵՐ**

Արուսայոյ որդի—501
 Աշուրի լաճ—492
 Աշուրի որդի—170
 Արսլան օղլի—170
 Ատի Գարիմի լաճ—490
 Գրդիբ օղլի—269, 394, 482
 Գուդանդի երեք լաճ—486
 Գալի Իրբահիմի լաճ—494
 Թարխան աղլի (նաև Թրխանի որդի)—152,
 210, 211, 213
 Թորոսի որդի—103
 Թօսրաք օղլի—490
 Իմամ օղլի—270
 Իրբդի լաճեր—432
 Խալիլ աղայի լաճ—485, 486
 Խորադ շահի որդիներ—134, 137
 Խօշապայ պարնի լաճ—490
 Կայի լաճ—483
 Կոր Կադիէ աղջիկ—494
 Համալ օղլի—488
 Հատը օղլի—452
 Հարա Սաֆար օղլի—494
 Հանփուտտ(ի) օղլի (տղա)—270, 516
 Զըվիկ օղլի—451

Մանտալի որդիներ—100
 Մատաղ օղլի—455
 Յասան փաշի լաճ—520
 Յօթմանի որդի—514
 Նամաթի լաճ—486
 Նօհ աղի լաճ—485, 487
 Շաթըր օղլի—493, 496
 Չաթալ } օղլի—414, 483
 Չըթալ }
 Չարաֆիլ օղլի—484
 Չամուշ օղլի—417
 Չամուշի օղլիք—496
 Չանփօլաա օղլի—382, 414, 483
 Չաֆար բէկի լաճ—493
 Չղալ օղլի—254
 Սարգսրի լաճ—494
 Սէլիմ աֆանտու լաճ—494
 Սէյիտ աղի լաճ—493
 Սօղրաթ օղլի—492, 493
 Քօն օղլի—սես Քօնօղլի
 Օսման փաշայի լաճ (նաև աղա)—492, 493

**ԱՄՈՒՍԵՆՈՒ ԱՆՈՒՆՈՎ ՀԻՇՎԱԾ
 ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹԵՐՈՒՆԵՐ**

Կադանչու կնիկ—494
 Յոհաննէսի երեք կիներ—513
 Նուրուճանի կնիկ—529
 Տէր Արութի երեք կիներ—529
 Տուռղու կնիկ—490
 Օտայպաշու կնիկ—494

**ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐՈՎ ՀԻՇՎԱԾ
 ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐ**

Աղթամարայ աղա—362
 Անժուայի գրաֆ—84
 Բրինձ Անտիոքա—69, 78, 102, 108
 Գուճիկ տ Այրդաղ—67, 74
 — Բալաղին—51
 — Բաւլ—65, 109
 — տը Բոյդեր—74, 75, 108, 110
 — տը Գուլուդ—109
 — տը Համարշ—107
 — տ Մուսֆաւրթ—66
 — տը Նըվայր—73
 — տ Պրայն—108
 — տը Պրայն—65
 — ա Ֆրէր—73
 — տ Ֆլանդր—61
 Գուճիկ տ Պլայդ—78
 Գուճիկուտապլ Անտիոքայ—74
 Ագիպուտի—4
 Ընկիէդ Թադաւոր—85
 Ըռէ տը Կաստէլ—63
 » » Կըննաթ—72
 » » Նաւոր—65, 66, 74, 75

Ընէ ալ ֆրանց—63, 67—69, 71, 75, 76, 108
Ըմբռնութիւն—103, 104
Բարձրագոյն—350
Համբարձնի տէր—102
Հաւրի աթապակ—147
Խորագոյն—137, 165
Խոշակալ պարոն—483, 490
Կեսարիայի էմիր—83
Կիլիկիայի պատմիչ—111
Կայսրն Յունաց—104
Կիւրոսի թագաւոր—92
Հալպա սուլթան—102
Համաթի իշխան—92
Հոռի պապ—78
Հոռոմոց սուլտան—148
Մայսառ Ոսպէթլուն—76, 77
— Դամիլուն—79
Մայրաքունեցի—127
Մանթաշա սուլթան—231
Մարզիկ ա Մունֆէոանթ (նաև Մունֆէ-
ոանթ)—106, 108

Մոնֆորաի դրաֆ—88
Մարցի—348
Մարա սուլթան—143, 144
Յունաց դուքս—102
Նախարարական թագաւոր—88
Նորշէնցի կնիկ—194
Ունդուց թագաւոր—63
Չարդալէու փաշա—526
Պադաստցի—528
Պալար—188, 189
Պերուլայ տէր—66
Սամստացի—10
Սաւրայ պարոն—211
Սուրայ տէր—212
Վենետիկի դուքս—86
Վէսթ Տրապաւսոյ—79
Տարօնեան թագաւոր—220
Տուկ Աթենացոց—108
Տուլգատրցի—152
Տրապաւսոյ դունդ—106, 135

ԱՌԱՐԿԱՅՈՒՄՆ ԾԱՆԿ

Պղանդ—13, 49, 413
 Աղջիկ ժողովել—355
 Անասունների մահ (կոտորում)—271, 272, 283, 521, 522, 536
 Աշխարհադիր—141, 264, 554
 Ապահարզան—65, 70, 106, 344
 Ապրանքների դին—61, 65, 173, 474, 475, 484, 485, 489, 490, 516, 524, 427, 528, 535, 570, 572, 587
 Ապստամբություն զորքի, բնակչության—140, 145, 150, 211, 222, 247, 249, 269, 272, 277, 356, 377, 394, 484
 Ավադակություն—452—455, 458
 Այար, ավարառություն—52, 55, 67, 233, 271, 397, 412, 421, 423, 452, 453, 483—485, 487, 494, 526
 Արգելք (առևտրի, որևէ բանի դործածություն)—270, 395, 420, 453, 485
 Արշավանք, ասպատակություն, ավերում, պատերազմ, պայքարում, նվաճում, ճակատամարտ, կռիվ—22, 21, 25, 39, 45, 47—51, 55—60, 62—65, 67, 68, 70—80, 90—93, 100, 102, 104, 134, 136—139, 141, 143, 145—149, 151—153, 167, 168, 171, 172, 176, 180, 181, 183—185, 188, 189, 191, 210, 211, 213, 218—220, 222, 227—233, 241, 242, 244—248, 251—254, 269—272, 275, 277, 324, 335—337, 347, 350, 354—356, 378, 360, 361, 365, 372, 375, 376, 382, 392, 393, 395, 397, 404—406, 408, 419, 427—434, 436—438, 452, 456—458, 482, 485—487, 492, 494, 496, 502, 512—514, 516—518, 520, 525, 530, 534, 535, 561, 564—566

ԱՐՆԵՍԱՎՈՐՆԵՐ

Գարրին—230, 452, 455
 Քաղաք քաղաք—460
 Հաղադործ—457
 Սահաթսաղ—525

ԲԱՆՋԱՐԱՆՈՑԱՅԻՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆԵՐ

Բաղուկ—571
 Բողկ—571

Շաղգամ—528, 571
 Սաղի—571
 Սոխ—528
 Խիար—571

ԲՈՒՑՍԵՐ

Զաքուն—561
 Հոշտակ—571
 Հանվե—270, 495, 561

ԲՆԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒՑԹՆԵՐ

Ազևոր աստղ—22, 26, 145, 267, 268, 272, 355, 394, 414, 456, 474, 475, 527, 528
 Արևի խավարում—19, 25, 26, 131, 262, 272, 361, 395, 418, 420, 423, 475, 502, 512, 513, 519, 522
 Երաշտ—55, 356, 360, 464
 Երկնային երևույթներ—53, 55, 72, 131, 283, 414
 Երկրաշարժ—3, 27, 59, 61, 64, 74, 131, 132, 135, 139, 141, 146, 148, 212, 215, 263—265, 267, 268, 271, 272, 279, 283—286, 355, 393, 412, 414, 416, 418, 421, 423, 464, 483, 484, 491, 494, 502, 512, 513, 519, 522, 526, 530
 Հուսնի խավարում—275, 513
 Կայծակ, կայծակահար—41, 42, 211, 453, 497, 514, 524

Գահակայական պայքար—148, 150, 170, 183, 355
 Գաղթեցում և աքսոր (սուրկուն)—230, 231, 268, 270, 275, 356, 428, 521, 529
 Գետից (զորքը) անցնելու եղանակ—187

ԳԵՐԻ

Գերեվարություն—26, 38, 48, 72, 74—76, 79, 90, 92, 93, 139, 145, 149, 168, 181, 188, 213, 242, 246, 251—254, 272, 278, 333, 405, 406, 433, 482, 494, 514, 515, 521, 523, 530, 565

Դերութիւնի փրկավճարով աղատել—
564, 566

Դերեվաճառութիւն—135, 346, 530

Դերիների փոխանակում—74, 90, 105,
462

ԴԻՐՔ

Դիրք կազմել—375

Դիրք այրել—42

Դրքեր դանադան—37, 47, 50, 82, 103,
179, 348, 393

Դրչության պայմաններ—276, 277

Դողութիւն—354, 381, 382, 392, 416, 482

Դասակարգին պայքար—413, 416, 417

Դավադրութիւն և խռովութիւն—60—62,
64, 70, 72, 275, 442, 450, 554

Դավանարանական պայքար—359, 362, 363,
397, 398

Դավանալու լինել—73, 241, 242, 414—415

ԴՐԱԾ

Դրամահատութիւն—151, 414, 416, 418,
483, 496

Դրամական ղուղահեռ—417, 418

ԴՐԱԾԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ

Արասի—489, 524

Արծաթ—327

Լիվր—61, 65

Դահեկան—3, 135, 143, 346, 381, 398

Դեկան—135, 142, 143, 233

Դրամ—142, 143, 483

Դրամ արծաթ—569

Թանկա—172

Թինֆ—587

Թուման—428, 521, 524

Թուվարտ (նաև Թուրվատ)—581

Կարմիր—71, 535

Ղուրու₂ (նաև ղրու₂)—363, 398, 418,
450—458, 464, 474, 475, 484, 489—
491, 519, 527, 528, 535, 564, 569,
572

Ղուրու₂ արծաթ—396

Մարկ արծաթ—68

Շահի—515, 516, 535

Ոսկի—322, 417, 475, 521

Ձէսկի—587

Ռուսլ—474, 572

Ստակ (նաև սպիտակ)—142, 463, 476,
497, 528, 570, 577

Փարա—451, 457, 464, 475, 490, 528

Քանքար—311

Քեսէ (նաև քեսա) 420, 450, 455,
457, 463, 464, 476, 486, 493, 494,
496, 497

Ֆլորի—142, 152, 177, 189

Դեղորայքի համար բույսեր, ձաղիկներ հա-
վաքել—571

Եկեղեցական բարեփոխումներ և օրենսդրա-
կան ակներ—38—41, 43—47, 52, 53, 58,
63

Եկեղեցիների, վանքերի և տաճարների կոր-
ծանում, քանդում—44, 224, 229, 240, 252,
381, 392, 423, 515, 526

Եղբայրական դերեղման—178, 243, 356, 412

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ ԵՎ ԻՐԵՐ

Աղբղ զօփուղ—587

Երկան իլան ախի չալդի—587

Թմբուկ—415

Սաղ—486

Սիմ—587

Փող—415

ԵՐԵՒԱՆԵՐ

Երեխաների մահ—283, 395, 417, 433

—կոտորում—10, 13

—հավաքում (մանկաժողով)—254, 270,
277, 355, 393

—վաճառք—474, 475

ԶԱՐԴԵՐ

Մատանի—112

Մերճան—587

Պոնճուխ—587

ԶԵՆՔ, ԶԻՆԱՆՅՈՒԹ ԵՎ ՍՊԱՌԱԶԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ական—269, 408

Աղեղ—302

Բարան (մի քանի տեսակի) 67, 78,
92, 181

Բահ—248

Բրիչ տան հիմքերի—248

Ջարպաղանդ—229, 230

Ըորմրաքար—93

Թուր—184, 230, 525, 587

Թի—248

Թվանք—230, 489, 525

Թոփ—229—231, 269, 484—438, 492,
493, 531

—աղղի քասիդ—490

Թոփի ղուլուլա—550

Խարապուղրայ—78

Յորթ—248

Նետ—184, 185, 254, 322

—թունավոր—57, 101

—երեք թէյան—302

Նիզակ—254, 416

Պարութ—494

Սիլահ—492

Սուր—185, 230
Փըշտով—492

ՋԻՆԱՆՇԱՆ

Առուծ }
Առծիկ } - 180

ՋՈՐԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ

Թուման }
Տուման } - 187, 511

ՋՈՐՔԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Արքունի պահանորդ—202
Թվանքի—229, 231, 487
Խանտակ փորոզ—408
Կոնստանտնուպոլիս—(նաև «կաց-
նաց», «տապարաց») —247, 248
Հետևակ—186, 183, 561
Հետևակ սակման—277
Հեծյալ (նաև ձիավոր)—185—188, 211,
213, 276, 277, 396, 431, 493, 517,
521, 560, 561
Ղուլ (նաև կուլ, ծառա)—245, 246, 255,
269, 306, 417, 482, 483, 485, 487—
489, 392, 493, 560
Օչնկչի—40
Մահմեդաւար—186
Չարխոզ—186
Չորեպան—395
Չրկիբ—396
Փայտատ—248

ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆԵՐ

Աթենացի—301
Աղվան—429, 430
Առնաուտ—561
Ափղազ—392, 491
Բլոշ—429, 430
Բուլղարաց ազգ—171
Գաղատացի—301
Եկիպացի—23, 392
Ջաղա—սես Քուրդ
Թաջալ ազգ—252
Թաթար—70, 71, 75, 77, 137—139,
143—146, 148, 176, 180, 183—188,
242, 245, 373, 392, 465, 512, 529,
530
Թեթազ—301
Թուրք—77, 130, 140, 248, 249, 364,
391, 404, 405, 416, 485, 487, 531,
555, 559, 564, 565
Թուրքման—71, 76
Հազդի—430, 432, 433
Հիւրիկեցի—301
Կելտ—301
Կապատովկացի—301

Հայ—77, 248, 414, 555, 561, 564,
565, 568

Հիլեն—սես Յոյն

Հոն—137

Հոգմայեցի (Հոռոմ)—77, 301, 392

Հրեա—394

Հայտազ ազգ—252

Մակեդոնացի—392

Մահար—247

Մար—301

Մուղալ—սես Թաթար

Յոյն—301, 565

Նեմցա—404—406

Նուպեացի—392

Ունգոաց ազգ—53

Պաշիալուզ—սես Ափղազ

Պարսիկ—392, 487

Ռուս—268, 358, 432, 433

Սիկիլացի—301

Վրացի—77, 125, 392, 561

Տաճիկ (Իմա արար)—135, 176, 181,
182, 184—187

Քուրդ—454, 550, 558—560, 571

Ֆելիսիկ—401

Ֆրանկ }
Ֆրանցեզ } —53, 392

Թագավորների և պետ. գործիչների անձնա-
կան կոնտակտ—67, 69, 141, 148, 169,
191, 316, 347, 373
Թանկություն—61, 173, 485, 489, 515, 524,
527

ԹԱՆԿԱԳԻՆ ԴԱՐԵՐ

Ալմա }
Եազուր }
Ջմրուր } —568
Հալ }
Ջավահիր }

Թունավորում (Հեղ մահու) —42, 68, 100,
142, 148, 149, 178, 188, 320, 323, 324,
347, 427, 515

Թարգմանություն—176, 179, 190, 196, 326,
339, 340

ԺՈՂՈՎՆԵՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

Անտիոքի—10

Գարդահի—45

Գլխամուկ—56

Դուրսի—58

Եփեսոսի—14, 45, 122

Հատերանի—63, 89

Հիւնի—66, 76

Կարիսի—127

Կ.Պոլսի—13, 16—18, 44, 121, 323

Հոռմի—10, 19
 Մանազկերտի—21, 128, 334, 558
 Նիկիայի—11, 42, 43
 Շահապիվանի—328
 Ջամբայի—42
 Սահ—80, 314, 348
 Քաղկեդոնի—14, 46, 122, 127, 328, 334
 Զանազան—18, 45, 49, 51, 57, 63

Հարախաղաց—452, 495

Խաչակիրների արշավանք—56, 58, 61, 63, 133, 134

Խոշտանդու—73, 143, 220

ԾԱՂԻԿՆԵՐ

Անթառամ }
 Թուրքիա }
 Հայա }
 Համասիյուն } —571
 Մանուշակ }
 Շուշան }

ԾԱՌԻ ԵՎ ՓԱՅՏԻ ՏԵՍԱԿ

Աղաամայրի—555
 Թուրքուզ—359
 Կեռասի—460
 Մայրի—552, 555, 556, 577, 578
 Ոստի կամ ճանդարի—139
 Փիճի—555, 572

Ծովային ճակատամարտ—360, 376

Ծոռադառի—79, 80, 149, 182, 264, 266, 270, 355, 395

Ծնունդ տարօրինակ—283, 414, 417, 495

Կաշառք, կաշառակերություն—186, 330, 354, 398, 417, 476, 522

ԿԵՆԴՐԱՆԻՆԵՐ

ԸՆՏԱՆԻ

Այծ—571
 Արջառ—243, 517
 Գառ—243, 349, 572
 Գոմեշ—485
 Եղ—45, 464, 485, 571, 572
 Երեվան—սեսս ձի
 Էշ—283, 517
 Կատու—243, 482, 517
 Կով—485, 571, 572
 Հորթ—243
 Զի—106, 142, 152, 153, 176, 185, 187, 240, 244, 248, 254, 283, 312, 346, 394, 438, 457, 485, 488, 517, 549, 557—559, 572
 Շուն—187, 243, 244, 482, 496, 517

Ուղտ—135, 184, 269
 Ոչխար—101, 485, 494, 517, 550, 553, 555—559, 571, 572
 Զորի—131, 152, 153, 240, 214, 269, 394, 414, 485, 517

ԹՈՒՆԱՎՈՐ

Կարիճ—571

Օձ—571

ՋՐԱՅԻՆ

Ջուկ—101, 271, 323, 555, 558, 570

Կարմրախայա—570

Ճանառ—555

ՎԱՅՐԻ

Առուծ—277
 Գայլ—270
 Եղջերու—565
 Երէ—124, 571
 Լաստասակ—106
 Մուկ—277, 346
 Փիղ—463, 565

ԹՈՋՈՒՆՆԵՐ

Արծիվ—306, 309

Հավ—142, 146, 414, 417

Միջատներ—452

Կոտորած—79, 139, 342, 350, 353, 433, 534

Կոռ—416, 482, 497

Կուրացում հիվանդությամբ—51

—բռնությամբ—50, 101, 134, 150, 170, 183, 321, 348, 364, 430

ԿՏՈՐԵՂՆԵ ԵՎ ԳՈՐԾՎԱԾՔՆԵՐ

Աթլաս—569

Ալաճա շալ—460

Ապրեշում—459, 565, 568

Բարձի երես—459

Գոտի զարուկ—569

Խալիչա—420

Ծիրանի—569

Կապերտ—415

Կտավ (եղեն)—343, 568

Հումաշ (նաե կումաշ)—135, 221, 491, 568

Շալ զոտի—460

Ուղտի ծածկույթ—184

Քթան—568

ՀԱԳՈՒՍՏ ԵՎ ԿՈՇԻԿ ԶԱՆԱԶԱՆ

Գդակ—185, 516

Խալաթ—419, 492, 493, 495

Հիլալի—460

Մրխս—484

Շուրջան—229

Չուխա—569

Չուխա զանավուղև—568

Սօլ—485

Տրեխ—243

Փիլոն—58

Քիւրբ—454

Ֆերեն—463

Հանքային ջուր—176, 460, 555, 556, 563

ՀԱՆՔԵՐ

Աղահանք—550, 554, 558, 572

Արծաթի
Արհիսի
Երկաթի
Ոսկու
Պղնձի

—553

Սնդիկի—415

Փոքորդի—553

ՀԱՐԿԵՐ

Գերիներ աղատելու հորդ—566

Գլխահարդ—249, 396, 397, 420

Հում մարգարիտ—184

Խմորաթ սաֆարիա—487

Խարան—270, 381, 382, 417, 418, 420, 453, 437, 493, 497, 517, 570

Խարան ալյա, աւստ, աւսն—183

Խարանի կոտոր—420, 484

Հարամ խարան—493

Մարս—240

Մուղղա, մահթու—418, 428, 483

Պաշ—240

Պոռնիկներից դանձվող հարդ—241

Սուլեան—455—457, 464, 476, 497

Օրթա խարան—464

Հարկերի բաշխման համար պայքար—396, 417

Ծանր հարկապահանջություն—167, 285, 361, 377, 381, 484, 524, 554, 584

Հավերի կոտորած—146, 414

Հարսանիք և նկարագրություն—272, 491, 495, 496

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՏԻԿ

Բրինձ—460, 463

Դարի—243, 453, 455, 474, 485, 569—571

Կորեկ, կլկ կորեկ—451, 516, 527, 528

Կտավատ—569, 570

Տարեկան—485

Յորեն—47, 61, 65, 451—455, 457,

458, 464, 474, 475, 485, 489, 490, 516, 524, 527, 528, 535, 569—571

Հեղեղ—187, 456, 491, 521, 526, 528, 529

ՀԵՐՁՎԱԾՆԵՐ

Ապոդիստի—7

Արեոսի—11, 42

Բասելիդա—7

Եւալքոսի—47

Թեոդոսի—8

Կարպոկրատի—6

Կրեացոց—7

Մանիքեացոց—10

Նավատիոսի—10, 41

Նեստորի—13, 45

Պողոս Սմոտացու—10

ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ծաղիկ—458, 463, 464

Համաճարակ—524

Հիվանդությունն բնականապես—177, 210, 243, 323

Հիվանդության նկարագրություն—177

Փոքացավություն—25

Հմակերություն—243

ՀՈՂ

Հողային տիրույթների փոխանակում—131, 132, 138, 139, 482

Հողի համար պայքար—524

Հրավառություն—462, 463

Հրամանը հաղորդելու, տարածելու եղանակ—185

Հրդեհ, հրկիզում—38, 48, 53, 55, 62, 74, 76, 93, 145, 167, 168, 171, 189, 221, 271—273, 278, 280, 381, 382, 419, 423, 437, 458, 461, 463, 474, 476, 494, 496, 519, 526, 528, 529, 565

ՋԵՌԱԳԻՐ

Ջեռաղրի նորոգում—237, 250, 386

Ջեռաղրի վաճառք—236

Ջեռաղրի զերությունից աղատելու համար ճանապարհորդություն և դնում—233

Ճանապարհորդություն—395, 405—407, 458—464, 560

ՄԱՀԱՊԱՏԺԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Այրել—333, 392, 293, 415, 454

Դուլի կտրել (մորթել)—14, 74, 112, 113, 488, 493, 530

Խաչեղ—102

Նեղղղամահ անեղ— 54, 57, 183, 321, 322, 414, 476, 497

Կախողան հանեղ—57, 335, 382, 413, 414, 416, 418, 455, 456, 474, 475, 483, 486, 493, 494, 497

Նեղղղեղ հանեղ—251

Վաղեղեղ—61

Յիղ հանեղ—486, 495

Մահաղաղամ—22, 177, 181, 190, 228, 242, 243, 265, 268, 283, 285, 354—356, 393, 394, 412, 418, 421, 437, 449, 464, 490, 513, 514, 520, 523, 524, 526, 530

Մարաղ—59, 140, 285, 463, 522, 528

ՄԱՐԴ

Մարղաղաղ—213, 414, 482, 483

Մարղաղեղ(ություն)—244, 283, 487

Մարղու արտաղինի նկարաղրություն—571

Մեղնություն տոմարի հաղ նյունթեղ—332, 310, 341, 314

Մեղնորիա—179

ՄԵՏԱՂՆԵՐ

Արծաթ(եղեղ)—41, 43, 46, 131, 152, 221, 229, 453

Երկաթ(եղեղ)—275, 324, 332, 451, 454, 550

Կլայեղեղեղ—41

Ոսկեղ(եղեղ)—41, 128, 152, 186, 187, 221, 229, 311, 453

Պողոթան—179

ՄԹԵՐՔՆԵՐ

Ալյուր—451, 489, 535

Աղ—61, 65, 227

Գինի—306, 309, 353, 459, 554, 572

Հոնեղ—459

Հոնուղ—535

Թըմի արնտուղ—528

Հավեղթ—սես ձու

Հաց—101, 172, 227, 451, 457, 475, 487, 490, 515, 555, 557—559, 569, 571

Ձեթ—569

Ձու—117

Մեղր—460, 550, 553, 555, 558, 569, 572

Ցուղ(եղ)—451, 457, 460, 463, 535, 553, 555, 557—559, 569, 571, 572

Շերրաթ—491

Շիրա—360, 464, 484, 528

Շիրեղ եղ—528

Պանի—451, 551

ՄԹՆՈՒՈՐՏԱՑԻՆ ՏԵՂՈՒՄՆԵՐ

Անձրե սաստեղ—43, 229, 415, 453, 456

Խորշաղ—456

Կարկուտ (նախ քարախառն)—140, 414, 454, 483, 521, 528

Ձմեռ խիստ—151, 230, 271, 453, 454, 456—458, 464, 485, 494

Կարմիր ձյուն—24

ՄՈՐԹԵՂՆԵ ԵՎ ԿԱՇՎԵՂՆԵ

Սաղթիան—460

Սաղրի—460

Սամուր—568

Վարշաղ—568

ՄՐԴԵՐ

Արմաղ—570

Բաղ—571

Դամոն—570

Դեղձ—570

Հնկուղ—550, 570

Խաղող—554, 570, 571

Խնձոր—554, 570, 571

Միրան—570

Կաղին—570

Ձիթապտուղ—554, 570, 581

Ձմեռուղ—571

Ղղճուղ—570

Մեղրապուղ—570

Նուշ—570

Նուռ—570

Շուպարութ—570

Ջամիլ—527, 528, 570

Սեխ—570

Սերկեղ—570

Տանձ—554, 570, 571

Փշատ—570

Նահատակ(ություն)—8, 11, 21, 38, 39, 41, 59, 265, 266, 284, 351, 382, 392, 393, 455, 475, 531

ՇԵՆՔԵՐ ԶԱՆԱԶԱՆ

Բաղնիս—101, 334, 485, 515, 563

Դոմ—243

Դպրոց, մատրաստ, մէքթէղ—463, 563

Իջևան—184, 451, 453, 455, 459—461, 564

Խանութ—456, 460, 476

Շուկա—451, 456, 459—461, 492, 497, 528, 561

Ջրադաշտ—412, 413, 496, 573, 577
Սպանդանոց—564
Փարսիս—243

**ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ, ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՄԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ**

Եկեղեցիների, բերդերի, վանքերի—
100, 101, 103, 106, 130, 140, 145,
189, 241, 242, 244, 245, 252, 271,
353, 354, 357, 358, 362, 385, 394,
395, 412—414, 419, 420, 474, 476—
477, 483—485, 490, 491, 501, 521,
526, 527, 566, 573
Ջրանցքների—221, 482, 528, 573
Շինարարական արվեստ—387

ՉԱՓԵՐ, ԿՇԻՌՆԵՐ

Երկաթուղյան չափ

Գաղ—494
Թիղ—330, 571, 587
Մառ—337
Միլ } —184
Մոն }
Ցարսանկ—183

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՉԱՓ

Ժամ } —459—461, 475,
Սահաթ (նաև սհաթ) }
529, 560
«Կանոն Սաղմոսի» }
«Փառք Սաղմոսի» } չափ—563, 570

ՄԱՆՐՈՒԹՅԱՆ ՉԱՓ

Գրիլ—3
Գրամ—414, 555
Հիտը—143, 484, 485, 489, 490, 515,
524, 527, 528, 535, 572
Կապիճ—172
Հոխա (նաև օխա)—451, 457, 464, 475,
490, 528, 570, 571
Նուկի—109, 554, 569
Տիրեմ—457
Գիլա (նաև քիլե)—450, 455, 457,
458, 464, 489, 527, 528, 535

ՋԱՆԱՋԱՆ ՉԱՓԵՐ

Բարդ—485
Բեռ—464, 569
Խորձ—485
Միթնար?—587
Կարար—485
Ղաթար—269
Չարեք—516, 528

Չափ—474, 475
Ռուպ—420, 485
Սիստեր (նաև իստեր)—61, 65
Տէսաէ—587
Տուգին—587
Չափերի զուգահեռ—475
Չափերի ստուգում—494

Պայթույն և պայթեցում—181, 495
Պանախառնություն—457
Պաշարման եղանակ—229

ՊԱՇՏՈՆՆԵՐ, ԿՈՉՈՒՄՆԵՐ, ՏԻՏՂՈՍՆԵՐ

Աղապ աղասի—493
Բան—407
Բրինձ (նաև փրբինձ)—54, 60—65,
68—71, 75—78, 102—106, 108—110,
405, 405
Գունդոսաարի—67, 74, 104, 108
Գունթ—51, 60, 61, 61—67, 69, 73—
76, 105—110
Դուքս—50, 56
Ծնիչերի աղասի—405, 488, 490, 492,
496
Ջապիթ—451—458, 463, 464
Էհսար աղասի—492
Ղուլ աղասի—419
Ճէնեբալ—404, 405
Մայսառ—60, 65, 66, 66, 69, 72, 76,
77, 79, 80
Մարդիզ—50, 60, 106—108
Մարկոֆ—405
Մարաջխա—60, 64, 70, 79, 104
Պայլ(ություն)—67, 69—76, 103, 101,
108—110, 344
Սաղ աղասի—493—496
Սոլ աղասի—491, 492, 496
Սենեջալ—69
Սիբ—65, 67
Տուկ—56, 63, 106
Բուրվիշտը—404, 405

Պաշտոնների վաճառք—393
Պատահար—61, 339, 340, 497
Պատերազմական տակտիկա—187
Պատժի տեսակ—419, 490

Ջրահեղձ (ղետում, ծովում)—57, 60, 67,
76, 187, 220, 364

Սղություն, նեղություն—61, 453—455, 457,
460, 464, 474—476, 490, 517, 523, 535
Սով—3—4, 37, 50, 54, 55, 61, 142, 143,
151, 179, 187, 243, 244, 253, 283, 356,
334, 412, 428, 431, 437, 450, 474, 482,
517, 518, 524, 527, 528, 531, 535
Սպանություն զանազան—38, 47, 48, 60—

62, 68, 70, 75, 79, 80, 103, 104, 107,
109, 144, 147—150, 153, 178, 188, 267,
270, 277, 320, 352, 358, 360, 393, 395,
414, 415, 418, 419, 430, 483, 511

Վերահատում—42, 177

Վրան—185, 322, 421, 556, 557

Տարբերանշան—210, 265, 267, 355, 381,
391, 414, 417, 422, 516, 518, 567

Տոմարական ղուղահեռ—376, 421, 430, 442

Տոնահանդեսի նկարադրութուն—462, 463

Տուգանք—491, 528

Տեղեկական ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆԵՐ

Բամբակ—451, 551

Թուխուն—270, 395, 495, 521

ՏՆԱՅԻՆ, ԿԵՆՑԱՂԱՅԻՆ ԵՎ ԱՅՆ ԻՐԵՐ ՈՒ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Ածելի—587

Ասեղ—587

Աւել—587

Բանայի—112, 342, 432

Գղալ արծաթե—492

Գուղում—485

Գանակ—494, 587

—մանտո—587

Թապաղ—491

Հուժ—45

Կանթեղ—318, 345, 528

Կողպեք—312

Կուժ փայտից—555

Հայլի—587

Ղամբար—219

Ղատախ—587

Ղութի (ոռիկ)—492

Մատնոց—587

Մեխ—454

Մկրատ—587

Նալ—454

Շամտան—587

Ջախմախ—587

Ջախու—587

Պարան (նաւ չուան)—343, 413, 463

Պիպեռի ջաղաց—587

Տոպրակ մարդարտե—492

Փառչա—568

Փոկ—243

Քառթա—587

ՓՈԽԱԴՐԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԵՐ

ՋՐԱՅԻՆ

Բերդնաւ—67, 73, 75, 79

Գարիթ—72, 80

Կէմի—462, 494

Ղալէ (նաւ խալէ)—61, 66, 67, 70,

72, 73, 75, 76, 78—80, 91, 189

Ղայեղ—269, 358

Մանոր նաւ—73

Նաւ (նաւ նաւ)—47, 67, 179, 406,

407, 461—463, 486, 514, 579

Ջէքաուրի—406

ՅԱՄԱՔԱՅԻՆ

Արապա—453

Սայլ—412

ՋԱՆԱՋԱՆ

Այդի կարել, կոտորել—92, 211, 493

Ասնաֆ—420

Գերեզմանից հանել—138, 439

Գուղի վաճառք—76

Դուլաղ բոնոզ—495

Հեռան փլվել—475

Մովի սառչել—270, 277, 278, 482, 494

Կերվածք—(տերմին)—560

Ջեռնածու—463

Մորուս թողնելու հրաման—382, 414

Ջրթլու թյուն—526

Պատկերամարտութուն—20, 46

Ջալալի—243, 269, 270, 517

Փլավ (կերակուր)—460, 463

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

էջ

Պատմութեան ինստիտուտի կողմից	V
Առաջարան	VII—XI
I. Հովհաննէս Ավագերեցի ժամանակագրութիւնը (XIII դ.)	1—32
II. Հեթում Պատմիչի ժամանակագրութիւնը (XIII դ.)	33—93
III. » » աղղարանական աշխատութիւնները (XIII դ.)	94—114
IV. Անանուն Սերաստացու տարեգրութիւնը (XIII դ.)	115—172
V. Ներսէս Պայիկնդի ժամանակագրական հատվածները (XIV դ.)	173—194
VI. » » Հայոց թագավորների և իշխանների կարգը (XIV դ.)	195—208
VII. Գալիթ Մերզիկցու տարեգրութիւնը (XV դ.)	209—215
VIII. Մովսէս Արծկեցու տարեգրութիւնը (XV դ.)	216—224
IX. Հովհաննէս Արծիշեցու տարեգրութիւնը (XVI դ.)	225—234
X. Հովհաննիսիկ Մարեցու ժամանակագրութիւնը (XVI դ.)	235—255
XI. Գր. Կամախեցու խմբագրած ժամանակագրութիւնը (XVII դ.)	256—280
XII. Անվերնագիր (XVII դ.)	281—286
XIII. Գալիթ Բաղիշեցու ժամանակագրութիւնը (XVII դ.)	287—378
XIV. Գրիգոր Վարդեցու ժամանակագրութիւնը (XVII դ.)	379—383
XV. Վարդան Բաղիշեցու ժամանակագրութիւնը (XVII դ.)	384—401
XVI. Գարբիէլ Թոխաթեցու ժամանակագրութիւնը (XVII դ.)	403—409
XVII. Անանուն Վանեցու ժամանակագրութիւնը (Անցք Վաստուրական աշխատհի) XVII—XVIII դդ.	410—424
XVIII. Մարտիրոս դի Առաքելի ժամանակագրութիւնը Ա (XVIII դ.)	425—439
XIX. » » » Ի [Վան] թագաւորաց Հրեղիաց (XVIII դ.)	440—446
XX. Հակոբ Տիմրեկցու տարեգրութիւնը (XVIII դ.)	447—465
XXI. Անանուն ժամանակագրութիւն (XVII—XVIII դդ.)	466—472
XXII. Աստվածատուր, Հովհան և Առաքել Ակնեցիների ժամանակագրութիւնը (XVIII դ.)	473—478
XXIII. Մարտիրոս Խալիֆայի ժամանակագրութիւնը (XVIII դ.)	479—498
XXIV. Անանուն ժամանակագրութիւն (դարը?)	499—504
XXV. Ժամանակագրական մանր հատվածներ	505—538
Հավելված	
Հակոբ Կարնեցի, «Տեղագիր Վերին Հայոց»	541—586
Հրացում և ուղղում	587—589
Օգտագործված ձեռագրերի համառոտ բերվող բաժին	80—599
Օտար բառերի բառարան	603—613
Աշխատագրական անունների ցանկ	614—636
Անձնանունների ցանկ	637—676
Առարկայական ցանկ	677—684

ՎԱԶԳԵՆ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՀԱԿՈՐՑԱՆ
«Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.»
II հատոր

Գատ. խմբագիր Մ. Ս. ԼԱՍՐԱՔՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր Հ. Մ. ԷԼՁԻՔԵԿՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Կոնտորի սրբագրիչ Ա. Գ. ԱՐՋԱՔԱՆՅԱՆ

ՎՋ 01111	Հրատ. 1041	Գատվեր 340	ԽՀԽ 197	Տիրած 2000
Հանձնված է արտագրության 16/VII 1954 թ., ստորագրված է տպագրության 16,III 1956 թ., հրատ. 55,7 մամուլ, տպագրական 43 ³ / ₄ մամ., թուղթ 70×108 ¹ / ₁₆ : Գինը կազմով 23 ռ. 80 կ.:				
Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության ապարան, Երևան, Արովյան 124:				

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՐՏԵՆՆԵՐ

Էջ	Տող կամ ծանոթ.	Տողած է	Պես է լինի
9	12	Բարբառացի	Բարբառացի
61	11	Ե	Ե
64	46	Փրէր ձուր	Փրէր ձուր
68	25		Փրէր ձուր
78	11	Փրէր ձուր	Փրէր ձուր
82	ձանթ. 36	Օռն 1-ին	Օռն 1-ին
84	74		
84	71	Տեղի	Տեղի
89	192	Կոթ	Կոթ
202	2	Խոտ	Խոտ
202	18	ԿՄ Կոտ	ԿՄ Կոտ
210	13	Կոտ	Կոտ
229	44	Իմ Կոտ.....Կոտ	Իմ Կոտ.....Կոտ
236	ձանթ. 5	230	244
245	16	Կոթ	Կոթ
270	34	Տեղի	Տեղի
315	22	Սոթ	Սոթ
323	11	Գիւտ	Գիւտ
334	18	Կ[Կոտ]	Կ[Կոտ]
334	20	Կոթ	Կոթ
348	5	Ի Կոտ	Կոտ
376	ձանթ. 266	1753 թ.	1685 թ.
399	16	էջ 797	էջ 316—317
408	5	Կոտ XVI	Կոտ XIV
490	27	Տոտ	Տոտ
491	28	Տոտ	Տոտ